

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

**ΑΘΗΝΑ ΚΟΥΦΟΥ
Α.Μ.: 1966**

**ΕΜΠΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΝ: ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ
ΠΛΑΙΣΙΟ**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΑΘΗΝΑ, 2020**

ΑΘΗΝΑ ΚΟΥΦΟΥ

ΕΜΠΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΝ: ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Ομότιμος Καθηγητής Νέστωρ Κουράκης	
ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Ομότιμος Καθηγητής Νέστωρ Κουράκης Ομότιμος Καθηγητής Λεωνίδας Κοτσαλής Ομότιμη Καθηγήτρια Καλλιόπη Σπινέλλη	
ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ	
Ομότιμος Καθηγητής Νέστωρ Κουράκης	Ομότιμος Καθηγητής Λεωνίδας Κοτσαλής
Ομότιμη Καθηγήτρια Καλλιόπη Σπινέλλη	Επίκουρη Καθηγήτρια Μαρία Κρανιδιώτη
Επίκουρη Καθηγήτρια Αντωνία-Ιόλη Τζαννετάκη	Επίκουρος Καθηγητής Γεώργιος Γιαννούλης
Επίκουρος Καθηγητής Ιωάννης Ανδρουλάκης	

Copyright © Αθηνά Κουφού, 2020

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την τριμελή συμβουλευτική μου επιτροπή, με μέλη τον επιβλέποντα ομότιμο Καθηγητή Ν. Κουράκη και τους ομότιμους καθηγητές Λ. Κοτσαλή και Κ. Σπινέλλη για την πολύτιμη καθοδήγηση και τις εύστοχες παρατηρήσεις τους καθόλη την πρόοδο της διατριβής μου.

Επιπλέον, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους κ. Βαρβάρα Ντούνα, Ελένη Καραλιά, Έφη Χριστοφίλου, Αλίκη Ινιωτάκη, Κωνσταντίνα Τσαρούχα, Κωνσταντίνο Διαμαντίκο και Δημήτρη Πιστόλα για τη συνδρομή τους κατά την πραγματοποίηση της σχετικής έρευνας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την αμέριστη συμπαράστασή της, ιδίως τον παππού και τη γιαγιά μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΝΝΟΙΕΣ – ΟΡΙΣΜΟΙ	
Έννοια εμπορίας οργάνων – Διάκριση από την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό	2
Έννοια οργάνων – Ορολογική αποσαφήνιση	9
Έννοια εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων	11
Έννοια μεταμοσχεύσεων	12
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΕΜΠΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΝ – ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
1. Η Ελληνική έννομη τάξη.....	14
1.1. Η ποινική αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων πριν το Ν. 3064/2002 (άρθρα 322 και 323 ΠΚ).....	14
1.2. Η ποινική αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων μετά το Ν. 3064/2002 (άρθρο 323Α ΠΚ).....	22
1.2.1. Το άρθρο 323Α ΠΚ	23
1.2.1.1. Αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση	23
1.2.1.2. Διακεκριμένες περιπτώσεις εμπορίας (παρ. 4).....	29
1.2.1.3. Ευθύνη νομικών προσώπων	32
1.2.1.4. Ζητήματα συρροής.....	33
1.3. Η ποινική αντιμετώπιση της εμπορίας οργάνων κατά το Ν.3984/2011	34
1.3.1. Άρθρο 35 Ν.3984/2011 – Αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση.....	34
1.3.2. Επιβαρυντικές περιστάσεις - παρεπόμενες ποινές	38
1.3.3. Η αρχή της παγκόσμιας δικαιοσύνης	39
1.3.4. Ζητήματα συρροής	40
1.4. Διατάξεις αρωγής των θυμάτων εμπορίας οργάνων και διευκόλυνσης της ποινικής δίωξης των δραστών.....	41
1.4.1. Χορήγηση άδειας διαμονής.....	41
1.4.2. Προστασία μαρτύρων.....	44
1.4.3. Δικαίωμα αποζημίωσης θυμάτων εμπορίας.....	45

1.4.4. Θέσπιση Γραφείου Εθνικού Εισηγητή για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων (Γ.ΕΘ.ΕΙΣ).....	45
1.4.5. Το Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (Απόφαση-Πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ) και η Ευρωπαϊκή εντολή έρευνας (Οδηγία 2014/41/ΕΕ).....	46
1.5. Η Ευρωπαϊκή έννομη τάξη	49
1.5.1. Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής: Σύμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική	50
1.5.2. Πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλαίσιου του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων.....	55
1.5.3. Σύσταση REC 1611 (2003) του Συμβουλίου της Ευρώπης για την εμπορία οργάνων στην Ευρώπη.....	59
1.5.4. Σύσταση REC (2004) 7 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα κράτη-μέλη για την εμπορία οργάνων.....	60
1.5.5. Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 16ης Μαΐου 2005 για τη δράση κατά της εμπορίας ανθρώπων	62
1.5.6. Οδηγία 2011/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 5ης Απριλίου 2011 για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου.....	69
1.5.7. Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 25ης Μαρτίου 2015 κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων.....	71
1.5.8. Νομοθεσίες χωρών Νοτιοανατολικής και Ανατολικής Ευρώπης – Συγκριτική επισκόπηση	76
1.6. Η Διεθνής έννομη τάξη	80
1.6.1. Το Πρωτόκολλο του Παλέρμο ως μέρος της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος της 12ης-15ης Δεκεμβρίου 2000	80
1.6.2. Ψηφίσματα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας.....	86
1.7. Ανεξάρτητες πρωτοβουλίες.....	87
1.7.1. Η Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης της 30ης Απριλίου-2ας Μαΐου 2008	87
1.7.2. Συνδιάσκεψη της Παπικής Ακαδημίας Επιστημών με θέμα το εμπόριο οργάνων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό	90

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΕΜΠΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΝ – ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2. Σκοτεινός αριθμός εγκληματικότητας.....	93
2.1. Αίτια εμπορίας οργάνων	100
2.1.2. Ο ρόλος του διαδικτύου στην εμπορία οργάνων –Περιπτωσιολογία	102
2.2. Εμπορία οργάνων και οργανωμένο έγκλημα	106
2.2.1. Η σύσταση εγκληματικής οργάνωσης κατ’ άρθρο 187 ΠΚ και η ποινική μεταχείρισή της – Περιπτωσιολογία.....	106
2.2.2. Η έννοια της εγκληματικής οργάνωσης σύμφωνα με τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος της 12ης-15ης Δεκεμβρίου 2000	114
2.2.3. Αρμοδιότητες Interpol, Europol και Eurojust ως προς την εξάρθρωση οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας οργάνων	116
2.3. Εμπλεκόμενα μέρη και modus operandi ενός οργανωμένου κυκλώματος εμπορίας οργάνων	120
2.3.1. Μεσάζοντες	121
2.3.2. Ιατρικό προσωπικό – Νοσοκομεία	123
2.3.3 Κρατικοί αξιωματούχοι και δημόσιοι υπάλληλοι.....	125
2.3.4. Περιπτωσιολογία οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας	127
2.3.5. Το παράδειγμα του Πακιστάν	132
2.4. Κατηγορίες θυμάτων εμπορίας οργάνων.....	134
2.4.1. Κάτοικοι αναπτυσσόμενων χωρών υπό καθεστώς ένδειας.....	134
2.4.2. Παιδιά – Βρέφη.....	138
2.4.3. Πρόσφυγες – Μετανάστες.....	147
2.4.4. Κρατούμενοι – Η περίπτωση της Κίνας	151
2.4.5. Άτομα με πνευματικές δυσλειτουργίες.....	156
2.5. Συνέπειες εμπορίας οργάνων.....	157
2.5.1. Σε ατομικό επίπεδο	157
2.5.2. Σε επίπεδο κράτους.....	160

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ ΣΤΙΣ POST-MORTEM ΜΕΤΑΜΟΣΧΕΥΣΕΙΣ

3. Σύγκριση συστημάτων εικαζόμενης συναίνεσης και ρητής συναίνεσης.....	165
3.1. Το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης στην ελληνική έννομη τάξη και ο ρόλος της οικογένειας	177
3.2. Η θέση της διεθνούς έννομης τάξης ως προς τις post-mortem μεταμοσχεύσεις.....	192
3.2.1. Κατευθυντήριες αρχές του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας για τη μεταμόσχευση ανθρωπίνων κυττάρων, ιστών και οργάνων στο πλαίσιο του ψηφίσματος WHA 63.22/2010...	192

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

4. Η ανάγκη διερευνητικής προσέγγισης της εμπορίας οργάνων	198
4.1. Μεθοδολογία της έρευνας.....	199
4.2. Παρουσίαση αποτελεσμάτων	200

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΤΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

5. Προς μια νόμιμη αγορά οργάνων – Είναι εφικτή;	223
5.1. Εκστρατείες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης πολιτών σε θέματα δωρεάς οργάνων με ταυτόχρονη ενίσχυση του Εθνικού Οργανισμού Μεταμοσχεύσεων (ΕΟΜ)	228
5.2. Προσπάθειες για εθνική αυτάρκεια μοσχευμάτων	233
5.3. Καθιέρωση αποτελεσματικών προτύπων ποιότητας και ασφάλειας των προοριζομένων προς μεταμόσχευση ανθρωπίνων οργάνων – Διαφάνεια και ιχνηλασιμότητα.....	237
5.4. Οικονομική ενίσχυση των αναπτυσσόμενων χωρών – Αποτελεσματικότερη διασυνοριακή συνεργασία και χάραξη αντίστοιχης αντεγκληματικής πολιτικής.....	241
5.5. Η συνδρομή της τεχνολογίας και της ιατρικής στην αντιμετώπιση της έλλειψης οργάνων	246
5.6. Οι κρατούμενοι ως εκούσιοι post-mortem δότες; Η περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών	253
5.7. Ανάγκη αναπροσαρμογής της ελληνικής νομοθεσίας – Η πρόβλεψη της εμπορίας οργάνων ως διακριτού ποινικού αδικήματος	256
5.8. Ο ρόλος του ιατρού στο πλαίσιο άσκησης του ιατρικού λειτουργήματος	259
5.9. Τελικά συμπεράσματα.....	266

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	269
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	270
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ.....	279
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ.....	287
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	293
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ.....	326
ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	327

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ

ΑΕΙ	Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα
ΑΚ	Αστικός Κώδικας
ΑΠ	Άρειος Πάγος
Αρ.	Άρθρο
Αρμ.	Αρμενόπουλος
Βλ.	Βλέπε
Γ.ΕΘ.ΕΙΣ	Γραφείο Εθνικού Εισηγητή για την Καταπολέμηση της Εμπορίας Ανθρώπων
ΓΕΛ	Γενικό Λύκειο
ΔΕΚ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΠΔ	Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ΔτΑ	Δικαιώματα του Ανθρώπου
Εδ.	Εδάφιο
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΕΔΑ	Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕ	Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας
ΕΚΚΕ	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΛΑΣ	Ελληνική Αστυνομία
ΕλλΔνη	Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
Ε.Μ.Α.	Εθνικός Μηχανισμός Αναφοράς και Παραπομπής Θυμάτων και πιθανών Θυμάτων Εμπορίας Ανθρώπων
ΕΟΜ	Εθνικός Οργανισμός Μεταμοσχεύσεων
Επ.	Επόμενα
Επιμ.	Επιμέλεια
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΥ	Εθνικό Σύστημα Υγείας
ΙΕΚ	Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης
ΙΜΔΑ	Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΚΕΕΛΠΝΟ	Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων
ΚΠοινΔ	Κώδικας Ποινικής Δικονομίας
Κτλ	Και τα λοιπά
ΜΕΘ	Μονάδα Εντατικής Θεραπείας
ΜΧΠ	Μονάδα Χρηματοοικονομικών Πληροφοριών
Ν.	Νόμος
ΝοΒ	Νομικό Βήμα
Ν.Δ.	Νομοθετικό Διάταγμα
ΟΑΣΕ	Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΚΕΑ	Ομάδα Καταπολέμησης της Εμπορίας Ανθρώπων
Όπ.π.	όπως παραπάνω
ΠΔ	Προεδρικό Διάταγμα
Περ.	Περίπτωση

ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
ΠοινΔικ	Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΛογ	Ποινικός Λόγος
ΠοινΧρον	Ποινικά Χρονικά
Π.Ο.Υ.	Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας
Π.χ.	Παραδείγματος χάριν
Σελ.	Σελίδα
Στοιχ.	Στοιχείο
Συμβ/Συμβλ	Συμβούλιο
ΤΕΙ	Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα
ΤΕΛ	Τεχνικό-επαγγελματικό Λύκειο
ΤοΣ	Το Σύνταγμα
Υπερ	Υπεράσπιση
Υ.Σ.Ε.	Υπηρεσία Συντονισμού και Ελέγχου Προγράμματος τελικού Σταδίου χρόνιας νεφρικής ανεπάρκειας
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

Am J Bioeth.	American Journal of Bioethics
AP	Analysis Project
Ann Thorac Surg.	Annals of Thoracic Surgery
Ann Transplant.	Annals of Transplantation
Appl Nurs Res.	Applied Nursing Research
BJC	British Journal of Criminology
BMC	BioMed Central
BMJ	British Medical Journal
CCPCJ	Commission on Crime Prevention and Criminal Justice
CDPC	European Committee on Crime Problems
CES	Center for Economic Studies
CoE	Council of Europe
COFS	Coalition for Organ Failure Solutions
Croat Med J.	Croatian Medical Journal
DAFOH	Doctors Against Forced Organ Harvesting
DCAF	Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces
DICE	Database for Institutional Comparisons in Europe
DICG	Declaration of Istanbul Custodian Group
DOI	Declaration of Istanbul
DONOR Network	Donor Nephrectomy Outcomes Research Network
EIPR	Egyptian Initiative for Personal Rights
ELPAT	Ethical, Legal and Psychological Aspects of organ Transplantation
EMSC	European Migrant Smuggling Centre
ERA	Europäische Rechtsakademie
ESOT	European Society for Organ Transplantation
EU	European Union
EULEX	European Union Rule of Law Mission in Kosovo
Eurocet	European Registry for Organs, Tissues and Cells
EUROPOL	European Union law enforcement agency
EUROSTAT	European Union statistical office
FBI	Federal Bureau of Investigation

FIA	Federal Investigation Agency (Πακιστάν)
FMR	Forced Migration Review
GODT	Global Observatory on Donation and Transplantation
GRETA	Group of experts on action against trafficking in human beings
HBM	Human Biological Material
INTERPOL	International Criminal Police Organization
Int.J.Med.Sci.	International Journal of Medical Sciences
Int J Prev Med.	International Journal of Preventive Medicine
JAMA	Journal of the American Medical Association
JIT	Joint Investigation Team
J Urol	Journal of Urology
MESOT	Middle East Society on Organ Transplants
M TSAJ	Medical Technology South Africa Journal
NRS	National Referral System to Protect and Assist Victims and Potential Victims of Trafficking in Human Beings
ONT	Organización Nacional de Transplantes
OPTN	Organ Procurement and Transplantation Network
OSCE	Organization for Security and Co-operation in Europe
OTC	Organs, tissues and cells
PAS	Pontifical Academy of Sciences
SAIS	Paul H. Nitze School of Advanced International Studies
Sci Transl Med	Science Translational Medicine
SOCTA	Serious and Organised Crime Threat Assessment
SURJ	Stanford Undergraduate Research Journal
THB	Trafficking in Human Beings
THBOR	Trafficking in Human Beings for the Purpose of Organ Removal
TIP	Trafficking in Persons
Transpl. Int.	Transplant International
Transplant. Proc.	Transplantation Proceedings
UN	United Nations
UN.GIFT	United Nations Global Initiative to Fight Human Trafficking
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
UNODC	United Nations Office on Drugs and Crime
UNOS	United Network for Organ Sharing
U.S.	United States
WHA	World Health Assembly
WHO	World Health Organization
WMA	World Medical Association
XDOT	eXpose and Disrupt Organ Trafficking

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εμπορία οργάνων είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, το οποίο, παρά τη νομοθετική του απαγόρευση στις περισσότερες έννομες τάξεις, συνεχίζει να πλήττει παγκοσμίως μεγάλο αριθμό κρατών. Κοινή συνισταμένη αποτελεί η απόγνωση τόσο του λήπτη, ο οποίος χρειάζεται άμεσα μόσχευμα λόγω κάποιας οργανικής ανεπάρκειας, όσο και του δότη, ο οποίος φτάνει στην απόφαση να πουλήσει κάποιο όργανό του (συνήθως νεφρό) εξαιτίας της ένδειάς του. Ως εκ τούτου, οι δότες προέρχονται, συνήθως, από αναπτυσσόμενες χώρες με χαμηλή βιοτική στάθμη και ανεπαρκές νομοθετικό πλαίσιο αντιμετώπισης της εμπορίας οργάνων. Αντίθετα, οι λήπτες είναι κάτοικοι χωρών με υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης. Ανεξάρτητα πάντως από την προέλευση των δοτών, σε κάθε περίπτωση, τίθεται ζήτημα ως προς τη συναίνεσή τους, ήτοι το πόσο πραγματικά ελεύθερη και συνειδητοποιημένη υπήρξε η απόφασή τους, να προβούν σε πώληση οργάνου τους, μια απόφαση με μόνιμες δυσμενείς σωματικές και ψυχολογικές επιπτώσεις.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην εμπορία οργάνων ως έκφανση της εμπορίας ανθρώπων. Η τελευταία απαγορεύεται στην ελληνική έννομη τάξη με το άρθρο 323Α ΠΚ, το οποίο ακολουθεί πιστά το πνεύμα του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο (Ν. 3875/2010), ενώ τελεί σε άμεση σχέση προς τις μεταμοσχεύσεις και την οξεία έλλειψη μοσχευμάτων. Ο έλληνας νομοθέτης, από την πλευρά του, επεδίωξε την αύξηση του αριθμού διαθέσιμων μοσχευμάτων μέσω του Ν. 3984/2011, εισάγοντας το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, ήτοι την τεκμαιρόμενη συναίνεση του δότη για δωρεά οργάνων μετά θάνατον, εφόσον όσο ζούσε δεν είχε εκφράσει ρητά την αντίθεσή του ως προς αυτό. Ωστόσο, η θέσπιση του ως άνω συστήματος, το οποίο τροποποιήθηκε πρώτα με το Ν. 4075/2012 και, έπειτα, με το Ν. 4512/2018 (με την οικογένεια να αποφασίζει για τη μετά θάνατον αφαίρεση οργάνων εφόσον ο θανών δεν έχει δηλώσει ούτε δωρητής οργάνων ούτε αρνητής), συνοδεύτηκε από μία προσπάθεια άκαμπτης επιβολής του, με αποτέλεσμα την αρνητική αντίδραση της ελληνικής κοινωνίας και τη γενικότερη δυσπιστία απέναντι στο νομοθετικό αυτό εγχείρημα.

Προς διαπίστωση των ανωτέρω και στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, κρίθηκε απαραίτητη η πραγματοποίηση εμπειρικής έρευνας, μέσω εκπόνησης ερωτηματολογίου, ώστε να ερευνηθεί εάν και σε ποιο βαθμό υφίσταται ευαισθητοποίηση των ελλήνων κοινωνιών προς το θεσμό της δωρεάς οργάνων, καθώς και οι απόψεις τους για το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης και τυχόν προτάσεις τους για την αντιμετώπιση των κρουσμάτων εμπορίας οργάνων. Συμπληρωματικά, εξετάζεται ο σκοτεινός αριθμός εγκληματικότητας και η τήρηση ή έλλειψη στατιστικών δεδομένων, με στόχο τη διαμόρφωση μιας πληρέστερης, κατά το δυνατόν, εικόνας για το σύνθετο αυτό εγκληματικό φαινόμενο.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΝΝΟΙΕΣ – ΟΡΙΣΜΟΙ

Έννοια εμπορίας οργάνων – Διάκριση από την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό

Η εννοιολογική οριοθέτηση της εμπορίας οργάνων ως εγκληματικού φαινομένου είναι εξαιρετικά δυσχερής, καθώς λόγω του διεθνικού της χαρακτήρα και της διαφορετικής, ανά κράτος, ποινικής νομοθεσίας δεν υφίσταται ενιαίος ορισμός. Ως εκ τούτου, η κατανόηση του ανωτέρω φαινομένου δεν είναι δυνατή χωρίς την προσπάθεια εννοιολογικής οριοθέτησης και των συναφών με εκείνη (και συχνά αλληλοεπικαλυπτομένων) εγκληματικών φαινομένων. Τονίζεται πάντως ευθύς εξ αρχής, ότι η προσπάθεια διάκρισης των εγκλημάτων αυτών καθίσταται προβληματική¹.

Η ύπαρξη σύγχυσης σχετικά με το πότε υφίσταται εμπορία οργάνων, πότε εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και πότε μεταμοσχευτικός τουρισμός έχει ήδη επισημανθεί σε διεθνή κείμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κοινή μελέτη των Ηνωμένων Εθνών και του Συμβουλίου της Ευρώπης, που δημοσιεύθηκε το 2009², στην οποία τονίζεται ότι η αδυναμία σαφούς διαχωρισμού ανάμεσα στην εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών [«trafficking in OTC» (organs, cells, tissues)] και στην εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων [«Trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs»], εντός της νομικής και επιστημονικής κοινότητας, οδηγεί σε μια γενικότερη σύγχυση, παρεμποδίζοντας τις όποιες προσπάθειες αντιμετώπισης των δύο αυτών εγκληματικών φαινομένων. Στο προοίμιο της ίδιας μελέτης επισημαίνεται ότι ένας από τους κύριους στόχους της είναι ο διαχωρισμός των ανωτέρω αξιόποινων συμπεριφορών. Εκφράζεται, ωστόσο, ο συλλογισμός ότι η εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων αποτελεί μέρος μόνο του γενικότερου προβλήματος της εμπορίας οργάνων, κυττάρων και ιστών, χωρίς να καθίσταται δυνατή η εξέταση του ενός φαινομένου χωρίς το άλλο. Ωστόσο, δίνεται έμφαση στη διαφορά ως προς το αντικείμενο προς εμπορία: Στην πρώτη περίπτωση είναι το ίδιο το άτομο, ενώ στη δεύτερη τα όργανα, τα κύτταρα ή οι ιστοί. Επιπλέον, η εμπορία ανθρώπων, εννοιολογικά, ενσωματώνει μορφές εκμετάλλευσης που δεν περιορίζονται στην αφαίρεση οργάνων (για παράδειγμα τη σεξουαλική ή εργασιακή εκμετάλλευση), προϋποθέτοντας την πραγμάτωση τριών βασικών στοιχείων [πράξη (action), μέσο (means) και σκοπό εκμετάλλευσης (purpose of exploitation)], τα οποία δεν είναι απαραίτητα παρόντα σε περιπτώσεις εμπορίας οργάνων, κυττάρων και ιστών. Κατά συνέπεια, οι προτεινόμενες κάθε φορά λύσεις θα πρέπει να είναι διαφορετικές, όλες όμως θα εδράζονται ανεξαιρέτως στη βασική αρχή της απαγόρευσης αποκόμισης οικονομικού οφέλους από το ανθρώπινο σώμα ή τα μέρη του, όπως η τελευταία

¹ Βλ. Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα, United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), Assessment Toolkit: Trafficking in persons for the purpose of organ removal (2015), όπου αναφέρεται: «The terms organ trafficking or trafficking in organs and trafficking in persons for organ removal are often used interchangeably» (σελ. 17), καθώς και «Terms like ‘organ trafficking’, ‘illegal organ trade’, ‘transplant tourism’, ‘organ purchase’ and others are often used interchangeably with trafficking in persons for the purpose of organ removal, even where they would not refer to the same phenomenon», (σελ. 5), διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2015/UNODC_Assessment_Toolkit_TIP_for_the_Purpose_of_Organ_Removal.pdf.

² Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», 2009, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/council-un_study_on_trafficking_in_organ_2009_en_1.pdf, σελ. 7-12.

αποτυπώνεται στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική της 4ης Απριλίου 1997 (εφεξής Σύμβαση του Οβιέδο)³.

Στο πλαίσιο της ίδιας ως άνω μελέτης (σελ. 12) και προς διευκόλυνση της ανάγνωσής της, προτείνεται να συμπεριληφθούν εννοιολογικά στην εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών, μεταξύ άλλων, περιπτώσεις (α) παράνομης αφαίρεσης, προετοιμασίας, συντήρησης, μεταφοράς κτλ οργάνων, κυττάρων και ιστών και (β) κατοχής ή αγοράς οργάνων, κυττάρων και ιστών με την πρόθεση πραγμάτωσης των αναφερομένων στην κατηγορία (α) πράξεων αποκλειστικά προς οικονομικό όφελος⁴. Το εγχείρημα σύνθεσης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού για την εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών έρχεται να καλύψει το υφιστάμενο εννοιολογικό κενό παρέχοντας και το αντίστοιχο consensus ως προς την οριοθέτηση του εγκληματικού αυτού φαινομένου. Η άμεση ανάγκη εξεύρεσης κοινού ορισμού εδράζεται σε τρεις παραμέτρους (σελ. 96 της μελέτης): α) για να υπάρξει ποινική αντιμετώπιση του εν λόγω αδικήματος πρέπει, αναμφισβήτητα, το τελευταίο να οριοθετείται ξεκάθαρα ώστε να στοχεύεται με σαφήνεια η ανωτέρω παράνομη δραστηριότητα, β) η συναίνεση ως προς την εννοιολογική οριοθέτηση της παράνομης συμπεριφοράς είναι ζωτικής σημασίας, ιδίως σε μια εποχή κατά την οποία κράτη σπεύδουν να τροποποιήσουν τη νομοθεσία τους σε θέματα που σχετίζονται με την εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών (για παράδειγμα τις μεταμοσχεύσεις, τη δωρεά, κτλ) και γ) αναγκαία είναι η ύπαρξη διεθνούς συναίνεσης ως προς τις ακριβείς μορφές εγκληματικής συμπεριφοράς, οι οποίες θα θεωρούνται απαράδεκτες με αντίστοιχη αιτιολόγηση της αποδοκιμασίας τους, παρά το ότι δυνάμει αυτών, ουσιαστικά, μειώνεται η ζήτηση οργάνων προς μεταμόσχευση.

Μέσω του ανωτέρω συλλογισμού τονίζεται, ότι η έλλειψη ενός κοινά αποδεκτού ορισμού περί εμπορίας οργάνων ευθύνεται για τη σύγχυση σε σχέση με την εμπορία ανθρώπων, με αποτέλεσμα να καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής ο εντοπισμός τέτοιων περιπτώσεων και ο χαρακτηρισμός τους ως ποινικά κολάσιμων συμπεριφορών. Αντίθετα, στην περίπτωση της εμπορίας ανθρώπων (σελ. 97 της μελέτης), ο ορισμός της ως αξιόποινης συμπεριφοράς με βάση το αρ. 3 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της διακίνησης προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών (UN Protocol to prevent, suppress, and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the united nations convention against transnational organized crime, εφεξής Πρωτόκολλο του Παλέρμο), το οποίο προσαρτήθηκε στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος (United Nations Convention against transnational organized crime) είναι κοινός σε διεθνές επίπεδο, περιλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, και την αφαίρεση οργάνων χωρίς να υφίσταται ασάφεια ή άλλη εννοιολογική απόκλιση⁵.

³ Στο αγγλικό κείμενο της Σύμβασης του Οβιέδο (αρ. 21) αναφέρεται: «*The human body and its parts shall not, as such, give rise to financial gain*». Σε συσχέτιση προς την απαγόρευση αυτή, το Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική σχετικά με τις μεταμοσχεύσεις ιστών και οργάνων (Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, CETS 186), απαγορεύει, και εκείνο, ρητά την εμπορία οργάνων στο άρθρο 22: «*Article 22-Prohibition of organ and tissue trafficking. Organ and tissue trafficking shall be prohibited*».

⁴ Το αγγλικό κείμενο αναφέρει: «*For the purposes of facilitating the reading of this Joint Study, trafficking in OTC could preliminarily be described as follows: trafficking in OTC occurs when there is (a) the illicit removal, preparation, preservation, storage, offering, distribution, brokerage, transport or implantation of organs, tissues or cells (cells for the purpose of therapeutic transplantation); and (b) the possession or purchase of organs, tissues or cells with a view to conducting one of the activities listed in (a); solely for financial or other economic gain (for this or a third person's benefit)*».

⁵ Το άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου έχει ως εξής: «*Article 3. Use of terms. For the purposes of the Protocol: (a) "Trafficking in persons" shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by*

Η σύγχυση καθώς και ο διεθνής προβληματισμός ως προς την έννοια της εμπορίας οργάνων, της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και του μεταμοσχευτικού τουρισμού είναι έκδηλος και σε άλλες διεθνείς μελέτες, στις οποίες καταβάλλονται αντίστοιχες προσπάθειες αποσαφήνισης και διαχωρισμού. Σε μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που δημοσιεύθηκε το 2015, αναφέρεται στο προοίμιο ότι η εμπορία οργάνων, ως όρος («trafficking in organs»), ενσωματώνει ένα ευρύτατο φάσμα παράνομων δραστηριοτήτων, που αποσκοπούν στην εμπορευματοποίηση του ανθρωπίνου σώματος. Ειδικότερα, ενσωματώνει τις περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων με στόχο την αφαίρεση οργάνων [«Trafficking in Human Beings for the purpose of Organ Removal», THBOR], το μεταμοσχευτικό τουρισμό (ασθενής ταξιδεύει στο εξωτερικό προς αναζήτηση παράνομης μεταμόσχευσης, καταβάλλοντας αντίστοιχο οικονομικό αντίτιμο στο δότη) και, επιπρόσθετα, τις περιπτώσεις εμπορίας οργάνων, κυττάρων και ιστών (organ, tissues, cells, OTC), στις οποίες το αντικείμενο συναλλαγής είναι μέρη του ανθρωπίνου σώματος που έχουν αφαιρεθεί από ζώντα ή θανόντα άτομα⁶.

Στη μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου επισημαίνεται (όπως και στην προγενέστερη κοινή μελέτη των Ηνωμένων Εθνών και του Συμβουλίου της Ευρώπης το 2009) η ύπαρξη διαφορετικών ορισμών για τα ανωτέρω εγκληματικά φαινόμενα, με την περιγραφή διακριτών αλλά κάποιες φορές αλληλοεπικαλυπτομένων συμπεριφορών⁷. Ειδικότερα, η εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων [THBOR], όπως οριοθετείται στο άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο, έχει κεντρικό άξονα τον άνθρωπο ως θύμα εμπορίας, του οποίου θεμελιώδη δικαιώματα, κυρίως η αξιοπρέπεια, πλήττονται βάνουσα. Αντίθετα, στην περίπτωση της εμπορίας οργάνων κυττάρων και ιστών (OTC), σημείο αναφοράς είναι τα εκάστοτε μέρη του ανθρωπίνου σώματος, με υπαγόμενες στο σχετικό πεδίο περιπτώσεις αγοραπωλησίας τους από ζώντα άτομα, καθώς και κλοπής τους από θανόντα⁸. Η εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών δεν εμπίπτει στον ορισμό του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο, για αυτό και δεν δύναται να διωχθεί ως έγκλημα στο πλαίσιο της εμπορίας ανθρώπων. Ωστόσο, εμπίπτει στην παγιωμένη αρχή της απαγόρευσης αποκόμισης οικονομικού οφέλους από το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του, όπως έχει αποτυπωθεί σε διεθνή κείμενα [Σύμβαση του Οβιέδο, Κατευθυντήριες Αρχές του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.) σχετικά με τη μεταμόσχευση οργάνων, κυττάρων και ιστών (World Health Organization-WHO Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation, κτλ)].

Τέλος, ως προς το μεταμοσχευτικό τουρισμό, σημείο αναφοράς αποτελεί ο ασθενής που ταξιδεύει στο εξωτερικό για να πραγματοποιήσει παράνομη μεταμόσχευση, δηλαδή ο λήπτης

means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs».

⁶ European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», 2015, όπου στη σελ. 8 αναφέρεται: «The term ‘trafficking in organs’ groups together a whole range of illegal activities that aim to commercialize human organs and tissues for the purpose of transplantation. It encompasses the trafficking of persons with the intent to remove their organs (THBOR); transplant tourism where patients travel abroad seeking an (illegal) transplant with a paid donor; and trafficking in organs, tissues and cells (OTC), which refers to commercial transactions with human body parts that have been removed from living or deceased persons», διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU\(2015\)549055_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU(2015)549055_EN.pdf).

⁷ European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 16-18.

⁸ Ομοίως, όπ.π., σελ. 18, με την εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών να αναφέρεται ως: «The handling of any human organ, tissue or cell obtained and transacted outside the legal national system for organ transplantation».

οργάνου, που αποκτήθηκε στο πλαίσιο παράνομης συναλλαγής (η ανωτέρω διαδικασία δεν πρέπει να συγγέται με τη μετακίνηση του ασθενούς στο εξωτερικό με σκοπό την πραγματοποίηση νόμιμα εγκριθείσας μεταμόσχευσης). Σε αυτές τις περιπτώσεις, συνήθως, υφίσταται συμφωνία μεταξύ δότη και λήπτη, με το δότη να συναινεί στην αφαίρεση οργάνου του (συνήθως νεφρού) προκειμένου να λάβει το οικονομικό αντίτιμο της συναλλαγής, χωρίς να μεσολαβήσει εξαπάτηση ή άσκηση βίας ή απειλή σε βάρος του. Ως εκ τούτου, δεν πληρούνται τα κριτήρια υπαγωγής μιας τέτοιας περίπτωσης στο πεδίο εμπορίας ανθρώπων με βάση το Πρωτόκολλο του Πατέρμο, εφόσον το τελευταίο θέτει ως *conditio sine qua non* την άσκηση συγκεκριμένων μέσων (βία, εξαπάτηση, εκμετάλλευση ευάλωτης θέσης, κτλ) για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Ωστόσο, όπως παρουσιάζεται στη μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, υφίσταται αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των προαναφερθέντων πράξεων, καθώς τίθεται το ερώτημα κατά πόσο είναι πραγματικά γνήσια η παροχή συναίνεσης, ως ένδειξη αυτόνομης βούλησης, όταν ο δότης είναι οικονομικά εξασθενημένος και βρίσκεται σε ευάλωτη θέση⁹.

Στη Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης (Declaration of Istanbul, DOI, 2008), αντιστοίχως, δίνεται έμφαση στο διεθνικό χαρακτήρα του μεταμοσχευτικού τουρισμού, συνδέοντάς τον άμεσα με την προμήθεια οργάνου ως αντικείμενου συναλλαγής και διαχωρίζοντάς τον πλήρως από μία νόμιμη μεταμόσχευση εκτός εθνικών συνόρων¹⁰. Επιπλέον, προτείνεται ένας σαφής και περιεκτικός ορισμός της εμπορίας οργάνων *per se*, με εμφανείς τις επιρροές του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο¹¹. Παρόμοιος ορισμός εμπορίας οργάνων έχει δοθεί και από τον Π.Ο.Υ., στο πλαίσιο πρωτοβουλίας κατάρτισης ενός διεθνούς γλωσσάριου, ώστε να

⁹ Η ίδια επισήμανση περί αλληλοεπικάλυψης φαίνεται να γίνεται και στη μελέτη του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ, Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE) για την εμπορία ανθρώπων, με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», 2013, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.osce.org/cthb/103393?download=true>). Στη μελέτη αυτή (σελ. 11), παρά το γεγονός ότι ως αποκλειστικό πεδίο έρευνας της έχει οριοθετηθεί η εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, επισημαίνεται η αλληλοεπικάλυψη μεταξύ αυτής και της εμπορίας οργάνων, καθώς στην πράξη είναι δυσχερής ο εντοπισμός περιπτώσεων όπου ο δότης δεν υπήρξε θύμα εκμετάλλευσης: «*There is also some debate within the field of study as to the amount of overlap between organ trafficking and THB/OR cases, with some researchers positing that it is in practice difficult to identify cases of organ trafficking where the so-called donor was not subject to exploitation*».

¹⁰ Στο κείμενο της Διακήρυξης της Κωνσταντινούπολης ορίζεται ότι: «*Travel for transplantation is the movement of organs, donors, recipients, or transplant professionals across jurisdictional borders for transplantation purposes. Travel for transplantation becomes transplant tourism if it involves organ trafficking and/or transplant commercialism or if the resources devoted to providing transplants to patients from outside a country undermine the country's ability to provide transplant services for its own population*». Παρόμοιος ορισμός έχει διατυπωθεί από τον αμερικανικό φορέα μεταμοσχεύσεων UNOS, (United Network for Organ Sharing) με έμφαση στην παράκαμψη της εθνικής νομοθεσίας: «*The purchase of a transplant organ abroad that includes access to an organ while bypassing laws, rules or processes of any or all countries involved*». Αντίθετα, περιπτώσεις νομίμου μεταμοσχευτικού τουρισμού αποτελούν η προέλευση από χώρες που στερούνται μεταμοσχευτικών υποδομών ή το ταξίδι ατόμου σε άλλο κράτος προς δωρεά/λήψη μοσχεύματος από συγγενή του, καθώς και τα διακρατικά προγράμματα συνεργασίας (organ sharing programs), βλ. Budiani-Saberi D.-Delmonico F., «Organ trafficking and transplant tourism: A commentary on the global realities», *American Journal of Transplantation* 2008;8:925-929.

¹¹ Στη Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης η εμπορία οργάνων οριοθετείται ως εξής: «*Organ trafficking is the recruitment, transport, transfer, harboring or receipt of living or deceased persons or their organs by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability, or of the giving to, or the receiving by, a third party of payments or benefits to achieve the transfer of control over the potential donor, for the purpose of exploitation by the removal of organs for transplantation*».

υπάρχουν κοινοί, για όλα τα κράτη, ορισμοί στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων και της δωρεάς οργάνων¹².

Συμπερασματικά, και στη μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου επισημαίνεται το σημαντικό πλεονέκτημα της ύπαρξης ενός ολοκληρωμένου ορισμού περί εμπορίας ανθρώπων, με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (όπως ο τελευταίος έχει αποτυπωθεί στο Πρωτόκολλο του Παλέρμω), σε αντίθεση με την αδυναμία εξεύρεσης ενός ενιαίου ορισμού για την εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών. Το πλεονέκτημα αυτό προσδίδει ιδιαίτερη πρακτική αξία στο πεδίο της ποινικής δίωξης, καθώς στην περίπτωση της εμπορίας οργάνων, κυττάρων και ιστών, εξαιτίας ακριβώς της έλλειψης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού ως προς τη φύση και τα χαρακτηριστικά της αξιόποινης συμπεριφοράς, η εν λόγω δίωξη καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής.

Σε αντίθεση προς τη Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης, στην οποία αν και επιχειρήθηκε να αποσαφηνιστεί εννοιολογικά ο μεταμοσχευτικός τουρισμός σε σχέση με την εμπορία οργάνων, δεν υφίσταται νομικά δεσμευτική ισχύ ώστε να αξιωνεται η εφαρμογή των συμφωνηθέντων, παρά την ευρεία απήχησή της (στη Σύνοδο εργασιών συμμετείχαν περισσότεροι από 150 εκπρόσωποι επιστημονικών και ιατρικών οργανώσεων από όλο τον κόσμο), η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων (Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, CETS 216¹³) που υπεγράφη στο Santiago de Compostela την 25η Μαρτίου 2015 διαθέτει ως νομικό κείμενο την απαιτούμενη δεσμευτικότητα. Κατά συνέπεια, τίθενται τα θεμέλια για την αποτελεσματικότερη πρόληψη και καταστολή αξιόποινων συμπεριφορών που δεν υπάγονται στο Πρωτόκολλο του Παλέρμω (για παράδειγμα την περίπτωση οργάνων που έχουν αφαιρεθεί από ζώντα ή θανάτιστα άτομα ή την περίπτωση αφαίρεσης οργάνου χωρίς βία ή άλλου είδους εξαναγκασμό)¹⁴.

Άμεση απόρροια της απουσίας μιας κοινής ερμηνευτικής γραμμής είναι το ότι, πρακτικά, η εμπορία οργάνων ερμηνεύεται κυρίως στο πλαίσιο του οργανωμένου εγκλήματος, ως οργανωμένη δηλαδή διακίνηση ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, καταλείποντας εκτός ερμηνευτικού πεδίου την εμπορία οργάνων *per se*. Στην τελευταία περίπτωση, μπορεί να μην υφίσταται το προαναφερθέν στοιχείο της οργανωμένης διακίνησης αλλά ο δότης να επιθυμεί αυτοβούλως να πουλήσει κάποιο όργανό του¹⁵. Ως εκ τούτου, η έλλειψη ξεκάθαρης εννοιολογικής διάκρισης ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό και για το σκοτεινό αριθμό που

¹² World Health Organization (WHO), Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation, Geneva, 2009, <http://www.who.int/transplantation/activities/GlobalGlossaryonDonationTransplantation.pdf>, με την έννοια της εμπορίας οργάνων κυττάρων και ιστών να οριοθετείται ως εξής (στοιχ. 74): «Trafficking (Cells, tissues or organs). *The recruitment, transport, transfer, harboring or receipt of living or deceased persons or their cells, tissues or organs by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability, or of the giving to, or the receiving by, a third party of payments or benefits to achieve the transfer of control over the potential donor, for the purpose of exploitation by the removal of cells, tissues and organs for transplantation*».

¹³ Βλ. υποενότητα 1.5.7.

¹⁴ Με βάση το αρ. 2 παρ. 2 της Σύμβασης, στην έννοια της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων εμπίπτουν οι πράξεις των άρθρων 4, 5, 7, 8 και 9 του Κεφαλαίου II, δηλαδή, μεταξύ άλλων, πράξεις παράνομης αφαίρεσης, χρήσης και εμφύτευσης οργάνων, στρατολόγησης δωτών/ληπτών οργάνων, μεσιτείας, καθώς και δωροδοκίας ιατρών/δημόσιων υπαλλήλων προς διευκόλυνση της αφαίρεσης ή εμφύτευσης, κτλ.

¹⁵ Βλ. Columb S., «Excavating the organ trade: An empirical study of organ trading networks in Cairo, Egypt», *BJC* 2017; 57(6):1301. Επιπλέον, Manzano A., Monaghan M., Potrata B., Clayton M., «The invisible issue of organ laundering», *Transplantation* 2014;98(6):601, με την επισήμανση ότι παρά τις διαφορές μεταξύ εμπορίας οργάνων και εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, το παρόν άρθρο αναφέρεται από κοινού και στα δύο εγκλήματα με έμφαση στις ομοιότητές τους: «*While acknowledging the scientific debate on differences, confusion and overlap between organ trafficking and trafficking in human beings for the purpose of organ removal, in this paper we refer to both crimes jointly focusing on their similarities*».

χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο εγκληματικό φαινόμενο, καθιστώντας δυσχερή την υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στον ποινικό ορισμό εμπορίας του εκάστοτε κράτους (για παράδειγμα, σε ένα κράτος μπορεί να πληρούνται οι προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί κάποιο άτομο θύμα εμπορίας οργάνων ενώ σε άλλο όχι). Προς επίρρωση των ανωτέρω, στη Σύσταση 25/1, στο πλαίσιο της 23ης Συνόδου της Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη του Εγκλήματος και Ποινικής Δικαιοσύνης που πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη (Μάιος 2014), καθίσταται ξεκάθαρος ο διαχωρισμός μεταξύ εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και διακίνησης ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων («Preventing and combating trafficking in human organs and trafficking in persons for the purpose of organ removal»)¹⁶, με ταυτόχρονη παραδοχή της έλλειψης σχετικών πληροφοριών και για τις δύο εγκληματικές συμπεριφορές¹⁷. Ειδικότερα, αναγνωρίζεται ότι παρά την ύπαρξη διαφορών μεταξύ τους, και οι δύο αξιόποινες πράξεις σχετίζονται με την έλλειψη μοσχευμάτων, με επακόλουθη την ανάγκη πρόληψης και καταστολής τους με συντονισμένο και αποτελεσματικό τρόπο¹⁸.

Συμπερασματικά, ως προς το πεδίο εφαρμογής κάθε μιας εκ των ανωτέρω εγκληματικών συμπεριφορών, στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο, παρά την ευρύτατη εφαρμογή του¹⁹, καλύπτονται εννοιολογικά μόνο ορισμένες περιπτώσεις εμπορίας, με αποτέλεσμα να υπάρχει ανάγκη γενικότερου διεθνούς consensus, που να οδηγήσει στη σύνταξη κοινά αποδεκτής συμφωνίας, με στόχο την επαρκή ρύθμιση όλων των ως άνω μορφών²⁰. Ιδίως, σε συνάρτηση προς την εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών, η ύπαρξη ενός εννοιολογικά οριοθετημένου διεθνούς ρυθμιστικού πλαισίου, ενσωματωμένου στην εθνική έννομη τάξη των κρατών, θα εμπόδιζε τη δράση των οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας σε χώρες με «χαλαρή» ή και ανύπαρκτη σχετική νομοθεσία. Επιπλέον, ένας ολοκληρωμένος ορισμός, αναμφισβήτητα, θα συνεπικουρούσε τη συλλογή στατιστικών δεδομένων προς άρση του υψηλού σκοτεινού αριθμού, καθώς θα μπορούσε να καταστεί ερμηνευτικό εργαλείο για την κατηγοριοποίηση συμπεριφορών που μέχρι πρόσφατα, λόγω νομοθετικού κενού, πιθανόν να ήταν αταξινόμητες (χωρίς να υπάγονται, για παράδειγμα, σε σχετικά αστυνομικά στατιστικά δεδομένα ή να χαρακτηρίζονται ποινικά ως πράξεις εμπορίας). Τέλος, ένας ενιαίος ορισμός θα διευκόλυνε και τη δυνατότητα διακρατικής συνεργασίας μεταξύ αστυνομικών και εισαγγελικών αρχών, η οποία

¹⁶ United Nations Commission on Crime Prevention and Criminal Justice, Resolution 25/1, «Preventing and combating trafficking in human organs and trafficking in persons for the purpose of organ removal», https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_25/2016_Resolutions_Decisions/03.CCPCJ_2016/Resolution_25_1.pdf (ημ. προσβ. 01/12/2016).

¹⁷ Στο ξενόγλωσσο κείμενο αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Acknowledging gaps in knowledge about trafficking in human organs and human tissues, fluids and cells and trafficking in persons for the purpose of organ removal, which may entail the need to enhance data collection and research in order to determine the magnitude and scope of the problems of trafficking in human organs and trafficking in persons for the purpose of organ removal».

¹⁸ Ομοίως, αναφέρεται: «Recognizing that, although differences exist between the crimes of trafficking in human organs and trafficking in persons for the purpose of organ removal, both crimes are related to the shortage of human organs used in organ transplantation, which suggests the necessity of preventing and responding to both crimes in an effective and coordinated manner».

¹⁹ Στην έκθεση του UNODC, Global Report on Trafficking on Persons, 2009, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, http://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Global_Report_on_TIP.pdf, σελ. 8, αναφέρεται: «The Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons only came into effect in December 2003, but it has inspired widespread legislative response.... The number of countries having anti-trafficking legislation more than doubled between 2003 and 2008 in response to the passage of the Protocol».

²⁰ Βλ. Makei V., «Trafficking for human organs», FMR 2015;49:92, όπου τονίζεται ότι: «While human trafficking for the purpose of organ removal is covered by the legally binding Palermo Human Trafficking Protocol, transplant tourism and trafficking of organs are not. The intersection of this crime with the trafficking of persons emphasizes the need to fully cover the scope of organ trafficking, while reflecting also its intricacies».

από τη φύση της είναι χρονοβόρα εξαιτίας γραφειοκρατικών δυσχερειών, μιας και δεν θα χανόταν πολύτιμος χρόνος λόγω εννοιολογικών ασαφειών, αντιφάσεων και ερωτημάτων.

Στο σημείο αυτό, σκόπιμη είναι η παράθεση πρωτοβουλιών, που ενσωματώνουν στο ίδιο κείμενο ορισμούς τόσο για την εμπορία οργάνων όσο και για την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων. Ειδικότερα, στην Πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλασιού του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών [Initiative of the Hellenic Republic with a view to adopting a Council Framework Decision concerning the prevention and control of trafficking in human organs and tissues, 7247/2003-C5-0166/2003-2003/0812 (CNS)²¹], χαρακτηρίζεται ρητά η εμπορία οργάνων ως μορφή εμπορίας ανθρώπων, με συσχετισμό των δύο εγκληματικών φαινομένων. Στο άρθρο 2 παρ. 1 απαριθμούνται ως πράξεις που συνιστούν εμπορία ανθρώπων οι εξής: «α) Η στρατολόγηση, μεταφορά, παράδοση, φύλαξη ή παραλαβή ενός προσώπου, συμπεριλαμβανομένης της ανταλλαγής ή παράδοσης του ελέγχου επί αυτού του προσώπου, εφόσον α) χρησιμοποιείται βία ή απειλή, συμπεριλαμβανομένης της αρπαγής ή β) χρησιμοποιούνται απατηλά μέσα ή γ) υπάρχει κατάχρηση εξουσίας ή μιας ευάλωτης θέσης τέτοια, που το πρόσωπο δεν έχει πραγματική και εύλογη δυνατότητα να αποφύγει την υποταγή του σ' αυτήν ή δ) παρέχονται ή λαμβάνονται χρήματα ή ωφελήματα για την εξασφάλιση της συναίνεσης ενός προσώπου που ασκεί έλεγχο σε άλλο πρόσωπο με τον σκοπό της αφαίρεσης οργάνων ή ιστών από το πρόσωπο αυτό». Στην παρ. 2 του ιδίου άρθρου τυποποιούνται αντίστοιχα οι αξιόποινες πράξεις της εμπορίας οργάνων, δηλαδή: «α) η, με τη χρήση βίας, απειλής ή απάτης, αφαίρεση οργάνου από ζώντα δότη, β) η αφαίρεση οργάνου από δότη που έχει συναινέσει σε αυτήν εξαιτίας της παροχής ή υπόσχεσης οικονομικού ανταλλάγματος, γ) η απευθείας ή μέσω τρίτων καταβολή, προσφορά, υπόσχεση στην καταβολή οικονομικού ανταλλάγματος σε δότη, προκειμένου αυτός να συναινέσει στην αφαίρεση οργάνου του, δ) η εκ μέρους του δότη ή τρίτου λήψη ή απαίτηση οικονομικού ανταλλάγματος προκειμένου αυτός (ο δότης) να συναινέσει στην αφαίρεση οργάνου του, ε) η διαμεσολάβηση στην τέλεση των προαναφερόμενων υπό στοιχεία α) έως και δ) πράξεων και στ) η απαίτηση, λήψη, καταβολή, προσφορά ή υπόσχεση οικονομικού ανταλλάγματος που γίνεται με σκοπό την προσφορά, απόκτηση και, γενικότερα, τη διακίνηση ανθρωπίνων οργάνων και ιστών».

Ανάλογη ερμηνεία υιοθετείται και στη Σύσταση (2004) 7 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα κράτη-μέλη για την εμπορία οργάνων [Council of Europe, Recommendation REC (2004) 7 of the Committee of Ministers to member states on organ trafficking²²]. Ειδικότερα, μέσω του άρθρου 2 παρ. 4 της Σύστασης, στον όρο «εμπορία οργάνων και ιστών» περιλαμβάνεται: «α) η μεταφορά ενός ατόμου σε ένα μέρος με στόχο την αφαίρεση οργάνων ή ιστών του χωρίς την έγκυρη συναίνεσή του, β) η μεταφορά ενός ατόμου σε ένα μέρος με στόχο την αφαίρεση οργάνων ή ιστών του με την έγκυρη συναίνεσή του μεν, προσκρούοντας, δε, στην ισχύουσα νομοθεσία και γ) η μεταμόσχευση των αφαιρεθέντων οργάνων και ιστών, ανεξάρτητα από τη μεταφορά τους, σε αντίθεση προς την ισχύουσα νομοθεσία ή σε διεθνή νομικά κείμενα»²³. Η, δε, έννοια της μεταμόσχευσης καλύπτει ολόκληρη

²¹ Βλ. υποενότητα 1.5.2.

²² Βλ. υποενότητα 1.5.4.

²³ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο της Σύστασης, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/16805dcf59>, με το άρθρο 2 παρ. 4 να ορίζει: «4. For the purposes of this recommendation the term «organ and tissue trafficking» applies to: -the transportation of a person to a place for the removal of organs or tissues without his or her valid consent, -the transportation of a person to a place for the removal of organs or tissues with his or her consent but in contravention of legislation or other controls in operation in the relevant

τη διαδικασία αφαίρεσης οργάνου/ιστού από ένα άτομο και της εμφύτευσής του σε ένα άλλο, συμπεριλαμβανομένων και των ενεργειών προετοιμασίας, συντήρησης, αποθήκευσης και μεταφοράς²⁴.

Έννοια οργάνων – Ορολογική αποσαφήνιση

Στην επιστημονική βιβλιογραφία, όργανο είναι το μέρος του σώματος που επιτελεί μια ειδική λειτουργία ως τμήμα ενός ενιαίου, ζωντανού συστήματος. Τα όργανα δύνανται να διαχωριστούν σε δύο κατηγορίες, τα ζωτικά και τα μη ζωτικά. Τα ζωτικά δεν μπορούν να αφαιρεθούν χωρίς να επέλθει πλήγμα στη λειτουργία τους, απαραίτητη για την υποστήριξη της ζωής. Παραδείγματα ζωτικών οργάνων είναι η καρδιά, οι πνεύμονες, το ήπαρ, το πάγκρεας, το στομάχι και τα νεφρά, ενώ σε περίπτωση ζευγούς ζωτικών οργάνων, το ένα εξ αυτών δύναται να θεωρηθεί μη ζωτικό όταν το άλλο λειτουργεί κανονικά, όπως στην περίπτωση των νεφρών²⁵. Η, δε, έννοια του μοσχεύματος είναι ευρύτερη από εκείνη του οργάνου, διότι περιλαμβάνει και τα ξενομοσχεύματα²⁶. Επισημαίνεται, ότι η παρούσα μελέτη έχει ως αντικείμενο έρευνας αποκλειστικά την εμπορία οργάνων, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται η εμπορία κυττάρων και ιστών. Η τελευταία διέπεται από διαφορετική νομοθεσία (σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο), με την αφαίρεση κυττάρων και ιστών να λαμβάνει χώρα υπό διαφορετικές προϋποθέσεις (συντήρηση, κύκλος ζωής μοσχεύματος, κτλ).

Σε επίπεδο ελληνικής νομοθεσίας, στο άρθρο 3 στοιχ. (η') Ν. 3984/2011 σχετικά με τη δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων υιοθετείται ο εξής ορισμός περί οργάνου: «η) "όργανο": διαφοροποιημένο μέρος του ανθρώπινου σώματος, που σχηματίζεται από διάφορους ιστούς και που διατηρεί τη δομή του, την αγγείωσή του και τη δυνατότητα του να αναπτύσσει φυσιολογικές λειτουργίες με σημαντικό επίπεδο αυτονομίας. Τα μέρη οργάνων θεωρείται επίσης ότι εμπίπτουν στον παρόντα ορισμό, εφόσον προορίζονται για τον ίδιο σκοπό όπως το πλήρες όργανο στο ανθρώπινο σώμα και πληρούν τις απαιτήσεις δομής και αγγείωσης». Επισημαίνεται, ότι ούτε στον εισαγωγικό του άρθρου 323Α ΠΚ νόμο, ούτε στο άρθρο 323Α περί εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους λαμβάνει χώρα η αποσαφήνιση του όρου «όργανο». Επιπλέον, δεν μεσολαβεί καμία περιοριστική αναφορά των προς αφαίρεση οργάνων, αν και γίνεται δεκτό, ότι στο εν λόγω άρθρο υπάγεται εννοιολογικά η αφαίρεση όλων των οργάνων, ανεξάρτητα από το λόγο της πραγματοποίησής της²⁷.

jurisdiction, -the transplantation of removed organs and tissues, whether transported or not, in contravention of legislation or other regulations in operation in the relevant jurisdiction or in contravention of international legal instruments».

²⁴ Ομοίως, μετάφραση της συγγραφέως (αρ. 2 παρ. 4): «*the term "transplantation" covers the complete process of removal of an organ or tissue from one person and implantation of that organ or tissue into another person, including all procedures for preparation, preservation, storage and transportation*».

²⁵ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο των Harris C., Alcorn S., «To solve a deadly shortage. Economic incentives for human organ donation», δημοσιευμένο σε Territo L. - Matteson R. The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012, σελ. 73-74, όπου αναφέρεται: «*An organ is a part of the body having a special function as part of an integrated living system. Organs may be divided into two categories, vital and nonvital. Vital organs are those which cannot be removed without loss of function necessary to support life. Examples are heart, lungs, liver, pancreas, stomach and kidneys. One of two paired vital organs can be considered nonvital if the other is functioning properly, such as a kidney*».

²⁶ Βλ. Κούρτη Μ., Αστικό Δίκαιο Μεταμοσχεύσεων, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλας-Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2002, σελ. 90.

²⁷ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323Α ΠΚ)», τμήμα εισήγησης δημοσιευμένο στο σύγγραμμα «Εμβάθυνση στο Ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο» της ίδιας, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σελ. 742.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στην Οδηγία 2010/53/ΕΕ (πρώην Οδηγία 2010/45/ΕΕ) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Ιουλίου 2010 σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρωπίνων οργάνων που προορίζονται για μεταμόσχευση (Directive 2010/45/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation, N. 3984/2011)²⁸, οριοθετείται η έννοια του οργάνου εμπνευσμένη από την προγενέστερη Οδηγία 2004/23/ΕΚ για τη θέσπιση προτύπων ποιότητας και ασφάλειας για τη δωρεά, την προμήθεια, τον έλεγχο, την επεξεργασία, τη συντήρηση, την αποθήκευση και τη διανομή ανθρώπινων ιστών και κυττάρων²⁹. Ειδικότερα, ως όργανο ορίζεται στο άρθρο 3 το «διαφοροποιημένο μέρος του ανθρώπινου σώματος, που σχηματίζεται από διάφορους ιστούς και που διατηρεί τη δομή του, την αγγείωσή του και τη δυνατότητά του να αναπτύσσει φυσιολογικές λειτουργίες με σημαντικό επίπεδο αυτονομίας. Τα μέρη οργάνων θεωρείται, επίσης ότι εμπίπτουν στον παρόντα ορισμό, εφόσον προορίζονται για τον ίδιο σκοπό, όπως το πλήρες όργανο στο ανθρώπινο σώμα και πληρούν τις απαιτήσεις δομής και αγγείωσης»³⁰. Ο ίδιος ορισμός υιοθετείται και στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 25ης Μαρτίου 2015 κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων (Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, CETS 216).

Η Οδηγία 2010/53/ΕΕ δεν είναι η μόνη, στην οποία συμπεριλαμβάνονται ρητά στο πεδίο της τα όργανα και τα τμήματα αυτών (για παράδειγμα λοβός πνεύμονα ή τμήμα ήπατος). Στην Αιτιολογική Έκθεση του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική σχετικά με τις μεταμοσχεύσεις ιστών και οργάνων (Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, CETS 186³¹) γίνεται, επίσης, ρητή μνεία σε (αγγειακά) όργανα και τμήματα οργάνων, που απαιτούν μεγάλη χειρουργική διαδικασία για την αφαίρεσή τους και των οποίων είναι αναγκαία η άμεση μεταμόσχευση³². Επιπλέον, στο στοιχ. 28 της Αιτιολογικής Έκθεσης επισημαίνεται η δυσκολία ως προς τον εννοιολογικό διαχωρισμό μεταξύ των οργάνων και των ιστών, τονίζοντας ότι στις απαρχές των μεταμοσχεύσεων λάμβανε χώρα μεταμόσχευση νεφρών, καρδιάς και ήπατος, ενώ πλέον, προφανώς χάριν των ιατρικών επιτευγμάτων, η κατάσταση έχει μεταβληθεί, αναφερόμενη στις μεταμοσχεύσεις τμημάτων ήπατος³³. Τέλος, στο Γλωσσάριο του Π.Ο.Υ. (Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation), ορίζεται η έννοια του οργάνου (στοιχ. 51), ως εξής: «Όργανο:

²⁸ Βλ. υποενότητα 4.3.

²⁹ Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004, on setting standards of quality and safety for the donation, procurement, testing, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:102:0048:0058:en:PDF>, (ημ. προσβ. 23/01/2016).

³⁰ Η Οδηγία 2010/45/ΕΕ είναι διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0053&from=EN>, (ημ. προσβ. 24/01/2016), όπου: «*“Organ” means a differentiated part of the human body, formed by different tissues, that maintains its structure, vascularisation and capacity to develop physiological functions with an important level of autonomy. A part of an organ is also considered to be an organ if its function is to be used for the same purpose as the entire organ in the human body, maintaining the requirements of structure and vascularisation*».

³¹ Βλ. υποενότητα 1.5.1.

³² Explanatory Report to the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/16800d37ac>, όπου αναφέρεται (στοιχ. 32): «*For the purposes of this Protocol, the term “organ” is accordingly applied to vascularised organs or parts of organs which require a major surgical procedure for removal and which need to be transplanted rapidly*».

³³ Explanatory Report to the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, όπ.π., (στοιχ. 28): «*There is also difficulty in agreeing on a scientifically precise definition of “organ” and “tissue”*».

διαφοροποιημένο και ζωτικό τμήμα του ανθρώπινου σώματος που σχηματίζεται από διάφορους ιστούς και διατηρεί τη δομή, την αγγείωσή του και τη δυνατότητά του να αναπτύσσει φυσιολογικές λειτουργίες με σημαντικό επίπεδο αυτονομίας³⁴».

Έννοια εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων

Ύστερα από τη σύντομη αναφορά στους ορισμούς της εμπορίας οργάνων που έχουν κατά καιρούς αποτυπωθεί σε διεθνή κείμενα και Εκθέσεις, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν και οι ορισμοί της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων. Εδώ, το εννοιολογικό πλαίσιο είναι πιο ξεκάθαρο, λόγω της υιοθέτησης του ορισμού του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο από την πλειονότητα των κρατών (ανάμεσά τους και η Ελλάδα), στο οποίο παρέχεται ο πληρέστερος ορισμός του εν λόγω αδικήματος, αποτελώντας την πρώτη ύλη μεταγενέστερων ευρωπαϊκών και διεθνών κειμένων (ιδίως της Σύμβασης της Βαρσοβίας και της Διακήρυξης της Κωνσταντινούπολης). Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 3 υποπαρ. α' του Πρωτοκόλλου, ως «'Διακίνηση προσώπων'» νοείται η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή υποδοχή προσώπων, με την απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, εξαπάτηση, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή εύαλωτης θέσης ή με παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων για να επιτευχθεί η συγκατάθεση προσώπου που έχει την επιμέλεια άλλου προσώπου, με σκοπό την εκμετάλλευση. Η εκμετάλλευση περιλαμβάνει, τουλάχιστον, την εκμετάλλευση της πορνείας άλλων ή άλλες μορφές γενετήσιας εκμετάλλευσης, την αναγκαστική εργασία ή παροχή υπηρεσιών, τη δουλεία ή πρακτικές παρόμοιες με τη δουλεία, την υποτέλεια ή την αφαίρεση οργάνων»³⁵.

Σε επίπεδο ελληνικής νομοθεσίας, ο έλληνας νομοθέτης συμπορεύεται προς το ανωτέρω Πρωτόκολλο. Το άρθρο 323Α ΠΚ, όπου ρητά πλέον γίνεται λόγος περί αφαίρεσης οργάνων, κυττάρων και ιστών εισήχθη στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα μέσω του άρθρου 1 Ν. 3064/2002 (ΦΕΚ Α' 248/15.10.2002). Η, δε, παρ. 1 του άρθρου 323Α ΠΚ συμπληρώθηκε από το άρθρο 40 του Ν. 3984/2011 [πέραν της εισαγωγής του άρθρου αυτού μέσω του Ν. 3064/2002 και των τροποποιήσεών του από τους νόμους 3625/2007, 3875/2010 και 4198/2013 και, τέλος, από το αρ. 2 παρ. 3 Ν. 4531/2018 (ΦΕΚ Α' 62/05.04.2018 ως προς την προσθήκη των καταναγκαστικών γάμων] ως εξής: «Όποιος, με τη χρήση βίας, απειλής βίας ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων, με επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας ή με απαγωγή, προσλαμβάνει, μεταφέρει, προωθεί εντός ή εκτός της επικράτειας, κατακρατεί, υποθάλπει, παραδίδει με ή χωρίς αντάλλαγμα σε άλλον ή παραλαμβάνει από άλλον πρόσωπο, με σκοπό την αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων του σώματός του ή για να εκμεταλλευτεί ο ίδιος ή άλλος την εργασία ή την επαιτεία του, ή με σκοπό να εξαναγκάσει το πρόσωπο αυτό σε τέλεση γάμου, τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι δέκα ετών και με χρηματική ποινή δέκα χιλιάδων έως πενήντα χιλιάδων ευρώ»³⁶.

³⁴ World Health Organization, Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation, όπ.π, με μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*Organ. Differentiated and vital part of the human body, formed by different tissues, that maintains its structure, vascularisation and capacity to develop physiological functions with an important level of autonomy*».

³⁵ Το άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου έχει ως εξής: «*Article 3. Use of terms. For the purposes of the Protocol: (a) 'Trafficking in persons' shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs*».

³⁶ Βλ. υποενότητες 1.2.1. επ.

Εμφανής είναι η επιρροή του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο και στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 16.05.2005 για τη δράση κατά της εμπορίας ανθρώπων (Council of Europe Convention on Action against Trafficking in human beings, CETS 197, N.4216/2013), εφεξής Σύμβαση της Βαρσοβίας³⁷, στην οποία εγκολλώνεται η θυματοκεντρική προσέγγιση (victim-centred approach) προαπαιτώντας το συνδυασμό των τριών στοιχείων της πράξης, του μέσου και του σκοπού εκμετάλλευσης. Στη, δε, Οδηγία 2011/36/ΕΕ για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου (Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA³⁸, N. 4198/2013) υιοθετείται, στα χνάρια της Σύμβασης της Βαρσοβίας, μια ευρύτερη αντίληψη ως προς την έννοια της εμπορίας ανθρώπων, με την αφαίρεση οργάνων να συμπεριλαμβάνεται ρητά στην παρ. 3 μεταξύ των μορφών εκμετάλλευσης.

Τέλος, αντίστοιχης μνείας χρήζει και ο ορισμός της Σύμβασης της Ευρωπαϊκής Αστυνομικής Υπηρεσίας [Σύμβαση Europol] του 1995 (N. 2605/1998), με βάση τον οποίο εμπορία ανθρώπων συνιστά η υπαγωγή προσώπου στην πραγματική και παράνομη εξουσία άλλων προσώπων με χρήση βίας, απειλής, κατάχρησης σχέσης εξάρτησης ή δόλο, με σκοπό, ιδίως, την εκμετάλλευση της πορνείας, άλλες μορφές γενετήσιας εκμετάλλευσης και βίας κατά ανηλίκων ή την εμπορία έκθετων παιδιών. Η εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων εκτιμάται ότι θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στον ανωτέρω ορισμό, λόγω του ενδεικτικού και όχι περιοριστικού χαρακτήρα του³⁹.

Έννοια μεταμόσχευσεων

Η ερμηνευτική αποσαφήνιση των περιπτώσεων εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (και ιδίως των περιπτώσεων εμπορίας οργάνων *per se*) αλλά και της δωρεάς οργάνων ως θεσμού, δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την αντίστοιχη αποσαφήνιση του όρου μεταμόσχευση. Ο Έλληνας νομοθέτης στο Ν. 3984/2011, άρθρο 3 στοιχ. (ιζ') ορίζει τη μεταμόσχευση ως τη διαδικασία, μέσω της οποίας επιχειρείται η αποκατάσταση ορισμένων λειτουργιών του ανθρώπινου σώματος, με τη μεταφορά ενός οργάνου από ένα δότη σε ένα λήπτη, ενώ την αφαίρεση (στοιχ. ι') ως τη διαδικασία με την οποία τα οριζόμενα όργανα καθίστανται διαθέσιμα.

Σε επίπεδο διεθνούς και ευρωπαϊκής ερμηνείας της σχετικής ορολογίας, στο Γλωσσάριο του Π.Ο.Υ. (Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation), στοιχ. 77, ως μεταμόσχευση ορίζεται η μεταφορά (εμφύτευση) ανθρώπινων κυττάρων, ιστών ή οργάνων από ένα δότη σε ένα λήπτη με το σκοπό της αποκατάστασης λειτουργίας (-ών) στο ανθρώπινο σώμα⁴⁰, ενώ στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης για τα ανθρώπινα

³⁷ Βλ. υποενότητα 1.5.5.

³⁸ Βλ. υποενότητα 1.5.6.

³⁹ Council of the European Union, Council Act of 26 July 1995 drawing up the Convention based on Article K.3 of the Treaty on European Union, on the establishment of a European Police Office (Europol Convention), διαθέσιμη σε <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1995:316:FULL&from=EL>, όπου: «*Traffic in human beings means subjection of a person to the real and illegal sway of other persons by using violence or menaces or by abuse of authority or intrigue with a view to the exploitation of prostitution, forms of sexual exploitation and assault of minors or trade in abandoned children*».

⁴⁰ World Health Organization, Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation, όπ.π, με μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*Transplantation. The transfer (engraftment) of human cells, tissues or organs from a donor to a recipient with the aim of restoring function(s) in the body*».

δικαιώματα και τη βιοϊατρική σχετικά με τις μεταμοσχεύσεις ιστών και οργάνων, (αρ. 2 παρ. 4), καλύπτεται ολόκληρη η διαδικασία της αφαίρεσης ενός οργάνου ή ιστού από ένα πρόσωπο και της εμφύτευσής του σε ένα άλλο, συμπεριλαμβανομένων και των διαδικασιών προπαρασκευής, συντήρησης και αποθήκευσης⁴¹. Από τον ορισμό του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου παρόμοια επιρροή δέχεται και η προαναφερθείσα Πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλασιού του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών. Στην τελευταία, εμφανίζεται στο αρ. 1 παρ. 1, ο ορισμός της μεταμόσχευσης ως το σύνολο της διαδικασίας της αφαίρεσης ενός οργάνου ή ιστού από ένα πρόσωπο και της εμφύτευσής του σε άλλο πρόσωπο, συμπεριλαμβανομένων και των διαδικασιών προπαρασκευής, συντήρησης και αποθήκευσης.

Η παγιωμένη, σε διεθνές επίπεδο, αρχή της απαγόρευσης κάθε οικονομικού οφέλους από το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του συνδέεται άμεσα με το θεσμό της δωρεάς και το πεδίο των μεταμοσχεύσεων. Κύριος στόχος της παρούσας μελέτης, μεταξύ άλλων, είναι η σύνδεση και ερμηνεία τριών αλληλοσχετιζομένων παραμέτρων: α) της εμπορίας οργάνων, β) της μεταμόσχευσης, ως αμιγώς ιατρικής πράξης, η οποία έπεται της παράνομης προμήθειας ενός μοσχεύματος, ολοκληρώνοντας το σκοπό για τον οποίο το ανωτέρω μόσχευμα αποκτήθηκε (δηλαδή την ιατρική αντιμετώπιση μιας επισφαλούς, για την υγεία του λήπτη, κατάστασης) και γ) της δωρεάς οργάνων, ως αλτρουιστικής πράξης, η οποία συνιστά τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο προς επίτευξη εθνικής αυτάρκειας μοσχευμάτων, ώστε εγκληματικά φαινόμενα σαν αυτό της εμπορίας οργάνων να εκλείψουν μελλοντικά.

Σε συνάρτηση προς την ενίσχυση του θεσμού της δωρεάς οργάνων (ως πρότασης με στόχο την προαναφερθείσα εθνική αυτάρκεια μοσχευμάτων και την έκλειψη φαινομένων εμπορίας), εξετάζεται το καθεστώς λήψης μοσχευμάτων μόνο από πτωματικούς δότες, λόγω της ιδιαίτερης φύσης του. Το τελευταίο γεννά ουσιώδη ζητήματα και δυσκολίες, ιδίως ως προς την ερμηνεία του εγκεφαλικού θανάτου και την προσέγγιση του οικογενειακού περιβάλλοντος για την παροχή της σχετικής συναίνεσης πριν την αφαίρεση του οργάνου από το σώμα του θανόντος δότη. Ο ρόλος, δε, της οικογένειας, όχι μόνο στο πλαίσιο των σχετικών νομοθετικών διατάξεων αλλά και υπό το πρίσμα της ίδιας της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας, εξετάζεται ενδελεχώς.

⁴¹ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*The term "transplantation" covers the complete process of removal of an organ or tissue from one person and implantation of that organ or tissue into another person, including all procedures for preparation, preservation and storage*».

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΕΜΠΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΝ – ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ύστερα από τη διάκριση μεταξύ αφενός της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους και αφετέρου της εμπορίας οργάνων per se (βλ. Εισαγωγικό κεφάλαιο), εξετάζονται οι αντίστοιχες ρυθμίσεις στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, ήτοι το άρθρο 323Α ΠΚ και οι διατάξεις του Ν. 3984/2011 περί εμπορίας οργάνων και, στη συνέχεια, ορισμένες πρωτοβουλίες σε επίπεδο ευρωπαϊκής και διεθνούς νομοθεσίας. Το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο αποτελεί έκφραση της συμμόρφωσης της Ελλάδας προς τις εκάστοτε κοινοτικές οδηγίες και διεθνείς συμβάσεις, που καθορίζουν κοινές δράσεις ενάντια στο ποινικό αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων υπό οποιαδήποτε μορφή της (σεξουαλική εκμετάλλευση, αναγκαστική εργασία, αφαίρεση οργάνων κτλ). Από τη συμπλήρωση, δε, της παρ. 1 του άρθρου 323Α ΠΚ από το άρθρο 40 του Ν. 3984/2011 (πέρα της εισαγωγής του άρθρου αυτού μέσω του Ν. 3064/2002 και των τροποποιήσεών του από τους νόμους 3625/2007, 3875/2010, 4198/2013 και, τέλος, από το αρ. 2 παρ. 3 Ν. 4531/2018 ως προς την προσθήκη των καταναγκαστικών γάμων), καταδεικνύεται η στενή συνάφεια των δύο νομοθετημάτων, άρα και η θεώρησή τους από το νομοθέτη ως ενιαίου συνόλου.

1. Η Ελληνική έννομη τάξη

1.1. Η ποινική αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων πριν το Ν. 3064/2002 (άρθρα 322 και 323 ΠΚ)

Όπως προεκτέθηκε στο εισαγωγικό σκέλος της παρούσας μελέτης, μέχρι την προσθήκη του άρθρου 323Α στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα μέσω του Ν. 3064/2002 (με το οποίο πλέον ρυθμίζεται ποινικά το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους), δύο ήταν τα άρθρα, τα οποία με σημείο αναφοράς την προσβολή του αγαθού της προσωπικής ελευθερίας, είχαν περιεχόμενο εννοιολογικά εγγύτερο προς την ανωτέρω εμπορία, ήτοι το άρθρο 322 ΠΚ περί αρπαγής και το άρθρο 323 ΠΚ περί εμπορίας δούλων, των οποίων και παρατίθεται συνοπτική ανάλυση. Ως εγκλήματα κατά της προσωπικής ελευθερίας νοούνται εκείνα που παρακωλύουν την ελεύθερη κίνηση και ενέργεια κάποιου μέσα στο χώρο, όπως και τη διάθεση των φυσικών και πνευματικών του δυνάμεων κατά την ελεύθερη βούλησή του εντός των εγκεκριμένων ορίων και πλαισίων των νόμων της πολιτείας⁴². Έχει, δε, υποστηριχθεί ότι η προσωπική ελευθερία ως έννομο αγαθό δύναται να διακριθεί σε ενεργητική και παθητική, με το άρθρο 322 ΠΚ περί αρπαγής να εντάσσεται στην παθητική προσωπική ελευθερία και συγκεκριμένα στη δυνατότητα του ανθρώπου να αναγνωρίζεται ως ελεύθερος και να προστατεύεται ο ίδιος και τα αγαθά του από την πολιτεία⁴³.

⁴² Βλ. Στάικο Α., Επίτομος ερμηνεία Ελληνικού Ποινικού Κώδικος, Ειδικό Μέρος, τόμος τρίτος, εκδοτικός οίκος Μ.Φραγκούλη, Αθήνα, 1961, σελ. 365.

⁴³ Βλ. Φαρσεδάκη Ι.- Σατλάνη Χ., Ειδικό Μέρος Ποινικού Κώδικα, Ερμηνευτικά Σχόλια-Παραδείγματα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2015, σελ 259-260, με το άρθρο 322 ΠΚ περί αρπαγής να υπάγεται στην πρώτη έκφανση της παθητικής προσωπικής ελευθερίας, ενώ τα άρθρα 323 ΠΚ (εμπόριο δούλων) και 323Α ΠΚ (εμπόριο ανθρώπων) υπάγονται στη δεύτερη έκφανση, ήτοι τη δυνατότητα του ανθρώπου να αναγνωρίζεται ως ελεύθερος μέσα στον κοινωνικό χώρο από τους άλλους και να μην μεταβάλλεται το status της ελευθερίας του ως προς αυτούς. Επιπλέον, βλ. Μπουρόπουλο Α., Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος (κατ' άρθρον), Ειδικό Μέρος, τόμος δεύτερος, εκδοτικός οίκος Αφοι Π. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1960, σελ. 539, όπου αναφέρεται ότι τα εγκλήματα των άρθρων

Ειδικότερα, το έγκλημα της αρπαγής εμφανίζεται ήδη από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (*Lex Fabia de plagiariis*), στρεφόμενο, αφενός, κατά οποιουδήποτε ελεύθερου πολίτη με στόχο να τον καταστήσει δούλο, αφετέρου κατά δούλων με στόχο τη φυγάδευση, απόκρυψη ή μεταπώληση αυτών. Στη νεώτερη νομοθεσία, πρώτα στο βαυαρικό νόμο χαρακτηρίζεται το αδίκημα αυτό ως η δια βίας ή απάτης απαγωγή κάποιου εκτός των ορίων της επικρατείας. Στις τροποποιήσεις του άρθρου αυτού από τα βαυαρικά νομοσχέδια βασίστηκε και το αντίστοιχο ελληνικό άρθρο στην προηγούμενη μορφή του⁴⁴. Σήμερα, το άρθρο 322 περί αρπαγής, όπως αυτό εμφανίζεται στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα, έχει ως εξής: «Αρπαγή: Όποιος με απάτη ή βία, ή με την απειλή βίας συλλαμβάνει, απάγει ή παράνομα κατακρατεί κάποιον έτσι ώστε να αποστέρει το συλλαμβανόμενο από την προστασία της πολιτείας και ιδίως, όποιος περιάγει κάποιον σε ομηρία ή σε άλλη παρόμοια κατάσταση στέρησης της ελευθερίας τιμωρείται με κάθειρξη. Αν η πράξη έγινε με σκοπό να εξαναγκαστεί ο παθών ή κάποιος άλλος σε πράξη, παράλειψη ή ανοχή για την οποία δεν υπάρχει υποχρέωσή του, τιμωρείται: α) με ισόβια κάθειρξη, αν ο εξαναγκασμός στρέφεται εναντίον των σωμάτων ή των προσώπων του άρθρου 157 παρ. 1 β) με κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών σε κάθε άλλη περίπτωση». Βασικό εννοιολογικό άξονα του άρθρου αποτελεί η αποστέρηση του προσώπου από την προστασία της πολιτείας και η υπαγωγή του στη φυσική εξουσία και επιβολή του δράστη. Δεν αρκεί πρόσκαιρη και απλή στέρηση της ανωτέρω ελευθερίας, αλλά η στέρηση αυτή πρέπει να είναι πλήρης, με άμεση απόρροια τον υποβιβασμό του ανθρώπου από υποκείμενο δικαίου και φορέα δικαιωμάτων σε αντικείμενο⁴⁵.

Συγκεκριμένα, η στέρηση της ελευθερίας του θύματος πρέπει να είναι διαρκής και μακροχρόνια, έχοντας ως συνέπεια την περιέλευση του τελευταίου σε απόλυτη αδυναμία διαφυγής αλλά και επικοινωνίας με οποιονδήποτε τρίτο (για παράδειγμα την αστυνομία) δυνάμενο να παράσχει βοήθεια προς αυτό⁴⁶. Μάλιστα, ο νόμος κάνει μνεία για καθεστώς ομηρίας ή άλλης κατάστασης που να προσομοιάζει σε εκείνη. Πρόκειται για διατύπωση, μέσω της οποίας δίνεται ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στην ολοκληρωτική αποστέρηση της προσωπικής

322 και 323 ΠΚ προσβάλλουν την ελευθερία του ατόμου υπό στενή έννοια, ήτοι την ελευθερία της κίνησης, της διαμονής σε ορισμένο τόπο και της αδιατάρακτης διαβίωσης στον τόπο αυτό.

⁴⁴ Βλ. Κωστή Κ., Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος Ποινικού Νόμου, τόμος δεύτερος, εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Δ. και Π. Δημητράκου, 1926, σελ. 495-496.

⁴⁵ Έχει υποστηριχθεί ότι προστατευόμενη μορφή είναι «η ελευθερία κίνησης του ανθρώπου στον εξωτερικό χώρο, δηλαδή η δυνατότητα κίνησής του από τόπο σε τόπο, η δυνατότητα παραμονής του ή μη σε έναν τόπο και η ακώλυτη διαβίωσή του σε αυτόν». Παρόμοια, έχει υποστηριχθεί ότι σκοπός του εν λόγω άρθρου είναι «η προστασία του ατόμου από την αυθαίρετη στέρηση της ελευθερίας και την αδυναμία παροχής βοήθειας εκ μέρους των πολιτειακών οργάνων και κυρίως των αστυνομικών αρχών στις οποίες έχει ανατεθεί η φύλαξη και προστασία των πολιτών, χάριν της απρόσκοπτης λειτουργίας των κοινωνικών θεσμών και επίτευξης των σκοπών της πολιτείας», βλ. Το αδίκημα της Αρπαγής (Άρθρο 322 Π.Κ.), Διπλωματική εργασία της Χονδρογιάννη Μ.-Ε., 2012, σελ. 12-19, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/1630/1/N210.PDF>. Σε επίπεδο νομολογίας αναφέρονται ενδεικτικά οι: ΑΠ 593/2009, ΠοινΔικ 2010, σελ. 287, ΑΠ 111/2005, ΠοινΛογ 2005, σελ. 192, ΑΠ 890/2004, ΠοινΛογ 2004, σελ. 1155, ΑΠ 1207/2003, ΠοινΛογ 2003, σελ. 1375, ΣυμβλΕφΙω 41/1994, Υπερ 1995, σελ. 335 με παρατηρήσεις Μαργαρίτη Λ., σε Κωστάρα Α., Ποινικό Δίκαιο, Επιτομή Ειδικού Μέρους (άρθρα 134-410 ΠΚ), τέταρτη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σελ. 881, ο οποίος επισημαίνει το κριτήριο της αποστέρησης από την προστασία της πολιτείας. Επίσης, βλ. Κωστή Κ., όπ.π., σελ. 497, Τούση Α.-Γεωργίου Α., Ποινικός Κώδικς, Β' Ημίτομος, Εκδοτικός οίκος Αδελφοί Δ. Τζάκα, Αθήνα, 1967, σελ. 829, Μπουρόπουλο Α., όπ.π., σελ. 540, καθώς και Στάκο Α., όπ.π., σελ. 365-366.

⁴⁶ Βλ. Δημήτρηνα Γ., «Η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων μετά το ν. 3064/2002, Δογματικές και ερμηνευτικές επισημάνσεις», εισήγηση δημοσιευμένη σε Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Ο νέος νόμος 3064/2002 για την εμπορία ανθρώπων, τόμος αρ. 50, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 133-136. Έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι η αποστέρηση του θύματος από την προστασία της πολιτείας δεν είναι απαραίτητο να έχει διαρκή και μόνιμο χαρακτήρα, αρκεί ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή που το θύμα χρειάζεται τη βοήθεια της Πολιτείας δεν μπορεί να την έχει, διότι τελεί υπό την κυριαρχία του δράστη, βλ. Κωστάρα Α., όπ.π., σελ. 883 με παράθεση σχετικής νομολογίας.

ελευθερίας του θύματος από το δράστη και όχι απλά σε κάποιον περιορισμό της ελευθερίας κίνησής του⁴⁷. Σε κάθε, πάντως, περίπτωση έχει υποστηριχθεί ότι εφόσον το άρθρο 322 ΠΚ προϋποθέτει τη διαρκή αποστέρηση της προσωπικής ελευθερίας του θύματος, στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 323Α ΠΚ περί εμπορίας ανθρώπων υπάγονται, εξ αντιδιαστολής, είτε περιπτώσεις στις οποίες δεν συντρέχει ο ανωτέρω συνεχής χαρακτήρας, είτε περιπτώσεις στις οποίες το θύμα δύναται ακόμα να ζητήσει τη συνδρομή της εξουσίας στο πλαίσιο αναζήτησης βοήθειας⁴⁸.

Η προσβολή του προστατευόμενου στο άρθρο 322 ΠΚ εννόμου αγαθού (ως υπαλλακτικά μεικτού εγκλήματος) πραγματώνεται είτε μέσω της σύλληψης, είτε της απαγωγής ή της παράνομης κατακράτησης του θύματος. Σύλληψη αποτελεί η ενέργεια, μέσω της οποίας ένα άτομο φέρει κάποιο άλλο ολοκληρωτικά στην απόλυτη φυσική του εξουσία, χωρίς να είναι απαραίτητη η μεταφορά του συλληφθέντος σε άλλο τόπο. Δεν υπάγεται στην έννοια της σύλληψης η παρεμβολή απλών εμποδίων, που δυσκολεύουν την προσπάθεια κάποιου να καταφύγει στην αρχή και να ζητήσει την προστασία της⁴⁹. Απαγωγή ενός προσώπου υπάρχει, όταν το πρόσωπο αυτό απομακρύνεται χωρίς τη θέλησή του από κάποιο μέρος δικής του επιλογής και μεταφέρεται σε ένα άλλο μέρος που έχει επιλεγεί από το δράστη με δικά του κριτήρια, ώστε να μπορεί ο τελευταίος να εξουσιάζει ανενόχλητος το θύμα⁵⁰. Η, δε, έννοια της παράνομης κατακράτησης έχει οριστεί στο άρθρο 325 ΠΚ⁵¹.

Αναφορικά με τον τρόπο τέλεσης του εν λόγω εγκλήματος, η απάτη, η βία και η απειλή βίας συνιστούν τα μέσα πραγμάτωσης της αντικειμενικής υπόστασης, μέσα τα οποία όχι μόνο συμπεριελήφθησαν μεταγενέστερα και στο άρθρο 323Α, αλλά, επιπλέον, στο *modus operandi* του τελευταίου προστέθηκε και η χρήση «απατηλών μέσων» (παρ. 2), με στόχο την απόσπαση της συναίνεσης του θύματος. Σε αντίθεση, βέβαια, προς το άρθρο 323Α ΠΚ κατά το οποίο η συναίνεση του θύματος είναι αδιάφορη για την πραγμάτωση της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος, στην περίπτωση της αρπαγής η συναίνεση του θύματος θεωρήθηκε ότι την

⁴⁷ Σε επίπεδο νομολογίας, σύμφωνα με τη Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων, οι διεθνείς κατευθύνσεις, το ισχύον ποινικό δίκαιο και το νομοσχέδιο του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης», ΠοινΔικ 4/2002, σελ. 430.: «Καθώς μάλιστα στη διάταξη αυτή αναφέρεται ενδεικτικά ως περίπτωση αρπαγής, η περιαγωγή του θύματος σε κατάσταση ομηρίας, τα δικαστήριά μας εφαρμόζουν το άρθρο 322 ΠΚ περί αρπαγής πολύ στενά μόνο στις περιπτώσεις που βεβαιώνεται η ύπαρξη ομηρίας».

⁴⁸ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., όπ.π., σελ. 428. Επίσης, Δημήτρανα Γ., όπ.π., σελ. 136-137, με επιχειρηματολογία περί ήπιας τροποποίησης του άρθρου 322 ΠΚ χωρίς ανάγκη θεσμοθέτησης του άρθρου 323Α ΠΚ, καθώς: «Οι παραπάνω περιπτώσεις ως πολύ σοβαρές περιπτώσεις προσβολής της προσωπικής ελευθερίας, ηπιότερες όμως, σε σύγκριση με εκείνες που τυποποιούνται στο έγκλημα της αρπαγής θα μπορούσαν ενδεχομένως να δικαιολογήσουν τη μειωμένη σε σχέση με το άρθρο 322 ΠΚ απειλούμενη ποινή. Ωστόσο, αν αυτό ήταν το ζητούμενο, υπήρχε σε κάθε περίπτωση η δυνατότητα μιας ήπιας τροποποίησης του άρθρου 322 ΠΚ προς την κατεύθυνση αυτή χωρίς να απαιτείται η προσθήκη ενός νέου άρθρου στον Ποινικό μας Κώδικα».

⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά ΣυμβλΠλημΚαλαμ 105/2009, ΠοινΔικ 2010, σελ. 813, ΣυμβλΠλημΚαστ 77/1998, Υπερ 1998, σελ. 1283 με παρατηρήσεις Παύλου Στ., καθώς και Μπουρόπουλο Α., όπ.π. σελ. 540, Γάφο Η., Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος, τεύχος Δ' (άρθρα 299-335), εκδοτικός οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, Αθήνα, 1963, σελ. 147, Μανωλεδάκη Ι., Ερμηνεία κατ' άρθρο των όρων του Ειδικού μέρους του Ποινικού Κώδικα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 105, Σπυριδάκη Μ.Ι-Παπαγιάννη Γ. Σ., Σύντομη Ερμηνεία Ποινικού Κώδικα κατ' άρθρο με βάση τη νομολογία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2011, σελ. 573, καθώς και Τούση Α. - Γεωργίου Α., όπ.π., σελ. 829. Επιπλέον, βλ. διδακτορική διατριβή της Κηπουρίδου Κ. με τίτλο Η Εμπορία ανθρωπίνων οργάνων ως πρόβλημα του Ποινικού Δικαίου, 2011, σελ. 23, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/30394>.

⁵⁰ Βλ. Μανωλεδάκη Ι., όπ.π., σελ. 105 και σε επίπεδο νομολογίας ΑΠ 1722/2007 ΠοινΔικ 2008, σελ. 522, ΑΠ 111/2005, όπ.π., ΣυμβλΠλημΑθ 43/2011, ΠοινΧρον 2012, σελ. 209, ΣυμβλΠλημΑθ 5141/2004, ΠοινΧρον 2005, σελ. 945, σε Κωστάρα Α., όπ.π., σελ. 883.

⁵¹ Στο άρθρο 325 ΠΚ ορίζεται ότι: «Όποιος με πρόθεση, κατακρατεί άλλον χωρίς τη θέλησή του ή του στερεί με άλλον τρόπο την ελευθερία της κίνησής του, τιμωρείται με φυλάκιση και, αν η κατακράτηση διήρκεσε μακρό χρονικό διάστημα, με φυλάκιση τουλάχιστον δύο ετών».

εμποδίζει⁵². Τέλος, ως προς τη βία, η οποία στρέφεται κατά του αρπαγέντος ή και άλλων προσώπων που συνδέονται με εκείνο, γίνεται δεκτό ότι πληρεί τον όρο του νόμου «με βία» τόσο η *vis absoluta* όσο και η *vis compulsiva*⁵³.

Ως προς την υποκειμενική υπόσταση, γίνεται δεκτό ότι, δεδομένης της σιωπής του νομοθέτη και αφού δεν ορίζεται ειδικά και ρητά η υπαιτιότητα που πρέπει να φέρει ο δράστης, από τη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 26 και 18 ΠΚ απαιτείται τουλάχιστον ενδεχόμενος δόλος ως προς τα στοιχεία που απαρτίζουν την αντικειμενική υπόσταση του αδικήματος [στη βασική του μορφή καθώς και στις διακεκριμένες περιπτώσεις των στοιχ. (α) και (β)]. Εξαίρεση αποτελεί ο εξαναγκασμός άλλου σε πράξη, παράλειψη ή ανοχή (έγκλημα υπερχειλούς υποκειμενικής υπόστασης), όπου αναγκαίος είναι ο άμεσος δόλος α' βαθμού⁵⁴. Παρά τις ανωτέρω ομοιότητες των δύο άρθρων ως προς τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την τέλεση του αδικήματος (για παράδειγμα βία/απειλή βίας) και τη δυνατότητα αλληλοεπικάλυψης ως προς ορισμένες συμπεριφορές (έννοιες, όπως «πρόσληψη», «κατακράτηση» και «υπόθαλψη» του άρθρου 323Α ΠΚ, θα μπορούσαν ενδεχομένως να καλυφθούν από την περιγραφόμενη στο άρθρο 322 ΠΚ «σύλληψη», «απαγωγή» και «παράνομη κατακράτηση»), στο άρθρο 323Α ΠΚ γίνεται αναφορά περί «παράδοσης» και «παραλαβής» προσώπου καθώς και «μεταφοράς» του προσώπου αυτού «εντός ή εκτός της επικράτειας», δηλαδή συμπεριφορών που δεν φαίνονται να καλύπτονται από το πεδίο του άρθρου 322 ΠΚ. Αντίστοιχα, παρά τις προαναφερθείσες διαφορές, έχει υποστηριχθεί ότι ο υπερχειλής δόλος, που απαιτείται στην υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος της αρπαγής, δύναται να συμπεριλάβει και τον ειδικότερο δόλο που απαιτείται για την αφαίρεση των οργάνων του θύματος στο πλαίσιο της εμπορίας ανθρώπων⁵⁵.

Με αφετηρία το σκεπτικό ότι και στην περίπτωση της εμπορίας ανθρώπων τα θύματα τίθενται υπό τη φυσική εξουσία του δράστη χωρίς δυνατότητα διαφυγής, με άμεσο επακόλουθο την τρώση της προσωπικής τους ελευθερίας και την αποστέρησή τους από την προστασία της πολιτείας, υποστηρίχθηκε ότι το άρθρο 322 ΠΚ ήταν επαρκές για την αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων (πόσω μάλλον δε, όταν η επαπειλούμενη ποινή μέσω του άρθρου αυτού είναι βαρύτερη από εκείνη του άρθρου 323Α ΠΚ)⁵⁶. Στον αντίποδα, κυριαρχεί η θέση ότι οι

⁵² Βλ. Κωστή Κ., ό.π., σελ. 498, Μπουρόπουλο Α., ό.π., σελ. 541, Δημήτρανα Γ., ό.π., σελ. 131, καθώς και Τούση Α.-Γεωργίου Α., ό.π., σελ. 829, με αναφορά ότι «*Αρπαγή δεν υφίσταται αν το πρόσωπο υπήχθη εκουσίως εις την εξουσίαν τινός*».

⁵³ Ομοίως, βλ. Τούση Α.-Γεωργίου Α., ό.π., σελ. 829, Κωστή Κ., ό.π., σελ. 498, Μπουρόπουλο Α., ό.π., σελ. 541 και Στάικο Α., ό.π., σελ. 367.

⁵⁴ Βλ. Κωσάρα Α., ό.π., σελ. 884. Στην άποψη ότι για το βασικό έγκλημα της αρπαγής απαιτούνται διαφορετικά είδη δόλου ως προς τα στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης, έχει αντιταχθεί η άποψη ότι όλα τα στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης απαιτούν την ίδια μορφή δόλου που μπορεί να είναι και ενδεχόμενος δόλος, βλ. Χονδρογιάννη Μ.-Ε., ό.π., σελ. 62-63.

⁵⁵ Βλ. Δημήτρανα Γ., ό.π., σελ. 130-131 καθώς και Χονδρογιάννη Μ.-Ε., ό.π., σελ. 89-91. Ομοίως, βλ. Κηπουρίδου Κ., ό.π., σελ. 25-26, με υποστήριξη της άποψης ότι η διακεκριμένη μορφή του αδικήματος της αρπαγής (εξαναγκασμός σε πράξη, παράλειψη ή ανοχή) δύναται να συμπεριλάβει και τις περιπτώσεις απομάκρυνσης του θύματος από τον τόπο διαμονής του με τα αναφερόμενα στο σχετικό άρθρο μέσα και με σκοπό να εξαναγκαστεί αυτό ή τρίτος να ανεχθεί την αφαίρεση των οργάνων του, καθώς και τις περιπτώσεις μη μετακίνησης αλλά παράνομης κατακράτησης και εξαναγκασμού του (πάλι με τα ίδια ως άνω μέσα), προκειμένου να ανεχθεί την αφαίρεση των οργάνων του.

⁵⁶ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., ό.π., σελ. 428-429, όπου αναφέρεται: «*Σ' ό,τι αφορά αρχικά την εμπορία ανθρώπων, οι περισσότεροι σοβαρές μορφές της μπορούν να αντιμετωπιστούν με τη διάταξη του άρθρου 322 ΠΚ, όπου τυποποιείται το έγκλημα της αρπαγής.....Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το πρόσωπο στερείται την προστασία της πολιτείας, καθώς βρίσκεται υπό τη φυσική εξουσία και την επιβολή του δράστη. Η απειλούμενη για τις πράξεις αυτές ποινική κύρωση είναι κάθειρξη τουλάχιστον 10 ετών, σημαντικά μεγαλύτερη από εκείνη που προβλέπει η Πρόταση της Επιτροπής για το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων γενικά.....Από όλα τα παραπάνω φαίνεται ότι οι πιο σοβαρές περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων με σκοπό τόσο την εργασιακή όσο και τη σεξουαλική εκμετάλλευση, αλλά και οι πράξεις σεξουαλικής εκμετάλλευσης των ανηλίκων και παραγωγής ή κυκλοφορίας πορνογραφικού υλικού*

σύγχρονες συνθήκες υπό τις οποίες τελείται το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων και οι εξελιγμένες μορφές της, κατέστησαν αναγκαία την εισαγωγή ενός νέου άρθρου στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα, εξαιτίας της αδυναμίας ρύθμισης αυτών των αξιόποινων συμπεριφορών υπό το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο⁵⁷.

Το δεύτερο ποινικό αδίκημα, το οποίο επίσης, προϋπήρχε του άρθρου 323Α ΠΚ και στο οποίο αγαθό προς τρώση αποτελεί, ομοίως, η προσωπική ελευθερία είναι το άρθρο 323 ΠΚ περί εμπορίας δούλων: Κεντρική έννοια του άρθρου 323 ΠΚ είναι η ιδιότητα του δούλου. Ειδικότερα, με βάση την από 15 Σεπτεμβρίου 1926 Σύμβαση της Γενεύης περί δουλείας (Ν. 4473/1930, ΦΕΚ 62/1930, Τεύχος Α')⁵⁸, ορίζεται στο άρθρο 1: «Δουλεία είναι η κατάσταση ατόμου υποκειμένου εις τας περί δικαίου της ιδιοκτησίας αρχάς ή τινας εξ αυτών», ενώ στο άρθρο 2: «Η εμπορία των δούλων περιλαμβάνει πάσαν πράξιν συλλήψεως, αποκτήσεως, διαθέσεως ατόμου, σκοπούσαν την εις δουλείαν υπαγωγήν αυτού, πάσαν πράξιν προσκτήσεως δούλου επί σκοπώ μεταπώλησεως ή ανταλλαγής αυτού, πάσαν πράξιν παραχωρήσεως κεκτημένου δούλου δια πράξεως πωλήσεως ή ανταλλαγής και εν γένει πάσαν πράξιν εμπορίας ή μεταφοράς δούλων». Στη συμπληρωματική Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών του 1956 (Ν.Δ. 1145/1972) εξειδικεύεται ο όρος δουλεία (όπως και αυτός της δουλεμπορίας), με απαρίθμηση σειράς καταστάσεων που προσομοιάζουν σε εκείνη (αναγκαστική εργασία για την εξόφληση ιδιωτικού χρέους, παράδοση γυναίκας χωρίς τη θέλησή της για γάμο με ανταλλάγματα σε χρήμα ή σε είδος, κτλ). Εξάλλου, στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα του ατόμου στη ζωή, ελευθερία και προσωπική ασφάλεια με ρητή αναφορά στο άρθρο 4 περί απαγόρευσης δουλεμπορίου και καθεστώτος μερικής ή ολικής δουλείας. Επιπλέον, στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής ΕΣΔΑ) απαγορεύεται ρητά η δουλεία στο άρθρο 4 με κατοχύρωση του δικαιώματος στην προσωπική ελευθερία (άρθρο 5)⁵⁹.

Με βάση τη διατύπωση του άρθρου 323 ΠΚ παρ. 2: «Το εμπόριο δούλων περιλαμβάνει κάθε πράξη σύλληψης, απόκτησης και διάθεσης ενός ατόμου, η οποία σκοπεύει να το κάνει δούλο, κάθε πράξη απόκτησης δούλου με σκοπό τη μεταπώληση ή την ανταλλαγή του, την

αντιμετωπίζονται ήδη με αυστηρότατες ποινές στο ισχύον δίκαιο-ποινές σημαντικά αυστηρότερες κατά κανόνα από τις προβλεπόμενες στις Προτάσεις της Επιτροπής», με ταυτόχρονη, ωστόσο, επισήμανση δυσχερειών στο χώρο του ποινικού δικαίου, που χρήζουν αντιμετώπισης στο πλαίσιο συνολικής αναθεώρησης. Επίσης, βλ. Δημήτρανα Γ., όπ.π., σελ. 128-129, όπου: «.....Οι σκέψεις αυτές έθεταν με στερεή επιχειρηματολογία σε σοβαρή αμφισβήτηση την αναγκαιότητα νομοθετικής τροποποίησης ιδίως στις περιπτώσεις όπου τα θύματα βρισκόνταν διαρκώς υπό τη φυσική εξουσία των δραστήριων και όταν μπορούσε να βεβαιωθεί ότι αυτά βρισκόνταν σε καθεστώς δουλείας, στο μέτρο που το υφιστάμενο στο εσωτερικό δίκαιο νομικό οπλοστάσιο φαινόταν ότι μπορούσε να αντιμετωπίσει τέτοιες περιπτώσεις αποτελεσματικά τουλάχιστον σε επίπεδο κυρωτικής πρόβλεψης».

⁵⁷ Βλ. Δίκτυο Αριάνδη κατά της εμπορίας ανθρώπων, Καταπολεμώντας την εμπορία ανθρώπων: Προβλήματα και προοπτικές, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007, σελ. 68 με το νομοθετικό πλαίσιο πριν την εισαγωγή του άρθρου 323Α ΠΚ μέσω του Ν. 3064/2002 να χαρακτηρίζεται «ελλιπές και αναποτελεσματικό», όπως και Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΙΜΔΑ), «Το νομοσχέδιο για την εμπορία ανθρώπων και την αρωγή στα θύματα εγκλημάτων οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής», ΠοινΔικ 6/2002, σελ. 664, όπου αναφέρεται ότι: «Η εκμετάλλευση της αναγκαστικής εργασίας ή η αφαίρεση οργάνων τιμωρείται με άλλους νόμους, οι οποίοι όμως δεν καλύπτουν επαρκώς τη δράση των κυκλωμάτων, δεν τιμωρούν δηλαδή όλα τα πρόσωπα που συμμετέχουν στην «αλυσίδα της εκμετάλλευσης» από τον πρώτο που προσέγγισε το θύμα μέχρι και τον τελευταίο «χρήστη» ή «αποδέκτη» του θύματος».

⁵⁸ Το κείμενο του Νόμου 4473/1930 είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.et.gr>.

⁵⁹ Για μια ενδελεχέστερη ανάλυση των εν λόγω δικαιωμάτων στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ, βλ. Κοτσάλη Λ., Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου & Ποινικό Δίκαιο, Ερμηνεία και εφαρμογή των άρθρων 1-10 ΕΣΔΑ, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014. Επίσης, για μια ειδικότερη ανάλυση του άρθρου 5 ΕΣΔΑ, βλ. Χειρδάρη Β., «Το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια σύμφωνα με την νομολογία του ΕΔΔΑ», δημοσιευμένο σε Κοτσάλη Λ., (επιμ.) Ελευθερία-Υπευθυνότητα-Κράτος Δικαίου, Ποινικά, τόμος 82, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2011, σελ. 205-211.

πράξη της παραχώρησης με πώληση ή την ανταλλαγή αποκτημένου δούλου και γενικά κάθε πράξη εμπορίου ή μεταφοράς δούλων». Κατά συνέπεια, προβλέπονται δύο κατηγορίες ποινικά κολάσιμων πράξεων: Η πρώτη περιλαμβάνει ενέργειες (σύλληψη, απόκτηση, διάθεση) που αφορούν άτομο, το οποίο δεν έχει καταστεί ακόμη δούλος. Η δεύτερη ενέργειες (απόκτηση με σκοπό μεταπώληση/ανταλλαγή, παραχώρηση με πώληση/ανταλλαγή και γενικά κάθε πράξη εμπορίου ή μεταφοράς), στις οποίες το άτομο έχει ήδη αποκτήσει την ιδιότητα του δούλου. Σε κάθε περίπτωση, ο όρος «δούλος» προϋποθέτει την απόλυτη και διαρκή εξουσία ενός ανθρώπου επάνω σε κάποιον άλλον, ως ιδιοκτησία του, με αποτέλεσμα την υποβίβαση του τελευταίου σε αντικείμενο συναλλαγής, δηλαδή ανδράποδο⁶⁰. Ως σύλληψη νοείται η θέση του συλληφθέντος υπό τις φυσικές δυνάμεις και την απόλυτη θέληση του δράστη, ώστε να είναι ανίκανος να αμυνθεί και να αντιδράσει, ενώ στην περίπτωση της διάθεσης, ο υπαίτιος με οποιαδήποτε μορφή και περιεχόμενο παραδίδει το πρόσωπο που έχει στη διάθεσή του σε κάποιον άλλον, ώστε ο τελευταίος να το μεταχειρισθεί ως δούλο (άρα και το υπό παράδοση πρόσωπο να υπαχθεί σε κατάσταση δουλείας)⁶¹. Αναφορικά με την έννοια της διενέργειας του εμπορίου δούλων στη δεύτερη παράγραφο του εν λόγω άρθρου, εκείνη προσδιορίζεται αυθεντικά από τον ίδιο νομοθέτη, ο οποίος ξεκινώντας από τη σχολαστική απαρίθμηση των πράξεων που αποτελούν εμπόριο («σύλληψη», «απόκτηση», «διάθεση», κτλ), καταλήγει σε μια γενική αποστροφή («...και γενικά κάθε πράξη...»). Ως προς την υποκειμενική υπόσταση, δεδομένης της σιωπής του νομοθέτη, ισχύει η ερμηνεία του άρθρου 322 ΠΚ περί αρπαγής⁶².

Ωστόσο, ως προς τον σκοπό εκμετάλλευσης (βασική έννοια της εμπορίας ανθρώπων κατ' άρθρο 323Α ΠΚ) και λόγω του ότι η έννοια του δούλου είναι ιστορικά παρωχημένη, άρα και δύσκολη προς ερμηνεία, ιδίως στο πλαίσιο των σύγχρονων συνθηκών, εγείρονται ερωτήματα ως προς τη φύση της εκμετάλλευσης αυτής (σεξουαλική, εργασιακή ή η αφαίρεση οργάνων που αποτελεί αντικείμενο της παρούσας μελέτης)⁶³. Έχει υποστηριχθεί ότι στο άρθρο 323 ΠΚ δεν φαίνεται να καλύπτεται η αφαίρεση οργάνων, η οποία εντάσσεται, ακόλουθα, στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 323Α ΠΚ. Και εδώ είναι παρούσα η θέση περί ήπιας

⁶⁰ Βλ. Μαργαρίτη Μ., Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία-Εφαρμογή, σελ. 863, Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα-Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2003, Φαρσεδάκη Ι.-Σατλάνη Χ., όπ.π., σελ. 263, Συκιάτου Α., «Η έννοια του θύματος στην εμπορία ανθρώπων», ΠοινΧρον 2006, σελ. 689, καθώς και Κωστήρα Α., όπ.π, σελ. 886 όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Το άρθρο 323 ΠΚ κατά πρώτο λόγο προστατεύει αφ' ενός μεν την προσωπική ελευθερία του ατόμου, αφ' ετέρου δε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η οποία προσβάλλεται στην πιο βαρεία μορφή της, όταν ένας άνθρωπος, πλασμένος από τη φύση του να είναι ελεύθερος, απογυμνώνεται από κάθε ελευθερία και μετατρέπεται σε αντικείμενο εμπορίου».

⁶¹ Βλ. Στάικο Α., όπ.π., σελ. 376-378, καθώς και Τούση Α.-Γεωργίου Α., όπ.π., στοιχ. 5, σελ. 832.

⁶² Άρα, και εδώ, σε συνδυασμό των άρθρων 26 και 18 ΠΚ απαιτείται τουλάχιστον ενδεχόμενος δόλος ως προς τα στοιχεία που απαρτίζουν την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος, εκτός από την περίπτωση του εμπορίου δούλων της δεύτερης παραγράφου όπου αναγκαίος είναι άμεσος δόλος α' βαθμού και από τις περιπτώσεις των παρ. 3,4,5 και 6 που απαιτείται άμεσος δόλος β' βαθμού, βλ. Κωστήρα Α., όπ.π, σελ. 887-888, Τούση Α.-Γεωργίου Α., όπ.π., σελ. 832 και Μπουρόπουλο Α., όπ.π., σελ. 543.

⁶³ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., όπ.π, σελ. 430, με χαρακτηριστική αναφορά ότι: «Μολονότι η διάταξη του άρθρου 323 ΠΚ, όπου τυποποιείται το εμπόριο δούλων, είναι διατυπωμένη με τρόπο που να μπορεί να καλύψει όλες τις περιπτώσεις της σύγχρονης εμπορίας ανθρώπων-είτε γίνονται για εργασιακή είτε για σεξουαλική εκμετάλλευση- οι οποίες μάλιστα αντιμετωπίζονται με αυστηρές κυρώσεις, η χρήση του όρου «δούλος» στη διάταξη αυτή έχει ουσιαστικά εκμηδενίσει τη σημασία της. Αξίζει να αναφέρουμε ότι από τη θέσπιση του Ποινικού Κώδικα μέχρι σήμερα, δηλαδή επί 52 χρόνια, δεν υπάρχει καμία, δημοσιευμένη τουλάχιστον, δικαστική απόφαση που να εφαρμόζει το άρθρο 323 ΠΚ». Ομοίως, βλ. Χατζηνικολάου Ν. «Η ποινική καταστολή της παράνομης μετανάστευσης και της εμπορίας ανθρώπων στην ελληνική έννομη τάξη: αναζητώντας την αξιολογική συνοχή της μεταξύ τιμωρητικής όξυνσης και θυματολογικής προσέγγισης», ΠοινΔικ 2/2008, σελ. 220, όπου: «Προβλήματα υπαγωγής ανέκλυπταν εν μέρει και από το ίδιο το περιεχόμενο των ρυθμίσεων. Ο ιστορικά φορτισμένος όρος «δούλος», όπως το νόημά του και η αντεγκληματική του στόχευση προκύπτουν επίσης ιστορικά, είχε για παράδειγμα καταστήσει-εύλογα-ανενεργό το γράμμα του άρθρου 323 ΠΚ».

τροποποίησης του άρθρου 323 ΠΚ, δηλαδή χωρίς ανάγκη θεσμοθέτησης του άρθρου 323Α ΠΚ, δεδομένου ότι οι όροι «δούλος» και «υποδούλωση» λόγω του παρωχημένου της έννοιάς τους θα μπορούσαν απλά να αντικατασταθούν. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν θα υφίσταται η πλασματική ανισότητα των επαπειλούμενων ποινών, καθώς με τις ισχύουσες διατάξεις φαίνεται ότι η σεξουαλική ή εργασιακή εκμετάλλευση (κάθειρξη μέχρι δέκα ετών) έχει μικρότερη ηθική απαξία σε σχέση με την υποδούλωση (κάθειρξη)⁶⁴.

Σε επίπεδο νομολογίας, ο παρωχημένος χαρακτήρας της έννοιας του «δούλου», τροχοπέδη στην εφαρμογή του άρθρου 323 ΠΚ, αλλά και η σχέση του άρθρου αυτού προς το άρθρο 323Α ΠΚ προκύπτουν χαρακτηριστικά από την υπ' αριθμ. 185/2003 απόφαση του ΠλημΜΘεσ. Στη συγκεκριμένη απόφαση επιχειρείται η στοιχειοθέτηση κατηγοριών με βάση το άρθρο 323 ΠΚ χωρίς όμως η τελευταία να τελεσφορήσει (σημειώνεται ότι θύματα των εγκληματικών πράξεων ήταν παιδιά). Το ίδιο το δικανικό σκεπτικό της απόφασης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς: «Είναι γεγονός ότι εντός του Ελληνικού εδάφους υπάρχουν πάρα πολλά παιδιά, τα οποία αποτελούν αντικείμενο παρόμοιας εκμετάλλευσης.....Στις περιπτώσεις δε κατά τις οποίες επιλαμβάνονταν οι αρχές, οι αποδιδόμενες κατηγορίες περιορίζονταν σε πλημμεληματικές πράξεις. Αυτό προκύπτει από την έρευνα της νομολογίας η οποία δυστυχώς δεν απέδωσε, μη υπάρχουσας ουδεμίας καταδικαστικής αποφάσεως οιαδήποτε βαθμού για το κακούργημα του άρθρου 323 παρ. 1,2 ΠΚ.»⁶⁵.

Από το ανωτέρω Δικαστήριο, ως προς τη νομοτυπική μορφή του εγκλήματος του άρθρου 323 ΠΚ και στο πλαίσιο ερμηνείας του εν λόγω άρθρου, δίνεται έμφαση στην απαιτούμενη προϋπόθεση της διαρκούς και απόλυτης εξουσίας. Με άλλα λόγια, η αξιόποινη πράξη της εμπορίας δούλων συντελείται μόνο όταν το θύμα-«δούλος» υπόκειται στη διαρκή και απόλυτη εξουσία ενός άλλου ατόμου, αποστερούμενο κάθε ατομικού και πολιτικού δικαιώματος και με αποκλεισμένη τη δυνατότητα προστασίας του εκ μέρους της κρατικής εξουσίας⁶⁶. Αντίστοιχα, λαμβάνει χώρα και ο σχετικός εννοιολογικός διαχωρισμός με βάση τον οποίο στο άρθρο 323Α ΠΚ και μεν το θύμα υφίσταται σημαντικό περιορισμό της προσωπικής του ελευθερίας, όχι όμως με τον καθολικό χαρακτήρα του άρθρου 323 ΠΚ⁶⁷. Συμπερασματικά, αφού κρίθηκε (από το Δικαστήριο) ότι τα ανήλικα θύματα δεν τελούσαν υπό τη διαρκή φυσική εξουσία των δραστών, αποκλείστηκε η εφαρμογή του άρθρου 323 ΠΚ. Ταυτόχρονα, όμως, κατέστη αδύνατη και η εφαρμογή του άρθρου 323Α ΠΚ, παρά το γεγονός ότι πραγματώθηκε τόσο η αντικειμενική όσο και η υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος της εμπορίας ανθρώπων, για το λόγο ότι κατά το

⁶⁴ Βλ. Δημήτρηνα Γ., όπ.π., σελ. 137-139.

⁶⁵ Βλ. ΣυμβΠλημΘεσ 185/2003, ΠοινΔικ 5/2003, σελ. 504-509, με παρατηρήσεις Χαρίση Κ..

⁶⁶ Στο κείμενο της απόφασης αναφέρεται ότι (σελ. 507): «*Η νομοτυπική μορφή του αδικήματος, όπως αυτή διατυπώνεται στις παραπάνω διατάξεις (Σύμβαση της Γενεύης και άρθρο 323 ΠΚ), ταυτίζεται με την ιστορικά γνωστή έννοια της δουλεμπορίας, ώστε ευλόγως να συνάγεται το συμπέρασμα ότι στόχευε στην πάταξη αυτού ειδικά του φαινομένου και ότι πρόθεση του νομοθέτη δεν ήταν να υπαγάγει σ' αυτήν κάθε ενέργεια του δράστη που αποσκοπεί στη στέρση της ελευθερίας του άλλου και στην εκμετάλλευσή του, όταν με αυτήν ο παθών δεν περιέρχεται στην κατάσταση του δούλου, που περιγράφεται πιο πάνω, όταν, δηλαδή, ακόμη και αν πρόσκαιρα υποβιβάζεται από άνθρωπο σε πράγμα και μάλιστα ανταλλάξιμο, δεν υπόκειται στη διαρκή και απόλυτη εξουσία του άλλου, στερούμενος από κάθε ατομικό και πολιτικό δικαίωμα, ενώ συγχρόνως έχει δυνατότητα του να καταφύγει στα θεσμοθετημένα όργανα της πολιτείας για να προστατευτεί και να διεκδικήσει την ελευθερία του».*

⁶⁷ Ομοίως: «*Είναι προφανές ότι στην εμπορία ανθρώπων το στοιχείο της φυσικής εξουσίας του δράστη πάνω στο θύμα διαφοροποιείται ποσοτικά και ποιοτικά ως προς την καθολικότητα και τη διάρκειά του σε σχέση με την εμπορία δούλων, καθώς δεν απαιτεί ούτε την πλήρη υποδούλωση του θύματος ούτε τη διαρκή και χωρίς καμία διακοπή θέση του υπό την εξουσία του δράστη», καθώς και «Από τις διατάξεις αυτές προκύπτει ότι το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων διαφοροποιείται εννοιολογικά από το αδίκημα της εμπορίας δούλων και τυποποιείται ως νέο αδίκημα, μη υφιστάμενο πριν από τη θέσπισή του με τον παραπάνω νόμο, επειδή ακριβώς τα πραγματικά περιστατικά που συγκροτούν την αντικειμενική υπόσταση του νέου αδικήματος δεν επαρκούν για την υπαγωγή της πράξης στη διάταξη του άρθρου 323».*

χρόνο τέλεσης της επίδικης πράξης το συγκεκριμένο άρθρο δεν υπήρχε. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επισημαίνεται η εννοιολογική διαφοροποίηση του εγκλήματος της εμπορίας δούλων από εκείνο της εμπορίας ανθρώπων ως εγκλημάτων όχι μόνο με διαφορετική, διακριτή αντικειμενική υπόσταση αλλά και ειδοποιό διαφορά το ότι, σε αντίθεση με την εμπορία δούλων, η εμπορία ανθρώπων δεν προϋποθέτει την πλήρη υποδούλωση του θύματος, ούτε τη διαρκή και απόλυτη εξουσία του δράστη επάνω του⁶⁸.

Τόσο το κριτήριο της διαρκούς και απόλυτης εξουσίας του άρθρου 323 ΠΚ όσο και η αναφορά της ποσοτικής και ποιοτικής διαφοροποίησής της, σε σχέση με το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων του άρθρου 323Α ΠΚ, είναι εμφανή και στην απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής ΕΔΔΑ) της 30ης Μαρτίου 2017 (application no 21884/15) στην υπόθεση C. και λοιποί κατά Ελλάδα, με αντικείμενο την παραβίαση του άρθρου 4 της ΕΣΔΑ για πράξεις αναγκαστικής εργασίας και εμπορίας ανθρώπων. Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης αυτής, η οποία έλαβε μεγάλες διαστάσεις στον εγχώριο και διεθνή τύπο αλλά και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης γενικότερα⁶⁹, παράνομοι μετανάστες από το Μπαγκλαντές που εργάζονταν υπό καθεστώς εκμετάλλευσης σε αγροτικές μονάδες παραγωγής φράουλας στη Μανωλάδα Ηλείας, μετά από απεργία τους προς διεκδίκηση

⁶⁸ Κατά το Χαρίση Κ., στις παρατηρήσεις του επί της υπ' αριθμ. 185/2003 απόφασης «τα δύο αδικήματα είναι σαφώς διακρινόμενα, καθώς στην περίπτωση του άρθρου 323Α ΠΚ δεν απαιτείται η διαρκής υπαγωγή του ατόμου στη φυσική εξουσία του δράστη. Το θύμα δεν χρειάζεται να καθίσταται δούλος, αλλά αρκεί η εκμετάλλευση της εργασίας του ή η αφαίρεση των οργάνων του, εφόσον γίνονται βέβαια με κάποιο από τα μέσα που προβλέπονται στις παρ. 1 και 2 του εν λόγω άρθρου» καθώς και «Σε αντίθεση πάντως με τις ορθές σκέψεις του Συμβουλίου, τόσο η ασκηθείσα ποινική δίωξη όσο και η εισαγγελική πρόταση εσφαλμένα διέλαβαν ότι οι περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων μπορούν να υπαχθούν και στη ρύθμιση του άρθρου 323 ΠΚ. Δυστυχώς αμφότερες κινούνται μάλλον σε μια ευρύτερη εισαγγελική πρακτική των τελευταίων χρόνων για κίνηση της ποινικής δίωξης σε βαθμό κακοουργήματος, έτσι και αν αυτή στερείται νομικής βάσης, προκειμένου να καθίσταται δυνατή η σύλληψη και προσωρινή κράτηση του κατηγορουμένου σε υποθέσεις που κατά την κρίση των εισαγγελικών λειτουργών αυτή «επιβάλλεται» υπό την πίεση της κοινής γνώμης». Στο πλαίσιο της ανάλυσης των διαφορών μεταξύ δουλείας και εμπορίας ανθρώπων, κρίνεται σκόπιμη και η παράθεση επισήμανσης της Συκιάτου Α., με αφορμή την υπόθεση Κ., Κ. και V. ενώπιον του ΔΠΔ για την πρώην Γιουγκοσλαβία [United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, K. et al. (IT-96-23 & 23/1)], η οποία τονίζει ότι «ενώ το ΔΠΔ θεωρεί ότι στην έννοια της εξελιγμένης μορφής της δουλείας περιλαμβάνεται και η κατάσταση της δουλείας που πραγματώνεται κατά την διάρκεια εμπορίας ανθρώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών, τόσο η Ευρωπαϊκή Σύμβαση όσο και το Πρωτόκολλο του Παλέρνο αναφέρουν τη δουλεία ως μορφή της εμπορίας ανθρώπων-παρουσιάζοντάς την μάλλον ως μορφή της εκμετάλλευσης στην εμπορία-διακρινόμενης από την εργασιακή και σεξουαλική εκμετάλλευση», ό.π., σελ. 689-690. Κατά την Κυριαζή Τ., Εμπορία Ανθρώπων, ΙΜΔΑ, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σελ. 138, το εν λόγω Δικαστήριο ερμήνευσε *latu sensu* τον ορισμό της δουλείας από τη Σύμβαση του 1926, αναγνωρίζοντας την εξέλιξή της ώστε να περιλαμβάνει τις σύγχρονες μορφές δουλείας με την προϋπόθεση όμως, για την ένταξη των τελευταίων, τη συνδρομή περισσότερων παραγόντων όπως ο ασκούμενος επί του θύματος έλεγχος, η λήψη μέτρων προς αποτροπή της απόδρασης του τελευταίου, κτλ.

⁶⁹ Βλ. «Η υπόθεση της «Μανωλάδας» στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», Huffington Post, 08/01/2016, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.huffingtonpost.gr/2016/01/08/koinwnia-manolada-evropaiko-dikasthrio_n_8938344.html (ημ. προσβ. 18/11/2017), καθώς και CNN Greece, «ΕΔΑΔ: Καταδίκη της Ελλάδας για τις «ματωμένες» φράουλες της Μανωλάδας», 30/03/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.cnn.gr/news/ellada/story/74338/edad-katadiki-tis-elladas-gia-tis-matomenes-fraoyles-tis-manoladas> (ημ. προσβ. 18/11/2017) και Τηλεμάχου Α., «Υπόθεση Chowdury 21884/15:η καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ για τη Μανωλάδα», 07/06/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://powerpolitics.eu> (ημ. προσβ. 18/11/2017). Αντίστοιχα, στο διεθνή τύπο «European rights court condemns Greece over migrant 'forced labour'», Reuters, 30/03/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://uk.reuters.com/article/uk-europe-greece-court-migrants/european-rights-court-condemns-greece-over-migrant-forced-labour-idUKKBN17120H?il=0>, (ημ. προσβ. 18/11/2017), καθώς και Smith H., «Bangladeshi fruit pickers shot at by Greek farmers win human rights case», The Guardian, 30/03/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/30/bangladeshi-strawberry-pickers-shot-at-by-greek-farmers-win-european-rights-case>, (ημ. προσβ. 18/11/2017) και Amnesty International, «Greece: Victory for strawberry pickers, trafficked into forced labour and shot», διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/03/greece-victory-for-strawberry-pickers-trafficked-into-forced-labour-and-shot/>, (ημ. προσβ. 18/11/2017).

των δεδουλευμένων έπεσαν θύματα πυροβολισμών από τους επιστάτες των χωραφιών⁷⁰. Στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος απονομής δικαιοσύνης ασκήθηκε ποινική δίωξη στους δράστες με βάση το άρθρο 323Α ΠΚ. Ωστόσο, από το Μεικτό Ορκωτό Δικαστήριο Πατρών κρίθηκε ότι δεν πραγματοποιήθηκε η αντικειμενική υπόσταση της εμπορίας ανθρώπων. Μετά από την άσκηση προσφυγής, το ΕΔΔΑ απεφάνθη ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση υφίσταται εμπορία ανθρώπων κατά το άρθρο 323Α ΠΚ, καθώς και αναγκαστική εργασία (κατά παράβαση του άρθρου 4 της ΕΣΔΑ), αλλά όχι δουλεία. Επιπλέον, καταδίκασε την Ελλάδα για παράβαση των θετικών της υποχρεώσεων, όπως οι τελευταίες απορρέουν από το ίδιο ως άνω άρθρο της ΕΣΔΑ δεδομένου ότι, ως κράτος, απέτυχε να λάβει τα αναγκαία μέτρα, ώστε να προστατέψει τα θύματα εμπορίας, να διερευνήσει αποτελεσματικά τις σχετικές καταγγελίες και να τιμωρήσει τους υπεύθυνους.

1.2. Η ποινική αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων μετά το Ν. 3064/2002 (άρθρο 323Α ΠΚ)

Με βάση την Εισηγητική Έκθεση του Ν. 3064/2002⁷¹, η εμπορία ανθρώπων αποτελεί ένα παγκόσμιο εγκληματικό φαινόμενο, το οποίο συχνά περικλείει ένα πλέγμα άλλων αξιόποινων πράξεων (πλαστογραφία, διαφθορά, σωματικές βλάβες, νομιμοποίηση παράνομων εσόδων, παράνομη οπλοκατοχή και κυκλοφορία, κτλ). Επιφέρει, δε, ευρύτατες σωματικές και ψυχικές βλάβες, οι οποίες στην πλειονότητα των περιπτώσεων έχουν ως αποδέκτες ευπαθείς ομάδες του κοινωνικού πληθυσμού (παιδιά, γυναίκες, μετανάστες, κτλ), των οποίων η θέση έχει ήδη σε σημαντικό βαθμό καταστεί δυσχερής εξαιτίας συνθηκών κοινωνικού αποκλεισμού, άγνοιας της γλώσσας και κυρίως οικονομικής ένδειας.

Ο Ν. 3064/2002 είναι το αποτέλεσμα νομοθετικών προσπαθειών ανάπτυξης δράσης σε δύο επίπεδα: α) Αφενός της «αντιμετώπισης των σύγχρονων μορφών εμπορίας ανθρώπων, μεταξύ των οποίων και η εμπορία προς αφαίρεση οργάνων του σώματος...» και β) αφετέρου της θέσπισης απαιτούμενου νομοθετικού πλαισίου «για την παροχή αρωγής σε θύματα εγκληματικών πράξεων, εν προκειμένω δηλαδή στα θύματα όλων των μορφών της εμπορίας ανθρώπων». Βασικό χαρακτηριστικό της μεταρρύθμισης που επιχειρείται μέσω του Ν. 3064/2002, όπως ορίζεται στην ως άνω έκθεση, είναι η προσθήκη του άρθρου 323Α για την εμπορία ανθρώπων στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα «...ώστε με τη διάταξη αυτή να αντιμετωπίζονται πλέον οι απεχθέστερες μορφές της εμπορίας ανθρώπων (αφαίρεση οργάνων του σώματος και κερδοσκοπική εκμετάλλευση της εργασίας ενός προσώπου, στρατολόγηση ανηλίκων με σκοπό τη χρησιμοποίησή τους σε ένοπλες συγκρούσεις)⁷²».

Ως εκ τούτου, έλαβε χώρα μια νομοθετική πρωτοβουλία αντιμετώπισης της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, δηλαδή μιας μορφής εμπορίας που δεν υπαγόταν μέχρι τότε σε ένα επαρκές νομικό πλαίσιο⁷³. Το άρθρο 323Α παρ. 1 ΠΚ περί εμπορίας

⁷⁰ Η δικαστική απόφαση είναι διαθέσιμη στην επίσημη ιστοσελίδα του ΕΔΔΑ, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172365> (ημ. προσβ. 18/05/2017).

⁷¹ Βλ. Εισηγητική Έκθεση του Ν. 3064/2002, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/k-porno-eis.pdf>, σελ. 1, (ημ. προσβ. 23/04/2017).

⁷² Ομοίως, στοιχ. 7, σελ. 2.

⁷³ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323Α ΠΚ)», τμήμα εισήγησης δημοσιευμένο σε Εμβάθυνση στο ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο, της ίδιας, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σελ. 740 όπου αναφέρεται: «Στα πλαίσια του ελληνικού ποινικού δικαίου οι πράξεις εμπορίας ανθρώπων για την αφαίρεση οργάνων του σώματός τους αντιμετωπίζονταν ήδη σε μεγάλο βαθμό με τους υπάρχοντες

ανθρώπων με τη σειρά του εδράζεται στο άρθρο 3 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της διακίνησης προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών (UN Protocol to prevent, suppress, and punish trafficking in persons, especially women and children, εφεξής Πρωτόκολλο του Παλέρμω), το οποίο προσαρτήθηκε στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος⁷⁴. Η Ελλάδα υπέγραψε τη Σύμβαση το Δεκέμβριο του 2000 και την κύρωσε μέσω του Ν. 3875/2010 (ΦΕΚ Α' 158/20.09.2010). Και τα δύο αυτά διεθνή κείμενα αναλύονται σε αντίστοιχες υποενότητες της παρούσας μελέτης⁷⁵. Ο, δε, Έλληνας νομοθέτης συμπεριέλαβε ως εννοιολογικό άξονα του άρθρου 323Α παρ. 1 ΠΚ τα τρία στοιχεία που είναι παρόντα και στο άρθρο 3 του ανωτέρω Πρωτοκόλλου, ήτοι το σκοπό εκμετάλλευσης, τις πράξεις διακίνησης και τα σχετικά μέσα δυνάμει των οποίων πραγματώνεται το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων⁷⁶.

Επισημαίνεται ότι το προσβαλλόμενο αγαθό στην περίπτωση του άρθρου 323Α ΠΚ είναι η προσωπική ελευθερία του ατόμου, κάτι που τεκμηριώνεται εξάλλου και από τη ρητή κατηγοριοποίηση του άρθρου αυτού στο κεφάλαιο των εγκλημάτων κατά της ελευθερίας αυτής⁷⁷, ενώ η χρήση των εξαναγκαστικών μέσων που μνημονεύονται στο ανωτέρω άρθρο οδηγεί στην κάμψη της συναίνεσης του θύματος, (η οποία, κανονικά, με γνώμονα τη Σύμβαση του Οβιέδο πρέπει να είναι γνήσια και ελεύθερη). Διαφορετική είναι, όπως θα επισημανθεί στη συνέχεια, η περίπτωση των διατάξεων του Ν. 3984/2011 με τις οποίες ποινικοποιείται η εμπορευματοποίηση των οργάνων του ανθρώπινου σώματος μέσω της άμεσης σύνδεσής της με το οικονομικό όφελος. Ωστόσο, και αυτές οι διατάξεις είναι σύμφυτες προς τις επιταγές της Σύμβασης του Οβιέδο, στην οποία απαγορεύεται ρητά η αποκόμιση οικονομικού οφέλους από το ανθρώπινο σώμα και τα τμήματά του, όπως η Σύμβαση αυτή αναλύεται στη συνέχεια.

1.2.1. Το άρθρο 323Α ΠΚ

1.2.1.1. Αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση

Η περιγραφή της εμπορίας ανθρώπων, ως πολύτροπου εγκλήματος, αποτυπώνεται στην παρ. 1 του συγκεκριμένου άρθρου ως εξής: «Όποιος, με τη χρήση βίας, απειλής βίας ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων, με επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας ή με απαγωγή, προσλαμβάνει, μεταφέρει, προωθεί εντός ή εκτός της επικράτειας, κατακρατεί, υποθάλπει, παραδίδει με ή χωρίς αντάλλαγμα σε άλλον ή παραλαμβάνει από άλλον πρόσωπο, με σκοπό την αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων του σώματός του ή για να εκμεταλλευτεί ο ίδιος ή άλλος την εργασία ή την επαιτεία του, ή με σκοπό να εξαναγκάσει το πρόσωπο αυτό σε τέλεση γάμου, τιμωρείται με

γενικούς κυρωτικούς κανόνες. Για την πληρέστερη όμως αντιμετώπισή τους, ψηφίστηκε επιπλέον και ειδική διάταξη, η οποία εντάχθηκε με το Ν. 3064/2002 στο άρθρο 323Α ΠΚ».

⁷⁴ Το άρθρο 3 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ορίζει: «*Διακίνηση προσώπων*» νοείται η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή υποδοχή προσώπων, με την απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, εξαπάτηση, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή με παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων για να επιτευχθεί η συγκατάθεση προσώπου που έχει την επιμέλεια άλλου προσώπου, με σκοπό την εκμετάλλευση. Η εκμετάλλευση περιλαμβάνει, τουλάχιστον, την εκμετάλλευση της πορνείας άλλων ή άλλες μορφές γενετήσιας εκμετάλλευσης, την αναγκαστική εργασία ή παροχή υπηρεσιών, τη δουλεία ή πρακτικές παρόμοιες με τη δουλεία, την υποτέλεια ή την αφαίρεση οργάνων».

⁷⁵ Για το Πρωτόκολλο του Παλέρμω βλ. υποενότητα 1.6.1. ενώ για τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος βλ. υποενότητα 2.2.2.

⁷⁶ Βλ. Δημήτρηνα Γ., όπ.π., σελ. 94-97.

⁷⁷ Βλ. Κωστώρα Α., όπ.π., σελ. 890 όπου ως προστατευόμενο έννομο αγαθό αναφέρεται «*η προσωπική εν γένει ελευθερία του ατόμου και ειδικότερα η εργασιακή του αυτοδιάθεση και το δικαίωμά του να αποφασίζει, αν θα γίνει ή όχι δωρητής ιστών και οργάνων του σώματός του....*».

κάθειρξη μέχρι δέκα ετών και με χρηματική ποινή δέκα χιλιάδων έως πενήντα χιλιάδων ευρώ». Με την ίδια ποινή τιμωρείται όποιος κατά την παρ. 2 «...για να επιτύχει τον ίδιο σκοπό, αποσπά τη συναίνεση προσώπου με τη χρήση απατηλών μέσων ή το παρασύρει, εκμεταλλευόμενος την ευάλωτη θέση του, με υποσχέσεις, δώρα, πληρωμές ή παροχή άλλων ωφελημάτων». Οι συμπεριφορές των παρ. 1 και 2, παρά το ότι πραγματώνονται με διαφορετικά μέσα (στην πρώτη περίπτωση με εξαναγκασμό, στη δεύτερη με απατηλά μέσα), τιμωρούνται με την ίδια ποινή ως κακουργήματα (κάθειρξη μέχρι δέκα έτη και χρηματική ποινή δέκα χιλιάδων έως πενήντα χιλιάδων ευρώ). Η ίδια λογική ακολουθείται και στις διακεκριμένες μορφές του εγκλήματος, όπως αυτές απαριθμούνται στην παρ. 4 του ίδιου άρθρου, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια και οι οποίες διώκονται επίσης με την ποινή κακουργήματος (κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών και χρηματική ποινή πενήντα χιλιάδων έως εκατό χιλιάδων ευρώ). Σημειώνεται ότι, σε ακολουθία προς το Πρωτόκολλο του Παλέρμο, οι ανωτέρω πράξεις πρέπει απαραίτητα να συνδέονται με κάποιο από τα κατονομαζόμενα στο ίδιο άρθρο μέσα τέλεσης (βία, απειλή βίας, κτλ).

Ως προς την πρακτική απαρίθμηση των πολυάριθμων αυτοτελών πράξεων που συνιστούν την έννοια της εμπορίας ανθρώπων (χρήση των όρων «μεταφέρει», «προωθεί», «κατακρατεί», «υποθάλλει», «παραδίδει», κτλ), έχει ασκηθεί κριτική με την έννοια ότι μια τέτοια νομοθετική τεχνική (πολυκερματισμένη τυποποίηση) δείχνει νομοτεχνικό πρωτογονισμό⁷⁸. Ειδικότερα, έχει επισημανθεί ότι η εξαντλητική απαρίθμηση όλων των πιθανών πράξεων τέλεσης εμπορίας οδηγεί είτε στη χρήση αόριστων εννοιών, οι οποίες στερούνται της απαραίτητης σαφήνειας, είτε στη διατύπωση εννοιολογικά αλληλεπικαλυπτόμενων πράξεων με αποτέλεσμα την επέλευση σύγχυσης. Ως παράδειγμα αναφέρονται οι αυτοτελείς πράξεις της «κατακράτησης» και της «υπόθαψης», με τον όρο «κατακράτηση» να είναι από μόνος του επαρκής. Αναφορικά με την ορολογία που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των πράξεων προσβολής του εννόμου αγαθού, ισχύουν τα εξής: Η πρόσληψη προσώπου συντελείται συνήθως με μια άτυπη σύμβαση, δια της οποίας ο δράστης φέρει το θύμα στην εμβέλεια των εκμεταλλευτικών του σχεδίων⁷⁹. Ως μεταφορά προσώπου νοείται η διαμετακόμισή του με

⁷⁸ Βλ. Δημήτρη Γ., *όπ.π.*, σελ. 113-115. Σύμφωνα, δε, με Στοίλα Α., σε Χαραλαμπίκη Α., *Ποινικός Κώδικας-Ερμηνεία κατ' άρθρο, Άρθρα 235-473, τόμος Β, δεύτερη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σελ. 2576*, πρόκειται για μια «πολυδαίδαλη αντικειμενική υπόσταση, που βρίθκει εννοιών και αποτελείται από ένα συνονθύλευμα πλίνθων και κεράμων ατάκτως ερμιμένων, ως απότοκο της βουλήσεως του εθνικού νομοθέτη να πατάξει το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων σε όλες του τις εκφάνσεις». Αντίστοιχη πρακτική του νομοθέτη να αποτυπώσει όσο το δυνατόν περισσότερες νομοτυπικές μορφές ενός πολύτροπου εγκλήματος αποτελεί και η περίπτωση του νόμου περί ναρκωτικών (Ν. 1729/1987 κατόπιν τροποποίησής του από το Ν. 2161/1993). Στην Αιτιολογική έκθεση του Ν. 4139/2013, ο οποίος κατήργησε τον ενδιάμεσο Ν. 3459/2006, αναφέρεται ότι (αρ. 20): «κρίθηκε αναγκαίο να τυποποιείται το βασικό έγκλημα διακίνησης ναρκωτικών (κακούργημα) με τον λιτότερο δυνατό τρόπο, με νομοτεχνική αρμονία προς τους συνήθεις κυρωτικούς κανόνες του ποινικού δικαίου. Προς αυτό, αντί της παρωχημένων εποχών παραθετικής διατύπωσης πολυάριθμων τρόπων τέλεσης, η οποία, πέραν του πολυσχιδούς της έκφρασης, ενέχει και τον κίνδυνο να μην είναι η παράθεση εξαντλητική, προτιμήθηκε η χρησιμοποίηση της λέξης "παράνομα διακινεί" στον κυρωτικό κανόνα και ακολούθως σε ερμηνευτική παράγραφο παρατέθηκαν ενδεικτικά οι τρόποι τέλεσης». Για τα πολύτροπα εγκλήματα, βλ. Ανδρουλάκη Ν., *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, Δίκαιο & Οικονομία, Αθήνα, 2000, σελ. 188-189, Μυλωνόπουλο Χ., Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, τόμος Ι, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, Δίκαιο & Οικονομία, Αθήνα, 2007, σελ. 160-162, καθώς και Κωστάρα Α., Ποινικό Δίκαιο, Έννοιες & Θεσμοί του Γενικού Μέρους, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σελ. 261-264.*

⁷⁹ Βλ. ΑΠ 673/2011, ΠοινΧρον 2012, σελ. 348, ΣυμβλΕφΑθ 2993/2004, ΠοινΧρον 2005, σελ. 931, ΣυμβλΠλημΧαν 48/2008, ΠοινΔικ 2010, σελ. 415, ΣυμβλΠλημΧαν 139/2007, ΠοινΔικ 2007, σελ. 539, ΣυμβλΔιαρκΑερΑθ 137/2006, ΠοινΧρον 2008, σελ. 461, ΣυμβλΠλημΑθ 2648/2008, ΠοινΧρον 2009, σελ. 59 σε Κωστάρα Α., *όπ.π.*, σελ. 891. Ομοίως, Στοίλα Α., *όπ.π.*, σελ. 2578 μαζί με παρόμοια νομολογία, όπου «Η πρόσληψη συνίσταται στην έντεχνη-ήτοι δια της χρήσεως βίας, απειλής βίας, ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων ή με την επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας ή δια της απαγωγής-στρατολόγηση του θύματος, προκειμένου να παραδοθεί σε τρίτους προς εκμετάλλευση.

οποιοδήποτε τρόπο από ένα μέρος σε άλλο, ανεξάρτητα από το εάν εκείνη λαμβάνει χώρα από το δράστη αυτοπροσώπως ή όχι⁸⁰, η οποία πραγματοποιείται με οποιοδήποτε μέσο⁸¹. Προώθηση προσώπου στο εσωτερικό ή εξωτερικό της χώρας συνιστά η διαδοχική μετακίνησή του σε διάφορα μέρη εντός ή εκτός της επικράτειας⁸². Επισημαίνεται ωστόσο η ύπαρξη σχετικής διχογνωμίας ως προς τη διαφορά μεταξύ μεταφοράς και προώθησης⁸³. Ως κατακράτηση νοείται η στέρηση της ελεύθερης επιλογής παραμονής του παθόντος στο χώρο που επιθυμεί⁸⁴. Πάντως, σημειώνεται και η ευρύτερη έννοια του εν λόγω όρου, ήτοι η δέσμευση του θύματος κατά τρόπο που η διαφυγή του να θεωρείται από το ίδιο αδύνατη ή μάταιη υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις, αξιολογούμενες σε συνδυασμό με τον ευάλωτο ή μη χαρακτήρα του και τις δυνατότητες αντίληψης και αντίστασης. Δύναται, δε, να επιτευχθεί και με απατηλά μέσα διαθέτοντας ένα ευρύτερο περιεχόμενο ήτοι την παρεμπόδιση, με κάθε πρόσφορο μέσο, του θύματος να αποδεσμευθεί από την εξουσία του δράστη (λόγου χάρι με παρακράτηση αλλοδαπών νομιμοποιητικών εγγράφων⁸⁵). Αναφορικά με την υπόθαλψη προσώπου, εκείνη συνίσταται στη με οποιοδήποτε τρόπο δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για την εξυπηρέτηση των σκοπών του δράστη (για παράδειγμα παροχή τροφής/καταλύματος)⁸⁶. Τέλος, ως παράδοση νοείται η παραχώρηση του θύματος σε άλλον, για να υλοποιήσει πλέον εκείνος τα δικά του σχέδια επάνω σε αυτό, με την παραλαβή να αποτελεί αντίστροφη μορφή της παράδοσης⁸⁷. Οι, δε, έννοιες της παράδοσης-παραλαβής, οι οποίες παραπέμπουν σε αντικείμενα και όχι σε άνθρωπο, έχουν επιλεγεί επίτηδες από το νομοθέτη, ώστε να αντικατοπτρίζεται η ως άνω μεταχείριση των θυμάτων εμπορίας από τους δράστες⁸⁸. Η επαιτεία και η στρατολόγηση ανηλίκου σε ένοπλες συγκρούσεις δεν εμπίπτουν στο πεδίο έρευνας της παρούσας μελέτης.

Τα μέσα πραγμάτωσης, τα οποία όπως προεκτέθηκε, θα πρέπει να τελούν σε συνάφεια προς τις ανωτέρω πράξεις είναι, με τη σειρά τους, συγκεκριμένα και νομοθετικά

Πρόκειται για τη σύναψη μιας άτυπης συμβάσεως με ανήθικο σκοπό, βάσει της οποίας το θύμα είτε εν γνώσει είτε εν αγνοία του σκοπού της στρατολογήσεώς του, προορίζεται να χρησιμοποιηθεί προς εκμετάλλευση».

⁸⁰ Βλ. παρόμοια νομολογία σε Κωστάρα Α., όπ.π., σελ. 891. Επίσης, Στοϊλα Α. όπ.π., σελ. 2578 μαζί με αντίστοιχη νομολογία, όπου «Η μεταφορά συνίσταται στη διαμετακόμιση από τον έναν τόπο σε άλλον με οποιοδήποτε μέσο αυτοπροσώπως ή δι' άλλων προσώπων, εφόσον ο δράστης έχει την οργάνωση και διεύθυνση της όλης διακινήσεως, χωρίς να απαιτείται η αυτοπρόσωπη παρουσία του, ενώ η δράση των λοιπών κρίνεται κατά τις διατάξεις περί συνέργειας».

⁸¹ Βλ. Λυντέρη Χ., Το ποινικό δίκαιο των μεταμοσχέσεων, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σελ. 134 καθώς και Μαργαρίτη Μ. Ποινικός Κώδικας, όπ.π., σελ. 963.

⁸² Βλ. παρόμοια νομολογία σε Κωστάρα Α., όπ.π., σελ. 891. Σύμφωνα, δε, με Στοϊλα Α., όπ.π., σελ. 2579 μαζί με αντίστοιχη νομολογία, «Προώθηση είναι η διαδοχική μεταφορά, ασχέτως αν προηγήθηκε εγκατάσταση σε συγκεκριμένο τόπο, ήτοι η διευκόλυνση της κινήσεως του θύματος εντός της επικράτειας».

⁸³ Η προώθηση διαφέρει από τη μεταφορά ως προς το ότι το θύμα δύναται να μετακινηθεί μόνο του, αλλά ο δράστης διευκολύνει την κίνησή του, όπως για παράδειγμα με το να το επιβιβάζει στο σωστό λεωφορείο με κατεύθυνση προς το κράτος υποδοχής, βλ. Χαριστού Κ., Διπλωματική εργασία με θέμα Εμπορία Ανθρώπων και Σωματεμπορία, 2015, σελ. 39, διαθέσιμη σε <https://ikee.lib.auth.gr/record/270277/files/GRI-2015-14869.pdf>

⁸⁴ Βλ. ΣυμβΕφΠατρ 110/2011, ΠοινΧρον 2012, σελ. 57, καθώς και ΣυμβΠλημΚαλαμ 68/2011, ΠοινΔικ 2011, σελ. 1081.

⁸⁵ Βλ. ΣυμβΠλημΧαν 48/2008, όπ.π. και ΣυμβΠλημΧαν 139/2007, όπ.π.

⁸⁶ Βλ. Κωστάρα Α., όπ.π., σελ. 891. Ομοίως, Στοϊλα Α., όπ.π., σελ. 2580, με παράθεση αντίστοιχης νομολογίας όπου «Υπόθαλψη συντρέχει, όταν δημιουργούνται με πράξη ή παράλειψη οι κατάλληλες και πρόσφορες συνθήκες για την επίτευξη του σκοπού της αφαιρέσεως κυττάρων, ιστών ή οργάνων, της εργασιακής εκμετάλλευσής ή επαιτείας, λ.χ. η παροχή τροφής και καταλύματος ή η περιποίηση της εξωτερικής εμφανίσεως του θύματος».

⁸⁷ Βλ. ΣυμβλΕφΑιγ 35/2005 ΠοινΔικ 2005, σελ. 672 και ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 σε Κωστάρα Α., όπ.π., σελ. 891-892. Ομοίως, βλ. Στοϊλα Α., όπ.π., σελ. 2580, μαζί με σχετική νομολογία, όπου «Παράδοση και παραλαβή συνιστούν η περιαγωγή της εξουσίας του δράστη επί του θύματος σε ή από άλλο πρόσωπο άνευ ή μετά ανταλλάγματος, άλλαις λέξεσιν η παραχώρηση της εξουσιάσεως».

⁸⁸ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006, σελ. 268.

προσδιορισμένα. Έτσι, στην πρώτη παράγραφο του εν λόγω άρθρου αναφέρονται η χρήση βίας, απειλής βίας ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων και επιβολής ή κατάχρησης εξουσίας, ενώ, στη δεύτερη, η χρήση απατηλών μέσων ή παράσυρση του θύματος με εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης του, με υποσχέσεις, δώρα, πληρωμές ή παροχή άλλων ωφελημάτων⁸⁹. Και εδώ, λόγω κακότεχνης διατύπωσης, τίθεται ζήτημα εάν στην παρ. 2 η απόσπαση της συναίνεσης του θύματος αποτελεί μια άλλη, εξ ολοκλήρου διαφορετική και άδικη συμπεριφορά του δράστη ή εάν υφίσταται απλά περιγραφή άλλων μέσων (απατηλών), τα οποία χρησιμοποιούνται για την πραγμάτωση των πράξεων της πρώτης παραγράφου. Με βάση, πάντως, την ερμηνεία των αντίστοιχων διεθνών κειμένων, στην παρ. 2 τιμωρούνται καταρχάς οι ίδιες αναφερόμενες στην παρ. 1 πράξεις εμπορίας, όταν ο δράστης χρησιμοποιεί απατηλά και όχι βίαια μέσα⁹⁰. Σε κάθε περίπτωση, το έγκλημα της εμπορίας θεωρείται τετελεσμένο, εφόσον χρησιμοποιήθηκαν τα μέσα που κατονομάζονται στο άρθρο.

Σε σχέση προς τα μέσα της παρ. 1, ως βία νοείται η σωματική, όχι μόνο η απόλυτη (δηλαδή εκείνη που κάμπτεται ολοκληρωτικά τη θέληση του θύματος-*vis absoluta*)⁹¹, αλλά και η σχετική (*vis compulsiva*) με το δράστη να επιδρά ουσιαστικά (αλλά όχι ολοκληρωτικά) στη θέληση του θύματος, ενώ η απουσία συγκεκριμένου χαρακτηρισμού της βίας στη διατύπωση του εν λόγω άρθρου συνεπάγεται και την ψυχολογική⁹². Ως απειλή νοείται η εξαγγελία κακού, το οποίο θα πραγματοποιηθεί στο μέλλον και η πραγμάτωσή του εμφανίζεται να ελέγχεται άμεσα ή έμμεσα από το δράστη⁹³. Ζήτημα τίθεται ως προς το χρονικό σημείο πραγμάτωσης της εξαγγελίας κακού, καθώς απουσιάζει συγκεκριμένη διατύπωση στο άρθρο περί εμπορίας, ωστόσο, έχει υποστηριχθεί η ανάγκη άμεσης υλοποίησης της απειλής, δεδομένου ότι οι μη επικείμενες απειλές χάνουν σε μεγάλο βαθμό τη βαρύτητά τους⁹⁴. Αντίστοιχη σαφήνεια απουσιάζει και από τη διατύπωση περί λοιπών «εξαναγκαστικών μέσων» στην ίδια παράγραφο, χωρίς να παρέχονται παραδείγματα αυτών⁹⁵. Όσον αφορά την έννοια της επιβολής, το περιεχόμενό της είναι ασαφές (ο όρος αυτός συναντάται μόνο στο άρθρο 351 ΠΚ περί σωματεμπορίας, σε αντίθεση με την κατάχρηση εξουσίας η οποία, ως όρος, εμφανίζεται και σε άλλα άρθρα του ΠΚ για παράδειγμα στο άρθρο 351 ΠΚ περί σωματεμπορίας, στο άρθρο 343 ΠΚ περί ασέλγειας με κατάχρηση εξουσίας, κτλ). Ωστόσο, στη νομολογία ο ορισμός της αποδίδεται ως εξής: «Ως επιβολή ορίζεται η πραγματικά ασκούμενη φυσική εξουσία επί του

⁸⁹ Όπως επισημαίνεται στον Κωστάρα Α., *όπ.π.*, σελ. 892 και με βάση τη σχετική προαναφερθείσα νομολογία (Συμβλ.Διαρκ.Αερ.Αθ 137/2006, Συμβλ.Πλημ.Αθ 2648/2008), η περιγραφή των μέσων εξαναγκασμού στο νόμο είναι ενδεικτική. Ομοίως, Στοίλα Α., *όπ.π.*, σελ. 2577 όπου «η περιγραφή των μέσων εξαναγκασμού στο νόμο είναι ενδεικτική, θα πρέπει δε να θεωρηθεί ως τέτοιο μέσο οποιοδήποτε, χωρίς τη χρήση του οποίου το θύμα δε θα συναινέσει να καταστεί αντικείμενο εκμεταλλεύσεως».

⁹⁰ Βλ. Δημήτρηνα Γ., *όπ.π.*, σελ. 117-118.

⁹¹ Βλ. Σοφουλάκη Λ., «Η χρήση βίας από τα αστυνομικά όργανα ως υλικό μέτρο άσκησης αστυνομικής εξουσίας», Ποιν.Δικ. 6/2002, σελ. 648, καθώς και Μανωλεδάκη Ι.-Μπιτζιλέκη Ν., Εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας (Άρθρα 372-384α ΠΚ), δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 193.

⁹² Βλ. Μαργαρίτη Μ., *όπ.π.*, σελ. 1134, καθώς και Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Προσβολές του πολιτεύματος (Άρθρα 134-137 ΠΚ), εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 99.

⁹³ Βλ. Μυλωνόπουλο Χ., Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος, Εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας και της περιουσίας (Άρθρα 372-406 ΠΚ), εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλας-Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2001, σελ. 284, καθώς και Μαργαρίτη Μ., *όπ.π.*, σελ. 891.

⁹⁴ Βλ. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Προσβολές του πολιτεύματος, *όπ.π.*, σελ. 116.

⁹⁵ Η έλλειψη σαφήνειας επισημαίνεται σε σχετική δημοσίευση των Kaiafa-Gbandi M.- Chatzinikolaou N.-Giannakoula A.-Papakyriakou T. με τίτλο «The FD on combating trafficking in human beings. Evaluating its fundamental attributes as well as its transposition in Greek criminal law» σε The evaluation of European criminal law. The example of the Framework Decision on combatting trafficking in human beings, σελ. 173 επ., εκδ. Α. Weyembergh-V. Santamaria, 2009.

θύματος με τέτοιο τρόπο που αυτό τελικά αναγκάζεται να ακολουθήσει το δράστη»⁹⁶. Βασική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη σχέσης εξάρτησης μεταξύ δράστη-παθόντος (για παράδειγμα εργασιακή σχέση), ώστε να υφίσταται και η άσκηση κυριαρχικής επιρροής επί του θύματος⁹⁷, δηλαδή ο δράστης να εκμεταλλευθεί την ιεραρχικά ανώτερη θέση του έναντι του θύματος για να το καταστήσει θύμα εμπορίας.

Σημαντική διαφορά μεταξύ της παρ. 1 και της παρ. 2 του συγκεκριμένου άρθρου αποτελεί το ότι λόγω ακριβώς των απατηλών μέσων (και όχι της εφαρμογής βίαιων μεθόδων) υφίσταται συναίνεση του θύματος, χωρίς όμως να είναι απαλλαγμένη από ελαττώματα βουλήσεως. Ως απατηλά μέσα νοούνται εκείνα που δύνανται να παραπλανήσουν το θύμα, με αποτέλεσμα η συναίνεσή του να μην είναι ελεύθερη δεδομένου ότι ο δράστης το καθιστά, άνευ γνώσης του, αντικείμενο εκμετάλλευσης⁹⁸. Ως εκ τούτου, απατηλά μέσα αποτελούν τα μέσα που χρησιμοποιεί κάποιος όταν περιγράφει με ψεύτικο τρόπο την πραγματικότητα ή όταν δίνει ψεύτικες υποσχέσεις που δεν πρόκειται ποτέ να τηρήσει παραπλανώντας το θύμα⁹⁹, απαραίτητη, δε, είναι η ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της χρήσης αυτών των μέσων και της διακίνησης του θύματος. Παράσυρση αποτελούν οι ενέργειες του δράστη που αποβλέπουν στην παγίδευση του θύματος πείθοντάς το, στις οποίες, ενέργειες, ο δράστης υπό άλλες συνθήκες δεν θα κατέφευγε¹⁰⁰, ενώ εκμετάλλευση αποτελεί η αποστέρηση από το θύμα της δυνατότητας αυτοκαθορισμού των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης προκειμένου ο δράστης να αποκομίσει οφέλη σε βάρος του¹⁰¹. Τέλος, στην έννοια των δώρων υπάγονται παροχές με χρηματική αξία¹⁰², ενώ στα ωφελήματα χαριστικές παροχές επ' ωφελεία του θύματος, στις οποίες κανονικά εκείνο δεν έχει νόμιμη αξίωση, όπως, για παράδειγμα, η παραχώρηση χρήσης αυτοκινήτου, η παροχή ιατρικών υπηρεσιών, κτλ.¹⁰³

Προς το ανωτέρω ζήτημα της χρήσης των απατηλών μέσων είναι σύμφυτο και το ζήτημα της εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης του θύματος, καθώς λόγω ασάφειας των χρησιμοποιούμενων όρων, καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερές το πότε το θύμα παρέχει τη συναίνεσή του λόγω της χρήσης απατηλών μέσων και πότε παρασύρεται από υποσχέσεις και δώρα λόγω της εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης του από το δράστη. Εξάλλου και στην Έκθεση της Διεύθυνσης Επιστημονικών Μελετών της Βουλής επί του σχεδίου νόμου (Ν. 3064/2002) αναφέρεται χαρακτηριστικά¹⁰⁴: «...Πάντως, πρέπει να παρατηρηθεί ότι η τελική νομοτεχνική επιλογή του προσδιορισμού της θέσης του θύματος ως ευάλωτης μπορεί να προκαλέσει ερμηνευτικά προβλήματα. Περισσότερο επιτυχής ήταν η προγενέστερη διατύπωση του κειμένου

⁹⁶ Βλ. ΣυμβΕφΔωδεκ 24/2005.

⁹⁷ Βλ. ΣυμβΕφΙωαν 41/1994, όπ.π.

⁹⁸ Βλ. ΣυμβΕφΑθ 1579/2005, ΠοινΧρον 2007, σελ. 165, ΣυμβΑΠ 2003/2008, ΠοινΧρον 2009, σελ. 803 επ., ΣυμβΕφΘεσ 1622/2006, ΠοινΧρον 2007, σελ. 351.

⁹⁹ Βλ. ΑΠ 112/1998, ΠοινΧρον 1998, σελ. 763, ΣυμβΕφΘεσ 1598/2006, ΠοινΧρον 2008, σελ. 560 με παρατηρήσεις Βαθιώτη Κ., ΣυμβλΠλημΗρακλ 324/2009, ΠοινΧρον 2011, σελ. 632, σε Κωστάρα Α., όπ.π., σελ. 883. Ομοίως, βλ. Τούση Α.-Γεωργίου Α., όπ.π., όπου αναφέρεται ότι «*δια της λέξεως απάτη ο νόμος εν προκειμένω νοεί την επιμελή απόκρυψη των μέσων ή του σκοπού ή τη συμπεριφορά δι' ης επιτυγχάνεται η παραπλάνησης*», σελ. 829.

¹⁰⁰ Βλ. ΑΠ 2195/2005, ΠοινΛογ 2005, σελ. 2003 και, ομοίως, ΣυμβΑΠ 2003/2008 και ΣυμβΕφΑθ 1579/2005.

¹⁰¹ Βλ. ομοίως ΣυμβΑΠ 2003/2008 και ΣυμβΕφΑθ 1579/2005.

¹⁰² Ως δώρο νοείται κάθε υλικό αντικείμενο, αποτιμητό σε χρήμα, που έχει κάποια αξία και προσφέρεται χαριστικά, βλ. Μπιτζιλέκη Ν., Υπηρεσιακά εγκλήματα (Άρθρα 235-263α ΠΚ), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 152 επ.

¹⁰³ Βλ. Στοϊλα Α., όπ.π., σελ. 2587.

¹⁰⁴ Βλ. Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών της Βουλής, Τμήμα νομοτεχνικής επεξεργασίας σχεδίων και προτάσεων νόμων, Έκθεση στο σχέδιο Ν. 3064/2002, διαθέσιμη σε <http://www.parliament.gr/UserFiles/7b24652e-78eb-4807-9d68-e9a5d4576eff/K-PORNO-EPIS.pdf>, στοιχ. ΙΙ, σελ. 3, (ημ. προσβ. 28/03/2017).

της διάταξης, σύμφωνα με την οποία ο υπαίτιος τιμωρείται με την ποινή της προηγούμενης παραγράφου αν, για να πετύχει τον ίδιο σκοπό αποσπά τη συναίνεση προσώπου, που βρίσκεται σε ανάγκη, με υποσχέσεις, δώρα κλπ. Με άλλα λόγια, η δυσχερής πραγματική κατάσταση, στην οποία βρίσκεται το θύμα απεικονίζεται περισσότερο με τις λέξεις «που βρίσκεται σε ανάγκη» και όχι με τις λέξεις «ευάλωτη θέση του», που έχουν αφηρημένο και αξιολογικό περιεχόμενο. Εξάλλου, στο γερμανικό ποινικό κώδικα στις αντίστοιχες διατάξεις του (§§ 180b επ StGB) χρησιμοποιείται η λέξη «Hilflosigkeit», που αντιστοιχεί στη δική μας «ανάγκη»...».

Η αναφορά του όρου «ευάλωτη θέση» ως όρου με αφηρημένο και αξιολογικό περιεχόμενο δημιουργεί πρόσθετη ερμηνευτική δυσχέρεια καθώς, σε πρακτικό επίπεδο, είναι σύνηθες τα θύματα εμπορίας ανθρώπων να είναι άτομα που τελούν σε κατάσταση ακραίας οικονομικής ένδειας, η οποία ουσιαστικά υπαγορεύει την απόφασή τους να πουλήσουν κάποιο όργανό τους. Ακόμα, λοιπόν και αν υποτεθεί ότι έλαβε χώρα εμπορία με τη συναίνεση του ατόμου μετά από υποσχέσεις, δώρα, πληρωμές, κτλ, ως κατ' επίφαση προϊόντος ελεύθερης βούλησης, δεν γίνεται να μην αναρωτηθούμε για το γνήσιο χαρακτήρα της βούλησης αυτής καθώς και για το εάν το άτομο αυτό διέθετε κάποια εναλλακτική ή η ανωτέρω απόφαση αποτέλεσε μονόδρομο¹⁰⁵. Μάλιστα, δεν αποτελεί μόνο η οικονομική ένδεια παράγοντα κατηγοριοποίησης ενός θύματος σε καθεστώς ευάλωτης θέσης, αλλά και τα οικογενειακά και προσωπικά προβλήματα και γενικότερα η απόλυτη αδυναμία αυτοπροστασίας του. Έχει, δε, υποστηριχθεί ότι είναι απαραίτητη η συστατική ερμηνεία της εν λόγω διάταξης υπό το φως της αρχής της αναλογικότητας, ώστε μόνη η διαπίστωση της οικονομικής ένδειας να μην αρκεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το θύμα χαρακτηρίζεται ευάλωτο και στην περίπτωση που αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα υγείας, ζει σε εμπόλεμες ζώνες ή σε τόπο που μαστίζεται από επιδημίες¹⁰⁶. Σε επίπεδο, πάντως, θυματολογίας, έχει επισημανθεί ότι με την εισαγωγή του κριτηρίου εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης δημιουργείται μια χωριστή υποκατηγορία θυμάτων, με αποτέλεσμα στο άρθρο 323Α ΠΚ να προβλέπονται τρεις κατηγορίες, τα «απλώς θύματα» της παρ. 1 που εξαναγκάζονται με βία, απειλή, κτλ, τα «ευάλωτα θύματα» της παρ. 2, τα οποία συναινούν με υποσχέσεις, δώρα, κτλ και τα «ιδιαιτέρως ευάλωτα θύματα» της παρ. 4 στοιχ. α' λόγω ανηλικότητας. Επιπλέον, διατυπώνεται ο προβληματισμός, γιατί ενώ στο ανωτέρω άρθρο όπου προβλέπεται η σχετική κατηγοριοποίηση τριών ομάδων θυμάτων δεν έχει προστεθεί και η περίπτωση των θυμάτων που είναι ιδιαίτερα ευάλωτα λόγω πνευματικής αδυναμίας, κουφότητας ή σχέσης συγγένειας ή εξάρτησης με το δράστη, όπως στην περίπτωση του άρθρου 351 ΠΚ περί σωματεμπορίας¹⁰⁷.

Όσον αφορά την υποκειμενική υπόσταση, πέρα από την ύπαρξη δόλου (αρκεί και ενδεχόμενος) που να καλύπτει όλα τα στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης του αδικήματος της εμπορίας, υπάρχει και ένας πρόσθετος, πιο εξειδικευμένος, εκείνος της αφαίρεσης των οργάνων. Ως εκ τούτου, υφίσταται η διάπλαση ενός εγκλήματος υπερχειλούς υποκειμενικής υπόστασης¹⁰⁸, αλλά και η προαπαιτούμενη ορισμένη συμπεριφορά του δράστη που να οδηγεί στην αντίστοιχη πραγμάτωση του σκοπού της αφαίρεσης. Ωστόσο, και εδώ έχει διατυπωθεί

¹⁰⁵ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323Α ΠΚ)», όπ.π., σελ. 740 όπου: «Όλες οι τυποποιούμενες πράξεις θίγουν το έννομο αγαθό της προσωπικής ελευθερίας, αφού ακόμα κι όταν το άτομο συναινεί στην αφαίρεση των οργάνων του, η συναίνεσή του δεν είναι ελεύθερη, αλλά προϊόν παραπλάνησης ή εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης στην οποία βρίσκεται».

¹⁰⁶ Βλ. Χατζηνικολάου Ν., «Η παράσυρση του ευάλωτου θύματος στο έγκλημα της σωματεμπορίας-Διάλογος με την νομολογία», ΠοινΧρον ΝΘ/2009, σελ. 496.

¹⁰⁷ Βλ. Συκιώτου Α., όπ.π., σελ. 687. Σημειώνεται ότι, πλέον, αποτελεί διακεκριμένη περίπτωση εμπορίας και η πράξη που στρέφεται κατά ατόμου σωματικά ή διανοητικά ανάπηρου (παρ. 4, αρ. 323Α ΠΚ).

¹⁰⁸ Βλ. Λυντέρη Χ., όπ.π., σελ. 132.

κριτική ως προς το εάν οι τυποποιούμενες στο εν λόγω άρθρο συμπεριφορές δύνανται να οδηγήσουν στην υλοποίηση του πρόσθετου σκοπού του δράστη, με την έννοια ότι ορισμένες πράξεις, ακόμα και εάν πραγματώνονται με τη χρήση βίας, απειλής ή άλλων περιγραφόμενων στην παρ. 1 μέσων, δεν είναι αντικειμενικά πρόσφορες να οδηγήσουν στην υλοποίηση του ως άνω σκοπού¹⁰⁹. Αναφορικά με τα εκ του αποτελέσματος εγκλήματα της παρ. 4 στοιχ. δ' και της παρ. 6, όπως αναλύονται στη συνέχεια, για τα στοιχεία του βασικού εγκλήματος απαιτείται δόλος, για το επερχόμενο όμως, ως συνέπεια της πράξης, αποτέλεσμα απαιτείται αμέλεια του δράστη.

Σε κάθε, πάντως, περίπτωση, το εάν θα λάβει τελικά χώρα η αφαίρεση των οργάνων δεν έχει σημασία, αρκεί να υφίσταται από την αρχή ο σκοπός της αφαίρεσης και οι πραγματοποιηθείσες πράξεις να αποσκοπούν στο αποτέλεσμα αυτό¹¹⁰. Ως αφαίρεση νοείται η εγχειρητική απομάκρυνση ενός οργάνου από το σώμα και από τη φυσική θέση για την οποία αυτό είναι προορισμένο να τελεί τις λειτουργίες του, χωρίς να απαιτείται στη συνέχεια εμφύτευση αυτού σε κάποιο άλλο σώμα. Ειδικά, ως προς το σκοπό της αφαίρεσης οργάνων, απαραίτητο είναι ο τελευταίος να προκύπτει χωρίς αμφιβολία από τη συμπεριφορά του δράστη, ενώ καθίσταται άνευ σημασίας το εάν η αφαίρεση του οργάνου αποβλέπει περαιτέρω σε μεταμόσχευση, εμπορία του ή ερευνητικούς σκοπούς, δεδομένου ότι σκοπός του εν λόγω άρθρου είναι ο σκοπός της αφαίρεσης των οργάνων γενικά.

1.2.1.2. Διακεκριμένες περιπτώσεις εμπορίας (παρ. 4)

Οι διακεκριμένες περιπτώσεις της παρ. 4 του άρθρου 323Α ΠΚ τιμωρούνται ως κακουργήματα, με ποινή κάθειρξης τουλάχιστον δέκα ετών και χρηματική ποινή πενήντα χιλιάδων έως εκατό χιλιάδων ευρώ, εάν η πράξη¹¹¹:

α) Στρέφεται κατά ανηλίκου ή ατόμου σωματικά ή διανοητικά ανάπηρου.

Η προστασία της ανηλικότητας αποτελεί υποχρέωση του κράτους δυνάμει του άρθρου 21 του Συντάγματος, όπως και η αναπηρία με βάση το ίδιο άρθρο, παρ. 3. Στο πλαίσιο του ελληνικού ποινικού κώδικα, προκειμένου να διαπιστωθεί η πραγμάτωση του εγκλήματος της εμπορίας ανθρώπων με θύμα παιδί, χρειάζεται να έχει λάβει χώρα η χρήση των αναφερομένων, στο σχετικό άρθρο, εξαναγκαστικών μέσων με αποτέλεσμα να ισχύει ό,τι και για τα ενήλικα θύματα, με διαφοροποίηση όμως της ποινής. Διαπιστώνεται, λοιπόν, αντίθεση προς το Πρωτόκολλο του Παλέρμ¹¹² αλλά και προς την Απόφαση-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ¹¹³, όπου γίνεται δεκτή η

¹⁰⁹ Βλ. Δημήτριάνα Γ., *όπ.π.*, σελ. 115-117. Κατά τον Κωστώρα Α., *όπ.π.*, σελ. 893, στις παρ. 1, 2 και 5 του άρθρου 323Α ΠΚ, για την πράξη της προσβολής στην αντικειμενική της προσφορότητα δεν αρκεί ο ενδεχόμενος δόλος αλλά απαιτείται άμεσος δόλος α' βαθμού, δηλαδή ο δράστης να επιδιώκει την αφαίρεση ιστών, κυττάρων ή οργάνων του θύματος. Ομοίως, βλ. Μαργαρίτη Μ. *όπ.π.*, σελ. 866. Κατά τη Στοίλα Α., *όπ.π.*, σελ. 2591, για την πλήρωση της υποκειμενικής υποστάσεως, απαιτείται δόλος, έστω και ενδεχόμενος καθώς και δόλος σκοπού του δράστη να προβεί ο ίδιος ή άλλος στην αφαίρεση οργάνων.

¹¹⁰ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323Α ΠΚ)», *όπ.π.*, σελ. 741, όπου: «Για την τέλεση του εγκλήματος αρκεί σκοπός αφαίρεσης των οργάνων και δε χρειάζεται κατ' ανάγκη σκοπός εμπορίας τους. Το έγκλημα τελείται επομένως και από εκείνον που προσλαμβάνει ή κατακρατεί με τη βία ένα άτομο προκειμένου να χρησιμοποιήσει τα όργανά του για να σωθεί ο ίδιος ή κάποιο συγγενικό του πρόσωπο».

¹¹¹ Βλ. Δημήτριάνα Γ., *όπ.π.*, σελ. 124-125.

¹¹² Στο Πρωτόκολλο του Παλέρμ ορίζεται στο άρθρο 3 περ. γ' ότι: «η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή υποδοχή παιδιού με σκοπό την εκμετάλλευση θεωρείται «διακίνηση προσώπων», ακόμα και αν δεν έχει χρησιμοποιηθεί κανένα από τα μέσα που αναφέρονται στην υποπαράγραφο (α)».

¹¹³ Στην Απόφαση-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ ορίζεται στο άρθρο 1 παρ.3 ότι : «Όταν η πράξη σύμφωνα με την παράγραφο 1 αφορά παιδί, συνιστά αξιόποινη πράξη εμπορίας ανθρώπων ακόμη και εάν δεν έχουν χρησιμοποιηθεί τα μέσα που προσδιορίζονται στην παράγραφο 1». Η Απόφαση-Πλαίσιο αντικαταστάθηκε από την Οδηγία 2011/36/ΕΕ

ύπαρξη πράξης εμπορίας όταν το θύμα είναι παιδί ακόμα και όταν δεν έχουν χρησιμοποιηθεί τα συγκεκριμένα εξαναγκαστικά μέσα. Ως προς τη σωματική/διανοητική αναπηρία, η ιατρικά διαγνωσμένη αναπηρία ή σωματική ανικανότητα του θύματος απαιτείται να είναι πλήρης, προκειμένου το θύμα να είναι αδύνατον να αντισταθεί στο δράστη¹¹⁴.

β) Τελείται κατ' επάγγελμα. Σημείο αναφοράς είναι εδώ η ιδιότητα του ατόμου ως προσώπου που διαπράττει κατ' επάγγελμα εμπορία ανθρώπων. Τη στιγμή που η ως άνω πράξη τελείται κατ' επάγγελμα, έκδηλο είναι το στοιχείο του κέρδους ως απαιτούμενο και συνήθως υψηλό οικονομικό αντίτιμο για την τέλεση της πράξης αυτής, καθώς λόγω της αξιόποινης φύσης της ενέχει αυξημένο ρίσκο σύλληψης του δράστη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση εφαρμόζεται το άρθρο 13 ΠΚ περί επανειλημμένης τέλεσης της πράξης με σκοπό πορισμού εισοδήματος. Η πράξη δύναται να τελείται για πρώτη φορά, όχι όμως ευκαιριακά, αλλά με συγκεκριμένη υποδομή/οργανωμένη ετοιμότητα, παρόμοια πρόθεση επανειλημμένης τέλεσης και σκοπό πορισμού εισοδήματος¹¹⁵. Ως προς την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, είναι απαραίτητο ο δράστης να διαθέτει την απαιτούμενη για τη συστηματική διάπραξη του ποινικού αδικήματος υλικοτεχνική υποδομή, για παράδειγμα τους χώρους κράτησης των θυμάτων, τα μέσα μεταφοράς τους αλλά και συνεργασία με ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό¹¹⁶.

γ) Όταν η πράξη τελείται από υπάλληλο, ο οποίος κατά την άσκηση της υπηρεσίας του ή επωφελούμενος από την ιδιότητά του αυτή διαπράττει ή συμμετέχει με οποιονδήποτε τρόπο στην πράξη. Εδώ, η ποινική αντιμετώπιση του δράστη (υπάλληλος με βάση το άρθρο 13 στοιχ. α' ΠΚ είναι το πρόσωπο στο οποίο έχει ανατεθεί νόμιμα, έστω και προσωρινά, η άσκηση υπηρεσίας, δημόσιας, δημοτικής ή κοινοτικής ή άλλου νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου) συναρτάται προς τη γενική διάταξη του άρθρου 262 ΠΚ, σύμφωνα με το οποίο: «Αν ο υπάλληλος ασκώντας την υπηρεσία του ή επωφελούμενος από την ιδιότητά του γίνει με πρόθεση υπαίτιος κακουργήματος ή πλημμελήματος που προβλέπεται σε άλλο κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα, το ανώτατο όριο της ποινής που αναγράφει ο νόμος για την πράξη αυξάνεται κατά το μισό, δεν μπορεί όμως να ξεπεράσει το ανώτατο όριο που είναι γενικά ορισμένο για το κάθε είδος ποινής». Ταυτόχρονα, εφαρμόζεται και το άρθρο 49 § 2 ΠΚ καθώς, λόγω της ιδιαίτερης ιδιότητας του δράστη ως υπαλλήλου, επιτείνεται το αξιόποινο μόνο για εκείνον τον οποίο η ανωτέρω ιδιότητα αφορά.

Στην παρούσα μορφή του (σε αντίθεση προς τις περισσότερες περιπτώσεις που χαρακτηρίζεται ως κοινό) το συγκεκριμένο έγκλημα είναι ιδιαίτερο, καθώς δράστης του δύναται να είναι μόνο το πρόσωπο που φέρει την τυποποιημένη ιδιότητα βάσει νόμου, είναι δηλαδή υπάλληλος. Δεν αρκεί ο δράστης να έχει απλά την ιδιότητα του υπαλλήλου κατά την τέλεση της πράξης, αλλά, όπως επισημάνθηκε, να τελεί το έγκλημα ή να συμμετέχει σε αυτό κατά την άσκηση της υπηρεσίας του ή επωφελούμενος από την ιδιότητά του αυτή, δηλαδή κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του¹¹⁷. Εάν ο δράστης έχει την ιδιότητα του υπαλλήλου αλλά αποσιωπά, κατά την τέλεση της πράξης, την ιδιότητά του αυτή, τότε η τελούμενη πράξη δεν δύναται να υπαχθεί στην περίπτωση της παρ. 4 στοιχ. γ', όπως δεν υπάγεται και η περίπτωση

της 5ης Απριλίου 2011 (ΦΕΚ Α' 215/11.10.2013), στην οποία υιοθετείται μια ευρύτερη αντίληψη ως προς το τι πρέπει να θεωρείται εμπορία ανθρώπων και αναλύεται σε αντίστοιχη υποενοότητα της παρούσας μελέτης.

¹¹⁴ Βλ. ΣυμβΠλημΚαλαμ 56/2011, ΠοινΔικ 2012, σελ. 490.

¹¹⁵ Ομοίως, βλ. ΣυμβΠλημΚαλαμ 56/2011, ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 καθώς και ΑΠ 917/2008, ΠοινΧρον 2009, σελ. 20.

¹¹⁶ Βλ. Λυντέρη Χ., όπ.π., σελ. 138.

¹¹⁷ Βλ. Σπινέλλη Δ., Ποινικό Δίκαιο Ειδικό Μέρος (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Εγκλήματα σχετικά με την Υπηρεσία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, σελ. 21.

κατά την οποία ο δράστης τελεί την πράξη ενώ δεν βρίσκεται σε ενεργό υπηρεσία. Σε κάθε περίπτωση, λόγω ακριβώς της παραβίασης των κανόνων λειτουργίας της δημόσιας υπηρεσίας, επέρχεται προσβολή της προσωπικής ελευθερίας του θύματος¹¹⁸. Αντίστοιχα, δεύτερη περίπτωση ιδιαίτερου εγκλήματος αποτελεί εκείνη της παρ. 1 του άρθρου 323Α ΠΚ, δηλαδή η κατάχρηση εξουσίας, με το άτομο να πρέπει να διαθέτει συγκεκριμένη εξουσία για να την καταχραστεί, τελώντας έτσι το έγκλημα¹¹⁹.

δ) Είχε ως αποτέλεσμα την ιδιαίτερα σοβαρή βλάβη της υγείας του παθόντος ή εξέθεσε τη ζωή του σε σοβαρό κίνδυνο. Πρόκειται για έγκλημα εκ του αποτελέσματος, με την ποινή να επιβάλλεται μόνο όταν το αποτέλεσμα αυτό (βαριά σωματική βλάβη) δύναται να αποδοθεί σε αμέλεια του δράστη (άρθρο 29 ΠΚ). Επισημαίνεται ότι ενώ στο άρθρο 351 παρ. 5 διώκεται αυτοτελώς ως έγκλημα η θανατηφόρα σωματεμπορία («5. Αν κάποια από τις πράξεις της πρώτης και δεύτερης παραγράφου είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο του παθόντος επιβάλλεται ισόβια κάθειρξη»), αρχικά δεν υπήρχε αντίστοιχη διάταξη στο άρθρο 323Α που να αφορά τη θανατηφόρα εμπορία ανθρώπων. Η παράλειψη αυτή διορθώθηκε με την προσθήκη της παρ. 6 στο άρθρο 323Α ΠΚ μέσω του άρθρου 2 παρ. 4 του Ν. 3625/2007 (ΦΕΚ Α' 290/24.12.2007), όπου προβλέπεται ότι: «Με ισόβια κάθειρξη τιμωρείται ο υπαίτιος σύμφωνα με τις προηγούμενες παραγράφους, αν η πράξη είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο». Και στις δύο, πάντως, περιπτώσεις ήτοι της παρ. 4 στοιχ. δ' (πρόκληση ιδιαίτερα σοβαρής βλάβης/ έκθεση σε σοβαρό κίνδυνο ζωής) και της παρ. 6 (πρόκληση θανάτου) πρόκειται για εκ του αποτελέσματος χαρακτηριζόμενα εγκλήματα, στα οποία το βαρύτερο αποτέλεσμα οφείλεται σε αμέλεια του δράστη¹²⁰. Εάν ο δράστης έχει δόλο και για το θάνατο του παθόντος τότε θα υφίσταται, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, αληθινή συρροή με το άρθρο 299 ΠΚ και σε περίπτωση βαριάς σωματικής βλάβης αληθινή συρροή με το άρθρο 310 ΠΚ.

Με αφορμή την ανάλυση των βασικών νομοτυπικών μορφών όσο και των διακεκριμένων περιπτώσεων του άρθρου 323Α ΠΚ, επισημαίνονται τα εξής: Ο Έλληνας νομοθέτης προφανώς εξάντλησε την αυστηρότητά του ως προς τις επαπειλούμενες ποινές των βασικών μορφών εμπορίας, δεδομένου ότι για αυτές έχουν προβλεφθεί πλαίσια ανώτερα των minimum οριζόμενων από τον ενωσιακό νομοθέτη για τις διακεκριμένες περιπτώσεις¹²¹. Ειδικότερα, ήταν αναγκαία η ύπαρξη ενός νομοθετικού πλαισίου που θα τιμωρούσε με αυστηρό τρόπο εγκλήματα που πλήττουν κατεξοχήν τον πυρήνα της προσωπικής ελευθερίας και αξιοπρέπειας, όπως αυτό της εμπορίας ανθρώπων, χαράσσοντας μια αποτελεσματική πολιτική σε επίπεδο ποινικής καταστολής, ωστόσο ο εθνικός νομοθέτης προέβη σε ευρεία προώθηση του αξιόποινου υπερβαίνοντας τα όρια των νομίμων υποχρεώσεών του που απέρρεαν από διεθνή κείμενα (Απόφαση-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ). Ακόμα και εάν πρόκειται απλά για αβλεψία και όχι για υπερβάλλοντα ζήλο ως προς την επαπειλούμενη ποινή, και πάλι υφίστανται παραδείγματα

¹¹⁸ Βλ. Μπιτζιλέκη Ν., *όπ.π.*, σελ. 525.

¹¹⁹ Βλ. Κωστάρα Α., *όπ.π.*, σελ. 890.

¹²⁰ Βλ. Κωστάρα Α., *όπ.π.*, σελ. 892-893. Επιπλέον, για τα εκ του αποτελέσματος διακρινόμενα εγκλήματα, βλ. Baumann J., *Θεμελιώδεις έννοιες και σύστημα του ποινικού δικαίου, απόδοση στην ελληνική γλώσσα Γιαννίδης Ι. - Κοτσαλής Λ.*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1983, σελ. 72-73, Ανδρουλάκη Ν., *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*, *όπ.π.*, σελ. 206-210, Μυλωνόπουλο Χ., *Ποινικό Δίκαιο*, *όπ.π.*, σελ. 335-345, του ίδιου, *Τα εκ του αποτελέσματος διακρινόμενα εγκλήματα, Δογματική θεμελίωση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984, καθώς και Παρασκευόπουλο Ν., *Τα θεμέλια του Ποινικού Δικαίου, Γενικό Μέρος: το έγκλημα*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 260-267.

¹²¹ Βλ. Χατζηνικολάου Ν., «Η ποινική καταστολή της παράνομης μετανάστευσης και της εμπορίας ανθρώπων στην ελληνική έννομη τάξη: αναζητώντας την αξιολογική συνοχή της μεταξύ τιμωρητικής όξυνσης και θυματολογικής προσέγγισης», *όπ.π.*, σελ. 221-222, ομοίως Στοίλα Α., *όπ.π.*, σελ. 2592, καθώς και Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων: ειδικά μέτρα αντιμετώπισης και προβλήματα εφαρμογής τους», *ΠοινΔικ 2/2006*, σελ. 234.

βαρύτατων ποινών, όπως η περίπτωση της αληθινής κατ' ιδέα συρροής εμπορίας ανθρώπων του άρθρου 323Α ΠΚ με τη βαριά σωματική βλάβη του άρθρου 310 παρ. 1 και 3 ΠΚ122. Σε κάθε περίπτωση, δεν μεσολάβησε ορθή διαβάθμιση της ποινής με βάση την ευθύνη και την ένταση της προσβολής, με αποτέλεσμα να είναι ορατός ο κίνδυνος καταστρατήγησης της αρχής της αναλογικότητας και υιοθέτησης αυθαίρετων δικαστικών κρίσεων.

1.2.1.3. Ευθύνη νομικών προσώπων

Ως προς την ευθύνη νομικών προσώπων για τις πράξεις του άρθρου 323Α ΠΚ, υφίσταται συνδυαστική εφαρμογή του άρθρου αυτού με το άρθρο 3 Ν.4198/2013 (ΦΕΚ Α' 215/11.10.2013), στο οποίο ορίζεται ότι: «1. Αν κάποια από τις πράξεις των άρθρων 323Α και 351 Π.Κ. τελέσθηκε, μέσω ή προς όφελος ή για λογαριασμό νομικού προσώπου, από φυσικό πρόσωπο που ενεργεί είτε ατομικά είτε ως μέλος οργάνου του νομικού προσώπου και έχει εξουσία εκπροσώπησης του ή εξουσιοδότηση για τη λήψη αποφάσεων για λογαριασμό του ή για την άσκηση ελέγχου εντός αυτού, επιβάλλονται στο νομικό πρόσωπο με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, κατά περίπτωση, σωρευτικά ή διαζευκτικά, οι ακόλουθες κυρώσεις: α) διοικητικό πρόστιμο από 15.000 έως 150.000 ευρώ, β) ανάκληση ή αναστολή της άδειας λειτουργίας του για χρονικό διάστημα έως έξι (6) μήνες ή απαγόρευση άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας για το ίδιο χρονικό διάστημα, γ) αποκλεισμός από δημόσιες παροχές, ενισχύσεις, επιδοτήσεις, αναθέσεις έργων και υπηρεσιών, προμήθειες, διαφημίσεις και διαγωνισμούς του Δημοσίου ή των νομικών προσώπων του δημόσιου τομέα για το ίδιο διάστημα». Επιπλέον, «2. Όταν η έλλειψη εποπτείας ή ελέγχου από φυσικό πρόσωπο που αναφέρεται στην παράγραφο 1, κατέστησε δυνατή την τέλεση από πρόσωπο που τελεί υπό την εξουσία του κάποιας από τις αξιόποινες πράξεις που αναφέρονται στην ίδια ως άνω παράγραφο, μέσω ή προς όφελος ή για λογαριασμό νομικού προσώπου, επιβάλλονται στο νομικό πρόσωπο, σωρευτικά ή διαζευκτικά, οι ακόλουθες κυρώσεις: α. διοικητικό πρόστιμο από 5.000 έως 50.000 ευρώ, β. οι προβλεπόμενες στα στοιχεία β' και γ' της προηγούμενης παραγράφου κυρώσεις για χρονικό διάστημα έως τρεις (3) μήνες».

Σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του Ν.4198/2013¹²³, ο δικαιολογητικός λόγος της θέσπισης του άρθρου 3, στο πλαίσιο της ενσωμάτωσης στην ελληνική έννομη τάξη της Οδηγίας 2011/36/ΕΕ «για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για τη προστασία των θυμάτων της καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου», υπήρξε ο εξής: «Το άρθρο 3 προβλέπει την επιβολή αυστηρών διοικητικών κυρώσεων σε βάρος νομικών προσώπων που εμπλέκονται σε αδικήματα εμπορίας ανθρώπων και σωματεμπορίας, κατά το πρότυπο μιας σειράς αντίστοιχων ρυθμίσεων που έχουν εισαχθεί τα τελευταία χρόνια στην ελληνική νομοθεσία, σε εκπλήρωση διεθνών συμβατικών μας υποχρεώσεων, όπως το άρθρο 10 του ν. 3560/2001 (διαφθορά), το άρθρο 51 του ν. 3691/2008 (ξέπλυμα χρήματος) και το άρθρο 41 του ν.3251/2004 (οργανωμένο έγκλημα). Όμοια με το

¹²² Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323 Α ΠΚ)», όπ.π., σελ. 742, όπου «Σε αβλεψία όμως του νομοθέτη οφείλεται και η υπερβολικά μεγάλη ποινή που απειλείται για την πρόκληση της σωματικής βλάβης από αμέλεια, όταν η ίδια πράξη, καλυπτόμενη με δόλο ως προς την πρόκληση του αποτελέσματος της βαριάς σωματικής βλάβης, απειλείται, σύμφωνα με το άρθρο 94 παρ. 2 ΠΚ, με ποινή που δεν μπορεί να ξεπεράσει τα 17 χρόνια και 6 μήνες όταν η σωματική βλάβη καλύπτεται από άμεσο δόλο πρώτου βαθμού και τα 13 χρόνια και 9 μήνες σε κάθε άλλη περίπτωση».

¹²³ Η Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4198/2013 είναι διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=-pcWRr5d-1c%3D&tabid=132>, άρθρο 3, σελ. 2, (ημ. προσβ. 06/07/2016).

τελευταίο, στην παρούσα διάταξη δεν υπάρχει περιορισμός στις πράξεις που τελούνται «προς όφελος» του εμπλεκόμενου νομικού προσώπου (όπως προβλέπεται στην Οδηγία), αλλά καλύπτονται όλες οι περιπτώσεις αδικημάτων που τελέστηκαν «μέσω ή προς όφελος ή για λογαριασμό» νομικού προσώπου από φυσικό πρόσωπο που έχει εξουσία εκπροσώπησης ή εξουσιοδότηση για τη λήψη αποφάσεων ή κατέστησαν δυνατές από έλλειψη εποπτείας ή ελέγχου ενός τέτοιου προσώπου, ανεξαρτήτως δηλαδή της ύπαρξης σκοπού προσπορισμού οποιουδήποτε οφέλους υπέρ του νομικού προσώπου».

Για την επιμέτρηση της διοικητικής κύρωσης λαμβάνεται υπόψη ένα σύνολο παραγόντων, ιδίως η βαρύτητα της παράβασης, ο βαθμός της υπαιτιότητας, η οικονομική επιφάνεια του νομικού προσώπου και η τυχόν υποτροπή του, ενώ η επιβολή των κυρώσεων αυτών είναι ανεξάρτητη από την αστική, ποινική ή πειθαρχική ευθύνη των αναφερομένων στο άρθρο αυτό φυσικών προσώπων. Όπως, εξάλλου, επισημαίνεται στην ανωτέρω Έκθεση, το είδος των επιβαλλόμενων στα νομικά πρόσωπα κυρώσεων καθορίζεται σε συμφωνία προς τα οριζόμενα στην Οδηγία 2011/36/ΕΕ αλλά και τη βασική αρχή του ελληνικού ποινικού συστήματος, κατά την οποία δεν αναγνωρίζεται ποινική ευθύνη σε νομικά πρόσωπα. Ως προς το διαδικαστικό σκέλος του διοικητικού προστίμου, καμιά κύρωση δεν επιβάλλεται χωρίς προηγούμενη κλήτευση των νομίμων εκπροσώπων του νομικού προσώπου προς παροχή εξηγήσεων, με την κλήση να κοινοποιείται τουλάχιστον δέκα (10) ημέρες πριν από την ημέρα της ακρόασης.

1.2.1.4. Ζητήματα συρροής

Στο πλαίσιο μιας συνοπτικής παράθεσης ζητημάτων συρροής, το έγκλημα του άρθρου 323Α ΠΚ συρρέει, μεταξύ άλλων, αληθινά με το έγκλημα του άρθρου 187 ΠΚ (εγκληματική οργάνωση¹²⁴) δεδομένου ότι το άρθρο 187 ΠΚ αφορά την προσβολή του εννόμου αγαθού της δημοσίας τάξης ενώ το άρθρο περί εμπορίας ανθρώπων την προσωπική ελευθερία, καθώς και με τα άρθρα 299 ΠΚ (ανθρωποκτονία από πρόθεση) και 308 επ. ΠΚ (απλή σωματική βλάβη¹²⁵), ενώ συρρέει φαινομενικά με τα εγκλήματα των άρθρων 323 ΠΚ (εμπόριο δούλων¹²⁶), 325 ΠΚ (παράνομη κατακράτηση), 302 ΠΚ (ανθρωποκτονία από αμέλεια), 314 ΠΚ (σωματική βλάβη από αμέλεια), 330 ΠΚ (παράνομη βία), 333 ΠΚ (απειλή) και 351 ΠΚ (σωματεμπορία¹²⁷). Ως προς τις πράξεις της παράνομης κατακράτησης (325 ΠΚ), της παράνομης βίας (330 ΠΚ) και της απειλής (333 ΠΚ), εφόσον οι πράξεις αυτές λάβουν χώρα μετά την ειρήνευση του προστατευόμενου έννομου αγαθού, θα υφίσταται αληθινή πραγματική συρροή. Σε αντίθετη περίπτωση, εφόσον δηλαδή οι πράξεις αυτές λάβουν χώρα στην περίπτωση που δεν επέλθει

¹²⁴ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323 Α ΠΚ)», όπ.π., σελ. 741, όπου: «Το έγκλημα, όπως περιγράφεται στο άρθρο 323Α ΠΚ, τελείται από μεμονωμένα άτομα. Αν τελείται από περισσότερους που έχουν ενωθεί για αυτό το σκοπό, θα υπάρχει αληθινή συρροή με το έγκλημα της συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση, όπως περιγράφεται στο άρθρο 187 ΠΚ. Ήδη άλλωστε και μόνη η συμμετοχή κάποιου σε δομημένη και με διαρκή δράση ομάδα από τρία ή περισσότερα πρόσωπα για την τέλεση του εγκλήματος της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους, αποτελεί κακούργημα που τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι 10 ετών». Ομοίως, βλ. ΣυμβΕφΠατρ 110/2011.

¹²⁵ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323 Α ΠΚ)», όπ.π., σελ. 741, όπου: «Σε περίπτωση λοιπόν, που, εκτός από την προσβολή της ελευθερίας, τελείται και η πράξη της αφαίρεσης των οργάνων, χωρίς τη θέληση ή χωρίς την ελεύθερη θέληση του θύματος, το έγκλημα της εμπορίας συρρέει αληθινά με εκείνο της σωματικής βλάβης».

¹²⁶ Βλ. ΑΠ 673/2011 όπ.π.

¹²⁷ Επειδή η σωματεμπορία αποτελεί ειδική περίπτωση εμπορίας ανθρώπων, όταν λαμβάνει χώρα προς εκμετάλλευση της γενετήσιας ζωής, εφαρμόζεται το άρθρο 351 ΠΚ (αρχή ειδικότητας), βλ. ομοίως ΣυμβΠλημΚαλαμ 68/2011, ΣυμβΕφΑτγ 35/2005.

τέτοια ειρήνευση, θα αποτελούν μορφές τελέσεως του εγκλήματος της εμπορίας ανθρώπων, με ακόλουθη τη φαινομενική συρροή και απορρόφηση αυτών από το βασικό έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων κατ' άρθρο 323Α ΠΚ¹²⁸.

1.3. Η ποινική αντιμετώπιση της εμπορίας οργάνων κατά το Ν.3984/2011

1.3.1. Άρθρο 35 Ν.3984/2011 – Αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση

Η ποινικοποίηση της εμπορίας οργάνων *per se* προσδιορίζεται στις διατάξεις του άρθρου 35 παρ. 2 Ν. 3984/2011, όπου τιμωρείται *expressis verbis* η αφαίρεση ενός ή περισσότερων οργάνων με οικονομικό αντάλλαγμα. Η ύπαρξη οικονομικού ανταλλάγματος αποτελεί εννοιολογικό άξονα του εγκλήματος της εμπορίας και είναι παρούσα και στις επόμενες παραγράφους του ίδιου άρθρου (παρ. 3, δημόσια ανακοίνωση προσφοράς οργάνων, παρ. 4, μεσολάβηση σε αφαίρεση οργάνων άλλου προσώπου για μεταμόσχευση, παρ. 5, λήψη οργάνων). Η απαγόρευση του οικονομικού ανταλλάγματος προκύπτει και από το άρθρο 5 παρ. 1 του ίδιου νόμου, στο οποίο προωθείται ο θεσμός της δωρεάς οργάνων από ζωντανούς και πτωματικούς δότες ως αλτρουιστική πράξη άνευ κερδοσκοπικής βάσης, καθώς «Η δωρεά ανθρωπίνων οργάνων από νεκρούς και ζώντες δότες γίνεται εθελοντικά και χωρίς αμοιβή. Για να εξασφαλιστεί ότι η προμήθεια οργάνων πραγματοποιείται σε μη κερδοσκοπική βάση απαγορεύεται η λήψη οποιουδήποτε οικονομικού ανταλλάγματος από το δότη, πριν ή μετά την αφαίρεση του οργάνου, η χορήγηση οικονομικού ανταλλάγματος από το λήπτη του οργάνου ή την οικογένειά του στο δότη ή στην οικογένειά του ή στους ιατρούς ή άλλους επαγγελματίες υγείας που συμμετέχουν στην αλυσίδα από την αφαίρεση του οργάνου έως τη μεταμόσχευση, όπως και κάθε οικονομική συναλλαγή μεταξύ δότη και λήπτη είτε άμεσα είτε με τη διαμεσολάβηση τρίτων προσώπων»¹²⁹. Η ανωτέρω απαγόρευση περιλαμβάνει και τους ιατρούς, με σχετική πρόβλεψη στον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (Ν. 3418/2005), όπως αναλύεται στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

Δεδομένης, λοιπόν, της σημασίας που δίνει ο νομοθέτης στην ύπαρξη οικονομικού ανταλλάγματος, χωρίς την οποία δεν νοείται πράξη αγοραπωλησίας άρα ούτε και εμπορία οργάνου, προστατευόμενο αγαθό στην παρούσα περίπτωση είναι τα ανθρώπινα όργανα ως μωσχεύματα μη δεκτικά οικονομικής συναλλαγής¹³⁰. Εξάλλου, με βάση τον ίδιο το θεσμό της δωρεάς οργάνων, ο οποίος φέρει αλτρουιστικό και εθελοντικό χαρακτήρα, δεν θα ήταν δυνατό

¹²⁸ Βλ. ΣυμβΕφΘεσ 491/2007, Αρμ. 2007, σελ. 1760 επ. Για ζητήματα συρροής, βλ. Κοτσαλή Λ., Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, 2η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σελ. 859-928, Ανδρουλάκη Ν., Ποινικόν Δίκαιον, Γενικόν Μέρος, τόμος II (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις), εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σελ. 206-226, Κωστάρα Α., Ποινικό Δίκαιο, Έννοιες και Θεσμοί του Γενικού Μέρους, ό.π., σελ. 531-538, καθώς και Παπαχρήστου Κ., Φαινομενική συρροή εγκλημάτων, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2007.

¹²⁹ Η Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 3984/2011, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.hellenicparliament.gr>, (ημ. προσβ. 07/05/2016) αναφέρει: «Στο άρθρο 5 επαναλαμβάνεται με έμφαση η βασική αρχή της απαγόρευσης οικονομικού ανταλλάγματος, που καθιστά την αφαίρεση οργάνων «δωρεά», μια πράξη αλτρουισμού και αλληλεγγύης». Επισημαίνεται ότι έχει ασκηθεί κριτική προς την πρόταξη του οικονομικού χαρακτήρα του ανταλλάγματος, καθώς στην έννοια του τελευταίου δύναται να συμπεριληφθεί και κάθε παροχή που βελτιώνει τη ζωή του ανθρώπου έστω και εάν δεν συνεπάγεται οικονομικό όφελος, βλ. Βάρκα-Αδάμη Α., «Οι καινοτομίες του Ν. 3984/2011 για τη δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων», ΕλλΔνη 52/2011, σελ. 967-968.

¹³⁰ Οι θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με την ταυτότητα του προστατευόμενου αγαθού στο πλαίσιο της απαγόρευσης εμπορευματοποίησης των ανθρωπίνων οργάνων είναι ποικίλες. Έχει υποστηριχθεί, μεταξύ άλλων, ότι προστατεύεται το κοινό αίσθημα ευσέβειας, η ανθρωπινή αξιοπρέπεια, τα ήθη, η σωματική ακεραιότητα και η αληθής βούληση δωρεάς οργάνων χωρίς οικονομικό αντάλλαγμα, βλ. αναλυτικότερα Κηπουρίδου Κ., ό.π., σελ. 51-76.

τα τελευταία να καταστούν αντικείμενο εμπορίου, λογιζόμενα, έτσι, ως υπέρτατα κοινωνικά αγαθά με αυτοτελή αξία για το κοινωνικό σύνολο¹³¹. Επιπλέον, τα ανθρώπινα όργανα εξαιρούνται από κάθε οικονομική συναλλαγή λόγω του ότι αποτελούν ταυτόχρονα και στοιχεία της προσωπικότητας του δότη που συνδέονται άρρηκτα με εκείνη με αποτέλεσμα, ακόμα και στην περίπτωση θανάτου, η συναίνεση ή εναντίωση της οικογένειας του θανόντος ως προς τα όργανά του να μην αποτελεί έκφραση εξουσιαστικού δικαιώματός της επάνω στο σώμα του τελευταίου, αλλά να ερείζεται στην υπολειπόμενη προσωπικότητά του, της οποίας η οικογένεια είναι θεματοφύλακας¹³². Η ανάμειξη των συγγενών στην απόφαση περί μεταθανάτιας αφαίρεσης οργάνων του θανόντος με σκοπό τη μεταμόσχευσή τους αναλύεται σε χωριστή υποενότητα της παρούσας μελέτης¹³³.

Στο άρθρο 35 παρ. 2 του Ν. 3984/2011 ορίζεται ότι: «Όποιος υπόκειται σε αφαίρεση ενός ή περισσότερων οργάνων του με οικονομικό αντάλλαγμα τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τεσσάρων μηνών. Το δικαστήριο μπορεί, όμως, εκτιμώντας ελεύθερα όλες τις περιστάσεις, να κρίνει την πράξη ατιμώρητη». Σε αντίθεση με το άρθρο 20 του προγενέστερου Ν. 2737/1999 όπου γινόταν αναφορά σε οποιοδήποτε αντάλλαγμα (άρα και σε παροχή μη οικονομικού χαρακτήρα), ο νόμος 3984/2011 αναφέρεται μόνο σε οικονομικό αντάλλαγμα, σε εναρμόνιση προς τη Σύμβαση του Οβιέδο¹³⁴. Δράστης του εν λόγω εγκλήματος είναι ο ίδιος ο δότης οργάνων, ο οποίος, κατόπιν σχετικού οικονομικού ανταλλάγματος, διαθέτει όργανά του προς μεταμόσχευση. Και εδώ υφίσταται αντίθεση προς το νομοθετικό καθεστώς του Ν. 2737/1999, στο οποίο καθοριζόταν ειδικά η τιμώρηση του δράστη εφόσον «συμφώνησε ή έλαβε οποιοδήποτε αντάλλαγμα», δηλαδή επερχόταν εξομοίωση της συμφωνίας με την ίδια τη λήψη ανταλλάγματος. Αντίθετα, στο ισχύον νομοθετικό πλαίσιο αναφέρεται μόνο η διατύπωση «όποιος υπόκειται σε αφαίρεση με οικονομικό αντάλλαγμα», χωρίς σχετική διάκριση ή εξομοίωση, ώστε να προκύπτει με σαφήνεια εάν αποτελεί αξιόποινη πράξη όχι μόνο η λήψη του ανταλλάγματος αλλά και η συμφωνία λήψης του¹³⁵.

Παρόμοια ασάφεια εντοπίζεται και ως προς το σκοπό αφαίρεσης του οργάνου, καθώς δεν γίνεται μνεία, για παράδειγμα, μεταμοσχευτικού ή ερευνητικού σκοπού για τον οποίο λαμβάνει χώρα η αφαίρεση. Και στο προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς του Ν. 2737/1999 είχε επισημανθεί η ύπαρξη νομοθετικού κενού και συγκεκριμένα ως προς τη διάταξη του άρθρου 20 παρ. 5, με βάση την οποία τιμωρείτο όποιος λάμβανε ή προσφερόταν να λάβει με αντάλλαγμα ιστούς ή όργανα ανθρώπινης προέλευσης, χωρίς να αποσαφηνίζεται ο σκοπός της εν λόγω

¹³¹ Βλ. Λεφάκης Λ., Βιοτεχνολογικές εφευρέσεις. Έννομη προστασία και χορήγηση διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 320.

¹³² Βλ. Βαλαβάνη-Πολατίδου Ε., «Ζητήματα μεταθανάτιας προστασίας της προσωπικότητας», Αρμ. ΝΒ/1998, σελ. 672. Σε γενικές γραμμές, ως προς το σώμα του θανόντος (και εν δυνάμει δότη) έχουν διατυπωθεί οι εξής θεωρίες: Σύμφωνα με την πρώτη (Κρεμαλής Κ., Χατζηκόστας Κ.), το ανθρώπινο σώμα θεωρείται υπόλειμμα της προσωπικότητας του νεκρού, άρα με τη μη προσήκουσα μεταχείρισή του στην ουσία προσβάλλεται η προσωπικότητά του λόγω της άρρηκτης διασύνδεσής του με εκείνον. Κατά την αντίθετη (Βιδάλης Τ., Κούρτης Μ.), το ανθρώπινο σώμα με το θάνατο αποσυνδέεται από το νεκρό, καθιστάμενο αντικείμενο δικαίου και περιερχόμενο στους κληρονόμους του θανόντος. Ως εκ τούτου, η μη προσήκουσα μεταχείρισή του συνεπάγεται την προσβολή της προσωπικότητας αυτών.

¹³³ Βλ. υποενότητα 3.1.

¹³⁴ Ο προγενέστερος Ν. 2737/1999 ήταν ευρύτερος σε σχέση με τη Σύμβαση του Οβιέδο καθώς στην έννοια του ανταλλάγματος, με βάση τον ελληνικό Ποινικό Κώδικα (εγκλήματα δωροδοκίας), δεν υπάγονται μόνο τα υλικά οφέλη αλλά και τα ηθικά, για παράδειγμα η παραχώρηση μιας τιμητικής διάκρισης, η κατάθεση σε δίκη προκειμένου να απαλλαγεί κάποιος από τις σε βάρος του κατηγορίες, κτλ, βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Οι ποινικές διατάξεις για την εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων», ΠοινΔικ 3/2003, σελ. 307.

¹³⁵ Βλ. Δαλακούρα Α., Διπλωματική εργασία με τίτλο «Εμπορία ανθρώπινων οργάνων για μεταμόσχευση: το κοινωνικό φαινόμενο και η ποινική του αντιμετώπιση», 2014, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://ikee.lib.auth.gr/record/136037/files/GRI-2015-13979.pdf>, (ημ. προσβ. 08/07/2016), σελ. 69-71.

πράξης. Η διάταξη αυτή ήταν η μόνη στην οποία δεν γινόταν καμία μνεία περί μεταμοσχευτικού σκοπού, παρά το ότι και εκείνη αποτελούσε μέρος ενός συνόλου κυρωτικών κανόνων που ρυθμίζουν θέματα μεταμοσχεύσεων¹³⁶. Εξίσου ασαφής είναι και η διατύπωση σχετικά με την αφαίρεση του οργάνου, καθώς το συγκεκριμένο άρθρο κάνει λόγο μόνο περί αφαίρεσης, χωρίς να προκύπτει κατ' αυτόν τον τρόπο εάν το γεγονός της αφαίρεσης αρκεί για το χαρακτηρισμό της πράξης ως αξιόποινης ή πρέπει να λάβει χώρα και η εμφύτευση του οργάνου στο σώμα του λήπτη του. Ωστόσο, κατόπιν τελεολογικής ερμηνείας και δεδομένου ότι βασική ratio της εν λόγω διάταξης είναι η τιμώρηση της διάθεσης ανθρώπινου οργάνου έναντι οικονομικού ανταλλάγματος, δεν απαιτείται και η μεταμόσχευσή του στο λήπτη καθώς η τελευταία είναι αδιάφορη για την απαξία της πράξης και άρα και για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης του αδικήματος¹³⁷.

Ως προς την υποκειμενική, πάντως, υπόσταση του αδικήματος, και εδώ ο νομοθέτης σιωπά και δεν ορίζει ειδικά και ρητά την υπαιτιότητα που πρέπει να έχει ο δράστης, ως εκ τούτου, σε συνδυαστική ερμηνεία προς τα άρθρα 26 και 18 ΠΚ απαιτείται τουλάχιστον ενδεχόμενος δόλος, δηλαδή ο δράστης πρέπει να γνωρίζει ότι παρέχει όργανό του έναντι οικονομικού ανταλλάγματος και να επιδιώκει την εκτέλεση της σχετικής πράξης.

Καινοτομία του Ν. 3984/2011, μέσω του αρ. 35 παρ. 2, αποτελεί η εισαγωγή λόγου απαλλαγής από την ποινή καθώς το δικαστήριο, κατ' ελεύθερη εκτίμηση των περιστάσεων, δύναται να μην την επιβάλλει. Προφανώς η δυνατότητα απαλλαγής είναι εφαρμόσιμη σε περιπτώσεις μεγάλης οικονομικής ένδειας του δότη, η οποία αποτελεί σύνηθες φαινόμενο όπως προκύπτει και από τις περιπτώσεις αγοραπωλησίας οργάνων που κατά καιρούς έρχονται στο φως. Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο της δικαστικής επιείκειας, λαμβάνονται υπόψη οι λόγοι που υπαγόρευσαν την απόφαση (συνήθως μονόδρομο) του δότη να προχωρήσει σε πώληση οργάνου του, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους αντανakλούν την οικονομική απόγνωση του τελευταίου. Κατά συνέπεια, η δικαστική κρίση συσχετίζεται άμεσα με την ευάλωτη θέση του τελευταίου (τιθέμενου και εδώ ζητήματος γνήσιας βούλησής του), προς την ύπαρξη της οποίας συναρτάται η καταδίκη ή αθώωσή του. Σημειώνεται ότι η δικαστική επιείκεια αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία, δεδομένου ότι στο Ν. 3984/2011 καθορίζονται αυστηρότερες ποινές σε σχέση με τον προισχύσαντα Ν. 2737/1999. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ίδιο το άρθρο 35 Ν. 3984/2011 περί εμπορίας οργάνων, στο οποίο προβλέπεται στερητική της ελευθερίας ποινή τεσσάρων τουλάχιστον μηνών σε αντίθεση προς το αντίστοιχο άρθρο του Ν. 2737/1999, στο οποίο προβλεπόταν μόνο χρηματική ποινή (2.000.000 δρχ).

Στην παρ. 3 του άρθρου 35 Ν. 3984/2011 τιμωρείται με την ίδια ποινή της παρ. 2, η δημόσια προσφορά των οργάνων του από τον εν δυνάμει δότη, καθώς «Οποιος ανακοινώνει δημόσια την προσφορά εκ μέρους του οργάνων του με οικονομικό αντάλλαγμα τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τεσσάρων μηνών». Εδώ, ο εν δυνάμει δότης προβαίνει σε προπαρασκευαστικές πράξεις με στόχο τον εντοπισμό του υποψήφιου λήπτη, ώστε να λάβει στη συνέχεια χώρα το έγκλημα της παρ. 2. Δημόσια γίνεται η πράξη όταν με βάση τον τρόπο τέλεσής της δύναται να γίνει αντιληπτή από αόριστο αριθμό ατόμων και γίνεται πράγματι αντιληπτή από ορισμένα έστω άτομα. Στην περίπτωση που η πράξη δεν γίνει αντιληπτή από κανέναν, παρά την πρόθεση του δράστη, υφίσταται απόπειρα τέλεσης¹³⁸. Για την υποκειμενική

¹³⁶ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Οι ποινικές διατάξεις για την εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων», όπ.π., σελ. 306.

¹³⁷ Βλ. Λυντέρη Χ., όπ.π., σελ. 110.

¹³⁸ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Οι ποινικές διατάξεις για την εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων», όπ.π., σελ. 307.

υπόσταση του αδικήματος, όπως και στην περίπτωση της παρ. 2, απαιτείται τουλάχιστον ενδεχόμενος δόλος, δηλαδή ο δράστης πρέπει να γνωρίζει ότι προσφέρει δημόσια κάποιο όργανό του έναντι ανταλλάγματος και να επιδιώκει το αξιόποιο αποτέλεσμα.

Στον αντίποδα της ποινικοποίησης της συμπεριφοράς του δότη (αρ. 35 παρ. 2 και 3 Ν. 3984/2011), όπως αναλύθηκε ανωτέρω, έχουμε την αντίστοιχη ποινικοποίηση της συμπεριφοράς του λήπτη στην παρ. 5 του ίδιου άρθρου. Σύμφωνα με αυτή: «Όποιος λαμβάνει ή προσφέρεται να λάβει με οικονομικό αντάλλαγμα όργανα ανθρώπινης προέλευσης τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τεσσάρων μηνών και χρηματική ποινή. Εάν σκοπός της απόκτησης των μοσχευμάτων είναι η μεταπώληση, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών ετών και χρηματική ποινή τουλάχιστον δεκαπέντε χιλιάδων (15.000) ευρώ». Στη συγκεκριμένη περίπτωση, επέρχεται εξομοίωση δύο διαφορετικών ποινικών συμπεριφορών, κολάσιμων όμως με την ίδια ποινή, καθώς με την ίδια ποινή τιμωρείται τόσο ο λήπτης οργάνου έναντι οικονομικού ανταλλάγματος, όσο και το άτομο που δηλώνει απλά πρόθεση για προμήθεια αυτού. Μάλιστα, σε αντίθεση με την παρ. 3 όπου τιμωρείται η προσφορά του οργάνου όταν διενεργείται δημόσια, στην παρούσα παράγραφο δεν χρειάζεται να υφίσταται δημόσιος χαρακτήρας της πράξης για το χαρακτηρισμό της ως αξιόποινης. Ενδιαφέρονσα είναι και η περίπτωση του εδ. β', η οποία συνιστά διακεκριμένη περίπτωση του εδ. α', με το λήπτη να αποκτά το όργανο όχι για να εμφυτευθεί στον ίδιο (με το να τελεί, για παράδειγμα, σε ανάγκη μεταμόσχευσης) ή για να το «δωρίσει» σε κάποιον άλλον για εμφύτευση αλλά με πρόθεση μεταπώλησής του, άρα με παρόντα τον οικονομικό χαρακτήρα-αντάλλαγμα. Ως εκ τούτου, το έγκλημα θα είναι υπερχειλούς υποκειμενικής υπόστασης, καθώς απαιτείται, επιπλέον, δόλος α' βαθμού ως προς την πρόθεση μεταπώλησης του οργάνου, πέρα από τον ελάχιστο ενδεχόμενο δόλο ως προς την αρχική λήψη του οργάνου έναντι ανταλλάγματος (η πράξη του εδ. α' τιμωρείται ως πλημμέλημα καθώς δεν ορίζεται ρητά η υπαιτιότητα του δράστη οπότε εφαρμόζονται συνδυαστικά τα άρθρα 26 και 18 ΠΚ).

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ενώ, όπως προαναφέρθηκε, υφίσταται στην παρ. 2 δυνατότητα δικαστικής επιείκειας για το δότη του οργάνου, δεν υφίσταται αντίστοιχη ευνοϊκή δικαστική μεταχείριση του λήπτη αυτού. Με άλλα λόγια, παραβλέπεται το ότι και ο λήπτης που προμηθεύεται όργανο για να το εμφυτεύσει στο σώμα του βρίσκεται σε εξίσου ευάλωτη θέση, δεδομένου ότι εάν δεν αντιμετώπιζε σοβαρότατο πρόβλημα υγείας, δεν θα λάμβανε την απόφαση να προβεί σε παράνομη αγοραπωλησία. Κατόπιν των ανωτέρω, οποιαδήποτε ενδεχόμενη δικαστική επιείκεια προς το λήπτη οργάνου θα πρέπει να αφορά μόνο περιπτώσεις που το όργανο προορίζεται προς μεταμόσχευση στο σώμα του και όχι για να μεταπωληθεί από τον ίδιο, καθώς στην περίπτωση μεταπώλησης δεν υφίσταται ευάλωτη θέση ή απόγνωση παρά μόνο η πρόθεση αποκόμισης κέρδους.

Αξιόποινη είναι και η πράξη μεσολάβησης της παρ. 4 του άρθρου 35, με βάση την οποία τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον δύο ετών και χρηματική ποινή τουλάχιστον δεκαπέντε χιλιάδων (15.000) ευρώ «όποιος συμφωνεί ή λαμβάνει οικονομικό αντάλλαγμα για να μεσολαβήσει σε αφαίρεση οργάνων άλλου προσώπου για μεταμόσχευση ανεξάρτητα από την πραγματοποίηση της αφαίρεσης, της μεταμόσχευσης ή και των δύο», δηλαδή όποιος φέρει σε επαφή το δότη και το λήπτη του οργάνου. Εδώ, κατονομάζεται ρητά ο σκοπός της μεταμόσχευσης προς την οποία η πράξη μεσολάβησης (και η αφαίρεση του οργάνου) αποβλέπει, ωστόσο, αναπόφευκτα δημιουργείται ερώτημα ως προς το εάν ο δράστης-μεσάζων θα τιμωρηθεί στην περίπτωση που η πράξη μεσολάβησης αποσκοπεί όχι στη μεταμόσχευση αλλά, για παράδειγμα, σε χρήση του οργάνου για επιστημονική έρευνα. Επιπλέον, προβληματική είναι

και η αποσύνδεση της πράξης μεσολάβησης από την αφαίρεση και τη μεταμόσχευση του οργάνου, καθώς για το νομοθέτη είναι αδιάφορο τελικά εάν τελέστηκε η αφαίρεση, η μεταμόσχευση ή και οι δύο πράξεις αρκεί ο μεσάζων να έλαβε ή να συμφώνησε να λάβει οικονομικό αντάλλαγμα. Και στην παρούσα περίπτωση πρόκειται για έγκλημα υπερχειλούς υποκειμενικής υπόστασης, καθώς απαιτείται δόλος α' βαθμού του δράστη ως προς το σκοπό μεσολάβησης κατά το χρονικό σημείο της λήψης του οικονομικού ανταλλάγματος ή της συμφωνίας για τη λήψη αυτού, οπότε και επέρχεται ολοκλήρωση του εν λόγω εγκλήματος.

Σε αντίθεση με τις ποινές που προβλέπονταν στο προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς του Ν. 2737/1999, τόσο η προαναφερθείσα πράξη της απόκτησης μοσχεύματος με σκοπό τη μεταπώληση, δηλαδή η διακεκριμένη περίπτωση του εδ. β' της παρ. 5 του άρθρου 35, όσο και η περίπτωση της μεσολάβησης της παρ. 4 του ίδιου άρθρου, τιμωρούνται με βαρύτερες ποινές υπό το ισχύον νομοθετικό καθεστώς του Ν. 3984/2011. Ειδικότερα, ως προς την πράξη της μεταπώλησης, ενώ στο Ν. 2737/1999 προβλεπόταν χρηματική ποινή ύψους 10.000.000 δρχ, με το Ν. 3984/2011 ο δικαστής έχει την ευχέρεια να αποφασίσει ως προς το ύψος της ποινής με βάση τις συνθήκες της κάθε υπό κρίση περίπτωσης. Ως προς την πράξη της μεσολάβησης, ενώ με το Ν. 2737/1999 η επαπειλούμενη ποινή ήταν φυλάκιση *minimum* ενός έτους και χρηματική ποινή ομοίως 10.000.000 δρχ, με το Ν. 3984/2011 η ποινή ανέρχεται σε φυλάκιση *minimum* δύο ετών και χρηματική ποινή τουλάχιστον 15.000 ευρώ. Κατά συνέπεια, κοινή παράμετρος καθορισμού των ανωτέρω ποινών ως προς το αυστηρότερο είναι η τιμώρηση οποιουδήποτε τρίτου ατόμου που δραστηριοποιείται ως «έμπορος», με πρόθεση αποκόμισης οικονομικού οφέλους τόσο από τη μεταπώληση οργάνου όσο και από τη μεσολάβησή του σε αφαίρεση αυτού.

1.3.2. Επιβαρυντικές περιστάσεις - παρεπόμενες ποινές

Στο άρθρο 36 του Ν. 3984/2011 προβλέπονται οι επιβαρυντικές περιστάσεις των συμπεριλαμβανομένων στο άρθρο 35 αδικημάτων, δηλαδή οι περιπτώσεις που η αξιόποινη πράξη τελείται καθ' υποτροπή, κατ' επάγγελμα ή κατά συνήθεια, καθώς και οι περιπτώσεις που θύμα είναι ανήλικος ή άτομο με διατάραξη των πνευματικών λειτουργιών/συνείδησης. Στην παρ. 1 εδ. β' παρέχεται ρητός ορισμός του υπότροπου, ήτοι του αμετάκλητα καταδικασθέντος για παράβαση του εν λόγω νόμου εντός της τελευταίας δεκαετίας σε βαθμό κακουργήματος ή εντός της τελευταίας πενταετίας σε βαθμό πλημμελήματος. Δεν χρησιμοποιείται, λοιπόν, η έννοια της υποτροπής κατ' άρθρο 88 ΠΚ, αλλά πρόκειται περί ιδιόμορφης περίπτωσης υποτροπής εμπνευσμένης από το αρ. 23 του προισχύσαντος νόμου περί ναρκωτικών, ήτοι του Ν. 3459/2006¹³⁹. Ως προς τις έννοιες, δε, της τέλεσης κατ' επάγγελμα ή κατά συνήθεια ισχύουν τα οριζόμενα στο άρθρο 13 ΠΚ, στοιχ. στ'. Ιδίως στην κατ' επάγγελμα τέλεση, αυτονόητο είναι ότι ο δράστης της εμπορίας οργάνων θα πρέπει να διαθέτει την κατάλληλη υποδομή (υλικοτεχνικό εξοπλισμό) και συνεργάτες (για παράδειγμα ιατρούς, νοσηλευτές, κτλ), ώστε να προκύπτει η συστηματικότητα ως προς τη διάπραξη της αξιόποινης πράξης με σκοπό τον πορισμό εισοδήματος¹⁴⁰. Για αυτό και οι συγκεκριμένες επιβαρυντικές διατάξεις βρίσκουν μεγαλύτερο έδαφος εφαρμογής στις ανωτέρω διακεκριμένες περιπτώσεις, δηλαδή στην αγορά μοσχεύματος προς μεταπώληση ή τη διαμεσολάβηση, όπου τρίτα άτομα θα μπορούσαν να

¹³⁹ Βλ. Σακελλαροπούλου Β.-Λάλα Δ.-Σακελλαρόπουλο Θ., «Ο νέος νόμος για τη δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων (ν. 3984/2011) συγκριτικά και με τον προηγούμενο (ν. 2737/1999)», Αρμ. 5/2012, σελ. 869.

¹⁴⁰ Βλ. Λίβο Ν., «Η κατ' επάγγελμα και η κατά συνήθεια τέλεση του εγκλήματος», ΠοινΧρον ΜΣΤ/1996, σελ. 1377.

δραστηριοποιούνται σε υποθέσεις αγοραπωλησίας οργάνων, με στόχο την αποκόμιση κέρδους έχοντας αναπτύξει αντίστοιχο δίκτυο για την αποτελεσματική διεκπεραίωση της εκάστοτε συμφωνίας.

Ζήτημα τίθεται ως προς την έννοια της εγκληματικής οργάνωσης κατ' άρθρο 36 παρ. 2 Ν. 3984/2011, ήτοι την απειλή κάθειρξης για όσα εγκλήματα του άρθρου 35 τελούνται στο πλαίσιο αυτής. Εντύπωση προκαλεί το ότι ενώ στο άρθρο 187 ΠΚ προαπαιτείται η διάπραξη κακουργημάτων (στον κατάλογο των οποίων συμπεριελήφθη και η εμπορία ανθρώπων του άρθρου 323Α ΠΚ¹⁴¹), στο άρθρο 36 τιμωρούνται οι εγκληματικές οργανώσεις, που διαπράττουν τα εγκλήματα του άρθρου 35, τα οποία όμως είναι πλημμελήματα. Μάλιστα, ενώ στο άρθρο 187 ΠΚ προβλέπονται ποινές μέχρι 10 έτη, στο άρθρο 36 παρ. 2 οι οργανωμένοι δράστες των πλημμελημάτων του άρθρου 35 τιμωρούνται με ποινή κάθειρξης τουλάχιστον 10 ετών και χρηματική ποινή.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι παρεπόμενες ποινές των άρθρων 38 και 39 Ν.3984/2011 που προβλέπονται για τους καταδικασθέντες για παράβαση των άρθρων 35 και 36 δράστες, δεδομένου ότι στο προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς του Ν.2737/1999 δεν υπήρχε αντίστοιχη ρύθμιση. Έτσι, στο άρθρο 38 προβλέπεται η υποχρεωτική δήμευση του παράνομου οικονομικού ανταλλάγματος και των κινητών/ακινήτων που αποκτήθηκαν μέσω αυτού. Στην περίπτωση καταδίκης ιατρού, η παρεπόμενη ποινή είναι εκείνη της ισόβιας απαγόρευσης άσκησης ιατρικού επαγγέλματος (άρθρο 39) με έμφαση στον ισόβιο χαρακτήρα του αποκλεισμού του από την ιατρική κοινότητα, σε αντίθεση με το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς, που προέβλεπε την προσωρινή μόνο στέρηση της άδειας άσκησης του επαγγέλματος αυτού. Κατά συνέπεια, είναι έκδηλη η εξάντληση της αυστηρότητας του νομοθέτη απέναντι σε οποιονδήποτε ιατρό, ο οποίος συνειδητά παύει να τελεί το λειτούργημα που στον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας περιγράφεται (Ν.3418/2005), αντιμετωπίζοντας τον άνθρωπο και τα όργανά του ως πηγή αποκόμισης οικονομικού οφέλους. Η βαρύτατη ποινή δικαιολογείται και εκ του γεγονότος ότι η συμμετοχή των ιατρών αποτελεί προϋπόθεση *conditio sine qua non* για την όποια αφαίρεση οργάνων και την ακόλουθη μεταμόσχευση αυτών.

1.3.3. Η αρχή της παγκόσμιας δικαιοσύνης

Από την προσπάθεια του νομοθέτη για ποινική ρύθμιση της εμπορευματοποίησης οργάνων δεν έλειψε και η πρόβλεψη χωριστού άρθρου για την καταπολέμηση του μεταμοσχευτικού τουρισμού, έννοιας που, όπως αναλύθηκε στο εισαγωγικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, συχνά αλληλοεπικαλύπτεται με την εμπορία οργάνων, με αποτέλεσμα τα όρια μεταξύ των δύο εννοιών να καθίστανται ασαφή. Μέσω του άρθρου 37, αποδοκιμάζοντας τα εγκλήματα των άρθρων 35 και 36 που έχουν τελεστεί από ημεδαπό ή αλλοδαπό ανεξάρτητα από τον τόπο τέλεσης, ο έλληνας νομοθέτης αποσκοπεί στην αποτροπή της μετάβασης σε χώρες του τρίτου κόσμου με σκοπό τη μεταμόσχευση οργάνων, όπου ενίοτε δοκιμάζεται η αξία της ανθρώπινης ζωής και βάλλεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια¹⁴². Εξάλλου, δεν παραβλέπεται ότι βασικός λόγος ανάπτυξης του μεταμοσχευτικού τουρισμού υπήρξε η έλλειψη μοσχευμάτων,

¹⁴¹ Στην περίπτωση πάντως που υφίσταται εγκληματική οργάνωση προς τέλεση κακουργήματος του άρθρου 323Α ΠΚ, θα ασκηθεί ποινική δίωξη για τις πράξεις της εγκληματικής οργάνωσης (άρθρο 187 παρ. 1 ΠΚ) της εμπορίας ανθρώπων (323Α ΠΚ) και της επιβαρυντικής περίπτωσης του Ν. 3984/2011 (άρθρο 36 παρ. 2 σε συνδυασμό με το άρθρο 35), βλ. Σακελλαροπούλου Β.-Λάλα Δ.-Σακελλαρόπουλο Θ., *ό.π.π.*, σελ. 869.

¹⁴² Βλ. σελ. 4 της Αιτιολογικής Έκθεσης του Ν. 3984/2011 περί Δωρεάς και μεταμόσχευσης οργάνων και άλλες διατάξεις, με χρήση του όρου «*θεραπευτικός τουρισμός*».

αλλά και ο μεγάλος χρόνος αναμονής για τη λήψη τους εντός νομίμων διαδικασιών, παράγοντες που ώθησαν ασθενείς με προβλήματα υγείας σε αναζήτηση μοσχεύματος εκτός εθνικών συνόρων¹⁴³.

Νομιμοποιητική βάση για την τιμώρηση των ανωτέρω πράξεων είναι η εφαρμογή της αρχής της παγκόσμιας δικαιοσύνης, καθώς λόγω της σοβαρότητας και της φύσης ποινικών αδικημάτων όπως τα ανωτέρω, καθιερώνεται το αξιόποινο για τις συμπεριφορές αυτές ανεξάρτητα από την εθνικότητα του δράστη και τον τόπο τέλεσης του εγκλήματος¹⁴⁴. Κατά συνέπεια, τα ελληνικά δικαστήρια νομιμοποιούνται με βάση το άρθρο 8 ΠΚ προς απόκτηση διεθνούς δικαιοδοσίας για πράξεις εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους, που τελέστηκαν εκτός εθνικών συνόρων (το άρθρο 323Α ΠΚ προστέθηκε στις αξιόποινες πράξεις του άρθρου 8 στοιχ. η' ΠΚ όπως το εν λόγω στοιχείο αντικαταστάθηκε πρώτα από το αρ. 11 παρ. 2 Ν. 3064/2002, στη συνέχεια με τη παρ. 1 αρ. 2 Ν. 3625/2007 και κατόπιν με την παρ. 1 αρ. 2 Ν. 4198/2013. Σε ύστερο χρονικό σημείο αντικαταστάθηκε με το άρθρο 3 Ν. 4267/2014 στο πλαίσιο εναρμόνισης με το άρθρο 17 παρ. 1,2 και 4 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ και συμπληρώθηκε με το άρθρο 2 παρ. 4 Ν. 4268/2014¹⁴⁵), καθώς και για τις πράξεις εμπορίας οργάνων, μεσολάβησης, κτλ των άρθρων 35 και 36 Ν. 3984/2011 με βάση το άρθρο 37 του νόμου αυτού. Ως εκ τούτου, καθίσταται περιττή η έρευνα από τις αρμόδιες ελληνικές αρχές περί ύπαρξης διττού αξιόποινου¹⁴⁶, ενώ επισημαίνεται η απουσία αντίστοιχης διάταξης στον προγενέστερο Ν. 2737/1999.

Το ανωτέρω νομικό πλέγμα εγκληματοποίησης των προαναφερθέντων πράξεων εμπορίας, προκειμένου οι τελευταίες να διώκονται ποινικά όπου και αν τελούνται, αποκτά ιδιαίτερη σημασία εάν ληφθεί υπόψη ο, συχνά, διασυνοριακός χαρακτήρας τους. Το γεγονός της διάπραξής τους, συνήθως, από οργανωμένες εγκληματικές ομάδες αντίστοιχης υποδομής, μελών και *modus operandi*, οδήγησε στη σύσταση τμημάτων αστυνομικής και δικαστικής δίωξής τους σε υπερεθνικό επίπεδο (Europol, Interpol, Eurojust, κτλ).

1.3.4. Ζητήματα συρροής

Στο πλαίσιο μιας συνοπτικής παράθεσης των ζητημάτων συρροής μεταξύ των πράξεων του άρθρου 35 Ν. 3984/2011 και των διατάξεων του Ποινικού Κώδικα, ισχύουν τα εξής: Σε περίπτωση ανθρωποκτονίας εκ πρόθεσης, όταν ο δράστης σκοτώνει το θύμα για να προβεί σε αφαίρεση και λήψη των οργάνων του, υφίσταται αληθινή πραγματική συρροή του εν λόγω άρθρου με το άρθρο 299 ΠΚ, με αποτέλεσμα την επιβολή ισόβιας κάθειρξης στο δράστη. Αντίθετα, δεν υφίσταται συρροή του άρθρου 35 παρ. 2 Ν. 3984/2011 με τα άρθρα περί σωματικών βλαβών, καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση ο δότης προβαίνει αυτοβούλως σε διάθεση δικού του οργάνου έναντι οικονομικού ανταλλάγματος, άρα υπάρχει συναίνεσή του. Ως εκ τούτου, δεν δύναται ο δράστης να θεωρηθεί υπαίτιος σωματικής βλάβης, σε αντίθεση με όσα

¹⁴³ Canales M.-Kasiske B.-Rosenberg M., «Transplant tourism: Outcomes of United States residents who undergo kidney transplantation overseas», *Transplantation* 2006;82(12):1661.

¹⁴⁴ Κατά τον Ανδρουλάκη Ν., όσον αφορά ορισμένες πράξεις, οι οποίες, αφενός, πλήττουν έννομα αγαθά κοινώς αναγνωρισμένα ως αξία ιδιάζουσας προστασίας από όλα τα πολιτισμένα έθνη, αφετέρου, χαρακτηρίζονται για τη διεθνή εξάπλωσή τους, γίνεται δεκτό ότι θα πρέπει να υπάγονται στην ποινική δικαιοδοσία κάθε πολιτείας, ακόμα και εάν τελέστηκαν από αλλοδαπούς στην αλλοδαπή, βλ. Ποινικόν Δίκαιον, Γενικόν Μέρος, τόμος II, ό.π., σελ. 233. Η ίδια, δε, Εισηγητική Έκθεση του Ν. 3064/2002 αναφέρει ότι η εμπορία ανθρώπων έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις, σε διεθνές επίπεδο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες καθώς και ότι εκτιμάται ότι το φαινόμενο αυτό αποτελεί την τρίτη μεγαλύτερη «εγκληματική επιχείρηση» μετά την παράνομη εμπορία ναρκωτικών και όπλων.

¹⁴⁵ Βλ. Κοτσαλή Λ., Ποινικός Κώδικας, 13η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018.

¹⁴⁶ Βλ. ΑΠ 673/2011, ό.π., καθώς και ΣυμβΑΠ 1499/2011, ΠοινΧρον 2012, σελ. 193.

ισχύουν στο άρθρο 323Α ΠΚ, όπου δεν προβλέπεται η συναίνεση του θύματος, καθώς το τελευταίο ουδέποτε επιθυμούσε να προχωρήσει σε τέτοια αγοραπωλησία.

Επιπλέον, σε περίπτωση που κάποιος τρίτος (ιατρός) λαμβάνει το μόσχευμα με οικονομικό αντάλλαγμα και πραγματοποιεί τη χειρουργική αφαίρεσή του, θα υφίσταται φαινομενική συρροή με την πράξη της σωματικής βλάβης (αρ. 310 παρ. 3 ΠΚ για σκοπούμενη βαριά σωματική βλάβη), δεδομένου ότι η χειρουργική αφαίρεση (και σωματική βλάβη) αποτελεί προαπαιτούμενο για τη λήψη του μοσχεύματος. Τέλος, σε περίπτωση που λαμβάνει χώρα εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους κατ' άρθρο 323Α ΠΚ και η εμπορία του οργάνου πραγματοποιηθεί, τότε υφίσταται αληθινή πραγματική συρροή, δεδομένου ότι το πρώτο έγκλημα προσβάλλει την προσωπική ελευθερία και το δεύτερο το χαρακτήρα των οργάνων ως αντικειμένων εκτός συναλλαγής, δηλαδή δύο διαφορετικά έννομα αγαθά.

1.4. Διατάξεις αρωγής των θυμάτων εμπορίας οργάνων και διευκόλυνσης της ποινικής δίωξης των δραστών

1.4.1. Χορήγηση άδειας διαμονής

Στο Ν.3064/2002 (και στο εκδοθέν κατ' εξουσιοδότηση αυτού Π.Δ. 233/2003, ΦΕΚ Α' 204/28.08.2003) θεσμοθετείται το απαιτούμενο νομοθετικό πλαίσιο για την παροχή αρωγής σε θύματα εγκληματικών πράξεων του άρθρου 323Α ΠΚ και ειδικότερα στα θύματα όλων των μορφών εμπορίας ανθρώπων. Το εν λόγω πλαίσιο θεσπίζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα¹⁴⁷ και έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά: α) είναι έκδηλη η προσπάθεια να παρασχεθεί νομική και κοινωνική αρωγή, όχι μόνο σε ενήλικα θύματα εμπορίας αλλά και σε ανήλικους, με αποτέλεσμα τη θεσμοθέτηση αντίστοιχων διατάξεων που προστατεύουν τα παιδιά, καθώς αποτελούν μία από τις πλέον ευπαθείς ομάδες θυμάτων και β) προβλέπονται διατάξεις ασφαλούς επαναπατρισμού των θυμάτων εμπορίας στις χώρες προέλευσής τους, αρκεί να τους αναγνωρισθεί η συγκεκριμένη ιδιότητα μέσω αντίστοιχης διαδικασίας, η οποία αναλύεται στη συνέχεια.

Το νομικό και κοινωνικό πλέγμα προστασίας των θυμάτων εμπορίας περιγράφεται στο άρθρο 12 του ως άνω νόμου (όπως τροποποιήθηκε μεταγενέστερα με το άρθρο 16 παρ. 1 Ν.4267/2014 προς εναρμόνιση με τα άρθρα 18 και 19 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ), μέσω του οποίου προστατεύονται βασικά έννομα αγαθά τους, εφόσον απειλούνται άμεσα («...παρέχεται προστασία, η οποία αφορά ιδίως την προστασία της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας και της προσωπικής και γενετήσιας ελευθερίας τους, αν υφίσταται σοβαρός κίνδυνος για τα αγαθά αυτά»), καθώς και στο άρθρο 13 περί επαναπατρισμού (όπως το τελευταίο τροποποιήθηκε μεταγενέστερα με το άρθρο 16 παρ. 2 Ν.4267/2014 προς εναρμόνιση με τα άρθρα 18 και 19 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ). Επιπλέον, λαμβάνεται μέριμνα για την ένταξη των ανήλικων θυμάτων σε προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης. Ειδικότερα, με βάση το άρθρο 5 του υπ' αριθμ. 233/2003 Π.Δ., τα θύματα που δεν υπερβαίνουν το 18ο έτος της ηλικίας τους έχουν πρόσβαση σε δημόσια σχολεία στα οποία λειτουργούν τάξεις υποδοχής, με αντίστοιχη δυνατότητα πρόσβασης για τα θύματα που δεν υπερβαίνουν το 23ο έτος της ηλικίας τους στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση (αρ. 6 παρ. 1). Όσον αφορά, δε, την παροχή νομικής

¹⁴⁷ Η Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, των εγκλημάτων κατά της γενετήσιας ελευθερίας, της πορνογραφίας ανήλικων και γενικότερα της οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής και αρωγή στα θύματα των πράξεων αυτών», (σελ. 1), ορίζει σχετικά: «...Στο δεύτερο Μέρος του παρόντος θεσπίζεται για πρώτη φορά στη χώρα μας το απαιτούμενο νομοθετικό πλαίσιο για την παροχή αρωγής σε θύματα εγκληματικών πράξεων, εν προκειμένω δηλαδή στα θύματα όλων των μορφών της εμπορίας ανθρώπων».

αρωγής στο θύμα, περιλαμβάνει τη σύνταξη και υποβολή έγκλησης, την παράσταση πολιτικής αγωγής και την εν γένει εκπροσώπησή του στο πλαίσιο της ποινικής και αστικής δίκης (άρθρο 1 παρ. 3 Ν.3226/2004, όπως η παρ. αυτή τροποποιήθηκε μεταγενέστερα με το αρ. 17 παρ. 2 Ν.4267/2014 προς εναρμόνιση με το άρθρο 20 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ).

Η διαδικασία και οι προϋποθέσεις χορήγησης και ανανέωσης άδειας διαμονής για τα θύματα εμπορίας καθορίζονται από τις διατάξεις του Ν.3064/2002 και του Π.Δ. 233/2003, ερμηνευόμενες σε συνδυασμό με το Ν.4251/2014 περί του Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης (ΦΕΚ Α' 80/01.04.2014). Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του θύματος εμπορίας ορίζεται στο άρθρο 1 στοιχ. ια'¹⁴⁸ Ν.4251/2014 σε άμεση συσχέτιση με το Π.Δ. 233/2003, δεδομένου ότι, με βάση το ίδιο στοιχ. ια', η Πράξη χαρακτηρισμού ενός ατόμου ως θύματος εμπορίας εκδίδεται στις περιπτώσεις που ο Εισαγγελέας Πρωτοδικών κρίνει (κατόπιν σύμφωνης γνώμης του Εισαγγελέα Εφετών) ότι συντρέχουν, μεταξύ άλλων, οι όροι του αρ. 1 παρ. 2 του Π.Δ. 233/2003¹⁴⁹, ανεξάρτητα από τη συνεργασία του θύματος με τις διωκτικές αρχές. Εξάλλου, και στο Ν.3064/2002 στο αρ. 12 παρ. 2 απαγορεύεται η απέλαση των αλλοδαπών θυμάτων κατά τη διάρκεια της προστασίας τους, ενώ ακόμα και εάν έχει εκδοθεί σχετική απόφαση περί απέλασης αναστέλλεται, αρκεί να μην έχει εκτελεστεί.

Στην περίπτωση πολίτη τρίτης χώρας, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί θύμα εμπορίας ανθρώπων με βάση το άρθρο 1 του Ν.4251/2014, εφόσον δεν υπάγεται στο αρ. 1 παρ. 2 του Π.Δ. 233/2003, του παρέχεται, δυνάμει πράξης της αρμόδιας Εισαγγελικής Αρχής, προθεσμία περίσκεψης τριών μηνών ώστε να αποφασίσει ανεπηρέαστος εάν θα συνεργαστεί με τις διωκτικές αρχές (αρ. 49 Ν.4251/2014). Μετά την πάροδο της ανωτέρω προθεσμίας περίσκεψης, ή και πριν την παρέλευσή της, για τη χορήγηση της άδειας διαμονής, πρέπει να συντρέχει μία εκ τριών ορισμένων προϋποθέσεων, τη συνδρομή των οποίων εξετάζει ο αρμόδιος Εισαγγελέας (άρθρο 53 Ν.4251/2014)¹⁵⁰. Η χορήγηση της άδειας διενεργείται με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών και η διάρκειά της είναι δώδεκα μήνες, με δυνατότητα ανανέωσης για ισόχρονο διάστημα, ενώ διασφαλίζει στον κάτοχό της (άρθρο 54) δικαίωμα πρόσβασης στην αγορά εργασίας, στην περιθαλψη και στην εκπαίδευση. Εάν το θύμα είναι ασυνόδευτος ανήλικος, στο άρθρο 50 παρ. 2 του ανωτέρω νόμου προβλέπεται ο ταχύτερος δυνατός εντοπισμός της οικογένειάς του από την αρμόδια Εισαγγελική Αρχή. Στην περίπτωση που η οικογένεια του ανήλικου θύματος δεν βρεθεί ή ο επαναπατρισμός του δεν εξυπηρετεί το συμφέρον του, ο αρμόδιος Εισαγγελέας Ανηλίκων δύναται να διατάξει κάθε πρόσφορο μέτρο για την προστασία του μέχρι την έκδοση δικαστικής απόφασης για το διορισμό επιτρόπου (άρθρα 1532, 1534 και 1592 ΑΚ).

¹⁴⁸ Με βάση το αρ. 1, στοιχ. ια' Ν.4251/2014 «*Θύμα εμπορίας ανθρώπων είναι τόσο το φυσικό πρόσωπο για το οποίο υπάρχουν βάσιμοι λόγοι, ώστε να θεωρηθεί θύμα οποιουδήποτε από τα εγκλήματα που προβλέπονται στα άρθρα 323, 323Α, 323Β, 339 παράγραφοι 1 και 4, 342 παράγραφοι 1 και 2, 348Α, 348Β, 349, 351 και 351Α του Π.Κ., πριν ασκηθεί η ποινική δίωξη για αυτό όσο και εκείνο σε βάρος του οποίου τελέστηκε κάποιο από τα παραπάνω εγκλήματα για τα οποία κινήθηκε η ποινική δίωξη, ανεξάρτητα από το εάν αυτό έχει εισέλθει στη χώρα νόμιμα ή παράνομα. Θύμα εμπορίας ανθρώπων, κατά το προηγούμενο εδάφιο είναι το θύμα του εγκλήματος του άρθρου 336 του Ποινικού Κώδικα, όταν αυτό είναι ανήλικος*».

¹⁴⁹ Με βάση το άρθρο 1 παρ. 2 του Π.Δ. 233/2003, ως θύματα χαρακτηρίζονται τα πρόσωπα, ημεδαποί ή αλλοδαποί, που έχουν υποστεί άμεση βλάβη στη σωματική ακεραιότητα ή στην προσωπική ή γενετήσια ελευθερία τους ή υφίσταται σοβαρός κίνδυνος ως προς τα αγαθά αυτά ή τη ζωή τους.

¹⁵⁰ Οι προϋποθέσεις αυτές είναι: α) εάν κρίνεται σκόπιμη η παράταση της διαμονής του εν λόγω προσώπου στην Ελληνική Επικράτεια προς διευκόλυνση της διενεργούμενης έρευνας ή της ποινικής διαδικασίας, β) εάν το ανωτέρω πρόσωπο έχει επιδείξει σαφή βούληση συνεργασίας και γ) εάν το ίδιο πρόσωπο έχει διακόψει κάθε σχέση με τους φερόμενους ως δράστες των αδικημάτων του άρθρου 1 περιπτώσεις ια' και ιβ'.

Η επιείκεια του Έλληνα νομοθέτη απέναντι στη βεβαρημένη κατάσταση του θύματος εμπορίας κατ' άρθρο 323Α ΠΚ, είναι εμφανής και στην περίπτωση των αξιόποινων πράξεων της παράνομης εισόδου στη χώρα, κατοχής/χρήσης ταξιδιωτικών εγγράφων (ή άλλων πλαστών ή γνήσιων εγγράφων), παράνομης εργασίας ή πορνείας που τελέστηκαν από το θύμα αυτό. Ειδικότερα, ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών, μετά την προκαταρκτική εξέταση ή την αυτεπάγγελτη προανάκριση, δύναται να αναβάλλει κάθε περαιτέρω ενέργεια εναντίον του, με σύμφωνη γνώμη του Εισαγγελέα Εφετών, έως το τέλος της ποινικής δίωξης για το έγκλημα που τελέστηκε σε βάρος του (αρ. 59 παρ. 4 ΚΠοινΔ, όπως το πρώτο εδάφιο αντικαταστάθηκε με το αρ. 12 Ν.4267/2014 στο πλαίσιο εναρμόνισης με το αρ. 14 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ). Σε περίπτωση αμετάκλητης καταδικαστικής απόφασης για οποιοδήποτε από τα ανωτέρω εγκλήματα που τελέστηκαν σε βάρος του θύματος, δεν ασκείται ποινική δίωξη εναντίον του για τα αδικήματα που εκείνο διέπραξε. Ακόμα και στην περίπτωση αλλοδαπού, ο οποίος έχει συμπεριληφθεί στον κατάλογο ανεπιθύμητων αλλοδαπών λόγω καταδίκης του για τις προαναφερθείσες πράξεις, εφόσον χαρακτηριστεί ως θύμα εμπορίας του άρθρου 323Α ΠΚ, διαγράφεται από τον κατάλογο αυτό βάσει του άρθρου 82 παρ. 6 Ν.3386/2005¹⁵¹. Τέλος, στην περίπτωση που οι αξιόποινες πράξεις του άρθρου 323Α ΠΚ έχουν τελεστεί από εγκληματική οργάνωση, ο νομοθέτης έχει προνοήσει αντίστοιχα (άρθρο 187Β ΠΚ παρ. 4, όπως τροποποιήθηκε μεταγενέστερα με το αρ. 6 Ν.4267/2014 προς εναρμόνιση με το αρ. 14 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ), προβλέποντας την αναστολή απέλασης αλλοδαπού που βρίσκεται παράνομα στην Ελλάδα, εφόσον ο τελευταίος καταγγείλει τις πράξεις αυτές, μέχρι την έκδοση αμετάκλητης απόφασης για τις υπό καταγγελία πράξεις.

Επισημαίνεται ότι στον προγενέστερο Ν.3386/2005 η προστασία των ανωτέρω θυμάτων (με βάση την αντίστοιχη διάταξη της Οδηγίας του Συμβουλίου της ΕΕ 2004/81/ΕΚ) εξαρτιόταν από τη συνεργασία τους με τις διωκτικές αρχές, προφανώς για λόγους διευκόλυνσης της απόδειξης του εγκλήματος¹⁵². Κατά συνέπεια, για να αποφασίσει το θύμα εάν θα συνεργαστεί με τις ανωτέρω αρχές, προβλεπόταν περίοδος περίσκεψης τριών μηνών με πράξη της αρμόδιας Εισαγγελικής αρχής και με δυνατότητα παράτασης της προθεσμίας αυτής κατά δύο μήνες στις περιπτώσεις ανηλίκων θυμάτων¹⁵³. Τέλος, αναφορικά με τον επαναπατρισμό των αλλοδαπών θυμάτων εμπορίας που βρίσκονται παράνομα στην Ελλάδα, οφείλει να λαμβάνει χώρα, κατά τη διατύπωση του άρθρου 13 Ν.3064/2002, με ασφάλεια και χωρίς να θίγεται η αξιοπρέπεια των

¹⁵¹ Η πλειονότητα των διατάξεων του Ν.3386/2005 καταργήθηκε μέσω του άρθρου 139 Ν.4251/2014, με τα άρθρα 76,77,78, 80, 81, 82, 83 και 89 αυτού να παραμένουν σε ισχύ.

¹⁵² Όπως αναφέρει η Συκιάτου Α., «Η έννοια του θύματος στην εμπορία ανθρώπων», ό.π., σελ. 693: «μέχρι τώρα δεν είχε υιοθετηθεί παρόμοια εκβιαστική ρύθμιση για τα θύματα. Η δυσκολία της απόδειξης δεν είναι σε καμία περίπτωση λόγος ο οποίος νομιμοποιεί την διακριτική μεταχείριση των θυμάτων» καθώς και «Για άλλη μια φορά ο Έλληνας νομοθέτης αποδείχθηκε δουλοπρεπής αντιγραφέας και μάλιστα κακός». Σύμφωνα, δε, με Χατζηνικολάου Ν. σε «Η ποινική καταστολή της παράνομης μετανάστευσης και της εμπορίας ανθρώπων στην ελληνική έννομη τάξη: αναζητώντας την αξιολογική συνοχή της μεταξύ τιμωρητικής όξυνσης και θυματολογικής προσέγγισης», ό.π., σελ. 229: «...στη σύμβαση του Παλέμμο, το κείμενο της τελευταίας καθόλου δεν υιοθετεί ούτε επιβάλλει την εξάρτηση της προστασίας των θυμάτων από την εκ μέρους τους καταγγελία των δραστών και πολύ λιγότερο τη βασιμότητα μιας τέτοιας καταγγελίας....Στην πιο πρόσφατη μάλιστα Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης συναντά κανείς ρητό αποκλεισμό της εξάρτησης της προστασίας από «τη βούληση του θύματος να καταθέσει!». Τέλος, βλ. Berman J.-Friesendorf C., EU Foreign Policy and the Fight against Human Trafficking: Coercive Governance as Crime Control, European Foreign Affairs Review, 2008;13:194, με διατύπωση της άποψης ότι το δίλημμα συνεργασία με τις αρχές (άρα και προσωρινή παραμονή) ή άρνηση συνεργασίας (άρα και απέλαση) έχει εξαναγκαστικό (coercive) χαρακτήρα.

¹⁵³ Για την προθεσμία περίσκεψης κατά το Ν.3386/2005 ειδικότερα, βλ. Κοτσαλή Α. - Τριανταφύλλου Γ., Ανθρώπινα Δικαιώματα και Ποινικό Δίκαιο, Ποινικά, τόμος 75, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2007.

τελευταίων, ενώ για τον επαναπατρισμό των ανήλικων θυμάτων απαιτείται η σύμφωνη γνώμη του αρμόδιου Εισαγγελέα Ανηλίκων ύστερα από έκθεση του Επιμελητή Ανηλίκων¹⁵⁴.

1.4.2. Προστασία μαρτύρων

Το ζήτημα της προστασίας μαρτύρων έχει βαρύνουσα σημασία, λόγω του ότι μεγάλος αριθμός κρουσμάτων εμπορίας διαπράττεται από οργανωμένα κυκλώματα. Τα τελευταία, λόγω της δυνατότητας αυτόνομης δράσης τους και της πρόσβασής τους σε δημόσιες διοικητικές θέσεις, εκβιάζουν όχι μόνο το θύμα αλλά και την οικογένειά του, προκειμένου να διασφαλίσουν ότι δεν θα κινηθεί εναντίον τους καμία ποινική δίωξη. Στην ελληνική έννομη τάξη, στο άρθρο 9 παρ. 6 Ν.2928/2001 (ΦΕΚ Α' 141/27.6.2001), προβλέπεται η λήψη μέτρων για την αποτελεσματική προστασία του θύματος, των οικείων του καθώς και των ουσιωδών μαρτύρων από εκδίκηση ή εκφοβισμό, ακόμα και στην περίπτωση τέλεσης της αξιόποινης πράξης εκτός πλαισίου οργανωμένου εγκλήματος. Για παράδειγμα, ως μέτρα προστασίας αναφέρονται: η φύλαξη με κατάλληλα εκπαιδευμένο προσωπικό της αστυνομίας, η κατάθεση με χρήση ηλεκτρονικών μέσων ηχητικής και οπτικής ή μόνο ηχητικής μετάδοσής της, η μη αναγραφή στην έκθεση εξέτασης των προσωπικών στοιχείων του μάρτυρα (όνομα, τόπος γέννησης, κατοικίας και εργασίας, ηλικία, κτλ), η μεταβολή των στοιχείων ταυτότητας, καθώς και η μετεγκατάσταση σε άλλη χώρα.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη η παράθεση της αντίστοιχης διατύπωσης του Ν.3875/2010 (ΦΕΚ Α' 158/20.09.2010), με τον οποίο κυρώθηκε η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος (η εν λόγω Σύμβαση αναλύεται στη συνέχεια της παρούσας μελέτης). Ειδικότερα, στο άρθρο 24, παρ. 1 και 2 ορίζεται σχετικά με την προστασία μαρτύρων (σύμφωνα με την παρ. 4, οι διατάξεις του ως άνω άρθρου εφαρμόζονται και στα ίδια τα θύματα εφόσον είναι μάρτυρες): «1. Κάθε Κράτος Μέρος, στα πλαίσια των δυνατοτήτων του, λαμβάνει πρόσφορα μέτρα για να παράσχει αποτελεσματική προστασία κατά ενδεχόμενων πράξεων αντιποίνων ή εκφοβισμού μαρτύρων που καταθέτουν σε ποινικές διαδικασίες σχετικά με αδικήματα που αφορά η Σύμβαση αυτή και, αν συντρέχει περίπτωση, σε συγγενείς τους και άλλα πρόσωπα που έχουν σχέση με αυτούς. 2. Τα μέτρα που προβλέπονται στην παράγραφο 1 μπορεί να περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, με την επιφύλαξη των δικαιωμάτων του κατηγορουμένου, στα οποία περιλαμβάνεται το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη: (α) Καθιέρωση διαδικασιών για τη φυσική προστασία των προσώπων αυτών, όπως, στο βαθμό που αυτό είναι αναγκαίο και εφικτό, την αλλαγή της διαμονής τους και, κατά τις περιστάσεις, τη μη παροχή ή την περιορισμένη παροχή πληροφοριών, που αφορούν την ταυτότητα τους και τον τόπο, όπου βρίσκονται αυτά. (β) Θέσπιση κανόνων απόδειξης, ώστε να μπορεί η κατάθεση των μαρτύρων να δίδεται με τρόπο που εγγυάται την ασφάλεια τους, ιδίως με την καθιέρωση της δυνατότητας να δίνεται η κατάθεση με χρήση της τεχνολογίας επικοινωνιών, όπως οι βιντεοσυνδέσεις ή άλλα πρόσφορα μέσα». Στο πλαίσιο πάντως της γενικότερης υποχρέωσης των κρατών που υπέγραψαν την εν λόγω Σύμβαση, κάθε κράτος μέλος λαμβάνει πρόσφορα μέτρα για την παροχή αρωγής και προστασίας σε θύματα αδικημάτων που εμπίπτουν στο πεδίο της εν λόγω Σύμβασης και ειδικότερα σε περιπτώσεις απειλών, αντιποίνων ή εκφοβισμού (άρθρο 25 παρ. 1).

¹⁵⁴ Για τους ασυνόδευτους ανήλικους, βλ. Αντωνοπούλου Α.- Πιππίδου Δ., «Η αντιμετώπιση των ασυνόδευτων ανήλικων αλλοδαπών σύμφωνα με το νέο νόμο 3386/2005» σε Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (επιμ. Ζ. Παπασιώπη-Πασιά), Ο νέος νόμος 3386/2005 για τους αλλοδαπούς:Σκέψεις και προβληματισμοί, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2006, σελ. 155 επ.

1.4.3. Δικαίωμα αποζημίωσης θυμάτων εμπορίας

Ως προς το δικαίωμα αποζημίωσης των θυμάτων εμπορίας, στο Ν.3811/2009 (ΦΕΚ Α' 231/17.12.2009) προβλέφθηκε η δημιουργία της Ελληνικής Αρχής Αποζημίωσης Θυμάτων Εγκληματικών Πράξεων [άρθρο 1, παρ. 1 όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 5 παρ. 1 Ν.4198/2013 (ΦΕΚ Α' 215/11.10.2013) και, μεταγενέστερα, από το άρθρο 17 παρ. 1 (α) του Ν.4267/2014 (ΦΕΚ Α' 137/12.6.2014) προς εναρμόνιση με το άρθρο 20 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ]. Η Αρχή λειτουργεί στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και αποφαινεται επί των αιτήσεων αποζημίωσης των θυμάτων συγκεκριμένων αδικημάτων, μεταξύ αυτών και της εμπορίας ανθρώπων κατ' άρθρο 323Α ΠΚ¹⁵⁵, με αποτέλεσμα τη δυνατότητα, πλέον, των θυμάτων αυτών να εγείρουν αίτημα εύλογης και προσήκουσας αποζημίωσης από το Ελληνικό Δημόσιο.

Για τη γένεση αξίωσης αποζημίωσης πρέπει να συντρέχουν οι προβλεπόμενες στο άρθρο 3 παρ. 2 Ν.3811/2009 προϋποθέσεις και ειδικότερα: «2. Η αξίωση αποζημίωσης γεννάται: α) στην περίπτωση που ο δράστης του εγκλήματος δεν διαθέτει τους απαιτούμενους προς τούτο πόρους, από την έκδοση αμετάκλητης καταδικαστικής απόφασης, β) στην περίπτωση που δεν μπορεί να εξακριβωθεί η ταυτότητα του δράστη, από τη θέση της δικογραφίας στο αρχείο αγνώστων δραστών και γ) στην περίπτωση που ο δράστης δεν μπορεί να διωχθεί ποινικά ή να του επιβληθεί ποινή, από τη θέση της δικογραφίας στο αρχείο με πράξη του αρμόδιου εισαγγελέα ή από την έκδοση αμετάκλητου απαλλακτικού βουλεύματος ή από την έκδοση αμετάκλητης αθωωτικής απόφασης ή από την με οποιονδήποτε άλλο τρόπο οριστική περάτωση της υπόθεσης». Προαπαιτούμενο, ωστόσο, των ανωτέρω περιπτώσεων (α) και (γ) με βάση την παρ. 3 του ίδιου άρθρου είναι η αδυναμία του θύματος να ικανοποιηθεί με οποιονδήποτε τρόπο την αξίωση αποζημίωσης που έχει εναντίον του δράστη, η οποία προσδιορίστηκε με τελεσίδικη δικαστική απόφαση.

Η αίτηση για την καταβολή αποζημίωσης κατατίθεται εντός αποκλειστικής προθεσμίας ενός έτους από το χρόνο γένεσης της ως άνω αξίωσης (αρ. 4 παρ. 2), η οποία καλύπτει κατά το άρθρο 8 παρ. 2 τα ιατρικά έξοδα και νοσήλια, την απώλεια εισοδήματος για εύλογο χρονικό διάστημα και τα τυχόν έξοδα κηδείας, ολόκληρη, δε, η διαδικασία προβλέπεται σε συνδυασμό με την υπ' αριθμ. 54409/26-5-2010 απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΦΕΚ 892 Β'/ 22.6.2010).

1.4.4. Θέσπιση Γραφείου Εθνικού Εισηγητή για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων (Γ.ΕΘ.ΕΙΣ)

Στο πλαίσιο χάραξης εθνικής πολιτικής με στόχο την πρόληψη φαινομένων εμπορίας ανθρώπων, στο Ν.4198/2013 (ΦΕΚ Α' 215/11.10.2013) προβλέφθηκε η θέσπιση Γραφείου Εθνικού Εισηγητή (Γ.ΕΘ.ΕΙΣ) με έδρα την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών

¹⁵⁵ Στο άρθρο 1 παρ. 1 του Ν.3811/2009 ορίζεται ότι: «1. Συνιστάται αρχή με την ονομασία «Ελληνική Αρχή Αποζημίωσης Θυμάτων Εγκληματικών Πράξεων», η οποία λειτουργεί στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και αποφαινεται, κατά τις διατάξεις του άρθρου 3 του παρόντος, επί των αιτήσεων αποζημίωσης των θυμάτων εγκλημάτων βίας από πρόθεση και των άρθρων 323, 323Α, 323Β, 339 παράγραφοι 1 και 4, 342 παράγραφοι 1 και 2, 348Α, 348Β, 348Γ, 349, 351 και 351Α του Ποινικού Κώδικα, καθώς και του άρθρου 336 του Ποινικού Κώδικα όταν το θύμα είναι ανήλικος». Συναφούς νοσοτροπίας είναι και η «Ελληνική Αρχή Συνδρομής για την αποζημίωση των θυμάτων εγκλημάτων βίας από πρόθεση» που προβλέπεται στην παρ. 4 του ίδιου άρθρου, με εφαρμογή, στις ανωτέρω περιπτώσεις, της Οδηγίας 2004/80/ΕΚ του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2004 για την αποζημίωση των θυμάτων εγκληματικών πράξεων.

και στόχο (αρ. 6 παρ.1) «...την εκπόνηση, το συντονισμό και την εφαρμογή εθνικής στρατηγικής στην αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων στα επίπεδα της πρόληψης, της καταστολής και της δίωξης των δραστών, καθώς και της προστασίας των θυμάτων εμπορίας».

Ειδικότερα, με βάση την παρ. 4 του ίδιου άρθρου, οι αρμοδιότητες του εν λόγω Γραφείου είναι, μεταξύ άλλων, ο συντονισμός των συναρμόδιων φορέων και η εξασφάλιση της κατάλληλης επιμόρφωσης και εξειδίκευσής τους, η συνεργασία με αστυνομικές και δικαστικές αρχές προς συγκέντρωση στοιχείων σχετικών με την εμπορία ανθρώπων, ο σχεδιασμός και υλοποίηση προγραμμάτων ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης του κοινού, η σύνταξη ετήσιας έκθεσης με στατιστικά στοιχεία για διαπιστωμένα περιστατικά εμπορίας ανθρώπων, η διατύπωση προτεινόμενων μέτρων αντιμετώπισης, κτλ.. Η ανάγκη θεσμοθέτησης του Γραφείου Εθνικού Εισηγητή επισημαίνεται στην Αιτιολογική Έκθεση του ανωτέρω νόμου¹⁵⁶, καθώς με αυτόν τον τρόπο «...κατοχυρώνεται και προσδιορίζεται ο συντονιστικός ρόλος που επιτελεί μέχρι σήμερα άτυπα ο Συντονιστικός Μηχανισμός του Υπουργείου Εξωτερικών σε συνεργασία με στελέχη συναρμόδιων Υπουργείων, το Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης και πιστοποιημένες ΜΚΟ, ούτως ώστε να εξασφαλίζονται η συνεργασία και η δικτύωση με διεθνείς οργανισμούς, η υλοποίηση ανεπιλημμένων δεσμεύσεων και η απαραίτητη εναρμόνιση των εθνικών δράσεων και πολιτικών με τις διεθνώς αναγνωρισμένες βέλτιστες πρακτικές για την εξάλειψη του φαινομένου της εμπορίας ανθρώπων».

Ήδη από το Σεπτέμβριο 2016 (ΦΕΚ 3003/2016) έχει συσταθεί επίσημα ο Εθνικός Μηχανισμός Αναφοράς και Παραπομπής Θυμάτων και πιθανών Θυμάτων Εμπορίας Ανθρώπων (Ε.Μ.Α.), στον οποίο απώτερος στόχος είναι η συνεργασία κρατικών φορέων, διεθνών οργανισμών και ανθρωπιστικών οργανώσεων για την ταυτοποίηση και αρωγή θυμάτων και πιθανολογούμενων θυμάτων εμπορίας. Το ίδιο έτος (2016) συστάθηκε και η Κοινοβουλευτική Υπο-Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Εμπορίας και της Εκμετάλλευσης Ανθρώπων που λειτουργεί στο πλαίσιο της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹⁵⁷.

1.4.5. Το Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (Απόφαση-Πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ) και η Ευρωπαϊκή εντολή έρευνας (Οδηγία 2014/41/ΕΕ)

Ο μηχανισμός του Ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης στηρίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των κρατών μελών καθώς και στις προσπάθειες εδραίωσης ενός νέου, απλουστευμένου συστήματος παράδοσης προσώπων αποσκοπώντας στην άρση των καθυστερήσεων που χαρακτηρίζουν τις ισχύουσες διαδικασίες έκδοσης¹⁵⁸. Στην Απόφαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της 13ης Ιουνίου 2002 για το Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών-μελών (2002/584/ΔΕΥ) αναφέρεται στο στοιχείο (6)

¹⁵⁶ Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και προστασία των θυμάτων αυτής», άρθρο 6, σελ. 4-5, όπ.π.

¹⁵⁷ Για τις ανωτέρω πρωτοβουλίες βλ. <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/pagkosmia-zitimata/paranomi-diakinisi-prosopon.html>, (ημ. προσβ. 04/02/2017).

¹⁵⁸ Βλ. Κούρτη Σ., «Το Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης», περιοδικό Αστυνομική Ανασκόπηση, διμηνιαία έκδοση του Αρχηγείου της Ελληνικής Αστυνομίας, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2012, τεύχος 276, σελ. 28, όπου επισημαίνεται ότι η ΕΕ προχώρησε στην υιοθέτηση της ανωτέρω Απόφασης-Πλαισίου εξαιτίας της πολυπλοκότητας και του χρονοβόρου της διαδικασίας έκδοσης, καθώς και της πληθώρας των διμερών και πολυμερών συμβατικών συμφωνιών, αποσκοπώντας σε μια αποτελεσματική δικαστική συνεργασία μεταξύ των κρατών-μελών. Για το Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης γενικότερα, βλ. Τσιακουμάκη Ν., Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, καθώς και Μουζάκη Δ., Το Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009.

ότι «Το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης το οποίο προβλέπει η παρούσα απόφαση-πλαίσιο αποτελεί την πρώτη περίπτωση συγκεκριμένης εφαρμογής, στον τομέα του ποινικού δικαίου, της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης που έχει χαρακτηριστεί από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ως ‘‘ακρογωνιαίος λίθος’’ της δικαστικής συνεργασίας».

Η ανωτέρω Απόφαση-Πλαίσιο ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη μέσω του Ν.3251/2004 (ΦΕΚ Α΄ 127/09.07.2004), όπου στο άρθρο 1 παρ. 1 η έννοια του Ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης οριοθετείται ως εξής: «1. Το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης είναι απόφαση ή διάταξη δικαστικής αρχής κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης που εκδίδεται με σκοπό τη σύλληψη και την προσαγωγή προσώπου, το οποίο ευρίσκεται στο έδαφος άλλου κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εφόσον το πρόσωπο αυτό ζητείται από τις αρμόδιες αρχές του κράτους έκδοσης του εντάλματος στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας: α) προκειμένου σε πρόσωπο στο οποίο ήδη έχει αποδοθεί η αξιόποινη πράξη να ασκηθεί ποινική δίωξη, ή β) να εκτελεστεί ποινή ή μέτρο ασφαλείας, τα οποία στερούν την ελευθερία».

Όπως προβλέπεται στο άρθρο 5 του ίδιου νόμου, το Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης εκδίδεται για πράξεις, οι οποίες τιμωρούνται κατά τους ελληνικούς ποινικούς νόμους με στερητική της ελευθερίας ποινή ή με στερητικό της ελευθερίας μέτρο ασφαλείας, το ανώτατο όριο των οποίων είναι τουλάχιστον δώδεκα μηνών ή σε περίπτωση που έχει ήδη επιβληθεί ποινή ή μέτρο ασφαλείας, τα οποία στερούν την ελευθερία για απαγγελθείσες καταδίκες διάρκειας τουλάχιστον τεσσάρων μηνών. Ιδιαίτερης σημασίας είναι το άρθρο 10 σχετικά με την εκτέλεση του εν λόγω εντάλματος καθώς με βάση την παρ. 1, για να εκτελεστεί το ένταλμα, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η αξιόποινη πράξη για την οποία έχει εκδοθεί να συνιστά έγκλημα σύμφωνα και με τους ελληνικούς ποινικούς νόμους, ανεξάρτητα από το νομικό χαρακτηρισμό και να τιμωρείται με τις ποινές του άρθρου 5. Ωστόσο, στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου 10 απαριθμούνται συγκεκριμένες αξιόποινες πράξεις (στοιχ. α-β), για τις οποίες η εκτέλεση του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης επιτρέπεται χωρίς έλεγχο του διττού αξιόποινου, εφόσον τιμωρούνται στο κράτος έκδοσης του εντάλματος με στερητική της ελευθερίας ποινή ή στερητικό της ελευθερίας μέτρο ασφαλείας, το ανώτατο όριο των οποίων είναι τουλάχιστον τριών ετών. Το παράνομο εμπόριο ανθρωπίνων οργάνων και ιστών αναφέρεται στο στοιχ. (ιε΄) του καταλόγου αξιόποινων πράξεων, ενώ η εγκληματική οργάνωση στο στοιχ. (α) και η εμπορία ανθρώπων και σωματεμπορία στο στοιχ. (γ΄)¹⁵⁹.

Παρά την εξαιρετική διεύρυνση του πλαισίου διασυνοριακής συνεργασίας που η εφαρμογή του εν λόγω εντάλματος προσφέρει καθώς και την απλούστευση και ομαλοποίηση της διαδικασίας έκδοσης, έχουν διατυπωθεί προβληματισμοί αναφορικά με τη συνάρτησή του προς το πεδίο των δικονομικών δικαιωμάτων και την έλλειψη αυτών, όπως: η απουσία δικαιώματος νομικής εκπροσώπησης στο κράτος έκδοσης κατά τη διεξαγωγή της διαδικασίας παράδοσης στο κράτος εκτέλεσης, οι συνθήκες κράτησης σε ορισμένα κράτη μέλη που ενίοτε συνδυάζονται με μακρές περιόδους προσωρινής κράτησης για τους παραδοθέντες και η εκτέλεση αιτημάτων παράδοσης για ήσσονος σημασίας αδικήματα. Οι επιφυλάξεις αυτές διατυπώθηκαν στην υπ΄ αριθμ. 52011DC0175 Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το

¹⁵⁹ Παράδειγμα εκτέλεσης Ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης επί ελληνικού εδάφους αποτέλεσε η σύλληψη στην Αθήνα, την 12/06/2018, δύο ατόμων που μετέφεραν λαθρομετανάστες, μέσω Ελλάδας, προς την Ουγγαρία και τη Γερμανία για το αδίκημα της παροχής βοήθειας σε παράνομη είσοδο και διαμονή στη χώρα (στοιχ. ιγ΄ του καταλόγου αξιόποινων πράξεων), το οποίο συγγέεται συχνά με την εμπορία ανθρώπων, (βλ. υποενότητα 2.4.3.). Το ένταλμα εκτελέστηκε κατόπιν συνεργασίας της Ελληνικής Αστυνομίας (ΕΛΑΣ), της συγγερικής Αστυνομίας και της Europol, βλ. Europol Press Release, «Mastermind smuggler involved in 2015 migrant crisis arrested in Greece», 18/06/2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/mastermind-smuggler-involved-in-2015-migrant-crisis-arrested-in-greece>, (ημ. προσβ. 22/06/2018).

Συμβούλιο για την εφαρμογή, από το 2007, της Απόφασης Πλαισίου του Συμβουλίου της 13ης Ιουνίου 2002 για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών (Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation since 2007 of the Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States)¹⁶⁰. Στην ανωτέρω έκθεση, πάντως, στο πλαίσιο απολογισμού, επισημάνθηκε και η επιτυχία του μηχανισμού έκδοσης εντάλματος αναφέροντας ότι, με βάση σχετικά στατιστικά στοιχεία των ετών 2005-2009, για την έκδοση μεταξύ χωρών της ΕΕ η σχετική διαδικασία είχε συντομευθεί σε μεγάλο βαθμό (δεκατέσσερις με δεκαεπτά ημέρες εφόσον το άτομο συναινεί στη διαμεταγωγή του και σαράντα οκτώ ημέρες εάν δεν συναινεί, τη στιγμή που το εν λόγω χρονικό διάστημα κυμαινόταν, αρχικά, σε άνω του ενός έτους).

Αντίστοιχοι προβληματισμοί έχουν εκφραστεί και ως προς το γεγονός ότι η μη απαγόρευση έκδοσης ημεδαπού, ιδίως άνευ προηγούμενου ελέγχου του διττού αξιόποινου, δύναται να έχει ως συνέπεια τη δυσμενή δικαστική μεταχείριση του τελευταίου, όπως και την παραβίαση θεμελιωδών του δικαιωμάτων (σεβασμός στο δικαίωμα στη ζωή, απαγόρευση των βασανιστηρίων, κτλ)¹⁶¹. Σημειώνεται ότι τα ανωτέρω θεμελιώδη δικαιώματα, κατοχυρωμένα σε διεθνή νομικά κείμενα (Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ΕΣΔΑ, Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, ΔΣΑΠΔ, κτλ), αποτέλεσαν δικαιολογητικό λόγο, επί του οποίου θεμελιώθηκε η απόφαση-άρνηση κράτους ως προς την έκδοση συγκεκριμένου προσώπου. Ειδικότερα, στην υπόθεση *S. v. United Kingdom* (application no 14038/88), κρίθηκε από το ΕΔΔΑ ως δικαιολογημένη η άρνηση ενός κράτους ως προς την παράδοση του εκζητούμενου, όταν υφίσταται βάσιμος λόγος, ότι το άτομο κινδυνεύει να υποστεί βασανιστήρια ή κακομεταχείριση στο εκζητούν κράτος, ανεξάρτητα από τη σοβαρότητα του αποδιδόμενου σε εκείνο εγκλήματος. Επιπλέον, συμπεριελήφθησαν και οι περιπτώσεις μη προσχώρησης του εκζητούντος κράτους στην ΕΣΔΑ, λόγω ακριβώς της ευθύνης του εκδίδοντος κράτους ως προς την έκθεση του προσώπου στον κίνδυνο παραβίασης θεμελιωδών του δικαιωμάτων¹⁶².

Σε συνάρτηση προς το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, ερμηνεύεται και η Οδηγία 2014/41/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφορικά με την Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας σε ποινικές υποθέσεις, η οποία ενσωματώθηκε

¹⁶⁰ Στην Έκθεση, η οποία είναι διαθέσιμη και στην ελληνική γλώσσα ηλεκτρονικά, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011DC0175&from=EL> (ημ. προσβ. 13/05/2016), αναφέρεται ότι: «Τα κράτη μέλη, οι ευρωβουλευτές και οι βουλευτές των κρατών μελών, οι ομάδες που προέρχονται από την κοινωνία των πολιτών και οι πολίτες έχουν εκφράσει ορισμένους προβληματισμούς σε σχέση με τη λειτουργία του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης και ειδικότερα με τα αποτελέσματά του από την άποψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Υπάρχουν επίσης ελλείψεις στον τρόπο με τον οποίο ορισμένα κράτη μέλη θέτουν σε εφαρμογή την απόφαση πλαίσιο του Συμβουλίου».

¹⁶¹ Για το γενικότερο προβληματισμό περί ΕΕΣ, βλ. Φυτράκη Ε., «Το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης σε εφαρμογή: Νέες εξελίξεις, νέες ανησυχίες», ΠοινΔικ 2/2006, σελ. 210 όπου αναφέρεται: «Από τη θεσμοθέτηση του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης (ΕΕΣ) είχαν εκφραστεί σοβαρές ανησυχίες, οι οποίες επιβεβαιώθηκαν από την εφαρμογή του νέου θεσμού. Η δικαστική φύση του εντάλματος καθώς και το διπλό αξιόποινο φαίνεται να έχουν πλήρως παρακαμφθεί, ενώ και η έκδοση ημεδαπών διενεργείται κανονικά. Ωστόσο το ΕΕΣ φαίνεται να κλονίζεται ισχυρά από τις απανωτές ακυρώσεις του από τα ανώτατα δικαστήρια περισσότερων χωρών της Ε.Ε., κάτι που ωστόσο δεν αφορά την Ελλάδα. Εξάλλου κατά την εφαρμογή του ΕΕΣ από τα ελληνικά δικαστήρια προέκυψαν επιπλέον προβλήματα αναφορικά με την έννοια της δίωξης για την ίδια πράξη, την αναδρομική εφαρμογή του και τέλος τον τρόπο άσκησης της έφεσης στο στάδιο της παράδοσης».

¹⁶² Βλ. Κυριαζή Τ., ό.π., σελ. 72-75.

στην ελληνική έννομη τάξη με το Ν.4489/2017¹⁶³. Με βάση το άρθρο 2 του ανωτέρω νόμου: «Η Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας (ΕΕΕ) είναι δικαστική απόφαση ή απόφαση, την οποία εκδίδει ή επικυρώνει δικαστική αρχή κράτους-μέλους της ΕΕ («κράτος έκδοσης») με σκοπό την εκτέλεση ενός ή περισσότερων συγκεκριμένων ερευνητικών μέτρων σε άλλο κράτος μέλος («κράτος εκτέλεσης») για τη λήψη αποδεικτικών στοιχείων». Στην Ελλάδα, στο άρθρο 6 του ίδιου νόμου ορίζεται ότι αρμόδια αρχή για την έκδοση ΕΕΕ είναι δικαστής, δικαστήριο, ανακριτής ή εισαγγελέας με αρμοδιότητα στη συγκεκριμένη υπόθεση, καθώς και κάθε άλλη αρμόδια αρχή που ενεργεί ως ανακριτική αρχή στη συγκεκριμένη υπόθεση υπό τον όρο της επικύρωσης της ΕΕΕ από αρμόδιο εισαγγελέα, τα, δε, ερευνητικά μέτρα πρέπει να εφαρμόζονται πάντα στο πλαίσιο της αρχής της αναλογικότητας. Ειδικότερα, στην εισαγωγική σκέψη υπ' αριθμ. (11) της ως άνω κοινοτικής Οδηγίας αναφέρεται: «Η ΕΕΕ θα πρέπει να επιλέγεται όταν η εκτέλεση ενός ερευνητικού μέτρου δείχνει αναλογική, ενδεδειγμένη και εφαρμόσιμη σε μια υπόθεση. Η αρχή έκδοσης θα πρέπει συνεπώς να επαληθεύσει εάν τα απαιτούμενα αποδεικτικά στοιχεία είναι αναγκαία και αναλογικά για τους σκοπούς της διαδικασίας, εάν το επιλεχθέν ερευνητικό μέτρο είναι αναγκαίο και αναλογικό για τη συλλογή των στοιχείων και κατά πόσον, μέσω της έκδοσης ΕΕΕ, κάποιο άλλο κράτος μέλος θα πρέπει να μετάρχει στη συλλογή των στοιχείων».

Στην Οδηγία θεσπίζονται κανόνες για την εκτέλεση ενός ερευνητικού μέτρου σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένης της δίκης, με στόχο τη συλλογή αποδείξεων [εισαγωγική σκέψη υπ' αριθμ. (25)]. Ωστόσο, για τη μεταφορά ατόμου σε άλλο κράτος μέλος για τους σκοπούς της ποινικής δίωξης, μεταξύ άλλων και για την προσαγωγή του ενώπιον του δικαστηρίου προκειμένου να διεξαχθεί η ποινική δίκη, θα πρέπει να εκδίδεται ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης σύμφωνα με την ανωτέρω Απόφαση-Πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ. Στην Οδηγία αναφέρονται οι κατηγορίες αξιόποινων πράξεων, για τις οποίες δύναται να ενεργοποιηθεί η αίτηση εκτέλεσης ερευνητικών μέτρων (εξέταση μάρτυρα, αναγνώριση προσώπων που έχουν συνδρομή σε συγκεκριμένο αριθμό τηλεφώνου ή διεύθυνση IP, πληροφορίες με τραπεζικούς και άλλους χρηματοοικονομικούς λογαριασμούς/συναλλαγές, κτλ). Η εμπορία ανθρώπων και το παράνομο εμπόριο ανθρωπίνων οργάνων και ιστών συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των προς έκδοση ΕΕΕ πράξεων. Τέλος, ως προς το χρόνο εκτέλεσης της ΕΕΕ, στο άρθρο 14 παρ. 3 Ν.4489/2017 αναφέρεται ότι η απόφαση για την εκτέλεση της Εντολής εκδίδεται το συντομότερο δυνατόν και, ειδικότερα, το αργότερο τριάντα (30) ημέρες μετά την παραλαβή της. Σε περίπτωση που δεν είναι πρακτικά εφικτή η τήρηση της ανωτέρω προθεσμίας, υφίσταται δυνατότητα παράτασής της κατά άλλες τριάντα (30) ημέρες κατ' ανώτατο όριο και υπό την προϋπόθεση ενημέρωσης της αρμόδιας αρχής του κράτους έκδοσης για τους λόγους της καθυστέρησης αυτής (παρ. 5).

1.5. Η Ευρωπαϊκή έννομη τάξη

Με αφετηρία το γεγονός ότι η εμπορία ανθρώπων και, ειδικότερα, των οργάνων τους αποτελεί εγκληματικό φαινόμενο διεθνών διαστάσεων, το οποίο επηρεάζει αρνητικά το θεσμό της δωρεάς, στη συνέχεια της παρούσας μελέτης μνημονεύονται ενδεικτικά ορισμένες αξιόλογες πρωτοβουλίες που έλαβαν χώρα σε κοινοτικό και διεθνές επίπεδο. Οι τελευταίες καταδεικνύουν χαρακτηριστικά τη σταδιακή ωρίμανση της ευρωπαϊκής και διεθνούς σκέψης από τη

¹⁶³ Για την Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας γενικότερα, βλ. Μανιάτη Π., «Η Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας», δημοσιευμένο σε Κοτσαλή Λ.- Αδάμη Π. (επιμ.), Ευρωπαϊκή δικαστική συνεργασία, «Eurojust» - Ευρωπαϊκή εισαγγελία: εισηγήσεις αρμοδίων δικαστικών και εισαγγελικών αρχών, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2019, σελ. 113-125.

συνειδητοποίηση του προβλήματος έως την κατάστροψη και ενεργοποίηση αντίστοιχων στρατηγικών για την αντιμετώπισή του. Εξάλλου, ήδη από το 1978 υπήρχε ένας γενικότερος προσανατολισμός του Συμβουλίου της Ευρώπης στην κατεύθυνση της εναρμόνισης των νομοθεσιών των κρατών μελών στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων [Council of Europe, Resolution (78) 29 on harmonization of legislation of member states to removal, grafting and transplantation of human substances].

Ωστόσο, παρά την απαγόρευση της εμπορευματοποίησης του ανθρωπίνου σώματος και των μερών του ως θεμελιώδους αρχής κάθε έννομης τάξης, η οποία είναι παρούσα, μεταξύ άλλων, και στο άρθρο 3 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, επισημαίνεται η διάσταση μεταξύ ευγενών προθέσεων για την καταπολέμηση του εγκληματικού φαινομένου και υλοποίησης αυτών¹⁶⁴.

1.5.1. Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής: Σύμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική

Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική (Council of Europe Convention for the protection of human rights and dignity of the human being with regard to the application of Biology and Medicine: Convention on human rights and Biomedicine, CETS 164), η οποία υπεγράφη στο Οβιέδο της Ισπανίας την 4η Απριλίου 1997 (Ν.2619/1998, ΦΕΚ Α' 132/19.06.1998, εφεξής Σύμβαση του Οβιέδο), εντάσσεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης προβληματικής που αποτυπώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 με τον όρο Βιοηθική. Η τελευταία αφορούσε την προσέγγιση των θεμάτων που ανέκυψαν, λόγω της αλματώδους προόδου της Ιατρικής και της Βιολογίας, υπό το πρίσμα της ηθικής. Ο ανωτέρω όρος είχε ως στόχο τη θεμελίωση μιας νέας επιστήμης, που θα ασχολείται με διάφορα ερωτήματα στο πεδίο της Βιολογίας και της Ιατρικής και την ηθική αποτίμηση αυτών¹⁶⁵. Η διεθνής διάσταση των ζητημάτων βιοηθικής και η κατοχύρωση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπό το πρίσμα της αποτυπώθηκε σε διεθνή κείμενα, όπως η ίδια η Σύμβαση του Οβιέδο. Ειδικότερα, τη δεκαετία του 1980 δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης μια ad hoc Επιτροπή, η Επιτροπή Βιοηθικής, η οποία ασχολήθηκε με θέματα όπως οι μεταμοσχεύσεις, η γενετική κτλ¹⁶⁶. Το 1991 δόθηκε εντολή στην ανωτέρω Επιτροπή για την προετοιμασία μίας Σύμβασης-πλαίσιο, η οποία θα έθετε γενικούς κανόνες, ώστε να διασφαλιστούν τα δικαιώματα και οι βασικές ελευθερίες του ατόμου σε σχέση με την εφαρμογή της Βιολογίας και της Ιατρικής¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Για μια συνοπτική κριτική του υπερεθνικού και εθνικού νομοθετικού πλαισίου της εμπορίας ανθρώπων, βλ. Συκιώτου Α., λήμμα «Εμπορία Ανθρώπων», Λεξικό Εγκληματολογίας (επιμ. Σπινέλλη Κ. Κουράκη Ν., Κρανιδιώτη Μ.), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018, σελ. 441-442.

¹⁶⁵ Για μια πληρέστερη εικόνα, βλ. Ηλιάδου Α., «Βιοϊατρική και Ανθρώπινα Δικαιώματα-Παρατηρήσεις με αφορμή τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Βιοϊατρική», ΤοΣ 2/2000, σελ. 257-295.

¹⁶⁶ Βλ. Δάλλα-Βοργιά Π., «Σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου σε σχέση με την εφαρμογή της βιολογίας και της ιατρικής», ΝοΒ 47/1999, σελ. 873.

¹⁶⁷ Στο προοίμιο της Σύμβασης, με το ελληνικό κείμενο διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://fst.aul.gr/sites/fst.aul.gr/files/oviedo_convention_gr.pdf, αναφέρεται: «...Πεπεισμένοι για την ανάγκη σεβασμού του ανθρωπίνου όντος τόσο ως ατόμου όσο και ως μέλους του ανθρωπίνου είδους και αναγνωρίζοντας τη σημασία της εξασφάλισης της αξιοπρέπειας του ανθρωπίνου όντος. Έχοντας επίγνωση ότι η κατάχρηση της Βιολογίας και της Ιατρικής ενδέχεται να οδηγήσει σε πράξεις που θέτουν σε κίνδυνο την ανθρώπινη αξιοπρέπεια..... Αποφασίζοντας τη λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων για την προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ατόμου σε σχέση με την εφαρμογή της Βιολογίας και της Ιατρικής». Επιπλέον, στο άρθρο 1 της Σύμβασης ορίζεται ότι: «Τα Συμβαλλόμενα Μέρη θα προστατεύουν την αξιοπρέπεια και

Όπως σε άλλα διεθνή κείμενα, έτσι και εδώ κατοχυρώνεται η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, από την οποία πηγάζουν όλα τα άλλα δικαιώματα (προστασία της ζωής, της ελευθερίας και της ισότητας). Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 προκύπτει ρητά το προβάδισμα των συμφερόντων και της ευημερίας του ανθρώπου έναντι του κοινωνικού συμφέροντος ή της επιστήμης¹⁶⁸. Σε συνάρτηση προς την περιφρούρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και προς αποφυγή υποβιβασμού του ατόμου σε εμπορεύσιμο αντικείμενο, στο Κεφάλαιο VII (Απαγόρευση οικονομικού οφέλους και διάθεση τμήματος του ανθρωπίνου σώματος) άρθρο 21 ορίζεται ότι: «Το ανθρώπινο σώμα και τα τμήματά του δεν αποτελούν, ως τέτοια, πηγή οικονομικού οφέλους»¹⁶⁹. Με άλλα λόγια, απαγορεύεται η εμπορία οργάνων, η οποία θα αποφέρει οικονομικό όφελος στο πρόσωπο από το οποίο αφαιρέθηκαν ή και σε οποιονδήποτε τρίτο (για παράδειγμα στο νοσοκομείο όπου έλαβε χώρα η αφαίρεση). Επισημαίνεται ότι στο ανωτέρω άρθρο δεν εμποδίζεται ο δότης οργάνου να λάβει αποζημίωση σχετική με έξοδα που επωμίστηκε (για παράδειγμα το ταξίδι μετάβασης προς το νοσοκομείο) ή την ενδεχόμενη απώλεια εισοδήματος (απωλεσθέντα εισοδήματα λόγω ανάρρωσης από την επέμβαση), ενώ η σχετική διάκριση μεταξύ αποζημίωσης νομίμων δαπανών και παράνομου οικονομικού ανταλλάγματος έχει αποτυπωθεί και σε άλλα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα.

Σε αντιδιαστολή προς την εμπορία οργάνων, δεδομένου ότι αποτελεί σύνηθες φαινόμενο η λήψη τους υπό καθεστώς απάτης, εξαναγκασμού, άσκησης βίας και γενικότερα συνθηκών εκμετάλλευσης του δότη, στη Σύμβαση του Οβιέδο στο Κεφάλαιο II, άρθρο 5 θεμελιώνεται ως πρόσθετη ασφαλιστική δικλείδα ένας γενικός κανόνας περί συναίνεσης, δηλαδή η απαγόρευση επέμβασης στο ανθρώπινο σώμα εάν δεν υφίσταται η σχετική συναίνεση προς αυτό (στο άρθρο 20 της Σύμβασης απαγορεύεται ρητά η αφαίρεση οργάνων από άτομο που δεν διαθέτει την απαιτούμενη προς τούτο ικανότητα συναίνεσης). Η συναίνεση πρέπει να είναι ελεύθερη (να μην προέρχεται δηλαδή από οποιαδήποτε πίεση), να είναι ταυτόχρονα προϊόν προηγούμενης ενδελεχούς ενημέρωσης και να δύναται να ανακληθεί οποτεδήποτε¹⁷⁰. Η ανωτέρω αρχή είναι σύμφυτη προς την αυτονομία του ασθενούς, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην προηγούμενη ενημέρωση του τελευταίου, που πρέπει να λαμβάνει χώρα από τον υπεύθυνο ιατρό. Μάλιστα, στην Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης στο άρθρο 5 στοιχ. (2) αναφέρεται ότι δεν θα πρέπει να παρέχεται ενημέρωση μόνο για τα πιο βασικά σημεία της επέμβασης, αλλά να γίνεται μνεία και οποιασδήποτε άλλης πρόσθετης πληροφορίας ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες.

Ειδικότερα, ως προς το ζήτημα των μεταμοσχεύσεων, αυτονόητο είναι ότι η ενημέρωση θα πρέπει να λάβει χώρα σε γλώσσα και ορολογία κατανοητές από τον ασθενή, προκειμένου ο τελευταίος να προβεί στην απαιτούμενη αξιολόγηση της ανάγκης πραγματοποίησης της επέμβασης αλλά και του εμπεριεχομένου σε αυτή κινδύνου, ενώ, αντίστοιχα, θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο σεβασμού και το δικαίωμα του ασθενούς ως προς τη μη ενημέρωσή του. Στην τελευταία βέβαια περίπτωση, αναφορικά πάντα με το ζήτημα των μεταμοσχεύσεων και

την ταυτότητα κάθε ανθρωπίνου όντος και θα εγγυώνται το σεβασμό της ακεραιότητας και των λοιπών δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών κάθε ανθρωπίνου όντος, χωρίς διάκριση, σε σχέση με την εφαρμογή της Βιολογίας και της Ιατρικής».

¹⁶⁸ Στο αγγλικό κείμενο της Σύμβασης, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/168007cf98>, (ημ. προσβ. 16/04/2016), αναφέρεται στο άρθρο 2: «*The interests and welfare of the human being shall prevail over the sole interest of society or science*».

¹⁶⁹ Ομοίως, στο άρθρο 21 αναφέρεται: «*The human body and its parts shall not, as such, give rise to financial gain*».

¹⁷⁰ Joint Council of Europe/United Nations Study, «*Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs*», ό.π., σελ. 36-38. Επίσης, βλ. Βάρκα-Αδάμη Α., «*Βιοιατρικά επιτεύγματα και ιατρική ευθύνη*», Συνήγορος 2001, σελ. 411.

λόγω του επεμβατικού χαρακτήρα της διαδικασίας αλλά και του υψηλού κινδύνου που συνεπάγεται η τελευταία για το δότη από την αφαίρεση οργάνου του, δεν νοείται παροχή έγκυρης συναίνεσης χωρίς την προηγούμενη ενημέρωσή του. Και ενώ στο άρθρο 5 δεν προβλέπεται ορισμένος τύπος παροχής συναίνεσης (αρκεί και προφορικός), στην περίπτωση των παρεμβατικών επεμβάσεων που συνεπάγονται την αφαίρεση οργάνων, όπως οι μεταμοσχεύσεις, χρειάζεται ρητή και κατηγορηματική συναίνεση με έγγραφο τύπο ή ενώπιον ειδικού προς τούτο επισήμου σώματος, όπως για παράδειγμα δικαστηρίου (άρθρο 19).

Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 19, το οποίο υπάγεται σε χωριστό κεφάλαιο της Σύμβασης που αφορά στις μεταμοσχεύσεις από ζώντες δότες οργάνων (Κεφάλαιο VI), επιβάλλεται ως γενικός κανόνας ότι η αφαίρεση οργάνων θα λαμβάνει χώρα μόνο προς θεραπευτικό όφελος του λήπτη και όπου δεν υφίσταται κατάλληλο όργανο από πτωματικό δότη (προκρίνονται με αυτό το τρόπο οι πτωματικές μεταμοσχεύσεις, διότι δεν εμπεριέχουν αυξημένο κίνδυνο δεδομένου ότι ο δότης είναι πτωματικός) ή άλλη εναλλακτική θεραπευτική μέθοδος συγκρίσιμης αποτελεσματικότητας, με γενικότερο στόχο τη θεσμοθέτηση ενός επαρκούς πλαισίου προστασίας των ζώντων δοτών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη Σύμβαση του Οβιέδο επιτυγχάνεται η στάθμιση του συμφέροντος του δότη με εκείνο του λήπτη, χωρίς να θέτει τον ζώντα δότη σε περιττό κίνδυνο, ενώ τον υποβάλλει στη διαδικασία της χειρουργικής επέμβασης, μόνο εφόσον δεν υπάρχει κάποια άλλη διαθέσιμη ιατρική λύση, που θα μπορούσε να έχει τα ίδια αποτελέσματα. Ειδικά στην περίπτωση της μεταμόσχευσης νεφρού, η αιμοκάθαρση θεωρείται ότι δεν παράγει τα ίδια, συγκριτικά, αποτελέσματα, σε επίπεδο ποιότητας ζωής του ασθενούς σε σχέση με τη μεταμόσχευση.

Στη Σύμβαση προσαρτήθηκε Πρόσθετο Πρωτόκολλο, το οποίο αφορά τη μεταμόσχευση ιστών και οργάνων και το οποίο ετέθη προς υπογραφή στο Στρασβούργο την 24η Ιανουαρίου 2002 (Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική σχετικά με τις μεταμοσχεύσεις ιστών και οργάνων, Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, CETS 186). Η Ελλάδα το έχει υπογράψει χωρίς να το έχει, ακόμα, κυρώσει. Στο άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου οριοθετείται το πεδίο εφαρμογής στις μεταμοσχεύσεις οργάνων και ιστών ανθρώπινης προέλευσης, που λαμβάνουν χώρα για θεραπευτικούς σκοπούς¹⁷¹, ενώ στο κεφάλαιο VI υπάρχει αντίστοιχο άρθρο (όπως και στη Σύμβαση του Οβιέδο) περί απαγόρευσης οικονομικού οφέλους από το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του (άρθρο 21), καθώς και άρθρο περί ρητής απαγόρευσης της εμπορίας οργάνων (άρθρο 22)¹⁷². Ο συσχετισμός αυτών των δύο άρθρων είναι έκδηλος: Η εμπορία οργάνων αποτελεί κατεξοχήν παράδειγμα αποκόμισης οικονομικού οφέλους από το ανθρώπινο σώμα και τα όργανά του μέσω της στοχοποίησης ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, με άμεση συνέπεια την υπονόμευση του θεσμού της δωρεάς οργάνων αλλά και του ίδιου του κρατικού συστήματος μεταμοσχεύσεων.

Για αυτόν το λόγο, στο άρθρο 21 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, εξειδικεύοντας το αντίστοιχο άρθρο της Σύμβασης του Οβιέδο, το ότι δηλαδή το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του δεν δύνανται να αποτελέσουν πηγές οικονομικού οφέλους, προβλέπονται τρεις κατηγορίες

¹⁷¹ Το άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, διαθέσιμου στην αγγλική γλώσσα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/1680081562>, (ημ. προσβ. 17042016), ορίζει: «Article 2 Scope and definitions. 1. This Protocol applies to the transplantation of organs and tissues of human origin carried out for therapeutic purposes».

¹⁷² Ομοίως, στο άρθρο 21 παρ. 1 ορίζεται ότι: «Article 21-Prohibition of financial gain. The human body and its parts shall not, as such, give rise to financial gain or comparable advantage», ενώ στο άρθρο 22 αναφορικά με την απαγόρευση εμπορίας οργάνων: «Article 22-Prohibition of organ and tissue trafficking. Organ and tissue trafficking shall be prohibited».

νόμιμης αποζημίωσης στο πλαίσιο της προαναφερθείσας διάκρισης μεταξύ επιστροφής νομίμων δαπανών και παράνομου οικονομικού ανταλλάγματος. Οι τρεις κατηγορίες δαπανών που εμπίπτουν στο καθεστώς αποζημίωσης είναι¹⁷³: α) Η αποζημίωση ζώντων δοτών για απώλεια εισοδήματος ή άλλες δικαιολογημένες δαπάνες λόγω της αφαίρεσης οργάνου τους. Η σχετική αποζημίωση έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς λόγω της αφαίρεσης του οργάνου ο δότης θα χρειαστεί να λείπει από την εργασία του για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, στερούμενος εισοδημάτων και δυνάμενος να περιέλθει σε οικονομική δυσπραγία ως αποτέλεσμα αυτής της απουσίας, β) Η νόμιμη πληρωμή νοσοκομείων για ιατρικές ή τεχνικές υπηρεσίες σε συνάφεια προς τις μεταμοσχεύσεις (ιατρικές εξετάσεις, μεταφορά και συντήρηση μοσχεύματος, κτλ) και γ) Η αποζημίωση ζώντος δότη για βλάβη που επήλθε κατά την αφαίρεση του οργάνου, η οποία όμως δεν αποτελεί συνήθη έκβαση της μεταμοσχευτικής διαδικασίας.

Σε συνάρτηση προς το κρατικό σύστημα μεταμοσχεύσεων, το οποίο η εμπορία οργάνων πλήττει στον πυρήνα του υπονομεύοντας κάθε νόμιμη διαδικασία αξιοποίησης μοσχευμάτων, στο άρθρο 3 παρ. 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου καθιερώνεται η ισότιμη πρόσβαση των ασθενών στις μεταμοσχευτικές υπηρεσίες, δεδομένης της τεράστιας έλλειψης διαθέσιμων προς μεταμόσχευση οργάνων σε παγκόσμιο επίπεδο. Για αυτό και στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου δίνεται έμφαση στον καταμερισμό των μοσχευμάτων μόνο σε ασθενείς που συμπεριλαμβάνονται σε σχετικές λίστες αναμονής και με βάση αυστηρά ιατρικά κριτήρια. Παραδείγματα τέτοιων κριτηρίων, όπως σημειώνεται στην Αιτιολογική Έκθεση του Πρωτοκόλλου, είναι η συμβατότητα δότη-λήπτη, ο επείγων ιατρικός χαρακτήρας της συγκεκριμένης περίπτωσης, ο χρόνος μεταφοράς του οργάνου, ο ήδη παρελθών χρόνος που περιμένει ο ασθενής στη λίστα αναμονής, η δυσκολία ανεύρεσης οργάνου για ειδικές περιπτώσεις ασθενών, η αναμενόμενη έκβαση της μεταμόσχευσης, κτλ¹⁷⁴. Αντίστοιχα προς το σκοπό της προστασίας του κρατικού συστήματος μεταμοσχεύσεων πρέπει να ερμηνεύεται και η παρ. 4 του ίδιου άρθρου περί ιχνηλασιμότητας (traceability), δηλαδή η δυνατότητα ανίχνευσης και εντοπισμού του οργάνου από το δότη στο λήπτη και αντίστροφα, η οποία επιβάλλεται όχι μόνο από ιατρικούς λόγους (αξιολόγηση ως προς το εάν το μόσχευμα έχει μολυνθεί από κάποια μεταδοτική ασθένεια, όπως ηπατίτιδα), αλλά και για λόγους πρόληψης φαινομένων εμπορίας οργάνων.

Όπως στη Σύμβαση του Οβιέδο, έτσι και στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο προβλέπεται η λήψη μοσχευμάτων από ζώντες δότες αποκλειστικά για θεραπευτικούς σκοπούς και υπό την αίρεση απουσίας διαθέσιμων πτωματικών δοτών ή άλλης ισοδύναμης εναλλακτικής (άρθρο 9). Και εδώ καθίσταται απαραίτητη η προηγούμενη ενδελεχής ενημέρωση ως προς τη φύση, τους κινδύνους και τις ενδεχόμενες συνέπειες της επέμβασης (άρθρο 12) καθώς και η παροχή, αντίστοιχα, προηγούμενης, ελεύθερης και ειδικής συναίνεσης (άρθρο 13). Ως προς τις πτωματικές μεταμοσχεύσεις στο άρθρο 16 καθίσταται υποχρεωτική, για λόγους αποφυγής σύγκρουσης συμφερόντων, η διαπίστωση του θανάτου από ιατρό μη εμπλεκόμενο στη μεταμοσχευτική διαδικασία, ενώ στο άρθρο 17 ορίζεται ρητά ότι καμία αφαίρεση οργάνων δεν

¹⁷³ Στο ίδιο, ως ανωτέρω, άρθρο 21 προβλέπεται ότι: «*The aforementioned provision shall not prevent payments which do not constitute a financial gain or a comparable advantage, in particular: compensation of living donors for loss of earnings and any other justifiable expenses caused by the removal or by the related medical examinations; payment of a justifiable fee for legitimate medical or related technical services rendered in connection with transplantation; compensation in case of undue damage resulting from the removal of organs or tissues from living persons*».

¹⁷⁴ Explanatory Report to the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, CETS 186, στοιχ. 37, διαθέσιμη ηλεκτρονικά στην αγγλική γλώσσα, <https://rm.coe.int/16800d37ac> (ημ. προσβ. 20/06/2016).

θα πραγματοποιείται εάν ο θανών, όσο βρισκόταν εν ζωή, είχε εκφράσει αντιρρήσεις, διακηρύσσοντας τη βασική αρχή ότι οι επιθυμίες του θανόντος πρέπει να αποτελούν αντικείμενο σεβασμού¹⁷⁵. Τέλος, στο πλαίσιο της καταπολέμησης φαινομένων εμπορίας οργάνων και σε συνάρτηση με προσπάθειες επίτευξης εθνικής αυτάρκειας μοσχευμάτων, στο άρθρο 19 προβάλλεται η ανάγκη κρατικών πρωτοβουλιών με στόχο την προώθηση του θεσμού της δωρεάς οργάνων. Ως εκ τούτου, σε ένα κράτος υπό καθεστώς εθνικής αυτάρκειας μοσχευμάτων, φαινόμενα εμπορίας οργάνων ή μεταμοσχευτικού τουρισμού όχι μόνο θα μπορούσαν να μειωθούν, αλλά και να εκλείψουν, καθώς δεν θα υπήρχε ανάγκη για μετάβαση ασθενών σε χώρες του εξωτερικού προς ανεύρεση μοσχεύματος έναντι αντιτίμου.

Παρά την παρέλευση περίπου είκοσι ετών από την υπογραφή της Σύμβασης του Οβιέδο και στο πλαίσιο μιας σύντομης κριτικής, παρατηρούνται τα εξής: Η Σύμβαση υπήρξε ο πυλώνας επάνω στον οποίο στηρίχτηκαν οι μεταγενέστερες Συμβάσεις και Οδηγίες, δεδομένου ότι απαγορεύτηκε ρητά η εμπορευματοποίηση του ανθρωπίνου σώματος και αποτέλεσε το πλαίσιο μετεξέλιξης της ευρωπαϊκής και διεθνούς σκέψης σε επίπεδο βιοηθικής. Επισημαίνεται ότι το 1997 (έτος υπογραφής της Σύμβασης) δεν υπήρχε καμία πολιτική για την αντιμετώπιση των ανωτέρω παρανόμων πρακτικών, οι οποίες, ομολογουμένως, τότε ήταν σποραδικές και δεν παρουσίαζαν την όξυνση που τις χαρακτηρίζει σήμερα ούτε, βέβαια, είχαν λάβει τη σημερινή διεθνή προσοχή. Μέσω της Σύμβασης δεν τέθηκε μόνο ένα πλαίσιο κανόνων βιοηθικής, που διέπουν το πεδίο των μεταμοσχεύσεων, αλλά το πλαίσιο αυτό ήταν υποχρεωτικό να ενσωματωθεί στην εθνική νομοθεσία του κάθε κράτους μέλους, λόγω της δεσμευτικότητάς του ως νομοθετικού κειμένου προερχομένου από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Το γεγονός ότι στη Σύμβαση τίθενται γενικές αρχές και όχι ειδικότερες λύσεις οφείλεται στο ότι η τελευταία αποτελεί πλαίσιο, παρέχοντας απλά τις κατευθύνσεις για το χαρακτηρισμό πρακτικών ως παρανόμων, όταν μέσω αυτών θίγονται θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, όπως εκείνο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με άλλα λόγια, πρόκειται περί ηθελημένης αοριστίας καθώς στόχος του Συμβουλίου της Ευρώπης ήταν η δημιουργία ενός ευρύτατου consensus των συμμετεχόντων κρατών μελών, το οποίο θα αποτελούσε σε ύστερο χρόνο τη βάση για την έκδοση κοινοτικών Οδηγιών και Κανονισμών σε επίπεδο βιοηθικής. Λόγω, δε, της προαναφερθείσας δεσμευτικότητας, τα κράτη μέλη οφείλουν να λαμβάνουν τα ελάχιστα μέτρα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ορίζονται στη Σύμβαση, παράγοντας με ιδιαίτερη σημασία για κράτη που δεν διαθέτουν επαρκώς αναπτυγμένο νομοθετικό πλαίσιο σε επίπεδο βιοηθικής, ενώ δύνανται να προβούν και σε πιο αυστηρές, κατά το δοκούν ρυθμίσεις, μέσω του άρθρου 27¹⁷⁶.

Συμπερασματικά και παρά τις όποιες αδυναμίες της Σύμβασης του Οβιέδο, στην τελευταία επετεύχθει κάτι που την εποχή της θεσμοθέτησής της ήταν πρακτικά αδύνατο: Να δημιουργηθεί ένα ελάχιστο πλέγμα δεσμευτικών υποχρεώσεων για τα συμμετέχοντα κράτη με υπέρτερο προστατευόμενο αγαθό τον ίδιο τον άνθρωπο και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, να τεθεί ως πρωταρχικός στόχος, μεταξύ άλλων, η ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών στο κρατικό σύστημα υγείας και να αναχθεί η παροχή συναίνεσης μετά από ενδεδειγμένη και προηγούμενη ενημέρωση σε προϋπόθεση *sine qua non* για κάθε παρέμβαση σε επίπεδο βιοϊατρικής. Επισημαίνεται, ωστόσο, το ότι παρά τη ρητή απαγόρευση της εμπορευματοποίησης του

¹⁷⁵ Στο άρθρο 17 στο αγγλικό κείμενο ορίζεται ότι: «Article 17- Consent and authorization.....The removal shall not be carried out if the deceased person had objected to it».

¹⁷⁶ Βλ. Andorno R., «The Oviedo Convention: A European legal framework at the intersection of human rights and Health law», *Journal of International Biotechnology Law*, 2005;2:133-143.

ανθρωπίνου σώματος μέσω της ανωτέρω Σύμβασης, σήμερα, το πρόβλημα της εμπορίας ανθρώπων και ειδικότερα αυτό της εμπορίας οργάνων, αποτελεί διεθνή πραγματικότητα αγγίζοντας με τον ένα ή τον άλλον τρόπο μεγάλο αριθμό κρατών.

1.5.2. Πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλαίσιου του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών¹⁷⁷.

Η πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση απόφασης-πλαίσιου ως προς την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών [Initiative of the Hellenic Republic with a view to adopting a Council Framework Decision concerning the prevention and control of trafficking in human organs and tissues, 7247/2003-C5-0166/2003-2003/0812 (CNS)], είχε ως στόχο, μεταξύ άλλων, τη συμπλήρωση της υπ' αρ. 2002/629/ΕΚ απόφασης-πλαίσιου του Συμβουλίου της Ευρώπης της 19ης Ιουνίου 2002, με ταυτόχρονη λήψη υπόψη του Πρωτοκόλλου του Παλέρμιο και των επιταγών της Σύμβασης του Οβιέδο. Ειδικότερα, την 4η Απριλίου 2003, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κλήθηκε να γνωμοδοτήσει ως προς την ανωτέρω πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας σύμφωνα με το άρθρο 39 της Συνθήκης ΕΕ. Κατά τη συνεδρίαση της 10ης Απριλίου 2003, ο Πρόεδρος του Κοινοβουλίου παρέπεμψε την ως άνω πρόταση στην Επιτροπή Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Πολιτών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων (Committee on Citizens' Freedoms and Rights, Justice and Home Affairs) για εξέταση επί της ουσίας. Την 30η Σεπτεμβρίου 2003 η Επιτροπή ενέκρινε το σχέδιο νομοθετικού ψηφίσματος με τη σχετική έκθεση να κατατίθεται την 3η Οκτωβρίου 2003¹⁷⁸.

Με βάση το ανωτέρω κείμενο, ως μεταμόσχευση (αρ. 1, παρ. 1) ορίζεται το σύνολο της διαδικασίας της αφαίρεσης ενός οργάνου ή ιστού από ένα πρόσωπο και της εμφύτευσής του σε άλλο πρόσωπο, συμπεριλαμβανομένων και των διαδικασιών προπαρασκευής, συντήρησης και αποθήκευσης. Στο πεδίο εφαρμογής περιλαμβάνονται τα ανθρώπινα όργανα και οι ιστοί εκτός από τους αναπαραγωγικούς ιστούς και όργανα, τους εμβρυακούς ιστούς και όργανα και το αίμα και τα παράγωγά του (αρ. 1, παρ. 3). Ως προς τις πράξεις που συνιστούν εγκλήματα βάσει του άρθρου 2 παρ. 1, αυτές είναι οι εξής: α) Η στρατολόγηση, μεταφορά, παράδοση, φύλαξη ή παραλαβή ενός προσώπου, συμπεριλαμβανομένης της ανταλλαγής ή παράδοσης του ελέγχου επί αυτού του προσώπου, εφόσον α) χρησιμοποιείται βία ή απειλή, συμπεριλαμβανομένης της αρπαγής¹⁷⁹ ή β) χρησιμοποιούνται απατηλά μέσα ή γ) υπάρχει κατάχρηση εξουσίας ή μιας ευάλωτης θέσης τέτοιας, που το πρόσωπο δεν έχει πραγματική και εύλογη δυνατότητα να αποφύγει την υποταγή του σε αυτήν ή δ) παρέχονται ή λαμβάνονται χρήματα ή ωφελήματα για

¹⁷⁷ Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αρ. C 100/26.04.2003, σελ. 27 επ.

¹⁷⁸ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Έκθεση της 3ης Οκτωβρίου 2003 σχετικά με την πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλαίσιο όσον αφορά την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών [European Parliament Report on the initiative of the Hellenic Republic with a view to adopting a Council Framework Decision concerning the prevention and control of trafficking in human organs and tissues, 7247/2003-C5-0166/2003-2003/0812 (CNS)], Επιτροπή Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Πολιτών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, Εισηγητής Robert J.E. Evans, τροπολ. αρ. 3, διαθέσιμη στην ελληνική γλώσσα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2003-0326+0+DOC+XML+V0//EL>, (ημ. προσβ. 18/09/2016).

¹⁷⁹ Μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 25 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προστέθηκαν οι φράσεις «εξαπάτηση ή άλλη μορφή εξαναγκασμού, ιδίως ψυχολογικού ή σωματικού», καθώς κρίθηκε σκόπιμος ο προσδιορισμός της φύσης των απειλών προκειμένου να προβλεφθεί ο ψυχολογικός παράγοντας.

την εξασφάλιση της συναίνεσης ενός προσώπου που ασκεί έλεγχο σε άλλο πρόσωπο με το σκοπό της αφαίρεσης οργάνων ή ιστών από το πρόσωπο αυτό.

Οι ανωτέρω πράξεις, ουσιαστικά, σκιαγραφούν τις περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων καταδεικνύοντας την άμεση σύνδεση αυτής με την εμπορία οργάνων¹⁸⁰, ενώ σημαντική καινοτομία αποτελεί το αξιόποινο της πράξης που συνίσταται σε «παράδοση του ελέγχου» ενός προσώπου από το οποίο πρόκειται να αφαιρεθούν τα όργανα, με στόχο τη διεύρυνση του αξιόποινου ώστε να συμπεριληφθούν όλες οι πιθανές πράξεις εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους¹⁸¹. Στο ίδιο άρθρο, παρ. 2 τυποποιούνται οι αξιόποινες πράξεις που αναφέρονται στην εμπορία οργάνων, δηλαδή: α) η, με τη χρήση βίας, απειλής ή απάτης, αφαίρεση οργάνου από ζώντα δότη¹⁸², β) η αφαίρεση οργάνου από δότη που έχει συναινέσει σε αυτήν εξαιτίας της παροχής ή υπόσχεσης οικονομικού ανταλλάγματος¹⁸³, γ) η απευθείας ή μέσω τρίτων καταβολή, προσφορά, υπόσχεση στην καταβολή οικονομικού ανταλλάγματος σε δότη, προκειμένου αυτός να συναινέσει στην αφαίρεση οργάνου του, δ) η εκ μέρους του δότη ή τρίτου λήψη ή απαίτηση οικονομικού ανταλλάγματος προκειμένου αυτός (ο δότης) να συναινέσει στην αφαίρεση οργάνου του, ε) η διαμεσολάβηση στην τέλεση των ανωτέρω υπό στοιχεία α) έως και δ) πράξεων και στ) η απαίτηση, λήψη, καταβολή, προσφορά ή υπόσχεση οικονομικού ανταλλάγματος που γίνεται με σκοπό την προσφορά, απόκτηση και, γενικότερα, τη διακίνηση ανθρωπίνων οργάνων και ιστών.

Σε συσχέτιση προς την έννοια του οικονομικού ανταλλάγματος, ιδιαίτερα χρήσιμη και ορθή υπήρξε η προσθήκη, εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, παραδειγμάτων αποζημιώσεων (τροπολογία υπ' αρ. 35) ώστε να τονισθεί, όπως εξάλλου έχει αποτυπωθεί και σε άλλα διεθνή κείμενα, ότι δεν συνιστά οικονομικό όφελος i) η αποζημίωση ζώντων δοτών για απώλεια εισοδήματος ή οποιαδήποτε άλλη εύλογη δαπάνη που προκλήθηκε από τη νόμιμη αφαίρεση ή από τις σχετικές ιατρικές εξετάσεις, ii) η καταβολή εύλογης αμοιβής για παροχή νομίμων ιατρικών ή συναφών τεχνικών υπηρεσιών που παρασχέθηκαν στα πλαίσια νόμιμης μεταμόσχευσης, καθώς και iii) η αποζημίωση σε περίπτωση αδικαιολόγητης βλάβης, στο πλαίσιο νόμιμης αφαίρεσης οργάνων, μελών οργάνων ή ιστών από άτομα εν ζωή. Ο χαρακτηρισμός των περιπτώσεων αυτών ως νόμιμη αποζημίωση βασίζεται, όπως αιτιολογείται στη σχετική τροπολογία, στην αρχή ότι το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του δεν δύνανται να αποτελέσουν πηγή κέρδους για το δότη ή και για οποιονδήποτε τρίτο που εμπλέκεται στη διαδικασία μεταμόσχευσης (π.χ. ιατρούς, νοσοκομεία, κτλ). Εξίσου χρήσιμη πρωτοβουλία εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υπήρξε και η τροπολογία υπ' αρ. 34, ώστε να προστεθεί στις αξιόποινες πράξεις του άρθρου 2 παρ. 2 και η διαφήμιση, μέσω διαδικτύου, της ανάγκης ή διαθεσιμότητας οργάνων, μελών οργάνων ή ιστών, με σκοπό την απόκομιση οικονομικού

¹⁸⁰ Στο στοιχ. 2 αναφέρεται ότι «η εμπορία ανθρωπίνων οργάνων και ιστών αποτελεί μορφή της εμπορίας ανθρώπων, που συνιστά σοβαρή καταπάτηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και ιδίως της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και σωματικής ακεραιότητας».

¹⁸¹ Βλ. Νούσκαλη Γ., «Το σχέδιο της απόφασης-πλαίσιου για την καταστολή πράξεων σχετικά με την εμπορία ανθρωπίνων οργάνων και ιστών», ΠοινΔικ 5/2003, σελ. 486.

¹⁸² Ομοίως, κατ' αντιστοιχία, τρόπον τινά, προς την τροπολογία υπ' αρ. 25 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προστέθηκαν μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 28 οι φράσεις «ιδίως ψυχολογικής ή σωματικής, εξαπάτησης ή άλλης μορφής καταναγκασμού», καθώς κρίθηκε σκόπιμος ο προσδιορισμός του είδους των απειλών προκειμένου να συμπεριληφθεί και η ψυχολογική.

¹⁸³ Μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 29 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προστέθηκε, πέρα από τον ήδη υπάρχοντα όρο του οικονομικού ανταλλάγματος, ο όρος «οικονομικό όφελος» με επισήμανση της ανάγκης για ίδια σημασία με την καταβολή οικονομικής αποζημίωσης, διαφορετικά δύναται εύκολα να επέλθει καταστρατήγηση της απαγόρευσης της εμπορίας οργάνων.

οφέλους ή αντίστοιχου ευεργετήματος, δεδομένης της ευρείας διάδοσης του διαδικτύου άρα και της χρήσης του ως εργαλείου στρατολόγησης υποψήφιων θυμάτων.

Τέλος, στην παρ. 3 του ιδίου άρθρου τυποποιούνται οι πράξεις (αποθήκευση, μεταφορά, εισαγωγή, εξαγωγή, μεταβίβαση της κατοχής ανθρωπίνων οργάνων, περ. α¹⁸⁴) που έπονται της περιγραφόμενης στις παρ. 1 και 2 εμπορίας, με ρητή επισήμανση της ευθύνης των ιατρών και των νοσηλευτών στο πλαίσιο της μεταμοσχευτικής διαδικασίας όταν υφίσταται σχετική γνώση περί παράνομης αγοραπωλησίας οργάνου (περ. β). Ως εκ τούτου, είναι έκδηλος ο προβληματισμός αναφορικά με τον ειδικότερο ρόλο του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού στην ως άνω διαδικασία, ιδίως υπό το πρίσμα της φύσης των ιατρικών πράξεων ως λειτουργήματος παρά ως επαγγέλματος, παράγοντας που δικαιολογεί και την καθιέρωση του σχετικού αξιόποινου. Κοινό σημείο των περιγραφόμενων στις παρ. 2 και 3 αξιόποινων πράξεων, με εξαίρεση την περίπτωση της αφαίρεσης οργάνου με τα μέσα της βίας, απειλής ή απάτης, είναι η ύπαρξη οικονομικού ανταλλάγματος για την αφαίρεση αυτή, με ταυτόχρονη εισαγωγή, ως καινοτομίας, της αποσύνδεσης των πράξεων διακίνησης οργάνων από μεταμοσχευτικούς, θεραπευτικούς ή άλλους σκοπούς. Όλες, δε, οι πράξεις που περιγράφονται στις σχετικές παραγράφους του άρθρου 2 έχουν ως σημείο αναφοράς ζώντα δότη εκτός από την περ. στ' (απαίτηση, λήψη, καταβολή, προσφορά ή υπόσχεση οικονομικού ανταλλάγματος), όπου δεν ορίζεται ρητά εάν ο δότης είναι ζωντανός ή έχει αποβιώσει¹⁸⁵.

Στην Ελληνική πρωτοβουλία περιέχονται στα άρθρα 5 και 6 διατάξεις περί ευθύνης νομικών προσώπων, άρα και κυρώσεων εναντίον τους (προσωρινή/οριστική απαγόρευση άσκησης εμπορικής δραστηριότητας, επιβολή δικαστικής εποπτείας, προσωρινό/οριστικό κλείσιμο εγκαταστάσεων όπου τελέστηκε το έγκλημα, κτλ), ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο 7 αναφορικά με τη δικαιοδοσία του κάθε κράτους. Ειδικότερα, κρίνεται ορθή η σχετική προσθήκη εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 44, για τη δυνατότητα διακρατικής συνεργασίας λόγω του σύνθετου χαρακτήρα της εμπορίας ανθρώπων (και οργάνων) ως εγκληματικού φαινομένου. Κατά συνέπεια, όταν ένα έγκλημα εμπίπτει στη δικαιοδοσία περισσότερων του ενός κρατών μελών και καθένα εξ αυτών δύναται να κινησει τη διαδικασία άσκησης ποινικής δίωξης για την ίδια περίπτωση, τα τελευταία μπορούν να συνεργαστούν μεταξύ τους προκειμένου να αποφασίσουν ποιο θα ασκήσει τη δίωξη, με σκοπό οι ενέργειες αυτές να συγκεντρωθούν, στο μέτρο του δυνατού, σε ένα μόνο κράτος μέλος. Επισημαίνεται, δε, η χρήση του μηχανισμού της Eurojust προς διευκόλυνση της ως άνω διακρατικής συνεργασίας με στόχο την αποτελεσματικότερη πάταξη των εγκλημάτων.

Η Ελληνική πρωτοβουλία έτυχε υποστήριξης από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, καθώς ήταν ορθά προσανατολισμένη στην αντιμετώπιση της εμπορίας οργάνων. Εξάλλου, βασικός λόγος σύνταξης της αποτέλεσε το γεγονός ότι η αφαίρεση οργάνων συνιστά μορφή απάνθρωπης εκμετάλλευσης, με ταυτόχρονη μνεία της δυσχέρειας που προκαλείται λόγω της διαφορετικής ποινικής νομοθεσίας του κάθε κράτους. Πέρα, πάντως, από τις ανωτέρω τροπολογίες, υπήρξαν σημαντικές παρατηρήσεις, εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, σε κεντρικά άρθρα της

¹⁸⁴ Μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 37 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προστέθηκε στον κατάλογο των αξιόποινων πράξεων και η έκδοση πλαστών εγγράφων με σκοπό την πραγματοποίηση των αναφερομένων στο άρθρο 2 ενεργειών, καθώς κατά τα οριζόμενα στο αντίστοιχο σκεπτικό, οι εν λόγω εγκληματικές πράξεις διαπράττονται με σκοπό την παράνομη διακίνηση οργάνων και καθίστανται, για το λόγο αυτό, αξιόποινες.

¹⁸⁵ Βλ. Νούσκαλη Γ., όπ.π., σελ. 486.

πρωτοβουλίας, ιδίως ως προς την έννοια της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων *per se* ¹⁸⁶.
Ειδικότερα:

Α) προτάθηκε ο τίτλος της απόφασης-πλαίσιου από «εμπορία ανθρωπίνων οργάνων» σε «παράνομη εμπορία ανθρωπίνων οργάνων, μελών οργάνων και ιστών», διότι στην αρχική του διατύπωση θεωρήθηκε ασαφής ως προς την εμπορία και την κατηγοριοποίησή της σε νόμιμη και παράνομη (η νόμιμη εμπορία διέπεται από συγκεκριμένη νομοθεσία και υφίσταται για ιατρικούς και θεραπευτικούς σκοπούς όπως η περίπτωση των θεραπειών γονιμότητας)¹⁸⁷, β) μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 19 προτάθηκε η διαγραφή της παρ. 3 του άρθρου 1 (όπου οριζόταν ότι τίθενται εκτός πεδίου τα αναπαραγωγικά όργανα και ιστοί, τα εμβρυϊκά όργανα και ιστοί και το αίμα και τα παράγωγά του)¹⁸⁸, καθώς θεωρήθηκε ότι περιόριζε το πεδίο εφαρμογής της απόφασης-πλαίσιο, στην οποία υπάρχει ανάγκη μεγαλύτερης διεύρυνσης με στόχο την καταπολέμηση όσο δυνατόν περισσότερων περιπτώσεων εμπορίας, γ) επισημάνθηκε η ύπαρξη αοριστιών στην τεχνική διατύπωση κάποιων άρθρων (στην τροπολογία υπ' αρ. 28 αναφέρεται ότι «Σκοπός είναι να αποσαφηνιστούν οι διατάξεις του άρθρου 2, οι οποίες, στο πρωτότυπο, είναι κατά κάποιο τρόπο συγκεχυμένες και επικαλυπτόμενες») και δ) κατατέθηκε πρόταση, μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 31, διαγραφής της διάταξης που στοιχειοθετούσε την ποινική ευθύνη των ζώντων δοτών για την πώληση των οργάνων τους, καθώς «Στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, ο εν δυνάμει δότης θα προσφερθεί να πωλήσει όργανο λόγω άσκησης πειθούς ή καταναγκασμού από εγκληματικά δίκτυα, τα οποία εκμεταλλεύονται την ευάλωτη θέση του ενεχομένου ατόμου. Βασικός σκοπός της πρωτοβουλίας πρέπει να είναι η αντιμετώπιση των φορέων που ενέχονται στην παράνομη εμπορία ανθρωπίνων οργάνων, ούτως ώστε να μην επιτείνεται η ταλαιπωρία των θυμάτων τους».

Ωστόσο, στη Γνωμοδότηση της Επιτροπής Περιβάλλοντος, Δημόσιας Υγείας και Πολιτικής των Καταναλωτών¹⁸⁹ επισημαίνεται ότι «η πρόταση δεν έχει συνοχή ως προς τα άρθρα, παρατηρούνται πολλά κενά και εξαιρέσεις. Το κύριο πρόβλημα κατά την άποψη του συντάκτη είναι ότι δεν απαγορεύει όλες τις μορφές εμπορίας της δωρεάς και προμήθειας κυττάρων και ιστών αλλά το εμπόριο οργάνων και κυττάρων απαγορεύεται μόνον υπό ορισμένες περιστάσεις. Τούτο είναι αντίθετο όχι μόνον στη θέση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου όπως έχει διατυπωθεί επανειλημμένως, αλλά και στους κανόνες του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων». Τέλος, λόγω του ότι η ανωτέρω πρόταση υπεβλήθη μόνο προς τους υπουργούς Δικαιοσύνης και Εσωτερικών, η πτυχή της δημόσιας υγείας δεν εξετάζεται επαρκώς παρά το ότι

¹⁸⁶ Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», όπ.π., σελ. 71-73.

¹⁸⁷ Στην Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αναφέρεται ότι: «Ο πρωτότυπος τίτλος είναι αμφιλεγόμενος, καθόσον η αναφορά του σε «εμπορία», μπορεί να υπονοεί τόσο νόμιμη όσο και παράνομη εμπορία. Είναι απαραίτητο να αναγνωρισθεί ότι υφίσταται νόμιμο και ρυθμιζόμενο εμπόριο για ιατρικούς σκοπούς, όπως συμβαίνει με τη θεραπεία για λόγους γονιμότητας. Η ευρωπαϊκή νομοθεσία δεν πρέπει ακούσια να ποινικοποιήσει αυτό το εμπόριο».

¹⁸⁸ Ομοίως, αναφέρεται ότι: «Το πεδίο εφαρμογής της απόφασης πλαίσιο πρέπει να διευρυνθεί και όχι να συρρικνωθεί με διακρίσεις μεταξύ διαφόρων ειδών οργάνων και ιστών. Στόχος πρέπει, εν πάση περιπτώσει, να είναι η δίωξη της παράνομης εμπορίας».

¹⁸⁹ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Επιτροπή Περιβάλλοντος, Δημόσιας Υγείας και Πολιτικής των Καταναλωτών, Peter Liese, Γνωμοδότηση προς την Επιτροπή Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Πολιτών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, σχετικά με την πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλαίσιο όσον αφορά την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών [Opinion of the Committee on the Environment, Public Health and Consumer Policy for the Committee on Citizens' Freedoms and Rights, Justice and Home Affairs on the initiative by the Hellenic Republic with a view to adopting a Council Framework Decision concerning the prevention and control of trafficking in human organs and tissues (7247/2003 – C5-0166/2003 – 2003/0812(CNS)], 15/07/2003, διαθέσιμη ηλεκτρονικά <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2003-0326+0+DOC+XML+V0//EL#title4>, (ημ. προσβ. 19/05/2016).

η παράνομη εμπορία οργάνων έχει σοβαρές επιπτώσεις στη δημόσια υγεία. Αντίδραση υπήρξε και από τα κράτη μέλη, καθώς ορισμένα εξ αυτών διατύπωσαν επιφυλάξεις ως προς το κείμενο και την ανάγκη ύπαρξης μιας τέτοιας πρότασης, τονίζοντας ότι, στην πλειοψηφία τους, δεν υπήρχαν καταγεγραμμένες περιπτώσεις εμπορίας στο έδαφός τους.

1.5.3. Σύσταση REC 1611 (2003) του Συμβουλίου της Ευρώπης για την εμπορία οργάνων στην Ευρώπη

Στο πλαίσιο προσπαθειών για την αντιμετώπιση του προβλήματος της εμπορίας οργάνων εξεδόθη Σύσταση εκ μέρους του Συμβουλίου της Ευρώπης, με την οποία η εμπορία συνδέθηκε ρητά με το οργανωμένο έγκλημα. Ειδικότερα, όπως αναφέρεται στην ανωτέρω Σύσταση [Council of Europe, Parliamentary Assembly Recommendation 1611 (2003) on trafficking in organs in Europe], εγκληματικές οργανώσεις εκμεταλλεύονται το κενό μεταξύ προσφοράς και ζήτησης οργάνων πιάζοντας ασφυκτικά άτομα που βρίσκονται, συνήθως, υπό καθεστώς ακραίας οικονομικής ένδειας να πουλήσουν τα όργανά τους¹⁹⁰. Ως εκ τούτου, τίθενται σε επίπεδο ηθικής τα ακόλουθα ζητήματα: Πρέπει οι φτωχοί να «υπηρετούν» την υγεία των πλουσίων; Δικαιολογείται η ανθρώπινη υγεία να είναι το «αντίτιμο» για την άρση της οικονομικής ένδειας; Και, σε επίπεδο ιατρικής δεοντολογίας, η βοήθεια προς τους λήπτες οργάνων πρέπει να έχει ως αντίβαρο τη βλάβη της υγείας των δοτών¹⁹¹;

Η Σύσταση αποτελεί έμπρακτη απόδειξη του ότι το πρόβλημα της ανεπαρκούς εθνικής νομοθεσίας ήταν ήδη έκδηλο από το 2003, έτος θέσπισής της. Πιο συγκεκριμένα, στο στοιχ. υπ' αρ. 12 επισημαίνεται ότι αν και η απαγόρευση της εμπορίας οργάνων υφίσταται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα περισσότερα κράτη έχουν νομοθετικά κενά με την ποινική ευθύνη να μην είναι επαρκώς προσδιορισμένη στον εκάστοτε εθνικό Ποινικό Κώδικα, η, δε, ευθύνη αυτή πρέπει να περιλαμβάνει όλα τα εμπλεκόμενα σε μια παράνομη μεταμοσχευτική διαδικασία μέρη (μεσάζοντες, ιατρικό προσωπικό, νοσοκομεία, κτλ). Και εδώ δίνεται έμφαση στο ρόλο του ιατρού, δεδομένου ότι χωρίς τη συμμετοχή του η μεταμόσχευση δεν είναι δυνατή, συμπεριλαμβάνοντας στην έννοια του αξιόποινου και τις περιπτώσεις που το ιατρικό προσωπικό παρέχει πληροφορίες ή ενθαρρύνει το μεταμοσχευτικό τουρισμό, καθώς και όσους ιατρούς εμπλέκονται μεταγενέστερα στην ιατρική παρακολούθηση ασθενών, που έχουν παράνομα προμηθευτεί όργανα και παραλείπουν να το δηλώσουν στις αρμόδιες αρχές¹⁹². Ως προς την ποινική ευθύνη των δοτών, στην Έκθεση της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης της 3ης Ιουνίου 2003 (Trafficking in Organs in Europe, Rapporteur: Ms Ruth-Gaby Vermot-Mangold) τονίζεται ότι δεν θα πρέπει να τίθεται τέτοιο ζήτημα, δεδομένου ότι οι εν λόγω δότες προβαίνουν σε μια

¹⁹⁰ Το αγγλικό κείμενο, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=17125&lang=EN>, (ημ. προσβ. 22/09/2016), αναφέρει στο στοιχ. 3: «3. *International criminal organizations have identified this lucrative opportunity caused by the 'gap' between organ supply and demand, putting more pressure on people in extreme poverty to resort selling their organs*».

¹⁹¹ Βλ. στοιχ. υπ' αρ. 7 της Σύστασης: «*This situation raises a number of ethical questions: Should the poor provide for the health of the rich? Should the price of alleviating poverty be human health? Should poverty compromise human dignity and health? And in terms of medical ethics, should help to recipients be counterbalanced by neglect of, and harm to, donors?* ».

¹⁹² Βλ. στοιχ. υπ' αρ. 12 της Σύστασης: «*While the prohibition of organ trafficking is legally established in the Council of Europe member states, most countries still have legislative loopholes in this domain. Criminal responsibility in organ trafficking is rarely clearly specified in national criminal codes. Criminal responsibility should include brokers, intermediaries, hospital/nursing staff and medical laboratory technicians involved in the illegal transplant procedure. Medical staff who encourage and provide information on "transplant tourism" should also be liable to prosecution. The medical staff involved in follow-up care of patients who have purchased organs should be accountable if they fail to alert the health authorities of the situation*».

τέτοια πράξη είτε λόγω ακραίας οικονομικής ένδειας, είτε εξαπάτησής τους¹⁹³. Τέλος, γίνεται μνεία του σκοτεινού αριθμού εγκληματικότητας που χαρακτηρίζει την εμπορία οργάνων, με παρεπόμενη τη δυσκολία απόδειξης ότι όντως η τελευταία έλαβε χώρα, καθιστώντας έτσι απαραίτητη τη διακρατική συνεργασία των εθνικών υπουργείων υγείας, εσωτερικών και δικαιοσύνης¹⁹⁴.

Στο πλαίσιο των προτεινόμενων λύσεων και με βάση το διαχωρισμό κρατών σε κράτη προσφοράς (donor countries) και κράτη ζήτησης (demand countries), στη Σύσταση, στο στοιχείο υπ' αρ. 14, καλούνται τα πρώτα: α) να εντοπίσουν τους δότες που πούλησαν παράνομα τα όργανά τους, ώστε να υποβληθούν σε κατάλληλο ιατρικό έλεγχο, β) να τροποποιήσουν ή να εισάγουν στον ποινικό τους κώδικα διατάξεις για την ποινική ευθύνη, όσων διαπράττουν το έγκλημα της παράνομης εμπορίας οργάνων, καθώς και κυρώσεις για το ιατρικό προσωπικό που συμμετέχει σε ανάλογες ενέργειες, γ) να απαγορεύσουν τη δωρεά οργάνων και ιστών από φυλακισμένους ή άλλα άτομα υπό καθεστώς κράτησης, δεδομένου ότι τα τελευταία δεν είναι σε θέση να παράσχουν ελεύθερα τη συναίνεσή τους προς τούτο, δ) να εφαρμόσουν εθνικά προγράμματα, με στόχο την αντιμετώπιση της διαφθοράς και της φτώχειας, κτλ. Όσον αφορά τα κράτη ζήτησης, καλούνται: α) να μην καταβάλλουν αποζημιώσεις, στο πλαίσιο του εθνικού συστήματος ασφάλισης, για παράνομες μεταμοσχεύσεις που έλαβαν χώρα στο εξωτερικό, β) να ενθαρρύνουν πρακτικές post-mortem δωρεάς οργάνων σε συνάρτηση με το ισχύον σύστημα συναίνεσης, γ) να υποβάλλουν σε αυστηρό έλεγχο και συνθήκες διαφάνειας τις τηρούμενες λίστες αναμονής των ασθενών, δ) να λάβουν μέτρα για την καταπολέμηση της δραστηριότητας των μεσαζόντων που εντοπίζουν θύματα μέσω αγγελιών σε εφημερίδες, στο διαδίκτυο, κτλ.

Ειδικότερες πρωτοβουλίες καταπολέμησης της εμπορίας οργάνων έχουν αναληφθεί και για συγκεκριμένα όργανα. Αναφέρονται, ενδεικτικά, το ψήφισμα Resolution CM/Res (2008) 4 on adult-to-adult living donor liver transplantation (αφορά το ήπαρ από ζώντα δότη) και το ψήφισμα Resolution CM/Res (2008) 6 on transplantation of kidneys from living donors who are not genetically related to the recipient (αφορά τα νεφρά από ζώντες δότες χωρίς γενετικό δεσμό με το λήπτη). Και τα δύο συνδέονται με το ζήτημα της εμπορίας οργάνων, αναγνωρίζοντας την τεράστια έλλειψη διαθέσιμων μοσχευμάτων καθώς και την ανάγκη προστασίας των ευπαθών ομάδων προς αποφυγή εμπορευματοποίησης του ανθρώπινου σώματος, με ταυτόχρονη επισήμανση της ανάγκης για τήρηση ασφαλιστικών δικλείδων προκειμένου η μεταμοσχευτική διαδικασία να μην είναι μόνο ιατρικά επιτυχής αλλά και δεοντολογικά ορθή.

1.5.4. Σύσταση REC (2004) 7 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα κράτη-μέλη για την εμπορία οργάνων

Την 19η Μαΐου 2004, η Επιτροπή Υπουργών Εξωτερικών των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης υιοθέτησε τη Σύσταση (2004) 7 για την εμπορία οργάνων [Council of Europe, Recommendation REC (2004) 7 of the Committee of Ministers to member states on organ trafficking]. Αναγνωρίζοντας ότι η παγκόσμια έλλειψη οργάνων δύναται να οδηγήσει τους ασθενείς σε ηθικά απαράδεκτες πρακτικές προκειμένου να εξασφαλίσουν το αναγκαίο

¹⁹³ Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», ό.π., σελ. 68.

¹⁹⁴ Βλ. στοιχ. υπ' αρ. 13 της Σύστασης: «*Organ trafficking, like most criminal activities, is difficult to prove. But it should not be left to the media alone to investigate. Member states have a common responsibility to deal openly with this problem nationally, but also – through multilateral co-operation at European level – bringing together ministries of health, the interior and justice*».

μόσχευμα, ενθαρρύνοντας έτσι τη δράση οργανωμένων κυκλωμάτων, τα κράτη μέλη θέτουν στο άρθρο 1 της Σύστασης, ως πρωταρχικό στόχο, την προστασία της αξιοπρέπειας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων όλων των ανθρώπων στο πλαίσιο της νόμιμης διαδικασίας μεταμοσχεύσεων, αποκληρύσσοντας τον παράνομο χαρακτήρα της εμπορίας οργάνων ως μορφή εκμετάλλευσης. Επισημαίνεται ότι η Σύσταση προσηλώνεται στην προληπτική και όχι στην κατασταλτική έκφραση του εγκληματικού φαινομένου, προτείνοντας μέτρα που θα ενισχύουν, μεταξύ άλλων, την ιχνηλασιμότητα (traceability) των μοσχευμάτων και τη διαφάνεια του εθνικού συστήματος μεταμοσχεύσεων.

Η συνδρομή της Σύστασης στο ακανθώδες ζήτημα του εννοιολογικού προσδιορισμού της εμπορίας οργάνων έγκειται στην πρωτοβουλία να συμπεριληφθούν συμπεριφορές που αφορούν όχι μόνο την εμπορία οργάνων *per se* αλλά και την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους¹⁹⁵. Η πρωτοβουλία αυτή εξηγείται, προφανώς, από το γεγονός ότι το 2004 (έτος έκδοσης της Σύστασης) δεν υπήρχε ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της εμπορίας οργάνων στο πλαίσιο διεθνούς *consensus* (η σχετική δυσχέρεια υφίσταται, τρόπον τινά, ακόμα και σήμερα και μνημονεύεται στην πλειονότητα των διεθνών νομικών κειμένων). Ειδικότερα, στο άρθρο 2 παρ. 4 προβλέπεται ότι ο όρος εμπορία οργάνων και ιστών περιλαμβάνει: α) τη μεταφορά ενός ατόμου σε ένα μέρος με στόχο την αφαίρεση οργάνων ή ιστών του χωρίς την έγκυρη συναίνεσή του, β) τη μεταφορά ενός ατόμου σε ένα μέρος με στόχο την αφαίρεση οργάνων ή ιστών του με την έγκυρη συναίνεσή του *μεν*, προσκρούοντας, *δε*, στην ισχύουσα νομοθεσία και γ) τη μεταμόσχευση των αφαιρεθέντων οργάνων και ιστών, ανεξάρτητα από τη μεταφορά τους, σε αντίθεση προς την ισχύουσα νομοθεσία ή σε διεθνή νομικά κείμενα¹⁹⁶. Πέρα από τον εννοιολογικό προσδιορισμό της εμπορίας οργάνων και ιστών, οριοθετείται η έννοια της αφαίρεσης, δηλαδή της αφαίρεσης από το ανθρώπινο σώμα οργάνου/ιστού, που προορίζεται για μεταμόσχευση με χειρουργική διαδικασία ή άλλα μέσα (παρ. 5), αλλά και της μεταμόσχευσης, η οποία καλύπτει ολόκληρη τη διαδικασία αφαίρεσης οργάνου/ιστού από ένα άτομο και της εμφύτευσής του σε ένα άλλο, συμπεριλαμβανομένων και των ενεργειών προετοιμασίας, συντήρησης, αποθήκευσης και μεταφοράς¹⁹⁷.

Στη Σύσταση προωθείται, μέσω του άρθρου 3, η θεσμοθέτηση ενός επαρκούς νομικού πλαισίου, στο οποίο απαγορεύεται η εμπορευματοποίηση του ανθρώπινου σώματος και των μερών του (σε αρμονία προς τη Σύμβαση του Οβιέδο), με παράλληλη επέκταση της σχετικής νομοθεσίας ώστε να υπάγονται στην τελευταία και ασθενείς που ταξιδεύουν στο εξωτερικό, αποβλέποντας και στην αντιμετώπιση φαινομένων μεταμοσχευτικού τουρισμού. Επιπλέον, δίνεται έμφαση στην ιχνηλασιμότητα (traceability) των ανθρωπίνων οργάνων μέσω του ελέγχου

¹⁹⁵ Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», ό.π., σελ. 69-70.

¹⁹⁶ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο της Σύστασης, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/16805dcf59>, (ημ. προσβ. 23/11/2016), με το άρθρο 2 παρ. 4 να ορίζει: «4. For the purposes of this recommendation the term «organ and tissue trafficking» applies to: -the transportation of a person to a place for the removal of organs or tissues without his or her valid consent, -the transportation of a person to a place for the removal of organs or tissues with his or her consent but in contravention of legislation or other controls in operation in the relevant jurisdiction, -the transplantation of removed organs and tissues, whether transported or not, in contravention of legislation or other regulations in operation in the relevant jurisdiction or in contravention of international legal instruments».

¹⁹⁷ Ομοίως, μετάφραση της συγγραφέως με το άρθρο 2 παρ. 5 να αναφέρει: «5. The term “removal” refers to removal from the body of an organ or tissue intended for transplantation, by a surgical procedure or by other means» καθώς και «the term “transplantation” covers the complete process of removal of an organ or tissue from one person and implantation of that organ or tissue into another person, including all procedures for preparation, preservation, storage and transportation».

και της διαπίστευσης των νομίμων μεταμοσχευτικών κέντρων και τραπεζών, καθώς και των μεταγενέστερων ιατρικών εξετάσεων των ασθενών με παρακολουθηματικό χαρακτήρα (follow up). Ως εκ τούτου, απαγορεύεται κάθε αφαίρεση οργάνων, εκτός και εάν η τελευταία διενεργείται σε νόμιμα μεταμοσχευτικά κέντρα από προσωπικό με αντίστοιχη εκπαίδευση και εμπειρία.

Όπως και στην ανωτέρω περίπτωση της πρωτοβουλίας της Ελληνικής Δημοκρατίας, γίνεται διαχωρισμός μεταξύ οικονομικού οφέλους ως ανταλλάγματος που προέρχεται από αγοραπωλησία οργάνων (το οποίο απαγορεύεται ρητά και απαρέγκλιτα) και νόμιμης αποζημίωσης. Ειδικότερα, με βάση το άρθρο 3 της Σύστασης, δεν συνιστούν περιπτώσεις οικονομικού οφέλους: α) η αποζημίωση ζώντων δοτών για απώλεια εισοδήματος και οποιαδήποτε άλλη εύλογη δαπάνη που προκλήθηκε από τη νόμιμη αφαίρεση ή από τις σχετικές ιατρικές εξετάσεις, β) η καταβολή εύλογης αμοιβής για την παροχή νόμιμων ιατρικών ή συναφών τεχνικών υπηρεσιών που παρασχέθηκαν σε σχέση με τη μεταμόσχευση και γ) η αποζημίωση, σε περίπτωση αδικαιολόγητης βλάβης, λόγω νόμιμης αφαίρεσης οργάνων ή ιστών από ζώντες δότες¹⁹⁸.

Τέλος, στη Σύσταση προτρέπονται τα κράτη μέλη να θέσουν σε εφαρμογή ένα εθνικό σύστημα μεταμοσχεύσεων, το οποίο να διέπεται από την αρχή της ίσης πρόσβασης όλων των πολιτών σε αυτό και με τις εθνικές λίστες αναμονής να περιέχουν όλες τις απαραίτητες πληροφορίες ως προς την ταυτότητα των δοτών και των οργάνων προς μεταμόσχευση. Μέσω των ανωτέρω πληροφοριών θα εξασφαλίζεται η ιχνηλασιμότητα (traceability) του οργάνου από το δότη στο λήπτη, με την επεξεργασία των πληροφοριών να είναι συνεπής προς την προστασία και εμπιστευτικότητα των προσωπικών δεδομένων. Τα όργανα θα προορίζονται μόνο για τα άτομα τα οποία είναι εγγεγραμμένα στις σχετικές λίστες, ενώ θα παρέχεται ενδελεχής ενημέρωση για τους κινδύνους που συνεπάγεται η παράνομη απόκτησή τους για το δότη και το λήπτη, ώστε να αποτρέπονται φαινόμενα εμπορίας οργάνων και μεταμοσχευτικού τουρισμού.

1.5.5. Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 16ης Μαΐου 2005 για τη δράση κατά της εμπορίας ανθρώπων

Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 16ης Μαΐου 2005 για τη δράση κατά της εμπορίας ανθρώπων (Council of Europe Convention on Action against Trafficking in human beings, CETS 197, N.4216/2013), εφεξής Σύμβαση της Βαρσοβίας, ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Ν.4216/2013 (ΦΕΚ Α' 266/10.12.2013), αναπτύσσοντας σχετικές πολιτικές τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και καταστολής. Αποτελεί μία από τις πιο αξιόλογες πρωτοβουλίες, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, καταπολέμησης της εμπορίας ανθρώπων, καθώς συμπεριλαμβάνει περιπτώσεις εντός αλλά και εκτός εθνικών συνόρων ανεξάρτητα από τη διασύνδεσή τους με το οργανωμένο έγκλημα¹⁹⁹. Χαρακτηριστικό της ανθρωποκεντρικής

¹⁹⁸ Ομοίως, μετάφραση της συγγραφέως με το άρθρο 3 να αναφέρει: «*This provision should not apply to payments which do not constitute a financial gain or a comparable advantage, in particular: -compensation of living donors for loss of earnings and any other justifiable expenses caused by the removal or by related medical examinations, - payment of a justifiable fee for legitimate medical or related technical services rendered in connection with transplantation, -compensation in case of unjustified harm resulting from the removal of organs or tissues from living donors*».

¹⁹⁹ Το κείμενο της Σύμβασης, διαθέσιμο στην ελληνική γλώσσα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.dsnet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n%204216.htm>, (ημ. προσβ. 26/11/2016), ορίζει στο άρθρο 2: «*Άρθρο 2-Πεδίο Αναφοράς. Η παρούσα Σύμβαση ισχύει για όλες τις μορφές εμπορίας ανθρώπων, είτε εθνικής είτε διεθνικής, είτε σχετίζεται με οργανωμένο έγκλημα είτε όχι*».

προσέγγισης της εν λόγω Σύμβασης είναι η ρητή αναγνώριση, στο προοίμιο, της εμπορίας ανθρώπων ως ευθείας παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων²⁰⁰, καθώς και η πρόβλεψη μηχανισμού εποπτείας προκειμένου να εξασφαλιστεί η αποτελεσματική εφαρμογή των συμφωνηθέντων από τα συμβαλλόμενα κράτη-μέλη (ομάδα εμπειρογνομόνων τετραετούς θητείας, GRETA). Όπως, δε, προκύπτει και από την ανάλυση των διατάξεών της για την αρωγή και προστασία του θύματος, εμφανής είναι ο προσανατολισμός της προς το θύμα (θυματοκεντρική προσέγγιση).

Ειδικότερα, το άρθρο 4 παρ. α' της Σύμβασης εδράζεται στην οριοθέτηση της εμπορίας ανθρώπων σύμφωνα με το άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο (δηλαδή με το συνδυασμό των τριών στοιχείων της πράξης, των μέσων και του σκοπού εκμετάλλευσης, τα οποία θα πρέπει να συντρέχουν ταυτόχρονα), κατονομάζοντας τις μορφές της (αναγκαστική εργασία, σεξουαλική εκμετάλλευση, κτλ) και με ρητή αναφορά στην αφαίρεση οργάνων. Ειδικότερα, με βάση το άρθρο 4: «Ως "εμπορία ανθρώπων" ορίζεται η στρατολόγηση, μεταφορά, υπόθαλψη ή υποδοχή προσώπων, που γίνεται με απειλή ή άσκηση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, απάτη ή κατάχρηση εξουσίας ή εκμετάλλευση ιδιαίτερα ευάλωτης θέσης ή με προσφορά ή πρόσληψη χρημάτων ή προνομίων, με σκοπό την επίτευξη συναίνεσης αυτών των προσώπων στον έλεγχο τους από άλλο πρόσωπο για λόγους εκμετάλλευσης. Στον όρο εκμετάλλευση περιλαμβάνεται τουλάχιστον η εκμετάλλευση της πορνείας άλλων, ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, η αναγκαστική εργασία ή παροχή υπηρεσιών, η δουλεία και οι παρεμφερείς πρακτικές καθώς και η αφαίρεση οργάνων»²⁰¹. Η χρήση οποιουδήποτε από τα προαναφερθέντα μέσα για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού είναι μείζονος σημασίας καθώς, κατά την παρ. β' του ίδιου άρθρου, η συναίνεση του θύματος δεν θα λαμβάνεται υπόψη εφόσον έχει χρησιμοποιηθεί οποιοδήποτε από τα μέσα αυτά²⁰². Με άλλα λόγια, η περίπτωση αφαίρεσης οργάνων (ως μορφής εμπορίας ανθρώπων) με χρήση κάποιου από τα ανωτέρω οριζόμενα μέσα για την τέλεση του εγκλήματος, συνεπάγεται και την τέλεση αξιόποινης πράξης ανεξάρτητα από την παροχή ή όχι συναίνεσης εκ μέρους του θύματος, με την εξέταση της τελευταίας να παρέλκει.

Ως προς την έννοια του θύματος, σε αντίθεση προς το Πρωτόκολλο του Παλέρμο στο οποίο δεν υφίσταται οριοθέτηση αυτής, στη Σύμβαση της Βαρσοβίας στο άρθρο 4 παρ. ε' απονέμεται η ιδιότητα του θύματος σε οποιοδήποτε φυσικό πρόσωπο υπόκειται σε εμπορία ανθρώπων κατά το εν λόγω άρθρο. Έτσι, η Σύμβαση αυτή αποτελεί το μόνο δεσμευτικό νομοθετικό κείμενο όπου πραγματοποιείται η ως άνω εννοιολογική αποσαφήνιση. Όσον αφορά την παιδική θυματοποίηση, λόγω της ευκολίας με την οποία ένα παιδί καθίσταται θύμα, στη Σύμβαση συμπεριλαμβάνονται ρητά (στην παρ. γ' του ίδιου άρθρου) και οι περιπτώσεις που δεν έχει χρησιμοποιηθεί κανένα από τα μέσα της παρ. α', με στόχο την αποτελεσματικότερη

²⁰⁰ Το αγγλικό κείμενο της Σύμβασης, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/168008371d>, (ημ. προσβ. 26/11/2016), αναφέρει στο προοίμιο: «*Considering that trafficking in human beings constitutes a violation of human rights and an offence to the dignity and the integrity of the human being*».

²⁰¹ Το άρθρο στην αγγλική απόδοση έχει ως εξής: «*“Trafficking in human beings” shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution of others or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs*».

²⁰² Ομοίως: «*b. The consent of a victim of “trafficking in human beings” to the intended exploitation set forth in subparagraph (a) of this article shall be irrelevant where any of the means set forth in subparagraph (a) have been used*».

προστασία του παιδιού²⁰³. Ως προς τα όρια ηλικίας-ανηλικότητα, με βάση την παρ. δ' του ίδιου άρθρου, ως παιδί ορίζεται οποιοδήποτε άτομο κάτω των δεκαοκτώ ετών, σε συνέπεια προς το άρθρο 1 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Ν.2101/1992).

Σε επίπεδο ουσιαστικού ποινικού δικαίου, καίρια είναι η διάταξη του άρθρου 18 της Σύμβασης με τίτλο «Ποινικοποίηση της εμπορίας ανθρώπων», στην οποία προβλέπεται η θέσπιση, ως ποινικού αδικήματος, της περιγραφόμενης στο άρθρο 4 συμπεριφοράς, όταν αυτή εκδηλώνεται από πρόθεση, συμπεριλαμβανομένης και της ποινικής ευθύνης εμπλεκόμενων ατόμων, όπως των μεσαζόντων (εφόσον έχουν χρησιμοποιηθεί τα κατονομαζόμενα στο άρθρο 4 μέσα) αλλά και των ιατρών, κατ' αντιστοιχία του άρθρου 5 του Πρωτοκόλλου του Παλέρμιο. Η επιμέτρηση της ποινής τελείται σε συνδυασμό προς το άρθρο 24 της Σύμβασης στην περίπτωση επιβαρυντικών περιστάσεων (τέλεση πράξης από βαρεία αμέλεια, τέλεση σε βάρος παιδιού, τέλεση από δημόσιο λειτουργό και τέλεση εντός του πλαισίου εγκληματικής οργάνωσης).

Ομοίως, προβλέπεται και η κατ' άρθρο 19 ποινικοποίηση της χρήσης των υπηρεσιών του θύματος με σκοπό την τιμωρία όποιου σε καθεστώς πλήρους συνείδησης εκμεταλλεύεται ή αποκομίζει κέρδος από τις ως άνω υπηρεσίες γνωρίζοντας την ιδιότητα του ατόμου που τις παρέχει (θύμα εμπορίας), χωρίς άσκηση ποινικής δίωξης σε αντίθετη περίπτωση. Η διάταξη αυτή δεν έχει άμεσα δεσμευτικό χαρακτήρα, όπως προκύπτει και από τη σχετική διατύπωση («κάθε κράτος εξετάζει τη λήψη των απαιτούμενων νομοθετικών ή άλλων μέτρων, προκειμένου να θεσπίσει ως ποινικό αδίκημα.....²⁰⁴»), χωρίς ωστόσο να αναιρείται η σημασία της στο γενικότερο πλαίσιο της Σύμβασης. Το συγκεκριμένο άρθρο πάντως παρέχει τροφή για σκέψη αναφορικά με την ποινικοποίηση (ή μη) της συμπεριφοράς των ληπτών σε σχέση με περιπτώσεις αφαίρεσης οργάνων από θύματα εμπορίας, καθώς, αναμφισβήτητα, ο λήπτης, υπό το βάρος της συνεχούς επιδείνωσης της υγείας του, βρίσκεται σε απόγνωση έχοντας κουραστεί από την αναμονή του σε κάποια λίστα μεταμόσχευσης αλλά και έχοντας δοκιμάσει κάθε νόμιμη εναλλακτική λύση χωρίς αποτέλεσμα. Ιδίως σε περιπτώσεις, νεφρικής ανεπάρκειας τελικού σταδίου, η αιμοκάθαρση ως επίπονη και σχεδόν καθημερινή διαδικασία για τον ασθενή διαδραματίζει ουσιώδη ρόλο στην ενδεχόμενη απόφασή του να στραφεί σε μεθόδους αμφίβολης νομιμότητας.

Ωστόσο, επισημαίνεται η δικονομική δυσκολία απόδειξης του ότι ο φερόμενος ως δράστης τελούσε εν πλήρει γνώση του γεγονότος ότι το άτομο που παρείχε τις σχετικές υπηρεσίες είναι, στη πραγματικότητα, θύμα εμπορίας. Η ίδια η έννοια της παροχής υπηρεσιών στην περίπτωση της αφαίρεσης οργάνων από θύμα εμπορίας καθίσταται ακόμα πιο δυσχερής, δεδομένου ότι είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς τη χρήση υπηρεσιών από θύμα σεξουαλικής ή εργασιακής εκμετάλλευσης με το λήπτη τους να δύναται να απόσχει χωρίς αρνητικές συνέπειες για την υγεία του. Αντίθετα, ο λήπτης οργάνου γνωρίζει ότι, εάν δεν αποκτήσει το κατάλληλο για εκείνον όργανο, αντιμετωπίζει με βεβαιότητα το ενδεχόμενο της επιδείνωσης της υγείας του ή, σε ήδη βεβαρημένες περιπτώσεις, του θανάτου του. Ως προς την εννοιολογική προσέγγιση της χρήσης των υπηρεσιών στην υπό εξέταση περίπτωση, νοείται η παροχή του οργάνου και η χρήση του στο πλαίσιο της μεταμοσχευτικής διαδικασίας²⁰⁵. Η ελληνική έννομη τάξη, συνεπώς

²⁰³ Ομοίως: «c. *The recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of a child for the purpose of exploitation shall be considered "trafficking in human beings" even if this does not involve any of the means set forth in subparagraph (a) of this article*».

²⁰⁴ Στην αγγλική διατύπωση του άρθρου 19 χρησιμοποιείται η φράση «*Each Party shall consider adopting such legislative and other measures.....*», προτρέποντας τα κράτη και όχι υποχρεώνοντάς τα να μεριμνήσουν σχετικά.

²⁰⁵ Joint Council of Europe/United Nations Study, «*Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs*», ό.π., σελ. 81-82.

προς τη Σύμβαση, έχει προβλέψει στο άρθρο 323Α ΠΚ παρ. 3, τον κολασμό (στο πλαίσιο περισσότερο της εργασιακής εκμετάλλευσης) με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών όποιου εν γνώσει δέχεται την εργασία προσώπου, το οποίο τελεί υπό τις περιγραφόμενες στις παρ. 1 και 2 συνθήκες ή τα έσοδα από την επαιτεία αυτού.

Ζήτημα τίθεται και ως προς την ποινικοποίηση της συμπεριφοράς των ζώντων δοτών. Στη Σύμβαση της Βαρσοβίας, έχοντας υιοθετηθεί πλήρως ο ορισμός της εμπορίας του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο, γίνεται αναφορά σε θύματα αυτής, όταν τα τελευταία είναι αποδέκτες πράξεων με σκοπό την εκμετάλλευσή τους, όταν δηλαδή ο δότης δύναται να αποτελέσει θύμα εμπορίας με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων του και όχι να προβεί ο ίδιος σε πώλησή τους (στην τελευταία περίπτωση θα είχαμε ενδεχομένως ποινική του ευθύνη στο πλαίσιο της εμπορίας οργάνων). Και εδώ, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ο κοινός παράγοντας της απόγνωσης του δότη και του λήπτη, με το δότη να καθίσταται ευάλωτος σε πρακτικές εξαπάτησης/πίσης από οργανωμένα κυκλώματα προκειμένου να πουλήσει κάποιο όργανό του και την υγεία του να επιδεινώνεται μόλις πραγματοποιηθεί η σχετική αφαίρεση.

Λόγω των ανωτέρω συνθηκών, στη Σύμβαση της Βαρσοβίας προβλέπεται στο άρθρο 26 η δυνατότητα μη επιβολής ποινών σε θύματα για τη συμμετοχή τους σε παράνομες δραστηριότητες, όταν έχουν εξαναγκαστεί να δράσουν με αυτό τον τρόπο²⁰⁶. Υπενθυμίζεται ότι και στην περίπτωση της πρωτοβουλίας της Ελληνικής Δημοκρατίας, είχε προταθεί από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, μέσω της τροπολογίας υπ' αρ. 31, η διαγραφή της διάταξης, με την οποία είχε εισαχθεί η ποινική ευθύνη των ζώντων δοτών για την πώληση οργάνων τους. Κατά συνέπεια, στη Σύμβαση αποτυπώνεται το γενικό πνεύμα περί αποχής από την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος των δοτών για οποιαδήποτε δραστηριότητά τους συνδέεται με την εμπορία προς αφαίρεση οργάνων, εκτός βέβαια από την περίπτωση της ενεργούς συμμετοχής τους ως διακινητών άλλων θυμάτων²⁰⁷.

Ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας της Σύμβασης είναι έκδηλος και στις διατάξεις για την πρόληψη της εμπορίας, καθώς στο άρθρο 5 παρέχεται στα κράτη η διακριτική ευχέρεια να επιλέξουν τα μέτρα, στο πλαίσιο μεταναστευτικής πολιτικής, μέσω των οποίων θα διευκολύνεται η νόμιμη μετανάστευση, ώστε οι μετανάστες να μην πέφτουν θύματα οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας²⁰⁸, τονίζοντας τη στενή σχέση μεταξύ παράνομης μετανάστευσης και εμπορίας. Σε συνάρτηση προς τη διακίνηση των θυμάτων τελεί και το άρθρο 20 της Σύμβασης (ποινικοποίηση πράξεων σχετικών με ταξιδιωτικά έγγραφα και δελτία ταυτότητας) καθώς, συχνά, προκειμένου τα οργανωμένα κυκλώματα να καταστήσουν ανεμπόδιστη τη διέλευση αυτών από τα σύνορα της μιας χώρας προς την άλλη, τα εφοδιάζουν με πλαστά ταξιδιωτικά έγγραφα παρακρατώντας ή καταστρέφοντας τα δικά τους.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι και το άρθρο 22 περί ευθύνης νομικών προσώπων για το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων που διαπράττεται από φυσικό πρόσωπο, το οποίο ενεργεί είτε ατομικά είτε ως μέλος οργάνου του και κατέχει ηγετική θέση σε αυτό βάσει: α) εξουσίας εκπροσώπησής του, β) εξουσιοδότησης λήψης αποφάσεων για λογαριασμό του και γ) άσκησης ελέγχου εντός αυτού. Μάλιστα, στην παρ. 4 του ίδιου άρθρου διαχωρίζεται ρητά η ευθύνη του

²⁰⁶ Με βάση το άρθρο 26 της Σύμβασης: «*Each Party shall, in accordance with the basic principles of its legal system, provide for the possibility of not imposing penalties on victims for their involvement in unlawful activities, to the extent that they have been compelled to do so*».

²⁰⁷ Joint Council of Europe/United Nations Study, «*Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs*», ό.π., σελ. 82-83.

²⁰⁸ Στο άρθρο 5 της Σύμβασης ορίζεται ότι: «*Each Party shall take appropriate measures, as may be necessary, to enable migration to take place legally*».

νομικού προσώπου από την ποινική ευθύνη των φυσικών προσώπων που τέλεσαν την αξιόποινη αυτή πράξη. Καθίσταται, λοιπόν, δυνατή η άσκηση δίωξης σε βάρος όχι μόνο φυσικών προσώπων αλλά και νοσοκομείων/κλινικών για ενδεχομένη εμπλοκή τους σε περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους προκειμένου να λάβουν χώρα στη συνέχεια παράνομες μεταμοσχεύσεις. Αντίστοιχη ερμηνεία περί των προϋποθέσεων θεμελίωσης ποινικής ευθύνης νομικού προσώπου έλαβε χώρα και στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 25ης Μαρτίου 2015 κατά της εμπορίας ανθρώπινων οργάνων (Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, CETS 216), η οποία υπεγράφη στην Ισπανία και αναλύεται στη συνέχεια.

Σε συνάρτηση προς την ευθύνη νομικών προσώπων προβλέπεται και η δυνατότητα, μέσω του άρθρου 23 της Σύμβασης, δήμευσης ή στέρησης των μέσων και προσόδων που αποκτήθηκαν στο πλαίσιο των ανωτέρω παράνομων δραστηριοτήτων, καθώς και η προσωρινή ή μόνιμη διακοπή λειτουργίας των εγκαταστάσεων που χρησιμοποιήθηκαν για την τέλεση πράξεων εμπορίας, αλλά και η προσωρινή ή οριστική απαγόρευση στο δράστη άσκησης της δραστηριότητας κατά την οποία διαπράχθηκε το έγκλημα. Το εν λόγω άρθρο δύναται, επομένως, να εφαρμοστεί σε περιπτώσεις νοσοκομείων και κλινικών που συνεργάζονται με οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας ανθρώπων, αλλά και στις περιπτώσεις μεμονωμένων ιατρών, νοσηλευτών και λοιπού προσωπικού που συμμετέχουν ενεργά σε οποιεσδήποτε σχετικές δραστηριότητες (διενέργεια ιατρικών εξετάσεων, πραγματοποίηση παράνομων μεταμοσχεύσεων, μετεγχειρητική φροντίδα, κτλ).

Σε δικονομικό επίπεδο, κατοχυρώνεται η προστασία θυμάτων, μαρτύρων και όσων συνεργάζονται με τις δικαστικές αρχές (άρθρο 28), σε αντίθεση προς το Πρωτόκολλο του Παλέρμιο όπου απουσιάζουν συναφείς προστατευτικές διατάξεις. Ως εκ τούτου, τα σχετικά άρθρα της Σύμβασης αποκτούν ιδιαίτερη αξία, ιδίως ενόψει του γεγονότος ότι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων εμπλοκής οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας, είναι σύνηθες το θύμα και η οικογένειά του να δέχονται απειλές προκειμένου να μη μιλήσουν στην αστυνομία, να μην υφίστανται επαρκείς μαρτυρίες για τη θέση σε κίνηση της ποινικής δίωξης κατά των δραστών ή, ακόμα και εάν εκείνη τελεσφορήσει, σε μεταγενέστερο επίπεδο να επέρχεται η αθώωση των τελευταίων λόγω ανεπαρκών αποδεικτικών στοιχείων. Και εδώ, στην παρ. 3 του ίδιου άρθρου είναι παρούσα η σχετική μέριμνα για τα παιδιά-θύματα «στα οποία παρέχονται ειδικά μέτρα προστασίας που λαμβάνουν υπ' όψιν το συμφέρον τους». Πρωταρχικός στόχος, μεταξύ άλλων, πρέπει να είναι η προστασία της ταυτότητας και της ιδιωτικότητας των θυμάτων εμπορίας, των οποίων η τραυματοποίηση δύναται να συντελεστεί και σε δεύτερο επίπεδο, κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της σχετικής δίκης ή και λόγω της ευρείας ειδησεογραφικής κάλυψης τέτοιων περιπτώσεων (άρθρο 11).

Αντίστοιχης σημασίας είναι και οι διατάξεις της Σύμβασης αναφορικά με την αρωγή (άρθρο 12) και τον επαναπατρισμό (άρθρο 16) των θυμάτων. Ως προς την αρωγή προβλέπεται η παροχή κατάλληλης διαμονής, ψυχολογικής υποστήριξης, ιατρικής βοήθειας, μετάφρασης και διερμηνείας με ταυτόχρονη αναφορά (παρ. 7) στις ειδικές ανάγκες των ατόμων που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες, ιδίως των παιδιών. Σε αυτό το σημείο τονίζεται η ανάγκη ιατρικής περίθαλψης που έχει το θύμα στην περίπτωση αφαίρεσης οργάνων του. Και ενώ στο Πρωτόκολλο του Παλέρμιο λαμβάνει χώρα γενική αναφορά στην ανάγκη παροχής της ανωτέρω περίθαλψης στα θύματα εμπορίας (άρθρο 6 παρ. 3 του Πρωτοκόλλου), στη Σύμβαση της Βαρσοβίας στο άρθρο 12 περί αρωγής υπάρχει ρητή διάκριση μεταξύ πρόσβασης σε επείγουσα ιατρική θεραπεία για όλα τα άτομα, για τα οποία υφίστανται βίσιμες ενδείξεις ότι είναι θύματα

εμπορίας (παρ. 1, στοιχ. β') και σε απαραίτητη ιατρική βοήθεια που παρέχεται μόνο στα θύματα, που διαμένουν νόμιμα (άρα με σχετική άδεια διαμονής) στην επικράτεια του κάθε συμβαλλόμενου κράτους²⁰⁹. Πρόσθετη διαφορά μεταξύ των δύο ανωτέρω άρθρων είναι το ότι στη Σύμβαση προβλέπεται ρητή υποχρέωση των κρατών περί αρωγής των θυμάτων, σε αντίθεση με το άρθρο 6 του Πρωτοκόλλου στο οποίο, όπως επισημαίνεται και στη συνέχεια, τα κράτη απλά προτρέπονται να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα δίχως να ασκείται πιο άμεση πίεση²¹⁰.

Ως προς τον επαναπατρισμό των θυμάτων, τονίζεται η ανάγκη μιας γρήγορης, χωρίς αδικαιολόγητες καθυστερήσεις, επιστροφής, με σεβασμό των δικαιωμάτων, της ασφάλειας και της αξιοπρέπειας του θύματος. Και εδώ (παρ. 7) προβλέπεται ιδιαίτερη μέριμνα για τον επαναπατρισμό των παιδιών-θυμάτων, καθώς ορίζεται ρητά ότι «δεν θα επιστρέφονται σε ένα κράτος, για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις, έπειτα από αξιολόγηση των κινδύνων και της ασφάλειας, ότι η εν λόγω επιστροφή δεν τελεί προς όφελός τους». Τέλος, σε σχέση προς το Πρωτόκολλο του Παλέρμο, στη Σύμβαση της Βαρσοβίας αναφέρεται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια η δυνατότητα αποζημίωσης των θυμάτων καθώς προβλέπεται, μέσω του άρθρου 15 παρ. γ', η αποκατάσταση κάθε ζημίας τους, υλικής (για παράδειγμα έξοδα ιατρικής θεραπείας) και μη υλικής (ηθική βλάβη). Η διαδικασία αποζημίωσης εναπόκειται προς οριοθέτηση στο κάθε κράτος (στο πλαίσιο ποινικής δίκης ή με αγωγή στα πολιτικά δικαστήρια), ωστόσο, πλήρης αποζημίωση των θυμάτων σπάνια επέρχεται, διότι οι δράστες δεν εντοπίζονται, εξαφανίζονται ή έχουν κρύψει με επιμέλεια τα περιουσιακά τους στοιχεία²¹¹. Για αυτόν το λόγο, στη Σύμβαση της Βαρσοβίας γίνεται προσπάθεια να διασφαλιστεί ότι τα θύματα εμπορίας θα λάβουν την αποζημίωση που τους αντιστοιχεί (παρ. 4), για παράδειγμα μέσω της δημιουργίας ενός ταμείου αποζημίωσης ή και από προγράμματα ενίσχυσης με χρηματοδότηση από χρήματα-προϊόν δήμευσης λόγω προέλευσής τους από παράνομη δραστηριότητα κατ' άρθρο 23.

Όπως προκύπτει ξεκάθαρα από τα ανωτέρω, η έννοια του θύματος αποτελεί βασικό άξονα περιστροφής της Σύμβασης της Βαρσοβίας, στην οποία αν και ακολουθούνται ως προς την οριοθέτηση του αδικήματος της εμπορίας ανθρώπων και των μορφών της οι διατάξεις του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, ο προσανατολισμός προς το θύμα είναι ουσιαστικότερος, αποβλέποντας στην όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη προστασία του. Η προσπάθεια αυτή δεν είναι έκδηλη μόνο στη σειρά διατάξεων για την αρωγή και τον επαναπατρισμό του θύματος ή τη δυνατότητα διεθνούς συνεργασίας σε τρία επίπεδα (της πρόληψης και καταπολέμησης της εμπορίας ανθρώπων, της αρωγής θυμάτων και της ανάκρισης/ποινικής δίωξης των ως άνω αξιόποινων συμπεριφορών), αλλά και από την εννοιολογική διεύρυνση της «ευάλωτης θέσης» του θύματος, ώστε να συμπεριλάβει και την οικονομική αδυναμία ως παράγοντα διαμόρφωσης της απόφασής του να πουλήσει κάποιο όργανό του. Εξάλλου, στην Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης αναφέρεται ρητά ότι η εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης σημαίνει εκμετάλλευση οποιασδήποτε κατάστασης, στην οποία το άτομο δεν έχει άλλη πραγματική ή αποδεκτή επιλογή παρά μόνο να ενδώσει στην προαναφερθείσα εκμετάλλευση, καθώς και ότι η εκμετάλλευση αυτή δύναται να είναι και οικονομική.

Στο πλαίσιο αυτό, στο άρθρο 10 της Σύμβασης ορίζεται ότι κάθε συμβαλλόμενο κράτος οφείλει να στελεχώνει τις αρμόδιες αρχές του με άτομα που δύνανται να αναγνωρίζουν και να βοηθούν τα θύματα εμπορίας. Σε περίπτωση, δε, που οι αρμόδιες αρχές έχουν βásiμους λόγους

²⁰⁹ Η διατύπωση του άρθρου 12 της Σύμβασης είναι η εξής: «*victims lawfully resident within its territory*».

²¹⁰ Ομοίως, στο άρθρο 12 γίνεται χρήση των φράσεων «*shall adopt*», «*shall take*», «*shall provide*», σε αντίθεση με το άρθρο 6 του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο όπου γίνεται χρήση της φράσης «*shall consider implementing*».

²¹¹ Joint Council of Europe/United Nations Study, «*Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs*», όπ.π., σελ. 87-88.

να πιστεύουν ότι ένα άτομο έχει πέσει θύμα εμπορίας, για λόγους προστασίας του δεν θα απομακρύνεται από την επικράτεια του συμβαλλόμενου μέρους μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία αναγνώρισής του ως τέτοιου (παρ. 2 του ίδιου άρθρου). Ακόμα και εάν το εν δυνάμει θύμα βρίσκεται παράνομα στο έδαφος του συμβαλλόμενου κράτους, στο άρθρο 13 της Σύμβασης παρέχεται μια περίοδος επίσκεψης τριάντα (30) ημερών, ώστε το τελευταίο να ξεφύγει από την επιρροή των δραστών, προκειμένου να αποφασίσει εάν θα συνεργαστεί με τις αρμόδιες αρχές, χωρίς να επιτρέπεται η κίνηση οποιασδήποτε διαδικασίας απέλασης σε βάρος του. Η περίοδος αυτή δεν τηρείται, εάν συντρέχουν λόγοι δημόσιας τάξης ή το άτομο επικαλέστηκε την ιδιότητα του θύματος καταχρηστικά. Η χορήγηση προθεσμίας επίσκεψης στο θύμα, πέρα από τη δυνατότητα ψυχολογικής και σωματικής ανάκαμψής του, έχει και μια πρόσθετη χρησιμότητα καθώς βοηθά στην αποκάλυψη της αθέατης πλευράς του εγκληματικού φαινομένου, το οποίο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, χαρακτηρίζεται από υψηλό σκοτεινό αριθμό. Δεδομένου ότι μόνιμο εμπόδιο στη συλλογή πραγματικών και αξιόπιστων στοιχείων είναι πάντα ο φόβος του θύματος για αντίποινα και ο δισταγμός του να καταγγείλει την εκμετάλλευσή του στις αρμόδιες αρχές, η δυνατότητα επίσκεψης θα μπορούσε ίσως να το βοηθήσει να κινηθεί προς τη σωστή κατεύθυνση και ήρεμο πλέον να λάβει μια συνειδητοποιημένη απόφαση για καταγγελία των δραστών. Κατά συνέπεια, ο σκοτεινός αριθμός θα μπορούσε να αντιστραφεί μέσω της θέσης σε ισχύ περισσότερων ποινικών διώξεων, άρα και περισσότερων διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων που να αφορούν τους δράστες, τα θύματα και τις καταδίκες²¹².

Κάθε βέβαια προσπάθεια προστασίας του θύματος τελεί υπό την αίρεση αναγνώρισής του ως τέτοιου άρα και απόδειξης, στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας, ότι όντως τελέστηκε το έγκλημα εμπορίας. Παρά, λοιπόν, τον προσανατολισμό της Σύμβασης προς το θύμα και την προστασία του, έχουν διατυπωθεί ενδοιασμοί σχετικά με το εάν καλύπτονται όλες οι εκφάνσεις της εμπορευματοποίησης οργάνων²¹³, ενώ δεν θα πρέπει να παραβλέπεται και το γεγονός ότι, συχνά, το θύμα εμπορίας δεν αναγνωρίζεται ως τέτοιο, εξαιτίας ανεπαρκούς στελέχωσης των αρμόδιων υπηρεσιών που έρχονται σε πρώτη επαφή μαζί του (τελωνιακοί υπάλληλοι, αστυνομία, κτλ) με καταρτισμένο προσωπικό, με αποτέλεσμα την ύπαρξη σύγχυσης μεταξύ θυμάτων εμπορίας και λαθρομεταναστών. Κριτική έχει ασκηθεί και ως προς την προθεσμία επίσκεψης των τριάντα (30) ημερών, ως εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα μετά την παρέλευση του οποίου είναι ορατό το ενδεχόμενο το θύμα εμπορίας να μην έχει προλάβει στο μεταξύ να ανακάμψει και να μην είναι σε θέση να συνεργαστεί με τις αρχές. Με αυτό το δεδομένο, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την υιοθέτηση της Σύμβασης της Βαρσοβίας προτάθηκε η επιμήκυνση της σχετικής προθεσμίας στους τρεις μήνες, πρόταση που δεν έγινε δεκτή, ενώ έχει διατυπωθεί και η άποψη περί καθορισμού της διάρκειας επίσκεψης με βάση τις περιστάσεις της κάθε υπό εξέταση περίπτωσης²¹⁴.

Τέλος, ενδοιασμοί έχουν διατυπωθεί και ως προς την αλληλεπίδραση μεταξύ της προαναφερθείσας ομάδας εμπειρογνομόνων, της GRETA και της Επιτροπής των Μερών (ήτοι του πολιτικού οργάνου του μηχανισμού της GRETA). Η δυνατότητα της τελευταίας ως προς την υιοθέτηση Συστάσεων προς συμμόρφωση με αποδέκτες κράτη τα οποία ακολουθούν μερικώς τις διατάξεις της Σύμβασης, ενδέχεται να αποδυναμώσει το αντίστοιχο έργο των ανωτέρω

²¹² Βλ. Κυριαζή Τ., *όπ.π.*, σελ. 266.

²¹³ Βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», *όπ.π.* σελ. 34.

²¹⁴ Με βάση την Κυριαζή Τ., η διάρκεια της προθεσμίας επίσκεψης εξαρτάται από τις ανάγκες του κάθε θύματος, καθώς άλλα θύματα ανακάμπτουν γρήγορα και άλλα χρειάζονται περισσότερο χρόνο για να ξεπεράσουν το ψυχολογικό, κυρίως, τραύμα που έχουν υποστεί, *όπ.π.*, σελ. 267-268.

εμπειρογνομόνων, ιδίως εάν εμφιλοχωρήσει η «πολιτικοποίηση» της ελεγκτικής διαδικασίας. Ωστόσο, επισημαίνεται και η αντίστροφη προσέγγιση, δηλαδή το ότι μια έμμεση πολιτική πίεση από την Επιτροπή των Μερών προς χώρες που αρνούνται να συμμορφωθούν με μη δεσμευτικές Συστάσεις θα μπορούσε να παράγει τα επιθυμητά αποτελέσματα, αρκεί βέβαια οι αρμοδιότητες του ως άνω πολιτικού οργάνου να είναι οριοθετημένες με σαφήνεια²¹⁵.

1.5.6. Οδηγία 2011/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 5ης Απριλίου 2011 για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου

Η Οδηγία 2011/36/ΕΕ (Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA) ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Ν.4198/2013 (ΦΕΚ Α' 215/11.10.2013), προβλέποντας τη σύσταση οργάνων επιφορτισμένων με τη διεκπεραίωση προγραμμάτων αποζημίωσης για τα θύματα εμπορίας ανθρώπων και το συντονισμό της αντίστοιχης εθνικής πολιτικής. Όπως αναφέρεται στο εισαγωγικό στοιχ. υπ' αριθμ. 11, στην Οδηγία υιοθετείται μια ευρύτερη αντίληψη ως προς την έννοια της εμπορίας ανθρώπων, σε αντίθεση με την προγενέστερή της απόφαση-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ, στην οποία δεν γινόταν αναφορά πούθενά στην εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους²¹⁶. Ως εκ τούτου, συμπεριλήφθηκε στο πεδίο εφαρμογής της η καταναγκαστική επαιτεία, οι παράνομες υιοθεσίες, οι καταναγκαστικοί γάμοι και κυρίως «η εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, που συνιστά σοβαρή παραβίαση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και της σωματικής ακεραιότητας», διευρύνοντας τον ορισμό της εμπορίας ανθρώπων, με ρητή αναφορά στη μορφή της αφαίρεσης οργάνων, ώστε να συμπεριληφθούν όσο το δυνατόν περισσότερες μορφές εκμετάλλευσης²¹⁷.

Ειδικότερα, στο άρθρο 2 παρ. 1 της Οδηγίας ορίζεται ότι: «1. Τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα, προκειμένου να εξασφαλίσουν ότι τιμωρούνται οι ακόλουθες εκ προθέσεως τελούμενες πράξεις: Η πρόσληψη, μεταφορά, διακίνηση, στέγαση ή υποδοχή προσώπων, συμπεριλαμβανομένης και της ανταλλαγής ή της μεταβίβασης εξουσίας επί των προσώπων αυτών, με την απειλή της χρήσης ή τη χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, απάτη, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή με πληρωμή ή αποδοχή χρημάτων ή άλλων απολαβών για την εξασφάλιση της συναίνεσης προσώπου κατέχοντος εξουσία επί ενός άλλου, με σκοπό εκμετάλλευσης»²¹⁸, ενώ στην παρ. 3 ορίζεται ότι: «3. Η

²¹⁵ Βλ. Κυριαζή Τ., όπ.π., σελ. 281-283.

²¹⁶ Βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 34 και 50 καθώς και Scarpa S., Trafficking in human beings: Modern slavery, Oxford University Press, 2008, σελ. 179.

²¹⁷ Το αγγλικό κείμενο της Οδηγίας, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://ec.europa.eu/antitrafficking/sites/antitrafficking/files/directive_thb_1_101_15_april_2011_1.pdf, (ημ. προσβ. 23/01/2016) αναφέρει: «The Directive adopts a broader concept of what should be considered trafficking in human beings than under the former Framework Decision 2002/629/JHA, and therefore includes additional forms of exploitation».

²¹⁸ Στο άρθρο 2 παρ. 1 της Οδηγίας ορίζεται ότι: «1. Member States shall take the necessary measures to ensure that the following intentional acts are punishable: The recruitment, transportation, transfer, harbouring or reception of persons, including the exchange or transfer of control over those persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation».

εκμετάλλευση περιλαμβάνει, τουλάχιστον, την εκμετάλλευση της εκπόρνευσης άλλων ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, την καταναγκαστική παροχή εργασίας ή υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένης της επαιτείας, τη δουλεία ή άλλες πρακτικές παρεμφερείς προς τη δουλεία, την οικιακή δουλεία, την εκμετάλλευση εγκληματικών δραστηριοτήτων ή την αφαίρεση οργάνων»²¹⁹.

Και στη συγκεκριμένη Οδηγία προβλέπεται μέσω σχετικών διατάξεων (όπως και στην προεκτεθείσα Σύμβαση της Βαρσοβίας) ειδική μέριμνα για την αποτελεσματικότερη προστασία των παιδιών-θύματων εμπορίας λόγω της ιδιαίτερα ευάλωτης θέσης τους. Εξάλλου, η ανάγκη θεσμοθέτησης ενός προστατευτικού πλέγματος με αποδέκτες παιδιά δικαιολογείται και από το εισαγωγικό στοιχ. υπ' αριθμ. 8 της Οδηγίας όπου αναφέρεται ότι «τα παιδιά είναι πιο ευάλωτα από τους ενήλικους και συνεπώς κινδυνεύουν περισσότερο να πέσουν θύματα εμπορίας ανθρώπων. Η παρούσα Οδηγία πρέπει να εφαρμόζεται με γνώμονα το ύψιστο συμφέρον του παιδιού, σύμφωνα με το Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τη σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών του 1989 για τα δικαιώματα του παιδιού»²²⁰.

Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 4 προβλέπεται στερητική της ελευθερίας ποινή, το ανώτατο όριο της οποίας θα ανέρχεται σε τουλάχιστον δέκα έτη σε περιπτώσεις που το έγκλημα τελέσθηκε σε βάρος ιδιαίτερα ευάλωτου θύματος, συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών. Η έννοια της εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης του θύματος οριοθετείται (όπως άλλωστε και στη Σύμβαση της Βαρσοβίας) ως η κατάσταση, στην οποία το σχετικό πρόσωπο δεν έχει άλλη πραγματική ή αποδεκτή επιλογή, από το να υποστεί τη συγκεκριμένη εκμετάλλευση (αρ. 2 παρ. 2)²²¹. Μάλιστα, στο άρθρο 2 παρ. 5 διαχωρίζεται η περίπτωση που το θύμα εμπορίας είναι παιδί, χαρακτηρίζοντάς την ως αξιόποινη πράξη εμπορίας ακόμα και εάν δεν έχουν χρησιμοποιηθεί τα προσδιοριζόμενα στην παρ. 1 μέσα²²², ενώ στο εισαγωγικό στοιχ. υπ' αριθμ. 11 αναφέρεται ότι στις περιπτώσεις που εμπλέκεται παιδί, καμία συναίνεση δεν μπορεί να θεωρηθεί έγκυρη. Και εδώ, παιδί θεωρείται κάθε πρόσωπο ηλικίας κάτω των δεκαοκτώ ετών (παρ. 6).

Στο ίδιο πλαίσιο προστασίας, στα άρθρα 13 και 14 της Οδηγίας περιλαμβάνονται γενικές διατάξεις για την παροχή συνδρομής και στήριξης όπως, ενδεικτικά, η πρόσβαση του παιδιού-θύματος στην εκπαίδευση, ο διορισμός εκπροσώπου/κηδεμόνα, η παροχή στήριξης στην οικογένεια του παιδιού κτλ. Όσον αφορά την ποινική διαδικασία, με βάση το άρθρο 15, τα παιδιά-θύματα δικαιούνται δωρεάν νομικής εκπροσώπησης, οι συνεντεύξεις με αυτά στο πλαίσιο της ποινικής έρευνας πρέπει να πραγματοποιούνται το συντομότερο δυνατό, ενώ υφίσταται δυνατότητα διεξαγωγής της ποινικής δίκης κεκλεισμένων των θυρών. Ειδική μνεία γίνεται στο άρθρο 16 της Οδηγίας για το διορισμό κηδεμόνα για τα ασυνόδευτα ή χωρισμένα από την οικογένειά τους παιδιά με στόχο την ανεύρεση μόνιμης λύσης και με γνώμονα το βέλτιστο συμφέρον των τελευταίων.

²¹⁹ Ομοίως, στο άρθρο 2 παρ. 3 ορίζεται ότι: «3. *Exploitation shall include, as a minimum, the exploitation of the prostitution of others or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, including begging, slavery or practices similar to slavery, servitude, or the exploitation of criminal activities, or the removal of organs*».

²²⁰ Ομοίως, στο στοιχ. υπ' αριθμ. 8 αναφέρεται: «*Children are more vulnerable than adults and therefore at greater risk of becoming victims of trafficking in human beings. In the application of this Directive, the child's best interests must be a primary consideration, in accordance with the Charter of Fundamental Rights of the European Union and the 1989 United Nations Convention on the Rights of the Child*».

²²¹ Ομοίως, στην παρ. 2 αναφέρεται: «*2. A position of vulnerability means a situation in which the person concerned has no real or acceptable alternative but to submit to the abuse involved*».

²²² Ομοίως, στην παρ. 5 αναφέρεται: «*5. When the conduct referred to in paragraph 1 involves a child, it shall be a punishable offence of trafficking in human beings even if none of the means set forth in paragraph 1 has been used*».

Τέλος, ιδιαίτερη σημασία έχει το άρθρο 8 της Οδηγίας, στο οποίο απαγορεύεται η άσκηση ποινικής δίωξης και η επιβολή ποινών σε βάρος θυμάτων εμπορίας για την εμπλοκή τους στις παράνομες ενέργειες του άρθρου 2 εφόσον εξαναγκάστηκαν προς αυτές, όπως και στο άρθρο 9 που προβλέπεται η λήψη μέτρων από τα κράτη μέλη προκειμένου να έχουν διττή δικαιοδοσία, όχι μόνο, δηλαδή, στις περιπτώσεις που το έγκλημα τελείται εντός εθνικών τους συνόρων αλλά και όταν τελείται από υπήκοό τους εκτός αυτών. Εν κατακλείδι, η Οδηγία 2011/36/ΕΕ δεν έχει εφαρμογή αποκλειστικά στην εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους, αλλά γίνεται ρητή αναφορά σε αυτή εντός του γενικότερου πλαισίου του αδικήματος της εμπορίας ανθρώπων, αναγνωρίζοντας ότι η τελευταία αποτελεί κατάφωρη προσβολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, δεν εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής της η τέλεση αξιόποινων πράξεων σχετικών με την εμπορία οργάνων, κυττάρων και ιστών (trafficking in organs, tissues and cells, OTC) που προέρχονται από θανόντα άτομα, καθώς σε αυτή την περίπτωση δεν υφίστανται ζωντανοί δότες προς διακίνηση και εμπορία²²³.

1.5.7. Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 25ης Μαρτίου 2015 κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων

Σε αντίθεση με τα προγενέστερα νομοθετικά κείμενα, η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων (Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, CETS 216), «αποκλίνει» από την προσήλωση στην εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, έχοντας ως άξονα περιστροφής της την ίδια την αφαίρεσή τους και επιχειρώντας να ρυθμίσει μια μορφή εμπορίας ανθρώπων στην οποία μέχρι πρότινος δεν είχε δοθεί επαρκές βάρος από τη διεθνή κοινότητα.

Η Σύμβαση στηρίχτηκε σε προσχέδιο που εγκρίθηκε το Δεκέμβριο 2012 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τα ποινικά ζητήματα [European Committee on Crime Problems (CDPC)] και, ακόλουθα, το 2013, από την Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης [CoE Parliamentary Assembly]. Το περιεχόμενο της Σύμβασης υποστηρίχθηκε και από τις δύο Επιτροπές, τα μέλη των οποίων γνωμοδότησαν μεταγενέστερα (CoE Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development και Committee on Legal Affairs and Human Rights) με ταυτόχρονη διατύπωση προβληματισμών ως προς ορισμένα σημεία αυτής²²⁴. Το κείμενο της Σύμβασης υιοθετήθηκε από την Επιτροπή Υπουργών (Committee of Ministers) την 9η Ιουλίου 2014 και στη συνέχεια υπεγράφη την 25η Μαρτίου 2015 στη βορειοδυτική Ισπανία (Santiago de Compostela) από δεκατέσσερα κράτη (Αλβανία, Αυστρία, Βέλγιο, Τσεχική Δημοκρατία, Ελλάδα, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Νορβηγία, Δημοκρατία της Μολδαβίας, Πολωνία, Πορτογαλία, Ισπανία, Τουρκία και το Ηνωμένο Βασίλειο) την πρώτη μέρα του αντίστοιχου διεθνούς συνεδρίου που συνδιοργανώθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και την ισπανική κυβέρνηση²²⁵. Η Ελλάδα, αν και έχει υπογράψει την ανωτέρω Σύμβαση, δεν την έχει ακόμα κυρώσει με εσωτερικό νόμο²²⁶.

²²³ Βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 50-51.

²²⁴ Ειδικότερα, υποστηρίχθηκε ότι η Σύμβαση ήταν υπέρμετρα προσανατολισμένη στις ποινικές εκφάνσεις της εμπορίας οργάνων και όχι επαρκώς στην πρόληψή της, ότι δεν δόθηκε σημασία στον παράγοντα της έλλειψης οργάνων, ο οποίος και αποτελεί τη βασική αιτία της εμπορίας, ότι απουσιάζει η υποχρέωση των κρατών μελών να υποβάλλουν αναφορές παρακολουθηματικού χαρακτήρα (follow-up reporting requirement), ενώ ταυτόχρονα επισημάνθηκε και η ανάγκη θεσμοθέτησης ενός πρόσθετου πρωτοκόλλου για τα ανθρώπινα κύτταρα και ιστούς.

²²⁵ Πέρα από τα ανωτέρω κράτη, μέχρι την 20/12/2018 (ημερομηνία συγγραφής της παρούσας) έχουν προστεθεί η Αρμενία, η Ιρλανδία, η Κόστα Ρίκα, η Κροατία, η Λετονία, η Μάλτα, το Μαυροβούνιο, η Ρωσική Ομοσπονδία, η

Αφετηρία της Σύμβασης είναι, όπως αναφέρεται και στο προοίμιό της, η συμβολή των κρατών στην εξάλειψη της εμπορίας οργάνων μέσω της εισαγωγής νέων πράξεων ως αδικημάτων, προς συμπλήρωση του ήδη υπάρχοντος διεθνούς πλαισίου καταπολέμησης της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους. Η ανάγκη συμπλήρωσης προκύπτει και από την Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης (στοιχ. υπ' αριθμ. 9) καθώς δίνεται έμφαση στις διεθνείς διαστάσεις που έχει λάβει το εμπόριο οργάνων κυττάρων και ιστών, με αποτέλεσμα την παραβίαση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στην ανωτέρω Έκθεση επισημαίνεται ότι παρά την ύπαρξη διεθνών κειμένων, όπως το Πρωτόκολλο του Πατέρμο και η Σύμβαση της Βαρσοβίας, υπάρχουν ασάφειες και κενά (loopholes) μη επαρκώς ρυθμισμένα από το ισχύον διεθνές νομοθετικό πλαίσιο²²⁷. Μάλιστα, ενώ προβλέπονται περιπτώσεις εκμετάλλευσης του θύματος μέσω απειλής/εξαπάτησης για την αφαίρεση των οργάνων του, δεν καλύπτονται εξίσου οι περιπτώσεις που ο δότης έχει επαρκώς παράσχει τη συναίνεσή του για την αφαίρεση των οργάνων του ή δεν θεωρείται θύμα κατά τους ορισμούς του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο ή της Σύμβασης της Βαρσοβίας (στοιχ. υπ' αριθμ. 10)²²⁸.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, έκδηλη είναι η προσπάθεια διεύρυνσης του εννοιολογικού πλαισίου της εμπορίας ανθρώπων και η προσήλωση στην εμπορία οργάνων *per se* με το βάρος να μετατοπίζεται στο όργανο και όχι στον άνθρωπο-δότη. Στο άρθρο 2 παρ. 1 της Σύμβασης οριοθετείται το πεδίο εφαρμογής της στην εμπορία ανθρωπίνων οργάνων με σκοπό τη μεταμόσχευση και άλλους σκοπούς, συμπεριλαμβάνοντας έτσι και άλλες μορφές παράνομης αφαίρεσης και εμφύτευσης²²⁹. Με βάση την παρ. 2 του ίδιου άρθρου, στην έννοια της εμπορίας

Ελβετία και η Ουκρανία, βλ. Chart of signatures and ratifications of Treaty 216, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/216/signatures?p_auth=Ep0Owbnl. Με αφορμή την υπογραφή της Σύμβασης, έλαβε χώρα την 25η και 26η Μαρτίου 2015 στο Santiago de Compostela διεθνές συνέδριο που συνδιοργανώθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και τις ισπανικές αρχές, στο οποίο συμμετείχαν τουλάχιστον 250 ειδικοί προερχόμενοι από αστυνομικές και δικαστικές υπηρεσίες, τον ιατρικό κλάδο και την ακαδημαϊκή κοινότητα, βλ. Council of Europe, European Committee on Crime Problems, High level international Conference on the fight against trafficking in human organs, Concept paper διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.coe.int/en/web/cdpc/high-level-international-conference-on-the-fight-against-trafficking-in-human-organs>, (ημ. προσβ. 20/03/2016).

²²⁶ Βλ. Νικολαΐδου Μ., «Η πρώτη διεθνής συνθήκη για την πάταξη της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων», 27/03/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.euractiv.gr/i-eyropi-kai-o-kosmos/proti-diethnis-sinthiki-gia-tin-pataxitis-emporias-anthropinon-organon, (ημ. πρόσβ. 09/01/2016), «Την ευρωπαϊκή σύμβαση κατά της εμπορίας οργάνων υπογράφει η Ελλάδα», Newpost, 23/03/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.newpost.gr/ellada/452290/thn-eyrwpa-kh-symbash-kata-ths-emporias-organwn-yprografei-h-ellada, (ημ. πρόσβ. 09/01/2016), «Spain signs world's first organ trafficking treaty», The Local, 26/03/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.thelocal.es/20150326/european-nations-sign-worlds-first-organ-trafficking-treaty, (ημ. πρόσβ. 09/01/2016) και «Η Ελλάδα υπογράφει τη σύμβαση κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων», Ημερησία, 23/03/2015, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, www.imerisia.gr/article.asp?catid=27201&subid=2&pubid=113487374 (ημ.πρόσβ.09/01/2016).

²²⁷ Βλ. Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs με το αγγλικό κείμενο διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/16800d3840> (ημ. προσβ. 29/03/2016), όπου στο στοιχείο υπ' αριθμ. 9 αναφέρεται: «.....*trafficking in human organs, tissues and cells is a problem of global proportions that violates basic human rights and fundamental freedoms and constitutes a direct threat to individual and public health....*» και «.....*despite the existence of two international legal binding instruments [namely the aforesaid UN Trafficking Protocol and the Council of Europe Trafficking Convention], important loopholes, that are not sufficiently addressed by these instruments, continue to exist in the international legal framework*».

²²⁸ Βλ. Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, όπ.π. όπου στο στοιχείο υπ' αριθμ. 10 αναφέρεται: «.... *existing international legal instruments only address the scenario where recourse is had to various coercive or fraudulent measures to exploit a person in the context of the removal of organs, but do not sufficiently cover scenarios, in which the donor has-adequately- consented to the removal of organs or-for other reasons- is not considered to be a victim of trafficking in terms of the [...] conventions*».

²²⁹ Μετάφραση της συγγραφείας από το αγγλικό κείμενο της Σύμβασης, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://rm.coe.int/16806dca3a>, (ημ. προσβ. 29/03/2016), όπου στο άρθρο 2 παρ. 1 ορίζεται: «*This Convention applies to the trafficking in human organs for purposes of transplantation or other purposes, and to other forms of illicit removal and of illicit implantation*».

ανθρωπίνων οργάνων εμπίπτουν οι πράξεις των άρθρων 4, 5, 7, 8 και 9 του Κεφαλαίου II της Σύμβασης, ήτοι, μεταξύ άλλων, πράξεις παράνομης αφαίρεσης, χρήσης και εμφύτευσης οργάνων, πράξεις στρατολόγησης δοτών ή ληπτών οργάνων, πράξεις μεσιτείας, πράξεις δωροδοκίας ατόμων (ιατρών, δημόσιων υπαλλήλων, κτλ) προς διευκόλυνση της αφαίρεσης ή εμφύτευσης, πράξεις προετοιμασίας, συντήρησης και μεταφοράς παρανόμως αφαιρεθέντων οργάνων, κτλ.

Ως εκ τούτου, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στην ποινικοποίηση της παράνομης αφαίρεσης του ιδίου του οργάνου από ζωντανούς δότες και θανόντα άτομα. Εξάλλου, όπως προκύπτει και από την Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης, στοιχ. υπ' αριθμ. 23, λόγω της πολυπλοκότητας των επί μέρους πράξεων που συνιστούν εμπορία ανθρωπίνων οργάνων, θεωρήθηκε σκόπιμη η παράθεση των πράξεων αυτών και η επισήμανση του αξιόποινου χαρακτήρα τους (είτε τελούμενες κάθε μία μόνη της είτε σε συνδυασμό μεταξύ τους), παρά η προσπάθεια δημιουργίας ενός ορισμού-ομπρέλα του εγκλήματος που θα χρησίμευε ως κριτήριο αξιολόγησης²³⁰. Αναφορικά με την έννοια των οργάνων και κατ' ανάλυση της Αιτιολογικής Έκθεσης, στη Σύμβαση οριοθετείται το ανθρώπινο όργανο με βάση το διεθνώς αναγνωρισμένο ορισμό του, όπως ο τελευταίος αποτυπώνεται στην Οδηγία 2010/53/ΕΕ (πρώην Οδηγία 2010/45/ΕΕ) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Ιουλίου 2010 σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρωπίνων οργάνων που προορίζονται για μεταμόσχευση (Directive 2010/45/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation, N. 3984/2011) ως εξής: «όργανο: διαφοροποιημένο μέρος του ανθρώπινου σώματος, που σχηματίζεται από διάφορους ιστούς και που διατηρεί τη δομή του, την αγγείωσή του και τη δυνατότητά του να αναπτύσσει φυσιολογικές λειτουργίες με σημαντικό επίπεδο αυτονομίας· τα μέρη οργάνων θεωρείται επίσης ότι εμπίπτουν στον παρόντα ορισμό, εφόσον προορίζονται για τον ίδιο σκοπό όπως το πλήρες όργανο στο ανθρώπινο σώμα και πληρούν τις απαιτήσεις δομής και αγγείωσης»²³¹.

Στο ίδιο πλαίσιο ερμηνείας της Σύμβασης και προς αποσαφήνιση της φράσης του άρθρου 2 «προς άλλους σκοπούς», με βάση την ως άνω Αιτιολογική Έκθεση (στοιχ. υπ' αριθμ. 21), θέληση των συντακτών του κειμένου της Σύμβασης ήταν να συμπεριληφθεί κάθε σκοπός πέραν εκείνου της μεταμόσχευσης, προς επίτευξη του οποίου τα όργανα που αφαιρέθηκαν παράνομα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, όπως για επιστημονική έρευνα ή εξαγωγή κυττάρων και ιστών από τα όργανα αυτά (για παράδειγμα, αναφέρεται στην Έκθεση η χρήση καρδιακών βαλβίδων από καρδιά που αφαιρέθηκε παράνομα). Ωστόσο, δεδομένων των ραγδαίων εξελίξεων στον τομέα της ιατρικής και της μη δυνατότητας πρόβλεψης των μελλοντικών ιατρικών και τεχνολογικών καινοτομιών, η απαρίθμηση των παραδειγμάτων είναι ενδεικτική. Δεν πρέπει, πάντως, να παραβλέπεται η ανάγκη ύπαρξης χωριστού πρόσθετου

²³⁰ Βλ. Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, όπ.π. όπου στο στοιχείο υπ' αριθμ. 23 αναφέρεται: «... Given the complexity of the criminal actions comprising "trafficking in human organs", involving different actors and different criminal acts, the negotiators of the Convention considered it less useful to attempt to formulate an all-encompassing definition of the crime to serve as a basis for specifying the description of the offences in Chapter II of the Convention. Instead, the mandatory provisions contained in Chapter II of the Convention.... enumerate the criminal acts which, whether committed on their own or in conjunction with one another all constitute trafficking in human organs».

²³¹ Στο αγγλικό κείμενο της Σύμβασης, άρθρο 2 παρ. 2, το ανθρώπινο όργανο ορίζεται ως εξής: « "Human organ" shall mean a differentiated part of the human body, formed by different tissues, that maintains its structure, vascularisation and capacity to develop physiological functions with an important level of autonomy. A part of an organ is also considered to be an organ if its function is to be used for the same purpose as the entire organ in the human body, maintaining the requirements of structure and vascularisation».

πρωτοκόλλου, στο οποίο να ρυθμίζονται οι περιπτώσεις εμπορίας κυττάρων και ιστών, καθώς οι τελευταίες δεν εμπίπτουν στο πεδίο της Σύμβασης.

Ως προς τον παράγοντα της συναίνεσης, κατά το άρθρο 4, η αξιόποινη πράξη της παράνομης αφαίρεσης οργάνων από ζώντες δότες ή θανόντα άτομα τελείται όχι μόνο επειδή υφίσταται η παράμετρος του οικονομικού κέρδους, αλλά κυρίως επειδή απουσιάζει η ειδική προς τούτο συναίνεση του ζώντος δότη ως προϊόν ελεύθερης βούλησης κατόπιν προηγούμενης ενημέρωσής του (στην περίπτωση των θανόντων ατόμων απαιτείται έγκριση της αφαίρεσης, όπως απορρέει από το εθνικό δίκαιο). Κατά συνέπεια, η έννοια της συναίνεσης, όπως η τελευταία έχει αποτυπωθεί στη Σύμβαση του Οβιέδο και στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο αυτής, όχι μόνο είναι παρούσα και σε αυτό το συμβατικό κείμενο, αλλά αποτελεί βασικό κριτήριο αξιολόγησης του νομίμου ή όχι χαρακτήρα της αφαίρεσης του οργάνου. Υπενθυμίζεται ότι με βάση το άρθρο 13 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης του Οβιέδο, ως προς τους ζώντες δότες η συναίνεση πρέπει να παρέχεται εγγράφως ή ενώπιον ειδικού συσταθέντος σώματος, ενώ με βάση το άρθρο 17, όργανο δεν δύναται να αφαιρεθεί από θανόν άτομο, εάν δεν υφίσταται σχετική συναίνεση ή αντίστοιχη έγκριση περί αφαίρεσης στο πλαίσιο του εθνικού δικαίου. Εάν, λοιπόν, ο θανών είχε εκφράσει όσο ζούσε αντίρρηση προς την αφαίρεση οργάνου του, εκείνο δεν δύναται να αφαιρεθεί, ωστόσο, είναι αυτονόητο ότι κάθε κράτος διαθέτει το δικό του σύστημα συναίνεσης.

Στη Σύμβαση, παρέχεται στα συμβαλλόμενα κράτη-μέλη η δυνατότητα να προβούν στις απαιτούμενες ενέργειες, προκειμένου να ρυθμίσουν τη διεθνή τους δικαιοδοσία σε περιπτώσεις πράξεων εμπορίας που τελούνται στο έδαφός τους, σε πλοία υπό καθεστώς σημαίας τους, σε αεροσκάφη τους, από υπηκόους τους ή και από άτομα που έχουν τη συνήθη διαμονή τους εντός συνόρων τους (άρθρο 10). Η εμπλοκή περισσότερων κρατών είναι σύνηθες φαινόμενο διότι, για παράδειγμα, ο δότης προέρχεται από μία χώρα, ενώ η αφαίρεση του οργάνου του διενεργείται σε κάποια άλλη. Σε αυτές τις περιπτώσεις, με βάση την παρ. 7 του ιδίου ως άνω άρθρου και το στοιχ. υπ' αριθμ 74 της Αιτιολογικής Έκθεσης, για να αποφευχθούν οι πρόσθετες γραφειοκρατικές δυσχέρειες που συνεπάγεται η εκκίνηση της ποινικής διαδικασίας και από τις δύο εμπλεκόμενες χώρες, συνίσταται η επικοινωνία των χωρών αυτών ώστε να επιλεγεί, κατόπιν κοινής συμφωνίας, η πιο συμφέρουσα λύση, ωστόσο η διαβούλευση αυτή δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα.

Πέρα από την ευθύνη των φυσικών προσώπων, ανάλογη ευθύνη προβλέπεται και για τα νομικά πρόσωπα δυνάμει του άρθρου 11 της Σύμβασης, λόγω της βαρύτητας των αξιόποινων πράξεων που συνιστούν εμπορία οργάνων, με αποτέλεσμα να κριθεί απαραίτητη η προσθήκη συναφούς άρθρου. Για τον καταλογισμό της ευθύνης αυτής πρέπει να πληρούνται οι εξής τέσσερις προϋποθέσεις (όπως οι τελευταίες αναλύονται στην Αιτιολογική Έκθεση, στοιχ. υπ' αριθμ. 77): α) να αφορά τις αξιόποινες πράξεις εμπορίας όπως αυτές προσδιορίζονται στην παρούσα Σύμβαση, β) η πράξη να έχει τελεστεί για λογαριασμό του νομικού προσώπου, γ) την πράξη να την έχει τελέσει άτομο σε ανώτερη θέση (leading position), για παράδειγμα με την ιδιότητα του διευθυντού και δ) το ανωτέρω άτομο να έχει δράσει στο πλαίσιο των εξουσιών του (για παράδειγμα στο πλαίσιο εκπροσώπησης του νομικού προσώπου). Επιπλέον, στη Σύμβαση προβλέπεται στην παρ. 2 του ιδίου άρθρου και η δυνατότητα ευθύνης νομικού προσώπου για πράξη που τελέστηκε από υφιστάμενο υπάλληλο λόγω αποτυχίας εποπτείας του από τον προϊστάμενό του. Σε συνάρτηση, δε, προς την ευθύνη νομικών προσώπων, οι κυρώσεις του άρθρου 12 της Σύμβασης θα μπορούσαν να έχουν άμεση εφαρμογή σε νοσοκομεία και κλινικές, όπου διενεργούνται οι παράνομες αφαιρέσεις και μεταμοσχεύσεις οργάνων, προβλέποντας το

κλείσιμο ή την αφαίρεση της άδειας λειτουργίας τους, την κατάσχεση των προερχομένων από τις ως άνω εγκληματικές δραστηριότητες εσόδων τους, κτλ.

Τέλος, στη Σύμβαση προβλέπονται μέτρα αρωγής για τα θύματα εμπορίας (σωματική και ψυχολογική υποστήριξη, νομική βοήθεια και δικαίωμα αποζημίωσης για τα έξοδα νοσηλείας και περίθαλψης) ενώ, σε εθνικό επίπεδο, καθιερώνεται η υποχρέωση των συμβαλλόμενων κρατών να τηρούν τις προϋποθέσεις διαφάνειας αναφορικά με την προέλευση των μοσχευμάτων (ιχνηλασιμότητα) και να πραγματοποιούν προσπάθειες για ισότιμη πρόσβαση των πολιτών στις υπηρεσίες μεταμόσχευσης. Σε διακρατικό επίπεδο, καθίσταται ευχερέστερος ο συντονισμός των εθνικών αστυνομικών δυνάμεων μεταξύ τους, ιδίως σε υποθέσεις οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας, καθώς δυνάμει της Σύμβασης, η συνεργασία θα λαμβάνει χώρα υπό ενιαίο νομοθετικό πλαίσιο και με λιγότερες γραφειοκρατικές δυσχέρειες. Ουσιώδους σημασίας είναι το γεγονός ότι στη Σύμβαση παρέχεται στο κάθε συμβαλλόμενο κράτος η δυνατότητα να αποφασίσει εκείνο αν θα ασκήσει ποινική δίωξη κατά των δωτών και των ληπτών, αφήνοντας στη διακριτική του ευχέρεια την αξιολόγηση και το χαρακτηρισμό αυτών ως θυμάτων εμπορίας.

Σε μια κριτική θεώρησή της, η Σύμβαση αποτελεί το πρώτο νομικό κείμενο, στο οποίο στοχοποιείται ειδικά η εμπορία οργάνων, προβλέποντας και άλλες, πρόσθετες πράξεις, ώστε να διευκολύνεται η άσκηση ποινικής δίωξης για περιπτώσεις εμπορίας, οι οποίες μέχρι πρότινος ήταν εξαιρετικά δύσκολο να στοιχειοθετηθούν. Η ποινικοποίηση της παράνομης αφαίρεσης και χρήσης οργάνων ανοίγει το δρόμο αντίστοιχης ποινικοποίησης και άλλων άμεσα ή έμμεσα συναφών πράξεων (για παράδειγμα της διασυνοριακής μεταφοράς του οργάνου που αφαιρέθηκε παράνομα, ανεξάρτητα από το εάν υφίσταται το στοιχείο της εμπορίας ανθρώπων ή όχι). Η ανωτέρω εννοιολογική διεύρυνση διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στον ίδιο το μηχανισμό καταπολέμησης της εμπορίας οργάνων, δεδομένου ότι με βάση το ισχύον διεθνές καθεστώς η στοιχειοθέτηση της εμπορίας ανθρώπων είναι εξαιρετικά δύσκολη (πρέπει να πληρούνται ταυτόχρονα και οι τρεις βασικές προϋποθέσεις της, ήτοι πράξη, μέσο και σκοπός εκμετάλλευσης). Υφίστανται, δε, και περιπτώσεις που δεν λαμβάνει χώρα διακίνηση, αλλά οι ίδιοι οι δότες ταξιδεύουν μόνοι τους, ώστε να υποβληθούν σε χειρουργική επέμβαση, χωρίς να μεσολαβήσει εξαναγκασμός τους, με αποτέλεσμα σύγχυση ή και κενό δικαίου ως προς την εφαρμοζόμενη κάθε φορά διάταξη.

Επιπλέον, μεσάζοντες και άτομα που εργάζονται στο χώρο της υγείας καθίστανται ποινικά υπόλογα όχι μόνο στην περίπτωση που προβούν σε αφαίρεση οργάνων έναντι οικονομικού αντιτίμου, αλλά και στην απλή περίπτωση χειρισμού των οργάνων αυτών, εφόσον γνωρίζουν ότι τα τελευταία αφαιρέθηκαν παράνομα. Κατά συνέπεια, ανοίγει ο δρόμος για την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος ατόμων, τα οποία, ως επί το πλείστον δεν διώκονταν ποινικά για τη συμμετοχή τους στις ανωτέρω πράξεις και τα οποία μπορούσαν να αποτελούν μέλη οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας (για παράδειγμα ο ιατρός που πραγματοποιεί την αφαίρεση, ο διευθυντής του νοσοκομείου/κλινικής όπου λαμβάνει χώρα η παράνομη μεταμόσχευση, ο τεχνικός εργαστηρίου που διεξάγει τις εξετάσεις ιστοσυμβατότητας, κτλ)²³².

Στον αντίποδα των ανωτέρω, έχουν διατυπωθεί οι εξής ενστάσεις: α) ως προς την ορολογία της εμπορίας οργάνων και παρά την άμεση αναφορά της Σύμβασης στο Πρωτόκολλο του Πατέρμο, δεν υφίσταται σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην εμπορία οργάνων στο πλαίσιο

²³² Όπως αναφέρεται στην εναρκτήρια ομιλία του Γενικού Γραμματέα κατά τη συνεδρίαση της 25ης Μαρτίου 2015 στο Santiago de Compostela στην Ισπανία, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, Council of Europe, Secretary General, Speeches and Op-eds, www.coe.int/el/web/secretary-general/-/council-of-europe-convention-against-trafficking-in-human-organs, (ημ. προσβ. 29/03/2016): « (The Convention) allows us to bring to justice the whole network of individuals driving the deal».

του μεταμοσχευτικού τουρισμού και στην εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους, με αποτέλεσμα την επέλευση σύγχυσης, β) στη Σύμβαση, προκρίνεται το κριτήριο του οικονομικού οφέλους και έτσι παραγκωνίζονται άλλοι παράγοντες όπως η εμπορία ανθρώπων με τη χρήση μεθόδων εξαναγκασμού ή εξαπάτησης, γ) η δυνατότητα ποινικής δίωξης των δοτών κατόπιν απόφασης του ιδίου του κράτους-μέλους καθίσταται προβληματική, καθώς, δυνάμει της Σύμβασης, ο χαρακτήρας της αγοραπωλησίας οργάνων είναι μεν αξιόποινος χωρίς όμως να καθορίζονται οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες ο δότης δύναται να χαρακτηριστεί ως θύμα. Κατά συνέπεια, ο δότης θεωρείται a priori ποινικά υπόλογος μέχρι να αποφασίσει το κράτος-μέλος αν θα προβεί σε άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του, χωρίς να μπορεί να προστατευθεί, ιδίως αν πρόκειται για άτομο, το οποίο οικονομικοί λόγοι το οδήγησαν στην απόφαση να πουλήσει κάποιο όργανό του και δ) αντίστοιχοι προβληματισμοί έχουν διατυπωθεί ως προς την ευρεία έκταση των opt out ρητρών που στην ίδια τη Σύμβαση προβλέπονται για ορισμένα άρθρα της, με αποτέλεσμα να υφίσταται ζήτημα και ως προς την αντίστοιχη έκταση στην οποία τα συμβαλλόμενα κράτη θα θεωρούν ότι δεσμεύονται, δεδομένου ότι θα έχουν τη δυνατότητα να αρνηθούν να εφαρμόσουν επί μέρους άρθρα της κάνοντας επίκληση των ανωτέρω ρητρών²³³.

1.5.8. Νομοθεσίες χωρών Νοτιοανατολικής και Ανατολικής Ευρώπης – Συγκριτική επισκόπηση

Στόχος της παρούσας υποενότητας είναι η συνοπτική ανάλυση του νομοθετικού πλαισίου που διέπει το ποινικό αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων (συμπεριλαμβανομένης ειδικότερα και της εμπορίας οργάνων, όπου αυτό είναι δυνατό, καθώς αρκετές χώρες δεν διαθέτουν αυτοτελές άρθρο στον ποινικό τους κώδικα) σε κράτη που υστερούν από πλευράς νομοθετικών πρωτοβουλιών αντιμετώπισης του εν λόγω εγκλήματος²³⁴. Ο λόγος, για τον οποίο δεν εξετάζονται κράτη που διαθέτουν επαρκή νομοθεσία και αντίστοιχη προληπτική/κατασταλτική δράση (όπως η πλειονότητα των κρατών-μελών της ΕΕ) είναι το ότι, συνήθως, η πρώτη κατηγορία κρατών, λόγω ιδιαίτερων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών (πόλεμος, οικονομική κρίση, κτλ) ή γεωγραφικής τους θέσης αποτελούν χώρα διέλευσης θυμάτων εμπορίας ή προέλευσης/προορισμού τους. Στα κράτη αυτά, το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα και οξύτητα με έκδηλη την άμεση ανάγκη υλοποίησης θεσμικών αλλαγών.

Αλβανία. Η Αλβανία τέλεσε από το 1944 έως το 1991 υπό κομμουνιστικό καθεστώς, με αποτέλεσμα, μετά την πτώση του τελευταίου, να εισέλθει σε μια μεταβατική περίοδο που χαρακτηριζόταν από κοινωνικοπολιτική αστάθεια. Όπως προκύπτει από σχετική έκθεση του δικτύου Αριάδνη κατά της εμπορίας ανθρώπων στη νοτιοανατολική και ανατολική Ευρώπη, η Αλβανία σκιαγραφείται ως χώρα προέλευσης γυναικών και παιδιών με στόχο τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την καταναγκαστική εργασία, τα οποία διακινούνται στην Ελλάδα και την Ιταλία με περαιτέρω προώθησή τους στο Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία, το Βέλγιο, την

²³³ Βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 54-59.

²³⁴ Η ύπαρξη στα Βαλκάνια ενός δικαίου δύο ταχυτήτων, του ευρωπαϊκού και του εθνικού, το οποίο (εθνικό) είναι ανεπαρκές, καθιστά την αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων αρκετά δυσχερή, ενώ ακόμα απομένουν αρκετές χώρες που δεν έχουν προχωρήσει σε κύρωση της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και των Πρωτοκόλλων της, βλ. Συκιώτου Α., Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σελ. 180.

Ολλανδία, κτλ²³⁵. Στην έκθεση αναφέρονται ως τρωτά σημεία: η ελλιπής εφαρμογή της νομοθεσίας ως προς την προστασία των μαρτύρων, καθώς και δυσκολίες ως προς την αναγνώριση των θυμάτων εμπορίας, προτείνοντας τη δημιουργία προγραμμάτων ενσωμάτωσης και ένταξής τους, την ευαισθητοποίηση του κοινού αλλά και τη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών (ιδίως τη μείωση των επιπέδων φτώχειας).

Σε επίπεδο νομοθεσίας, η Αλβανία συμπεριέλαβε ως έγκλημα στον Ποινικό της Κώδικα (N.7895/27-1-1995) την εμπορία γυναικών και παιδιών προβαίνοντας σε απαραίτητες τροποποιήσεις, για να είναι συνεπής ως προς τον ορισμό του Πρωτοκόλλου του Παλέρμω²³⁶. Ειδικότερα, το άρθρο 110/α αφορά την εμπορία ανθρώπων, με ρητή μνεία στην παράνομη μεταμόσχευση οργάνων ως μορφή της και με ποινή φυλάκισης από οκτώ έως δεκαπέντε έτη (όταν το έγκλημα τελείται κατά ενήλικης γυναίκας η ποινή φυλάκισης κυμαίνεται από δέκα έως δεκαπέντε έτη). Ως προς την εμπορία ανηλίκων, στο άρθρο 128/β γίνεται επίσης ρητή αναφορά στην παράνομη μεταμόσχευση οργάνων, με ποινή φυλάκισης από δέκα έως είκοσι έτη.

Μαυροβούνιο. Λόγω των πολιτικών ανακατατάξεων (πρώην μέλος της πρώην Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, τμήμα της Ομοσπονδίας με τη Σερβία και τελικά ανεξάρτητο κράτος το 2006), αλλά και των πολεμικών συρράξεων επί του εδάφους του που οδήγησαν στην υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης και την ανεργία, το Μαυροβούνιο αποτέλεσε χώρα διέλευσης θυμάτων εμπορίας, ιδίως παιδιών²³⁷.

Ελλείπει ενός επαρκούς ορισμού των θυμάτων εμπορίας, οι δικαστικοί λειτουργοί χρησιμοποιούν συχνά ως ερμηνευτικό εργαλείο τη Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τις Βασικές Αρχές Δικαιοσύνης για τα Θύματα Εγκλήματος και Κατάχρησης Εξουσίας (Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 29 Νοεμβρίου 1985), με βάση την οποία, θύματα αποτελούν τα άτομα που υποφέρουν από σωματικό ή ψυχικό πόνο ή υφίστανται συναισθηματικό πόνο ή οικονομική απώλεια ή βρίσκονται σε στέρηση των δικαιωμάτων τους. Πλέον, μετά την τροποποίηση του Ποινικού Κώδικα της χώρας, στην παρ. 1 του άρθρου 444 ΠΚ περί εμπορίας ανθρώπων, γίνεται ρητή αναφορά και στο σκοπό της παράνομης μεταμόσχευσης οργάνων με προβλεπόμενη ποινή φυλάκισης από ένα έως δέκα έτη²³⁸.

Σε αντίθεση προς τη διατύπωση του αντίστοιχου άρθρου του Ποινικού Κώδικα της Αλβανίας, στην παρ. 2 του άρθρου 444 του Ποινικού Κώδικα του Μαυροβουνίου αναφέρεται ρητά ότι σε περίπτωση που το έγκλημα τελεστεί εναντίον ανηλίκου, ο θύτης εξακολουθεί να υπέχει ποινική ευθύνη και να υπόκειται σε φυλάκιση ακόμα και εάν για την τέλεση του εγκλήματος δεν υπήρξε εξαναγκασμός, απειλή ή άλλο μέσο από τα αναγραφόμενα στην παρ. 1. Κατά συνέπεια, είναι αδιάφορη η συναίνεση του θύματος, όταν αυτό είναι ανήλικο (αρχή που αποτυπώνεται και στα αναλυθέντα στο παρόν κεφάλαιο διεθνή κείμενα, στα οποία προβλέπεται η ίδια ασφαλιστική δικλείδα προστασίας της ανηλικότητας). Εάν το θύμα εμπορίας της παρ. 1 είναι ανήλικος η προβλεπόμενη ελάχιστη ποινή φυλάκισης είναι τρία έτη (παρ. 3).

Στην έκθεση του δικτύου Αριάδνη επισημαίνεται η έλλειψη εξειδικευμένων εισαγγελέων και δικαστών αλλά και η μεγάλη χρονική καθυστέρηση αναφορικά με την εκδίκαση υποθέσεων

²³⁵ Δίκτυο Αριάδνη κατά της εμπορίας ανθρώπων, Καταπολεμώντας την εμπορία ανθρώπων: Προβλήματα και προοπτικές, ό.π., σελ. 7, 8, 20.

²³⁶ Criminal Code of the Republic of Albania, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>, χωρίς η απόδοση του κειμένου στην αγγλική να αποτελεί επίσημη μετάφραση (ημ. προσβ. 10/10/2016).

²³⁷ Ομοίως, βλ. Δίκτυο Αριάδνη κατά της εμπορίας ανθρώπων, ό.π., σελ.113, 114, 123.

²³⁸ Criminal Code of Montenegro, <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes> (ημ. προσβ. 10/10/2016).

εμπορίας, με επακόλουθη την αποχώρηση των θυμάτων από το Μαυροβούνιο χωρίς τη λήψη σχετικής αποζημίωσης. Ως εκ τούτου, μία από τις συστάσεις της έκθεσης είναι η στελέχωση του δικαστικού συστήματος με εξειδικευμένο προσωπικό προκειμένου να αποφεύγονται καθυστερήσεις στην απονομή δικαιοσύνης, με παράλληλη βελτίωση του επιπέδου γονικής προστασίας λόγω της υψηλής θυματοποίησης παιδιών. Αντίστοιχα, επισημαίνονται και οι νομοθετικές προσπάθειες του Μαυροβουνίου προς θεσμοθέτηση αυστηρότερων ποινών στο πλαίσιο της αντιμετώπισης της εμπορίας ανθρώπων. Ήδη, από τον Αύγουστο 2013, η χώρα έχει προχωρήσει σε σχετικές νομοθετικές τροποποιήσεις όπως: η αύξηση του ορίου ηλικίας από τα 14 στα 18 έτη για το άρθρο 445 περί παράνομων υιοθεσιών (προστατεύονται ως παιδιά οι ηλικίες μέχρι 18 ετών και όχι μέχρι 14 ετών, όπως ίσχυε μέχρι πρότινος), η ποινικοποίηση των εξαναγκαστικών γάμων ως μορφή εκμετάλλευσης καθώς και η εισαγωγή της παράνομης εμπορίας οργάνων, κυττάρων και ιστών ως αξιόποινης πράξης με ποινή φυλάκισης ενός μέχρι οκτώ ετών (άρθρο 295α), αλλά και η γνωστοποίηση προς τρίτους της προσφοράς και διαθεσιμότητας των ανωτέρω προς πώληση με ποινή φυλάκισης μέχρι τριών ετών (άρθρο 295β).

Μολδαβία. Η Μολδαβία χαρακτηρίζεται κυρίως ως χώρα προέλευσης θυμάτων εμπορίας με στόχο τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση μέσω της διακίνησής τους στη Ρωσία, την Τουρκία, τις χώρες της Εγγύς Ανατολής και τις ευρωπαϊκές χώρες, με βασικούς λόγους θυματοποίησης τη φτώχεια, την ανεργία και την έλλειψη επαγγελματικής αποκατάστασης εντός της χώρας²³⁹. Όσον αφορά την ποινική νομοθεσία, στον Ποινικό Κώδικα (No. 985-XV/18-4-2002) στο άρθρο 165 περί εμπορίας ανθρώπων κατονομάζεται ρητά ως μορφή εκμετάλλευσης η αφαίρεση οργάνων και ιστών, προβλέποντας ποινή φυλάκισης (μετά την τροποποίηση του Κώδικα με το Νόμο 56/4-4-2014) από έξι μέχρι δώδεκα έτη. Επιπλέον, το άρθρο 206 αναφέρεται στην εμπορία παιδιών, προβλέποντας και εδώ ρητά ως μορφή της την αφαίρεση οργάνων και ιστών με ποινή (μετά την ανωτέρω τροποποίηση) από δέκα έως δώδεκα έτη, χωρίς ωστόσο να οριοθετείται με σαφήνεια το όριο ανηλικότητας. Και στα δύο αυτά άρθρα τα θύματα εμπορίας εξαιρούνται από οποιαδήποτε ποινική τους ευθύνη για εγκλήματα που διέπραξαν όσο τελούσαν υπό καθεστώς θυματοποίησης, ενώ στο πλαίσιο πρωτοβουλίας για μια ενιαία και ομοιόμορφη δικαστηριακή πρακτική, η Ολομέλεια του Ανώτατου Δικαστηρίου Δικαιοσύνης της Δημοκρατίας της Μολδαβίας προέβη σε χωριστή ανάλυση όλων των όρων, των οποίων γίνεται χρήση στα άρθρα περί εμπορίας (ψυχολογική βία, εκμετάλλευση ευάλωτης κατάστασης, κτλ).

Ως προς τα τρωτά σημεία, στην έκθεση του Δικτύου Αριάδνη αναφέρεται η έλλειψη ενός ομοιόμορφου συστήματος διαχείρισης πληροφοριών, με αποτέλεσμα να μην είναι γνωστός ο πραγματικός αριθμός θυμάτων εμπορίας λόγω των κατακερματισμένων και αποσπασματικών πληροφοριών, καθιστώντας ιδιαίτερα δυσχερή τη διαμόρφωση μιας αξιόπιστης εικόνας των διαστάσεων του φαινομένου. Κατά συνέπεια, προτείνεται η δημιουργία μίας κεντρικής υπηρεσίας με πρωταρχικό στόχο τη συλλογή και κατηγοριοποίηση πληροφοριών και, στη συνέχεια, τη διοχέτευσή τους σε όλους τους αρμόδιους φορείς. Η κυβέρνηση της Μολδαβίας προέβη στη δημιουργία αντίστοιχου συστήματος (National Referral System to Protect and Assist Victims and Potential Victims of Trafficking in Human Beings, NRS), μέσω του οποίου θεσμοθετείται ένα πλαίσιο συνεργασίας μεταξύ κυβερνητικών δομών, μη κυβερνητικών οργανώσεων, ιδιωτών κτλ, προκειμένου να ευαισθητοποιηθούν οι πολίτες, να προστατευθούν τα

²³⁹ Ομοίως, βλ. Δίκτυο Αριάδνη κατά της εμπορίας ανθρώπων, ό.π., σελ.129-132,138.

δικαιώματα των θυμάτων και να συντονιστούν οι προσπάθειες αντιμετώπισης του φαινομένου σε τοπικό, εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο²⁴⁰.

Ουκρανία. Η Ουκρανία αντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα ανεργίας και υποβάθμισης του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της, με μεγάλο ποσοστό γυναικών και παιδιών να πέφτουν θύματα εμπορίας. Κύρια μορφή της είναι η σεξουαλική εκμετάλλευση και, στην περίπτωση των παιδιών, η παιδική πορνογραφία και εξαναγκαστική επαιτεία²⁴¹.

Νομικό υπόβαθρο της καταπολέμησης της εμπορίας ανθρώπων αποτελεί το ίδιο το Σύνταγμα της Ουκρανίας (άρθρο 3 σχετικά με την αξιοπρέπεια του ατόμου, άρθρο 51 για την προστασία της μητρότητας και των παιδιών), ενώ σε επίπεδο Ποινικού κώδικα γίνεται χρήση του άρθρου 149 με τίτλο «Εμπορία ανθρώπων και άλλες παράνομες συμφωνίες σχετικά με τη διακίνηση ενός ανθρώπου» προς εναρμόνιση με τις διατάξεις του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο. Εδώ, η έννοια της εμπορίας συνίσταται στην αγοραπωλησία ή άλλου είδους διακίνηση, επί πληρωμή, ενός ατόμου με σκοπό τη σεξουαλική του εκμετάλλευση, πορνογραφία, ανάμειξη σε εγκληματικές δραστηριότητες, υιοθεσία για εμπορικούς σκοπούς, χρήση σε ένοπλες συρράξεις, εκμετάλλευση της εργασίας και αφαίρεση οργάνων του, με ποινή φυλάκισης από τρία μέχρι οκτώ έτη²⁴². Ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην έκθεση του δικτύου Αριάδνη, σπάνια απονέμεται δικαιοσύνη, καθώς η απόδειξη του εγκλήματος ενώπιον του δικαστηρίου είναι δυσχερής, με αποτέλεσμα συχνά τα θύματα να μην λαμβάνουν την προβλεπόμενη αποζημίωση.

Σερβία. Η Σερβία αποτελεί ένα από τα κράτη με ιδιαίτερα εκτεταμένο πρόβλημα εμπορίας ανθρώπων, παρουσιάζοντας υψηλό σκοτεινό αριθμό εγκληματικότητας. Στην έκθεση του δικτύου Αριάδνη επισημαίνεται ότι πολύ μικρός αριθμός θυμάτων ζητά συνδρομή από αστυνομικές αρχές ή ειδικές οργανώσεις, τονίζοντας την απουσία μιας κεντρικής υπηρεσίας διοχέτευσης πληροφοριών ή στατιστικών δεδομένων. Απόρροια αυτών είναι η αποσπασματική και άνευ δυνατότητας εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων εικόνα για την εμπορία ανθρώπων²⁴³. Μεγάλο μέρος των θυμάτων είναι γυναίκες, που προέρχονται συνήθως από τη Ρουμανία, τη Ρωσία, την Ουκρανία και τη Μολδαβία (η Σερβία αποτελεί χώρα διέλευσης αλλά και προέλευσης/προορισμού), ενώ σε σχέση με τα παιδιά-θύματα, η Σερβία είναι κυρίως χώρα προέλευσης (ιδίως όσον αφορά τα παιδιά καταγωγής Ρομά), αλλά και χώρα διέλευσης και προορισμού για ανήλικα κορίτσια που προορίζονται για σεξουαλική εκμετάλλευση. Σε επίρρωση των ανωτέρω, στην έκθεση αναφέρεται ότι η εμπορία παιδιών έχει λάβει σοβαρές διαστάσεις και αποτελεί σοβαρή μορφή οργανωμένου εγκλήματος.

Παρά το ότι η δουλειά και εμπορία ανθρώπων απαγορεύεται από το ίδιο το Σύνταγμα της Σερβίας (άρθρο 26), η εμπορία ανθρώπων εισήχθη για πρώτη φορά ως χωριστό έγκλημα το 2003 (άρθρο 111 του Ποινικού Νόμου της Δημοκρατίας της Σερβίας και άρθρο 388 παρ. 1 ΠΚ), σε πλήρη εναρμόνιση με τον ορισμό του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο. Η αφαίρεση οργάνων προβλέπεται ρητά ως αξιόποινη πράξη με ποινή φυλάκισης (μετά την τροποποίηση του Ποινικού Κώδικα το Δεκέμβριο 2012) από τρία έως δώδεκα έτη, ενώ στην περίπτωση που το έγκλημα τελεστεί κατά ανηλίκου ο δράστης τιμωρείται με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον πέντε ετών σύμφωνα με την παρ. 3, ακόμα και εάν δεν υπήρξε καμία άσκηση βίας, απειλής ή άλλο

²⁴⁰ National Legal Framework - Republic of Moldova, http://www.ariadnet.net/pdfs/NarionalLaw_Moldova.pdf, (ημ. προσβ. 10/10/2016).

²⁴¹ Ομοίως, βλ. Δίκτυο Αριάδνη κατά της εμπορίας ανθρώπων, όπ.π., σελ.169, 171, 173, 174.

²⁴² Criminal Code of Ukraine, <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>, (ημ. προσβ. 10/10/2016).

²⁴³ Ομοίως, βλ. Δίκτυο Αριάδνη κατά της εμπορίας ανθρώπων, όπ.π., 239-241, 244-245.

μέσο από αυτά που αναγράφονται στο συγκεκριμένο άρθρο²⁴⁴. Όπως λοιπόν και στην περίπτωση του αντίστοιχου άρθρου του Ποινικού Κώδικα του Μαυροβουνίου, η συναίνεση του ανηλίκου θύματος είναι ποινικά αδιάφορη και δεν οδηγεί σε εξαίρεση του δράστη από την άσκηση ποινικής δίωξης εναντίον του.

Σε μια κριτική αποτίμηση των ανωτέρω νομοθεσιών, οι ιδιαίτεροι οικονομικοί και νομοθετικοί παράγοντες αποτελούν, αναμφίβολα, κοινή συνισταμένη των εν λόγω χωρών ευνοώντας την οργανωμένη εμπορία ανθρώπων σε μεγάλη κλίμακα. Η χαμηλή οικονομική στάθμη, η οποία επηρεάζει άμεσα το βιοτικό δείκτη των κατοίκων αλλά και η χαλαρή νομοθεσία²⁴⁵, σε συνδυασμό με την απροθυμία της εκάστοτε κυβέρνησης να αναπτύξει ένα αποτελεσματικό πλαίσιο δράσης κατά της εμπορίας ανθρώπων, αποτελούν τροχοπέδη στην ευδοκίμηση οποιασδήποτε προληπτικής ή κατασταλτικής πρωτοβουλίας σε οριζόντιο ή κάθετο επίπεδο. Διορθωτικές (και ίσως και αναδιαρθρωτικές) ενέργειες σε επίπεδο απονομής δικαιοσύνης, αλλά και σε επίπεδο κεντρικού συντονισμού όλων των εμπλεκόμενων φορέων με ταυτόχρονη μέριμνα συγκέντρωσης στατιστικών στοιχείων είναι απαραίτητες, προκειμένου να ενδυναμωθεί το πλέγμα προστασίας των θυμάτων εμπορίας και να αποδοθούν οι αντίστοιχες ευθύνες στους δράστες των πράξεων αυτών.

1.6. Η Διεθνής έννομη τάξη

1.6.1. Το Πρωτόκολλο του Παλέρμο ως μέρος της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος της 12ης-15ης Δεκεμβρίου 2000

Η διεθνής έννομη τάξη έχει επανειλημμένα προσπαθήσει να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της εμπορίας ανθρώπων και οργάνων και ιδίως το ασαφές εννοιολογικό πλαίσió του. Λόγω της έλλειψης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, κάθε κράτος προχωρούσε στη δική του ερμηνεία περί εμπορίας θέτοντας διαφορετικές προϋποθέσεις για την άσκηση της ποινικής δίωξης. Αναφορικά προς την εμπορία οργάνων ως μορφή εμπορίας ανθρώπων, αρκετές χώρες στερούνται ενός σαφούς και οριοθετημένου νομικού πλαισίου, που θα περιχάρασσε την αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση του εν λόγω εγκλήματος, διαθέτοντας μόνο ένα (συχνά ανεπαρκές) γενικό πλαίσιο για την εμπορία ανθρώπων ή χωριστό άρθρο, συνήθως για την καταναγκαστική εργασία ή τη σεξουαλική εκμετάλλευση. Και η Ελλάδα επικαιροποίησε τη νομοθεσία της, κάνοντας ρητή αναφορά στο θέμα της εμπορίας οργάνων, το 2002 με το Ν.3064/2002, αφήνοντας εκτός νομοτυπικής μορφής του εγκλήματος τα κύτταρα και τους ιστούς, παράλειψη την οποία αποκατέστησε με το Ν.4198/2013. Ο Ν.4198/2013 (ΦΕΚ Α' 215/11.10.2013), ενσωμάτωσε στην ελληνική έννομη τάξη την Οδηγία 2011/36/ΕΕ της 5ης Απριλίου 2011 «για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου» και εισήγαγε, μέσω του άρθρου 2, στο πεδίο υπαγωγής του άρθρου 323Α τα κύτταρα και τους ιστούς («...με σκοπό την αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων του σώματός του»).

²⁴⁴ Criminal Code of the Republic of Serbia, <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>, (ημ. προσβ. 10/10/2016).

²⁴⁵ Στις περισσότερες χώρες οι ποινές που προβλέπονται για την παράνομη διακίνηση προσώπων με σκοπό την εμπορία είναι χαμηλότερες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες ποινές για το εμπόριο ναρκωτικών, βλ. Συκιάτου Α., Εμπορία Ανθρώπων στα Βαλκάνια, όπ.π. σελ. 105.

Ως εκ τούτου, καθίσταται προφανής η άμεση και επιβεβλημένη ανάγκη για μία ενιαία ερμηνευτική προσέγγιση του ζητήματος της εμπορίας ανθρώπων, η οποία θα συμπεριλαμβάνει και τις ειδικότερες μορφές της, ώστε να καθίσταται ευχερέστερη η συνεργασία κρατών σε επίπεδο εισαγγελικών ή αστυνομικών αρχών (ιδίως σε περίπτωση κρουσμάτων με εμπλοκή οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας). Το ανωτέρω ερμηνευτικό κενό καλύφθηκε από τον ορισμό που παρέχεται στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο «για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της διακίνησης προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών», (UN Protocol to prevent, suppress, and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the United Nations convention against transnational organized crime, The Palermo Protocol, εφεξής Πρωτόκολλο του Παλέρμο)²⁴⁶, ως ένα από τα τρία πρόσθετα Πρωτόκολλα που συμπληρώνουν τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος (N.3875/2010, ΦΕΚ Α' 158/20.09.2010). Σκοπός της ανωτέρω Σύμβασης, όπως ορίζεται στο άρθρο 1, είναι η προαγωγή της συνεργασίας μεταξύ των κρατών στο πλαίσιο μιας αποτελεσματικότερης πρόληψης και καταπολέμησης του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος.

Το Πρωτόκολλο του Παλέρμο αποτελεί ορόσημο στη διεθνή καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, καθώς για πρώτη φορά υφίσταται σε επίπεδο διεθνούς σύμβασης ένας ολοκληρωμένος ορισμός της εμπορίας που περιλαμβάνει όχι μόνο τη σεξουαλική ή εργασιακή εκμετάλλευση αλλά και τη μορφή της αφαίρεσης οργάνων. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι μεταγενέστερα διεθνή κείμενα με το ίδιο αντικείμενο (για παράδειγμα η αναλυθείσα Σύμβαση της Βαρσοβίας και η Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης²⁴⁷) έχουν ακολουθήσει τον ορισμό της εμπορίας ανθρώπων όπως εισήχθη με το εν λόγω Πρωτόκολλο. Μάλιστα, το Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου προχώρησε σε σχετική έκδοση κειμένου Συστάσεων και Οδηγιών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και την Εμπορία Ανθρώπων, αποβλέποντας στην αποτελεσματικότερη εφαρμογή των διατάξεων του Πρωτοκόλλου αυτού²⁴⁸.

Ο ίδιος ορισμός χρησιμοποιείται και στην υπ' αριθμ. 2009/371/JHA απόφαση του Συμβουλίου της ΕΕ της 6ης Απριλίου 2009 σχετικά με τις αρμοδιότητες της Europol, για την περιγραφή της εμπορίας ανθρώπων ως αξιόποινης πράξης που υπάγεται στο πεδίο καταστολής της ανωτέρω υπηρεσίας. Επιπλέον, έχει ενσωματωθεί και στις μεμονωμένες ποινικές νομοθεσίες πολλών κρατών, δεδομένου ότι παρέχει έναν άξονα προσανατολισμού και γενικής οριοθέτησης όχι μόνο της εμπορίας ανθρώπων αλλά και των ειδικότερων μορφών της, ενώ σε επίπεδο ελληνικής νομοθεσίας χρησιμοποιήθηκε ως βάση για το άρθρο 323Α ΠΚ περί εμπορίας ανθρώπων (N.3064/2002). Πρόκειται, κατά συνέπεια, για τον πληρέστερο ορισμό της εμπορίας, ο οποίος συμπεριλαμβάνει περισσότερες μορφές και τρόπους τέλεσης του συγκεκριμένου εγκληματικού φαινομένου, με αποτέλεσμα να υφίστανται, αντίστοιχα, περισσότερες πιθανότητες τελεσφόρησης της ποινικής δίωξης. Δεν είναι τυχαία, εξάλλου, η διαδοχική παράθεση πολλών και διαφορετικών ουσιαστικών στο άρθρο αυτό (στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση κτλ),

²⁴⁶ Το αγγλικό κείμενο του Πρωτοκόλλου είναι διαθέσιμο σε <https://www.osce.org/odihr/19223?download=true> και το ελληνικό σε http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n3875_2010.htm, (ημ. προσβ. 24/01/2016).

²⁴⁷ Για τη Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης, βλ. υποενότητα 1.7.1.

²⁴⁸ Office of the High Commissioner for Human Rights, Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking, addendum to the report of the United Nations High Commissioner for Human Rights (E/2002/68/Add.1), διαθέσιμο ηλεκτρονικά <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Traffickingen.pdf> (ημ. προσβ. 24/01/2016).

καθώς και η έμφαση στην ενδεικτική απαρίθμηση των μορφών εκμετάλλευσης («Η εκμετάλλευση περιλαμβάνει, τουλάχιστον.....»)²⁴⁹.

Ειδικότερα, στο άρθρο 3 υποπαράγραφο α' του Πρωτοκόλλου του Παλέρμιο προβλέπεται σχετικά²⁵⁰: «"Διακίνηση προσώπων" νοείται η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή υποδοχή προσώπων, με την απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, εξαπάτηση, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή με παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων για να επιτευχθεί η συγκατάθεση προσώπου που έχει την επιμέλεια άλλου προσώπου, με σκοπό την εκμετάλλευση. Η εκμετάλλευση περιλαμβάνει, τουλάχιστον, την εκμετάλλευση της πορνείας άλλων ή άλλες μορφές γενετήσιας εκμετάλλευσης, την αναγκαστική εργασία ή παροχή υπηρεσιών, τη δουλεία ή πρακτικές παρόμοιες με τη δουλεία, την υποτέλεια ή την αφαίρεση οργάνων²⁵¹». Ο ως άνω ορισμός ενσωματώνει τρία στοιχεία, τα οποία πρέπει να είναι ταυτόχρονα παρόντα ώστε να λάβει χώρα το έγκλημα²⁵², ήτοι, πράξη (action), μέσα (means) και σκοπό εκμετάλλευσης (purpose of exploitation). Οι πράξεις (μεταφορά, στρατολόγηση, κτλ) προηγούνται του σκοπού εκμετάλλευσης, με άλλα λόγια το αδίκημα έχει ήδη τελεστεί εφόσον το θύμα έχει υποβληθεί σε κάποια από τις ανωτέρω πράξεις με κάποιο από τα ανωτέρω μέσα (χρήση απειλής, εξαπάτηση, κτλ) και για κάποιον από τους αναφερόμενους σκοπούς (αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η αφαίρεση οργάνων).

Σε περίπτωση που το θύμα είναι παιδί, η προστασία είναι απόλυτη με βάση την υποπαράγραφο γ' του ίδιου άρθρου 3, καθώς η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή υποδοχή με σκοπό την εκμετάλλευση θεωρείται διακίνηση ακόμα και αν δεν έχει χρησιμοποιηθεί κανένα από τα προεκτεθέντα μέσα, ως εκ τούτου δεν ισχύει εδώ ο κανόνας των τριών στοιχείων. Ως προς το όριο ανηλικότητας, ως παιδί, βάσει της υποπαραγράφου δ' νοείται οποιοδήποτε άτομο κάτω των δεκαοκτώ ετών, υιοθετείται δηλαδή και εδώ ο ορισμός του παιδιού κατ' άρθρο 1 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (N.2101/1992). Αντίστοιχο πλέγμα προστασίας του παιδιού προβλέπεται και στο Προαιρετικό Πρωτόκολλο σχετικά με την εμπορία παιδιών, την παιδική πορνεία και παιδική πορνογραφία (Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, N.3625/2007) που υιοθετήθηκε το 2000 στο πλαίσιο της ανωτέρω Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, όπου με βάση το άρθρο 2 στοιχ. α', ως εμπορία παιδιών νοείται κάθε πράξη ή συναλλαγή με την οποία ένα παιδί μεταβιβάζεται από οποιοδήποτε πρόσωπο ή ομάδα προσώπων σε άλλο πρόσωπο έναντι αμοιβής ή άλλου τιμήματος. Μάλιστα, στο άρθρο 3 παρ. 1 στοιχ. β' ποινικοποιείται ρητά η μεταφορά οργάνων

²⁴⁹ Το αγγλικό κείμενο (αρ. 3) χρησιμοποιεί τον όρο «*at a minimum*», υποδηλώνοντας τη δυνατότητα μεταγενέστερης υπαγωγής και άλλων μορφών εκμετάλλευσης.

²⁵⁰ Η αγγλική διατύπωση του άρθρου 3 του Πρωτοκόλλου είναι η εξής: «*Article 3. Use of terms. For the purposes of the Protocol: (a) "Trafficking in persons" shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs*».

²⁵¹ Αν και στο άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου γίνεται αναφορά μόνο για όργανα, γίνεται δεκτό ότι συμπεριλαμβάνεται και η παράνομη αφαίρεση ιστών και άλλων στοιχείων του ανθρωπίνου σώματος όταν δεν λαμβάνει χώρα για θεραπευτικούς λόγους, βλ. Συκιάτου Α., «Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια», ό.π. σελ. 124.

²⁵² Βλ. Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», ό.π., σελ. 78-79, καθώς και OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», ό.π., σελ. 14.

παιδιού έναντι κέρδους, χωρίς να απαιτείται η διακρατική μετακίνησή του (σε αντίθεση προς το αρ. 4 του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο), καλύπτοντας έτσι και τις περιπτώσεις εμπορίας εντός εθνικών συνόρων²⁵³. Σε γενικότερο, πάντως, επίπεδο, η ανάγκη προστασίας του παιδιού έναντι κάθε μορφής εκμετάλλευσης είναι έκδηλη και στην προαναφερθείσα Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Ν.2101/1992), στην οποία καταδικάζεται κάθε πράξη απαγωγής, πώλησης ή δουλεμπόριου παιδιών για οποιονδήποτε σκοπό και με οποιαδήποτε μορφή (άρθρο 35)²⁵⁴.

Ειδικότερα, ως προς την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους και σε συνάφεια με τον ανωτέρω ορισμό του Πρωτοκόλλου, επισημαίνονται τα εξής: Η στρατολόγηση, ως πράξη, αποτυπώνεται εν ευρεία έννοια χωρίς να περιορίζεται σε ειδικότερα μέσα πραγμάτωσής της, ως εκ τούτου, δύναται να λάβει χώρα με προσωπική επαφή ή μέσω τρίτου προσώπου-μεσάζοντα, αγγελιών σε εφημερίδες, διαφημίσεων ή και στο διαδίκτυο²⁵⁵. Εξάλλου, και η μεταφορά, ως πράξη, δεν αποτυπώνεται σε ειδικότερα μέσα πραγμάτωσης καθώς η διέλευση εθνικών συνόρων από το θύμα ή η παράνομη παρουσία του εντός εθνικού εδάφους δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγμάτωση του εγκλήματος. Ως εκ τούτου, η μεταφορά του δύναται να λάβει χώρα και σε εθνικό αλλά και σε διεθνικό επίπεδο. Η παροχή καταλύματος αποτελεί κρίσιμο στοιχείο σε επίπεδο *modus operandi* οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας, καθώς είναι σύνηθες φαινόμενο τα θύματα να παραμένουν προσωρινά σε ιδιωτικές κλινικές ή σε άλλα μέρη, σε αναμονή της αφαίρεσης οργάνων τους. Αναφορικά με την υποδοχή των θυμάτων, δεν περιλαμβάνει μόνο την παραλαβή τους με την άφιξή τους στο προκαθορισμένο σημείο αλλά και τη συνάντηση με άλλα άτομα (συνήθως μέλη οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας), τα οποία τους καθοδηγούν ως προς τις περαιτέρω ενέργειες.

Αναφορικά με τα χρησιμοποιούμενα μέσα, η απειλή ή χρήση βίας έχουν την ξεκάθαρη έννοια ότι οποιαδήποτε αφαίρεση οργάνων έλαβε χώρα χωρίς τη ρητή συγκατάθεση του ατόμου, πραγματοποιήθηκε παρά τη θέλησή του, δηλαδή δεν αποτέλεσε προϊόν γνήσιας και ελεύθερης συναίνεσης, όπως τίθεται ως προϋπόθεση και στη Σύμβαση του Οβιέδο. Μορφές εξαναγκασμού δεν αποτελούν μόνο η πρόκληση βλάβης σε σωματικό επίπεδο, αλλά και η άσκηση ψυχολογικής πίεσης προκειμένου να καμφθεί η αντίσταση του θύματος, όπως για παράδειγμα η απειλή άλλων μελών της οικογένειάς του. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι έννοιες της εξαπάτησης και της παραπλάνησης, όπου στην πρώτη κατηγορία υπάγονται συχνά περιπτώσεις με το θύμα να συναινεί αυτοβούλως στην αφαίρεση του οργάνου του λόγω υπόσχεσης ορισμένου χρηματικού ποσού, το οποίο όμως είτε δεν λαμβάνει ποτέ είτε λαμβάνει εν μέρει.

Στην περίπτωση της παραπλάνησης, αποκρύπτεται η αλήθεια ή δίνονται ψευδείς πληροφορίες στο θύμα προκειμένου να μην καταλάβει την πραγματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Ιδίως ως προς την αφαίρεση των οργάνων, η ανωτέρω πρακτική έρχεται σε ευθεία αντίθεση προς τη Σύμβαση του Οβιέδο, δηλαδή στο ότι η συναίνεση του ατόμου θα αποτελεί προϊόν προηγούμενης ενδελεχούς ενημέρωσής του τόσο ως προς το ρίσκο όσο και ως προς τις ενδεχόμενες βραχύχρονες/μακρόχρονες συνέπειες της χειρουργικής επέμβασης. Κατά συνέπεια,

²⁵³ Το αγγλικό/ελληνικό κείμενο του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου για την εμπορία παιδιών, την παιδική πορνεία και παιδική πορνογραφία (Ν.3625/2007), είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=cUmkCRDNX9A%3D&tabid=132>, (ημ. προσβ. 29/03/2016).

²⁵⁴ Έχει επισημανθεί, ωστόσο, ο αδύναμος ρόλος της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία περιορίζεται μόνο στη συλλογή εκθέσεων των κρατών μερών, χωρίς τη δυνατότητα να γίνεται δέκτης προσφυγών/καταγγελιών για παραβιάσεις διατάξεων της Σύμβασης, βλ. Συκιάτου Α., Εμπορία Ανθρώπων στα Βαλκάνια, ό.π., σελ. 69.

²⁵⁵ Για το ρόλο του διαδικτύου και αντίστοιχη περιπτώσιολογία βλ. υποενότητα 2.1.2.

στην περίπτωση μη αναλυτικής ενημέρωσης του υποψήφιου δότη ως προς τα ανωτέρω ή υπόσχεσης μετεγχειρητικής του φροντίδας που όμως δεν παρασχέθηκε ή και παραπλάνησής του σχετικά με την ανάγκη αφαίρεσης οργάνου του, το έγκλημα έχει τελεστεί. Ως προς την κατάχρηση εξουσίας, αφορά τα άτομα που νομιμοποιούνται να λαμβάνουν αποφάσεις για λογαριασμό άλλων ανθρώπων, με ιδιαίτερη έμφαση στην ευθύνη των ιατρών. Η παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων για να επιτευχθεί η συγκατάθεση προσώπου που έχει την επιμέλεια άλλου προσώπου, αναφέρεται κυρίως στις περιπτώσεις που τα άτομα υπό επιμέλεια είναι παιδιά ή στερούνται ικανότητας παροχής πλήρους και έγκυρης συναίνεσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οποιαδήποτε παροχή συγκατάθεσης για χειρουργική επέμβαση που δεν διενεργείται προς όφελος του θύματος καταστρατηγεί τόσο τη Σύμβαση του Οβιέδο, όσο και τα δικαιώματα του ίδιου του θύματος.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει και στην κατάχρηση της ευάλωτης θέσης του θύματος, η οποία περιλαμβάνει κάθε κατάσταση όπου το άτομο δεν έχει άλλη πραγματική και αποδεκτή εναλλακτική λύση, παρά να υποστεί την εν λόγω εκμετάλλευση. Η ανωτέρω ευπάθεια δύναται να είναι φυσική, ψυχολογική, οικονομική, κοινωνική, συναισθηματική, νομική (μη νόμιμη παρουσία σε εθνικό έδαφος άλλου κράτους), κτλ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο διευρύνεται η έννοια της ευάλωτης θέσης, ώστε να συμπεριλάβει όσο το δυνατόν περισσότερες καταστάσεις, στις οποίες αποδεδειγμένα το θύμα δεν μπορεί να αντιδράσει με διαφορετικό τρόπο και έτσι υποκύπτει. Ακόμα λοιπόν και η περίπτωση που ο υποψήφιος δότης παρουσιάζεται να συναινεί ο ίδιος αυτοβούλως στην πώληση οργάνου του για να λάβει χρήματα επιδιώκοντας τη σχετική αγοραπωλησία, θα μπορούσε ίσως να ενταχθεί στο πεδίο του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, εφόσον είχε φτάσει σε τέτοια οικονομική εξαθλίωση ώστε η πώληση οργάνου του να αποτελεί, πλέον, για εκείνον τη μόνη διαθέσιμη λύση. Η υπαγωγή της εν λόγω περίπτωσης στο πεδίο εφαρμογής του Πρωτοκόλλου συνδέεται με το διατυπωθέντα προβληματισμό περί αλληλοεπικάλυψης των περιεχομένων²⁵⁶, καθώς και με το κατά πόσο είναι πραγματικά γνήσια η παροχή συναίνεσης όταν ο δότης είναι οικονομικά εξαθλιωμένος.

Τέλος, σε συνάρτηση προς το τρίτο στοιχείο του ορισμού εμπορίας (σκοπός εκμετάλλευσης) και ειδικότερα σε σχέση με την αφαίρεση οργάνων, η τελευταία δεν είναι απαραίτητο να έχει πραγματοποιηθεί, καθώς το ζητούμενο είναι και εδώ να έχει λάβει χώρα κάποια από τις προαναφερθείσες πράξεις με τα προαναφερθέντα μέσα και για τον προαναφερόμενο σκοπό. Η ίδια, δε, η αφαίρεση οργάνων όταν δεν πληροί τις νόμιμες προϋποθέσεις, προσκρούει στη βασική αρχή της Σύμβασης του Οβιέδο περί απαγόρευσης του ανθρωπίνου σώματος και των μερών του ως πηγή οικονομικού οφέλους, με την αρχή αυτή να αποτυπώνεται και στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης, όπως τα εν λόγω κείμενα έχουν αναλυθεί.

Ο παράγοντας της συναίνεσης ανάγεται σε κρίσιμης σημασίας στοιχείο σε επίπεδο χαρακτηρισμού ενός ατόμου ως θύματος εμπορίας²⁵⁷. Στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο, στο άρθρο 3, υποπαράγραφο β', εισάγεται ο κανόνας της μη λήψης υπόψιν της συγκατάθεσης του θύματος όταν έχει χρησιμοποιηθεί οποιοδήποτε από τα προαναφερθέντα μέσα, ενώ στη περίπτωση παιδιού-θύματος η συναίνεσή του είναι αδιάφορη, ακόμα και εάν εκείνη έχει

²⁵⁶ Βλ. Εισαγωγικό κεφάλαιο, έννοια εμπορίας οργάνων-διάκριση από την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό.

²⁵⁷ Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», όπ.π., σελ. 80.

παρασχεθεί, καθώς δεν αναιρεί τον παράνομο χαρακτήρα της πράξης. Από την ως άνω περίπτωση διαχωρίζεται η αφαίρεση οργάνων από παιδί με συναίνεση γονέα ή άλλου νομίμου κηδεμόνα και μόνο για νόμιμους ιατρικούς/θεραπευτικούς σκοπούς, δηλαδή χωρίς το στοιχείο του σκοπού της εκμετάλλευσης. Και εδώ, τίθεται ερώτημα ως προς τη γνησιότητα της παρεχόμενης συναίνεσης, καθώς δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις των ατόμων που συναινούν στην αφαίρεση των οργάνων τους, χωρίς όμως να γνωρίζουν τις ενδεχόμενες επιπλοκές μιας τέτοιας επέμβασης (τις οποίες αν γνώριζαν ίσως και να απείχαν από την πραγματοποίησή της), ή και οι περιπτώσεις ατόμων που ναι μεν συναινούν, υπό το βάρος, όμως, σοβαρότατων οικονομικών προβλημάτων τα οποία, ουσιαστικά, υπαγόρευσαν την απόφασή τους.

Σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις, κρίσιμο είναι να θεωρείται τελεσθέν το έγκλημα της εμπορίας ανεξάρτητα από την παροχή συναίνεσης εκ μέρους του θύματος, καθώς συχνά τα όρια μεταξύ γνήσιας βούλησης και πίεσης είναι δυσδιάκριτα. Εξάλλου, σε δικονομικό επίπεδο, ενδεχόμενη σύγχυση ως προς την παροχή συναίνεσης θα μπορούσε να δώσει έδαφος για έκφραση επιχειρηματολογίας εκ μέρους της υπεράσπισης των δραστών ότι η συναίνεση έχει δοθεί, άρα και ότι, ουσιαστικά, δεν υφίσταται ούτε τελεσθέν έγκλημα, ούτε θύμα, ούτε δράστης. Η συναίνεση πάντως που έχει δοθεί υπό τη χρήση οποιουδήποτε από τα προαναφερθέντα μέσα καθίσταται ακυρωτέα, ενώ και στην περίπτωση που δεν υφίσταται καν παροχή ρητής συναίνεσης το έγκλημα θεωρείται ότι έχει τελεσθεί, χωρίς ανάγκη διερεύνησης των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν.

Ως προς τις πρωτοβουλίες αρωγής των θυμάτων εμπορίας, στο Πρωτόκολλο του Παλέρμω (όπως και στη μεταγενέστερη Σύμβαση της Βαρσοβίας) προβλέπεται η παροχή στέγασης, νομικών συμβουλών, ιατρικής και ψυχολογικής βοήθειας και ευκαιριών απασχόλησης και επιμόρφωσης (άρθρο 6), η δυνατότητα προσωρινής παραμονής στο έδαφος ενός κράτους (άρθρο 7) και ο επαναπατρισμός των θυμάτων (άρθρο 8), ενώ σε προληπτικό επίπεδο, η ανταλλαγή πληροφοριών και διακρατική συνεργασία μεταξύ των αρμοδίων αρχών (άρθρο 10), η λήψη συνοριακών μέτρων (άρθρο 11) και η ασφάλεια και έλεγχος των ταξιδιωτικών εγγράφων (άρθρο 12). Ιδιαίχως σημασίας είναι το άρθρο 14, στο οποίο προστατεύεται το θύμα λόγω της θυματοποίησής του και όχι επειδή δέχεται να συνεργαστεί με τις αρμόδιες αρχές για την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του δράστη ή για να καταθέσει σε ποινική δίκη εναντίον του. Τέλος, δυνάμει του αρ. 6 παρ. 6, προβλέπεται η δυνατότητα παροχής αποζημίωσης στα θύματα εμπορίας, με παραπομπή στην εσωτερική νομοθεσία κάθε κράτους.

Παρά τις αξιόλογες προσπάθειες για την εννοιολογική διεύρυνση του ορισμού της εμπορίας ανθρώπων, ώστε να συμπεριληφθεί και ο σκοπός της αφαίρεσης οργάνων (ορισμός, ο οποίος υιοθετήθηκε από μεταγενέστερα διεθνή κείμενα), έχει επισημανθεί η εξής αδυναμία του Πρωτοκόλλου²⁵⁸: Πρωταρχικός στόχος ήταν η αντιμετώπιση του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος με τη χρήση του συνδυασμού των τριών προαναφερθέντων στοιχείων για το χαρακτηρισμό μιας πράξης ως εμπορίας. Ωστόσο, υφίστανται και περιπτώσεις που είναι δύσκολο να αποδειχθεί η συνδρομή και των τριών στοιχείων ή οι συνθήκες τέλεσης του εγκλήματος μπορεί να μην είναι επαρκώς διαφανείς για να κατηγοριοποιηθεί η πράξη ως εμπορία και να διωχθεί ανάλογα. Ως εκ τούτου, η ανωτέρω εννοιολογική δυσχέρεια δύναται να εμποδίσει την υπαγωγή πράξεων εμπορίας στο πεδίο εφαρμογής του Πρωτοκόλλου του Παλέρμω, δυσχεραίνοντας κατά πολύ τη διαδικασία άσκησης ποινικής δίωξης ή και αποκλείοντάς την. Επιπλέον, έχει επισημανθεί ότι στο Πρωτόκολλο του Παλέρμω, όσον αφορά

²⁵⁸ European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 33.

την ψυχολογική και κοινωνική αποκατάσταση των θυμάτων, υπάρχει απλά προτροπή, των κρατών μελών να υιοθετήσουν σχετικές ενέργειες χωρίς να προβλέπονται οι ενέργειες αυτές ως αυστηρή και άμεση υποχρέωσή τους²⁵⁹.

Τέλος, κριτική έχει ασκηθεί και ως προς την έμφαση που αποδίδεται από το Πρωτόκολλο στον παράγοντα του οργανωμένου εγκλήματος, παρά το ότι η οργανωμένη μορφή του εν λόγω εγκληματικού φαινομένου δεν είναι ο μόνος παράγοντας που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην όξυνσή του. Η, δε, πρόταξη της ποινικοποίησης έναντι των κοινωνικών και οικονομικών παραμέτρων, οι οποίες είναι πραγματικά υπαίτιες για την εμφάνιση του προβλήματος, έχουν ως αποτέλεσμα το ότι ακόμα και εάν ασκηθεί ποινική δίωξη κατά των δραστών, εφόσον οι ανωτέρω παράμετροι δεν μεταβληθούν, τα θύματα θα παραμένουν ευάλωτα σε κάθε οικονομική εκμετάλλευσή τους²⁶⁰.

1.6.2. Ψηφίσματα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας

Η εμπορευματοποίηση του ανθρωπίνου σώματος έχει επανειλημμένα καταδικαστεί από τον Π.Ο.Υ. με αφετηρία το 1987 με το ψήφισμα WHA 40.13 της Παγκόσμιας Συνέλευσης Υγείας (WHA-World Health Assembly)²⁶¹ και έμφαση στην ανάγκη ύπαρξης συγκεκριμένων κατευθυντήριων αρχών στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων οργάνων. Μέσω του ψηφίσματος WHA 42.5/1989 επισημάνθηκε η αδυναμία αποτελεσματικής αντιμετώπισης του φαινομένου της εμπορίας οργάνων με ταυτόχρονη πρόσκληση των κρατών για συνεργασία προς εξεύρεση λύσης, ιδίως ως προς την προστασία ευπαθών ομάδων με υψηλές πιθανότητες θυματοποίησης, όπως τα παιδιά ²⁶².

Οι πρώτες κατευθυντήριες αρχές για τις μεταμοσχεύσεις ανθρωπίνων οργάνων (Guiding Principles on Human Organ Transplantation) ενσωματώθηκαν στο ψήφισμα WHA 44.25/1991 στο πλαίσιο πρόβλεψης ορισμένου διαδικαστικού πλαισίου, μεταξύ άλλων, και σε επίπεδο βιοηθικής που να διέπει τις εν λόγω μεταμοσχεύσεις, προωθώντας ταυτόχρονα την αναζήτηση μοσχευμάτων από πτωματικούς δότες²⁶³. Στη συνέχεια, το Μάιο 2004, με το ψήφισμα WHA 57.18/2004²⁶⁴ ζητήθηκε από τα κράτη να αναπτύξουν αποτελεσματικούς μηχανισμούς ελέγχου και εποπτείας στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων, προωθώντας την αναζήτηση μοσχευμάτων τόσο από ζώντες όσο και από πτωματικούς δότες. Στο ανωτέρω ψήφισμα είναι έκδηλη η παγκόσμια, πλέον, ανησυχία αναφορικά με τις παράνομες μεταμοσχεύσεις, καθώς στο στοιχ. 1 επισημαίνεται η ανάγκη αποτελεσματικής κρατικής επίβλεψης ως προς την προμήθεια,

²⁵⁹ Στο αγγλικό κείμενο του Πρωτοκόλλου (άρθρο 6) γίνεται χρήση της φράσης «*shall consider implementing*», σε αντίθεση με το άρθρο 5 περί ποινικοποίησης της εμπορίας ανθρώπων όπου χρησιμοποιείται η φράση «*Each State Party shall adopt*» ή στο άρθρο 10 παρ. 2 περί εκπαίδευσης προσωπικού όπου ορίζεται ότι «*States Parties shall provide*».

²⁶⁰ Aronowitz A., Isitman E., «Trafficking of human beings for the purpose of organ removal: Are (international) legal instruments effective measures to eradicate the practice?», Groningen Journal of International Law, Groningen Journal of International Law, 2013;(1)2:88.

²⁶¹ World Health Assembly Resolution WHA 40.13 «on development of guiding principles for human organ transplants», 1987, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.who.int/transplantation/en/WHA40.13.pdf>, (ημ. προσβ. 17/10/2016).

²⁶² World Health Assembly Resolution WHA 42.5 on «preventing the purchase and sale of human organs», 1989, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s15558e/s15558e.pdf>, (ημ. προσβ. 17/10/2016).

²⁶³ World Health Assembly Resolution WHA 44.25 on «Guiding Principles on human organ transplantation», 1991, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s15559e/s15559e.pdf>, (ημ. προσβ. 17/10/2016).

²⁶⁴ World Health Assembly Resolution WHA 57.18 on «human organ and tissue transplantation», 2004, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.who.int/transplantation/en/A57_R18-en.pdf, (ημ. προσβ. 17/10/2016).

επεξεργασία και μεταμόσχευση ανθρωπίνων οργάνων, κυττάρων και ιστών, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητας εντοπισμού της προέλευσης του ανθρώπινου υλικού προς μεταμόσχευση (traceability)²⁶⁵. Επιπλέον, τονίζεται η ανάγκη λήψης μέτρων προστασίας των ευάλωτων ομάδων από φαινόμενα μεταμοσχευτικού τουρισμού, καθώς και αποτελεσματικότερης αντιμετώπισης της εμπορίας οργάνων, με ρητή παραδοχή των διεθνών διαστάσεων της²⁶⁶.

Το 2010, με το ψήφισμα WHA 63.22²⁶⁷ υιοθετήθηκαν οι αναθεωρημένες κατευθυντήριες αρχές στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων ανθρωπίνων οργάνων, κυττάρων και ιστών²⁶⁸. Έναυσμα, μεταξύ άλλων, ήταν το γεγονός της αυξανόμενης χρησιμότητας των μεταμοσχεύσεων ως μέσο αντιμετώπισης και θεραπείας ενός ευρύτατου φάσματος παθήσεων με ταυτόχρονη επίγνωση του γεγονότος της ευρείας κυκλοφορίας κυττάρων και ιστών προς μεταμόσχευση, η οποία πλέον υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα²⁶⁹. Μέσω του ψηφίσματος τα κράτη καλούνται να εφαρμόσουν τις κατευθυντήριες αρχές, να αντιτίθενται σε κάθε πρακτική παράνομου οικονομικού κέρδους σε συναλλαγές όπου εμπλέκονται ανθρώπινα όργανα και να θεσμοθετήσουν παγκόσμια συστήματα κωδικοποίησης οργάνων, κυττάρων και ιστών, προκειμένου να διευκολύνουν τις διαδικασίες ιχνηλασιμότητας του προς μεταμόσχευση ανθρώπινου υλικού²⁷⁰.

1.7. Ανεξάρτητες πρωτοβουλίες

1.7.1. Η Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης της 30ης Απριλίου-2ας Μαΐου 2008²⁷¹

Η Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης (Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism) στερείται δεσμευτικής ισχύος, δεδομένου ότι αποτελεί ένα σύνολο κατευθυντήριων ηθικών αρχών με αποδέκτες κυρίως ιατρούς και νοσηλευτικά ιδρύματα και αντικείμενο ζητήματα επαγγελματικής δεοντολογίας στο πεδίο της δωρεάς και μεταμόσχευσης οργάνων. Ωστόσο, η απουσία δεσμευτικότητας δεν εμποδίζει την ενσωμάτωση των αρχών της στην εθνική νομοθεσία ή υπό μορφή κανονισμών. Η, δε, αξία της είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς εδράζεται σε μια κοινή βάση: Τη συναίνεση των συμμετεχόντων στη Σύνοδο που διοργάνωσαν από κοινού η Διεθνής Νεφρολογική Εταιρεία (International Society of Nephrology) και η Εταιρεία Μεταμοσχεύσεων (The Transplantation Society) στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να υπάρξουν ουσιαστικές προτάσεις καταπολέμησης της εμπορίας οργάνων και των φαινομένων μεταμοσχευτικού τουρισμού. Στη Σύνοδο συμμετείχαν περισσότεροι από 150 αντιπρόσωποι

²⁶⁵ Στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται: «(1) to implement effective national oversight of procurement, processing and transplantation of human cells, tissues and organs, including ensuring accountability for human material for transplantation and its traceability».

²⁶⁶ Στο στοιχ. 5 αναφέρεται: « (5) to take measures to protect the poorest and vulnerable groups from “transplant tourism” and the sale of tissues and organs, including attention to the wider problem of international trafficking in human tissues and organs».

²⁶⁷ WHO Guiding Principles on human cell, tissue and organ transplantation (as endorsed by the sixty-third World Health Assembly, May 2010, in Resolution WHA 63.22), διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA63/A63_R22-en.pdf, (ημ. προσβ. 17/10/2016).

²⁶⁸ Βλ. υποενότητα 3.2.1.

²⁶⁹ Στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται: «Aware of the growing magnitude and utility of human cell, tissue and organ transplantation for a wide range of conditions...» καθώς και «Conscious of the extensive cross-boundary circulation of cells and tissues for transplantation».

²⁷⁰ Ομοίως: «(8) to encourage the implementation of globally consistent coding systems for human cells, tissues and organs as such in order to facilitate national and international traceability of materials of human origin for transplantation».

²⁷¹ The Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism, με το αγγλικό κείμενο διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.edqm.eu/en/The-Declaration-of-Istanbul-1224.html>, (ημ. προσβ. 17/10/2017).

επιστημονικών και ιατρικών οργανώσεων από όλον τον κόσμο, καθώς και επιστήμονες που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της βιοηθικής (επισημαίνεται η απουσία εκπροσώπων της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας).

Αφετηρία για την υπογραφή της Διακήρυξης ήταν η ανάγκη ύπαρξης ενός κοινά αποδεκτού πλαισίου που να ρυθμίζει τη δωρεά οργάνων και τις μεταμοσχευτικές διαδικασίες, ενός συστήματος επίβλεψης και ελέγχου προς διασφάλιση τόσο του δότη όσο και του λήπτη, καθώς και της θέσης σε εφαρμογή κανονισμών και απαγορεύσεων αναφορικά με ανήθικες πρακτικές, αντανακλώντας τη σημασία της διεθνούς συνεργασίας με την υποβολή αντιστοίχων προτάσεων πρόληψης και καταπολέμησης της εμπορίας οργάνων. Η ανωτέρω κινητοποίηση είχε ακόμα πιο επιτακτικό χαρακτήρα λόγω της επίγνωσης, ήδη από το 2005, του γεγονότος ότι η εμπορία οργάνων αποτελούσε πλέον παγκόσμιο φαινόμενο (διαπίστωση που υφίσταται και σε άλλα, ήδη αναλυθέντα στην παρούσα μελέτη ευρωπαϊκά και διεθνή κείμενα). Η απήχηση της Διακήρυξης υπήρξε τεράστια, με τις αρχές της να έχουν υιοθετηθεί από 111 οργανισμούς, ενώ αρκετές ήταν οι χώρες με προβληματική νομοθεσία σε ζητήματα μεταμόσχευσης και δωρεάς οργάνων που προχώρησαν σε ουσιώδεις αλλαγές (για παράδειγμα, οι Φιλιππίνες απαγόρευσαν ρητά την παροχή μοσχευμάτων σε αλλοδαπούς λήπτες, η Αίγυπτος θεσμοθέτησε νέο νομοθετικό πλαίσιο απαγορεύοντας το μεταμοσχευτικό τουρισμό, το Ισραήλ απαγόρευσε την αποζημίωση για μεταμοσχεύσεις που διενεργούνται στο εξωτερικό, κτλ.)²⁷².

Σε επίπεδο ορολογίας, το γενικό consensus που χαρακτηρίζει το πνεύμα της Διακήρυξης απεικονίζεται σε τρεις βασικούς ορισμούς, οι οποίοι είναι κοινά αποδεκτοί από όλους τους συμμετέχοντες και σχετίζονται μεταξύ τους: την εμπορία οργάνων, την εμπορευματοποίηση των μοσχευμάτων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό. Ως προς την εμπορία οργάνων (organ trafficking) η Διακήρυξη στηρίζεται στον ορισμό του άρθρου 3 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου του Παλέρμο (βλ. ανωτέρω υποενότητα 1.6.1.), καθώς και εδώ χρησιμοποιούνται έννοιες όπως η μεταφορά, η απειλή/χρήση βίας, η κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης, κτλ.²⁷³. Όσον αφορά την εμπορευματοποίηση των μοσχευμάτων (transplant commercialism), στη Διακήρυξη επισημαίνεται η υποβάθμιση των ανθρωπίνων οργάνων σε αντικείμενα αγοραπωλησίας, οριοθετώντας την ως πρακτική μέσω της οποίας ένα όργανο αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο αγοράς, πώλησης ή χρήσης με σκοπό υλικό όφελος²⁷⁴. Αναφορικά με το μεταμοσχευτικό τουρισμό (transplant tourism), ο τελευταίος συσχετίζεται προς την εμπορευματοποίηση των μεταμοσχεύσεων και την εμπορία οργάνων (άρα και την αποκόμιση οικονομικού οφέλους), με αποτέλεσμα την υπονόμευση της κρατικής ικανότητας παροχής μεταμοσχευτικών υπηρεσιών προς τους ασφαλισμένους, εντός του κρατικού συστήματος υγείας, ασθενείς²⁷⁵.

Ωστόσο, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι παρά την εννοιολογική διαφοροποίηση της εμπορίας οργάνων από την εμπορευματοποίηση των μοσχευμάτων, η οποία λαμβάνει χώρα

²⁷² European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 29-30.

²⁷³ Στη Διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης παρέχεται ο εξής ορισμός για την εμπορία οργάνων: «*Organ trafficking is the recruitment, transport, transfer, harboring or receipt of living or deceased persons or their organs by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability, or of the giving to, or the receiving by, a third party of payments or benefits to achieve the transfer of control over the potential donor, for the purpose of exploitation by the removal of organs for transplantation*».

²⁷⁴ Στο κείμενο της Διακήρυξης τονίζεται ότι: «*Transplant commercialism is a policy or practice in which an organ is treated as a commodity, including by being bought or sold or used for material gain*».

²⁷⁵ Στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται: «*Travel for transplantation becomes transplant tourism if it involves organ trafficking and/or transplant commercialism or if the resources devoted to providing transplants to patients from outside a country undermine the country's ability to provide transplant services for its own population*».

μέσω της Διακήρυξης, καταλήγουν να θεωρούνται εξίσου προβληματικές και με ενιαίο χαρακτήρα, χωρίς να προτείνονται διαφοροποιημένες πρακτικές προσέγγισης της καθεμίας (για παράδειγμα ο εξαναγκασμός και η εκμετάλλευση του δότη, στοιχεία συνήθως παρόντα στην περίπτωση της εμπορίας οργάνων, διαφέρουν από την αγοραπωλησία ενός μοσχεύματος λόγω εμπορευματοποίησής του). Κατά συνέπεια, η νομική απαγόρευση μιας πρακτικής χωρίς ταυτόχρονα την ανάπτυξη διαφοροποιημένων πολιτικών προσέγγισης του εκάστοτε φαινομένου δεν δύναται να παράγει τα αναμενόμενα αποτελέσματα²⁷⁶.

Στη Διακήρυξη απαριθμούνται προτάσεις με στόχο την επίτευξη εθνικής αυτάρκειας ως προς τον αριθμό των μοσχευμάτων και την προώθηση του θεσμού της δωρεάς οργάνων, με ταυτόχρονη καταπολέμηση της παράνομης εμπορίας. Ιδιαίτερης σημασίας είναι το στοιχ. υπ' αριθμ. 6 όπου αναφέρεται ότι: «η εμπορία οργάνων και ο μεταμοσχευτικός τουρισμός παραβιάζουν τις αρχές της ισότητας, της δικαιοσύνης και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και πρέπει να απαγορευτούν. Λόγω του ότι η εμπορευματοποίηση μοσχευμάτων στοχοποιεί τους οικονομικά εξαθλιωμένους και γενικά τρωτούς δότες, οδηγεί αναπόφευκτα σε ανισότητες και αδικίες και πρέπει επίσης να απαγορευθεί». Επιπλέον: «α) Οι απαγορεύσεις των εν λόγω πρακτικών πρέπει να περιλαμβάνουν και την απαγόρευση κάθε είδους διαφήμισης (συμπεριλαμβανομένων σε ηλεκτρονικά και έντυπα μέσα ενημέρωσης), διευκόλυνσης ή διαμεσολάβησης με σκοπό την εμπορευματοποίηση των μοσχευμάτων, την εμπορία οργάνων ή το μεταμοσχευτικό τουρισμό. β) Τέτοιου είδους απαγορεύσεις πρέπει να περιλαμβάνουν επίσης ποινές για πράξεις -όπως ο ιατρικός έλεγχος των δοτών ή των οργάνων ή η μεταμόσχευση των οργάνων- που υποβοηθούν, ενθαρρύνουν ή χρησιμοποιούν τα προϊόντα της εμπορίας οργάνων ή του μεταμοσχευτικού τουρισμού. γ) Πρακτικές που οδηγούν ευάλωτα πρόσωπα ή ομάδες (όπως αναλφάβητα ή οικονομικά εξαθλιωμένα άτομα, παράνομους μετανάστες, φυλακισμένους καθώς και πολιτικούς ή οικονομικούς πρόσφυγες) στο να γίνουν ζώντες δότες, είναι ασυμβίβαστες με την καταπολέμηση της εμπορίας οργάνων, του μεταμοσχευτικού τουρισμού και της εμπορευματοποίησης των μοσχευμάτων»²⁷⁷.

Σε συνάρτηση προς τις απαγορεύσεις του στοιχ. υπ' αριθμ. 6 της Διακήρυξης, έχει διατυπωθεί η κριτική ότι η στυγνή απαγόρευση πρακτικών όπως οι ανωτέρω, χωρίς προώθηση εναλλακτικών πολιτικών αντιμετώπισης φαινομένων εμπορίας οργάνων και μεταμοσχευτικού τουρισμού, είναι πιθανό να οδηγήσουν σε αντίθετα αποτελέσματα καθώς δεν καταπολεμούν την αιτία της παθογένειας *per se*, δηλαδή την έλλειψη οργάνων, αλλά στην ουσία ανακυκλώνουν το πρόβλημα. Κατά συνέπεια, μέσω του στοιχείου της απαγόρευσης, ενισχύεται η μαύρη αγορά, αυξάνονται οι τιμές των οργάνων προς πώληση άρα και οι ρυθμοί θυματοποίησης, αντί να εντείνονται οι προσπάθειες για γεφύρωση του τεράστιου κενού μεταξύ προσφοράς και ζήτησης οργάνων. Ως παραδείγματα νομοθετικών απαγορεύσεων που οδήγησαν σε όξυνση του υπό

²⁷⁶ Ambagtsheer F. - Weimar W., «A criminological perspective: Why prohibition of organ trade is not effective and how the Declaration of Istanbul can move forward», *American Journal of Transplantation* 2012, 12:573.

²⁷⁷ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «6. *Organ trafficking and transplant tourism violate the principles of equity, justice and respect for human dignity and should be prohibited. Because transplant commercialism targets impoverished and otherwise vulnerable donors, it leads inexorably to inequity and injustice and should be prohibited.a) Prohibitions on these practices should include a ban on all types of advertising (including electronic and print media), soliciting, or brokering for the purpose of transplant commercialism, organ trafficking, or transplant tourism. b) Such prohibitions should also include penalties for acts- such as medically screening donors or organs, or transplanting organs-that aid, encourage, or use the products of, organ trafficking or transplant tourism. c) Practices that induce vulnerable individuals or groups (such as illiterate and impoverished persons, undocumented immigrants, prisoners, and political or economic refugees) to become living donors are incompatible with the aim of combating organ trafficking, transplant tourism and transplant commercialism.*»

απαγόρευση φαινομένου αναφέρεται το εμπόριο ναρκωτικών, τα παράνομα στοιχήματα (τζόγος), η κατανάλωση αλκοόλ και η πορνεία²⁷⁸.

Τα προτεινόμενα, μέσω της Διακήρυξης, μέτρα περιλαμβάνουν συστάσεις για αύξηση του αριθμού των πτωματικών μοσχευμάτων (δημιουργία κατάλληλων υποδομών, συνεργασία κυβερνήσεων με οργανισμούς υγείας, επιστημονικούς φορείς και μη κυβερνητικές οργανώσεις, μεταφορά τεχνογνωσίας από κράτη με ήδη ενεργό και αναπτυγμένο σύστημα πτωματικών μεταμοσχεύσεων προς άλλα κράτη, κτλ). Επιπλέον, η ψυχολογική αξιολόγηση, ως ασφαλιστική δικλείδα για τους ζώντες δότες, πρέπει να αποτελεί μέρος του ιατρικού ελέγχου τους, ενώ αναγκαία είναι και η καθιέρωση μηχανισμών που να χαρακτηρίζονται από διαφάνεια και να καλύπτουν όχι μόνο τη διαδικασία μεταμόσχευσης αλλά και τη μετεγχειρητική παρακολούθηση. Σε περίπτωση ανεπάρκειας οργάνων του δότη (για παράδειγμα, νεφρικής ανεπάρκειας) θα πρέπει να παρέχεται πλήρης ιατρική φροντίδα, συμπεριλαμβανομένης και της αιμοκάθαρσης, με το δότη να τίθεται σε λίστα προτεραιότητας για μεταμόσχευση²⁷⁹.

Τέλος, ως προς το ζήτημα της αποζημίωσης, πρέπει να περιλαμβάνει την κάλυψη όλων των εξόδων χειρουργικής επέμβασης, την απώλεια εισοδήματος, τα έξοδα μετεγχειρητικής παρακολούθησης του δότη, καθώς και έξοδα σχετικά με τη διαδικασία ανεύρεσης μοσχευμάτων και τα διαδικαστικά της βήματα (υπεραστικά τηλέφωνα, έξοδα ταξιδιού, έξοδα ξενοδοχείου κτλ). Η έννοια της αποζημίωσης διευρύνεται, ώστε να συμπεριληφθούν και τα έξοδα ιατρικών και ψυχολογικών εξετάσεων ακόμη και για υποψήφιο δότη που τελικά κρίθηκε μη κατάλληλος προς δωρεά οργάνων (λόγω, για παράδειγμα, ιατρικών ζητημάτων που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αξιολόγησής του). Και εδώ τονίζεται η βασική διαφοροποίηση μεταξύ αποζημίωσης νομίμων και αποδεδειγμένων δαπανών δωρεάς οργάνων, σε αντιδιαστολή προς το παράνομο οικονομικό αντάλλαγμα της εμπορίας, με ταυτόχρονη προϋπόθεση τη διαφάνεια υπολογισμού των ανωτέρω δαπανών σε εναρμόνιση προς την εκάστοτε εθνική νομοθεσία.

1.7.2. Συνδιάσκεψη της Παπικής Ακαδημίας Επιστημών με θέμα το εμπόριο οργάνων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό

Στο πλαίσιο πρωτοβουλίας της Παπικής Ακαδημίας Επιστημών, την 7η και 8η Φεβρουαρίου 2017 έλαβε χώρα στο Βατικανό σχετική συνδιάσκεψη με τη συμμετοχή εβδομήντα επτά (77) ατόμων από διάφορα κράτη του κόσμου (ευρωπαϊκά και μη), τα οποία παρουσίασαν στοιχεία και απόψεις για το εμπόριο οργάνων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό [Summit on Organ trafficking and transplant tourism, Pontifical Academy of Sciences, PAS]. Στη συνδιάσκεψη συμμετείχαν άτομα με δραστηριότητα στον ιατρικό, κυρίως, κλάδο καθώς και μέλη εθνικών οργανισμών μεταμοσχεύσεων, μεταμοσχευτικών κέντρων και αντίστοιχων επιτροπών με ταυτόχρονη παρουσία εκπροσώπων του Συμβουλίου της Ευρώπης και των Ηνωμένων Εθνών²⁸⁰. Σε αντίθεση προς την απουσία ελληνικής συμμετοχής κατά τις εργασίες της Διακήρυξης της Κωνσταντινούπολης, η Ελλάδα εκπροσωπήθηκε στην εν λόγω πρωτοβουλία από τον Πρόεδρο του ΕΟΜ.

²⁷⁸ Ambagtsheer F. - Weimar W., «A criminological perspective: Why prohibition of organ trade is not effective and how the Declaration of Istanbul can move forward», όπ.π. σελ. 572.

²⁷⁹ Για μια συνοπτική παράθεση των στρατηγικών της Διακήρυξης, βλ. Αλεξόπουλου Ε., «Η εμπορευματοποίηση των μεταμοσχεύσεων και η διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης», Ελληνική Νεφρολογία 2008;20(4):238-239.

²⁸⁰ Στη συγγραφέα της παρούσας μελέτης δόθηκε η δυνατότητα προσωπικής παρατήρησης των εργασιών της συνάντησης.

Αποτέλεσμα των διαβουλεύσεων ήταν η σύνταξη και έκδοση κοινής δήλωσης με έντεκα σημεία-συστάσεις προς όλες τις εθνικές κυβερνήσεις, τους αρμόδιους δημόσιους φορείς, την Εκκλησία, τις δικαστικές αρχές και το ευρύ κοινό, την οποία υπέγραψαν όλοι οι συμμετέχοντες. Ειδικότερα²⁸¹:

1. Την ευρύτερη αποδοκιμασία και κατ' επέκταση ποινική δίωξη της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους αλλά και της εμπορίας οργάνων, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης οργάνων που προέρχονται από εκτελεσθέντες φυλακισμένους αλλά και της παροχής οικονομικού ανταλλάγματος σε συγγενείς πτωματικών δοτών.
2. Την προώθηση του θεσμού της δωρεάς οργάνων εκ μέρους της Εκκλησίας και την αντίστοιχη αποδοκιμασία της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους και της εμπορίας οργάνων.
3. Την επίτευξη εθνικής αυτάρκειας σε επίπεδο δωρεάς οργάνων, μεταξύ άλλων μέσω της διακρατικής συνεργασίας, καθώς και τη βελτίωση πρόσβασης των ασθενών σε εθνικά μεταμοσχευτικά προγράμματα.
4. Τη θεσμοθέτηση επαρκούς εθνικού νομικού πλαισίου για την ποινική δίωξη εγκλημάτων που σχετίζονται με την εμπορία οργάνων, αλλά και την υιοθέτηση μέτρων για την προστασία των θυμάτων, ανεξάρτητα από τον τόπο τελέσεως του αδικήματος.
5. Την ιατρική αξιολόγηση των δοτών και ληπτών βάσει ηθικών και ιατρικών παραμέτρων, με ταυτόχρονη συνεκτίμηση των πιθανών βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων επιπτώσεων.
6. Τη δημιουργία εθνικού αρχείου καταγραφής μεταμοσχεύσεων που λαμβάνουν χώρα από υπήκοο ενός κράτους, εντός και εκτός εθνικών συνόρων, καθώς και την καταχώριση των εθνικών στατιστικών στοιχείων σε διεθνείς τράπεζες δεδομένων.
7. Τη θεσμοθέτηση εθνικού νομικού πλαισίου, προκειμένου τα άτομα που δραστηριοποιούνται στον ιατρικό κλάδο να δύνανται να παράσχουν πληροφορίες σχετικά με εν δυνάμει περιπτώσεις εμπορίας οργάνων, τηρώντας ταυτόχρονα τις όποιες ιατρικές τους υποχρεώσεις απέναντι στους ασθενείς.
8. Την υποχρέωση διερεύνησης, εκ μέρους των εθνικών αρμοδίων αρχών και με την ταυτόχρονη στήριξη της δικαιοσύνης, περιπτώσεων μεταμόσχευσης που δύνανται να υποκρύπτουν εμπορία οργάνων που τελέσθηκε από υπήκοο όχι μόνο εντός αλλά και εκτός εθνικών συνόρων.
9. Την απαγόρευση στα ασφαλιστικά ταμεία να καλύπτουν το κόστος μεταμοσχεύσεων στην περίπτωση που εμπλέκεται εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους ή εμπορία οργάνων.
10. Την προώθηση στα μέλη ιατρικών οργανώσεων και την τήρηση, από εκείνα, των διεθνών κατευθυντήριων γραμμών κατά της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους και της εμπορίας οργάνων.
11. Τη συγκέντρωση περισσότερων πληροφοριών εκ μέρους του Π.Ο.Υ., του Συμβουλίου της Ευρώπης, των Ηνωμένων Εθνών και άλλων διεθνών οργανισμών αναφορικά με εγκλήματα που σχετίζονται με όργανα, με στόχο την καλύτερη κατανόηση της φύσης τους αλλά και της λειτουργίας των εμπλεκόμενων σε αυτά εγκληματικών οργανώσεων.

Από τις ανωτέρω συστάσεις προκύπτει, μεταξύ άλλων, η ανάγκη θεσμοθέτησης ενός εθνικού πλαισίου δράσης, σύμφωνα με το οποίο κάθε κράτος θα μεριμνά προκειμένου να τηρούνται ενδελεχώς όλοι οι κανόνες βιοηθικής και δεοντολογίας, ιδίως στον ιατρικό κλάδο που

²⁸¹ Pontifical Academy of Sciences, Summit on Organ Trafficking and Transplant Tourism statement. Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.pas.va/content/academia/en/events/2017/organ_trafficking/statement.html, (ημ. προσβ. 31/03/2017).

είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τις μεταμοσχεύσεις. Εξάλλου, είναι αυτονόητη η ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων των ασθενών, οι οποίοι εύλογα στηρίζονται στην ύπαρξη του ιατρικού απορρήτου, καθώς κοινοποιούν στο θεράποντα ιατρό τους εξαιρετικά ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα. Από την άλλη πλευρά και οι ιατροί οφείλουν, αναμφισβήτητα, να είναι νομικά κατοχυρωμένοι, καθώς μπορεί να επιθυμούν να αποκαλύψουν περίπτωση ασθενούς τους που υποκρύπτει εμπορία οργάνων αλλά να μην δύνανται, λόγω της υποχρέωσής τους να τηρούν το ιατρικό απόρρητο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΕΜΠΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΝ – ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας έρευνας επιχειρείται η εγκληματολογική προσέγγιση του υπό έρευνα φαινομένου, καθώς εξετάζονται παράμετροι όπως ο σκοτεινός αριθμός εγκληματικότητας, η στρατολόγηση εν δυνάμει δοτών, αλλά και ο οργανωμένος χαρακτήρας του συγκεκριμένου εγκλήματος. Ο τελευταίος άπτεται, ερμηνευτικά, τόσο του ποινικού όσο και του εγκληματολογικού πεδίου, καθώς το οργανωμένο έγκλημα αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα εμπλουτισμού του «ποινικού δόγματος» από εγκληματολογικά δεδομένα, με ταυτόχρονη μνεία της φύσης του ως «διαρκώς μεταλλασσόμενου, αντιφατικού και διαχεόμενου εγκληματικού φαινομένου»²⁸².

2. Σκοτεινός αριθμός εγκληματικότητας

«Οι εγκληματολόγοι, όταν αναφέρονται στην εγκληματολογική στατιστική, υπαινίσσονται την κορυφή ενός παγόβουνου. Όταν πάλι γράφουν για τα εγκλήματα, τα οποία διαπράττονται και δεν περιέρχονται σε γνώση της αστυνομίας ή άλλου επίσημου φορέα με οποιονδήποτε τρόπο, και επομένως δεν καταγράφονται, τότε αναφέρονται στην πλατιά βάση του παγόβουνου που βρίσκεται κρυμμένη κάτω από τη θάλασσα²⁸³». Η ανωτέρω παράγραφος αντικατοπτρίζει με εύγλωττο τρόπο τη διάσταση μεταξύ καταγεγραμμένων περιπτώσεων ενός εγκληματικού φαινομένου και της πραγματικής εικόνας του, διάσταση η οποία σε κάποιες περιπτώσεις φτάνει στο σημείο να εμποδίζει τη χάραξη μιας αποτελεσματικής αντεγκληματικής πολιτικής. Τόσο στην περίπτωση της εμπορίας οργάνων όσο και σε αυτή της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, είναι εξαιρετικά δυσχερής, έως και αδύνατη, μια ολοκληρωμένη εικόνα της διεθνούς κατάστασης²⁸⁴.

Ειδικότερα, ο διασυνοριακός χαρακτήρας του φαινομένου, η έλλειψη συγκρίσιμων στατιστικών στοιχείων, η άρτια οργάνωση των δραστών και ο εκφοβισμός των θυμάτων από οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας προς αποφυγή καταγγελιών, είναι ορισμένοι από τους παράγοντες που εμποδίζουν τη λήψη αξιόπιστων πληροφοριών σχετικά με τη δράση των οργανωμένων κυκλωμάτων και τον πραγματικό αριθμό των παρανόμων μεταμοσχεύσεων. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο λόγω του ότι ο διασυνοριακός χαρακτήρας του φαινομένου οδηγεί με τη σειρά του σε ανομοιογενείς ομάδες θυμάτων που έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, προέρχονται από διαφορετικές χώρες, μιλούν διαφορετική γλώσσα και έχουν διαφορετικό κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο. Ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατή η συγκρότηση ενός ενιαίου προφίλ θυμάτων εμπορίας. Κατά συνέπεια, κάθε προσπάθεια εξαγωγής γενικευμένων συμπερασμάτων έχει χαρακτηριστεί ως παρακινδυνευμένη πρακτική καθώς κρίνεται απαραίτητη η μελέτη των νέων δεδομένων που ανακύπτουν, ώστε να επέρχεται

²⁸² Βλ. Σπινέλλη Κ., Εγκληματολογία, Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, 3η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σελ. 83-84.

²⁸³ Βλ. Σπινέλλη Κ., όπ.π., σελ. 181. Επίσης, βλ. λήμμα της συγγραφέως «Εγκληματικότητα Αφανής/Λανθάνουσα/Σκοτεινός Αριθμός/Σκοτεινή Περιοχή», Λεξικό Εγκληματολογίας, όπ.π., σελ. 345-347.

²⁸⁴ Στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο, όπως εξάλλου και σε άλλα συμβατικά κείμενα, συστήνεται στα κράτη να αναλάβουν δράση για έρευνα και συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με το γενικότερο φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων (αρ. 9, παρ. 2): «2. Τα Κράτη Μέρη προσπαθούν να λάβουν μέτρα, όπως έρευνα, πληροφόρηση και εκστρατείες στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και κοινωνικές και οικονομικές πρωτοβουλίες για την πρόληψη και καταπολέμηση της διακίνησης προσώπων».

αντίστοιχη επαναχάραξη και προσαρμογή των στρατηγικών πρόληψης και καταστολής χωρίς υποτίμηση (ή υπερτίμηση) του φαινομένου. Το πρόβλημα αυτό επιτείνεται από την έλλειψη καταρτισμένων και έμπειρων ερευνητών προς εκπόνηση συγκροτημένων μελετών και αξιολόγηση των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων²⁸⁵. Επιπρόσθετα, λόγω της διαφορετικής, ανά κράτος, νομοθεσίας που διέπει το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων (όπου εκείνη υφίσταται), καθίσταται δυσχερής και η δυνατότητα διασυνοριακής συνεργασίας, με αποτέλεσμα να απουσιάζουν συγκριτικά στοιχεία ως προς την άσκηση ποινικής δίωξης κατά των δραστών.

Πάνω από όλα, η δυσκολία συγκέντρωσης ενός αξιολογήσιμου πρώτου υλικού προέρχεται από το ίδιο το γεγονός ότι το εμπόριο οργάνων αποτελεί μία «υπόγεια», παράνομη αγορά (ο όρος «μαύρη αγορά» είναι ο πλέον αντιπροσωπευτικός), όπου τόσο οι δότες όσο και οι λήπτες προσπαθούν να παρακάμψουν την απαγορευτική εθνική νομοθεσία και να μην εντοπιστούν από τις αστυνομικές αρχές. Και ενώ οι μαρτυρίες των θυμάτων εμπορίας θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντική πηγή πληροφοριών, κάτι τέτοιο δεν ευδοκμεί στην πράξη καθώς τα τελευταία αποφεύγουν να καταθέσουν αφενός λόγω φόβου για αντίποινα από μέλη κυκλωμάτων ή σύλληψή τους από την αστυνομία, αφετέρου λόγω του ότι σε κάποια κράτη, η προστασία μαρτύρων είναι ανεπαρκής λόγω έλλειψης συναφούς νομοθετικού πλαισίου. Η συγκέντρωση πληροφοριών από τους δράστες είναι επίσης δυνατή, με τη διαφορά, ωστόσο, ότι σπάνια οι τελευταίοι συλλαμβάνονται. Και η ίδια, όμως, η διαδικασία συγκέντρωσης πληροφοριών, στο πλαίσιο αστυνομικής έρευνας, είναι δυσχερής για τους εξής λόγους: Υπάρχουν τρεις μέθοδοι συγκέντρωσης πληροφοριών, η παρακολούθηση (με φυσική παρουσία ή ηλεκτρονικά), η διείσδυση στο κύκλωμα μέσω μυστικού αστυνομικού και η χρήση πληροφοριοδότη²⁸⁶. Μειονέκτημα της παρακολούθησης αποτελεί το ότι σε κάποιες χώρες προαπαιτείται σε προκαταρκτικό επίπεδο, προς λήψη σχετικής έγκρισης, η ύπαρξη αποδείξεων ότι όντως υφίσταται οργανωμένη εγκληματική δραστηριότητα, στοιχεία τα οποία συνήθως απουσιάζουν. Η διείσδυση στο κύκλωμα συνεπάγεται μεγάλη χρονική καθυστέρηση, προκειμένου ο μυστικός αστυνομικός να γίνει αποδεκτός από τα μέλη και να αποκτήσει πρόσβαση στις απαραίτητες πληροφορίες. Τέλος, η συνήθης μέθοδος είναι η χρήση πληροφοριοδότη, ο οποίος συνεργάζεται με τις αστυνομικές αρχές παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες με αντάλλαγμα την εξασφάλιση ασυλίας (μη άσκησης ποινικής δίωξης σε βάρος του) ή, τουλάχιστον, μειωμένης ποινής. Παρά το ότι οι πληροφορίες αυτές έχουν ιδιαίτερη αξία ως προερχόμενες κατευθείαν «από την πηγή», συνεπάγονται το δύσκολο εγχείρημα της εξασφάλισης της ανωνυμίας του μάρτυρα και της προστασίας του επί 24ωρης βάσης. Πληροφορίες σχετικά με οργανωμένες εγκληματικές δραστηριότητες και παράνομες μεταμοσχεύσεις θα μπορούσαν να δοθούν και από τους ιατρούς που τις πραγματοποιούν, δεδομένου ότι συλλαμβάνονται με μεγαλύτερη συχνότητα σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη κυκλωμάτων. Ωστόσο, οι πληροφορίες αυτές θα ήταν περιορισμένες στη δική τους δραστηριότητα, καθώς σπάνια έχουν γνώση του τρόπου που λειτουργεί το κύκλωμα και των μελών που το απαρτίζουν, αφού ο ρόλος τους εξαντλείται στην παροχή ιατρικών υπηρεσιών (διενέργεια μεταμοσχεύσεων) ή, σε κάποιες περιπτώσεις, σε εκείνον του μεσάζοντα²⁸⁷.

²⁸⁵ Βλ. Κυριαζή Τ., Εμπορία Ανθρώπων, όπ.π., σελ. 82-85.

²⁸⁶ Βλ. Meyer S., «Trafficking in human organs in Europe. A myth or an actual threat? », δημοσιευμένο σε Territo L., Matteson R., The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012, σελ. 27-29.

²⁸⁷ Ακόμα και έτσι, το ποσοστό σύλληψης των ιατρών παραμένει χαμηλό, καθώς οι τελευταίοι λειτουργούν σε ημινόμιμη βάση, για παράδειγμα σε ιδιωτικό νοσοκομείο το βράδυ ή σε υπό ανάπτυξη χώρες, στις οποίες απουσιάζει οργανωμένη νομοθεσία περί εμπορίας ή δεν έχει τεθεί ακόμα σε ισχύ.

Απόδειξη των ανωτέρω αποτελεί η επίσημη παραδοχή, ήδη από το 2006, εκ μέρους των Ηνωμένων Εθνών ότι είναι αδύνατη οποιαδήποτε ακριβής εκτίμηση αναφορικά με την έκταση του φαινομένου της εμπορίας οργάνων (United Nations Report of the Secretary-General, «Preventing, combating and punishing trafficking in human organs», Βιέννη, 21/02/2006). Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από σχετική ερώτηση σε ερωτηματολόγιο στο οποίο συμμετείχαν 40 κράτη (η Ελλάδα δεν συμμετείχε), με σύνταξη σχετικής έκθεσης των Ηνωμένων Εθνών²⁸⁸. Σε ερώτημα προς κάθε κράτος εάν υφίστανται περιπτώσεις εμπορίας οργάνων, που να έχουν υποπέσει στην αντίληψή του, στην έκθεση αναφέρεται (σελ. 11) ότι²⁸⁹: «...53. Οι απαντήσεις των κρατών καταδεικνύουν την ύπαρξη ανεπαρκών πληροφοριών αναφορικά με την εμπορία οργάνων και ιστών, που δεν επέτρεπαν την ακριβή εκτίμηση της έκτασης του προβλήματος. Μόνο περιορισμένες πληροφορίες ήταν διαθέσιμες αναφορικά με την εμπορία οργάνων στα συμμετέχοντα στο ερωτηματολόγιο κράτη. 54. Η παροχή συγκεκριμένων αριθμών ή εκτιμήσεων όσον αφορά την έκταση της εμπορίας οργάνων υπήρξε δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο εγχείρημα για πολλά συμμετέχοντα κράτη. Η έλλειψη πληροφοριών οφειλόταν εν μέρει στο γεγονός ότι η εμπορία οργάνων δεν ήταν καθορισμένη ειδικά ως αξιόποινη πράξη στον ποινικό κώδικα, οπότε πράξεις σχετικές με αυτό τον τύπο εγκλήματος δηλώνονταν ως διαφορετικά αδικήματα»²⁹⁰.

Ένα χρόνο αργότερα, το Μάρτιο 2007 στο πλαίσιο της Δεύτερης Παγκόσμιας Διαβούλευσης για τις ανθρώπινες μεταμοσχεύσεις, τα Ηνωμένα Έθνη ανακοινώνουν ότι, πλέον, περίπου το 5% με 10% των μεταμοσχεύσεων νεφρών που πραγματοποιούνται ετησίως σε παγκόσμια κλίμακα είναι παράνομες²⁹¹. Κατά τη διάρκεια, δε, των εργασιών των Ηνωμένων Εθνών, παρουσιάστηκε μια ενδιαφέρουσα έρευνα με στόχο τη διαμόρφωση μιας, έστω, αποσπασματικής εικόνας της εμπορευματοποίησης οργάνων, βασισμένης σε διαθέσιμες πηγές (ακαδημαϊκά περιοδικά, μητρώα μεταμοσχεύσεων, ειδησεογραφικά πρακτορεία, κτλ)²⁹². Στα πορίσματα επισημαίνεται η έλλειψη ποσοτικών δεδομένων («As anticipated, quantitative data

²⁸⁸ Τα κράτη που συμμετείχαν στο ερωτηματολόγιο ήταν: Αφγανιστάν, Αυστραλία, Λευκορωσία, Βέλγιο, Βραζιλία, Καμπότζη, Καναδάς, Χιλή, Τσεχία, Αίγυπτος, Εσθονία, Φινλανδία, Γερμανία, Βατικανό, Ουγγαρία, Ιταλία, Ιαπωνία, Λετονία, Λουξεμβούργο, Μαδαγασκάρη, Μάλτα, Μεξικό, Μαρόκο, Ολλανδία, Νέα Ζηλανδία, Νορβηγία, Ομάν, Πολωνία, Πορτογαλία, Κατάρ, Ρουμανία, Σερβία και Μαυροβούνιο, Σλοβακία, Σλοβενία, Ισπανία, Ελβετία, Τυνησία, Τουρκία, Ουκρανία και Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα.

²⁸⁹ Μετάφραση της συγγραφώς από το αγγλικό κείμενο της έκθεσης των Ηνωμένων Εθνών, United Nations, Economic and Social Council, «Preventing, combating and punishing trafficking in human organs», Report of the Secretary-General E/CN.15/2006/10, 2006, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, https://www.unodc.org/unodc/en/commissions/CCPCJ/session/15_Session_2006/CCPCJ_15.html, (ημ. προσβ. 19/09/2016).

²⁹⁰ Στο αγγλικό κείμενο της έκθεσης αναγράφονται τα εξής: «53. Responses from States indicated that there was insufficient information on trafficking in human organs and tissues to permit an accurate assessment of the extent of the problem. Only limited information was available on the situation with regard to trafficking in organs in reporting countries. 54. Providing accurate figures or estimates on the extent of trafficking in human organs was a difficult if not impossible task for many Member States. The lack of information was partly attributable to the fact that trafficking in organs was not specified as a criminal act in the criminal codes and therefore acts involving that type of crime were reported as different offences».

²⁹¹ Βλ. Aronowitz A., Isitman E., «Trafficking of human beings for the purpose of organ removal: Are (international) legal instruments effective measures to eradicate the practice? », όπ.π. σελ. 75. Παρά την ανωτέρω επίσημη παραδοχή, δεν παύει να υφίσταται έλλειψη αξιόπιστων δεδομένων λόγω του υπόγειου χαρακτήρα των κυκλωμάτων εμπορίας, βλ. OSCE, Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π. σελ. 10.

²⁹² Βλ. Shimazono Y., «The state of the international organ trade: a provisional picture based on integration of available information», Bulletin of the World Health Organization, 2007;85(12):955-962. Επίσης, βλ. Budiani-Saberi D.-Delmonico F., «Organ trafficking and transplant tourism: A commentary on the global realities», όπ.π. με επεξήγηση του ανωτέρω ποσοστού 5%-10% μέσω παράθεσης σχετικών στατιστικών δεδομένων.

was scarce») και η ανάγκη για περαιτέρω έρευνα, χωρίς την οποία το εν λόγω εγκληματικό φαινόμενο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά. Αλλά και από τον Π.Ο.Υ., σε αντίστοιχη ανακοίνωσή του²⁹³, είχε ήδη από το 2004 επισημανθεί η έλλειψη αξιόπιστων δεδομένων για την εμπορία οργάνων, εκφράζοντας την πεποίθηση περί αύξησης των φαινομένων αυτών²⁹⁴, ενώ αρκετά από τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε σχετικό ερωτηματολόγιο που έλαβε χώρα το 2004, δήλωσαν ότι ναι μεν έχουν γνώση ύπαρξης της παράνομης εμπορίας οργάνων, καθίσταται, δε, εξαιρετικά δυσχερής η απόδειξή της²⁹⁵.

Η παρουσία υψηλού σκοτεινού αριθμού εγκληματικότητας αναφορικά με την εμπορευματοποίηση των οργάνων έχει επισημανθεί σε ποικίλες μελέτες. Ειδικότερα, στη κοινή μελέτη των Ηνωμένων Εθνών και του Συμβουλίου της Ευρώπης²⁹⁶ τονίζεται η μεγάλη δυσκολία ποσοτικής και ποιοτικής περιγραφής του φαινομένου λόγω περιορισμένων στοιχείων από επίσημες πηγές. Περαιτέρω, διατυπώνεται η εικασία περί ύπαρξης μεγάλου αριθμού περιπτώσεων άνευ καταγγελίας, καθώς οι δότες λόγω ντροπής ή φόβου αντιποίνων δεν αναφέρουν τα περιστατικά, οι λήπτες οργάνων προτιμούν να μη μιλήσουν, ενώ τα άτομα που γνωρίζουν κάτι σχετικό συνήθως εμπλέκονται άμεσα στην παράνομη διαδικασία²⁹⁷. Ανάλογα συμπεράσματα διατυπώνονται και στη μελέτη του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία (OSCE), με έμφαση στον κρυφό χαρακτήρα της αγοραπωλησίας οργάνων και την πεποίθηση ότι δεν υφίσταται, ουσιαστικά, ορισμένος, συμπαγής τρόπος μέτρησης αυτής της μορφής εμπορίας²⁹⁸. Ως λόγοι αδυναμίας μέτρησης αναφέρονται: ο μανδύας του πλασματικού αλτρουιστικού χαρακτήρα που καλύπτει τις παράνομες μεταμοσχεύσεις, το ιατρικό απόρρητο και η απροθυμία δημοσιοποίησης του περιστατικού από το δότη και το λήπτη (φόβος ποινικής δίωξης, ντροπή, ενοχές, κτλ)²⁹⁹. Εξίσου ενδιαφέρουσες παράμετροι αναλύονται στην έκθεση των

²⁹³ Βλ. Nullis-Kapp C., «Organ trafficking and transplantation pose new challenges», Bulletin of the World Health Organization, 2014;82(9):715 όπου επισημαίνεται ότι: «*There are no reliable data on organ trafficking-or indeed activity in general- but it is widely believed to be on the increase*».

²⁹⁴ Σε σχετικό δημοσίευμα, αναφέρεται ότι «*βάσει των στοιχείων του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας που δημοσιοποιήθηκαν στην Guardian, πάνω από 10.000 επιχειρήσεις παρεμπορίου ανθρώπινων οργάνων γίνονται κάθε χρόνο, αριθμός που ουσιαστικά αντιστοιχεί σε πάνω από μία επεμβάσεις την ώρα*», Δεμέτης Χ., «*Εκτός ελέγχου το παράνομο εμπόριο οργάνων*», 28/05/2012, διαθέσιμο: <http://www.news247.gr/kosmos/ektos-elegchoy-to-paranomo-emporio-organon.6152464.html>, (ημ. προσβ. 12/06/2014).

²⁹⁵ Council of Europe, «*Replies to Questionnaire for Member States on Organ Trafficking*», διαθέσιμο ηλεκτρονικά [www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/05_Organ_transplantation_en/CDBI_INF\(2003\)11rev2.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/05_Organ_transplantation_en/CDBI_INF(2003)11rev2.pdf) (ημ. προσβ. 12/10/2015).

²⁹⁶ Joint Council of Europe/United Nations Study, «*Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs*», ό.π., σελ. 57-58.

²⁹⁷ Στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται ότι: «*Both the quantitative and also the qualitative description of trafficking in organs and trafficking in human beings for the purpose of organ removal are hindered by the lack of universal agreement about what is involved in the former and by the limited amount of detailed information available from official sources. There is possibly therefore a high number of unreported cases for the two crimes.... Victims/donors are also mostly ashamed and frightened to report cases, recipients of organs will remain silent and the other people who know about the interventions are mostly directly involved in the trafficking offences; thus it is very difficult to investigate the crimes*».

²⁹⁸ OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «*Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings*», ό.π. σελ. 20. Στην ίδια μελέτη (σελ. 17) επισημαίνεται η ύπαρξη και άλλων εκθέσεων, όπου τονίζεται η παρουσία υψηλού σκοτεινού αριθμού και η ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης του εγκληματικού αυτού φαινομένου, ειδικότερα: a) Vermot-Mangold R.-G., «*Trafficking in Organs in Europe*», 2003, b) Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, «*Coercion in the Kidney Trade?: A background study on trafficking in human organs worldwide*», 2004 και c) UN.GIFT/UNODC, The Vienna Forum to fight Human Trafficking, Austria Center Vienna, Background Paper to the Workshop: Human Trafficking for the Removal of Organs and Body Parts, 2008.

²⁹⁹ Στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται ότι: «*...there remains, nonetheless, no accessible way to measure this form of trafficking with specificity. Illegal transplants tend to be concealed or disguised as, for example, altruistic donations between relatives.....medicine has its own principles of confidentiality....in addition, as with other forms of*

Ηνωμένων Εθνών που δημοσιεύθηκε το 2006³⁰⁰. Ειδικότερα, μνεία γίνεται: α) στην έλλειψη ενιαίου ορισμού περί εμπορίας οργάνων (προβληματισμός που έχει ήδη αναπτυχθεί στο εισαγωγικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης), β) στην απουσία τηρουμένων, με συχνότητα και συνέπεια, στατιστικών στοιχείων, γ) στο γεγονός ότι σε μερικές χώρες, κάποιες μορφές εμπορίας οργάνων ίσως να καταγγέλλονται ως διαφορετικά αδικήματα και δ) στη μειωμένη προσοχή/προτεραιότητα που δίνουν τα κράτη στο φαινόμενο αυτό.

Ο υψηλός σκοτεινός αριθμός ευθύνεται και για τον άγνωστο αριθμό των εν δυνάμει περιπτώσεων εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους ή εμπορίας οργάνων, όπου ίσως να υφίστανται ενδείξεις, ωστόσο, είτε το αρμόδιο προσωπικό (αστυνομικοί, τελωνειακοί υπάλληλοι, συνοριοφύλακες, κτλ) δεν είναι αρκετά εκπαιδευμένο για να τις εντοπίσει, είτε οι ίδιες οι ενδείξεις δεν είναι αρκετές ώστε να δικαιολογούν περαιτέρω έρευνα. Ως εκ τούτου, ούτε ασκείται ποινική δίωξη ούτε τηρείται κάποιο σχετικό αρχείο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Δανίας, όπου την περίοδο 2005-2013 περιήλθαν σε γνώση της Δανικής Αστυνομίας πέντε καταγγελίες αλλοδαπών, οι οποίοι υποστήριζαν ότι είχαν πέσει θύματα απειλής με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους. Ωστόσο, σε καμία από τις ως άνω καταγγελίες δεν υπήρχαν επαρκείς ενδείξεις ή αποδείξεις εμπορίας με αποτέλεσμα να μη προχωρήσει η έρευνα. Σε μία διαφορετική περίπτωση, πάλι στη Δανία το 2005, στο αεροδρόμιο Schiphol συνελήφθη ένας Πακιστανός χειρουργός, που συνόδευε τρεις ανήλικους με πλαστά διαβατήρια. Ο χειρουργός καταδικάστηκε σε 16 μήνες φυλάκιση για διακίνηση ανθρώπων και κατοχή πλαστών ταξιδιωτικών εγγράφων, παρά τις έντονες υποψίες, ότι οι ανήλικοι ταξίδευαν με στόχο την αφαίρεση οργάνων τους. Οι ανήλικοι, αφγανικής υπηκοότητας, ζήτησαν άσυλο, ωστόσο αργότερα αναχώρησαν για άγνωστο προορισμό³⁰¹.

Μία από τις παρεπόμενες αρνητικές συνέπειες της έλλειψης διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων είναι η δυσχέραση των προσπαθειών δημιουργίας ενός κοινωνικο-δημογραφικού μοντέλου, κυρίως στις περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων. Σε κάποιες εκθέσεις αποτυπώνεται η υπερίσχυση των γυναικών ως δοτών³⁰² ενώ σε άλλες των ανδρών³⁰³, ως εκ τούτου η συναγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με το φύλο δεν είναι ασφαλής. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Μολδαβίας οι δότες οργάνων εμφανίζονται στην πλειονότητά τους να είναι άνδρες (από τα 31 θύματα οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας, μόνο τρία ήταν γυναίκες). Ωστόσο, επισημαίνεται ότι ακόμα και στις περιπτώσεις όπου δότες οργάνων είναι άνδρες, οι αρνητικές συνέπειες από την αφαίρεση οργάνων μετακυλίνουν και στις γυναίκες-συζύγους/παιδιά, καθώς λόγω της σωματικής αδυναμίας του άνδρα προς εργασία και βιοπορισμό, αναγκάζονται οι τελευταίες να επωμιστούν δυσανάλογα βάρη του νοικοκυριού³⁰⁴.

trafficking, both the victim and the organ recipients have strong reasons for maintaining their involvement a secret, including for fear of prosecution, as well as feelings of shame and guilt, rendering detection difficult».

³⁰⁰ United Nations, Economic and Social Council, «Preventing, combating and punishing trafficking in human organs», όπ.π. εισαγωγικό στοιχ. υπ' αρ. 5.

³⁰¹ European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 44-45.

³⁰² Βλ. Goyal M., Mehta RL, Scheneiderman LJ, Sehgal AR., «Economic and health consequences of selling a kidney in India», JAMA, 2002;5: 29-73.

³⁰³ Βλ. Budiani D., «Consequences of living kidney donors in Egypt», paper presented at the Middle East Society on Organ Transplants (MESOT) meetings of the 10th Congress, November 26-29th 2006, Kuwait, καθώς και Zargooshi J., «Quality of life of Iranian kidney 'donors'», J Urol 2001;166:1790-9.

³⁰⁴ OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π. σελ. 21.

Ο υψηλός σκοτεινός αριθμός έχει αρνητικό αντίκτυπο και στις ίδιες τις διαθέσιμες στατιστικές πηγές. Για παράδειγμα στα στατιστικά στοιχεία της EUROSTAT δεν εντάσσεται η εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους ή η εμπορία οργάνων ως χωριστή κατηγορία, αλλά συμπεριλαμβάνεται στην κατηγορία «άλλων μορφών εμπορίας». Ειδικότερα, το 2015, δημοσιεύθηκε από τον ίδιο ως άνω φορέα έκθεση για τα έτη 2010-2012 με αντικείμενο την εμπορία ανθρώπων³⁰⁵, στην οποία τονιζόταν ο σύνθετος χαρακτήρας της στατιστικής αξιολόγησης του εγκληματικού αυτού φαινομένου λόγω των διαφορών, ανά κράτος, ως προς την επεξεργασία των δεδομένων και τη νομική οριοθέτηση του αδικήματος, καθιστώντας δύσκολες τις όποιες συγκρίσεις³⁰⁶. Στην έκθεση δίνεται έμφαση περισσότερο στη σεξουαλική και εργασιακή εκμετάλλευση, κατηγοριοποιώντας την αφαίρεση οργάνων μαζί με την οικιακή δουλειά, την εξαναγκαστική επαιτεία και τις λοιπές εγκληματικές δραστηριότητες. Κατά συνέπεια, είναι αδύνατος ο διαχωρισμός της συγκεκριμένης μορφής από τις υπόλοιπες, άρα και η εξαγωγή χωριστών στατιστικών στοιχείων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν βάση αξιολόγησής της³⁰⁷. Αλλά και από τη Europol έχει εκφραστεί αντίστοιχος προβληματισμός, τονίζοντας την ύπαρξη ελάχιστων διαθέσιμων πληροφοριών σε κοινοτικό επίπεδο, επισημαίνοντας ωστόσο, ότι αυτό μπορεί να αντανακλά σε κάποιο βαθμό, το υψηλό επίπεδο ασφαλείας των υποδομών υγείας στα ευρωπαϊκά κράτη³⁰⁸.

Σε μια κριτική θεώρηση των διαθέσιμων πηγών, οι οποίες θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη διαμόρφωση έστω και μιας αποσπασματικής εικόνας, ισχύουν τα εξής³⁰⁹: Σε έκθεση της Europol για το έτος 2016³¹⁰, αναφέρεται ότι, πλέον, κάθε χρόνο η ανωτέρω υπηρεσία λαμβάνει

³⁰⁵ Eurostat, «Trafficking in Human Beings», 2015, <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/6648090/KS-TC-14-008-EN-1.pdf/b0315d39-e7bd-4da5-8285-854f37bb8801>, (ημ. προσβ. 22/05/2017).

³⁰⁶ Στο κείμενο της έκθεσης αναφέρεται (σελ. 15): «*Measuring trafficking in human beings across countries remains a very complex task. It is important to stress that differences which still exist in the process of recording data, as well as differences between national legal definitions, make it difficult to compare and assess trends across EU Member States*».

³⁰⁷ Ομοίως (σελ. 29): «*In addition, domestic servitude; forced begging/use for begging; criminal activities; removal of organs; benefit fraud were also categories provided for the current data collection, covered under 'Other' in the graphs which follow*». Παρόμοιος διαχωρισμός γίνεται και στην Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία δημοσιεύθηκε το 2018, βλ. European Commission, Data collection on trafficking in human beings in the EU, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-security/20181204_data-collection-study.pdf, (ημ. προσβ. 15/12/2018), όπου αναφέρεται (σελ. 54): «*Data requested included: domestic servitude, forced begging/use for begging, the exploitation of criminal activities, the removal of organs and benefit fraud, which are grouped together as 'other' in the statistics that follow*».

³⁰⁸ OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π. σελ. 19.

³⁰⁹ Σε σχετική Έκθεση, όπου απεικονίζεται η προσπάθεια υπολογισμού των εικαζόμενων θυμάτων εμπορίας στην Ολλανδία, αναφέρεται χαρακτηριστικά η δυσκολία αποτύπωσης του πραγματικού μεγέθους του προβλήματος της εμπορίας ανθρώπων (σελ. 2): «*Statistics on detected victims are routinely collected by statistical authorities across the world...However, these statistics say very little about the true volume of trafficking in persons. They reflect just 'the tip of the iceberg.' If the ratio between the recorded cases and the real numbers would - as is the case with icebergs - be roughly constant over time and across countries, the numbers of recorded cases would provide useful information. In that case, the true numbers could simply be multiplied by the constant factor to arrive at estimates of the true volume. Unfortunately, the presumption of 19th century criminologists of constant ratios between numbers of recorded and real cases of crime has proven to be untenable. The detection rates of law enforcement agencies show great variation both over time and across countries, and so do consequently ratios between recorded crimes and total crimes and victims*». UNODC, National Rapporteur on Trafficking in Human Beings and Sexual Violence against Children, «Monitoring Target 16.2 of the United Nations Sustainable Development Goals. A multiple systems estimation of the numbers of presumed human trafficking victims in the Netherlands in 2010-2015 by year, age, gender, form of exploitation and nationality, Research Brief», διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.unodc.org/documents/research/UNODC-DNR_research_brief_web.pdf, (ημ. προσβ. 30/02/2017).

³¹⁰ Europol Review 2016-2017, διαθέσιμη ηλεκτρονικά https://www.europol.europa.eu/europol_review, (ημ. προσβ. 18/04/2018).

σταδιακά αυξανόμενο αριθμό υποθέσεων που αφορούν την εμπορία ανθρώπων, ενώ ειδικά για το έτος 2016 συμμετείχε σε 48 διασυνοριακές επιχειρήσεις (αύξηση της τάξης του 40%), οργάνωσε 26 επιχειρησιακές συναντήσεις και παρείχε επί τόπου συνδρομή σε 16 περιπτώσεις. Από τους 600 περίπου υπόπτους που συνελήφθησαν συνολικά για διάφορα αδικήματα, οι 119 συνδέονταν με την εμπορία ανθρώπων. Αντίστοιχα, αναγνωρίστηκαν ως θύματα εμπορίας 529 άτομα, χωρίς, ωστόσο, και σε αυτή την έκθεση να γίνεται σαφής διαχωρισμός των μορφών εμπορίας.

Πληρέστερη εικόνα παρέχεται από την έκθεση του Γραφείου των Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα, με έρευνα σε 136 χώρες για υποθέσεις εμπορίας (έτη 2012-2014). Το γεγονός ότι η ανωτέρω υπηρεσία συλλέγει στατιστικά στοιχεία σχετικά με την εμπορία ανθρώπων για περισσότερο από μια δεκαετία καθιστά την ανωτέρω έκθεση πολύτιμο εργαλείο για την κατανόηση του φαινομένου³¹¹. Στην τελευταία, η οποία βασίζεται στον ορισμό του Πρωτοκόλλου του Πατέρμο περί εμπορίας, λαμβάνει χώρα διάκριση τεσσάρων κατηγοριών, σεξουαλικής, εργασιακής, εκείνης με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και της εμπορίας που καλύπτει άλλες μορφές εκμετάλλευσης. Ως εκ τούτου, η εμπορία με σκοπό την αφαίρεση οργάνων αποτελεί χωριστή, διακριτή κατηγορία με αποτέλεσμα τη δυνατότητα εξειδίκευσης πορισμάτων. Ειδικότερα, ένα ποσοστό της τάξης του 3% που αφορά τη μορφή της εμπορίας με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (η σεξουαλική και εργασιακή εκμετάλλευση έχουν τα υψηλότερα ποσοστά) έχει εντοπιστεί στη Βόρεια Αφρική και τη Μέση Ανατολή, ενώ στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη καλύπτει το 0,1% των περιπτώσεων. Περιορισμένος αριθμός κρουσμάτων έχει εντοπιστεί στην Ανατολική Ευρώπη, Κεντρική Ασία και Νότια Αμερική. Περίπου 120 θύματα αυτής της μορφής εμπορίας εντοπίστηκαν τα έτη 2012-2014 σε περίπου 10 διαφορετικές χώρες, ενώ μεταξύ συνολικά 71 κρατών, το 18% των θυμάτων υπήρξαν γυναίκες και το 82% άντρες.

Σε εθνικό επίπεδο, διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για την εμπορία ανθρώπων υφίστανται στην επίσημη ιστοσελίδα της ΕΛΑΣ, στην ενότητα του Οργανωμένου Εγκλήματος³¹², χωρίς να γίνεται αναφορά περί εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων, παρά μόνο για σεξουαλική και εργασιακή εκμετάλλευση (στατιστικά στοιχεία πρώτου εξαμήνου έτους 2018), σεξουαλική εκμετάλλευση και εκμετάλλευση της επαιτείας (στατιστικά στοιχεία έτους 2017), σεξουαλική εκμετάλλευση, εκμετάλλευση της επαιτείας και εργασιακή εκμετάλλευση (στατιστικά στοιχεία έτους 2016), ενώ για τα έτη 2003 μέχρι και 2009 γίνεται μόνο μνεία εμπορίας ανθρώπων-σωματεμπορίας χωρίς ρητή διάκριση. Η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) διαθέτει μεν στατιστικά στοιχεία περί εγκλημάτων κατά της προσωπικής ελευθερίας

³¹¹ UNODC, Global Report on Trafficking in Persons, 2016, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση, https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2016_Global_Report_on_Trafficking_in_Persons.pdf, (ημ.προσβ. 22/05/2017). Στην επικαιροποιημένη έκδοση της ανωτέρω έκθεσης (Global Report on Trafficking in Persons, 2018), εντοπίζεται, ομοίως, μεγάλος αριθμός θυμάτων εμπορίας με σκοπό την αφαίρεση οργάνων στη Βόρεια Αφρική και τη Μέση Ανατολή («Compared to other regions, North Africa and the Middle East reported the largest number of victims trafficked for the purpose of organ removal. Most of these victims were men, and to lesser extent, women», σελ. 86), επισημαίνοντας την αδυναμία εντοπισμού τους («As for other forms of exploitation, trafficking for the removal of organs remains very limited in terms of numbers of detected victims. About 100 victims of trafficking for organ removal were detected and reported to UNODC during the 2014-2017 period. Victims were all adults», σελ. 29). Ωστόσο, σε γενικότερες γραμμές, στην Έκθεση παρατηρείται άνοδος των καταγεγραμμένων θυμάτων εμπορίας χωρίς να αποσαφηνίζεται εάν αυτή οφείλεται στην αποτελεσματικότερη αναγνώρισή τους ή στην όξυνση του εν λόγω φαινομένου («These increases can be the result of enhanced national capacities to detect, record and report data on trafficking victims, or to a growth in the incidence of trafficking, that is, that more victims have been trafficked», σελ. 7). Το κείμενο της Έκθεσης είναι διαθέσιμο: http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTIP_2018_BOOK_web_small.pdf (ημ. προσβ. 19/12/2018).

³¹² Επίσημη ιστοσελίδα της ΕΛΑΣ, <http://www.astynomia.gr>.

στη θεματική ενότητα των διαπραχθέντων αδικημάτων, χωρίς να κάνει αναφορά στην εμπορία ανθρώπων ή σε συγκεκριμένη μορφή της (σε αντίθεση, για παράδειγμα με τα εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας όπου αναφέρει το βιασμό προβαίνοντας σε ρητή διάκριση μεταξύ απόπειρας και τετελεσμένου εγκλήματος, βλ. στατιστικά στοιχεία έτους 2016³¹³). Η εμπορία ανθρώπων εμφανίζεται ως υποκατηγορία των εγκλημάτων κατά της προσωπικής ελευθερίας στη θεματική ενότητα των καταδικασθέντων ατόμων ανά κατηγορίες αδικημάτων (για παράδειγμα στα στατιστικά στοιχεία των καταδικασθέντων του έτους 2010³¹⁴), χωρίς όμως και πάλι να αποσαφηνίζεται κάποια μορφή της, ως εκ τούτου η εξαγωγή σχετικών πληροφοριών δεν είναι εφικτή. Τέλος, στατιστικά στοιχεία περί εμπορίας ανθρώπων δεν προκύπτουν από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ενώ στον Εθνικό Οργανισμό Μεταμοσχεύσεων (EOM) τηρείται μόνο αρχείο Ελλήνων ασθενών που μετέβησαν στο εξωτερικό για πραγματοποίηση νόμιμης μεταμόσχευσης κατόπιν έγκρισης αρμόδιας τριμελούς επιτροπής. Κατά τα λοιπά, ιδιαίτερη στατιστική αξία έχουν τα τηρούμενα στον ανωτέρω Οργανισμό στατιστικά στοιχεία για τους ζώντες και θανόντες δότες και τις μεταμοσχεύσεις συμπαγών οργάνων, όπως αυτά αναλύονται στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

2.1. Αίτια εμπορίας οργάνων

Η εμπορία οργάνων, κυρίως οργανωμένου χαρακτήρα, βασίζεται στην εκμετάλλευση της απόγνωσης τόσο του δότη όσο και του λήπτη. Από τη μία πλευρά, βρίσκονται οι συνήθως οικονομικά εύρωστοι ασθενείς-κάτοικοι αναπτυσσόμενων χωρών, οι οποίοι δύνανται να επωμιστούν το μεγάλο οικονομικό βάρος μιας μεταμοσχευτικής διαδικασίας και συχνά βρίσκονται σε κάποια λίστα αναμονής με την ελπίδα ότι θα βρεθεί το απαραίτητο μόσχευμα. Από την άλλη πλευρά, βρίσκονται άτομα, που προέρχονται συνήθως από αναπτυσσόμενες χώρες, τα οποία να μεν είναι υγιή, αντιμετωπίζουν δε οξύτατα οικονομικά προβλήματα που απειλούν όχι μόνο τη δική τους επιβίωση αλλά και εκείνη της οικογένειάς τους. Κοινή συνισταμένη των δύο αυτών δεξαμενών από τις οποίες προέρχονται οι δότες και οι λήπτες, είναι η απόγνωση. Ειδικότερα, και οι δότες και οι λήπτες είναι διατεθειμένοι να στραφούν σε παράνομες διαδικασίες, των οποίων τον αξιόποιο χαρακτήρα συνήθως γνωρίζουν εξαρχής. Για παράδειγμα, ασθενείς που χρήζουν μεταμόσχευσης νεφρών, ίσως να αποφασίσουν συνειδητά να αναζητήσουν με παράνομο τρόπο μόσχευμα εκτός λίστας αναμονής, καθώς έχουν ήδη εξαντληθεί από την αιμοκάθαρση (διαδικασία με επώδυνο και χρονοβόρο χαρακτήρα), ενώ παράλληλα βλέπουν να μειώνονται όλο και περισσότερο οι πιθανότητες επιβιώσής τους. Οι δότες, από την άλλη πλευρά, θεωρούν την πώληση οργάνου τους ως μια ευκαιρία να αποπληρώσουν τα υψηλά χρέη τους, έχοντας προηγουμένως δοκιμάσει κάθε διαθέσιμη εναλλακτική λύση.

Η γεφύρωση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης γίνεται στο πλαίσιο μιας υπόγειας αγοράς οργάνων, η οποία έρχεται να καλύψει με το κατάλληλο τίμημα, την εν λόγω αναντιστοιχία (η ζήτηση για όργανα είναι πολύ μεγαλύτερη από την προσφορά). Η διαφορά μεγεθών οφείλεται σε

³¹³ Επίσημη ιστοσελίδα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), στατιστικά στοιχεία διαπραχθέντων αδικημάτων έτους 2016, διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJU03/2016> (ημ. προσβ. 18/09/2018). Παρόμοια συμπεράσματα εξάγονται και από τα στατιστικά στοιχεία του έτους 2017, διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJU03/2017>, (ημ. προσβ. 18/09/2018).

³¹⁴ Επίσημη ιστοσελίδα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), στατιστικά στοιχεία καταδικασθέντων κατά κατηγορίες αδικημάτων και γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων έτους 2010, διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJU06/2010>, (ημ. προσβ. 18/09/2018).

ποικίλους παράγοντες: Τη μη επαρκή ευαισθητοποίηση του κοινού απέναντι στη δωρεά οργάνων, την αυξανόμενη βελτίωση του προσδόκιμου ζωής λόγω ιατρικών καινοτομιών, τη μεγαλύτερη συχνότητα καρδιακών νοσημάτων και διαβήτη (νοσημάτων στα οποία χρειάζεται μεταμόσχευση προκειμένου να σωθεί η ζωή του ασθενούς), τις μακρές λίστες αναμονής, τη μερική εφαρμογή των πτωματικών μεταμοσχεύσεων (σε κάποιες χώρες, βάσει θρησκευτικών πεποιθήσεων, το σώμα του θανόντος πρέπει να μένει ανέπαφο στη μεταθανάτια ζωή), την έλλειψη επαρκούς νομοθετικού πλαισίου στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων καθώς και εξειδικευμένου ιατρικού προσωπικού (οι δύο τελευταίοι παράγοντες παρατηρούνται κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες), την αδυναμία ορισμένων κρατών προς επίτευξη εθνικής αυτάρκειας μοσχευμάτων, κτλ. Τα αίτια είναι ποικίλα και αντανakλούν τις αδυναμίες του εκάστοτε κράτους σε νομοθετική και διοικητική υποδομή (ασφαλιστικοί φορείς, νοσοκομεία, νομοθετικό πλαίσιο κλπ), καθώς και τη στάση της ίδιας της κοινωνίας στο ζήτημα της δωρεάς οργάνων.

Χαρακτηριστικό είναι, ότι στα τέλη του 2012 στην ΕΕ περίμεναν για μόσχευμα περισσότεροι από 63.000 ασθενείς. Από αυτούς οι 50.000 είχαν ανάγκη μεταμόσχευσης νεφρού, οι 6.800 ήπατος, περίπου 3.400 καρδιάς, 2.000 για πνεύμονα και περίπου 1.400 για πάγκρεας³¹⁵. Με βάση στατιστικά στοιχεία των χωρών που συνεργάζονται στην Eurotransplant (Αυστρία, Βέλγιο, Κροατία, Γερμανία, Ουγγαρία, Λουξεμβούργο, Σλοβενία και Ολλανδία), το 2017 10.663 άτομα βρίσκονταν σε λίστα αναμονής για μεταμόσχευση νεφρού, 1.108 για μεταμόσχευση καρδιάς και 1.631 για μεταμόσχευση ήπατος³¹⁶. Σε εθνικό επίπεδο, με βάση στατιστικά στοιχεία του ΕΟΜ³¹⁷, το 2015 αξιοποιήθηκαν ως δότες 39 άτομα, το 2016 51 άτομα, το 2017 67 άτομα και το 2018 45 άτομα, με τις μεταμοσχεύσεις νεφρού από θανόντες δότες να ανέρχονται αντίστοιχα σε 63, σε 75, σε 108 και σε 72, ωστόσο, οι μεταμοσχευτικές ανάγκες δεν καλύπτονται, δεδομένου ότι η Ελλάδα βρίσκεται, ακόμα, αρκετά πίσω σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες ως προς τη δωρεά οργάνων³¹⁸. Τέλος, στην Αμερική, μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου 2018, 114.070 Αμερικανοί πολίτες είχαν εγγραφεί σε λίστες αναμονής περιμένοντας το κατάλληλο μόσχευμα (νεφρό, ήπαρ, πάγκρεας, καρδιά, κτλ)³¹⁹.

Σε εκμετάλλευση της οξείας έλλειψης διαθέσιμων μοσχευμάτων, οργανωμένα κυκλώματα αναλαμβάνουν να βρουν τους κατάλληλους δότες, ώστε, κατόπιν ελέγχου ιστοσυμβατότητας, οι λήπτες-ασθενείς να υποβληθούν σύντομα στην αναγκαία μεταμόσχευση.

³¹⁵ «ΕΕ: Ξεπερνούν τους 63.000 οι ασθενείς στις λίστες αναμονής για μεταμόσχευση», Καθημερινή, 31/10/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.kathimerini.gr/58173/article/epikairofhta/kosmos/ee-3epernoyn-toys-63000-oi-as8eneis-stis-listes-anamonhs-gia-metamosxeysh>, (ημ. προσβ. 12/03/2015).

³¹⁶ Επίσημα στοιχεία της Eurotransplant διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://statistics.eurotransplant.org/>, (ημ. προσβ. 08/02/2018).

³¹⁷ Στατιστικά στοιχεία παρασχεθέντα κατόπιν αιτήματος της συγγραφέως στον ΕΟΜ. Επίσης, βλ. Καρλατήρα Π., «Στην αναμονή ακόμα και δύο χρόνια για μια μεταμόσχευση νεφρού στο Λαϊκό», Πρώτο Θέμα, 05/04/2017, <https://www.protothema.gr/greece/article/668579/stin-anamoni-akoma-kai-duo-hronia-gia-mia-metamosheusi-nefrou-sto-laiko/> (ημ. προσβ. 05/06/2018). Το 2015, περίμεναν για μεταμόσχευση νεφρού 1.600 άτομα, για μεταμόσχευση ήπατος 140, για μεταμόσχευση καρδιάς 30 και για μεταμόσχευση κερατοειδούς 200, με τα διαθέσιμα μοσχεύματα να καλύπτουν μόνο το 1% των αναγκών, βλ. «Λίστα αναμονής μοσχευμάτων: 2.000 άτομα στην Ελλάδα περιμένουν το τηλέφωνο να χτυπήσει», 18/02/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.onmed.gr/ygeia-politiki/story/326285/lista-anamonis-mosxevmaton-2000-atoma-stin-ellada-perimenoun-to-tiléfono-na-xytisei> (ημ. προσβ. 05/06/2018).

³¹⁸ «Πίσω στις δωρεές οργάνων η Ελλάδα», Ελευθεροτυπία, 31/10/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=395507>, (ημ. προσβ. 12/03/2015), καθώς και Κωστάκη Α., «Σε πτώση ο αριθμός των μεταμοσχεύσεων στην Ελλάδα», 27/10/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.iatronet.gr/ygeia/xeiroyrgiki/article/28776/se-ptwsi-o-arithmos-twn-metamosxeysewn-stin-ellada.html>, (ημ. προσβ. 12/03/2015).

³¹⁹ Επίσημη ιστοσελίδα του αμερικανικού οργανισμού United Network for Organ Sharing (UNOS), https://unos.org/data/transplant-trends/#waitlists_by_organ, (ημ. προσβ. 28/12/2018).

Οι τελευταίοι είναι διατεθειμένοι να καταβάλλουν οποιαδήποτε αμοιβή τους ζητηθεί, με το ύψος αυτής να καθορίζεται με βάση τη διαθεσιμότητα του οργάνου προς μεταμόσχευση, το χρόνο ανεύρεσης, τα εμπλεκόμενα μέλη του κυκλώματος, τη χώρα προέλευσης του δότη, την οικονομική κατάσταση του λήπτη, κλπ. Ενδεικτικά, όπως προκύπτει από την ιστοσελίδα Havoscope, στην οποία συλλέγονται στοιχεία για τις τιμές οργάνων στη μαύρη αγορά, όπως καταγράφονται σε επίσημες κυβερνητικές εκθέσεις, δημοσιεύματα εφημερίδων και αναφορές διεθνών οργανισμών, οι τιμές αγοραπωλησίας νεφρών (όργανα με τη μεγαλύτερη ζήτηση) είναι, πάντα κατά προσέγγιση, οι εξής³²⁰: Η μέση τιμή που καταβάλλει ο λήπτης για αγορά νεφρού ανέρχεται περίπου στα 126.000 ευρώ, ενώ ο δότης λαμβάνει περίπου 4.200 ευρώ. Στις Φιλιππίνες, οι δότες νεφρού λαμβάνουν από 1.600 έως 8.400 ευρώ, ενώ ο μεσάζων που δραστηριοποιείται στην ίδια χώρα για μια αγοραπωλησία νεφρού λαμβάνει από 840 έως περίπου 1.200 ευρώ. Στην Ινδία, ένα νεφρό πωλείται περίπου 840 ευρώ, στη Ρουμανία 2.200 ευρώ και στο Πακιστάν 8.400 ευρώ. Στην Κίνα ο δότης νεφρού λαμβάνει περίπου 12.600 ευρώ με το λήπτη να πληρώνει γύρω στα 40.000 ευρώ. Αντίστοιχα, ο δότης ήπατος στην Κίνα λαμβάνει περίπου 3.000 ευρώ, ενώ ο λήπτης πληρώνει 18.400 ευρώ. Τέλος, ολόκληρη η διαδικασία μεταμόσχευσης νεφρού στην Κίνα ανέρχεται περίπου στα 12.700 ευρώ, ενώ στην Ευρώπη στα 27.000 ευρώ.

Η ιστοσελίδα www.medicaldaily.com δημοσίευσε αντίστοιχο κατάλογο τιμών οργάνων, τον οποίο αναπαρήγαγαν και τα ελληνικά μέσα ενημέρωσης³²¹: Οι τιμές αφορούν τα εξής όργανα: οι κερατοειδείς χιτώνες κοστίζουν περίπου 17.100 ευρώ, οι πνεύμονες 235.200 ευρώ, ο ανθρώπινος σκελετός περίπου 5.700 ευρώ, το ήπαρ 118.700 ευρώ, το νεφρό 120.000 ευρώ και η καρδιά 485.000 ευρώ. Έμφαση δίνεται και εδώ στον σχετικό χαρακτήρα των τιμών, καθώς και αυτές βασίζονται σε δημοσιεύματα εφημερίδων και επίσημες εκθέσεις, με αποτέλεσμα και πάλι να τίθεται ζήτημα υψηλού σκοτεινού αριθμού. Ανεξάρτητα, πάντως, από το εάν τα ανωτέρω ποσά είναι ακριβή ή όχι, δεν παύουν να αντανakλούν το τεράστιο οικονομικό κέρδος που η εμπορία οργάνων αποφέρει στα μέλη ενός οργανωμένου κυκλώματος, καθώς συνήθως τα όργανα του δότη αγοράζονται σε χαμηλές τιμές και μεταπωλούνται στο πολλαπλάσιο σε ασθενείς που επείγονται προς μεταμόσχευση. Άλλωστε, η εμπορία ανθρώπων αποτελεί την τρίτη κατά σειρά οργανωμένη μορφή εγκληματικής δραστηριότητας μετά την εμπορία όπλων και ναρκωτικών³²².

2.1.2. Ο ρόλος του διαδικτύου στην εμπορία οργάνων – Περιπτώσιολογία

Με αφετηρία την αλματώδη ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας και των δυνατοτήτων της, επισημαίνεται, σε αυτό το σημείο, ο ρόλος του διαδικτύου στη διευκόλυνση μιας αγοραπωλησίας οργάνου. Ειδικότερα, το αναμφισβήτητο πλεονέκτημα του διαδικτύου έγκειται

³²⁰ Havoscope, Global Black Market Information (οι τιμές εμφανίζονται σε δολάρια Αμερικής), διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <https://www.havoscope.com/black-market-prices/organs-kidneys/> (ημ. πρόσβασης 10/05/2017).

³²¹ Weller C., «Black market sells human body parts for hundreds of thousands: What do you cost?», 20/04/2015, (οι τιμές εμφανίζονται σε Λίρες Αγγλίας), διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <https://www.medicaldaily.com/pulse/black-market-sells-human-body-parts-hundreds-thousands-what-do-you-cost-330026>, (ημ. προσβ. 10/05/2018). Επίσης, «Δείτε πόσο κοστίζουν τα όργανά σας στη μαύρη αγορά», Το κουτί της Πανδώρας, 21/04/2015, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.koutipandoras.gr/article/deite-poso-kostizoun-ta-organa-sas-sti-mayri-agera-foto>, (ημ. προσβ. 10/05/2018), καθώς και «Πόσο κοστίζουν στη μαύρη αγορά τα ανθρώπινα μέλη», Newsbeast, 21/04/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <https://www.newsbeast.gr/world/arthro/812423/poso-kostizoun-sti-mauri-agera-ta-anthropina-meli>, (ημ. προσβ. 10/05/2018).

³²² Επίσημη ιστοσελίδα της ΕΛΑΣ, «Καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων (trafficking)», <http://www.astynomia.gr>, (ημ. προσβ. 10/05/2018).

στο γεγονός της παγκόσμιας εμβέλειάς του καθώς και της ταχύτητας ανταλλαγής πληροφοριών, αποτελώντας βασικό εργαλείο επικοινωνίας μεταξύ δότη-λήπτη, με την τελευταία να λαμβάνει χώρα με τους εξής τρόπους³²³: α) με τη δημοσίευση δεδομένων σε ψηφιακούς τόπους (sites) και ιστοσελίδες, β) με τη συμμετοχή σε ομάδες συζήτησης (foga), γ) με την αποστολή ηλεκτρονικής επιστολής (email) και δ) με συμμετοχή σε διαδικτυακά αναμεταδιδόμενη συζήτηση (Internet relay chat-IRC).

Ως προς την πρώτη περίπτωση, η δημοσίευση μπορεί να αφορά την ανάρτηση αγγελιών προσφοράς/ζήτησης οργάνων και πληροφοριών για ιατρικά κέντρα που αναλαμβάνουν την πραγματοποίηση μεταμοσχεύσεων. Στην περίπτωση των ψηφιακών foga, ο χρήστης, μέσω ψευδώνυμου, μπορεί να συμμετάσχει σε συζητήσεις νεφροπαθών, στοχοποιώντας ευάλωτα θύματα και εμφανίζοντας τον εαυτό του ως «ομοιοπαθή» που κατάφερε να βρει λύση στο πρόβλημα υγείας του. Αναφορικά με την αποστολή email, λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο προσωπικής επικοινωνίας, κατά την οποία ένας χρήστης στέλνει σε άλλον ηλεκτρονική επιστολή, ενημερώνοντάς τον ότι δύναται, έναντι εύλογης αμοιβής, να εντοπίσει το κατάλληλο μόσχευμα. Τέλος, η διαδικτυακά αναμεταδιδόμενη συζήτηση εξασφαλίζει επικοινωνία σε πραγματικό χρόνο, χωρίς να καταλείπει επαρκή ηλεκτρονικά ίχνη (σε σύγκριση, για παράδειγμα, με το email), διότι δεν αποθηκεύεται στον υπολογιστή του χρήστη. Επισημαίνεται ότι η εμπορία οργάνων αποτελεί αδίκημα, το οποίο τελείται κατεξοχήν εκτός διαδικτύου, καθώς μεγάλος αριθμός των πράξεων που την απαρτίζουν προϋποθέτουν άμεση επέμβαση στο ανθρώπινο σώμα, ως εκ τούτου μέσω διαδικτύου μπορούν να τελεστούν μόνο συμμετοχικές πράξεις (ηθική αυτουργία, απλή συνέργεια). Ωστόσο, δύναται να λάβει χώρα διαδικτυακά η διαφήμιση, ως δημόσια προσφορά οργάνων, η διαμεσολάβηση σε εμπορία οργάνων καθώς και η συμφωνία για λήψη ανταλλάγματος, οι οποίες έχουν αξιόποιο χαρακτήρα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι κεντρικές ηλεκτρονικές ιστοσελίδες δημοπρασιών (eBay, Craigslist, Amazon, κτλ) και η ενδεχόμενη ευθύνη τους για αγοραπωλησία οργάνων μετά από αγγελία αναρτημένη σε αυτές. Θα πρέπει η εταιρεία που έχει την ευθύνη διαχείρισης του διαδικτυακού τόπου να αναλαμβάνει την ευθύνη για το περιεχόμενο αγγελιών όπως οι ανωτέρω; Στην ιστοσελίδα του eBay, www.ebay.com, αναφέρεται ρητά, ότι δεν επιτρέπεται η ανάρτηση αγγελιών για πώληση ανθρώπων και ανθρωπίνου σώματος/μερών του, με δύο εξαιρέσεις: Επιτρέπεται η πώληση ανθρωπίνων τριχών κεφαλής καθώς και ολόκληρων σκελετών/κρανίων, εφόσον προορίζονται για ιατρική χρήση. Σε αντίθετη περίπτωση, η αγγελία αφαιρείται από την ιστοσελίδα και επέρχεται αναστολή λειτουργίας του λογαριασμού του χρήστη. Ειδικότερα, σε σχετική λίστα, απαγορεύονται αγγελίες σχετικά με την πώληση ανθρωπίνων οργάνων, οστών, αίματος, σωματικών υγρών, σπέρματος και ωαρίων ακόμα και εάν αυτά προορίζονται για ιατρική χρήση³²⁴.

Η ίδια πολιτική ακολουθείται και από την ιστοσελίδα δημοπρασιών Craigslist, στην οποία τηρείται αντίστοιχη λίστα προϊόντων/υπηρεσιών που απαγορεύονται: Όπλα, συνταγογραφούμενα φάρμακα, αλκοόλ, παιδική πορνογραφία, εκρηκτικά, καθώς και σωματικά υγρά και μέρη του ανθρωπίνου σώματος³²⁵. Αλλά και από το Amazon, σε αντίστοιχη ανακοίνωση, αναφέρεται ότι υφίσταται το δικαίωμα καθορισμού των ακατάλληλων προς πώληση αντικειμένων (offensive material), με απόσυρση της αντίστοιχης καταχώρισης χωρίς

³²³ Βλ. Κιούπη Δ., «Εμπόριο ανθρωπίνων οργάνων, ένα παγκόσμιο εγκληματικό φαινόμενο και ο ρόλος του Διαδικτύου», ΠοινΛογ 4/2002, σελ. 1632.

³²⁴ <https://www.ebay.com/help/policies/remains.html> (ημ. προσβ. 18/10/2016).

³²⁵ <https://www.craigslist.org/about/prohibited> (ημ. προσβ. 18/10/2016).

επιστροφή των εξόδων ανάρτησής της. Ειδικότερα, αναφέρονται ρητά, ως ακατάλληλα προς πώληση, τα όργανα και μέρη του ανθρωπίνου σώματος³²⁶. Κατά την ορθότερη πάντως άποψη, δεν τίθεται ζήτημα ευθύνης των ανωτέρω ιστοσελίδων, καθώς οι ίδιες οι εταιρείες που διαχειρίζονται τους σχετικούς ιστότοπους δεν έχουν θετική γνώση του περιεχομένου των αγγελιών, οι οποίες ως επί το πλείστον διαβιβάζονται απευθείας προς ανάρτηση χωρίς προηγούμενη επεξεργασία (βλ. απόφαση LG P. 10/10/2002, 51 O 12/02, JurPC Web-Dok 339/2002)³²⁷.

Στον αντίποδα, υπάρχουν άλλες ιστοσελίδες, λιγότερο ή περισσότερο γνωστές, στις οποίες παρέχονται πλήρη μεταμοσχευτικά πακέτα (διαμονή σε νοσοκομείο, ιατρικές εξετάσεις, μετεγχειρητικός έλεγχος, κτλ). Για παράδειγμα, στην ιστοσελίδα <https://www.placidway.com> διατίθεται λεπτομερής κατάλογος ιατρικών επεμβάσεων ανά είδος, τιμή και χώρα διεξαγωγής, ώστε να μπορεί ο ασθενής να πληροφορηθεί το κόστος ενός ολοκληρωμένου πακέτου μεταμοσχευτικών υπηρεσιών³²⁸. Επιπλέον, στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται ότι δεκατρείς ηλεκτρονικές ιστοσελίδες στις Φιλιππίνες παρέχουν την ευκαιρία σε εταιρείες, νοσοκομεία και διαμεσολαβητές να προωθήσουν την αγορά και πώληση νεφρών μέσω διαδικτύου³²⁹. Αλλά και η ιστοσελίδα κοινωνικής δικτύωσης Facebook έχει αποτελέσει εργαλείο αναζήτησης δωτών και ληπτών προς αγοραπωλησία οργάνων, με τα ενδιαφερόμενα μέρη να τη χρησιμοποιούν για να έρχονται άμεσα σε επαφή μεταξύ τους³³⁰.

Η περιπτωσιολογία αγγελιών προσφοράς και ζήτησης ανθρωπίνων οργάνων στο διαδίκτυο, η οποία αντανάκλα την απόγνωση του δότη και του λήπτη, είναι ευρύτατη. Αναφέρεται η περίπτωση μητέρας από το Jacksonville των Ηνωμένων Πολιτειών, η οποία το Μάρτιο 2014 ανήρτησε αγγελία στην ιστοσελίδα Craigslist πουλώντας το ένα της νεφρό για 10.000 δολάρια, για να πληρώσει με τα χρήματα αυτά το ενοίκιο και το ηλεκτρικό ρεύμα³³¹. Άλλη περίπτωση είναι εκείνη γονέα από τη Βοστώνη των Ηνωμένων Πολιτειών, ο οποίος το 2011 ανήρτησε αγγελία στην ίδια ιστοσελίδα προσφέροντας αίμα, πλάσμα και νεφρό για 200.000 δολάρια, ώστε να μπορέσει να αποπληρώσει τα εκπαιδευτικά δάνεια του παιδιού του³³².

³²⁶ <https://www.amazon.com/gp/help/customer>(ημ. προσβ. 18/10/2016).

³²⁷ Βλ. Κιούπη Δ., όπ.π., σελ. 1633.

³²⁸ Ο κατάλογος κόστους μεταμοσχεύσεων είναι διαθέσιμος ηλεκτρονικά <https://www.placidway.com/search-medical-pricings/Organ-Transplant/All/1>, (ημ. πρόσβασης 25/06/2016).

³²⁹ Βλ. Turner L., «Commercial Organ Transplantation in the Philippines», *Cambridge quarterly of healthcare ethics*, 2009;18:194.

³³⁰ Βλ. Sparkes M., «Struggling Britons offer to sell kidneys on Facebook», *The Telegraph*, 10/03/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.telegraph.co.uk/technology/facebook/10687154/Struggling-Britons-offer-to-sell-kidneys-on-Facebook.html>, (ημ. προσβ. 28/06/2015), «Illegal selling of organs on Facebook is a problem in the UK», 10/03/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <http://www.news.com.au/technology/online/illegal-selling-of-organs-on-facebook-is-a-problem-in-the-uk/news-story/d206f675dd88103e0b7a258af3f76b08>, (ημ. προσβ. 28/06/2015), Cuthbertson A., «Facebook used to illegally buy and sell organs in UK», 10/03/2014, *International Business Times*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.ibtimes.co.uk/facebook-used-illegally-buy-sell-organs-uk-1439675>, (ημ. προσβ. 28/06/2015), καθώς και «Η ‘μαύρη αγορά’ ανθρωπίνων οργάνων κάνει θραύση στο Facebook», 13/03/2014, διαθέσιμο σε: <http://www.iefimerida.gr/news/146944/η-μαύρη-αγορά-ανθρωπίνων-οργάνων-κάνει-θραύση-στο-facebook>, (ημ. προσβ.28/06/2015).

³³¹ «Mom offered to sell kidney on Craigslist», *NBC News*, 14/03/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.ksl.com/?nid=157&sid=29060428>, (ημ. προσβ. 28/06/2015). Η μητέρα δήλωσε: «*I'm at the wits-end, basically. I'm willing to do anything and this was one of the choices I made*». Επίσης, σε άλλο σημείο αναφέρει: «*I've thought of all of the in's and outs. The pros and cons.... I just got to the point where I don't know what else to do. I'm at that point*».

³³² «Parent offers body parts on Craigslist to pay off child's student loans», *Huffington Post*, 25/02/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε: https://www.huffingtonpost.com/2011/02/25/craigslist-parent-body-parts_n_828511.html, (ημ. προσβ. 28/06/2015). Ενδεικτικό της απόγνωσης του γονέα είναι η αναφορά στην αγγελία ότι το σώμα του μπορεί να χρησιμοποιηθεί για οποιονδήποτε νόμιμο σκοπό, ακόμα και για ιατρικά πειράματα, αρκεί να εξοφληθούν τα δάνεια

Ομοίως, στην ίδια ιστοσελίδα ανήρτησε αγγελία το 2008 ένα 25χρονο άτομο από το Λος Άντζελες, προκειμένου να εξασφαλίσει στον πατέρα του ένα νεφρό. Ο τελευταίος είχε ήδη απολέσει το 63% της λειτουργίας των νεφρών του, κανείς από την οικογένεια δεν ήταν συμβατός δότης, ενώ η αναμονή του εντός λίστας υπολογιζόταν σε τουλάχιστον επτά έτη. Μεταξύ των απαντήσεων που έλαβε η οικογένεια ήταν εκείνη ενός άνδρα από την Ινδία που ήταν διατεθειμένος να πουλήσει το νεφρό του, με αντάλλαγμα όλα τα έξοδα για τη μόνιμη εγκατάστασή του στην Αμερική³³³. Το 2007, ένα 26χρονο άτομο που αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα λόγω χρεών από τζόγο συμφώνησε να πουλήσει το ένα του νεφρό για 24.000 λίρες, αναρτώντας αγγελία σε ηλεκτρονικό forum νεφροπαθών³³⁴ και αναφέροντας ότι προσπαθεί απεγνωσμένα να βρει τα χρήματα που του χρειάζονται για να αποπληρώσει τα χρέη του και να ξαναχτίσει τη ζωή του³³⁵. Το άτομο συνελήφθη, ομολόγησε την ενοχή του και καταδικάστηκε σε 12 μήνες φυλάκιση με αναστολή 2 ετών.

Παρά το ότι η οικονομική απόγνωση είναι εκείνη που οδηγεί συνήθως άτομα να πωλούν διαδικτυακά κάποιο όργανό τους έναντι αμοιβής, επισημαίνονται και οι σπάνιες περιπτώσεις που τα χρήματα από την πώληση οργάνου δεν χρησιμοποιούνται σε εξόφληση χρεών αλλά σε αγορά αγαθών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση 17χρονου ατόμου στην Κίνα, το οποίο ανακάλυψε στο διαδίκτυο αγγελία που προσέφερε 20.000 RMB (περίπου 2.000 ευρώ) για αγορά υγιούς νεφρού. Ο 17χρονος ταξίδεψε στην πόλη Chenzhou στην επαρχία Χουνάν, προκειμένου να αφαιρεθεί το νεφρό του και να μπορέσει να αγοράσει με τα χρήματα αυτά ένα iPad2, χωρίς η μητέρα του να γνωρίζει τίποτα, ωστόσο υπέστη σοβαρές επιπλοκές από τη χειρουργική επέμβαση, τις οποίες δεν μπόρεσε να κρύψει³³⁶. Στο άρθρο αναφέρεται ότι η διαδικτυακή εμπορία οργάνων αποτελεί συνηθισμένη πρακτική στην Κίνα, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες της κυβέρνησης να εξαλείψει το φαινόμενο³³⁷. Σχετική μνεία πρέπει να γίνει και στην ύπαρξη ψευδών αγγελιών, μέσω των οποίων οι δράστες εκμεταλλεύονται την απόγνωση των ασθενών προς ανεύρεση κατάλληλου οργάνου. Για παράδειγμα, στη Ρουμανία δεκάδες Ρουμάνοι αναρτούν διαδικτυακές αγγελίες προς πώληση οργάνου τους έναντι 2.000 έως 25.000 ευρώ. Το 99% αυτών των αγγελιών είναι ψευδείς, καθώς τα άτομα που τις δημοσιεύουν ζητούν αρχικά μια προκαταβολή ύστερα από τη λήψη της οποίας εξαφανίζονται. Η αστυνομία δεν μπορεί να παρέμβει ουσιαστικά καθώς τα θύματα δεν προβαίνουν σε καταγγελία λόγω φόβου ότι θα τιμωρηθούν για αγοραπωλησία οργάνων³³⁸. Ιδίως στη Ρουμανία, το εμπόριο οργάνων έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις, καθώς μικρός μόνο αριθμός των ατόμων που βρίσκονται στη λίστα αναμονής προς μεταμόσχευση νεφρού εξυπηρετούνται κάθε χρόνο (το 2007 ο αριθμός αυτός

του παιδιού του («*Use my body for anything legal, or medically experimental. Simply pay off all of my children's student loans (\$200,000) and you can use me anyway you need*»).

³³³ Cox L., «Organ donation ads on Craigslist?», ABC News, 26/01/2008, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://abcnews.go.com/Health/Technology/story?id=6710522&page=1>, (ημ. προσβ. 28/06/2015).

³³⁴ Condron S., «Gambler tried to sell his kidney online», The Telegraph, 11/05/2007, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1551226/Gambler-tried-to-sell-his-kidney-online.html>, (ημ. προσβ. 28/06/2015).

³³⁵ Ο 26χρονος ανήρτησε την εξής αγγελία: «*I am blood group O+ and am desperate for funds to rebuild my life. I am a white male of completely perfect health. Why risk getting a kidney from a Third World country?* ».

³³⁶ Foster P., «Chinese teen sells his kidney for an iPad2», The Telegraph, 02/06/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.telegraph.co.uk/technology/apple/8552195/Chinese-teen-sells-his-kidney-for-an-iPad-2.html>, (ημ. προσβ. 28/06/2015).

³³⁷ Στο ξένο άρθρο αναφέρεται: «*Trading organs online is a common practice in China, despite repeated attempts by China's government to stamp out the practice*».

³³⁸ «Αγγελίες απάτες στο Internet για πώληση οργάνων από 2 έως 25 χιλ. ευρώ», 14/05/2007, <https://www.madata.gr/diafora/health/2860-aggelies-apates-sto-Internet-gia-polhsh-organon-apo-2-eos-25-chil-eyro.html>, (ημ. προσβ. 28/06/2015).

ήταν το 10%, δηλαδή περίπου 20 άτομα σύμφωνα με τον πρόεδρο της Εθνικής Υπηρεσίας Μεταμοσχεύσεων της Ρουμανίας).

Τέλος, άλλο ένα παράδειγμα ιστοσελίδας, με τη διαφορά ότι η υπόθεση έφτασε ενώπιον των αμερικανικών δικαστηρίων, είναι η ιστοσελίδα www.liver4you.org. Ο ιδρυτής της ιστοσελίδας Jerome H. Feldman, έχοντας εξαπατήσει το αμερικανικό σύστημα υγειονομικής περίθαλψης υπεξαιρώντας κονδύλια, κατέφυγε στις Φιλιππίνες και δημιούργησε την ανωτέρω ιστοσελίδα υποσχόμενος ψευδώς σε ασθενείς ότι μπορούσε να προμηθευτεί ήπαρ ή νεφρό έναντι αμοιβής περίπου 57.000 έως 115.000 ευρώ. Κατόπιν απέλασής του στην Αμερική, καταδικάστηκε σε κάθειρξη 16 ετών επειδή παρέσυρε άρρωστους ασθενείς μέχρι τις Φιλιππίνες αποσπώντας τους χρηματικά ποσά, που οι τελευταίοι πλήρωναν πιστεύοντας ότι είχε βρει το κατάλληλο μόσχευμα για εκείνους, κάτι που όμως δεν ίσχυε³³⁹.

2.2. Εμπορία οργάνων και οργανωμένο έγκλημα

2.2.1. Η σύσταση εγκληματικής οργάνωσης κατ' άρθρο 187 ΠΚ και η ποινική μεταχείρισή της – Περιπτώσιολογία

Η εγκληματική οργάνωση, αποτελεί βασική υπό ανάλυση έννοια, καθώς πολλές προσπάθειες έχουν λάβει χώρα για έναν ομοιόμορφο και ακριβή καθορισμό της. Άλλωστε, το οργανωμένο έγκλημα αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα εμπλουτισμού του «ποινικού δόγματος» από εγκληματολογικά δεδομένα με ταυτόχρονη μνεία της φύσης του ως «διαρκώς μεταλλασσόμενου, αντιφατικού και διαχεόμενου εγκληματικού φαινομένου»³⁴⁰. Κρίνεται, λοιπόν, σκόπιμη μια σύντομη παράθεση κάποιων ενδεικτικών προσπαθειών εννοιολογικής οριοθέτησης.

Κατά μία άποψη για να υφίσταται εγκληματική οργάνωση, πρέπει να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις³⁴¹: α) συνένωση δύο τουλάχιστον προσώπων, β) η συνένωση αυτή να εκτείνεται

³³⁹ Meyerowitz S., «Liver4you health care fraud leads to "Mass-Marketing" sentencing enhancement», 08/03/2011, διαθέσιμο σε: <https://www.lexisnexis.com/legalnewsroom/financial-fraud-law/b/blog/archive/2014/01/06/liver4you-health-care-fraud-leads-to-mass-marketing-sentencing-enhancement.aspx>, (ημ. προσβ. 28/06/2015), καθώς και Ο' Brien J., «Former doctor imprisoned 16 years for phony organ transplant scam», 27/05/2010, http://www.syracuse.com/news/index.ssf/2010/05/former_doctor_imprisoned_16_ye.html, (ημ. προσβ. 28/06/2015).

³⁴⁰ Βλ. Σπινέλλη Κ., Εγκληματολογία, Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ.π., σελ. 83-84. Σύμφωνα, δε, με ένα γενικά αποδεκτό ορισμό στους εγκληματολογικούς κύκλους «οργανωμένο έγκλημα είναι οι συλλογικές δραστηριότητες ατόμων που επιδίδονται, με κάποια διάρκεια, στην παραγωγή, διάθεση, ή χρηματοδότηση παράνομων αγορών, αγαθών ή υπηρεσιών», βλ. ομοίως, Σπινέλλη Κ., «Έγκλημα χωρίς τιμωρία; Αρνητικές και θετικές επιπτώσεις της 'ατιμωρησίας'», ΠοινΧρον ΝΒ/2002, σελ. 591. Η μετεξέλιξη του εγκλήματος από ατομική συμπεριφορά σε οργανωμένη επιχειρηματική δραστηριότητα, επισημαίνεται και στην Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 2928/2001, σελ. 1, όπου αναφέρεται: «1. Είναι πλέον κοινή συνείδηση ότι το οργανωμένο έγκλημα έχει λάβει ιδιαίτερα επικίνδυνες διαστάσεις στον τόπο μας. Κατά γενική διαπίστωση, η εγκληματικότητα, κατά την τελευταία ιδίως δεκαετία, έχει ποιοτικά μεταβληθεί. Την παραδοσιακή εικόνα του λεγόμενου «δράστη του κοινού ποινικού δικαίου» έχει αντικαταστήσει ο οργανωμένος δράστης, ο «εγκληματίας-επιχειρηματίας», το δε έγκλημα από μια ως επί το πλείστον ατομική συμπεριφορά έχει στο μεταξύ μετεξελιχθεί σε επιχειρηματική δραστηριότητα, σε κερδοφόρα επιχείρηση με οργανωμένη υποδομή και με περισσότερα πρόσωπα να δραστηριοποιούνται σ' αυτήν με διακριτά καθήκοντα και ρόλους. Οι εγκληματικές αυτές επιχειρήσεις χρησιμοποιούν μάλιστα ολοένα και περισσότερο σύγχρονες τεχνολογικές μεθόδους για την ανάπτυξη της δραστηριότητάς τους. Συνήθως οι εγκληματικές αυτές οργανώσεις δεν περιορίζονται στα εθνικά σύνορα, αλλά τα υπερβαίνουν και λειτουργούν ως υπερεθνικές (transnational) επιχειρήσεις». Το κείμενο της Αιτιολογικής Έκθεσης είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/T-POIN_1.pdf, (ημ. προσβ. 19/09/2017).

³⁴¹ Βλ. Κωστάρα Α., «Έννοια, τυποποίηση και προβληματική των κυρώσεων του οργανωμένου εγκλήματος», δημοσιευμένο σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου

σε ορίζοντα αορίστου χρονικού βάθους ή πάντως να συντελείται για ένα ορισμένο μεν, αλλά μεγάλο, δε, χρονικό διάστημα, γ) ύπαρξη ορισμένου εγκληματικού σχεδίου που να αφορά στη διάπραξη αορίστου αριθμού εγκληματικών πράξεων, δ) χρήση, από τα συνεργαζόμενα πρόσωπα, τρομοκρατικών μεθόδων ή εκμετάλλευση κοινωνικών και οικονομικών αδυναμιών του συστήματος με επιρροή σε διάφορες συντεταγμένες εξουσίες της πολιτείας, ε) κερδοσκοπική πρόθεση και στόχο απόκτησης αισθήματος ισχύος και υπεροχής της εγκληματικής οργάνωσης. Σύμφωνα με άλλη άποψη, η έννοια της οργανωμένης εγκληματικότητας προσεγγίζεται ως έννοια «τύπου» (Typusbegriff) με απαρίθμηση διαφόρων λίγο-πολύ αόριστων στοιχείων. Ο τύπος, όμως, δεν δύναται να οριστεί, καθώς δεν είναι δεκτικός ενός πλήρους ορισμού (Explizitdefinition) αλλά μόνο να περιγραφεί. Λόγω των εγγενών νομικών δυσκολιών που συνεπάγεται το οργανωμένο έγκλημα και η σύνθετη φύση του, δημιουργούνται προβλήματα που αφορούν όχι μόνο τον εννοιολογικό ορισμό της συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση αλλά και την ποινική ευθύνη νομικών προσώπων, τη δικαστική συνδρομή και έκδοση, την ποινική δικαιοδοσία, τη νομιμοποίηση εισόδων από εγκληματικές δραστηριότητες, κτλ³⁴². Στο πλαίσιο εγκληματολογικής προσέγγισης, τέσσερα στοιχεία συναπαρτίζουν την έννοια του οργανωμένου εγκλήματος³⁴³: α) οργάνωση με διαρθρωμένη ιεραρχία, αυστηρή κατανομή καθηκόντων και εσωτερικό κανονισμό επιβολής εξοντωτικών κυρώσεων για τα άτομα που αθετούν βασικούς κανόνες της οργάνωσης, β) ορθολογικός σχεδιασμός και σταθερή (ή και αποκλειστική) επιδίωξη αθέμιτης δραστηριότητας που στοχεύει σε μαζική διάπραξη παρανομιών και οικονομικά ή άλλα οφέλη, γ) χρήση βίας ή απειλών για άσκηση βίας προς επίτευξη των σκοπών της οργάνωσης, συνήθως μόνο όταν ηπίοτερα μέσα (για παράδειγμα δωροδοκία) δεν οδηγούν στο επιθυμητό αποτέλεσμα και δ) ύπαρξη άφθονων οικονομικών μέσων, πολιτικής επιρροής, σύγχρονης τεχνολογίας και νομικού επιτελείου προς επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών (εδώ υπάγεται η ανάπτυξη διασυνδέσεων με ισχυρούς πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο). Τέλος, κατά την αστυνομική πρακτική, ως οργανωμένες εγκληματικές οργανώσεις θεωρούνται εκείνες, οι οποίες εμφανίζουν: α) συνεχή εγκληματική δραστηριότητα, β) οργανωτική δομή, γ) τροφοδοτούνται και διαιωνίζονται την παρουσία τους μέσα από το φόβο και τη διαφθορά και δ) έχουν ως κίνητρο το κέρδος και τη δύναμη³⁴⁴.

Ενδιαφέρουσα είναι και η οπτική της ΕΕ ως προς το τι συνιστά οργανωμένο έγκλημα. Λόγω της προαναφερθείσας έλλειψης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, εκπονήθηκε κατάλογος με σχετικούς δείκτες, στους οποίους οι εθνικές αρχές μπορούν να στηριχτούν προκειμένου να εξετάσουν μια παράνομη δράση ως μορφή οργανωμένου εγκλήματος (έγγραφο 6204/2/97 ENFOPOL 35 REV 2 Συμβουλίου ΕΕ). Ειδικότερα, για να ενταχθεί μια εγκληματική πράξη στο οργανωμένο έγκλημα πρέπει να συντρέχουν έξι τουλάχιστον από τα ακόλουθα γνωρίσματα³⁴⁵,

Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ. 74-75.

³⁴² Βλ. Μυλωνόπουλου Χ. «Οργανωμένο έγκλημα και διεθνές ποινικό δίκαιο», δημοσιευμένο σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, ό.π., σελ. 105-106.

³⁴³ Βλ. Κουράκη Ν., «Το οργανωμένο έγκλημα. Φαινομενολογία του προβλήματος και δυνατότητες αντιμετώπισής του στην Ελλάδα», δημοσιευμένο σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, ό.π., σελ. 173-174. Για την εμφάνιση του οργανωμένου εγκλήματος στην ελληνική κοινωνία, βλ. του ιδίου, Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, τόμος δεύτερος: Πραγματολογική προσέγγιση και επιμέρους ζητήματα, Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 217-232.

³⁴⁴ Βλ. Τσιάτουρα Β., παρέμβαση δημοσιευμένη σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, ό.π., σελ. 219.

³⁴⁵ Βλ. Λυδάκη Ε., «Το οργανωμένο έγκλημα, έννοια, χαρακτηριστικά, αντιμετώπιση», διαθέσιμο στην επίσημη ιστοσελίδα της ΕΛΑΣ, <http://www.astynomia.gr> (ημ. προσβ. 12/05/2018).

μεταξύ των οποίων να συνυπάρχουν οπωσδήποτε τα αναφερόμενα στα σημεία 1,3,5 και 11 στοιχεία, δηλαδή: 1) Συνεργασία μεταξύ περισσότερων των δύο προσώπων, 2) Καταμερισμός καθηκόντων, 3) Μεγάλη ή απροσδιόριστη χρονική διάρκεια, 4) Κάποια μορφή πειθαρχίας (οι δραστηριότητες της οργάνωσης να υλοποιούνται σύμφωνα με ένα καθορισμένο σύνολο κανόνων), 5) Υπόνοιες διάπραξης σοβαρών ποινικών αδικημάτων, 6) Διεθνής δράση (οι δραστηριότητες της οργάνωσης να καλύπτουν περισσότερες από μία χώρες), 7) Χρήση βίας ή άλλων μορφών εκφοβισμού, 8) Χρήση εμπορικών ή επιχειρησιακών δομών, 9) Εμπλοκή σε νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες (ξέπλυμα χρήματος), 10) Άσκηση επιρροής στους τομείς της πολιτικής, των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, της Δημόσιας Διοίκησης, των δικαστικών Αρχών ή της οικονομίας και 11) Επιδίωξη κέρδους και/ή ισχύος ως βασικός στόχος³⁴⁶. Τέλος, σύμφωνα με την Interpol, οργανωμένο έγκλημα αποτελεί κάθε επιχείρηση ή ομάδα ατόμων που εμπλέκεται σε διαρκή παράνομη δραστηριότητα, η οποία έχει ως πρωταρχικό σκοπό την απόκτηση κερδών, ανεξάρτητα από εθνικά σύνορα³⁴⁷. Κατά το Ομοσπονδιακό Γραφείο Ερευνών (Federal Bureau of Investigation, FBI) το οργανωμένο έγκλημα αποτελείται από ομάδες με συνεχή οργανωτική δομή, οι οποίες αποβλέπουν στην απόκτηση κέρδους με παράνομα μέσα. Οι ομάδες αυτές αποκτούν τη δύναμή τους μέσω απειλών, χρήσης βίας, δωροδοκίας των πολιτικών και των δημοσίων υπαλλήλων και εκβίασης. Επίσης, ασκούν μεγάλη επιρροή στον πληθυσμό μιας πόλης, μιας περιοχής, ακόμα και του κράτους³⁴⁸.

Σε εθνικό επίπεδο, ο έλληνας νομοθέτης, μέσω του άρθρου 11 παρ. 3 Ν.3064/2002 (ΦΕΚ Α' 248/15.10.2002) προέβλεψε ρητά την προσθήκη της εμπορίας ανθρώπων του άρθρου 323Α στον κατάλογο των κακουργημάτων που απαριθμούνται στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 187 ΠΚ όταν διαπράττεται «από δομημένη και με διαρκή δράση ομάδα από τρία ή περισσότερα πρόσωπα (οργάνωση), που επιδιώκει τη διάπραξη περισσότερων κακουργημάτων». Στόχος του νομοθέτη ήταν να συμπεριληφθεί η ανωτέρω αξιόποινη πράξη στον κατάλογο με τα αδικήματα που δύνανται να διαπραχθούν από οργανωμένες εγκληματικές ομάδες, προκειμένου να επιβάλλεται κάθειρξη μέχρι δέκα ετών (το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων όπως περιγράφεται στο άρθρο 323Α παρ. 1 ΠΚ τελείται από μεμονωμένα άτομα όπως προκύπτει και από τη διατύπωσή του «Όποιος...»). Η νομοθετική αυτή πρωτοβουλία αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι, όπως έχει προεκτεθεί, συχνά, η εμπορία ανθρώπων πραγματοποιείται

³⁴⁶ Ο κατάλογος που προσαρτήθηκε στο Παράρτημα Γ' του υπ' αρ. 12247/1/94 REV 1 ENFOPOL 161 εγγράφου του Συμβουλίου της ΕΕ είχε τα ίδια έντεκα στοιχεία για την υπαγωγή πράξεων στο φαινόμενο του οργανωμένου εγκλήματος. Έχει διατυπωθεί η κριτική ότι κάποια από τα χαρακτηριστικά αυτά είναι υπερβολικά αόριστα (τα υπ' αρ. 10 και 11), ενώ άλλα επαναλαμβάνονται με διαφορετική διατύπωση (τα υπ' αρ. 5,7 και 9), με αποτέλεσμα να μην μπορεί να θεωρηθεί ως επιστημονικά αξιόπιστη η βασισόμενη στον κατάλογο αυτό εικόνα του οργανωμένου εγκλήματος, ωστόσο η ευρετική τους χρησιμότητα παραμένει πολύτιμη, βλ. Λίβου Ν., «Οργανωμένο έγκλημα: Έννοια και δικονομικοί τρόποι αντιμετώπισής του», δημοσιευμένο σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, ό.π., σελ.31-33.

³⁴⁷ Ο ορισμός υιοθετήθηκε από την Interpol με απόφασή της το 1998, στο πρώτο συμπόσιο για το οργανωμένο έγκλημα που πραγματοποιήθηκε στη Λυών της Γαλλίας, βλ. Καράμπελα Λ., «Η νομοθετική και νομολογική αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος», δημοσιευμένο σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, ό.π., σελ. 156-157.

³⁴⁸ Βλ. Βαθρακοκοίλη Α., Το οργανωμένο έγκλημα και οι τρόποι αντιμετώπισής του, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2001, σελ. 39. Επίσης, στην επίσημη ιστοσελίδα του FBI <https://www.fbi.gov/investigate/organized-crime>, το οργανωμένο έγκλημα οριοθετείται ως εξής: «*Those self-perpetuating associations of individuals who operate transnationally for the purpose of obtaining power, influence, and monetary and/or commercial gains, wholly or in part by illegal means, while protecting their activities through a pattern of corruption and/or violence, or while protecting their illegal activities through a transnational organizational structure and the exploitation of transnational commerce or communication mechanisms*».

από οργανωμένα κυκλώματα. Η οργάνωση ενός τέτοιου κυκλώματος αναλύεται σε αντίστοιχη υποενότητα της παρούσας μελέτης³⁴⁹.

Βασικό στοιχείο για την οριοθέτηση της αντικειμενικής υπόστασης μιας εγκληματικής οργάνωσης είναι το οικονομικό όφελος. Στο άρθρο 2 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος (Ν.3875/2010, ΦΕΚ Α'158/20.09.2010) ορίζεται ότι³⁵⁰: «"Οργανωμένη εγκληματική ομάδα" νοείται η δομημένη ομάδα τριών ή περισσότερων προσώπων που υπάρχει για κάποια χρονική περίοδο και ενεργεί με κοινό σκοπό τέλεσης ενός ή περισσότερων σοβαρών εγκλημάτων ή εγκλημάτων που θεσπίζονται σύμφωνα με τη Σύμβαση αυτή, προκειμένου να ποριστεί αμέσως ή εμμέσως οικονομικό ή άλλο υλικό όφελος». Ωστόσο, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι υπάρχουν και άλλα κράτη, των οποίων η ποινική νομοθεσία δεν περιλαμβάνει το οικονομικό όφελος ως στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης για το έγκλημα της συγκρότησης και συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση³⁵¹. Ειδικότερα, στο γαλλικό Ποινικό Κώδικα δεν γίνεται καμία αναφορά στο οικονομικό κριτήριο παρά τη διάκριση μεταξύ σύστασης εγκληματικής συμμορίας (αρ. 450-451) και εγκληματικής οργάνωσης (αρ. 132-171), επιπλέον, και στον αντίστοιχο γερμανικό υπάρχει παρόμοια διάκριση μεταξύ εγκληματικής (§129 StGB) και τρομοκρατικής ομάδας (§129aStGB), με έμφαση στην πολιτική διάσταση και όχι στο οικονομικό όφελος. Και στον ισπανικό καθώς και τον αυστριακό Ποινικό Κώδικα υπάρχουν συναφείς διακρίσεις, στο μεν ισπανικό σε σύσταση συμμορίας (αρ. 515) και σύσταση εγκληματικών οργανώσεων και ομάδων (αρ. 575 bis), στο δε αυστριακό σε εγκληματική ομάδα (§278 StGB) και εγκληματική οργάνωση (§278aStGB) χωρίς αναφορά στο οικονομικό κριτήριο³⁵².

Στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα στο αρ. 187 παρ. 1 οριοθετείται, όπως προεκτέθηκε, η συγκρότηση και συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση ως δομημένη και με διαρκή δράση ομάδα από τρία ή περισσότερα πρόσωπα, που επιδιώκει τη διάπραξη περισσότερων κακουργημάτων, χωρίς όμως να κατονομάζει ρητά το στοιχείο του οικονομικού οφέλους. Κατά συνέπεια, ο έλληνας νομοθέτης δεν έχει συμπεριλάβει ξεκάθαρα στον εννοιολογικό προσδιορισμό της εγκληματικής οργάνωσης το σκοπό προσπορισμού αθέμιτου οικονομικού οφέλους, με αποτέλεσμα στο εν λόγω άρθρο (και κατ' επέκταση στην έννοια της εγκληματικής

³⁴⁹ Βλ. υποενότητα 2.3. Σύμφωνα με τη Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Οι ποινικές διατάξεις για την εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων», όπ.π., σελ. 304, «καθώς η αγορά και τα κέρδη διευρύνονται, η εμπορία των ανθρωπίνων οργάνων έχει αρχίσει να αποτελεί πλέον δραστηριότητα και του οργανωμένου εγκλήματος, παίρνοντας έτσι την πιο αποκρουστική μορφή της: την εμπορία των ιδίων των ανθρώπων για την εξασφάλιση των οργάνων τους. Πράξεις απαγωγής, κατάχρησης ή θανάτωσης ανθρώπων, οργανωμένες από εγκληματικές ενώσεις με διεθνείς διασυνδέσεις και επιχειρηματική δομή για την εξασφάλιση κέρδους, συχνά με αξιοποίηση του διαδικτύου και προσβάσεις στους μηχανισμούς του κράτους, αποτελούν πρακτικές που προβληματίζουν πλέον σοβαρά τόσο τα κράτη, όσο και διεθνείς οργανισμούς. Όχι μόνο εξαιτίας της αυτονόητης βαρύτητας των επιμέρους πράξεων, αλλά κυρίως γιατί το οργανωμένο έγκλημα έχει τη δυναμική να διαβρώνει ολόκληρη την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή μιας χώρας».

³⁵⁰ Στο πρωτότυπο κείμενο αναφέρεται ότι: «"Organized criminal group" shall mean a structured group of three or more persons, existing for a period of time and acting in concert with the aim of committing one or more serious crimes or offences established in accordance with this Convention, in order to obtain, directly or indirectly, a financial or other material benefit».

³⁵¹ Ίδρυμα Μαραγκπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΙΜΔΑ), Νομική Επιτροπή, «Συγκριτική Επισκόπηση Ευρωπαϊκών Νομοθεσιών σχετικά με την έννοια της εγκληματικής οργάνωσης», 18/11/2014, διαθέσιμη σε: <http://www.mfhr.gr/en/parembaseis/atomika-dikaiwmata/638-imda-egklhmatikh-organwsh.html> (ημ. προσβ. 18/12/2016).

³⁵² Αντίθετα, η Ιταλία και το Βέλγιο συμπεριέλαβαν στη νομοθεσία τους το οικονομικό όφελος ως στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος της σύστασης και συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση. Στον ιταλικό Ποινικό Κώδικα περιλαμβάνεται άρθρο για τη «μαφιόζικου τύπου οργάνωση» (associazione di tipo mafioso, αρ. 416 bis), ενώ στο βελγικό Ποινικό Κώδικα προβλέπεται (αρ. 324 bis) ότι η εγκληματική οργάνωση πρέπει να στοχεύει, άμεσα ή έμμεσα, στον προσπορισμό οικονομικού οφέλους.

οργάνωσης) να υπάγονται όλες οι εγκληματικές ομάδες αποτελούμενες από τρία ή περισσότερα άτομα, με διαρκή δράση και δομή και με στόχο τη διάπραξη κακουργημάτων, ανεξάρτητα από το αντικείμενο και το σκοπό σύστασής τους³⁵³. Όπως, λοιπόν, καταλήγει το ΙΜΔΑ³⁵⁴, θα ήταν σκόπιμο είτε το άρθρο 187 ΠΚ να παραμείνει ως έχει, προκειμένου να περιλαμβάνονται στο πεδίο εφαρμογής του και εγκλήματα οργανώσεων χωρίς οικονομικό όφελος (για παράδειγμα εγκλήματα λόγω φυλετικού, θρησκευτικού μίσους, κτλ), είτε να υπάρξει προσθήκη νέου άρθρου στη νομοτυπική μορφή, του οποίου θα προβλέπεται ρητά η έννοια του οικονομικού οφέλους, με στόχο την αποτελεσματικότερη προσαρμογή της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας προς το άρθρο 2 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να επισημανθεί η άρρηκτη σχέση μεταξύ της επιδίωξης παράνομου οικονομικού οφέλους και της νομιμοποίησης των εσόδων από εγκληματικές πράξεις. Ως τέτοια νομιμοποίηση περιγράφεται η διαδικασία μέσω της οποίας αποκρύπτεται η ύπαρξη, η παράνομη πηγή ή η παράνομη χρήση εσόδων, τα οποία στη συνέχεια μεταμφιέζονται με τέτοιο τρόπο ώστε η προέλευσή τους να εμφανίζεται νόμιμη³⁵⁵. Ειδικότερα, στο Ν.3691/2008 (ΦΕΚ Α 166/05.08.2008) για την «Πρόληψη και καταστολή της νομιμοποίησης εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες και της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας και άλλες διατάξεις», προβλέπονταν, στο άρθρο 2, οι αξιόποινες πράξεις που συνιστούν «ξέπλυμα χρήματος» (μετατροπή/μεταβίβαση περιουσίας που προέρχεται από εγκληματικές δραστηριότητες, απόκρυψη αλήθειας με οποιοδήποτε μέσο αναφορικά με περιουσία που αποκτήθηκε από συναφείς δραστηριότητες, κτλ). Τα άρθρα 1 έως και 54 του ανωτέρω Νόμου καταργήθηκαν με το άρθρο 54 παρ. 2 Ν.4557/2018 (ΦΕΚ Α' 139/30.07.2018) που αφορά, ομοίως, την πρόληψη και καταστολή της νομιμοποίησης εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες και της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας, προς ενσωμάτωση της Οδηγίας 2015/849/ΕΕ. Το, δε, αντίστοιχο άρθρο 2 παρ. 2 και 3 Ν.4557/2018 έχει ως εξής³⁵⁶: «2. Νομιμοποίηση εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες (ξέπλυμα χρήματος) συνιστούν οι εξής πράξεις: α) Η μετατροπή ή η μεταβίβαση περιουσίας εν γνώσει του γεγονότος ότι προέρχεται από εγκληματική δραστηριότητα ή από πράξη συμμετοχής σε τέτοια δραστηριότητα με σκοπό την απόκρυψη ή τη συγκάλυψη της παράνομης προέλευσής της ή την παροχή συνδρομής σε οποιονδήποτε ενέχεται στη δραστηριότητα αυτή για να αποφύγει τις έννομες συνέπειες των πράξεών του, β) η

³⁵³ Για παράδειγμα, στην υπ' αριθμ. 473/2011 απόφαση του Αρείου Πάγου αναφέρεται ότι: «...Από τη διάταξη αυτή (ενν. το άρθρο 187 ΠΚ) συνάγεται ότι για τη στοιχειοθέτηση του παραπάνω εγκλήματος, που είναι υπαλλακτικώς μικτό, απαιτούνται: ε) ο κοινός σκοπός που μπορεί να έχει οποιοδήποτε κίνητρο οικονομικό, αλλά και ιδεολογικό ή άλλο, να αναφέρεται στην τέλεση κάποιου ή κάποιων από τα κακουργήματα που απαριθμούνται περιοριστικά σ' αυτήν».

³⁵⁴ Η Νομική Επιτροπή του ΙΜΔΑ διατυπώνει την άποψη ότι: «...Συνεπώς προτείνουμε είτε το άρθρο 187 του Ποινικού Κώδικα να παραμείνει ως έχει, είτε να προστεθεί ένα νέο άρθρο που θα στοχεύει ειδικά στην αντιμετώπιση του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος ενσωματώνοντας τον ορισμό της εγκληματικής οργάνωσης που περιλαμβάνει η Συνθήκη του Παλέρμιο. Σκόπιμη, επίσης, κρίνεται και η αυστηροποίηση των ποινών που προβλέπει το άρθρο 187 παρ. 5 του Ποινικού Κώδικα περί σύστασης συμμορίας».

³⁵⁵ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Η νομιμοποίηση εσόδων από εγκληματικές πράξεις», δημοσιευμένη σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, όπ.π., σελ. 117. Σε άλλο σημείο της σχετικής εισήγησης (σελ. 119) αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι: «Το οργανωμένο έγκλημα.....αξιοποιεί το νόμιμο τραπεζικό και ευρύτερα χρηματοπιστωτικό σύστημα, και μάλιστα όχι μιας αλλά περισσότερων χωρών, «στρατολογεί» τραπεζικούς υπαλλήλους, νομικούς ή λογιστές, αλλά και ανώτατα κυβερνητικά στελέχη ή ιδρύει νόμιμες εταιρείες-βιτρίνες ή εταιρείες φαντάσματα για τη νομιμοποίηση των παράνομων εσόδων του. Συχνά εξαγοράζονται ολόκληρα τραπεζικά ιδρύματα ή άλλοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί ή ιδρύονται αλυσίδες επιχειρήσεων, με προτίμηση σε εκείνες που εμφανίζουν μεγάλο βαθμό ρευστότητας». Επίσης, βλ. Κωνσταντόπουλου Β., λήμμα «Ξέπλυμα Χρήματος», Λεξικό Εγκληματολογίας, όπ.π., σελ. 817-821.

³⁵⁶ Το κείμενο του Ν. 4557/2018 είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, <https://collab.lawspot.gr/sites/default/files/mashup/feka/2018/fek-139-2018.pdf>, (ημ. προσβ. 30/10/2018).

απόκρυψη ή η συγκάλυψη της αλήθειας, όσον αφορά τη φύση, την προέλευση, τη διάθεση, τη διακίνηση ή τη χρήση περιουσίας ή τον τόπο όπου αυτή αποκτήθηκε ή βρίσκεται ή την κυριότητα επί περιουσίας ή σχετικών με αυτή δικαιωμάτων, εν γνώσει του γεγονότος ότι η περιουσία αυτή προέρχεται από εγκληματική δραστηριότητα ή από πράξη συμμετοχής σε τέτοια δραστηριότητα, γ) η απόκτηση, κατοχή ή χρήση περιουσίας, εν γνώσει, κατά το χρόνο της κτήσης ή της διαχείρισής της, του γεγονότος ότι η περιουσία προέρχεται από εγκληματική δραστηριότητα ή από πράξη συμμετοχής σε τέτοια δραστηριότητα, δ) η χρησιμοποίηση του χρηματοπιστωτικού τομέα με την τοποθέτηση σε αυτόν ή τη διακίνηση μέσω αυτού εσόδων που προέρχονται από εγκληματικές δραστηριότητες, με σκοπό να προσδοθεί νομιμοφάνεια στα εν λόγω έσοδα, ε) η σύσταση οργάνωσης ή ομάδας δύο τουλάχιστον ατόμων για τη διάπραξη μίας ή περισσότερων από τις πράξεις που αναφέρονται στις περιπτώσεις α' έως και δ' και η συμμετοχή σε τέτοια οργάνωση ή ομάδα, στ) η απόπειρα διάπραξης, η υποβοήθηση, η υποκίνηση, η διευκόλυνση ή η παροχή συμβουλών σε τρίτο για τη διάπραξη μίας ή περισσότερων από τις πράξεις που αναφέρονται στις περιπτώσεις α' έως και δ'. 3. Νομιμοποίηση εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες υπάρχει και όταν οι δραστηριότητες από τις οποίες προέρχεται η προς νομιμοποίηση περιουσία έχουν λάβει χώρα στο έδαφος άλλου κράτους, εφόσον αυτές θα ήταν βασικό αδίκημα αν διαπράττονταν στην Ελλάδα και θεωρούνται αξιόποινες, σύμφωνα με τη νομοθεσία του κράτους αυτού». Αναφορικά με την εμπορία ανθρώπων, η σχέση της με το παράνομο περιουσιακό όφελος και τη νομιμοποίησή του έχει επισημανθεί στην Εισηγητική Έκθεση του Ν.3064/2002³⁵⁷, με αποτέλεσμα την υπαγωγή της στον κατάλογο των βασικών αδικημάτων του άρθρου 4 (στοιχ. στ') Ν.4557/2018³⁵⁸.

Εξίσου ενδιαφέρον είναι και ο Ν.4478/2017 (ΦΕΚ Α' 91/23.6.2017) για την «Κύρωση και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στη Σύμβαση της Βαρσοβίας της 16ης Μαΐου 2005 του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη νομιμοποίηση, ανίχνευση, κατάσχεση και δήμευση εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες και για τη χρηματοδότηση της τρομοκρατίας και άλλες διατάξεις»³⁵⁹. Ειδικότερα, στο άρθρο 11 προβλέπεται η δυνατότητα αναγνώρισης και εκτέλεσης απόφασης δέσμευσης ή δήμευσης χωρίς έλεγχο του διττού αξιολογίου για συγκεκριμένες αξιόποινες πράξεις, όπως ορίζονται από το δίκαιο του κράτους έκδοσης, εφόσον τιμωρούνται στο κράτος αυτό με στερητική της ελευθερίας ποινή, το ανώτατο όριο της οποίας είναι τουλάχιστον τρία (3) έτη. Μεταξύ των πράξεων αυτών, στη παρ. 2, περιλαμβάνεται η συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση (στοιχ. α'), η εμπορία ανθρώπων και σωματεμπορία (στοιχ. γ'), η νομιμοποίηση εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες (στοιχ. θ') και το παράνομο εμπόριο ανθρώπινων οργάνων και ιστών (στοιχ. ιε'). Επιπλέον, στο πλαίσιο συγκροτημένης προσπάθειας κατά του οργανωμένου, σε διεθνή κλίμακα, εγκλήματος (άρθρο 1 περί κύρωσης της Σύμβασης) προβλέπεται η ίδρυση Μονάδας Χρηματοοικονομικών Πληροφοριών (ΜΧΠ) με δυνατότητα

³⁵⁷ Στην Εισηγητική Έκθεση Ν.3064/2002 αναφέρεται ότι: «Εκτός όμως από την οικονομική εκμετάλλευση της γενετήσιας ζωής των θυμάτων, η εμπορία ανθρώπων θάλπει ένα ολόκληρο πλέγμα από άλλες σοβαρές αξιόποινες πράξεις, όπως είναι η διαφθορά, η πλαστογραφία, η υφαρπαγή ψευδών βεβαιώσεων, οι εκβιάσεις τρίτων προσώπων, η παράνομη οπλοκατοχή και οπλοφορία, η διακίνηση ναρκωτικών ουσιών, οι σωματικές βλάβες, η νομιμοποίηση εσόδων, κ.λ.π.».

³⁵⁸ Συναφής είναι και η Οδηγία ΕΕ 2018/1673 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23ης Οκτωβρίου 2018 «σχετικά με την καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες μέσω του ποινικού δικαίου», [Directive (EU) 2018/1673 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2018 on combating money laundering by criminal law], η οποία, ομοίως, συμπεριλαμβάνει την εμπορία ανθρώπων (αρ. 2, παρ. 1, στοιχ. γ') στον κατάλογο των αδικημάτων που θεωρούνται, σε κάθε περίπτωση, εγκληματική δραστηριότητα. Η εν λόγω Οδηγία που δεν έχει ακόμα κυρωθεί με ελληνικό νόμο, είναι διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L1673&from=EL>, (ημ. προσβ. 22/11/2018).

³⁵⁹ Βλ. Κοτσαλή Λ., Ποινικός Κώδικας, 11η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017.

πρόσβασης σε οικονομικές, διοικητικές και αστυνομικές πληροφορίες με στόχο, μεταξύ άλλων, την ανάλυση εκθέσεων ύποπτων συναλλαγών. Στο ίδιο σκεπτικό υπάγεται και η δυνατότητα διεθνούς συνεργασίας μέσω αποστολής, από ένα συμβαλλόμενο μέρος σε ένα άλλο, αιτημάτων πληροφόρησης για τραπεζικούς λογαριασμούς και τραπεζικές συναλλαγές, όπως και την παρακολούθηση αυτών.

Το «ξέπλυμα» χρήματος, ως έννοια, βρίσκει αναλογική εφαρμογή στην ειδικότερη περίπτωση των μεταμοσχεύσεων με όργανα που προέρχονται από παράνομη συναλλαγή, καθώς, κατόπιν διαδοχικών ενεργειών, η παράνομη αγοραπωλησία ενός οργάνου μετατρέπεται σε νόμιμη μεταμόσχευση, ιδίως μέσω της συμμετοχής ιατρών και κλινικών/νοσοκομείων που νομιμοποιούν πλασματικά την εν λόγω διαδικασία³⁶⁰. Το «ξέπλυμα οργάνων» (organ laundering) είναι πολυπαραγοντικό, καθώς οφείλεται σε συνδυαστικές αιτίες, όπως: ο διασυννοριακός χαρακτήρας του φαινομένου, η ασυμφωνία των χωρών ως προς το εάν θα ασκηθεί ποινική δίωξη κατά των ληπτών, η μη καταγγελία ιατρών που εμπλέκονται σε παράνομες μεταμοσχεύσεις από συναδέλφους τους λόγω συναδελφικής αλληλεγγύης, η άρνηση των δοτών να καταγγείλουν το περιστατικό λόγω του φόβου σύλληψής τους, ο ρόλος των ασφαλιστικών εταιρειών, οι οποίες προωθούν τις μεταμοσχεύσεις σε χώρες στο εξωτερικό με λιγότερο κόστος για να εξοικονομήσουν χρήματα, κτλ³⁶¹. Κατά συνέπεια, μέσω του ελέγχου ιστοσυμβατότητας του δότη, της συμπλήρωσης των απαραίτητων εντύπων (ιδίως αυτών που δηλώνουν συναίνεση), αλλά και της έκδοσης των ταξιδιωτικών εγγράφων (διαβατήριο) και των απαραίτητων ιατρικών αρχείων, ο παράνομος χαρακτήρας του μοσχεύματος αποκρύπτεται και πλέον η μεταμόσχευση πραγματοποιείται κατά τη συνήθη, νόμιμη διαδικασία³⁶². Οι ανωτέρω ενέργειες αναλύονται σε αντίστοιχες υποενότητες της παρούσας μελέτης, με έμφαση στον τρόπο λειτουργίας (modus operandi) των οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας, όπου αυτά υφίστανται, και το ρόλο των συμμετεχόντων ιατρών.

Ο έλληνας νομοθέτης, λαμβάνοντας υπόψη τις σημαντικές δυσχέρειες στην άσκηση ποινικής δίωξης κατά του οργανωμένου κυκλώματος, προέβλεψε στο άρθρο 187B παρ. 1 ΠΚ τη δυνατότητα απαλλαγής σε περίπτωση συνεργασίας μελών του με τις αστυνομικές αρχές ή τη δυνατότητα επιβολής μειωμένης ποινής (παρ. 2)³⁶³. Αντίστοιχη ευνοϊκή ποινική μεταχείριση επιφυλάσσεται, μέσω των παρ. 3 και 4 του ίδιου άρθρου (όπως αυτές αντικαταστάθηκαν με το

³⁶⁰ Βλ. Glazer S., «Organ trafficking, Can the smuggling of human organs be stopped? », 19/07/2011, διαθέσιμο σε: <http://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqrglobal2011071900>, (ημ. προσβ. 29/05/2018), σελ. 348.

³⁶¹ Βλ. Scutti S., «Organ trafficking is on the rise, as transplant surgeries increase around the globe», 26/09/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.medicaldaily.com/organ-trafficking-rise-transplant-surgeries-increase-around-globe-305230>, (ημ. προσβ. 05/06/2018), όπου αναφέρεται: «*In effect, illicitly purchased organs are transformed into legitimate organs by the process of integration into mainstream financial institutions (reimbursement by insurers) and health services (follow-up treatment)*». Επίσης, βλ. Manzano A., Monaghan M., Potrata B., Clayton M., «The invisible issue of organ laundering», όπ.π.

³⁶² Βλ. Columb S., «Excavating the organ trade: An empirical study of organ trading networks in Cairo, Egypt», όπ.π. σελ. 14.

³⁶³ Ο έλληνας νομοθέτης αναρτίμησε το άρθρο 187Α (το οποίο είχε προστεθεί με το άρθρο 2 Ν.2928/2001, ΦΕΚ Α 141 και τροποποιηθεί με το άρθρο 40 Ν.3251/2004, ΦΕΚ Α 127) σε άρθρο 187 Β και το αντικατέστησε με την παράγραφο 2 άρθρου 2 Ν.4198/2013, ΦΕΚ Α 215 ως εξής: «*1. Αν κάποιος από τους υπαίτιους των πράξεων της συγκρότησης εγκληματικής οργάνωσης ή συμμορίας ή της συμμετοχής σε αυτές κατά τις παραγράφους 1 και 3 του άρθρου 187 ή της συγκρότησης τρομοκρατικής οργάνωσης ή της συμμετοχής σε αυτήν κατά την παράγραφο 4 του άρθρου 187Α καταστήσει δυνατή με αναγγελία στην αρχή την πρόληψη της διάπραξης ενός από τα σχεδιαζόμενα εγκλήματα ή με τον ίδιο τρόπο συμβάλλει ουσιαδώς στην εξάρθρωση της εγκληματικής οργάνωσης ή της συμμορίας ή της τρομοκρατικής οργάνωσης, απαλλάσσεται από την ποινή για τις πράξεις αυτές», καθώς και «2. Αν στην περίπτωση της προηγούμενης παραγράφου ο υπαίτιος έχει τελέσει κάποιο από τα επιδιωκόμενα εγκλήματα των παραγράφων 1 και 3 του άρθρου 187 ή έχει τελέσει κάποιο από τα εγκλήματα της παραγράφου 1 του άρθρου 187Α, το δικαστήριο επιβάλλει σε αυτόν ποινή ελαττωμένη κατά το άρθρο 83».*

άρθρο 6 Ν.4267/2014, ΦΕΚ Α137/12.6.2014 προς εναρμόνιση με το άρθρο 14 της Οδηγίας 2011/93/ΕΕ) και στα θύματα, διάταξη ιδιαίτερης σημασίας ιδίως στις περιπτώσεις αλλοδαπών που βρίσκονται παράνομα εντός της ελληνικής επικράτειας και απειλούνται με απέλαση³⁶⁴. Όπως αναφέρεται και στην Αιτιολογική Έκθεση του Ν.4198/2013, ο λόγος τροποποίησης του άρθρου 187Β ΠΚ μέσω της εισαγωγής του αδικήματος του άρθρου 323Α ΠΚ, υπήρξε η εναρμόνιση των ανωτέρω διατάξεων του ελληνικού Ποινικού Κώδικα με τα άρθρα 2, 4, 8 και 10 της Οδηγίας 2011/36/ΕΕ. Πέρα, βέβαια, από την απαραίτητη νομοθετική προσαρμογή, θα ήταν ευχής έργον η ευνοϊκή ποινική μεταχείριση των θυμάτων και των θυτών, να οδηγήσει σε μια σταδιακή ύφεση του σκοτεινού αριθμού, που κατεξοχήν χαρακτηρίζει το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων. Κάτι τέτοιο θα ήταν εφικτό μέσω καταγγελιών, αποτέλεσμα που επιδιώκει άλλωστε και ο ίδιος ο νομοθέτης (στη παρ. 3 μιλάει για «καταγγελία αξιόποινων πράξεων»), οι οποίες συνήθως δεν λαμβάνουν χώρα, εξαιτίας απειλών που δέχονται τα θύματα και οι οικογένειές τους, μόλις εκδηλώσουν την πρόθεσή τους να απευθυνθούν στις αστυνομικές αρχές.

Σε επίπεδο περιπτωσιολογίας, αντιπροσωπευτικό παράδειγμα εγκληματικής οργάνωσης κατ' άρθρο 187 ΠΚ αποτελεί η υπόθεση παράνομων μεταμοσχεύσεων που εξιχνιάστηκε το 2008 από την Υποδιεύθυνση Αντιμετώπισης Οργανωμένου Εγκλήματος της Ασφάλειας Αττικής. Ειδικότερα, μετά από έρευνες περίπου πέντε μηνών συνελήφθη, μεταξύ άλλων, ελληνίδα ιατρός ως μέλος κυκλώματος, το οποίο δρούσε στην Ελλάδα και έστειλε Έλληνες νεφροπαθείς στην περιοχή Γκουργκαόν στο Νέο Δελχί της Ινδίας για να υποβληθούν σε παράνομες μεταμοσχεύσεις νεφρών. Για κάθε ασθενή, το κύκλωμα λάμβανε προμήθεια δέκα χιλιάδων ευρώ και περίπου σαράντα χιλιάδες ευρώ για την πραγματοποίηση της μεταμόσχευσης. Η ελληνίδα ιατρός πιστοποιούσε εγγράφως το αναγκαίο και επιβεβλημένο της μεταμόσχευσης, ακόμα και στην περίπτωση που η τελευταία ίσως έθετε σε κίνδυνο την υγεία του ασθενούς, με αποτέλεσμα τουλάχιστον δέκα άτομα να χάσουν τη ζωή τους εξαιτίας επιπλοκών κατά τη διάρκεια των χειρουργικών επεμβάσεων. Αρκετοί έλληνες ασθενείς είχαν λάβει δάνεια από ελληνικές τράπεζες προκειμένου να προχωρήσουν στην πραγματοποίηση της μεταμόσχευσης, ενώ δότες ήταν φτωχοί Ινδοί που λάμβαναν από 500 έως 1.500 ευρώ ανά νεφρό.

Εναντίον των συλληφθέντων ασκήθηκε ποινική δίωξη για κακουργηματικές πράξεις και συγκεκριμένα: για συγκρότηση εγκληματικής οργάνωσης με σκοπό τη διάπραξη των κακουργημάτων της εμπορίας ανθρώπων, της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων με εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης των παθόντων κατ' επάγγελμα, κατά συρροή και κατά συναυτουργία, της μεταμόσχευσης ανθρωπίνων οργάνων τελεσθείσας κατ' επάγγελμα κατ' εξακολούθηση και κατά συναυτουργία, της εκβίασης με απειλές ενωμένες με επικείμενο κίνδυνο ζωής, καθώς και της νομιμοποίησης εσόδων από εγκληματική δραστηριότητα κατά

³⁶⁴ Στην παρ. 3 προβλέπεται: «3. Για όποιον καταγγέλλει αξιόποινες πράξεις που τελέστηκαν σε βάρος του από εγκληματική οργάνωση του άρθρου 187 ή από υπαίτιους των άρθρων 323Α, 348Α, 348Β, 348Γ, 349 και 351, ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών, αν η καταγγελία πιθανολογείται βάσιμη, μπορεί, ύστερα από έγκριση του εισαγγελέα εφετών, να απόσχει προσωρινά από την ποινική δίωξη για παραβάσεις του νόμου περί αλλοδαπών και περί εκδιδομένων με αμοιβή προσώπων, καθώς και για παραβάσεις λόγω συμμετοχής τους σε εγκληματικές δραστηριότητες, εφόσον η συμμετοχή αυτή ήταν άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι αποτέλεσαν παθόντες των αδικημάτων των άρθρων 323Α, 348Α, 348Β, 348Γ, 349 και 351, μέχρι να εκδοθεί αμετάκλητη απόφαση για τις πράξεις που καταγγέλθηκαν. Αν η καταγγελία αποδειχθεί βάσιμη, η αποχή από την ποινική δίωξη γίνεται οριστική». Επίσης, στην παρ.4 ορίζεται ότι: «4. Η απέλαση αλλοδαπών που βρίσκονται παράνομα στη χώρα και καταγγέλλουν αξιόποινες πράξεις των άρθρων 323Α, 348Α, 348Β, 348Γ, 349 και 351 ή που τελέστηκαν από εγκληματική οργάνωση του άρθρου 187, μπορεί, με διάταξη του εισαγγελέα πλημμελειοδικών και έγκριση του εισαγγελέα εφετών, να αναστέλλεται μέχρι να εκδοθεί αμετάκλητη απόφαση για τις πράξεις που καταγγέλθηκαν. Όσο χρόνο διαρκεί η αναστολή της απέλασης χορηγείται στους αλλοδαπούς άδεια παραμονής κατά παρέκκλιση από την ισχύουσα νομοθεσία περί αλλοδαπών».

συναυτουργία. Επισημαίνεται η μεγάλη καθυστέρηση της απονομής δικαιοσύνης από την πλευρά των ελληνικών δικαστηρίων καθώς, παρά το ότι οι έρευνες είχαν ξεκινήσει ήδη από το 2008, η δίκη ξεκίνησε την 20η Φεβρουαρίου 2017, μετά από εννέα ολόκληρα χρόνια, κατόπιν διαδοχικών αναβολών και ενώ τέσσερις μάρτυρες είχαν ήδη αποβιώσει λόγω προβλημάτων υγείας. Την 17η Ιουλίου 2017, το Ε' Τριμελές Εφετείο Κακουργημάτων Αθηνών επέβαλλε ποινή φυλάκισης εννέα ετών σε 50χρονη ελληνίδα κατηγορούμενη που εκτελούσε χρέη μεσάζοντα, η οποία μετά από άσκηση έφεσης με ανασταλτικό αποτέλεσμα αφέθηκε ελεύθερη υπό όρους, ενώ οι υπόλοιποι έλληνες κατηγορούμενοι αθωώθηκαν³⁶⁵.

Ως προς το *modus operandi* του κυκλώματος ισχύουν τα εξής: Μέλος εντόπιζε νεφροπαθείς σε διάφορα νοσοκομεία, όπου οι ασθενείς υποβάλλονταν σε αιμοκάθαρση, πειθοντάς τους στη συνέχεια ότι θα μπορούσαν να βρουν έτοιμο μόσχευμα στην Ινδία και να υποβληθούν εκεί σε μεταμόσχευση νεφρού. Οι πάσχοντες υποβάλλονταν στις σχετικές εξετάσεις ιστοσυμβατότητας και τα αποτελέσματα στέλνονταν στην Ινδία από την ελληνίδα ιατρό μέλος του κυκλώματος. Ένα άλλο μέλος συνόδευε τους ασθενείς από την Ελλάδα στην Ινδία και τους οδηγούσε σε ξενοδοχεία που ανήκαν στο ίδιο κύκλωμα, προκειμένου το τελευταίο να εισπράττει περισσότερα χρήματα. Παρά το ότι πριν από την επέμβαση οι ασθενείς εξοφλούσαν στον ινδό ιατρό (τον συλληφθέντα Α. Κ.) το συμφωνηθέν ποσό, κατά τη διάρκεια της μεταμόσχευσης ο συνοδός επικοινωνούσε με την οικογένεια του ασθενή στην Ελλάδα, εκβιάζοντάς την για περισσότερα χρήματα με την απειλή ότι θα τον εγκατέλειπε στην Ινδία. Μετά τη διενέργεια της μεταμόσχευσης, οι ασθενείς νοσηλεύονταν για σύντομο χρονικό διάστημα στο παράνομο νοσοκομείο και αναχωρούσαν για την Ελλάδα κάποιες φορές πριν αποκατασταθεί η υγεία τους. Οι συγγενείς που τους παραλάμβαναν, όταν επέστρεφαν στην Ελλάδα, συχνά τους μετέφεραν άμεσα σε κάποιο ελληνικό νοσοκομείο λόγω των λοιμώξεων που παρουσίαζαν ως αποτέλεσμα των επιπλοκών. Ο ακριβής αριθμός των ελλήνων ασθενών που πραγματοποίησαν μεταμόσχευση νεφρού στην Ινδία δεν είναι γνωστός, ανερχόμενος, μετά από σχετική έρευνα, σε τουλάχιστον σαράντα έξι άτομα³⁶⁶.

2.2.2. Η έννοια της εγκληματικής οργάνωσης σύμφωνα με τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος της 12ης-15ης Δεκεμβρίου 2000

Το ζήτημα της εννοιολογικής οριοθέτησης της εγκληματικής οργάνωσης τέθηκε και στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος (United Nations Convention against transnational organized crime, N.3875/2010). Ειδικότερα, παρά τη διατύπωση ποικίλων προτάσεων σχετικά με τις μορφές δραστηριοτήτων που θα μπορούσαν να υπαχθούν στην έννοια του οργανωμένου κυκλώματος, προκρίθηκε η λύση της αναφοράς των

³⁶⁵ «Εξαρθρώθηκε κύκλωμα εμπορίας οργάνων», 25/06/2008, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.zougla.gr/greece/article/eksar8ro8ike-kikloma-emporias-organon>, (ημ. προσβ. 26/05/2012). Επίσης, Παπαδόπουλου Γ., «Στα χέρια του Δρ. Τρόμου», Η Καθημερινή, 15/10/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <http://www.kathimerini.gr/930538/interactive/epikairohta/ereynes/h-apognwsh-toys-estelne-ston-dr-tromo>, (ημ. προσβ. 11/05/2018).

³⁶⁶ «Πολυπλόκαμο το εμπόριο οργάνων», 25/06/2008, ρεπορτάζ του τηλεοπτικού καναλιού ΣΚΑΙ, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.skai.gr/player/tv/?mmid=85893>, Τσιάρα Γ., «Θρίλερ με εμπόριο νεφρών στην Ινδία», Το Βήμα, 30/01/2008, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=226445>, (ημ. προσβ. 11/05/2018). Επίσης Srinivasan S., «'Dr Kidney' arrest exposes Indian organ traffic», 22/02/2008, διαθέσιμο ηλεκτρονικά http://www.atimes.com/atimes/South_Asia/JB22Df03.html, (ημ. προσβ. 11/05/2018), «Doctor held in Indian organ scam», BBC News, 08/02/2008, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/7234035.stm, (ημ. προσβ. 11/05/2018), καθώς και European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 36-37.

χαρακτηριστικών που το διέπουν, χωρίς, δηλαδή, μνεία συγκεκριμένων αδικημάτων. Η επιλογή της απρόσωπης οριοθέτησης βασίστηκε στο επιχείρημα ότι οι δραστηριότητες που εντάσσονται στο πεδίο του οργανωμένου εγκλήματος μεταλλάσσονται συνεχώς με γνώμονα την επιδίωξη του οικονομικού κέρδους, ως εκ τούτου, η παράθεση ενός καταλόγου αδικημάτων ίσως να περιόριζε το πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης³⁶⁷. Έτσι, στο άρθρο 2 αυτής τάσσεται ως προϋπόθεση για τη συγκρότηση οργανωμένης εγκληματικής ομάδας η ύπαρξη οικονομικού οφέλους. Πιο συγκεκριμένα, ορίζεται ότι: «Για τους σκοπούς της Σύμβασης αυτής: (α) "Οργανωμένη εγκληματική ομάδα" νοείται δομημένη ομάδα τριών ή περισσότερων προσώπων που υπάρχει για κάποια χρονική περίοδο και ενεργεί με κοινό σκοπό τέλεσης ενός ή περισσότερων σοβαρών εγκλημάτων ή εγκλημάτων που θεσπίζονται σύμφωνα με τη Σύμβαση αυτή, προκειμένου να ποριστεί αμέσως ή εμμέσως οικονομικό ή άλλο υλικό όφελος»³⁶⁸.

Ως «(β) "Σοβαρό έγκλημα" νοείται η συμπεριφορά η οποία συνιστά αδίκημα που τιμωρείται με το ανώτατο όριο της στερητικής της ελευθερίας ποινής, που δεν μπορεί να είναι μικρότερο από τέσσερα έτη ή με αυστηρότερη ποινή»³⁶⁹. Τέλος, «(γ) "Δομημένη ομάδα" νοείται η ομάδα που δεν σχηματίζεται τυχαία για την άμεση τέλεση αδικήματος και η οποία δεν απαιτείται να έχει τυπικά προσδιορισμένους ρόλους για τα μέλη της, τη σύνθεσή της ή αναπτυγμένη δομή»³⁷⁰. Κατά συνέπεια, βασικά χαρακτηριστικά του οργανωμένου εγκλήματος, με βάση το ανωτέρω άρθρο, αποτελούν τα εξής: α) ο άμεσος/έμμεσος πορισμός οικονομικού ή άλλου υλικού οφέλους, β) η ύπαρξη εγκληματικής ομάδας ανεξάρτητα από τους στόχους της, γ) ο σκοπός τέλεσης εγκλημάτων, αποδιδόμενος στη δράση των προσώπων που απαρτίζουν την οργάνωση και δ) η τέλεση σοβαρών εγκλημάτων. Επισημαίνεται ότι, ως προς την έννοια των σοβαρών εγκλημάτων, στη Σύμβαση προϋποτίθενται αδικήματα με επαπειλούμενη ποινή τουλάχιστον τεσσάρων ετών, σε αντίθεση με τον έλληνα νομοθέτη, ο οποίος προβλέπει, κατά κανόνα, τη διάπραξη κακοουργημάτων³⁷¹.

Στη Σύμβαση οριοθετείται εννοιολογικά το διασυνοριακό έγκλημα ώστε να συμπεριληφθούν και περιπτώσεις τέλεσης εγκληματικών πράξεων από την ίδια εγκληματική ομάδα σε περισσότερα κράτη. Ειδικότερα, στο άρθρο 3 παρ. 2 ορίζεται ότι: «...ένα έγκλημα είναι διασυνοριακής φύσης αν: α. τελείται σε περισσότερα του ενός κράτη, β. τελείται σε ένα κράτος, αλλά σημαντικό τμήμα της προπαρασκευής, του σχεδιασμού, της καθοδήγησης ή του ελέγχου του λαμβάνει χώρα σε άλλο κράτος, γ. τελείται σε ένα κράτος από οργανωμένη εγκληματική ομάδα που συμμετέχει σε εγκληματικές δραστηριότητες σε περισσότερα του ενός κράτη, ή δ. τελείται σε ένα κράτος αλλά έχει σημαντικές επιπτώσεις σε άλλο κράτος»³⁷². Η

³⁶⁷ Βλ. Κυριαζή Τ., «Εμπορία Ανθρώπων», όπ.π., σελ. 31-32.

³⁶⁸ Στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται ότι: «*For the purposes of this Convention: (a) "Organized criminal group" shall mean a structured group of three or more persons, existing for a period of time and acting in concert with the aim of committing one or more serious crimes or offences established in accordance with this Convention, in order to obtain, directly or indirectly, a financial or other material benefit;*».

³⁶⁹ Ομοίως: «*(b) "Serious crime" shall mean conduct constituting an offence punishable by a maximum deprivation of liberty of at least four years or a more serious penalty*».

³⁷⁰ Ομοίως: «*"Structured group" shall mean a group that is not randomly formed for the immediate commission of an offence and that does not need to have formally defined roles for its members, continuity of its membership or a developed structure*».

³⁷¹ Βλ. Σπινέλλη Κ., «Εγκληματολογία, Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις», όπ.π., σελ. 85-86. Στο, δε, άρθρο 187 ΠΚ ορίζεται ότι: «*Με κάθειρξη μέχρι δέκα ετών τιμωρείται όποιος συγκροτεί ή εντάσσεται ως μέλος σε δομημένη και με διαρκή δράση ομάδα από τρία ή περισσότερα πρόσωπα (οργάνωση), που επιδιώκει τη διάπραξη περισσότερων κακοουργημάτων που προβλέπονται στα άρθρα...*»

³⁷² Κατά το αγγλικό κείμενο: «*...an offence is transnational in nature if: (a) It is committed in more than one State; (b) It is committed in one State but a substantial part of its preparation, planning, direction or control takes place in*

ποινικοποίηση της συμμετοχής σε οργανωμένη εγκληματική ομάδα αποτελεί, κατά το άρθρο 5, υποχρέωση κάθε κράτους μέλους, προκειμένου το τελευταίο να υιοθετήσει τα κατάλληλα νομικά μέσα, που θα οδηγήσουν στο χαρακτηρισμό της ως ποινικό αδίκημα, με την ποινική ευθύνη να βαραίνει όχι μόνο φυσικά αλλά και νομικά πρόσωπα (άρθρο 10).

Στη Σύμβαση υπάρχει, επιπλέον, μέριμνα και για την προστασία και αρωγή των μαρτύρων και των θυμάτων εγκλημάτων που υπάγονται στο πεδίο εφαρμογής της. Στο άρθρο 24 προβλέπεται η υποχρέωση των κρατών μελών να λαμβάνουν μέτρα προστασίας των μαρτύρων που πρόκειται να καταθέσουν σε ποινικές διαδικασίες για αδικήματα που εντάσσονται στο πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης από πράξεις αντιποίνων ή εκφοβισμού (αλλαγή διαμονής, κατάθεση μέσω βιντεοσύνδεσης, κτλ). Με τη σειρά του, το άρθρο 25 αναφέρεται στην υποχρέωση των κρατών μελών να θεσπίζουν τις κατάλληλες διαδικασίες για την αποζημίωση των θυμάτων. Τέλος, το άρθρο 26 αναφέρεται στην προστασία και ενθάρρυνση των ατόμων που συμμετείχαν ή συμμετέχουν σε οργανωμένες εγκληματικές ομάδες, ώστε να παράσχουν χρήσιμες πληροφορίες στις διωκτικές αρχές σχετικά με αδικήματα που έχουν τελεσθεί, τη διασύνδεση μιας εγκληματικής ομάδας με κάποια άλλη, καθώς και την ταυτότητα των μελών τους. Σε αντάλλαγμα, στη Σύμβαση προβλέπεται η δυνατότητα μείωσης της ποινής του κατηγορουμένου που συνεργάστηκε ουσιαστικά και σε κάποιες περιπτώσεις η αποχή από την άσκηση ποινικής δίωξης εναντίον του. Η προστασία των ατόμων αυτών από αντίποινα/εκφοβισμό λόγω της συνεργασίας τους με τις διωκτικές αρχές, διέπεται από το άρθρο 24.

2.2.3. Αρμοδιότητες Interpol, Europol και Eurojust ως προς την εξάρθρωση οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας οργάνων

(i) Interpol

Στην επίσημη ιστοσελίδα της Interpol και συγκεκριμένα στην υποενότητα crime areas, αναφέρονται οι κατηγορίες αξιόποινων πράξεων που εντάσσονται στο πεδίο καταστολής της εν λόγω υπηρεσίας (τρομοκρατία, διαφθορά, οργανωμένο έγκλημα κτλ), μεταξύ των οποίων και η εμπορία ανθρώπων. Στη σχετική ιστοσελίδα αναφέρεται ότι υφίστανται τρεις κύριες μορφές εμπορίας ανθρώπων: η εργασιακή, η σεξουαλική και η εμπορία οργάνων³⁷³, με κοινή συνισταμένη τη χρήση εξαπάτησης, απειλών και βίας για τη μεταφορά των θυμάτων αλλά και πιο σύνθετων μεθόδων για τη στοχοποίηση και εκμετάλλευση ευπαθών ομάδων³⁷⁴. Ειδικότερα, ως προς την εμπορία οργάνων «αποτελεί ένα ταχύτατα αναπτυσσόμενο πεδίο εγκληματικής δραστηριότητας, ιδίως όσον αφορά την εμπορία νεφρών. Σε πολλές χώρες οι λίστες αναμονής είναι μακρές, με αποτέλεσμα κάποια άτομα να εκμεταλλεύονται την απόγνωση των ασθενών για ανεύρεση μοσχεύματος. Η υγεία των θυμάτων, και ενίοτε η ίδια τους η ζωή τίθεται σε κίνδυνο λόγω του παράνομου χαρακτήρα των σχετικών επεμβάσεων και της ελλιπούς μετεγχειρητικής ιατρικής φροντίδας. Μάλιστα, το αυξημένο ποσοστό διαβήτη, σε πολλές αναπτυγμένες χώρες,

another State; (c) It is committed in one State but involves an organized criminal group that engages in criminal activities in more than one State; or (d) It is committed in one State but has substantial effects in another State».

³⁷³ Επίσημη ιστοσελίδα της Interpol: <https://www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-human-beings/Trafficking-in-human-beings>, (ημ. προσβ. 12/06/2017).

³⁷⁴ Interpol Fact Sheet COM/FS/2017-02/THB-02, «Trafficking in human beings», διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-human-beings/Types-of-human-trafficking>, (ημ. προσβ. 27/04/2018).

πιθανολογείται ότι θα ανεβάσει τη ζήτηση για μεταμοσχεύσεις, καθιστώντας το έγκλημα αυτό ακόμα πιο επικερδές»³⁷⁵.

Στον κατάλογο των προσώπων που καταζητούνται διεθνώς, (www.interpol.int/notice/search/wanted) συμπεριλαμβάνονται οι M. Harel και Y. Sonmez, μέλη κυκλώματος που πραγματοποιούσε παράνομες μεταμοσχεύσεις οργάνων στην κλινική Medicus στο Κόσοβο το 2008, με τη σχετική περίπτωση να αναλύεται στη συνέχεια, σε αντίστοιχη υποενότητα της παρούσας μελέτης³⁷⁶. Μάλιστα, έχει διαπιστωθεί η σχέση του Τούρκου χειρουργού Y. Sonmez προς άλλες ποινικές υποθέσεις σε διαφορετικά κράτη, μεταξύ αυτών και η Τουρκία, με συναφείς κατηγορίες για εμπόριο οργάνων και παράνομες μεταμοσχεύσεις³⁷⁷. Σε άλλη υπόθεση, το 2008, η Interpol, κατόπιν αιτήματος των Ινδικών αρχών, εξέδωσε σχετικές ειδοποιήσεις (Red Notices), μέσω των οποίων καταζητούνταν δύο ινδοί ιατροί οι A. Kumar και J. Rawat, οι οποίοι είχαν θεωρηθεί ως υπεύθυνοι για τις προαναφερθείσες παράνομες μεταμοσχεύσεις νεφρών που έλαβαν χώρα το διάστημα 2000-2008 σε παράνομο νοσοκομείο στην περιοχή Γκουργκαόν στο Νέο Δελχί της Ινδίας³⁷⁸.

(ii) Europol

Το Συμβούλιο της ΕΕ στην υπ' αριθμ. 2009/371/JHA απόφαση της 6ης Απριλίου 2009, που δημοσιεύθηκε την 15η Μαΐου 2009 στην Επίσημη Εφημερίδα της ΕΕ (τεύχος L 121/37), οριοθέτησε το πεδίο αρμοδιοτήτων της Europol. Η ανωτέρω απόφαση αντικαταστάθηκε από τον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/794 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 11ης Μαΐου 2016 για τον Οργανισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία στον Τομέα της Επιβολής του Νόμου (Ευρωπόλ) και την αντικατάσταση και κατάργηση των αποφάσεων του Συμβουλίου 2009/371/ΔΕΥ, 2009/934/ΔΕΥ, 2009/935/ΔΕΥ, 2009/936/ΔΕΥ και 2009/968/ΔΕΥ [Regulation (EU) 2016/794 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol) and replacing and repealing Council Decisions 2009/371/JHA, 2009/934/JHA, 2009/935/JHA, 2009/936/JHA and 2009/968/JHA]³⁷⁹.

Στο άρθρο 3 παρ. 1 του Κανονισμού προβλέπεται η αμοιβαία συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών για την πρόληψη και καταπολέμηση σοβαρών μορφών εγκλήματος, που

³⁷⁵ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο όπου αναφέρεται: «*Trafficking in humans for the purpose of using their organs, in particular kidneys, is a rapidly growing field of criminal activity. In many countries, waiting lists for transplants are very long, and criminals have seized this opportunity to exploit the desperation of patients and potential donors. The health of victims, even their lives, is at risk as operations may be carried out in clandestine conditions with no medical follow-up. An ageing population and increased incidence of diabetes in many developed countries is likely to increase the requirement for organ transplants and make this crime even more lucrative*», διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε: <https://www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-human-beings/Types-of-human-trafficking>, (ημ. προσβ. 12/06/2017).

³⁷⁶ Βλ. υποενότητα 2.3.4

³⁷⁷ «Interpol hunts two Israelis for Kosovo organ trafficking», 12/11/2010, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.haaretz.com/1.5138797>, (ημ. προσβ. 18/05/2018).

³⁷⁸ «India requests INTERPOL global alert for illegal transplant doctors», Interpol, 31/01/2008, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.interpol.int/News-and-media/News/2008/N20080131>, (ημ. προσβ. 18/05/2018), καθώς και «Nepalese Police arrest Doctor at centre of Indian illegal transplants investigation», Interpol, 08/02/2008, <https://www.interpol.int/en/Internet/News-and-media/News/2008/N20080208> (ημ. προσβ. 18/05/2018). Επιπλέον, «Indian Police arrest doctor linked to illegal transplants investigation», Interpol, 18/02/2008, διαθέσιμο: <https://www.interpol.int/en/News-and-media/News/2008/N20080218> (ημ. προσβ. 18/05/2018).

³⁷⁹ Το ελληνικό κείμενο του Κανονισμού είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/TXT/?uri=CELEX:32016R0794>, (ημ. προσβ. 22/01/2017). Επίσης, βλ. Europol Press Release, «Europol's new regulation», 01/05/2017, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/europols-new-regulation>, (ημ. προσβ. 12/03/2018). Για την ιστορική εξέλιξη του εν λόγω θεσμού και κριτικές παρατηρήσεις, βλ. Σπινέλλη Κ., λήμμα «Ευρωπόλ/Europol/Ευρωπαϊκή Αστυνομία», Λεξικό Εγκληματολογίας, όπ.π., σελ. 542-545.

επιηρεάζουν δύο ή περισσότερα κράτη μέλη, της τρομοκρατίας αλλά και μορφών εγκλήματος που θίγουν κοινά συμφέροντα, τα οποία καλύπτονται από πολιτική της Ένωσης, όπως απαριθμούνται στο Παράρτημα Ι. Στο εν λόγω Παράρτημα περιέχεται ένας κατάλογος ειδικότερων αδικημάτων όπως: η διακίνηση ναρκωτικών, η νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, η διαφθορά, τα κυκλώματα παράνομης μετανάστευσης, η εμπορία ανθρώπων και το παράνομο εμπόριο ανθρωπίνων οργάνων και ιστών. Επισημαίνεται ότι η Europol σε έκθεσή της είχε τονίσει ήδη, από το 2013, την ανοδική τάση των κρουσμάτων εμπορίας ανθρώπων, καθώς τα τελευταία διευκολύνονται λόγω της ελεύθερης κυκλοφορίας κατ' εφαρμογή της Συνθήκης Σένγκεν, αλλά και της χρήσης του διαδικτύου και των νέων τεχνολογιών από τα οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας³⁸⁰.

Τέλος, άξιο αναφοράς είναι το πρώτο Συμπόσιο που έλαβε χώρα από τον ανωτέρω φορέα την 21η Νοεμβρίου 2014 στη Χάγη με θέμα την εμπορία ανθρώπων με στόχο την αφαίρεση οργάνων τους (Trafficking in human beings for the purpose of organ removal Symposium, HOTT Project), υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής³⁸¹. Παρά το ότι έχουν διεξαχθεί στο παρελθόν ημερίδες, συνέδρια και σεμινάρια για άλλες μορφές της εμπορίας ανθρώπων, όπως η σεξουαλική εκμετάλλευση ή η καταναγκαστική εργασία, είναι η πρώτη φορά που διοργανώνεται Συμπόσιο, το οποίο αφορά όχι γενικά την εμπορία ανθρώπων ή τις ανωτέρω μορφές της, αλλά ειδικά την εμπορία με στόχο την αφαίρεση οργάνων³⁸².

(iii) Eurojust

Στην επίσημη ιστοσελίδα της Eurojust (www.eurojust.europa.eu) στην υποενότητα Practitioner's area (Operational and strategic activities) αναφέρεται ρητά ότι προτεραιότητες, στο πλαίσιο καταστολής του διεθνούς οργανωμένου εγκλήματος, αποτελούν το κυβερνοέγκλημα, η καταπολέμηση της παραγωγής και διανομής συνθετικών ναρκωτικών στην ΕΕ, καθώς και η καταπολέμηση όλων των μορφών εμπορίας ανθρώπων. Η Eurojust ιδρύθηκε με την υπ' αρ. 2002/187/JHA απόφαση του Συμβουλίου της ΕΕ της 28ης Φεβρουαρίου 2002, η οποία τροποποιήθηκε το 2003 (μέσω της υπ' αρ. 2003/659/JHA Απόφασης του ιδίου Συμβουλίου) και, αργότερα, το 2008 (μέσω της υπ' αρ. 2009/426/JHA Απόφασης του ιδίου Συμβουλίου για την ενίσχυση της Eurojust). Το ενοποιημένο κείμενο των ανωτέρω Αποφάσεων εκδόθηκε από το ως άνω Συμβούλιο (υπ' αριθμ. 5347/3/09 της 15ης Ιουλίου 2009³⁸³) και προβλέπεται στο άρθρο 13 παρ. 6, ως προς το ζήτημα της ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ των κρατών μελών, ότι: «Τα κράτη μέλη μεριμνούν ώστε το εθνικό μέλος τους να ενημερώνεται, χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση, για οποιαδήποτε υπόθεση που αφορά άμεσα τουλάχιστον τρία κράτη μέλη και για την οποία έχουν διαβιβασθεί σε δύο τουλάχιστον κράτη μέλη αιτήσεις ή αποφάσεις δικαστικής συνεργασίας, μεταξύ άλλων όσον αφορά πράξεις με τις οποίες υλοποιείται η αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης και α) η αξιόποινη πράξη επισύρει στο εκδίδον ή

³⁸⁰ Europol, «EU Serious and Organized Crime Threat Assessment (SOCTA 2013)», διαθέσιμη σε <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta-2013>, (ημ. προσβ. 12/03/2016).

³⁸¹ European Society for Organ Transplantation (ESOT), HOTT Project Symposium, <https://www.esot.org/news/latest-news/hott-project-symposium>, (ημ. προσβ. 12/03/2016).

³⁸² Στη συγγραφέα δόθηκε η δυνατότητα προσωπικής παρατήρησης των εργασιών του εν λόγω συνεδρίου.

³⁸³ Τα κείμενα των Αποφάσεων είναι διαθέσιμα ηλεκτρονικά <http://www.eurojust.europa.eu/about/legal-framework/Pages/eurojust-legal-framework.aspx>, (ημ. προσβ. 12/04/2017). Για το θεσμό της διασυνοριακής δικαστικής συνεργασίας γενικότερα, βλ. Κοτσαλή Λ.- Αδάμη Π. (επιμ.), Ευρωπαϊκή δικαστική συνεργασία, «Eurojust»- Ευρωπαϊκή εισαγγελία: εισηγήσεις αρμοδίων δικαστικών και εισαγγελικών αρχών, όπ.π..

αιτούν κράτος ποινή στερητική της ελευθερίας ή ασφαλιστικό μέτρο στερητικό της ελευθερίας ανώτατης διαρκείας τουλάχιστον πέντε ή έξι ετών, κατά την κρίση του οικείου κράτους μέλους, και περιλαμβάνεται στον εξής κατάλογο: (i) εμπορία ανθρώπων.....».

Την 26η και 27η Απριλίου 2012 έλαβε χώρα στη Χάγη διεθνής συνάντηση στο πλαίσιο του Eurojust Project (Eurojust Action against Trafficking in Human Beings 2012-2016). Στη συνάντηση, στην οποία συμμετείχαν 76 αντιπρόσωποι, μεταξύ άλλων, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Europol, Eurojust, κτλ, παρουσιάστηκαν προκαταρκτικά πορίσματα, από τα οποία προκύπτει ο μικρός αριθμός ποινικών διώξεων για το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων σε όλες τις μορφές του εντός ΕΕ, αλλά και η αναζήτηση λύσεων ώστε, αφενός, να αυξηθεί ο ανωτέρω αριθμός και, αφετέρου, να καταστεί πιο αποτελεσματική η διακρατική δικαστική συνεργασία με την υποστήριξη της Eurojust³⁸⁴. Τον Οκτώβριο 2011 είχε προηγηθεί συνάντηση των ευρωπαϊκών φορέων που δραστηριοποιούνται στο χώρο της Δικαιοσύνης (Eurojust, Europol, European Asylum Support Office, European Union Agency for Fundamental Rights, European Police College, Frontex) στη Βαρσοβία για τον εορτασμό της ημέρας κατά της εμπορίας ανθρώπων, κατά τη διάρκεια του οποίου οι ανωτέρω φορείς υπέγραψαν κοινή δήλωση (Joint Statement), δεσμευόμενοι να συνεργαστούν στενά για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του αδικήματος³⁸⁵. Η συνεργασία αυτή θα εδράζεται σε τέσσερις πυλώνες (Partnership, Prevention, Prosecution, Protection): Τη συνεργασία με τα κράτη μέλη της ΕΕ και αντίστοιχους φορείς, τη βελτιστοποίηση ενεργειών στον τομέα της πρόληψης, την ποινική δίωξη των δραστών μέσω ενδεδειγμένων ερευνών και την προστασία των θυμάτων σε συνάρτηση προς τα θεμελιώδη τους δικαιώματα³⁸⁶.

Στον αντίποδα των ανωτέρω πρωτοβουλιών η Eurojust κατέγραψε, για το έτος 2017, 132 περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων, δηλαδή σημαντική αύξηση κρουσμάτων σε σχέση με τις 93 περιπτώσεις το 2016 και τις 79 το 2015³⁸⁷. Ωστόσο, στο πλαίσιο απολογισμού του Eurojust Action Plan against THB 2012-2016, σημειώνεται η επίτευξη, σε μεγάλο βαθμό, του στόχου της συνεργασίας μεταξύ Eurojust και Europol, καθώς η τελευταία παρείχε επιχειρησιακή συνδρομή συμμετέχοντας ενεργά στο χειρισμό των 20 από τις 28 περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων που απασχόλησαν τη Eurojust (με τη μορφή data analysis, cross matching data, προετοιμασίας αναλυτικών αναφορών, διευκόλυνσης επικοινωνίας μεταξύ των εθνικών αστυνομικών αρχών, κτλ)³⁸⁸.

³⁸⁴ Eurojust Strategic Meeting on Trafficking in Human Beings, Outcome Report, 2012, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.eurojust.europa.eu, (ημ. προσβ. 12/04/2017).

³⁸⁵ Eurojust Press release, «All JHA Agencies together against Trafficking in Human Beings», 20/10/2011, διαθέσιμο σε: <http://www.eurojust.europa.eu/press/PressReleases/Pages/2011/2011-10-20.aspx>. (ημ. προσβ. (ημ. προσβ. 12/04/2017)).

³⁸⁶ Στο ξενόγλωσσο κείμενο αναφέρεται ότι: «*The joint approach will be focused on four “P”s: Partnership with EU Member States, EU institutions and other civil society organisations; Prevention of trafficking need to be improved; Prosecution of perpetrators by more efficient investigations; and Protection of victims in compliance with fundamental rights.*».

³⁸⁷ Eurojust, Annual Report 2017, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://eurojust.europa.eu/doclibrary/corporate/eurojust%20Annual%20Reports/Annual%20Report%202017/AR2017_EN.pdf, (ημ. προσβ. 20/04/2018).

³⁸⁸ Eurojust, «Implementation of the Eurojust Action Plan against THB 2012-2016, Final Evaluation Report», [http://www.eurojust.europa.eu/doclibrary/Eurojust-framework/Casework/Implementation%20of%20the%20Eurojust%20Action%20Plan%20against%20THB%202012-2016%20-%20Final%20evaluation%20report%20\(January%202017\)/2017-01-31-THB-2012-2016_EN.pdf](http://www.eurojust.europa.eu/doclibrary/Eurojust-framework/Casework/Implementation%20of%20the%20Eurojust%20Action%20Plan%20against%20THB%202012-2016%20-%20Final%20evaluation%20report%20(January%202017)/2017-01-31-THB-2012-2016_EN.pdf), (ημ. προσβ. 20/04/2017).

2.3. Εμπλεκόμενα μέρη και *modus operandi* ενός οργανωμένου κυκλώματος εμπορίας οργάνων

Ένα κύκλωμα εμπορίας οργάνων δύναται να παρουσιάζει διαφοροποίηση ως προς το μέγεθος, τον αριθμό των μελών ή και τη γεωγραφική περιοχή δράσης του. Ωστόσο, είναι σταθερή η παρουσία ατόμων επιφορτισμένων με συγκεκριμένο ρόλο, για παράδειγμα μεσαζόντων ή και ιατρών. Η πραγματοποίηση μιας παράνομης μεταμόσχευσης λαμβάνει χώρα υπό ορισμένες συνθήκες (σε νοσοκομείο/κλινική) και όχι οπουδήποτε, καθώς απαιτείται ιατρικός εξοπλισμός και σχετική τεχνογνωσία. Λόγω ακριβώς του παράνομου χαρακτήρα της διαδικασίας, συχνά μεσολαβεί χρηματισμός κρατικών αξιωματούχων (συνριοφυλάκων, τελωνειακών υπαλλήλων κτλ), ώστε να παρακαμφθούν όλα τα πιθανά εμπόδια. Η παραμονή, δε, των δοτών και των ληπτών στη χώρα διεξαγωγής της μεταμόσχευσης είναι όσο το δυνατόν πιο σύντομη, προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο εντοπισμού του κυκλώματος, με αποτέλεσμα οι ασθενείς να λαμβάνουν εξιτήριο αρκετά νωρίτερα από το κανονικό, με σοβαρό κίνδυνο για την υγεία τους³⁸⁹.

Σε γενικές γραμμές, ως προς το οικονομικό αντίτιμο υφίστανται μεγάλες διαφοροποιήσεις, με τους δότες οργάνων να λαμβάνουν, κατά κανόνα, για την πώληση, 25%-50% χαμηλότερο ποσό από το συμφωνηθέν. Η καταβολή γίνεται τμηματικά, με ένα ποσό κατά τη στρατολόγηση του δότη και το υπόλοιπο μετά την επέμβαση, ωστόσο υπάρχουν και περιπτώσεις που ο τελευταίος δεν πληρώνεται. Αντίστοιχη διαφοροποίηση υπάρχει και ως προς τους λήπτες, οι οποίοι, σε κάποιες περιπτώσεις πληρώνουν μέχρι και 170.000 ευρώ. Αν και, αναμενόμενα, δεν υφίσταται ολοκληρωμένη εικόνα για το κέρδος που αποκομίζει ένα οργανωμένο κύκλωμα από την εν λόγω δραστηριότητα, γίνεται αντιληπτό, από τα ανωτέρω ποσά ότι η εμπορία οργάνων αποτελεί εξαιρετικά κερδοφόρα επιχείρηση, η οποία δύναται να συνεχίζεται για πολλά χρόνια μέχρι να γίνει αντιληπτή, τα, δε, έσοδα, σπάνια εντοπίζονται και κατάσχονται ολοκληρωτικά από τις αρμόδιες αρχές³⁹⁰.

Στη συνέχεια της παρούσας μελέτης αναλύονται οι ρόλοι των ατόμων που συμμετέχουν συνήθως σε ένα οργανωμένο κύκλωμα εμπορίας, προκειμένου να καταδειχθεί και το αντίστοιχο *modus operandi*. Ο δότης και ο λήπτης δεν θεωρούνται μέλη του κυκλώματος, κυρίως επειδή και οι δύο τελούν, συνήθως, υπό καθεστώς εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης τους. Δεδομένου, λοιπόν, του σύνθετου χαρακτήρα που η αφαίρεση οργάνων και η πραγματοποίηση μιας

³⁸⁹ Αναφέρονται τέσσερις περιπτώσεις που υποδηλώνουν το διασυνοριακό χαρακτήρα της εμπορίας οργάνων και την ύπαρξη οργανωμένου κυκλώματος: 1) ο λήπτης να ταξιδεύει από τη χώρα Α στη χώρα Β, όπου βρίσκονται ο δότης και το μεταμοσχευτικό κέντρο, 2) ο δότης να ταξιδεύει από τη χώρα Α στη χώρα Β, όπου βρίσκονται ο λήπτης και το μεταμοσχευτικό κέντρο, 3) ο δότης και ο λήπτης να προέρχονται από τη χώρα Α και να ταξιδεύουν στη χώρα Β όπου βρίσκεται το μεταμοσχευτικό κέντρο και 4) ο λήπτης από τη χώρα Α και ο δότης από τη χώρα Β να ταξιδεύουν στη χώρα Γ, όπου βρίσκεται το μεταμοσχευτικό κέντρο, βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», ό.π. σελ. 23-24.

³⁹⁰ Βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», ό.π. σελ. 24-26. Επίσης, βλ. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», ό.π. σελ. 23-24, με παρόμοια αναφορά στη διακύμανση των αμοιβών και την επισήμανση ότι σε μέρη της Ανατολικής Ευρώπης οι δότες πουλούσαν ένα νεφρό από 2.100 μέχρι 2.500 περίπου ευρώ, ενώ οι λήπτες πλήρωναν μεταξύ 86.000 και 173.000 περίπου ευρώ. Για αναλυτικούς πίνακες αμοιβών δοτών/ληπτών, βλ. Channing M., Global Financial Integrity, «Transnational Crime and the Developing World», 2017, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.gfintegrity.org/wp-content/uploads/2017/03/Transnational_Crime-final.pdf, σελ. 29, (ημ. προσβ. 30/05/2018), όπου εκτιμάται συντηρητικά ότι η εμπορία οργάνων αποφέρει από 726.000.000 έως 1.470.000.000 περίπου ευρώ («*The illegal organ trade conservatively generates approximately US\$840 million to \$1.7 billion annually*»).

μεταμόσχευσης συνεπάγεται, ένα οργανωμένο κύκλωμα δύναται να περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, άτομα με τις εξής αρμοδιότητες³⁹¹:

- Ιατρικούς διευθυντές μονάδων μεταμόσχευσης
- Ιατρικό-νοσοκομειακό προσωπικό
- Τεχνικούς αιματολογικών εργαστηρίων
- Νεφρολόγους
- Νοσοκόμες για μετεγχειρητική περίθαλψη
- Ταξιδιωτικούς πράκτορες για οργάνωση ταξιδιών και έκδοση ταξιδιωτικών εγγράφων
- Πράκτορες ιατρικής ασφάλισης
- Θρησκευτικές οργανώσεις και φιλανθρωπικά ιδρύματα, που συνήθως συνεργάζονται με τους μεσάζοντες (στην κατωτέρω αναλυόμενη υπόθεση Rosenbaum, ένα θρησκευτικό ίδρυμα στο Μπρούκλιν είχε χρησιμοποιηθεί για ξέπλυμα μαύρου χρήματος).

2.3.1. Μεσάζοντες

Οι μεσάζοντες στρατολογούν τα ενδιαφερόμενα μέρη (δότες/λήπτες), πραγματοποιώντας τις σχετικές επαφές και διευκολύνοντας τις απαραίτητες διαδικασίες. Συνήθως η σχετική επικοινωνία λαμβάνει χώρα μέσω διαφημίσεων στο διαδίκτυο ή σχετικών αγγελιών σε εφημερίδες, ωστόσο έχουν επισημανθεί και περιπτώσεις δοτών που μεταβαίνουν οι ίδιοι σε κλινικές ζητώντας να πουλήσουν απευθείας κάποιο όργανό τους³⁹². Σε περίπτωση που ο δότης ή ο λήπτης προέρχεται από το εξωτερικό και αναλόγως με το πού θα λάβει χώρα η μεταμόσχευση, υπάρχουν τα αντίστοιχα άτομα, τα οποία προβαίνουν στις σχετικές προετοιμασίες (κράτηση εισιτηρίων), αναλαμβάνοντας τη μεταφορά των δοτών/ληπτών από και προς το νοσοκομείο (σε κάποιες περιπτώσεις οι λήπτες κανονίζουν μόνοι τους το ταξίδι)³⁹³.

Εννοιολογικά, δεν υφίσταται κοινός ορισμός του μεσάζοντα³⁹⁴. Έχει αναφερθεί ότι στις μεταμοσχεύσεις νεφρών ο μεσάζων διαμεσολαβεί μεταξύ αγοραστή και πωλητή, φέρνοντας τους δύο σε επαφή, ενώ χρησιμοποιεί τις γνώσεις του για το ιατρικό προσωπικό και το χώρο που διενεργείται η παράνομη μεταμόσχευση, στα οποία ο πωλητής δεν έχει άμεση πρόσβαση³⁹⁵. Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προσέγγισης, οι μεσάζοντες είναι μεμονωμένα άτομα ή

³⁹¹ Βλ. UN. GIFT/UNODC, The Vienna Forum to fight Human Trafficking, όπ.π., καθώς και OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π., σελ. 29-30.

³⁹² Ενδιαφέρον είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας Καθημερινή για φωτοτυπημένα σημειώματα που διαφήμιζαν την πώληση νεφρού, τα οποία εντοπίστηκαν στα νοσοκομεία Ευαγγελισμός και Τζάνειο, βλ. «Ενδείξεις για εμπόριο ανθρώπινων οργάνων», 19/09/2003, <http://www.kathimerini.gr/162516/article/epikairothta/ellada/endei3eis-gia-emporio-an8rwpinwn-organwn> (ημ. προσβ. 28/05/2018).

³⁹³ Βλ. Meyer S., «Trafficking in human organs in Europe. A myth or an actual threat? », δημοσιευμένο σε Territo L.- Matteson R., The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective, όπ.π. σελ. 27-29.

³⁹⁴ Βλ. Codreanu N., Ambagtsheer F., Weimar W., De Jong J., Ivanovski N., «Brokers», δημοσιευμένο σε HOTT Project, Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2016, σελ. 39.

³⁹⁵ Βλ. Codreanu N., Ambagtsheer F., Weimar W., De Jong J., Ivanovski N., όπ.π., με την έννοια του μεσάζοντα στο ξενόγλωσσο κείμενο ως εξής: «...An intermediary between a kidney buyer and seller who connects the two using his/her knowledge of medical personnel and facilities that engage in illegal kidney transplantations. The broker's key asset in this market is his/her greater knowledge of other stakeholders in the market to whom the seller does not have direct access».

πρακτορεία/ομάδες που απαρτίζουν το δίκτυο³⁹⁶. Τέλος, δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που οι μεσάζοντες θεωρούν τους εαυτούς τους «στελέχη επιχειρήσεων» και «συντονιστές διεθνών μεταμοσχεύσεων»³⁹⁷, με χρήση συναφών όρων όπως «brokers», «middlemen», «third parties», «corredores», «agents» και «connectors»³⁹⁸. Δυστυχώς στη βιβλιογραφία υπάρχουν κενά ως προς τον ακριβή ρόλο των μεσαζόντων, καθώς δεν είναι ξεκάθαρες οι διαφορές μεταξύ ενός μεσάζοντα και των αρμοδιοτήτων άλλων μελών του κυκλώματος³⁹⁹. Για παράδειγμα, στην έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου περί εμπορίας οργάνων⁴⁰⁰ διαχωρίζονται οι μεσάζοντες από τα άτομα που έχουν ως ρόλο την τοπική στρατολόγηση υποψήφιων δοτών και ληπτών («local recruiters» ή «scouts»). Οι τελευταίοι μπορεί να είναι πρώην δότες οργάνων ή και διεφθαρμένοι αστυνομικοί. Σε κάθε περίπτωση, ο ρόλος του μεσάζοντα είναι ουσιώδης, δεδομένου ότι ουσιαστικά είναι υπεύθυνος από τη στρατολόγηση μέχρι και το στάδιο λίγο πριν τη διεξαγωγή της μεταμόσχευσης (συνεννόηση με την κλινική/νοσοκομείο για τις προεγχειρητικές εξετάσεις, εφοδιασμός των δοτών/ληπτών με πλαστά έγγραφα, κτλ). Λαμβάνει, δε, όλες τις στρατηγικές αποφάσεις, ιδίως στην περίπτωση που στο πρόσωπό του συμπίπτουν οι ιδιότητες μεσάζοντα-αρχηγού κυκλώματος, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, μεσάζοντες είναι οι ίδιοι οι χειρουργοί/ιατροί καθώς και διευθυντές νοσοκομείων ή εργαστηρίων, όπου πραγματοποιούνται οι εξετάσεις ιστοσυμβατότητας.

Ως προς τον τρόπο δράσης τους, οι μεσάζοντες είτε αναζητούν απευθείας δότες, είτε αναθέτουν το έργο αυτό σε άλλα άτομα. Τα τελευταία με τη σειρά τους συνήθως πληρώνουν ντόπιους για να διαδώσουν τη δυνατότητα «εμπορικής συναλλαγής». Υπάρχουν, ωστόσο, και περιπτώσεις που οι ίδιοι οι δότες προσεγγίζουν τους μεσάζοντες έπειτα από σχετική πληροφόρηση από φίλους ή μέλη της οικογένειάς τους. Μετά τη μεταμόσχευση, οι δότες συχνά αναλαμβάνουν το ρόλο του μεσάζοντα, λαμβάνοντας αντίστοιχα, ως κίνητρο, περισσότερα χρήματα για κάθε επιτυχημένη στρατολόγηση νέων δοτών. Στην πλειονότητά τους, οι μεσάζοντες χρησιμοποιούν μεθόδους απάτης, απειλής, εξαναγκασμού και ψευδούς πληροφόρησης προς εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης των θυμάτων. Μεταξύ άλλων, ψεύδονται ή αποκρύπτουν σημαντικές πληροφορίες που αφορούν τη μεταμόσχευση (διάρκεια, επιπλοκές κτλ), παρουσιάζοντάς την ως μια επέμβαση ρουτίνας, η οποία διαρκεί λίγη ώρα, μετά την οποία ο δότης μπορεί να επιστρέψει στη φυσιολογική του ζωή.

Στην περίπτωση που ο υποψήφιος δότης αλλάξει γνώμη και δεν επιθυμεί πλέον να πουλήσει το όργανό του, ο μεσάζων, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του ατόμου που έχει απέναντί του, χρησιμοποιεί διάφορες τακτικές, όπως, για παράδειγμα, προσπαθεί να τον πείσει λέγοντας ότι η «δωρεά» του οργάνου του είναι μια ευγενής πράξη που σώζει ζωές και ότι η

³⁹⁶ Ομοίως: «...individuals or agencies/groups who establish the network».

³⁹⁷ Ομοίως: «...brokers define themselves as 'business executives' and 'international transplant coordinators'».

³⁹⁸ Ομοίως, σελ. 39. Αντίστοιχη χρήση ποικίλων ορισμών γίνεται και για την περιγραφή του δότη (donor, seller, supplier, victim, commercial living donor) και του λήπτη (recipient, buyer, purchaser), βλ. OSCE, Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π. σελ. 13.

³⁹⁹ Ομοίως, σελ. 41 όπου επισημαίνεται η ύπαρξη κενών στη σχετική βιβλιογραφία («gaps in the literature»).

⁴⁰⁰ European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 20-21. Επιπλέον, στην ίδια Έκθεση, γίνεται αναφορά σε άτομα που συνεργάζονται με το κύκλωμα και διευκολύνουν τη συνολική διαδικασία («facilitators»), με αρμοδιότητες όπως τη συνοδεία των ληπτών σε κατάλυμα μέχρι την πραγματοποίηση της μεταμόσχευσης («minders»), την εξασφάλιση ότι ο υποψήφιος δότης/λήπτης θα τηρήσει τη σχετική συμφωνία («enforcers»), καθώς και την ασφαλή μεταφορά ή διευκόλυνση της επικοινωνίας μεταξύ δοτών/ληπτών και νοσοκομείου (διερμηνείς). Επίσης, βλ. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π. σελ. 28.

επέμβαση θα γίνει από κορυφαίο, στον τομέα των μεταμοσχεύσεων, ιατρό. Άλλοτε, δημιουργεί τύψεις, δίνοντας έμφαση στην απόγνωση του ασθενούς που περιμένει να λάβει το πολύτιμο μόσχευμα, χωρίς το οποίο είναι καταδικασμένος σε θάνατο. Συχνές είναι και οι περιπτώσεις άσκησης άμεσης ψυχολογικής πίεσης με αναφορά του υψηλού κόστους των ήδη πραγματοποιηθέντων προεγχειρητικών ελέγχων και της αναμονής του λήπτη, με μόνη επιλογή την πραγματοποίηση της μεταμόσχευσης. Συνήθως, οι μεσάζοντες αφαιρούν από πριν το διαβατήριο και τα ταξιδιωτικά έγγραφα των δοτών, ώστε να εξασφαλίσουν ότι οι τελευταίοι δεν θα φύγουν παρά μόνο αφού λάβει χώρα η ιατρική επέμβαση, ενώ δύνανται να προχωρήσουν ακόμα και σε ακραίες απειλές ή άσκηση φυσικής βίας σε βάρος τους, ώστε να συμμορφωθούν.

Τέλος, οι μεσάζοντες αναλαμβάνουν την καθοδήγηση των δοτών/ληπτών για την εξαπάτηση των επιτροπών και του νοσοκομειακού προσωπικού, προετοιμάζοντάς τους για τις ενδεχόμενες ερωτήσεις, που θα τους τεθούν και τις απαντήσεις που πρέπει να δώσουν. Συγκεκριμένα, οι τελευταίοι πρέπει να αρνηθούν ότι έλαβαν/πλήρωσαν χρήματα για το προς μεταμόσχευση όργανο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις να δώσουν ψευδή στοιχεία για τον τόπο διαμονής τους, ώστε να αποφύγουν μελλοντικές επαφές με την αστυνομία. Επιπλέον, οι μεσάζοντες πλαστογραφούν τα σχετικά έγγραφα, ώστε να προκύπτει πλασματική συγγενική σχέση μεταξύ δότη και λήπτη, παροτρύνοντας τους δότες να μην αποκαλύψουν την πραγματική τους ταυτότητα, αλλιώς το νοσοκομειακό προσωπικό δεν θα προχωρήσει με την εγχείρηση (το τελευταίο ισχύει στην περίπτωση που το νοσοκομείο δεν αποτελεί μέλος του οργανωμένου κυκλώματος, οπότε πρέπει να παρασχεθούν ψευδείς πληροφορίες, ώστε να πραγματοποιηθεί η μεταμόσχευση εν αγνοία των ιατρών)⁴⁰¹.

2.3.2. Ιατρικό προσωπικό – Νοσοκομεία⁴⁰²

Το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό (νεφρολόγοι, χειρουργοί, αναισθησιολόγοι, νοσοκόμες) αποτελεί βασικό παράγοντα για την επιτυχία ή αποτυχία της αφαίρεσης και μεταμόσχευσης οργάνων. Κάποιοι από τους ιατρούς που πραγματοποιούν τις μεταμοσχεύσεις είναι και οι ίδιοι μεσάζοντες, καθώς λόγω επαγγέλματος όχι μόνο διαθέτουν τη σχετική τεχνογνωσία αλλά και την απαραίτητη πρόσβαση στα κατάλληλα άτομα, εγκαταστάσεις και εξοπλισμό. Κατά συνέπεια, λόγω του ιατρικού χαρακτήρα της μεταμόσχευσης, είναι επόμενο να υφίσταται συνεργασία μεταξύ οργανωμένων κυκλωμάτων και ιατρών, καθιστώντας έτσι ακόμα δυσχερέστερη την άσκηση ποινικής δίωξης. Παρά τη συμμετοχή αρκετών ιατρών σε κυκλώματα παράνομων μεταμοσχεύσεων κατά παραβίαση του όρκου του Ιπποκράτη και των αρχών που διέπουν την άσκηση του λειτουργήματός τους⁴⁰³, οι έρευνες συχνά δεν αποδίδουν καρπούς ώστε να ασκηθεί ποινική δίωξη, ενώ ακόμα και όταν ασκείται, η υπόθεση κάνει χρόνια να φτάσει στο δικαστήριο με αμφίβολη την ποινική καταδίκη τους.

Ειδικότερα, η εμπλοκή ενός ιατρού δύναται να λάβει χώρα με τους κάτωθι τρεις τρόπους: α) την απευθείας συμμετοχή του στην παράνομη μεταμόσχευση και στις σχετικές ιατρικές (έλεγχος συμβατότητας) και διοικητικές διαδικασίες (έκδοση αδειών για την πραγματοποίηση της επέμβασης), β) την παροχή βοήθειας σε εν δυνάμει λήπτη ώστε ο

⁴⁰¹ Codreanu N., Ambagtsheer F., Weimar W., De Jong J., Ivanovski N., «Brokers», όπ.π., σελ. 40-41.

⁴⁰² Βλ. De Jong J., «Other facilitators», δημοσιευμένο σε HOTT Project, Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations, όπ.π., σελ. 45.

⁴⁰³ Βλ. εισήγηση της συγγραφέως, «Illegal transplants and medical responsibility under the light of law and ethics», 4^ο Συνέδριο ELPAT (Ethical, Legal and Psychological Aspects of organ Transplantation), Ρώμη, 22-25 Απριλίου 2016, δημοσιευμένη σε Massey E.K., Ambagtsheer F., Weimar W., Ethical, Legal and Psychosocial Aspects of Transplantation, Global Challenges, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2017, σελ. 159.

τελευταίος να βρει μόσχευμα μέσω παράνομων οδών και γ) τη συμμετοχή του στη μετεγχειρητική φροντίδα λήπτη οργάνου⁴⁰⁴. Παράδειγμα συμμετοχής ιατρού σε οργανωμένο κύκλωμα, ο οποίος χρησιμοποιούσε το διαδίκτυο προς προώθηση των υπηρεσιών του, είναι η περίπτωση του νεφρολόγου Δρ. F. M., ο οποίος συνελήφθη το 2013. Ο ιατρός είχε αναρτήσει βίντεο στο διαδικτυακό τόπο YouTube, διαφημίζοντας τις υπηρεσίες του (περισσότερες από 550 μεταμοσχεύσεις νεφρών στα 35 έτη εμπειρίας του) και δίνοντας έμφαση στο χαμηλό κόστος μιας μεταμόσχευσης νεφρού στην Κόστα Ρίκα. Ειδικότερα, υπήρχαν ενδείξεις ότι πραγματοποιούσε παράνομες μεταμοσχεύσεις προς όφελος ξένων ασθενών τουλάχιστον από το 2009, ενώ στο κύκλωμα συμμετείχαν άλλοι τρεις ιατροί με τις τιμές πώλησης νεφρών να κυμαίνονται από 70.000 έως περίπου 90.000 ευρώ. Δύο από τις μεταμοσχεύσεις φέρονται να πραγματοποιήθηκαν με τη βοήθεια ενός έλληνα μεσάζοντα, του Δ. Κ., ιδιοκτήτη εστιατορίου απέναντι από το δημόσιο νοσοκομείο στο οποίο ο ανωτέρω νεφρολόγος εργαζόταν, ενώ συνολικά τρεις έλληνες ασθενείς φέρονται να έλαβαν μοσχεύματα από το κύκλωμα⁴⁰⁵. Ο F. M. και ο Δ. Κ. κρίθηκαν ένοχοι, με τον ιατρό να καταδικάζεται σε 12 έτη για τις παράνομες μεταμοσχεύσεις και τον έλληνα μεσάζοντα σε 8 έτη (οι υπόλοιποι τρεις ιατροί απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες της συμμετοχής σε οργανωμένο κύκλωμα λόγω έλλειψης στοιχείων σε βάρος τους)⁴⁰⁶.

Όσον αφορά τα νοσοκομεία/κλινικές, και αυτά, σε κάποιες περιπτώσεις αναλαμβάνουν το ρόλο του μεσάζοντα παρέχοντας προσωρινή διαμονή στους υποψήφιους δότες και λήπτες⁴⁰⁷. Λόγω, πάντως, του παράνομου χαρακτήρα των μεταμοσχεύσεων⁴⁰⁸, οι μεταμοσχεύσεις και

⁴⁰⁴ OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π., σελ. 42.

⁴⁰⁵ Dyer Z., «Costa Rican doctor accused of running organ trafficking ring promoted services on YouTube», The Tico Times News, 19/06/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.ticotimes.net/2013/06/19/costa-rican-doctor-accused-of-running-organ-trafficking-ring-promoted-services-on-youtube>, (ημ. προσβ. 02/05/2017), Sack K., «Transplant brokers in Israel lure desperate kidney patients to Costa Rica», The New York Times, 17/08/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, https://www.nytimes.com/2014/08/17/world/middleeast/transplant-brokers-in-israel-lure-desperate-kidney-patients-to-costa-rica.html?_r=0, (ημ. προσβ. 02/05/2017). Επίσης, στον ελληνικό Τύπο, «Έλληνας μεταξύ των συλληφθέντων για εμπόριο οργάνων στην Κόστα Ρίκα», Τα Νέα, 11/10/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.tanea.gr/news/world/article/5046757/ellhnas-metaksy-twn-syllhftentwn-gia-emporio-organwn-sthn-kosta-rika/>, (ημ. προσβ. 02/05/2017), Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, «Κόστα Ρίκα: Κόμβος για την παγκόσμια εμπορία οργάνων», 10/10/2017, όπου επισημαίνεται ο παράγοντας της διαφθοράς, ο οποίος οδήγησε στην έκρηξη μιας εξελιγμένης τουριστικής βιομηχανίας μεταμοσχεύσεων, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, www.bioethics.gr/index.php/el/anakoinosis/1767-10-10-2017, (ημ. προσβ. 23/10/2017), καθώς και Παπαδόπουλου Γ., «Πουλούσαν το νεφρό τους για να πληρώσουν χρέη», Η Καθημερινή, 12/11/2017, διαθέσιμο σε: <http://www.kathimerini.gr/934090/interactive/epikairothta/ereynes/3ephrwnan-xreh-poylwntas-to-nefro-toys>, (ημ. προσβ. 23/12/2017).

⁴⁰⁶ «2 sentenced in Costa Rica for organ trafficking», 05/12/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, <http://www.asiaone.com/world/2-sentenced-costa-rica-organ-trafficking>, (ημ. προσβ. 29/05/2018).

⁴⁰⁷ Με βάση δημοσιεύμα της εφημερίδας Το Βήμα, τέτοιες κλινικές υφίστανται, μεταξύ άλλων, στο Ιράν, στο Πακιστάν, την Ουκρανία, τη Νότια Αφρική και τις Φιλιππίνες, «Το μεγάλο παζάρι των οργάνων», 24/06/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=407814>, (ημ. προσβ. 29/05/2018).

⁴⁰⁸ Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση εξάρθρωσης οργανωμένου κυκλώματος στην Αίγυπτο με πολυάριθμα μέλη, στο οποίο συμμετείχαν ιατροί, νοσοκόμες, μεσάζοντες, ιδιοκτήτες ιατρικών κέντρων, ιδιωτικά νοσοκομεία, κτλ, βλ. «Egypt busts organ trading racket, arrests 45 people», Reuters, 06/12/2016, διαθέσιμο σε: <https://www.reuters.com/article/us-egypt-crime-organs-idUSKBN13V1IZ> (ημ. προσβ. 23/02/2017) και «Egypt busts international organ trafficking network», 06/12/2016, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.presstv.com/Detail/2016/12/06/496721/Egypt-illegal-organs-trade>, (ημ. προσβ. 23/02/2017). Επιπλέον, αναφέρεται περίπτωση εξάρθρωσης πολυμελούς οργανωμένου κυκλώματος στο Πεκίνο, στο οποίο συμμετείχαν ιατροί, με αμφίβολη εμπλοκή κεντρικού νοσοκομείου του Πεκίνου, βλ. Yan A., «Kidney trafficking gang that ran underground hospital jailed by Beijing court», South China Morning Post, 22/08/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.scmp.com/news/china/article/1579168/kidney-trafficking-gang-ran-underground-hospital-jailed-beijing-court>, (ημ. προσβ. 09/12/2014).

ιατρικοί έλεγχοι πραγματοποιούνται το βράδυ, ενώ το πρωί το νοσοκομείο λειτουργεί κανονικά⁴⁰⁹. Για τη στοιχειοθέτηση ποινικής ευθύνης νοσοκομείου ή του ιατρικού του προσωπικού πρέπει να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις: Εάν το νοσοκομείο (μέσω του προσωπικού του) γνωρίζει ότι λαμβάνουν χώρα δραστηριότητες εμπορίας οργάνων και τις διευκολύνει, στρατολογεί τους δότες ή παρέχει προσωρινή διαμονή μέχρι τη μεταμόσχευση, σε συνδυασμό με την πρόθεση εκμετάλλευσης των τελευταίων, τότε η αντικειμενική (στρατολόγηση, υπόθαλψη) και η υποκειμενική υπόσταση (πρόθεση εκμετάλλευσης) της συμμετοχής του νοσοκομείου στην πράξη της εμπορίας οργάνων πληρούνται. Απαραίτητη είναι και η ύπαρξη ενός τρίτου στοιχείου, εκείνου της χρήσης παράνομων μέσων, η οποία υφίσταται στην περίπτωση απειλής, εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης ή εξαπάτησης των υποψήφιων δοτών (για παράδειγμα ως προς τις επιπλοκές της ιατρικής επέμβασης). Τα νοσοκομεία δεν αποτελούν πάντα μέλη ενός οργανωμένου κυκλώματος εμπορίας καθώς, όπως προαναφέρθηκε, είναι σύνηθες για τους μεσάζοντες να δημιουργούν ψευδή συγγενική σχέση μεταξύ δότη-λήπτη ή να εξαπατούν το προσωπικό του νοσοκομείου και τις εκάστοτε επιτροπές με ψευδή ιστορικά. Ως εκ τούτου, τίθεται ζήτημα ποινικής ευθύνης ιατρών, νοσηλευτών και άλλων προσώπων όταν συμμετέχουν σε ένα οργανωμένο κύκλωμα, ωστόσο επισημαίνεται η σημαντική δυσχέρεια ως προς τη δυνατότητα διαπίστωσης εάν και σε ποιο βαθμό γνωρίζει ο ιατρός ότι όντως συμμετέχει σε μια παράνομη μεταμόσχευση, διαπράττοντας αξιόποινη πράξη με την ιδιότητα του συνεργού. Αντίστοιχη δυσχέρεια υφίσταται και στις περιπτώσεις που ο ιατρός συμβουλεύει ή προετοιμάζει κάποιον ασθενή του, προκειμένου ο τελευταίος να ταξιδέψει στο εξωτερικό προς ανεύρεση κατάλληλου μοσχεύματος στο πλαίσιο του μεταμοσχευτικού τουρισμού⁴¹⁰.

Τέλος, επισημαίνεται και ο ρόλος των γραφείων κηδειών και των νεκροτομείων στο πλαίσιο συνεργασίας με οργανωμένα κυκλώματα, όπου το μόσχευμα προέρχεται από νεκρό δότη, χωρίς όμως ποτέ η οικογένεια να έχει συναινέσει προς αυτό. Αναφέρεται η περίπτωση γνωστής βραζιλιάνικης εφημερίδας, της *Folha de São Paulo*, η οποία ήδη από το 1997 είχε δημοσιεύσει πληροφορίες για έρευνες της αστυνομίας σχετικά με οργανωμένο κύκλωμα εμπορίας οργάνων, ιστών και αίματος που προέρχονταν από νεκρούς, το οποίο συνεργαζόταν με νοσοκομεία, ιατρικό προσωπικό, οδηγούς ασθενοφόρων και τοπικά νεκροτομεία. Σε μία μάλιστα υπόθεση, υπήρξε και έκδοση πλαστών πιστοποιητικών θανάτου με σκοπό την απόκρυψη της πραγματικής ταυτότητας ακρωτηριασμένων νεκρών στο νεκροτομείο του Ρίο ντε Τζανέιρο⁴¹¹.

2.3.3 Κρατικοί αξιωματούχοι και δημόσιοι υπάλληλοι

Όπως επισημάνθηκε, είναι συνήθης πρακτική των οργανωμένων κυκλωμάτων να χρηματίζουν υπαλλήλους τοποθετημένους σε νευραλγικές θέσεις (αστυνομικούς, τελωνειακούς, άτομα που εμπλέκονται στη διαδικασία ελέγχου των συνόρων και στην έκδοση ταξιδιωτικών

⁴⁰⁹ Αναφέρεται η περίπτωση του Μ. Τ. από την Ιερουσαλήμ, ο οποίος φυγαδεύτηκε σε τουρκικό νοσοκομείο από μια σκοτεινή υπόγεια στοά και η μεταμόσχευση πραγματοποιήθηκε αργά το βράδυ, βλ. De Jong J., «Other facilitators», όπ.π., σελ. 45: «...*He was smuggled into the hospital through a dark basement entrance...as the transplant surgeries were performed late at night, when the hospital was on skeleton staff and fewer people could question what was going on*». Επίσης, αναφέρεται περίπτωση ατόμου από τη Μολδαβία, το οποίο μεταφέρθηκε στην Τουρκία και εξαναγκάστηκε να υπογράψει έγγραφο περί δωρεάς οργάνων, με τη μεταμόσχευση να λαμβάνει χώρα στο υπόγειο ενός νοσοκομείου, βλ. De Jong J., όπ.π. σελ. 45: «...*Victor from Moldova, was driven to Turkey, forced to sign a consent form for organ donation and operated on in some hospital's basement*».

⁴¹⁰ European Parliament, Directorate-General for External Policies, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 21.

⁴¹¹ Βλ. Scheper-Hughes N., «The global traffic in human organs», *Current Anthropology*, 2000(41)2:208.

εγγράφων, κτλ), ώστε να εξυπηρετούνται απρόσκοπτα οι εκάστοτε στόχοι τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή με την παροχή κατάλληλου οικονομικού ανταλλάγματος, μερίδα κρατικών υπαλλήλων «παραβλέπει» περιπτώσεις πλαστογραφίας ταξιδιωτικών εγγράφων ή παράνομης διέλευσης ατόμων από τα εθνικά σύνορα. Αν και στη διεθνή βιβλιογραφία δεν έχουν καταγραφεί πολλές περιπτώσεις διαφθοράς κρατικών υπαλλήλων⁴¹² (η συσχέτιση του αδικήματος αυτού με το οργανωμένο έγκλημα οδηγεί σε συναφή ζητήματα σκοτεινού αριθμού), μνημονεύεται το παράδειγμα του Πακιστάν. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι η ανεπαρκής απονομή δικαιοσύνης ως προς το έγκλημα της εμπορίας οργάνων οφείλεται στους στενούς δεσμούς μεταξύ ιατρών και ιδιοκτητών νοσοκομείων με τις αστυνομικές αρχές, καθώς και στο ότι τα ίδια τα οργανωμένα κυκλώματα τηρούν στενές σχέσεις με τη διοίκηση και την αστυνομία. Ακόμα, δε, και σε περιπτώσεις επ' αυτοφώρω σύλληψης ατόμων, τα τελευταία αφέθηκαν ελεύθερα λόγω χρηματισμού προσώπων σε ανώτερες δημόσιες θέσεις, με τα χρηματικά ποσά να προέρχονται από εμπόριο οργάνων⁴¹³.

Πιο συγκεκριμένα, με βάση σχετική Έκθεση των Ηνωμένων Εθνών, η διαφθορά αποτελεί βασικό γνώρισμα της εμπορίας οργάνων⁴¹⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εξάρθρωση οργανωμένου κυκλώματος στην Ινδία, το οποίο περιλάμβανε τρία νοσοκομεία, δέκα κλινικές, πέντε διαγνωστικά κέντρα, τέσσερις ιατρούς και πέντε νοσοκόμες, στο οποίο συμμετείχαν και αστυνομικοί. Οι τελευταίοι προειδοποιούσαν τα μέλη για προγραμματισμένες επιδρομές των αστυνομικών αρχών. Μάλιστα, σε σχετικό δημοσίευμα των New York Times αναφέρεται ότι η αστυνομία επανειλημμένα αποτύγχανε να συλλάβει τον ιατρό που ήταν υπεύθυνος για τις παράνομες μεταμοσχεύσεις, ενώ αναφέρθηκαν παρατυπίες στις σχετικές αστυνομικές έρευνες (στο άρθρο αναφέρεται ότι οι Times της Ινδίας κάλεσαν την ινδική κυβέρνηση να ερευνήσει το ενδεχόμενο ύπαρξης «δεσμών μεταξύ των διακινητών οργάνων και της αστυνομίας»)⁴¹⁵.

Τέλος, περίπτωση διαφθοράς, ήδη από τη δεκαετία του 1980, εμφανίζεται σε δημοσιεύματα (για παράδειγμα του γερμανικού Der Spiegel) περί μεταμοσχεύσεων στο Ανατολικό Βερολίνο στο νοσοκομείο Charite Hospital, όπου φέρεται να λάμβανε χώρα αφαίρεση οργάνων από ασθενείς πριν την κήρυξή τους ως επίσημα νεκρών, ώστε τα τελευταία να μεταμοσχευθούν σε κομματικά στελέχη που είχαν άμεση ανάγκη. Με βάση τα ίδια δημοσιεύματα, όπως προκύπτει από μαρτυρίες του ιατρικού προσωπικού του ανωτέρω νοσοκομείου, βαριά άρρωστοι ασθενείς μεταφέρονταν από πολύ μακρινές περιοχές στο νοσοκομείο ώστε να είναι άμεσα διαθέσιμοι για μεταμόσχευση, πρακτική η οποία επέφερε το θάνατο τεσσάρων ασθενών το 1988. Αλλά και η γερμανική εφημερίδα Bild Zeitung ανέφερε ότι

⁴¹² Και η διαφθορά, όπως και το οργανωμένο έγκλημα, στερείται ενιαίου ορισμού. Αντιπροσωπευτικός είναι ο προβλεπόμενος στο άρθρο 2 της Ευρωπαϊκής Αστικής Σύμβασης κατά της Διαφθοράς (Ν. 2957/2001, ΦΕΚ Α' 260/12-11-2001) ορισμός, με βάση τον οποίο ως «διαφθορά νοείται η απαίτηση, προσφορά, παροχή ή αποδοχή, αμέσως ή εμμέσως, δώρου ή οποιοδήποτε άλλου μη προσήκοντος ωφελήματος ή υπόσχεσης ενός τέτοιου ωφελήματος, που επηρεάζει την ορθή εκτέλεση καθήκοντος ή την απαιτούμενη συμπεριφορά του λήπτη του δώρου ή του μη προσήκοντος ωφελήματος ή της υπόσχεσης ενός τέτοιου ωφελήματος». Το κείμενο του Ν.2957/2001 είναι διαθέσιμο: <http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=rXNjgL4kVW0%3D&tabid=132>. Επίσης, βλ. Πανούση Γ., «Διαφθορά - Διαπλοκή και πολιτική μηχανή», ΠοινΔικ 8-9/2006, σελ. 1015 επ.

⁴¹³ Βλ. De Jong J., «Other facilitators», όπ.π. , σελ. 47, όπου αναφέρεται: «...the organ mafia is hand in glove with the administration and the police. People have been caught red-handed but have been let off because high-ups are beneficiaries of the huge amounts that the trade generates».

⁴¹⁴ UNODC, «Trafficking in Persons, Global Patterns», 2006, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.unodc.org/pdf/traffickinginpersons_report_2006ver2.pdf, (ημ. προσβ. 02/05/2017).

⁴¹⁵ Βλ. Gentleman A., «Kidney thefts shock India», The New York Times, 30/01/2008, διαθέσιμο σε: <http://www.nytimes.com/2008/01/30/world/asia/30kidney.html>, (ημ. πρόσβασης 02/05/2017).

το κομμουνιστικό καθεστώς είχε κανονίσει την αφαίρεση οργάνων από πολιτικούς κρατούμενους και τη μεταμοσχευσή τους σε υποστηρικτές της Στάζι, του τότε Υπουργείου Κρατικής Ασφάλειας της Ανατολικής Γερμανίας⁴¹⁶.

2.3.4. Περιπτώσιολογία οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας

(i) Υπόθεση Netcare⁴¹⁷

Η υπόθεση Netcare αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ευθύνης νομικού προσώπου λόγω συμμετοχής σε κύκλωμα εμπορίας οργάνων και διενέργειας παράνομων μεταμοσχεύσεων. Ειδικότερα, σε κλινική στο Ντουρμπάν της Νότιας Αφρικής (St. Augustine), έλαβαν χώρα περίπου 109 παράνομες μεταμοσχεύσεις (πέντε εξ αυτών με ανήλικους δότες) μετά από συμφωνία με την εταιρεία Netcare που εκμεταλλευόταν οικονομικά την κλινική. Σημειώνεται, ότι οι διωκτικές αρχές πραγματοποίησαν επιτόπιες έρευνες περισσότερες από μία φορές, προκειμένου να μπορέσουν να συγκεντρώσουν τα απαραίτητα έγγραφα για τη στοιχειοθέτηση των κατηγοριών σε σύντομο χρονικό διάστημα, λόγω φόβου ότι τα μέλη του κυκλώματος και οι συνεργοί τους θα τα κατέστρεφαν μόλις αντιλαμβάνονταν ότι τους παρακολουθούσαν. Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη έρευνα οι αρχές συγκέντρωσαν τους φακέλους των ασθενών και το μητρώο μεταμοσχεύσεων με όλες τις σχετικές επεμβάσεις και τα ονόματα των χειρουργών. Τη δεύτερη φορά πραγματοποιήθηκε έρευνα στα έγγραφα της τράπεζας αίματος της κλινικής, από όπου προέκυψε ότι δεν υπήρχε συγγένεια μεταξύ δοτών και ληπτών. Κατά τη διάρκεια, δε, των ερευνών στο περιεχόμενο ηλεκτρονικών υπολογιστών, σε διάφορα έγγραφα η ηλεκτρονική καταχώριση των ληπτών είχε αλλάξει από «μη συγγενείς» σε «συγγενείς». Η υπάλληλος που προέβη στην αλλοίωση στοιχείων κατέθεσε ενόρκως ότι ενήργησε κατόπιν σχετικής εντολής. Ανάμεσα στα άτομα που συνελήφθησαν ήταν ένας νεφρολόγος, ένα μέλος του κυκλώματος που ρύθμιζε τα διαδικαστικά θέματα πριν τη μεταμόσχευση, ένας μεταφραστής, ένας μεσάζων και τέσσερις χειρουργοί, με ταυτόχρονη απαγγελία κατηγοριών και στην εταιρεία Netcare.

Παράγοντας κλειδί υπήρξε η διακρατική συνεργασία των διωκτικών αρχών με τη Βραζιλία, τη Ρουμανία και το Ισραήλ (στην περίπτωση του Ισραήλ η συνεργασία απεδείχθη ιδιαίτερα δυσχερής και με μεγάλη χρονική καθυστέρηση). Ειδικότερα, από τη Βραζιλία προέρχονταν δύο άτομα, τα οποία στρατολογούσαν δότες (ένας ισραηλινός απόστρατος αξιωματικός του στρατού και ένας βραζιλιάνος απόστρατος της στρατιωτικής αστυνομίας). Οι

⁴¹⁶ Βλ. Brookes S., «Body Brokers: The global trade in human organs», 23/04/2006, διαθέσιμο σε: <http://www.stephenbrookes.com/international/2006/4/23/body-brokers-the-global-trade-in-human-organs.html> (ημ. πρόσβασης 02/05/2017)

⁴¹⁷ Βλ. Ambagtsheer F., Gunnarson M., De Jong J., Lundin S., Van Balen L., Orr Z., Byström I., Weimar W., «South Africa-The Netcare case», δημοσιευμένο σε HOTT Project, Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations, ό.π., σελ. 97-100. Επιπλέον, «South African hospital pleads guilty to organ trafficking case», 10/11/2010, The Telegraph, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/southafrica/8124710/South-African-hospital-pleads-guilty-to-organ-trafficking-case.html> (ημ. προσβ. 28/04/2017), καθώς και Nivashni N., «Netcare charged in organs-for-cash scam», 15/09/2010, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.timeslive.co.za/news/south-africa/2010-09-15-netcare-charged-in-organs-for-cash-scam/>, (ημ. προσβ. 28/04/2017) και Bryson D., «South African hospital chain charged in organ trafficking», The Star, 16/09/2010, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.thestar.com/news/world/2010/09/16/south_african_hospital_chain_charged_in_organ_trafficking_case.html (ημ. προσβ. 28/04/2017). Επίσης, βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», ό.π., σελ. 37-38 και OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», ό.π. σελ. 24.

τελευταίοι αναλάμβαναν τις διαδικαστικές λεπτομέρειες, παρέχοντας στους δότες τα απαραίτητα ταξιδιωτικά έγγραφα (διαβατήρια, visa, κτλ) και κατευθύνοντάς τους ανάλογα για τη διενέργεια των αιματολογικών εξετάσεων. Οι παράνομες μεταμοσχεύσεις στην κλινική ξεκίνησαν όταν το 2001 ένας ισραηλινός μεσάζων προσέγγισε την εταιρεία Netcare με την εξής πρόταση: Εκείνος θα έβρισκε ευκατάστατους ισραηλινούς ασθενείς σε ανάγκη μεταμόσχευσης νεφρού και δότες που ήταν διατεθειμένοι να πουλήσουν το νεφρό τους, η, δε, εταιρεία θα παρείχε τις σχετικές ιατρικές υπηρεσίες μέσω της κλινικής. Η πλειονότητα των δοτών (οι οποίοι λάμβαναν περίπου 17.000 ευρώ ως αντίτιμο) προέρχονταν αρχικά από το Ισραήλ, ωστόσο στην πορεία οι μεσάζοντες αντιλήφθηκαν ότι μπορούσαν να προμηθευτούν νεφρά από τη Ρουμανία και τη Βραζιλία σε χαμηλότερες τιμές, μεταξύ περίπου 2.500 και 5.000 ευρώ. Συνολικά, η μέση τιμή προς πληρωμή για τους ασθενείς-λήπτες ήταν περίπου 100.000 ευρώ (για το όργανο, τις ιατρικές υπηρεσίες και τα έξοδα μετάβασης και διαμονής). Οι λήπτες πλήρωναν προκαταβολικά τον ισραηλινό μεσάζοντα, ο οποίος στη συνέχεια πλήρωνε την εταιρεία Netcare, η οποία με τη σειρά της πλήρωνε όλους τους εμπλεκόμενους συνεργούς στη Νότια Αφρική. Ο συλληφθείς νεφρολόγος πληρωνόταν απευθείας από το βασικό μεσάζοντα μέσω τραπεζικού λογαριασμού στον Καναδά, ενώ οι δότες πληρώνονταν με μετρητά συνήθως μετά την εγχείρηση. Τέλος, οι δότες και οι λήπτες υπέγραφαν ψευδή έγγραφα ότι συνδέονταν συγγενικά μεταξύ τους, προκειμένου να μην χρειαστεί έγκριση της μεταμόσχευσης από υπουργική επιτροπή.

Παρά το μεγάλο όγκο των αποδεικτικών στοιχείων, η Νότια Αφρική αποφάσισε το 2007 να αποσύρει τις κατηγορίες κατά της εταιρείας Netcare. Οι δικονομικοί λόγοι της απόσυρσης υπήρξαν κυρίως η μεγάλη καθυστέρηση ως προς τη χορήγηση των αποδεικτικών στοιχείων από το Ισραήλ, καθώς και η αποτυχημένη προσπάθεια έκδοσης του βασικού μεσάζοντα. Ωστόσο, το 2010 οι κατηγορίες επαναφέρθηκαν. Σε επίπεδο νομοθεσίας, την περίοδο διεξαγωγής των παράνομων μεταμοσχεύσεων στην κλινική, η Νότια Αφρική στερείτο επαρκούς νομοθετικού πλαισίου, το οποίο να απαγορεύει ρητά την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων αλλά και την ίδια την αφαίρεση οργάνων. Κατά συνέπεια, η αγορά οργάνων δεν συνιστούσε αξιόποινη πράξη, όπως και δεν αποτελούσε παράνομη πράξη για πιστοποιημένα ιδρύματα (για παράδειγμα κλινικές) η αποδοχή χρημάτων για όργανα. Ως εκ τούτου, η στοιχειοθέτηση των κατηγοριών ήταν δυσχερής. Οι κατηγορίες που αποδόθηκαν, το 2010, ήταν απάτη, πλαστογραφία, παράνομη κατοχή, χρήση ή προσπορισμός εσόδων από παράνομες δραστηριότητες κτλ. Το 2010, η εταιρεία Netcare καταδικάστηκε σε πρόστιμο περίπου 320.000 ευρώ για τη συμμετοχή της στη διενέργεια των παράνομων μεταμοσχεύσεων. Οι τέσσερις χειρουργοί που συνελήφθησαν το 2004 για την εμπλοκή τους στο κύκλωμα αφέθηκαν ελεύθεροι με εγγύηση. Το 2011 ζήτησαν από το δικαστήριο την οριστική παύση της ποινικής τους δίωξης, αίτημα που έγινε δεκτό, αφενός λόγω της μεγάλης καθυστέρησης της ίδιας της δίκης και αφετέρου λόγω των ανεπαρκών αποδεικτικών στοιχείων σε βάρος τους.

(ii) Υπόθεση Rosenbaum⁴¹⁸

Η υπόθεση Rosenbaum αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση οργανωμένου κυκλώματος, με παράλληλη δραστηριότητα ξεπλύματος μαύρου χρήματος μέσω ενός θρησκευτικού ιδρύματος στο Μπούκλιν. Ειδικότερα, πληροφοριοδότης του FBI έφερε σε επαφή τον L. I. Rosenbaum με υπό κάλυψη πράκτορα της ανωτέρω υπηρεσίας, η οποία χρησιμοποίησε ως πρόσχημα την ανάγκη μεταμόσχευσης νεφρού ενός συγγενούς της. Ο Rosenbaum απάντησε ότι θα μπορούσε να βρει ιστοσυμβατό δότη για περίπου 136.000 ευρώ, ενώ κατά τη διάρκεια μαγνητοφωνημένων συνομιλιών υποστήριξε ότι έβρισκε δότες, εδώ και δέκα χρόνια, για όσους είχαν ανάγκη από τις υπηρεσίες του, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι για να παρακάμψουν την πολιτική ελέγχου των νοσοκομείων έπρεπε να δημιουργήσουν μία ψεύτικη σχέση μεταξύ δότη-λήπτη. Όσον αφορά την αμοιβή, ζητήθηκαν τα μισά χρήματα προκαταβολικά και τα υπόλοιπα λίγο πριν τη μεταμόσχευση, το δε FBI πίστωσε 8.500 ευρώ σε τραπεζικό λογαριασμό θρησκευτικού ιδρύματος στο Μπούκλιν. Τον Ιούλιο του 2009 συνελήφθησαν 44 άτομα, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Rosenbaum.

Ως προς τον τρόπο δράσης του κυκλώματος, ισχύουν τα εξής: Ο Rosenbaum ζήτηγε δείγμα αίματος του λήπτη, ώστε οι συνεργάτες του στο Ισραήλ να μπορέσουν να βρουν ιστοσυμβατό δότη. Στη συνέχεια, κανόνιζε να έρθει ο δότης στις Ηνωμένες Πολιτείες (λέγοντας από κοινού μία αληθοφανή ιστορία με το λήπτη για να παραπλανήσουν το προσωπικό του νοσοκομείου περί αλτρουιστικής δωρεάς) με πλήρη εξόφληση την ημέρα της μεταμόσχευσης. Αρχικά, οι δότες και οι λήπτες προέρχονταν από το Ισραήλ, απαντώντας ότι δήθεν επέλεξαν τις Ηνωμένες Πολιτείες λόγω των καλύτερων νοσοκομειακών εγκαταστάσεων, αλλά και επειδή το Ισραήλ επέστρεφε τα έξοδα επέμβασης που λάμβανε χώρα στο εξωτερικό. Πέντε χρόνια αργότερα, οι λήπτες ήταν σχεδόν όλοι Αμερικανοί που προέρχονταν από τις ορθόδοξες-εβραϊκές κοινότητες του New Jersey και της Νέας Υόρκης. Παρά το γεγονός ότι δεν προέκυψαν στοιχεία εξαναγκασμού ή απειλής, το κύκλωμα ασκούσε ψυχολογική πίεση στους δότες. Ένας δότης κατέθεσε ότι είχε ενδοιασμούς την ημέρα της εγχείρησης, ωστόσο τα μέλη του κυκλώματος του είπαν ότι αποτελούσε το μόνο ιστοσυμβατό δότη για τον ασθενή, ο οποίος, χωρίς εκείνον, θα πέθαινε σε τρεις εβδομάδες. Ουδέποτε ενημερώθηκε για τους κινδύνους της εγχείρησης, ενώ ταυτόχρονα παραπλανήθηκε ως προς τη διάρκειά της (μέλος του κυκλώματος του είπε, ότι η διάρκεια της εγχείρησης θα ήταν 10-15 λεπτά, ενώ διήρκεσε 4-5 ώρες).

Τον Οκτώβριο 2011 ο Rosenbaum δήλωσε ένοχος σε τρεις κατηγορίες για προμήθεια και κατοχή ανθρωπίνου οργάνου με σκοπό τη χρήση του σε μεταμόσχευση, καθώς και για παράνομες δραστηριότητες στο πλαίσιο οργανωμένου κυκλώματος. Επέστρεψε περίπου 358.000 ευρώ (το ποσό που έλαβε συνολικά από τρεις λήπτες) καθώς και την προκαταβολή του FBI. Οι αρχές δεν μπόρεσαν να εξακριβώσουν τον ακριβή αριθμό μεταμοσχεύσεων, ούτε το ακριβές

⁴¹⁸ Βλ. Ambagtsheer F., Gunnarson M., De Jong J., Lundin S., Van Balen L., Orr Z., Byström I., Weimar W., «United States-The Rosenbaum case», δημοσιευμένο σε HOTT Project, Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations, όπ.π., σελ. 109-111. Επιπλέον, Henry S.-Porter D., «Levy Izhak Rosenbaum pleads guilty to selling black market organs», 28/10/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://donatelife-organdonation.blogspot.gr/2011/10/levy-izhak-rosenbaum-pleads-guilty-to.html>, (ημ. προσβ. 25/04/2017), Henry S., «Brooklyn man sentenced 2½ years in fed organ trafficking case», NBC New York, 11/07/2012, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.nbcnewyork.com/news/local/Kidney-Organ-Trafficking-Levy-Izhak-Rosenbaum-Brooklyn-Federal-Conviction-Sentencing-162046565.html>, (ημ. προσβ. 25/04/2017), «Black market kidney broker Levy Izhak Rosenbaum released from prison», CBS New York, 19/12/2014, <http://newyork.cbslocal.com/2014/12/19/black-market-kidney-broker-levy-izhak-rosenbaum-released-from-prison/> (ημ. προσβ. 25/04/2017), καθώς και European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ. π., σελ. 39-40.

κέρδος εξ αυτών. Αντίθετα, οι κατηγορίες περιορίστηκαν στις τρεις μεταμοσχεύσεις που έλαβαν χώρα μεταξύ 2006-2009 με λήπτες κατοίκους του New Jersey, αφενός λόγω της νομοθεσίας των Ηνωμένων Πολιτειών περί πενταετούς παραγραφής, αφετέρου επειδή ο τοπικός εισαγγελέας μπορούσε να ασκήσει δίωξη μόνο για παράβαση του ομοσπονδιακού νόμου που συνδέεται με την περιοχή του New Jersey. Πρόσθετη δυσχέρεια υπήρξε και η αδυναμία εύρεσης δότη την περίοδο σύλληψης του κατηγορουμένου, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αποδοθεί εναντίον του κατηγορία για εμπορία ανθρώπων. Τελικά, εντοπίστηκε ένας δότης δύο περίπου εβδομάδες πριν τη δίκη χωρίς, ωστόσο, να προκύψουν υπόνοιες εξαναγκασμού από την κατάθεσή του. Στους δότες και λήπτες νεφρού δεν ασκήθηκε καμία δίωξη, καθώς οι μεν δότες τελούσαν σε απόγνωση λόγω δυσχερών οικονομικών συνθηκών, οι δε λήπτες λόγω βεβαρημένης κατάστασης της υγείας τους. Σε επίπεδο επιμέτρησης ποινής, λόγω κενού στην αμερικανική νομοθεσία ως προς το πλαίσιο ποινής για την προμήθεια και κατοχή ανθρωπίνου οργάνου με σκοπό τη χρήση του σε μεταμόσχευση (την αποδοθείσα δηλαδή κατηγορία σε βάρος του κατηγορουμένου), ο δικαστής εξέδωσε απόφαση φυλάκισης τριάντα μηνών χωρίς να επιδικάσει βαρύτερη ποινή. Ο Rosenbaum δεν άσκησε έφεση.

(iii) Υπόθεση Medicus⁴¹⁹

Το 2008 στην κλινική Medicus στη Pristina, Κόσοβο έλαβαν χώρα περίπου 24 παράνομες μεταμοσχεύσεις νεφρού, με την πλειονότητα των δοτών να προέρχονται από το Ισραήλ, την Τουρκία, τη Μολδαβία, τη Ρωσία, την Ουκρανία, το Καζακστάν και τη Λευκορωσία. Οι δότες είχαν ηλικία από 20 μέχρι 30 ετών, προέρχονταν από φτωχές χώρες κυρίως της Ανατολικής Ευρώπης και αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα, παράγοντας που τους οδήγησε στην απόφαση να πουλήσουν το νεφρό τους, ώστε με τα χρήματα που θα λάμβαναν να αποπλήρωναν τα χρέη τους. Η επικοινωνία με τους μεσάζοντες γινόταν μετά από διαφημίσεις σε εφημερίδες ή αναζήτηση αγγελιών στο διαδίκτυο, με τις υποσχεθείσες αμοιβές να φτάνουν περίπου τα 26.000 ευρώ. Ωστόσο, κάποιοι δότες δεν έλαβαν ολόκληρο το ως άνω χρηματικό ποσό, ενώ σε μία περίπτωση ο δότης δεν πληρώθηκε. Αναφέρθηκαν, μάλιστα, και περιπτώσεις που οι μεσάζοντες προσέγγισαν εκ νέου κάποιους δότες, λέγοντάς τους ότι εάν τους έβρισκαν άλλα άτομα διατεθειμένα να πουλήσουν το νεφρό τους, θα έπαιρναν τα χρήματα που τους χρώσταγαν και ίσως και περισσότερα. Οι περισσότεροι λήπτες προέρχονταν από την Ουκρανία, το Ισραήλ, την Τουρκία, την Πολωνία, τον Καναδά και τη Γερμανία, με ηλικία γύρω στα 50 έτη και καλή οικονομική κατάσταση, ενώ υποβάλλονταν σε αιμοκάθαρση τουλάχιστον τρεις φορές την εβδομάδα (ανάλογα με τη βαρύτητα της κατάστασής

⁴¹⁹ Βλ. εισήγηση της συγγραφέως με θέμα «Εμπόριο Οργάνων και Οργανωμένο Έγκλημα: ‘Υπόθεση Medicus’», στο πλαίσιο του εγκληματολογικού συνεδρίου «Κρίση, Έγκλημα και Σύστημα Ποινικής Δικαιοσύνης», δημοσιευμένη στον τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή Νέστορα Κουράκη, Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2016, σελ. 1248-1261. Επίσης, Lewis P., «The doctor at the heart of Kosovo's organ scandal», *The Guardian*, 17/12/2010, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.theguardian.com/world/2010/dec/17/kosovo-medicus-organ-clinic> (ημ. προσβ. 28/01/2015), Bilefsky D., «5 are convicted in Kosovo Organ Trafficking», *The New York Times*, 29/04/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.nytimes.com/2013/04/30/world/europe/in-kosovo-5-are-convicted-in-organ-trafficking.html>, (ημ. προσβ. 28/01/2015), καθώς και Randolph E., «Kosovo organ trafficking scandal widens», *The Independent*, 05/05/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/kosovo-organ-trafficking-scandal-widens-8604567.html>, (ημ. προσβ. 28/01/2015). Επιπλέον, βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 38-39, καθώς και OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π., σελ. 24.

τους), την οποία περιέγραφαν ως μια επώδυνη διαδικασία. Η πλειονότητα αυτών δεν επικοινωνήσε με τους μεσάζοντες μέσω αγγελιών, αλλά μέσω κοινών γνωστών που τους έφεραν σε επαφή, καταβάλλοντας για τη μεταμόσχευση ποσά από 25.000 έως και περίπου 130.000 ευρώ.

Οι δότες αφού έκαναν εξετάσεις αίματος για να διαπιστωθεί η ιστοσυμβατότητά τους, έφταναν αεροπορικά στη Pristina μέσω Κωνσταντινούπολης, με τους μεσάζοντες να τους μεταφέρουν στην κλινική, ενώ ήταν εφοδιασμένοι με σχετικό έγγραφο-πρόσκληση από την τελευταία για να μην εγείρουν υποψίες κατά τον έλεγχό τους από τις αρχές. Η επέμβαση λάμβανε χώρα άμεσα και παρουσιαζόταν ως διαδικασία ρουτίνας, μετά από την οποία οι δότες θα μπορούσαν να επιστρέψουν στη φυσιολογική τους ζωή χωρίς επιπλοκές. Στους τελευταίους δόθηκαν έγγραφα προς υπογραφή στη τοπική γλώσσα χωρίς να τους εξηγηθεί το περιεχόμενό τους (ένα από αυτά ήταν και η δήλωση περί αλτρουιστικής δωρεάς οργάνου ή δωρεάς σε «συγγενή»), ενώ ποτέ δεν τους επισημάνθηκαν οι πιθανές παρενέργειες. Σε περίπτωση που η Αστυνομία τους καλούσε για ανάκριση, οι μεσάζοντες τους απειλούσαν ότι, εάν μιλήσουν για την αφαίρεση, οι επιπτώσεις θα ήταν δυσάρεστες τόσο για εκείνους όσο και για τις οικογένειές τους. Μετά από 4-5 ημέρες, οι δότες έφευγαν από την κλινική χωρίς έγγραφα ή φάρμακα, ενώ μερικοί εξ αυτών, ως αποτέλεσμα της αφαίρεσης, παρουσίασαν επιπλοκές και, στη συνέχεια, μόνιμα ιατρικά προβλήματα (χαμηλή αρτηριακή πίεση, δυσανεξία σε συγκεκριμένες τροφές, αιμάτωμα, αιμορραγία, κτλ.). Αντίθετα, στους λήπτες δόθηκαν φάρμακα και έγγραφα για να τα παρουσιάσουν στους ιατρούς που τους παρακολουθούσαν στη χώρα τους. Ωστόσο και οι λήπτες έπρεπε να υπογράψουν έγγραφα, το περιεχόμενο των οποίων επίσης δεν τους εξηγήθηκε, ενώ και εκείνοι μεταφέρθηκαν στην κλινική από μεσάζοντα που τους περίμενε στο αεροδρόμιο.

Η υπόθεση έλαβε μεγάλες διαστάσεις όχι μόνο λόγω του διεθνούς χαρακτήρα της (οι δότες/λήπτες προέρχονταν από διαφορετικές χώρες), αλλά και της ίδιας της δικαστικής απόφασης (σπάνια καταδικάζονται ιατροί ως μέλη οργανωμένου κυκλώματος). Το Δικαστήριο κήρυξε ένοχο τον ιδιοκτήτη της κλινικής L.D. επιβάλλοντάς του συνολική ποινή φυλάκισης 8 ετών και πρόστιμο 10.000 ευρώ για το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων κατά συναυτουργία και για τη συμμετοχή του σε οργανωμένο έγκλημα, καθώς, ως ιδιοκτήτης της κλινικής είχε τη συνολική εποπτεία της, οργανώνοντας, επιβλέποντας και συντονίζοντας τις παράνομες μεταμοσχεύσεις. Αντίστοιχα, ένοχος κρίθηκε ο γιος του και διευθυντής της κλινικής A.D. με ποινή φυλάκισης 7 ετών και 3 μηνών και πρόστιμο 10.000 ευρώ για τα ίδια αδικήματα, καθώς με την ιδιότητά του ως διευθυντής της κλινικής ήταν υπεύθυνος για τη μεταφορά δοτών/ληπτών από το αεροδρόμιο της Pristina προς την κλινική και την επιστροφή τους (διενεργώντας ο ίδιος, σε κάποιες περιπτώσεις, τη μεταφορά), την υπογραφή και παροχή των εγγράφων-προσκλήσεων εκ μέρους της κλινικής για τη διευκόλυνση της εισόδου τους στο Κόσοβο, καθώς και τη διεκπεραίωση των οικονομικών συναλλαγών.

Στον κατηγορούμενο ουρολόγο L.D. επιβλήθηκε συμπληρωματικά και η ποινή της απαγόρευσης άσκησης επαγγέλματος για περίοδο δύο ετών, ενώ στον αναισθησιολόγο S.H. επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης τριών ετών για βαρεία σωματική βλάβη, διότι συμμετείχε εν γνώσει του σε παράνομες ιατρικές επεμβάσεις, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τη μόνιμη και ουσιαστική αποδυνάμωση ζωτικού οργάνου των δοτών. Μαζί με τον ανωτέρω αναισθησιολόγο καταδικάστηκαν για βαριά σωματική βλάβη άλλοι δύο αναισθησιολόγοι (ο I.B. και ο S.D., στους οποίους επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης ενός έτους), καθώς παρείχαν απλή συνδρομή κατά

τη διάρκεια των επεμβάσεων, τελώντας υπό την επίβλεψη του⁴²⁰. Τέλος, όσον αφορά τον τούρκο χειρουργό Y.S., ο οποίος πραγματοποίησε τις περισσότερες παράνομες μεταμοσχεύσεις στην κλινική, καταζητείται ακόμα από την Interpol. Υποστηρίχθηκε από τον Εισαγγελέα της EULEX (European Union Rule of Law Mission in Kosovo) που συμμετείχε στη δίκη, ότι ο Y.S. συνεχίζει τις παράνομες δραστηριότητές του στη Νότια Αφρική, έχοντας δημιουργήσει, πλέον, δική του κλινική μεταμόσχευσης οργάνων.

2.3.5. Το παράδειγμα του Πακιστάν⁴²¹

Για την καλύτερη κατανόηση του τρόπου λειτουργίας ενός οργανωμένου κυκλώματος εμπορίας στην πράξη, παρατίθεται το παράδειγμα ενός οργανωμένου κυκλώματος στο Πακιστάν, με βάση σχετική μελέτη που επικεντρώνεται στην εμπορία νεφρών που λαμβάνει χώρα εκεί: Στο κύκλωμα συμμετέχουν δότες, λήπτες, μεσάζοντες, ιατροί, νοσοκόμες και κρατικοί αξιωματούχοι. Σε μια χώρα των 160 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων, τα νεφρά αποτελούν το σύνηθες προς πώληση όργανο, όχι μόνο λόγω του ότι ο άνθρωπος δύναται να επιβιώσει με την αφαίρεση ενός εξ αυτών, αλλά και λόγω της εύκολης αφαίρεσής τους. Μάλιστα, στη σχετική μελέτη αναφέρεται η κατάταξη του Πακιστάν στις πέντε πρώτες χώρες δοτών μαζί με την Κίνα, την Κολομβία, την Αίγυπτο και τις Φιλιππίνες.

Οι δότες, στην πλειονότητά τους, είναι φτωχοί και αναλφάβητοι και πουλάνε το νεφρό τους λόγω εξάντλησης κάθε εναλλακτικής για την αποπληρωμή των χρεών τους. Ως εκ τούτου, η φτώχεια αποτελεί το βασικό λόγο που οδηγεί τους δότες στην απόφαση πώλησης των οργάνων τους, καθώς εκτιμάται ότι περίπου 40% του αστικού πληθυσμού ζει σε υποβαθμισμένα μέρη. Χαρακτηριστική υπήρξε, άλλωστε, η αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας από τα 35.5 εκατομμύρια το 2005 στα 64 περίπου εκατομμύρια το 2008, ενώ συναφής υπήρξε και η εκτίμηση της Παγκόσμιας Τράπεζας ότι το Πακιστάν αποτελεί μία από τις 43 πιο εκτεθειμένες στον κίνδυνο της φτώχειας χώρες⁴²². Σχεδόν οι μισοί άνδρες και τα δύο τρίτα των γυναικών είναι αναλφάβητοι, ενώ στα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού συντείνει και το γεγονός ότι σημαντικό μέρος του κρατικού προϋπολογισμού εγκρίνεται για στρατιωτικές δαπάνες. Ενδεικτικά, το 2009, το Πακιστάν διέθεσε μόνο 2.5% του προϋπολογισμού του στην εκπαίδευση, σε αντίθεση με τις στρατιωτικές δαπάνες που απορρόφησαν περίπου το 66%.

Οι λόγοι, για τους οποίους οι δότες πουλούν το νεφρό τους, σχετίζονται με την αποπληρωμή των χρεών των πατέρων, θείων ακόμα και παππούδων τους (τα χρέη αυτά ονομάζονται «peshgi» και έχουν εξελιχθεί σε είδος δουλείας για τους οφειλέτες). Άλλα χρέη προέρχονται από επαγγελματικές δραστηριότητες, την οικογένεια, ανέγερση σπιτιού ή ασθένεια, έχουν, δε, αναφερθεί και περιπτώσεις που οι δότες πούλησαν το νεφρό τους για να ξεκινήσουν δική τους επιχείρηση. Η στρατολόγηση πραγματοποιείται συνήθως από μεσάζοντες, αν και σε κάποιες περιπτώσεις τα ίδια τα μέλη της οικογένειας ανέφεραν την πώληση νεφρού ως τρόπο αποπληρωμής οικονομικών εκκρεμοτήτων, ενώ σε άλλες, οι δότες πήγαν μόνοι τους σε ιατρικά κέντρα. Οι μεσάζοντες από την πλευρά τους εκμεταλλεύονται τη σχεδόν ανύπαρκτη μόρφωση των δοτών, υποσχόμενοι μεγάλα ποσά που ποτέ δεν δίνουν, με αποτέλεσμα οι δότες να μην

⁴²⁰ Ύστερα από απόφαση του Εφετείου της Pristina, η υπόθεση τέθηκε προς επανασυζήτηση, λόγω διαδικαστικού σφάλματος, το 2017.

⁴²¹ Βλ. Rubab A., «Organ Trafficking: An examination of Pakistan's kidney Bazaar», σελ. 8-17, <http://traccc.gmu.edu/wp-content/uploads/2013/06/Pakistans-Kidney-Bazaar.pdf>, (ημ. προσβ. 25/05/2018).

⁴²² Βλ. Hassan A., «Poverty in Pakistan», 20/01/2011, www.pakistantoday.com.pk/2011/01/20/comment/editors-mail/poverty-in-pakistan, (ημ. προσβ. 25/05/2018).

μπορούν να αντιδράσουν αφού γνωρίζουν ότι η πώληση οργάνου σε μη συγγενή στο Πακιστάν συνιστά παράνομη πράξη. Μάλιστα, αν και οι δότες πουλούν το νεφρό τους για να αποπληρώσουν τα χρέη τους, παραμένουν και μετέπειτα χρεωμένοι, με τη μελέτη να αναφέρει τις επώδυνες ψυχολογικές και σωματικές συνέπειες της ιατρικής επέμβασης.

Αναφορικά με τους λήπτες, πρόκειται για πλούσιους Πακιστανούς και ξένους από τη Σαουδική Αραβία, τη Βρετανία, την Ινδία και τον Καναδά, οι οποίοι ταξιδεύουν σε ιδιωτικά νοσοκομεία στις περιοχές Rawalpindi και Lahore για μεταμοσχεύσεις νεφρού. Η υψηλή ζήτηση για νεφρά προέρχεται από τις μεγάλες λίστες αναμονής, τις δαπανηρές αιμοκαθάρσεις και τα φάρμακα που πρέπει να λαμβάνονται συστηματικά από τους νεφροπαθείς. Αναφέρεται ότι ιδιωτικά νοσοκομεία και κλινικές συνεργάζονται με μεσάζοντες στο πλαίσιο της τοπικής μαφίας («kidney mafia»), ώστε να βρεθούν άτομα που δέχονται να πουλήσουν το νεφρό τους για λίγα χρήματα, τον Ιούλιο, δε, 2008, περίπου δέκα νοσοκομεία στο Lahore είχαν εμπλακεί σε παράνομη εμπορία οργάνων. Το ποσό που πληρώνει ο λήπτης, καλύπτει την αμοιβή του δότη, των ιατρών, του μεσάζοντα και τα λοιπά ιατρικά έξοδα, ωστόσο δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες για το ποσό που λαμβάνει συγκεκριμένα ο μεσάζων (ο οποίος συνήθως προσλαμβάνεται από ιδιωτική κλινική για να στρατολογήσει τους δότες).

Και σε αυτήν την περίπτωση δεν πρέπει να παραβλέπεται ο παράγοντας της διαφθοράς, καθώς λόγω κυβερνητικής αστάθειας ο συγκεκριμένος δείκτης είναι υψηλός, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε νομοθετική προσπάθεια αντιμετώπισης της εμπορίας οργάνων να είναι πολύ δύσκολο να τελεσφορήσει. Έχουν αναφερθεί περιπτώσεις που η δωροδοκία κρατικών αξιωματούχων στον τομέα της υγείας αλλά και σε κλιμάκια της αστυνομίας από οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας αποτελεί σύνηθες φαινόμενο, προκειμένου να πραγματοποιούνται ακώλυτα παράνομες μεταμοσχεύσεις σε ιδιωτικές κλινικές σε όλη τη χώρα. Αλλά και η ίδια η Αστυνομία δεν διαθέτει κατάλληλο προσωπικό με επαρκή εκπαίδευση και εξοπλισμό για να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την τοπική μαφία («kidney mafia»). Η τελευταία, συχνά, απαγάγει άτομα για να αφαιρέσει τα νεφρά τους.

Σε επίπεδο ποινικής δίωξης, η αρμόδια υπηρεσία του Πακιστάν (FIA, Federal Investigation Agency) σε σχετική ιστοσελίδα της παραθέτει λίστα με τα άτομα που καταζητούνται για εμπορία ανθρώπων, τα οποία ανέρχονταν το 2012 σε 95⁴²³. Οι μεσάζοντες και οι δότες οργάνων είναι συνήθως εκείνοι που φυλακίζονται, καθώς έχει αναφερθεί ότι οι ιατροί, στην πλειονότητά τους, δωροδοκούν κρατικούς αξιωματούχους, για να αποφύγουν τη φυλάκιση (άλλωστε στο πλαίσιο συναδελφικής αλληλεγγύης σπάνια καταγγέλλονται από άλλους ιατρούς), ενώ οι τοπικοί αστυνομικοί, ακόμα και αν αποδειχθεί η εμπλοκή τους σε κύκλωμα εμπορίας, δεν τιμωρούνται σχεδόν ποτέ. Σε σχετική αναφορά του Υπουργείου Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών για την εμπορία ανθρώπων στο Πακιστάν (2009) επισημαίνεται ότι⁴²⁴: «...κυβερνητικοί αξιωματούχοι χαμηλών και υψηλών κλιμακίων είχαν εμπλακεί άμεσα ή έμμεσα σε περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων, ενώ υπήρξαν αναφορές περί δωροδοκίας τους. Οι πακιστανικές αρχές τιμώρησαν 147 αστυνομικούς για συνέργεια σε περιπτώσεις εμπορίας. Δώδεκα απομακρύνθηκαν μόνιμα, τέσσερεις απαλλάχθηκαν από τα καθήκοντά τους και επτά υπέστησαν μείωση του βαθμού τους. Οι υπόλοιπες υποθέσεις κατέληξαν σε λήψη διοικητικών μέτρων».

⁴²³ Με βάση την επικαιροποιημένη έκδοση του 2018, τα καταζητούμενα άτομα ανέρχονται σε 112, βλ. Federal Investigation Agency (FIA), Red Book of Most Wanted Human Traffickers, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.fia.gov.pk/en/redbooktriff.pdf>, (ημ. προσβ. 22/11/2018).

⁴²⁴ U.S. Department of State, Trafficking in Persons Report (TIP), 2009, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2009/123137.htm, (ημ. προσβ. 22/11/2018).

2.4. Κατηγορίες θυμάτων εμπορίας οργάνων

2.4.1. Κάτοικοι αναπτυσσόμενων χωρών υπό καθεστώς ένδειας

Η σχέση μεταξύ ανεπαρκούς προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων και παραβίασής τους λόγω ένδειας έχει ήδη παρατηρηθεί⁴²⁵, καθώς στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο αναφέρεται ρητά η φτώχεια ως γενεσιουργό αίτιο της εμπορίας ανθρώπων, με τα κράτη να καλούνται να λάβουν μέτρα για την αντιμετώπισή της⁴²⁶. Εξάλλου, έχει τεθεί ήδη ο προβληματισμός, ότι ακόμα και στην περίπτωση που αντισταχθεί το επιχείρημα ότι η αγοραπωλησία οργάνων βασίζεται στην εκούσια απόφαση του δότη να πουλήσει όργανό του, τίθεται ζήτημα γνησιότητας της βούλησής του, καθώς οι οικονομικές δυσχέρειες υπαγορεύουν, συνήθως, τέτοιες αποφάσεις.

Ο συλλογισμός αυτός είναι έκδηλος στην έκθεση της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων COFS (Coalition for Organ-Failure Solutions), από την οποία διεξήχθη έρευνα για την εμπορία οργάνων (Σεπτέμβριος 2010- Μάιος 2012) σε δύο μεγάλες πόλεις της Ινδίας (Erode και Chennai) με τη συμμετοχή 103 θυμάτων, ενώ στη συνέχεια, κατόπιν διεύρυνσης της έρευνας, συμμετείχαν άλλα 50 άτομα (30 από τη Δυτική Βεγγάλη και 20 από τη Karnataka)⁴²⁷. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι μία τόσο δραστική απόφαση, όπως αυτή ενός ανθρώπου να πουλήσει όργανό του, σπάνια στηρίζεται σε λογικά κριτήρια, ιδίως υπό δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, με το ρόλο της λογικής, ουσιαστικά, να εκμηδενίζεται. Εξάλλου, όπως και σε άλλες περιπτώσεις εμπορίας, η συναίνεση είναι αποτέλεσμα στοχευμένης χειραγώγησης απεγνωσμένων ατόμων. Μάλιστα, το ίδιο το γεγονός της συναίνεσης δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι το θύμα είχε κατανοήσει επαρκώς τις συνέπειες της εν λόγω διαδικασίας, καθώς η εξαπάτησή του μέσω παραπλανητικών ή ψευδών πληροφοριών αποτελεί σύνηθες φαινόμενο⁴²⁸.

⁴²⁵ Βλ. United Nations, Economic and Social Council, Report of the Independent Expert on Human Rights and Extreme Poverty, E/CN.4/2005/49 διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G05/108/86/PDF/G0510886.pdf?OpenElement> (ημ. προσβ. 15/04/2016), καθώς και E/CN.4/2004/43, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G04/111/24/PDF/G0411124.pdf?OpenElement> (ημ. προσβ. 15/04/2016). Επίσης, βλ. Κοσμάτο Κ., «Οι ‘ευπαθείς’ ή ‘κοινωνικά αποκλεισμένες’ ομάδες του πληθυσμού ως θύματα της εμπορευματοποίησης ανθρωπίνων οργάνων», ΠοινΔικ 3/2005, σελ. 350, όπου, αρχικά, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέθηκε κυρίως με την έννοια της φτώχειας, ωστόσο στη συνέχεια αποδείχθηκε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει ως χαρακτηριστικό την πολυδιάστατη αποστέριση, ήτοι την αποστέριση της πρόσβασης σε αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης, στην εκπαίδευση, στην απασχόληση, στην ιατρική περίθαλψη, κτλ.

⁴²⁶ Στο Πρωτόκολλο στο άρθρο 9 παρ. 4 αναφέρεται ότι: «*States Parties shall take or strengthen measures, including through bilateral or multilateral cooperation, to alleviate the factors that make persons, especially women and children, vulnerable to trafficking, such as poverty, underdevelopment and lack of equal opportunity*».

⁴²⁷ COFS-India, «Human Trafficking for Organ Removal in India: An evidence-based, victim-centered, report», 2014, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, <http://cofs.org/home/wp-content/uploads/2012/06/COFS-India-Report-on-HTOR-on-15th-Feb-2014.pdf>, (ημ. προσβ. 18/04/2017).

⁴²⁸ Στην Έκθεση αναφέρεται χαρακτηριστικά (σελ. 15): «*Rarely is such a decision as drastic as selling an organ determined by a rational singular choice. When faced with an option to sell an organ amidst destitute conditions and few other resources or options, the role that ‘rationality’ might play in this choice becomes insignificant.....In all of the cases that COFS has encountered in which ‘consent’ is claimed, the individual’s vulnerability has been exploited. That is, individuals have agreed to something they would not have otherwise, if conditions were less pressing. As in other forms of human trafficking, consent in many cases of HTOR is a result of the purposeful manipulation of vulnerable, often desperate persons. Further, consent does not signify that the victim had a clear understanding of the consequences of the procedure. Often victims are intentionally defrauded (i.e. duped, deceived, mislead, given false information)*». Επιπλέον, (σελ. 14) δεν γίνεται διάκριση μεταξύ εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και εμπορίας οργάνων per se, αφού η εκμετάλλευση των θυμάτων συνιστά, σε κάθε περίπτωση, αξιόποινη πράξη: «*.....this distinction is largely unjustified because the principle issue of focus, the exploitation of persons who are compelled by need or force to provide organs for transplantation to people within their own countries or foreigners, falls squarely within the international legal definition of trafficking in persons*».

Παράγοντας που διευκολύνει την ανωτέρω εκμετάλλευση είναι η οικονομική στάθμη της χώρας, στην οποία τα θύματα ζουν. Τα τελευταία προέρχονται συνήθως από αναπτυσσόμενες χώρες, με τις κοινωνικο-οικονομικές δομές των τελευταίων να είναι σαθρές ή και σε κάποιες περιπτώσεις σχεδόν ανύπαρκτες (έλλειψη επαρκούς ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, απουσία ευαισθητοποίησης των πολιτών στη δωρεά οργάνων, κτλ). Ταυτόχρονα, απουσιάζει το αναγκαίο νομοθετικό πλαίσιο για τη ρύθμιση της δωρεάς οργάνων, ώστε να είναι εφικτή η διενέργεια μεταμοσχεύσεων, αλλά και για την ποινικοποίηση της εμπορίας οργάνων. Είναι λοιπόν αναμενόμενο, οι κάτοικοι αναπτυσσόμενων χωρών με χαμηλή βιοτική στάθμη και υψηλά ποσοστά ανεργίας να θεωρούν την πώληση οργάνων τους ως πράξη που θα τους αποφέρει αρκετά χρήματα, τουλάχιστον προσωρινά μέχρι να καλύψουν για ένα μικρό χρονικό διάστημα τις στοιχειώδεις ανάγκες τους. Η, δε, απαγορευτική τους πρόσβαση σε αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό τους και την ακόλουθη θυματοποίησή τους, καθιστώντας τους ευάλωτους σε εκμετάλλευση από οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας.

Τα ανωτέρω πρέπει να ερμηνευθούν σε συνδυασμό με στοιχεία επίσημου φορέα της Ινδίας (National Kidney Foundation), με βάση τα οποία ο αριθμός των απαραίτητων μεταμοσχεύσεων νεφρού που χρειάζεται να πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στην Ινδία είναι της τάξεως των 90.000. Ωστόσο, μόνο το 22.5% των ασθενών που χρήζουν αιμοκάθαρσης λαμβάνει τη σχετική θεραπεία, ενώ μόνο το 2.5% των ασθενών με νεφρική ανεπάρκεια αποκτά το απαραίτητο μόσχευμα, με τη νεφρική νόσο να αποτελεί την τρίτη αιτία θανάτων μετά τον καρκίνο και τις παθήσεις της καρδιάς⁴²⁹. Καθίσταται, έτσι, έκδηλη η οξεία έλλειψη διαθέσιμων προς μεταμόσχευση νεφρών. Εκτός της Ινδίας, τα βασικά κράτη από τα οποία προέρχονται οι δότες οργάνων (organ-exporting countries), είναι το Πακιστάν, οι Φιλιππίνες, η Βολιβία, η Βραζιλία, η Μολδαβία, το Περού, το Ισραήλ, η Τουρκία, η Αίγυπτος, η Κίνα, κτλ, ενώ οι λήπτες προέρχονται από αναπτυσσόμενα κράτη όπως η Αυστραλία, ο Καναδάς, η Ιαπωνία, το Ομάν, η Σαουδική Αραβία και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις ληπτών που προέρχονται από κράτη, τα οποία αντικειμενικά στερούνται κατάλληλων μεταμοσχευτικών υποδομών, όπως η Μαλαισία, η Ταϊβάν και η Νότια Κορέα⁴³⁰.

Στο πλαίσιο της ως άνω έκθεσης (COFS-India), το 98% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι το χρέος ήταν ο κύριος λόγος που τους ώθησε να πουλήσουν το ένα τους νεφρό, πιστεύοντας ότι θα εξοφλούσαν όλες τις οικονομικές τους εκκρεμότητες και δεν θα ζούσαν άλλο υπό καθεστώς ένδειας (όλα τα ερωτηθέντα θύματα διαβίωναν κάτω από το όριο της φτώχειας). Σημειώνεται, ότι ανεξάρτητα από τους οικονομικούς παράγοντες που τους ώθησαν στη λήψη της σχετικής απόφασης προς πώληση νεφρού, όλοι ανεξαιρέτως οι ερωτηθέντες ανέφεραν ότι δεν θα συμφωνούσαν στην αφαίρεση οργάνου τους, εάν δεν βρίσκονταν σε τόσο άσχημη οικονομική κατάσταση⁴³¹. Ως προς το εκπαιδευτικό υπόβαθρο, από τα άτομα που ερωτήθηκαν στην Erode και στη Chennai, το 28% δεν είχε κάποια εκπαίδευση, το 19% είχε πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το 22% δευτεροβάθμια, ενώ κανείς δεν δήλωσε εκπαίδευση ανώτερη του γυμνασίου. Από τα άτομα που ερωτήθηκαν στη Δυτική Βεγγάλη και την Karnataka, το 72% των ερωτηθέντων από τη

⁴²⁹ National Kidney Foundation India, <http://www.nkfi.in/default.htm>, (ημ. προσβ. 12/11/2018).

⁴³⁰ Βλ. Shimazono Y., «The state of the international organ trade: a provisional picture based on integration of available information, όπ.π. και Glazer S., «Organ trafficking, Can the smuggling of human organs be stopped? », όπ.π. σελ. 343.

⁴³¹ Παρόμοια κατάσταση ισχύει και σε ένα χωριό του Νεπάλ στη κοιλάδα του Hokshe, όπου «...κάθε οικογένεια μετρούσε τουλάχιστον ένα μέλος της που είχε πουλήσει το νεφρό του ή κάποιο άλλο ζωτικό όργανο συγγενούς που απεβίωσε σε μια απελπισμένη προσπάθεια να επιβιώσει». Μάλιστα, το εμπόριο οργάνων στην εν λόγω περιοχή φτάνει πίσω σε βάθος 20ετίας, «Στο ματωμένο βασίλειο ανθρώπινων νεφρών του Νεπάλ», 23/09/2017, διαθέσιμο σε: http://www.lifo.gr/articles/world_articles/116511 (ημ. προσβ. 12/11/2017).

Δυτική Βεγγάλη και το 71% των ερωτηθέντων από την Karnataka δήλωσαν ότι δεν έχουν κάποια εκπαίδευση. Στην έκθεση αναφέρεται ότι, με βάση το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, το ένα τρίτο του πληθυσμού στην Ινδία ζει κάτω από το όριο της φτώχειας, με το μέσο εισόδημα να κυμαίνεται στα 82 ευρώ. Τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα και αποτέλεσαν θύματα εμπορίας οργάνων, είχαν εισόδημα πολύ κατώτερο του μέσου, ήτοι γύρω στα 54 ευρώ.

Ως προς το *modus operandi* της αγοραπωλησίας, το 90% περίπου των ερωτηθέντων πληροφορήθηκε τη δυνατότητα πώλησης νεφρού του από κάποιο μέλος της κοινότητας, ενώ το 13% επισήμανε ότι αυτό το μέλος υπήρξε επίσης θύμα εμπορίας⁴³². Στην περιοχή Erode κάποιοι από τους ερωτηθέντες ανέφεραν ότι τουλάχιστον τρεις από τους μεσάζοντες υπήρξαν και οι ίδιοι θύματα εμπορίας, ενώ τέσσερεις πίεζαν συστηματικά τις συζύγους τους να πουλήσουν και εκείνες το νεφρό τους. Στην περιοχή Chennai, το 95.3% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι η πρακτική της πώλησης νεφρού ήταν κοινό μυστικό. Ως προς το αντίτιμο, βάσει εκτιμήσεων, οι λήπτες πλήρωσαν περίπου 23.000 ευρώ, ενώ οι δότες έλαβαν αμοιβή μεταξύ 1.150-2.300 ευρώ. Σε μία περίπτωση ο δότης δήλωσε ότι δεν έλαβε αμοιβή, ενώ 11 δότες δήλωσαν ότι έλαβαν περισσότερο από 820 ευρώ και 67 δότες λιγότερο από 820 ευρώ.

Συναφής περίπτωση αποτελεί και εκείνη του Μπαγκλαντές, όπου συχνά μεγάλος αριθμός φτωχών κατοίκων εξαναγκάζεται να πουλήσει κάποιο όργανό του (συνήθως το νεφρό), ώστε να αποπληρώσει χρέη από δάνεια μικρού ύψους. Ειδικότερα, στο πλαίσιο προώθησης της οικονομικής ενίσχυσης φτωχών νοικοκυριών, χορηγήθηκαν χαμηλά ποσά ως δάνεια (*microcredit*) σε οικογένειες που κατοικούν σε αγροτικές περιοχές, προκειμένου οι τελευταίες να ξεκινήσουν μικρές επιχειρήσεις που σχετίζονταν με την εκμετάλλευση της γης. Μέσω των εσόδων από τις καλλιέργειες, τα δάνεια θα αποπληρώνονταν σε σύντομο χρονικό διάστημα με επακόλουθο τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των οικογενειών αυτών. Ωστόσο, τα δάνεια αυτά συχνά δεν επαρκούσαν, με αποτέλεσμα πολλές φορές το ίδιο άτομο αφενός να δανείζεται από περισσότερους φορείς, αφετέρου να χρησιμοποιεί το ένα δάνειο για να αποπληρώσει το επόμενο καταλήγοντας παγιδευμένο σε έναν κύκλο χρεών. Ως ύστατη λύση, ο χρεωμένος δανειολήπτης αποφάσιζε να πουλήσει κάποιο όργανό του, ώστε να τακτοποιήσει τις οικονομικές του εκκρεμότητες με τη συνδρομή μεσαζόντων. Από το 1997 περισσότεροι από 34 εκατομμύρια κάτοικοι του Μπαγκλαντές έχουν μπει στο σύστημα του *microcredit*, ενώ 26 εκατομμύρια εξ αυτών ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας. Επισημαίνεται ότι ένα από τα μεγάλα μειονεκτήματα του συστήματος *microcredit* είναι η σχεδόν ανύπαρκτη δυνατότητα διασταύρωσης οικονομικών στοιχείων, ως προς το εάν ο δανειολήπτης έχει λάβει ήδη άλλα δάνεια. Ως αποτέλεσμα, είναι δύσκολο να υπολογιστεί το ρίσκο που ένα τέτοιο δάνειο συνεπάγεται για το φορέα που το χορηγεί, όπως είναι δύσκολο να καταγραφεί και το μέγεθος του ήδη συσσωρευθέντος χρέους του δανειολήπτη. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, γύρω στο 30% των δανειοληπτών έχουν λάβει ήδη άλλα δύο δάνεια από διαφορετικούς οργανισμούς⁴³³.

Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του αγροτικού χωριού Kalai, όπου μόνο το 2015, σαράντα άτομα πούλησαν το νεφρό τους, ενώ από το 2005 ο αριθμός ανέρχεται στα περίπου διακόσια. Όσοι πωλούν το νεφρό τους στη συνέχεια γίνονται μεσάζοντες, επιδιώκοντας να παρουσιάσουν τον εαυτό τους ως το παράδειγμα μιας επιτυχημένης συναλλαγής που θα τους

⁴³² Στην Έκθεση (σελ. 8) αναφέρεται ότι το διαδίκτυο χρησιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό από τους διακινητές, προκειμένου οι τελευταίοι να συντονίσουν τους δότες με τους λήπτες. Πέρα από μικρής κλίμακας *social media sites* και φόρουμ, η σχετική αγοραπωλησία διευκολύνεται μέσω σελίδων στο Facebook (*Find a Donor for Kidney Transplant, Renal Transplant Coordinator, I Want To Sell My Kidney*).

⁴³³ Βλ. Mustafa S., «The Bangladesh poor selling organs to pay debts», BBC News, 28/10/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.bbc.com/news/world-asia-24128096, (ημ. προσβ. 19/01/2016).

επιτρέψει να στρατολογήσουν δότες μέσω των παρακάτω μεθόδων: i) Τους παραπλανούν, εκμεταλλευόμενοι τη χαμηλή εκπαιδευτική τους στάθμη, πείθοντάς τους ότι το ένα από τα δύο τους νεφρά «κοιμάται» και ότι με την εγχείρηση ο γιατρός θα «ξυπνήσει» αυτό το νεφρό και θα αφαιρέσει το άλλο, διότι το δεύτερο είναι περιττό, ii) Τους διαβεβαιώνουν ψευδώς ότι η χειρουργική επέμβαση θα είναι απόλυτα ασφαλής, δελεάζοντάς τους με ποσό περίπου χιλίων ευρώ ως αντάλλαγμα για την πώληση οργάνου τους. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις οι δότες δεν λαμβάνουν αυτό το ποσό, καθώς οι μεσάζοντες τους χρεώνουν παραπάνω για έξοδα μετακίνησης και άλλες δαπάνες, με αποτέλεσμα να λάβουν περίπου τα μισά χρήματα και αυτά σε χρονικό σημείο ύστερο της χειρουργικής επέμβασης, iii) Πριν την πραγματοποίηση της ιατρικής επέμβασης, οι μεσάζοντες παρακρατούν τα διαβατήρια των δοτών και πλαστογραφούν τα ταξιδιωτικά τους έγγραφα, ώστε να εμφανίζονται ως συγγενείς του λήπτη (με βάση το σχετικό νόμο Organ Transplant Act που θεσμοθετήθηκε το 1999 στο Μπαγκλαντές, απαγορεύεται η αγοραπωλησία οργάνων και επιτρέπεται η δωρεά μόνο μεταξύ συγγενών ή μεταξύ συζύγων). Οι επεμβάσεις λαμβάνουν χώρα σε ιδιωτικά νοσοκομεία στο Μπαγκλαντές, με τους ιατρούς, στην πλειονότητά τους, να γνωρίζουν τον παράνομο χαρακτήρα της επέμβασης ή σε χώρες όπως η Ινδία ή η Σιγκαπούρη όπου το νοσηλευτικό σύστημα είναι καλύτερο. Τα όργανα με μεγαλύτερη ζήτηση είναι τα νεφρά, το ήπαρ και οι κερατοειδείς χιτώνες. Η εκτιμώμενη τιμή αγοράς για ένα νεφρό κυμαίνεται στα χίλια τριακόσια περίπου ευρώ, ενώ για τμήμα ήπατος περίπου στα τρεις χιλιάδες εξακόσια ευρώ⁴³⁴.

Η σχετική περιπτώσιολογία είναι εκτενής, καθώς το γεγονός ότι τα θύματα προέρχονται από αγροτικές περιοχές σημαίνει τον άρρηκτο δεσμό του βιοπορισμού τους με την καλλιέργεια της γης (και τις σωματικά επαχθείς δραστηριότητες). Ως άμεσο αποτέλεσμα, η χειροτέρευση της κατάστασης της υγείας τους, λόγω αφαίρεσης οργάνου τους, συνεπάγεται την κατακόρυφη μείωση των εισοδημάτων τους και τη μετέπειτα εμπλοκή τους σε έναν νέο κύκλο χρεών. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του 33χρονου M. A. A., ο οποίος έλαβε δάνεια από οκτώ μη κυβερνητικούς οργανισμούς, χωρίς να μπορέσει να τα αποπληρώσει. Με τη βοήθεια ενός μεσάζοντα αποφάσισε να πουλήσει το ένα του νεφρό για περίπου πέντε χιλιάδες οκτακόσια ευρώ. Μετά τη χειρουργική επέμβαση και λόγω ελλιπούς ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης εμφάνισε μερική παράλυση και τύφλωση στο ένα μάτι, χωρίς να δύναται πλέον να κάνει χειρωνακτικές εργασίες⁴³⁵. Ο 24χρονος M. M. H., πούλησε μέρος του ήπατός του για περίπου εννέα χιλιάδες ευρώ. Ο λήπτης πέθανε δύο ημέρες μετά την επέμβαση και ο 24χρονος έλαβε ποσό πολύ μικρότερο από το υποσχεθέν, περίπου χίλια οκτακόσια ευρώ. Ταυτόχρονα, απέκτησε προβλήματα υγείας (σοβαρούς πόνους στο στήθος και στο κεφάλι, μη ομαλή λειτουργία του ουροποιητικού συστήματος), ενώ στο τέλος πούλησε το σπίτι του εξαιτίας χρεών. Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση 23χρονου φοιτητή ο οποίος, μετανιωμένος για την απόφασή του να πουλήσει το νεφρό του, ζήτησε από το μεσάζοντα να μην προχωρήσει στη χειρουργική επέμβαση. Ο τελευταίος, προσέλαβε δύο άτομα τα οποία, ασκώντας σωματική βία, τον

⁴³⁴ Βλ. Mustafa S., «The Bangladesh poor selling organs to pay debts» ό.π., καθώς και Resnick B., «Living Cadavers: How the poor are tricked into selling their organs», 23/03/2012, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.theatlantic.com/health/archive/2012/03/living-cadavers-how-the-poor-are-tricked-into-selling-their-organs/254570, (ημ. προσβ. 19/01/2016).

⁴³⁵ Ο 33χρονος δότης έλαβε μέρος μόνο του υποσχεθέντος οικονομικού ανταλλάγματος (ο μεσάζων τον εγκατέλειψε παίρνοντας τα υπόλοιπα χρήματα), δήλωσε, δε, ότι έκανε μεγάλο λάθος να πουλήσει το νεφρό του προτιμώντας, εκ των υστέρων, «να δούλευε έστω και ως υπηρέτης προκειμένου να αποπλήρωνε αλλιώς το χρέος του», βλ. Cousins S., «Micro-credit and poverty driving Bangladesh's organ trade», 16/05/2014, διαθέσιμο σε: www.abc.net.au/radionational/programs/360/bangladesh's-organ-trade/5455658, (ημ. προσβ. 19/01/2016), καθώς και «The Bangladesh poor selling organs to pay debts» ό.π.

ανάγκασαν να προχωρήσει τελικά στη διαδικασία αφαίρεσης του νεφρού του. Τέλος, αναφέρεται η περίπτωση 28χρονης γυναίκας, της R. A., η οποία, κουρασμένη από τα συνεχή χρέη, αποφάσισε να πουλήσει το νεφρό της ακολουθώντας την οικογενειακή πρακτική (η αδελφή της και ο γαμπρός της είχαν πουλήσει επίσης το νεφρό τους). Το κύκλωμα άλλαξε το όνομά της, για να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ήταν ξαδέλφη του λήπτη (λόγω του κανόνα της δωρεάς λόγω συγγένειας), δίνοντάς της περίπου τέσσερις χιλιάδες ευρώ ως αντίτιμο⁴³⁶.

Σε γενικές γραμμές, υπάρχουν διαφορετικά μέσα που χρησιμοποιούνται για την απόσπαση ενός οργάνου⁴³⁷: Τα άτομα μπορούν να πέσουν θύματα απαγωγής ή να δεχτούν απειλές ότι, εάν δεν δώσουν κάποιο όργανό τους, δεν θα επιστρέψουν σπίτι τους ή δεν θα δουν ποτέ τις οικογένειές τους⁴³⁸. Επίσης, έχουν αναφερθεί περιπτώσεις εξαπάτησης, με ασθενείς που εισήχθησαν σε νοσοκομεία στη Βραζιλία, στην Ινδία και στην Αργεντινή για ασθένεια ή ατύχημα, καταλήγοντας να φεύγουν χωρίς το ένα τους νεφρό. Για παράδειγμα, ασθενής εισήχθη σε νοσοκομείο στο Σάο Πάολο της Βραζιλίας τον Ιούνιο 1997 για αφαίρεση κύστης ωοθηκών. Κατά τη διάρκεια εξέτασης ρουτίνας, ο οικογενειακός ιατρός διαπίστωσε ότι έλειπε το ένα νεφρό της. Το νοσοκομείο υποστήριξε ότι «το νεφρό ήταν ενσωματωμένο στη μεγάλη μάζα που είχε συγκεντρωθεί γύρω από την κύστη, οπότε αφαιρέθηκε μαζί με αυτή», ωστόσο, όταν ζητήθηκε, δεν επέδειξε κανένα σχετικό ιατρικό αρχείο. Τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις ατόμων που τους υποσχέθηκαν θέση εργασίας σε άλλη περιοχή. Τελικά κρατήθηκαν έγκλειστοι σε σπίτι, μέχρι να βρεθεί συμβατός λήπτης και εξαναγκάστηκαν να συναινέσουν, προκειμένου να τους επιτραπεί η επιστροφή στην πατρίδα τους⁴³⁹.

2.4.2. Παιδιά – Βρέφη

Όπως προεκτέθηκε, στο άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, πέρα από τον ορισμό της εμπορίας, προβλέπεται και μια ασφαλιστική δικλείδα για την αποτελεσματικότερη προστασία του παιδιού: Με βάση το στοιχ. (γ) «η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή υποδοχή παιδιού με σκοπό την εκμετάλλευση θεωρείται ως εμπορία ανθρώπων ακόμα και αν δεν έχει χρησιμοποιηθεί κανένα από τα μέσα που αναφέρονται στην υποπαράγραφο (α)». Εφόσον δηλαδή εμπλέκεται παιδί-θύμα εμπορίας, τεκμαίρεται αμάχητα

⁴³⁶ Η 28χρονη, όπως και όλοι οι προαναφερθέντες δότες, μετάνιωσε για την απόφασή της, υποστηρίζοντας ότι η πώληση του νεφρού της ήταν λάθος διότι τώρα χρειάζεται ακριβά φάρμακα για να παραμείνει υγιής, βλ. Alam S., «Bangladesh's illegal kidney trade booms as donors turn brokers», 14/10/2015, <http://news.yahoo.com/bangladeshs-illegal-kidney-trade-booms-donors-turn-brokers-045641896.html>, (ημ. προσβ. 19/01/2016), Cousins S., «Micro-credit and poverty driving Bangladesh's organ trade», όπ.π., καθώς και «The Bangladesh poor selling organs to pay debts», όπ.π.

⁴³⁷ Βλ. Aronowitz A., Isitman E., «Trafficking of human beings for the purpose of organ removal: Are (international) legal instruments effective measures to eradicate the practice?», όπ.π., σελ. 79, καθώς και Pearson E., «Coercion in the Kidney Trade? A background study on trafficking in human organs worldwide», Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, 2004, σελ. 11, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.childtrafficking.com/Docs/gtz_2004_organ_study_3.pdf, (ημ. προσβ. 28/11/2013).

⁴³⁸ Smith M., Krasnolutska D., Glovin D., «Organ gangs force poor to sell kidneys for desperate Israelis», 01/11/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2011-11-01/organ-gangs-force-poor-to-sell-kidneys-for-desperate-israelis> (ημ. προσβ. 28/11/2011), όπου ένα από τα θύματα δήλωσε: «*He said if I didn't go through with it, he would leave me in Ecuador and kill my family*». Επίσης, ένα άλλο θύμα δήλωσε ότι είδε την πώληση οργάνου του ως διέξοδο από τη φτώχεια («*He saw it as a step toward getting out of poverty*»), καθώς και «*They told me they would send people to destroy my house and kill my family if I went to the police*».

⁴³⁹ Evans R.-Abbas N., «Pakistani police rescue 24 from organ trafficking gang», BBC News, 24/01/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.bbc.com/news/health-38722052>, (ημ. προσβ. 29/05/2017), όπου αναφέρεται ότι: «*Police say victims were lured to Rawalpindi in the hope of getting jobs*» καθώς και «*Mr Ahmed ... was taken to a commercial building, had his phone taken from him and soon realized there was no job*».

(δηλαδή θεωρείται εμπορία) οποιαδήποτε ενέργεια προς εκμετάλλευσή του, χωρίς να χρειάζεται να αποδειχθεί η χρήση κάποιου από τα αναφερόμενα μέσα (βία, εξαπάτηση, παραπλάνηση κτλ), όπως απαιτείται στην περίπτωση ενηλίκου θύματος⁴⁴⁰.

Αναφορικά με το ζήτημα καταγεγραμμένων κρουσμάτων εμπορίας οργάνων με θύματα παιδιά/βρέφη, ισχύουν τα εξής: Με βάση την κοινή Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης και των Ηνωμένων Εθνών⁴⁴¹, η αφαίρεση οργάνων από παιδιά χαρακτηρίζεται ως αστικός μύθος (urban legend) για τους εξής λόγους: α) Η φυσιομορφία και το μέγεθος των παιδικών οργάνων δεν τα καθιστά κατάλληλα προς μεταμόσχευση, ως εκ τούτου κατάλληλος λήπτης τους αναγκαστικά θα ήταν επίσης παιδί και όχι ενήλικος και β) η διαδικασία της μεταμόσχευσης προϋποθέτει εξειδικευμένο προσωπικό και άρτια επιστημονική τεχνογνωσία, με τους ασθενείς να χρήζουν μακρόχρονης παρακολούθησης και ειδικής φαρμακευτικής αγωγής (ανοσοκατασταλτικά φάρμακα). Εάν ο ανωτέρω μύθος ήταν αληθινός, τότε ο εντοπισμός τέτοιων περιπτώσεων θα ήταν εύκολος, λόγω του ότι μια παράνομη μεταμόσχευση θα άφηνε πίσω της ίχνη. Κατά συνέπεια, όπως αναφέρεται στην ίδια Έκθεση, ισχυρισμοί περί αφαίρεσης οργάνων παιδιών, όσοι τουλάχιστον έχουν αναφερθεί στην αστυνομία, δεν επιβεβαιώθηκαν ποτέ, ακόμα και μετά από ενδελεχείς αστυνομικές έρευνες ή κινητοποιήσεις διεθνών οργανισμών. Αντίθετα, το κύριο πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι οι μύθοι αυτοί ανακυκλώνονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και αποκτούν υπέρμετρη δημοσιότητα, κυρίως λόγω της ευάλωτης θέσης του υποτιθέμενου θύματος, το οποίο ως παιδί έχει περιορισμένη δυνατότητα άμυνας, με αποτέλεσμα να πλήττεται ο θεσμός της δωρεάς και των μεταμοσχεύσεων. Εξάλλου, οι ανωτέρω μύθοι είναι εύκολο να καλλιεργηθούν, λόγω του ότι όντως χιλιάδες παιδιά εξαφανίζονται σε όλο τον κόσμο ως θύματα πράξεων βίας ή επειδή τα πωλούν οι γονείς τους, προκειμένου να προωθηθούν στη συνέχεια για παράνομη υιοθεσία ή σεξουαλική/εργασιακή εκμετάλλευση⁴⁴².

Σίγουρα είναι δύσκολος ο διαχωρισμός της αλήθειας από το ψέμα ως προς την κάθε περίπτωση εμπορίας οργάνου παιδιών που βλέπει το φως της δημοσιότητας⁴⁴³. Ωστόσο, επισημαίνονται περιπτώσεις οι οποίες, όχι μόνο είδαν το φως της δημοσιότητας, αλλά έφτασαν μέχρι και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με τη μορφή κοινοβουλευτικής ερώτησης. Ειδικότερα, σε

⁴⁴⁰ Σύμφωνα με την UNICEF σχεδόν το 28% των θυμάτων εμπορίας παγκοσμίως είναι παιδιά, ενώ σε περιοχές όπως την υποσαχάρια Αφρική, την Κεντρική Αμερική και την Καραϊβική, το ποσοστό είναι υψηλότερο. Επιπλέον, εκφράζεται η πεποίθηση ότι ο πραγματικός αριθμός θυμάτων είναι μεγαλύτερος, καθώς τα τελευταία δεν προσέρχονται για καταγγελία λόγω φόβου για στιγματισμό τους, δυσπιστίας προς τις Αρχές, έλλειψης πληροφόρησης, κτλ., βλ. UNICEF Press Release, «Children account for nearly one-third of identified trafficking victims globally», 29/07/2018, διαθέσιμο σε: <https://www.unicef.org/press-releases/children-account-nearly-one-third-identified-trafficking-victims-globally>, (ημ. προσβ. 03/01/2019).

⁴⁴¹ Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», όπ.π., σελ. 60-61.

⁴⁴² Σε έκθεση της Europol που δημοσιεύθηκε την 18/10/2018, Ημέρα κατά της Εμπορίας Ανθρώπων, απαριθμούνται τα εγκληματικά δίκτυα που δραστηριοποιούνται στην εμπορία και εκμετάλλευση ανηλίκων θυμάτων εντός ΕΕ. Ειδικότερα, γίνεται αναφορά στη σεξουαλική και εργασιακή εκμετάλλευση, τους καταναγκαστικούς γάμους και την επαιτεία αλλά όχι στην αφαίρεση οργάνων, βλ. Europol Situation Report, «Criminal networks involved in the trafficking and exploitation of underage victims in the European Union», διαθέσιμη σε: <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/criminal-networks-involved-in-trafficking-and-exploitation-of-underage-victims-in-eu> (ημ. προσβ. 01/03/2019).

⁴⁴³ Από τη UNICEF αναφέρεται ότι κάθε χρόνο παγκοσμίως, περίπου 1.2 εκατομμύρια παιδιά οδηγούνται σε εξαναγκαστικές, επιβλαβείς εργασίες σε επικίνδυνες συνθήκες, πέφτουν θύματα πορνείας-σεξουαλικής κακοποίησης, στρατολογούνται σε ένοπλες ομάδες ή απάγονται για εμπόριο οργάνων. Ο λόγος της προτίμησης των παιδιών, πέρα από την ευκολία εξεύρεσης θυμάτων, είναι ότι τα παιδικά όργανα έχουν καλύτερη πρόσληψη στο σώμα του ενήλικου λήπτη, βλ. UNICEF, «Η καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης & εμπορίας παιδιών είναι στο χέρι μας», διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.unicef.gr/uploads/filemanager/PDF/info/trafficking.pdf>, (ημ. προσβ. 29/05/2018).

αντίστοιχη ερώτηση που έθεσε η Ιταλία την 22α Μαρτίου 2004, το Φεβρουάριο 2004 μοναχές ιεραπόστολοι της επισκοπής της Namrupa κατήγγειλαν ότι από τον Ιούλιο 2003 «στη Μοζαμβίκη και ιδιαίτερα στην περιοχή της Namrupa εξαφανίζονται με δραματικούς ρυθμούς παιδιά του δρόμου που προορίζονται προς πώληση προκειμένου, μεταξύ άλλων, να χρησιμοποιηθούν τα όργανά τους στο παράνομο εμπόριο για μεταμοσχεύσεις»⁴⁴⁴. Μία μοναχή κατόρθωσε να τραβήξει φωτογραφίες, στις οποίες απεικονίζονται σώματα παιδιών με αφαιρεθέντα όργανα, ενώ καταγγελίες έγιναν και από μέλη οικογένειας και δασκάλους των παιδιών που είχαν εξαφανισθεί. Μετά την κινητοποίηση των ιεραποστόλων, μια εξ αυτών βρέθηκε νεκρή στο διαμέρισμά της, έχοντας δεχθεί χτυπήματα με σφυρί. Η Επιτροπή, σε απάντησή της, ανέφερε ότι από σχετικές έρευνες που έχουν ξεκινήσει στο πλαίσιο συνεργασίας του Γενικού Εισαγγελέα και της αστυνομίας με την οργάνωση προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Namrupa, δεν προέκυψαν αποδείξεις ότι λαμβάνει χώρα στην ανωτέρω περιοχή παράνομη εμπορία ανθρωπίνων οργάνων, ωστόσο οι έρευνες θα συνεχιστούν⁴⁴⁵.

Αναφορά πρέπει να γίνει και στην κοινοβουλευτική ερώτηση που έθεσε η Δανία την 23η Μαΐου 2007 στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για την τέλεση εμπορίου βλαστικών κυττάρων και οργάνων από νεογνά που θανατώθηκαν στην Ουκρανία. Το κείμενο της ερώτησης αναφέρει ότι με βάση σχετικό ρεπορτάζ του BBC, το 2002 σε κλινική του Kharkiv το προσωπικό της κλινικής αφαίρεσε, κατόπιν τοκετού, νεογνά από τις μητέρες τους λέγοντάς τους ότι τα παιδιά ήταν ήδη νεκρά, ενώ δεν τους επέτρεψε να τα δουν. Το 2003, κατόπιν εντολής των αρχών, έλαβε χώρα εκταφή αρκετών εκ των νεογνών αυτών σε ένα από τα νοσοκομειακά νεκροταφεία, όπου διαπιστώθηκε ότι είχαν αφαιρεθεί όργανα και βλαστικά κύτταρα, ενώ με βάση εκτιμήσεις ουκρανικής μη κυβερνητικής οργάνωσης, είναι πιθανό να έχει λάβει χώρα θανάτωση παραπάνω από 300 νεογνών μεταξύ 2001 και 2003 με σκοπό την εμπορία οργάνων⁴⁴⁶. Σε απάντησή της πάντως, η Επιτροπή δήλωσε ότι με βάση τις διαθέσιμες πληροφορίες, μεταξύ άλλων και από μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο Kharkiv, δεν υφίσταται επίσημη και αξιόπιστη επιβεβαίωση των ανωτέρω αναφορών⁴⁴⁷.

Τρίτη περίπτωση κοινοβουλευτικής ερώτησης αφορά την Ιταλία και πιο συγκεκριμένα το κέντρο υποδοχής μεταναστών στη νήσο Λαμπεντούζα, όπου υπήρχαν υπόνοιες για εμπορία οργάνων ανηλίκων⁴⁴⁸. Την 26η Φεβρουαρίου 2009, ομάδα ευρωβουλευτών υπέβαλε γραπτή ερώτηση αναφορικά με την παράνομη διακίνηση οργάνων παιδιών και την εξαφάνισή τους από

⁴⁴⁴ Βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Antonio Di Pietro, κοινοβουλευτική ερώτηση υπ' αρ. P-0985/2004 με θέμα την εξαφάνιση παιδιών στη Μοζαμβίκη, 22/03/2004, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+P-2004-0985+0+DOC+XML+V0//EL> (ημ. προσβ. 21/04/2017) και Morandini M., «La grande vergogna del traffico d' organi di minori», 30/05/2010, διαθέσιμη ηλεκτρονικά: <http://www.predazzoblog.it/la-grande-vergogna-del-traffico-d-organi-di-minori/> (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁴⁵ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απάντηση του κ. Nielson εξ ονόματος της Επιτροπής στην κοινοβουλευτική ερώτηση του Antonio Di Pietro, 29/04/2004, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=P-2004-0985&language=EL>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁴⁶ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Hiltrud Breyer, κοινοβουλευτική ερώτηση υπ' αρ. E-2644/2007 με θέμα το εμπόριο βλαστικών κυττάρων και οργάνων νεογνών που θανατώθηκαν στην Ουκρανία, 23/05/2007, διαθέσιμη σε <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+E-2007-2644+0+DOC+XML+V0//EL>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁴⁷ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απάντηση της κας Ferrero-Waldner εξ ονόματος της Επιτροπής στην κοινοβουλευτική ερώτηση της Hiltrud Breyer, 04/07/2007, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2007-2644&language=EL>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁴⁸ Για την ιταλική νομοθεσία αναφορικά με τις μεταμοσχεύσεις από ζωντανούς και θανόντες δότες και το ζήτημα της εμπορίας οργάνων, βλ. Presidenza del Consiglio dei Ministri, Comitato Nazionale per la Bioetica, «Traffico illegale di organi umani tra viventi», 14/06/2013, <http://www.quotidianosanita.it/allegati/allegato4520242.pdf>, (ημ. προσβ. 29/05/2018).

το κέντρο υποδοχής, με αφορμή τη δήλωση του πρώην Υπουργού Εσωτερικών Ρομπέρτο Μαρόνι κατά τη συνέλευση της UNICEF στη Ρώμη στα τέλη Ιανουαρίου 2009 για ενδείξεις εμπορίας οργάνων ανηλίκων λόγω εξαφάνισης 400 παιδιών από το κέντρο αυτό⁴⁴⁹. Η απάντηση εκ μέρους της Επιτροπής ήταν ότι «Η Επιτροπή δεν έχει υπόψη της την περίπτωση εξαφάνισης παιδιών από το κέντρο υποδοχής μεταναστών στη Λαμπεντούζα. Σύμφωνα με στοιχεία που έδωσε η Ευρωπόλ, δεν έχει καταχωρηθεί καμία καταγγελία ούτε υπάρχουν πληροφορίες για έρευνες σχετικές με διακίνηση οργάνων ή εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων σε οποιαδήποτε χώρα της ΕΕ»⁴⁵⁰. Στο πλαίσιο της ειδησεογραφικής κάλυψης του ανωτέρω περιστατικού, σειρά ελληνικών και ξένων δημοσιευμάτων αναπαρήγαγαν τη δήλωση του ιταλού πρώην υπουργού ότι «Από τους 1.320 ανηλίκους που έφτασαν στη νήσο Λαμπεντούζα το 2008, περίπου 400 έχουν εξαφανιστεί. Και δεν έχουμε νέα τους. Διασταυρώνοντας αυτό το δεδομένο με εκθέσεις για το εμπόριο οργάνων... μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το φαινόμενο αγγίζει και τη χώρα μας»⁴⁵¹.

Περιπτώσεις εμπορίας οργάνων με θύματα παιδιά και βρέφη φέρονται να λαμβάνουν χώρα και στο Μεξικό, αν και είναι δύσκολη η στοιχειοθέτησή τους. Αναφέρεται η απαγωγή ενός βρέφους 20 ημερών στην Τιχουάνα από ζευγάρι Αμερικανών, τους οποίους τα μέσα μαζικής ενημέρωσης χαρακτήριζαν ως «αρπαγείς οργάνων βρεφών» και οι οποίοι δρούσαν σε πόλεις κοντά στα σύνορα Ηνωμένων Πολιτειών-Μεξικού⁴⁵². Η μητέρα ειδοποίησε το FBI, το οποίο επιβεβαίωσε ότι τόσο εκείνο, όσο και οι μεξικανικές αρχές, λαμβάνουν κάθε χρόνο πολυάριθμες αναφορές για απαγωγές παιδιών και μετακίνησή τους κατά μήκος των συνόρων. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις για τα δικαιώματα των παιδιών στο Μεξικό έχουν εκφράσει την πεποίθηση ότι οι απαγωγές παιδιών και βρεφών γίνονται για να τροφοδοτηθεί η υψηλή ζήτηση παιδικών οργάνων στις Ηνωμένες Πολιτείες. Νοσοκόμες, ιατροί, δικηγόροι, δικαστές αλλά και κληρικοί φέρονται να συμμετέχουν ως συνεργοί στην απαγωγή παιδιών, των οποίων τα όργανα

⁴⁴⁹ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Katerina Batzeli, Stavros Lambrinidis, Evangelia Tzampazi, Stavros Arnaoutakis, Anni Podimata, Costas Botopoulos, Maria Eleni Koppa, Maria Matsouka, κοινοβουλευτική ερώτηση υπ' αρ. E-1261/2009 με θέμα την παράνομη διακίνηση οργάνων παιδιών, 26/02/2009, διαθέσιμη ηλεκτρονικά <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+E-2009-1261+0+DOC+XML+V0//EL>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁵⁰ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απάντηση του κ. Barrot εξ ονόματος της Επιτροπής στην κοινοβουλευτική ερώτηση των Katerina Batzeli, Stavros Lambrinidis, Evangelia Tzampazi, Stavros Arnaoutakis, Anni Podimata, Costas Botopoulos, Maria Eleni Koppa, Maria Matsouka, 20/04/2009, διαθέσιμη ηλεκτρονικά <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2009-1261&language=EL>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁵¹ Βάτου Έ., «Σάλος στην Ιταλία για το λαθρεμπόριο οργάνων ανηλίκων μεταναστών», Ελευθεροτυπία, 02/02/2009, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=13150>, (ημ. προσβ. 21/04/2017). Επιπλέον, με αφορμή το ανωτέρω περιστατικό, το Φεβρουάριο 2009 υπεβλήθη κοινοβουλευτική ερώτηση από το βουλευτή Φ. Κουβέλη προς τους τότε Υπουργούς Εσωτερικών, Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, αναφορικά με την επίσημη θέση της ελληνικής κυβέρνησης σε σχέση με δημοσιεύματα που καταγγέλλουν, εικάζουν ή υπονοούν εμπλοκή της Ελλάδας σε ανάλογες υποθέσεις, «Εμπορία ανθρωπίνων οργάνων στην Ελλάδα», διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.syn.gr/gr/keimeno.php?id=13338> (ημ. προσβ. 21/04/2017). Επίσης, «Ιταλία: Εξαφανίσεις και εμπόριο οργάνων», 30/01/2009, www.skai.gr/news/world/article/109193, (ημ. προσβ. 21/04/2017) και «Σάλος με το εμπόριο οργάνων στην Ιταλία», 30/01/2009, <http://www.zougla.gr/kosmos/article/salos-me-to-emporio-organon-stin-italia>, (ημ. προσβ. 21/04/2017). Στον ιταλικό τύπο: Sarzanini F., «Traffico d' organi, allarme di Maroni "Da Lampedusa spariti 400 bimbi"», 31/01/2009, <http://www.pressreader.com/italy/corriere-della-sera/20090131/281767035112841>, (ημ. προσβ. 21/04/2017), Mastrantonio S., «In Italia traffico d' organi di bambini. Da Lampedusa scomparsi 400 minori», 31/01/2009, http://qn.quotidiano.net/politica/2009/01/31/148221-italia_traffico_organ_i_bambini.shtml, (ημ. προσβ. 21/04/2017) και «Maroni: "In Italia traffico d' organi di minori".Ma l' Aido smentisce: "False credenze"», La Repubblica, 30/01/2009, http://www.repubblica.it/2009/01/sezioni/cronaca/amroni-traffico-organ_i/amroni-traffico-organ_i/amroni-traffico-organ_i.html, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁵² Territo L.-Matteson R., «Trafficking in Body Parts», δημοσιευμένο σε The International Trafficking of Human Organs, a Multidisciplinary Perspective, όπ.π. , σελ. 6-10.

αφαιρούνται σε παράνομες κλινικές κατά μήκος των συνόρων Ηνωμένων Πολιτειών-Μεξικού, προκειμένου στη συνέχεια να πουληθούν.

Ένα βρέφος δύναται να αποφέρει κέρδη περίπου 9.500 ευρώ, με τη μεσολάβηση, μεταξύ άλλων, διεφθαρμένων κυβερνητικών αξιωματούχων, ενώ φημολογείται η ύπαρξη οργανωμένου κυκλώματος που δραστηριοποιείται στα σύνορα Ηνωμένων Πολιτειών-Μεξικού, το οποίο μέσω απειλών έχει καταφέρει να σιγήσει το μεξικανικό τύπο⁴⁵³. Επιπλέον, έχουν υπάρξει περιπτώσεις σύλληψης μελών μεξικανικού καρτέλ ναρκωτικών με υπόνοιες περί εμπλοκής του σε απαγωγές παιδιών με στόχο την εμπορία οργάνων τους⁴⁵⁴. Όπως αναφέρεται, οι διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται από άτομα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την εμπορία και αφαίρεση οργάνων και όχι από επίσημους κυβερνητικούς φορείς ή το επίσημο σύστημα απονομής δικαιοσύνης, το οποίο συχνά χαρακτηρίζεται από σημαντικές αδυναμίες ως προς τον εντοπισμό και ταυτοποίηση τέτοιων περιπτώσεων⁴⁵⁵. Ως εκ τούτου, υπάρχουν βάσιμες αμφιβολίες ως προς τη δυνατότητα καταπολέμησης του εν λόγω εγκλήματος, τη στιγμή που κυβερνητικοί αξιωματούχοι και αστυνομικοί στερούνται εξειδικευμένων γνώσεων, προκειμένου να κατανοήσουν τη φύση του και να το αναγνωρίσουν έγκαιρα.

Άλλη περίπτωση αποτελεί εκείνη ενός ανηλικού κοριτσιού από τη Σομαλία, η οποία τον Οκτώβριο 2013 μεταφέρθηκε λαθραία στο Ηνωμένο Βασίλειο με σκοπό την πώληση οργάνων του. Πρόκειται για την πρώτη επιβεβαιωμένη περίπτωση παιδιού που διακινήθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο προς εμπορία οργάνων, αν και οι οργανώσεις προστασίας παιδιών τονίζουν ότι δεν πρόκειται περί μεμονωμένου περιστατικού, καθώς τα άτομα που διακινούν τα θύματα δεν θα λάμβαναν τόσο μεγάλο ρίσκο για να φέρουν μόνο ένα παιδί στο Ηνωμένο Βασίλειο, άρα πρόκειται περί οργανωμένου κυκλώματος⁴⁵⁶. Μάλιστα, διατυπώνεται ο φόβος ότι το πρόβλημα της εμπορίας οργάνων στην εν λόγω χώρα μπορεί να υφίσταται εδώ και αρκετό καιρό, χωρίς όμως να υπάρχουν σαφή και επιβεβαιωμένα στοιχεία. Για παράδειγμα, μόλις το 2012 επιβεβαιώθηκε η πρώτη περίπτωση ενηλικού ατόμου (γυναίκας) που διακινήθηκε στο Ηνωμένο

⁴⁵³ Βλ. Territo L.-Matteson R., όπ.π. : «*The existence of a U.S.-Mexican ‘organ mafia’ and threats by them have silenced journalists in Mexico*».

⁴⁵⁴ «Child organ trafficking ring busted by Mexican police», CBC News, 17/03/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.cbc.ca/news/world/child-organ-trafficking-ring-busted-by-mexican-police-1.2576492>, (ημ. προσβ. 21/04/2017), επίσης Hastings D., «Mexican cartel henchman arrested for killing children to harvest their organs», 18/03/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.nydailynews.com/news/world/mexican-cartel-leader-accused-killing-children-harvest-organs-article-1.1725522>, (ημ. προσβ. 21/04/2017), καθώς και Tuckman J., «Mexican cartel member investigated over organ-harvesting claims», The Guardian, 18/03/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/18/mexican-cartel-organ-harvesting-investigation>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁵⁵ Βλ. Territo L.-Matteson R., όπ.π. : «*It is interesting to note that in almost all cases in the United States where the illegal harvesting of body parts has been discovered, they generally result from information provided by individuals outside of the criminal justice system who are either directly or indirectly involved with the harvesting operation. This would seem to suggest that somehow there are major systemic failures in the regulatory and oversight responsibilities of various governmental authorities*».

⁴⁵⁶ Swinford S., «Girl smuggled into Britain to have her ‘organs harvested’», The Telegraph, 18/10/2013, <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/crime/10390183/Girl-smuggled-into-Britain-to-have-her-organs-harvested.html>, (ημ. πρόσβ. 21/04/2017), White H., «Underage Somalian girl trafficked to UK for organ harvesting: UK report», 22/10/2013, <https://www.lifesitenews.com/news/underage-somalian-girl-trafficked-to-uk-for-organ-harvesting-uk-report>, (ημ. πρόσβ. 21/04/2017), καθώς και «Little girl sold for ‘organ harvesting’», New York Post, 20/10/2013, <http://nypost.com/2013/10/20/little-girl-sold-for-organ-harvesting/>, (ημ. πρόσβ. 21/04/2017). Επίσης, «Child sold for ‘organ harvesting’», 22/10/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <http://www.news.com.au/world/child-sold-for-organ-harvesting/news-story/840467e213c980c53ec2c2e839d97817>, (ημ. πρόσβ. 21/04/2017).

Βασίλειο από οργανωμένο κύκλωμα, προκειμένου να αφαιρεθούν τα όργανά της και να πουληθούν σε άτομα που έχρηζαν μεταμόσχευσης⁴⁵⁷.

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει σε περιπτώσεις αφαίρεσης και εμπορίας οργάνων παιδιών στην Αφρική, ως απόρροια ενός ιδιόρρυθμου καθεστώτος προλήψεων βαθιά ριζωμένων στην αφρικανική κουλτούρα. Στη συγκεκριμένη χώρα, τα όργανα πωλούνται στο πλαίσιο πρακτικών «muti» (λέξη στις τοπικές αφρικανικές διαλέκτους για αναφορά σε οποιονδήποτε τύπο θεραπευτικής διαδικασίας), είτε για να χρησιμοποιηθούν σε τελετές μαύρης μαγείας είτε στην προετοιμασία άλλων θεραπευτικών τελετών. Το εμπόριο οργάνων για πρακτικές muti αποτελεί μέρος της εμπορίας ανθρώπων που λαμβάνει χώρα στην Αφρική, με τα θύματα να μπαίνουν στη χώρα κυρίως μέσω του αεροδρομίου Tambo στο Γιοχάνεσμπουργκ και να διακινούνται μέσω των συνόρων της Νότιας Αφρικής από τη Μοζαμβίκη, τη Ζιμπάμπουε και τη Σουαζιλάνδη, υπάρχει όμως και η περίπτωση εμπορίας από πιο απομακρυσμένες περιοχές όπως τη Δημοκρατία του Κονγκό, την Αγκόλα, την Κένυα, τη Ρουάντα, το Καμερούν, τη Νιγηρία και τη Σομαλία.

Οι δράστες ανήκουν συνήθως σε οργανωμένα κυκλώματα που αναζητούν θύματα για σεξουαλική εκμετάλλευση και αφαίρεση οργάνων⁴⁵⁸. Τα όργανα διακινούνται στη Νότια Αφρική και τη Μοζαμβίκη καθώς οι «sangomas» (αφρικανική λέξη για τους πνευματικούς θεραπευτές) σε αρκετές περιπτώσεις αναζητούν όργανα από ζωντανά θύματα. Ειδικότερα, θεωρείται ότι οι κραυγές των θυμάτων (ιδίως των παιδιών) όσο πιο έντονες είναι τη στιγμή της αφαίρεσης των οργάνων τους, τόσο πιο ισχυρό κάνουν το φάρμακο, στο οποίο τα όργανα αργότερα θα προστεθούν, καθώς μέσω των κραυγών «ζυπνάνε» μαγικές δυνάμεις. Σε σχετική έκθεση της οργάνωσης Human Rights League το 2008 αναφορικά με την εμπορία οργάνων στη Νότια Αφρική και τη Μοζαμβίκη αναφέρεται ότι «το 70% των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα πιστεύουν ότι τα ανθρώπινα όργανα κάνουν πιο αποτελεσματική την πρακτική muti και ότι η πρακτική αυτή μπορεί να λύσει οποιοδήποτε πρόβλημα από φτώχεια έως ασθένεια»⁴⁵⁹.

Τα θύματα είναι κυρίως παιδιά και, πιο πρόσφατα, παιδιά με αλμπινισμό, τα οποία στοχοποιούνται για ποικίλους λόγους (σελ. 39 της έκθεσης): Λόγω της νεαρής τους ηλικίας είναι δύσκολο να αμυνθούν, ενώ τα όργανά τους έχουν μεγαλύτερα «αποθέματα» καλής τύχης και υγείας. Επιπλέον, η θεραπεία «κρατά πιο πολύ» επειδή δεν είναι σεξουαλικά ενεργά, σε αντίθεση με έναν ενήλικα⁴⁶⁰. Τα όργανα που αφαιρούνται συνήθως είναι τα γεννητικά όργανα,

⁴⁵⁷ Evans M., «First case of people trafficking for organs uncovered in UK», The Telegraph, 25/04/2012, <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/crime/9227137/First-case-of-people-trafficking-for-organs-uncovered-in-UK.html>, όπου αναφέρεται ότι «...the problem may have been in existence for some time, but had probably been 'under the radar'», (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁵⁸ Βλ. Nicolaidis A., Smith A., «The problem of medical tourism and organ trafficking», MTSAJ 2012;26(2):36, καθώς και «Ιερείς κατηγορούνται για εμπόριο οργάνων και τελετές μαύρης μαγείας», 08/12/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.newsbomb.gr/kosmos/news/story/379388/iereis-katigoroyntai-gia-emporio-organon-kai-teletes-mayris-mageias, (ημ. προσβ. 21/07/2015).

⁴⁵⁹ Βλ. Fellows S., «Trafficking Body Parts in Mozambique and South Africa», Human Rights League, Mozambique, 2008, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.iese.ac.mz/lib/PPI/IESE-PPI/pastas/governacao/justica/artigos_cientificos_imprensa/trafficking_body_africa.pdf (ημ. προσ. 24/07/2015) καθώς και Bailey C., «Muti killings is a way of life in rural areas», 16/01/2010, www.iol.co.za/news/south-africa/muti-killings-is-a-way-of-life-in-rural-areas-1.470603#.VbC8M_IXnIU (ημ. προσ. 24/07/2015).

⁴⁶⁰ Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξε και το ψήφισμα 24/57 του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Human Rights Council, twenty fourth session, A/HRC/RES/24/57, 12/09/2013), διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/HRC/24/57, (ημ. προσ. 02/08/2015), το οποίο ενσωμάτωσε την ετήσια έκθεση της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αλμπινισμό, λόγω των τοπικών δεισιδαιμονιών. Ειδικότερα, στη σελ. 6 της έκθεσης υποπ. 21 αναφέρεται ότι «σε κάποιες περιπτώσεις πιστεύεται ότι η τελετή είναι πιο ισχυρή εάν το θύμα ουρλιάζει κατά τη διάρκεια του ακρωτηριασμού, οπότε συχνά τα μέλη κόβονται όσο το θύμα είναι ζωντανό, ιδίως τα

το στήθος, η καρδιά, τα δάχτυλα, η γλώσσα και τα μάτια. Για παράδειγμα, σε συνέντευξη στο Bloemspruit της Νότιας Αφρικής (σελ. 25-27 της έκθεσης), μια γυναίκα δήλωσε ότι ένας «sangoma» της ζήτησε να φορέσει μία ζώνη μέσα από τα ρούχα της, από την οποία ήταν κρεμασμένα δύο δάχτυλα και τρία γεννητικά όργανα μικρών αγοριών, προκειμένου να μπορέσει να μείνει έγκυος⁴⁶¹. Σε μία άλλη περίπτωση, ένας ψαράς ήθελε τους αφαλούς παιδιών γιατί έτσι «θα έπιανε πιο πολλά ψάρια» (σελ. 39 της έκθεσης).

Το θέμα έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις, καθώς σε τακτική βάση έρχονται στο φως περιπτώσεις επιθέσεων σε παιδιά στην Αφρική, τα οποία, αφού αφαιρούνται τα όργανά τους, εγκαταλείπονται για να πεθάνουν. Άρθρο της εφημερίδας The Independent⁴⁶² αναφέρει περίπτωση δχρονης, της οποίας η σωρός ανακαλύφθηκε το 1998, δύο εβδομάδες μετά την εξαφάνισή της, στον οικισμό Orange Farm κοντά στο Γιοχάνεσμπουργκ. Τρεις μέρες αργότερα, στην ίδια περιοχή ανακαλύφθηκαν το κρανίο και τα οστά ενός άλλου παιδιού, ενώ περίπου την ίδια περίοδο ανακαλύφθηκε η σωρός και ενός δχρονου κοριτσιού. Ο υπεύθυνος του αστυνομικού τμήματος του Orange Farm φέρεται να δήλωσε ότι οι πρακτικές muti μπορεί να κρύβονται πίσω από την εξαφάνιση άλλων δεκαέξι παιδιών, ηλικίας 6 έως 18 ετών, από τον ίδιο οικισμό τους τελευταίους πέντε μήνες, του οποίου τα μέλη (όπως εξάλλου και η πλειονότητα των Αφρικανών), ακόμα πιστεύουν στη μαγεία. Το ίδιο δημοσίευμα αναφέρει ότι τα γεννητικά όργανα των αγοριών και των παρθένων κοριτσιών πιστεύεται ότι έχουν ιδιαίτερες δυνάμεις, καθώς και ότι, συχνά, τα όργανα αυτά μαζί με άλλα υλικά είτε αλείφονται στο σώμα ως φάρμακο, είτε προστίθενται στο φαγητό.

Οι δυσχέρειες σε επίπεδο σύλληψης και άσκησης ποινικής δίωξης είναι πολλές, δεδομένου ότι κανείς δεν καταθέτει (κώδικας σιωπής), ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, ερευνητές που μετέβησαν στις εν λόγω περιοχές δέχτηκαν απειλές για τη ζωή τους, με αποτέλεσμα να απέχουν από τις έρευνες. Εξάλλου, τα άτομα που ασκούν μαγεία θεωρούνται πολύ ισχυρά, με αποτέλεσμα την απροθυμία των μελών της κοινότητας να τα κατηγορήσουν, από φόβο μήπως υπάρξουν αντίποινα μέσω μαγείας⁴⁶³. Κατά συνέπεια, ιδιαίτερα αυξημένος είναι και ο σκοτεινός αριθμός, καθώς, αν και δεν υφίστανται ακριβείς πληροφορίες, υπολογίζεται ότι τα θύματα ανέρχονται από 50 έως 300 περίπου ανά έτος. Οι αριθμοί αυτοί επηρεάζονται και από τη διαφορετική, ενδεχομένως, κατηγοριοποίηση των εν λόγω εγκλημάτων ως, για παράδειγμα, εγκλήματα κάποιου serial killer. Τέλος, επισημαίνεται ο περιορισμένος ρόλος της αστυνομίας (στην περίπτωση που δεν υπάρχουν μάρτυρες, ή που υπάρχουν, αλλά δεν θέλουν να

παιδιά. Η χρήση των παιδιών πιθανόν να συνδέεται με το στοιχείο της αθωότητας, η οποία θεωρείται ότι ενισχύει τη δύναμη της τελετής. Επιπλέον, τα παιδιά είναι πιο εύλωτα καθώς είναι εύκολο να επιτεθεί κάποιος σε αυτά και δεν έχουν τη φυσική δύναμη να αμυνθούν απέναντι στους δράστες». («Some even believe that the witchcraft ritual is more powerful if the victim screams during the amputation, so body parts are often cut from live victims, especially children. The use of children is likely linked to the pursuit of innocence which, it is believed, enhances the potency of the witchcraft ritual. Moreover, children are more vulnerable to attacks as they are easy to find and capture and do not have the physical strength to fend off attackers»).

⁴⁶¹ Η γυναίκα έπινε καθημερινά για περίπου ένα μήνα μείγμα που περιείχε ανθρώπινο αίμα, λίπος και ένα κομμάτι ανθρώπινου οργάνου (ίσως καρδιάς), με αποτέλεσμα να αρρωστήσει και να πάει σε νοσοκομείο. Στη συνέντευξη ομολόγησε ότι ήταν απελπισμένη, γιατί ήθελε να μείνει έγκυος, για αυτό και απευθύνθηκε σε sangoma, πλέον, όμως, θεωρεί ότι τίποτα από αυτά που της έδωσε δεν τη βοήθησαν. Ο sangoma έλαβε 4.000 Rand (σχεδόν 300 ευρώ).

⁴⁶² Braid M., «Africa: Witchcraft returns to haunt new South Africa», The Independent, 21/01/1998, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε www.independent.co.uk/news/africa-witchcraft-returns-to-haunt-new-south-africa-1139937.html, (ημ.προς. 24/07/2015).

⁴⁶³ Mogakane T., «Muti killings up ahead of 2010? », 06/03/2009, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.news24.com/SouthAfrica/News/Muti-killings-up-ahead-of-2010-20090305 (ημ.προς. 24/07/2015), καθώς και Bailey C., «Muti killings is a way of life in rural areas», όπ.π.

καταθέσουν), με αποτέλεσμα το έργο της να καθίσταται εξαιρετικά δυσχερές. Ωστόσο, έχουν αναφερθεί και περιπτώσεις που οι ίδιοι οι αστυνομικοί είναι απρόθυμοι να διερευνήσουν υποθέσεις, που σχετίζονται με πρακτικές muti⁴⁶⁴.

Οξύτατο πρόβλημα υφίσταται και στην περίπτωση των ατόμων με αλμπινισμό, τα οποία, λόγω της αντίστοιχης πεποίθησης ότι τα όργανά τους μπορούν να φέρουν υγεία και χρήματα, πέφτουν θύματα επιθέσεων. Με βάση έκθεση της οργάνωσης Under the Same Sun, η οποία μάχεται για την προστασία των ατόμων με αλμπινισμό, στην περιοχή της υποσαχάριας Αφρικής μεταξύ 2007-2013 δολοφονήθηκαν περίπου 207 άτομα στο πλαίσιο της πρακτικής muti. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος αριθμός είναι υψηλότερος, εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι πολλές περιπτώσεις δεν καταγγέλλονται, ενώ υφίσταται άμεσος σύνδεσμος της πρακτικής muti με τη φτώχεια, λόγω του υψηλού ποσοστού ένδειας στις υποσαχάριες περιοχές⁴⁶⁵. Οι περιοχές στις οποίες σημειώνονται φαινόμενα βίας κατά ατόμων με αλμπινισμό είναι κυρίως η Τανζανία, το Μπουρούντι και η Κένυα. Μάλιστα, η Κένυα, αναλαμβάνοντας σχετικές πρωτοβουλίες προς επίλυση του προβλήματος, κάλεσε το κοινό να αναφέρει ονόματα πνευματικών θεραπειών, που δραστηριοποιούνται σε πρακτικές muti και των πελατών τους, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Οι, δε, οργανώσεις προστασίας των ατόμων με αλμπινισμό ασκούν πιέσεις στις αφρικανικές κυβερνήσεις, ώστε να επιταχυνθούν οι δίκες όσων κατηγορούνται για επιθέσεις και εμπορία οργάνων και να αφυπνισθεί το κοινό. Τέλος, τα θύματα τέτοιων πρακτικών αναφέρουν ότι αυτό που μετράει περισσότερο είναι οι αρχές να προσηλωθούν στην εξάλειψη των μύθων ότι τα όργανά τους φέρνουν υγεία και χρήματα, παρά να επικεντρώνονται σε βραχυπρόθεσμα μέτρα⁴⁶⁶.

Το φαινόμενο έχει λάβει τέτοιες διαστάσεις που με βάση σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας The Telegraph, ο φόβος για τη ζωή των παιδιών οδηγεί τους γονείς τους στην απόφαση να τα αφήσουν σε καταφύγια για ασφάλεια, ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις οι μητέρες τα θεωρούν βάρος ή κατάρα και τα εγκαταλείπουν⁴⁶⁷. Πολλά καταφύγια, ενώ χτίζονται για συγκεκριμένο αριθμό ατόμων, καταλήγουν να στεγάζουν περισσότερα, όπως αυτό στην περιοχή Buhangija, το οποίο ενώ έχει χώρο στέγασης για 40 παιδιά, έφτασε να φιλοξενεί 170 το 2014 και στη συνέχεια 295, με αποτέλεσμα η βιβλιοθήκη να μετατραπεί σε κοιτώνα. Συχνά, θύτες των επιθέσεων είναι και άτομα της οικογένειας, καθώς οι sangomas προσφέρουν μέχρι και 65.000 περίπου ευρώ για τα όργανα των θυμάτων. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση ατόμου-μάρτυρα, του οποίου ο αδελφός με αλμπινισμό δολοφονήθηκε από το μεγαλύτερο αδελφό τους. Ο μάρτυρας δήλωσε ότι είδε το σώμα του μικρότερου του αδελφού χωρίς χέρια και πόδια, ενώ άκουσε το μεγαλύτερο αδελφό του και τη γυναίκα του να μαλώνουν για την αμοιβή⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ Peta B., «Killers harvest child boy parts for muti medicine», 2004, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.news.independent.co.uk/world/africa/story.jsp?story=553679, (ημ. προσ. 25/07/2015), καθώς και «I was forced to kill my baby», BBC News, 02/04/2002, www.news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/1899609.stm (ημ. προσ. 25/07/2015) και Braid M., «Africa: Witchcraft returns to haunt new South Africa», ό.π. Στην περίπτωση της δχρονης, η μητέρα της δήλωσε ότι όταν προσήλθε στο αστυνομικό τμήμα για να δηλώσει την εξαφάνιση της κόρης της, οι αστυνομικοί δεν σημείωσαν το όνομα του παιδιού, ούτε πήραν τις μαρτυρίες των ατόμων που φέρονται να είδαν την δχρονη να απομακρύνεται με έναν άντρα, που υποσχέθηκε να της αγοράσει γλυκά.

⁴⁶⁵ Βλ. Έκθεση της οργάνωσης Under the Same Sun με τίτλο «Persons with albinism: Killed for muti», 13/06/2013, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, <http://www.underthesamesun.com/>, (ημ. προσ. 27/07/2015).

⁴⁶⁶ Ndege Y., «The 'genocide' of Burundi's albinos, violence against albinos across East Africa forces victims into hiding», 24/07/2009, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε www.aljazeera.com/focus/2009/07/2009723740694359.html, (ημ. προσ. 27/07/2015).

⁴⁶⁷ Laing A., «The albino children locked away to be kept safe from witch doctors», The Telegraph, 05/07/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/tanzania/11718452/The-Albino-children-locked-away-to-be-kept-safe-from-witch-doctors.html, (ημ. προσ. 27/07/2015).

⁴⁶⁸ Βλ. Ndege Y., «The 'genocide' of Burundi's albinos, violence against albinos across East Africa forces victims into hiding», ό.π.

Η ζήτηση για ανθρώπινα μέλη ατόμων με αλμπινισμό χαρακτηρίζεται από υψηλές τιμές, δεδομένου ότι «η αγορά των ανθρωπίνων μελών αυτών των ατόμων οφείλεται σε πλούσιους αγοραστές που τα χρησιμοποιούν ως φυλαχτά, για να τους φέρουν τύχη και πάνω από όλα πλούτο, καθώς και ότι με βάση αστυνομικούς στο Dar es Salaam, ένα ολόκληρο "σετ" από μέλη (συμπεριλαμβανομένων όλων των άκρων, των γεννητικών οργάνων, των αυτιών, της γλώσσας και της μύτης) αξίζει περίπου 68.000 ευρώ» (σελ. 8 υποπ. 36 της έκθεσης)⁴⁶⁹. Τέλος, και εδώ τίθεται ζήτημα σκοτεινού αριθμού, καθώς η μυστικότητα που χαρακτηρίζει τις τελετές μαγείας και ο υπόγειος χαρακτήρας της εμπορίας οργάνων καθιστούν δυσχερή τον εντοπισμό αποδείξεων (σελ. 8 υποπ. 34 της έκθεσης). Ο σκοτεινός αριθμός έχει επίδραση και σε υποθέσεις πώλησης παιδιών με αλμπινισμό, καθώς όπως αναφέρεται (σελ. 9 υποπ. 40 της έκθεσης) «...σε κάποιες περιπτώσεις οι επιθέσεις και οι φόννοι έχουν λάβει χώρα από τα ίδια τα μέλη της οικογένειας, ενώ είναι γνωστό ότι παιδιά 'πωλούνται' από τις οικογένειές τους σε ξένους. Η απουσία επαρκών καταχωρηθέντων στοιχείων όπως για παράδειγμα πληροφοριών για τη γέννηση και το θάνατο, αυξάνει ακόμη περισσότερο τις πιθανότητες ύπαρξης περιπτώσεων που δεν καταγγέλλονται και δεν ερευνώνται»⁴⁷⁰.

Τον Οκτώβριο 2013, το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών εξέδωσε το υπ' αριθμ. 24/33 ψήφισμά του σχετικά με τη συνεργασία των κρατών για την πρόληψη των επιθέσεων εναντίον ατόμων με αλμπινισμό («Technical cooperation for the prevention of attacks against persons with albinism»)⁴⁷¹. Σε συνέχεια του ψηφίσματος αυτού, την 10η Φεβρουαρίου 2015, δημοσιεύτηκε σχετική έκθεση για το καθεστώς δικαιωμάτων των ατόμων με αλμπινισμό και τις παραβιάσεις που δέχονται («Report of the Human Rights Council Advisory Committee on the study on the situation of human rights of persons living with albinism»)⁴⁷². Στις σελίδες 9-10 της έκθεσης (υποπαρ. 35-38), αναφέρεται ότι οι γυναίκες και τα παιδιά με αλμπινισμό αποτελούν τα πιο ευάλωτα θύματα επιθέσεων με στόχο τελετουργικές πρακτικές (πρακτικές muti). Ειδικότερα, αναφέρεται ότι: «Τα παιδιά με αλμπινισμό εκτίθενται σε σοβαρά περιστατικά βίας, ακρωτηριασμών και φόνων. Καθίστανται στόχοι πρακτικών μαγείας, με αποτέλεσμα τη χρήση μελών του σώματός τους σε διάφορα τελετουργικά. Τα παιδιά που επιβιώνουν από αυτές τις επιθέσεις, αντιμετωπίζουν σοβαρά και χρόνια ψυχολογικά και σωματικά προβλήματα, με αποτέλεσμα να τίθεται σε κίνδυνο η ανάπτυξή τους σε όλα τα επίπεδα. Τα περιστατικά βίας που οφείλονται στις προλήψεις και το φόβο, χαρακτηρίζονται από αδιαφορία και σιωπή, καθώς σπάνια καταγγέλλονται ή ακολουθούνται από αντίστοιχη έρευνα και ποινική δίωξη. Συνολικά, υφίσταται ένα καθεστώς ατιμωρησίας»⁴⁷³.

⁴⁶⁹ Στο ξενόγλωσσο κείμενο αναφέρεται ότι: «...the market for body parts of persons with albinism was "generated by big-money buyers who use them as talismans to bring luck and above all wealth" and that, according to senior police officers in Dar es Salaam "a complete set of albino body parts –including all four limbs, genitals, ears, tongue and nose –was fetching the equivalent of 75,000 US dollars».

⁴⁷⁰ Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι: «...In some cases, acts of violence and killings have been committed by members of the family, and children have been known to have been 'sold' by their families to outsiders. The absence of adequate registration of vital statistics, such as information on birth and death, further enhances the likelihood of cases going unreported and failing to be investigated».

⁴⁷¹ Βλ. United Nations Human Rights Council, twenty fourth session, A/HRC/RES/24/33, 08/10/2013, www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/AdvisoryCom/A_HRC_RES_24_33_ENG.pdf, (ημ. προσ. 28/07/2015).

⁴⁷² Βλ. United Nations Human Rights Council, twenty eighth session, A/HRC/28/75, 10/02/2015, www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/AdvisoryCommittee/Pages/AttacksAgainstPersonsWithAlbinism.aspx, (ημ. προσ. 28/07/2015).

⁴⁷³ Στο ξενόγλωσσο κείμενο αναφέρεται ότι: «...Children with albinism are exposed to severe incidents of violence, mutilation and murder. At times they become the target of witchcraft accusations, leading to the use of their body parts for ritual purposes. Children who survive such attacks are left with serious and long-lasting health and

2.4.3. Πρόσφυγες – Μετανάστες

Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες αποτελούν μία από τις πιο ευπαθείς ομάδες θυμάτων εμπορίας. Πρόκειται για άτομα με κοινή συνισταμένη τον εκπατρισμό τους λόγω δυσχερών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών (πόλεμος, οικονομική κρίση, υψηλά ποσοστά ανεργίας, επιβολή δικτατορικού καθεστώτος, κτλ⁴⁷⁴), τα οποία αναζητούν μία άλλη χώρα προς διαβίωση, προκειμένου να εξασφαλίσουν καλύτερο βιοτικό επίπεδο σε σχέση με εκείνο που είχαν στην πατρίδα τους⁴⁷⁵. Στην περίπτωση των παράνομων μεταναστών, οι περισσότεροι εξ αυτών φτάνουν στις χώρες μετεγκατάστασης μετά από κακουχίες και έχοντας ήδη καταβάλλει μεγάλο χρηματικό ποσό σε οργανωμένα κυκλώματα διακίνησης. Τα τελευταία τους μεταφέρουν, συχνά υπό άθλιες συνθήκες και με μεγάλο ρίσκο εντοπισμού από τις αστυνομικές και λιμενικές αρχές, κατά μήκος των συνόρων του κράτους στο έδαφος του οποίου προσπαθούν να εισέλθουν χωρίς επίσημη άδεια⁴⁷⁶. Τα άτομα αυτά, εξαντλημένα και υπό το ψυχολογικό βάρος της λήψης κρίσιμων αποφάσεων για την επιβίωση της οικογένειάς τους, είναι

psychological consequences, and the development of their full potential is compromised for life. Driven by fear and superstition, incidences of violence are largely met with silence and indifference. They are rarely reported or followed by investigation or prosecution. Overall, there is a pervasive culture of impunity».

⁴⁷⁴ Μεταξύ άλλων, υφίσταται καταγεγραμμένη περίπτωση εκμετάλλευσης των επιζώντων του τσουνάμι το 2004 στην επαρχία του Tamil Nadu στην Ινδία (στρατόπεδο προσφύγων), με την πλειονότητα αυτών να πουλάνε το νεφρό τους λόγω απόγνωσης. Το συγκεκριμένο μέρος έγινε γνωστό ως Kidneyvakkam (Kidneyville). Μετά την ενασχόληση του τύπου το 2007, αποκαλύφθηκε ότι 52 ινδικά νοσοκομεία είχαν εμπλοκή στις παράνομες μεταμοσχεύσεις, με μοσχεύματα που προέρχονταν από τους πρόσφυγες. Στους εμπλεκόμενους ιατρούς, παρά την αποδεδειγμένη τους συμμετοχή, δεν επιβλήθηκαν ποινές, βλ. Glazer S., «Organ trafficking, Can the smuggling of human organs be stopped?», όπ.π., σελ. 351.

⁴⁷⁵ Συνήθης πρακτική είναι η απαγωγή των μεταναστών για λύτρα ή η αφαίρεση των οργάνων τους από τους ίδιους τους διακινητές, βλ. περιπτώσεις μεταναστών από την Ερυθραία, οι οποίοι κρατήθηκαν για λύτρα στο δρόμο για τη Βόρεια Αφρική και αφού τα λύτρα δεν πληρώθηκαν, τους αφαιρέθηκαν τα όργανα και στη συνέχεια πουλήθηκαν για περίπου 12.800 ευρώ, UNODC, Global Report on Trafficking in Persons, 2016, όπ.π., σελ. 62.

⁴⁷⁶ Η διαφορά μεταξύ εμπορίας ανθρώπων και λαθρομετανάστευσης έγκειται στο ότι τα πρόσωπα που διακινούνται στο πλαίσιο της εμπορίας ανθρώπων αντιμετωπίζονται ως θύματα. Αντίθετα, τα πρόσωπα που διακινούνται ως παράνομοι μετανάστες, διώκονται για το αδίκημα της λαθρομετανάστευσης και απελαύνονται. Επιπλέον, χαρακτηριστικό της εμπορίας ανθρώπων είναι η εκμετάλλευση του θύματος, ενώ στη λαθρομετανάστευση η παράνομη διέλευση των συνόρων. Ωστόσο, και εδώ υπάρχουν γκριζές ζώνες, καθώς πρόσωπα που έχουν συναινέσει αρχικά στην παράνομη διακίνησή τους, γίνονται μετέπειτα θύματα εκμετάλλευσης, βλ. Κυριαζή Τ., «Εμπορία Ανθρώπων», όπ.π., σελ. 298-299. Με βάση το Πρόσθετο Πρωτόκολλο κατά της Λαθραίας Διακίνησης Μεταναστών από τη Γη, τη Θάλασσα και τον Αέρα που συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος της 12ης-15ης Δεκεμβρίου 2000, [UN Protocol against the smuggling of migrants by land, sea and air, supplementing the united nations convention against transnational organized crime], άρθρο 3, «Λαθραία διακίνηση μεταναστών σημαίνει την επίτευξη της παράνομης εισόδου ενός προσώπου σε ένα Κράτος Μέρος, του οποίου το πρόσωπο αυτό δεν είναι υπήκοος ή μόνιμος κάτοικος, με το σκοπό απόκτησης, αμέσως ή εμμέσως, ενός οικονομικού ή άλλου υλικού οφέλους». Για το ελληνικό κείμενο του Πρωτοκόλλου, http://www.dsnet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n3875_2010.htm. (ημ. προσβ. 02/06/2016). Ιδίως όσον αφορά την ελληνική κοινωνία, το στοιχείο της πολιτισμικής ανομοιογένειας, το οποίο εκδηλώνεται με την αύξηση του αριθμού των αλλοδαπών και κατ' επέκταση και των συλλήψεων αλλοδαπών για παράνομη είσοδο και παραμονή στην Ελλάδα, έχει ήδη επισημανθεί στο παρελθόν, βλ. Σπινέλλη Κ., «Εγκλημα χωρίς τιμωρία; Αρνητικές και θετικές επιπτώσεις της 'ατιμωρησίας'», όπ.π., σελ. 589, με παράθεση σχετικού πίνακα συλληφθέντων αλλοδαπών για τα έτη 1999-2001. Τέλος, βλ. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (εφεξής ΕΕΔΑ), «Εμπορία ανθρώπων - Η κατάσταση στην Ελλάδα», ΠοινΔικ 10/2007, σελ. 1209, όπου αναφέρεται: «Η Ελλάδα ήταν παραδοσιακά χώρα προέλευσης μεταναστών. Στις αρχές της δεκαετίας του '90 όμως, λόγω των πολιτικών ανακατατάξεων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, μετατράπηκε σε χώρα προορισμού μεταναστών (νόμιμων και μη). Δυστυχώς, έγινε επίσης και χώρα διέλευσης και προορισμού θυμάτων εμπορίας ανθρώπων προερχομένων κυρίως από χώρες της ΝΑ και Α. Ευρώπης αλλά και από την Αφρική και, σε μικρότερο βαθμό, από την Ασία».

διατεθειμένα να πουλήσουν κάποιο όργανό τους με αποτέλεσμα την εκμετάλλευσή τους από κυκλώματα εμπορίας⁴⁷⁷.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα εμπορίας οργάνων⁴⁷⁸ είναι εκείνο των Συρίων προσφύγων, οι οποίοι πωλούν, προς επιβίωση, όργανά τους (συνήθως το νεφρό τους) σε οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας που δραστηριοποιούνται στο Λίβανο και τη Βηρυτό. Όπως αναφέρεται σε σχετικά δημοσιεύματα, η μεγάλη εισροή προσφύγων από τη Συρία στο Λίβανο λόγω των ενόπλων συρράξεων, έχει προκαλέσει την άνοδο των ενοικίων σε τέτοιο βαθμό, που πολλοί πρόσφυγες δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να μείνουν ούτε στους καταυλισμούς υποδοχής, ούτε σε ενοικιαζόμενα δωμάτια, παρά μόνο σε εγκαταλελειμμένα γκαράζ και καλύβες. Όσοι προχώρησαν στην πώληση νεφρού τους δικαιολογούν την απόφασή τους ως ύστατη λύση, πληρώνοντας με τα χρήματα αυτά το ενοίκιο τους και αγοράζοντας στρώματα, σόμπες και ρούχα. Για λόγους σύγκρισης, όπως αναφέρεται σε σχετικό δημοσίευμα, ένας 21χρονος που πούλησε το νεφρό του έλαβε το ποσό των 6.300 περίπου ευρώ, τη στιγμή που ένας εργάτης σε οικοδομή κερδίζει 85 περίπου ευρώ το μήνα. Ο 21χρονος με τα χρήματα αυτά πλήρωσε το ενοίκιο για ένα δωμάτιο, στο οποίο έμενε εκείνος, η μητέρα του και τα δύο μικρότερα αδέρφια του⁴⁷⁹.

Ο Λίβανος αποτελεί κέντρο εμπορίας οργάνων καθώς, λόγω κοινωνικο-οικονομικού υποβάθρου, μεγάλο ποσοστό της χώρας απαρτίζεται από εύπορους ανθρώπους και ακόμα μεγαλύτερο από φτωχούς. Οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας οργάνων, κυρίως νεφρών, εκμεταλλεύονται την οικονομική απόγνωση των προσφύγων καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο τη μεγάλη ζήτηση για όργανα, καθώς κάθε χρόνο χιλιάδες εύποροι Άραβες από τις γύρω περιοχές έρχονται στη Βηρυτό για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Κανένας έλεγχος δεν πραγματοποιείται από τις αρμόδιες αρχές, οι οποίες επίτηδες παραβλέπουν τέτοιου είδους αγοραπωλησίες, με αποτέλεσμα οι συνθήκες να είναι ιδανικές για τη δράση των κυκλωμάτων⁴⁸⁰.

⁴⁷⁷ Βλ. United Nations, Economic and Social Council, Report of the Independent Expert on Human Rights and Extreme Poverty E/CN.4/2003/52, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G03/104/74/PDF/G0310474.pdf?OpenElement> (ημ. προσβ. 15/06/2017), όπου γίνεται σύνδεση της λαθρομετανάστευσης και της φτώχειας σε σχέση με την εμπορία ανθρώπων. Όσον αφορά την Ελλάδα, έχει χαρακτηριστεί ως σημείο εισόδου λαθρομεταναστών («one of the key entry points to the EU»), ενώ έχουν πραγματοποιηθεί αντίστοιχες επιχειρήσεις εξάρθρωσης κυκλωμάτων διακίνησης λαθρομεταναστών από την Ελλάδα στο Ηνωμένο Βασίλειο με χρήση πλαστών ταξιδιωτικών εγγράφων (Operation Taurus), βλ. Europol, European Migrant Smuggling Centre, (EMSC), «Two years of EMSC». Activity Report Ιανουάριος 2017-Ιανουάριος 2018, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/two-years-of-emsc>, (ημ. προσβ. 02/11/2018), καθώς και «Operation Taurus-Greece and Europol dismantle an organized criminal group», Europol Press Release, 06/11/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/operation-taurus-%E2%80%93-greece-and-europol-dismantle-organized-crime-group>, (ημ. προσβ. 02/11/2018). Επίσης, βλ. Shelley L., «The rise and diversification of Human Smuggling into the United States», δημοσιευμένο σε Τιμητικό Τόμο για την Αλίκη Μαραγκοπούλου-Γιωτοπούλου, Τόμος Β', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, σελ. 1191-1192, καθώς και Κυριακόπουλου Κ., «Μαφίες παράνομων μεταμοσχεύσεων και κοινωνίες του ενός νεφρού», όπου αναφέρεται: «Η Ελλάδα είναι η ιδανική χώρα για όσους επιδιώκουν ν' αποκτήσουν πλαστά έγγραφα για λογαριασμό των δοτών που έρχονται από την Τουρκία με προορισμό κάποια χώρα της Ευρώπης, ώστε να πουλήσουν όργανα, κυρίως νεφρά», Ελευθεροτυπία, 30/11/2011, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=329451> (ημ. προσβ. 26/04/2017).

⁴⁷⁸ Σε χώρες σε εμπόλεμη κατάσταση, το οργανωμένο έγκλημα δρα ανεξέλεγκτα εκμεταλλεύομενο την απουσία κράτους δικαίου και την κατάλυση της νομιμότητας, βλ. Ghebali V., «Designing effective measures against trafficking in human beings», δημοσιευμένο σε Security governance in post-conflict peacebuilding, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), 2005, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/YB2005.pdf>, (ημ. προσβ. 28/05/2018).

⁴⁷⁹ Βλ. Johansen H., «Lebanon's black market in refugee organs», 05/01/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.middleeastmonitor.com/20140123-lebanons-black-market-in-refugee-organs/>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁸⁰ Βλ. Putz U., «Syrian refugees sell organs to survive», Spiegel, 11/12/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.spiegel.de/international/world/organ-trade-thrives-among-desperate-syrian-refugees-in-lebanon-a->

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που και οι πλούσιοι λήπτες πέφτουν θύματα εξαπάτησης, καταβάλλοντας μεγάλα ποσά για όργανα που είτε δεν λειτουργούν σωστά είτε έχουν μολυνθεί από κάποια μεταδοτική ασθένεια, η οποία τα καθιστά ακατάλληλα προς μεταμόσχευση.

Όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών και ειδικότερα στο πλαίσιο της REF DAILY (Refugees Global Press Review), λόγω του τεράστιου αριθμού των ατόμων (ηλικίας κυρίως 14-30 ετών) που είναι διατεθειμένα να πουλήσουν τα όργανά τους, ο ανταγωνισμός έχει αυξηθεί σε τέτοιο βαθμό, με αποτέλεσμα να υπάρχει αφθονία οργάνων (κυρίως νεφρών) και πτώση των τιμών, παράγοντας που εκμεταλλεύονται τα κυκλώματα εμπορίας. Οι, δε, δότες είναι πλέον περισσότεροι από τους λήπτες⁴⁸¹. Ήδη, η Ύπατη Αρμοστεία έχει εκδώσει, από το 2006, κατευθυντήριες οδηγίες αναφορικά με την εφαρμογή της Σύμβασης του 1951 και του Πρωτοκόλλου του 1967 για το Καθεστώς των Προσφύγων⁴⁸². Ειδικότερα, στην Εισαγωγή, στοιχ. 3 αναφέρεται ρητά ότι η εμπορία ανθρώπων περιλαμβάνει όχι μόνο τη σεξουαλική εκμετάλλευση αλλά και την αναγκαστική εργασία, την υποχρεωτική παροχή υπηρεσιών, την ειλωτεία και την αφαίρεση οργάνων. Επιπλέον, ανάλογα με τις περιστάσεις, δύναται να αποτελέσει έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, ενώ στις ένοπλες συγκρούσεις, έγκλημα πολέμου. Παρά την κινητοποίηση της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ από το 2006, συνεχής είναι τα άρθρα εφημερίδων και οι εκθέσεις μη κυβερνητικών οργανώσεων που επισημαίνουν ότι η εμπορία οργάνων με θύματα πρόσφυγες συνεχίζεται με αμείωτους ρυθμούς. Ιδίως με αφορμή το συριακό εμφύλιο, εκτιμάται ότι ήδη περίπου 18.000 Σύριοι έχουν πουλήσει όργανά τους προκειμένου να επιβιώσουν, με την τιμή για ένα νεφρό να ανέρχεται στα 2.500 περίπου ευρώ στο Λίβανο και τη Συρία, ενώ έχουν αναφερθεί τιμές από 6.000-11.000 ευρώ στην Τουρκία, φτάνοντας ακόμα και ποσά των 100.000 ευρώ⁴⁸³.

Στην Ισπανία, το Μάρτιο 2014 ήρθε στο φως της δημοσιότητας η πρώτη, για τη χώρα, περίπτωση κυκλώματος εμπορίας οργάνων λαθρομεταναστών⁴⁸⁴. Στη Βαλένθια συνελήφθησαν

933228.html, (ημ. προσβ. 21/04/2017) και «A Vital Trade: Selling Syrian organs on Lebanon's black market», CBC Radio, 07/08/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.cbc.ca/radio/thecurrent/aug-7-2014-1.2907771/a-vital-trade-selling-syrian-organs-on-lebanon-s-black-market-1.2907774> (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁸¹ Βλ. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), REF DAILY, Refugees Global Press Review, «Desperate Syrians sell organs to survive», 14/11/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refdaily?pass=52fc6fbd5&id=5285cbf25>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁸² Βλ. Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), «Η εφαρμογή του άρθρου 1 Α (2) της Σύμβασης του 1951 και/ή του Πρωτοκόλλου του 1967 για το Καθεστώς των Προσφύγων στα θέματα εμπορίας ανθρώπων ή στα πρόσωπα που κινδυνεύουν από την εμπορία ανθρώπων», <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=4bb45a642>, (ημ. προσβ. 21/04/2017). Βάσει του στοιχ. 5 της Εισαγωγής, η Ύπατη Αρμοστεία φέρει την ευθύνη της προφύλαξης των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων από την εμπορία ανθρώπων, ενώ υποχρεούται να εξασφαλίσει την αναγνώριση του καθεστώτος του πρόσφυγα και την παροχή αντίστοιχης διεθνούς προστασίας στα θύματα της εμπορίας ανθρώπων. Γίνεται, δε, μνεία, του γεγονότος ότι τα ασυνόδευτα ή χωρισμένα από τους γονείς τους παιδιά είναι ιδιαίτερα ευάλωτα στην εμπορία ανθρώπων, καθώς και ότι σε όλες τις περιπτώσεις εμπορίας παιδιών πρέπει να εξετάζεται προσεκτικά η πιθανή εμπλοκή των μελών της οικογένειας.

⁴⁸³ «Σύροι πρόσφυγες στην Τουρκία πωλούν τα όργανά τους για να ζήσουν!», 21/02/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.iefimerida.gr/news/320473/syroi-prosfyges-stin-toytkia-poloyn-ta-organa-toys-gia-na-zisoun>, (ημ. προσβ. 21/04/2017), «Εμπόριο φρίκης: Ανθεί στην Τουρκία το εμπόριο οργάνων Σύριων προσφύγων», Huffington Post, 29/06/2017, https://www.huffingtonpost.gr/2017/06/29/eidhseis-metanasteytiko-prosfygiko-andei-sthn-tourkia-prosfyges_n_17331936.html, (ημ. προσβ. 12/10/2018), καθώς και Καρχιλάκη Μ., «Εμπόριο οργάνων στη Συρία: Η αθέατη πλευρά του πολέμου», CNN Greece, 17/05/2016, διαθέσιμο σε <http://www.cnn.gr/focus/story/32417/emporio-organon-sti-syria-h-atheati-pleyra-toy-polemoy>, (ημ. προσβ. 21/04/2017) και Peyroux O., «Trafficking in human beings in conflict and post-conflict situation», Caritas Progress Report, 2015, σελ. 20, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.caritas.org/wp-content/uploads/2015/11/CoatnetParis15Report.pdf>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁸⁴ Βλ. Sahuquillo M. R.- Duva J., «Five arrested in Spain's first case of human organ trafficking», 12/03/2014, http://elpais.com/elpais/2014/03/12/inenglish/1394620383_790202.html, (ημ. προσβ. 21/04/2017), Gayle D.,

πέντε άτομα, όλα μέλη κυκλώματος, τα οποία έδιναν χρηματικά ποσά σε παράνομους μετανάστες, προκειμένου οι τελευταίοι να τους πουλήσουν τμήματα από το ήπαρ τους και νεφρά. Η πλειονότητα των θυμάτων ήταν φτωχοί, με τις εξετάσεις ιστοσυμβατότητας να πραγματοποιούνται σε ιδιωτική κλινική. Ο λήπτης, άνδρας ηλικίας 61 ετών και Λιβανέζικης καταγωγής, ταξίδεψε στην Ισπανία, έχοντας προηγουμένως συμφωνήσει με οργανωμένο κύκλωμα να τον βοηθήσει να υποβληθεί σε μεταμόσχευση ήπατος. Το άτομο αυτό, όπως αναφέρεται στα αντίστοιχα δημοσιεύματα, κατείχε υψηλή πολιτική θέση στη χώρα του (δήμαρχος) και πλήρωσε ο ίδιος για όλες τις ιατρικές εξετάσεις των υποψηφίων δοτών.

Πέρα από τις άνω περιπτώσεις, κρούσματα εμπορίας έχουν λάβει χώρα και στην Αίγυπτο με θύματα αιτούντες άσυλο. Χαρακτηριστικά είναι τα ευρήματα της Έκθεσης, την οποία συνέταξε η κοινωφελής οργάνωση COFS-Egypt⁴⁸⁵. Η οργάνωση το διάστημα 2010-2011 εντόπισε 57 άτομα (ανάμεσά τους γυναίκες και παιδιά), τα οποία υποστήριζαν ότι υπήρξαν θύματα εμπορίας οργάνων στην Αίγυπτο, όπου κατέφυγαν, προκειμένου να αναζητήσουν άσυλο από τη γενοκτονία στο Σουδάν. Συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με ένα δείγμα δώδεκα ατόμων (άνδρες, γυναίκες και παιδιά) από το Νταρφούρ. Όλα τα θύματα εξέφρασαν ενδοιασμούς και φόβο κατά τη διενέργεια των συνεντεύξεων, μήπως κατηγορηθούν στην Αίγυπτο ως συμμετοχοί σε αξιόποινη πράξη (εμπορία οργάνων). Η οργάνωση πραγματοποίησε δωρεάν ιατρικό έλεγχο και υπερηχογράφημα στα θύματα, από όπου προέκυψε η αλήθεια των ισχυρισμών τους περί αφαίρεσης νεφρών.

Ειδικότερα, σε τρεις περιπτώσεις αναφέρθηκε άμεση επαφή των θυμάτων με άτομα που τα μετέφεραν κατά μήκος των συνόρων της Αιγύπτου και με μεσάζοντες που κανόνισαν την αφαίρεση των οργάνων τους στο Κάιρο. Τα θύματα ανέφεραν ότι τα καφεενεία (ahaawi) και άλλοι χώροι συναντήσεων σε διάφορους δρόμους στο Κάιρο ήταν τα μέρη που οι μεσάζοντες εντόπιζαν τους πιο ευάλωτους δότες. Στη συνέχεια, τους φιλοξενούσαν για σύντομο χρονικό διάστημα στο σπίτι τους, παρέχοντάς τους στέγη και τροφή και ζητώντας, στη συνέχεια, χρήματα για αυτή τη «φιλοξενία». Όταν τα θύματα έλεγαν ότι δεν είχαν βρει ακόμα δουλειά, οπότε δεν μπορούσαν να πληρώσουν για τη στέγη και το φαγητό, οι μεσάζοντες τους απειλούσαν ότι θα τους διώξουν από το σπίτι ή έβαζαν κάποιο άλλο άτομο να τους απειλήσει με απέλαση, αν δεν πληρωθεί το χρέος. Εκμεταλλευόμενοι την απόγνωση των θυμάτων, τους έκαναν πρόταση να πουλήσουν το ένα τους νεφρό λέγοντάς τους ότι «όλοι οι πρόσφυγες από το Σουδάν το κάνουν». Στην Έκθεση διακρίνονται τρεις βαθμοί συναίνεσης: στην πρώτη περίπτωση (induced consent), το θύμα θεωρεί ότι δεν έχει κάποια άλλη εναλλακτική πέρα από την απέλαση ή την έλλειψη στέγης, με αποτέλεσμα να δεχτεί την αφαίρεση οργάνου του. Στη δεύτερη περίπτωση (coerced to sell), το θύμα αναγκάζεται να πουλήσει το νεφρό του, διότι η ζωή του απειλείται. Στην τρίτη περίπτωση (theft of kidney), το θύμα δεν πληροφορείται ποτέ ότι θα μεσολαβήσει αφαίρεση οργάνου του, διαπιστώνοντάς το κατόπιν χειρουργικής επέμβασης και χωρίς κανένα οικονομικό αντάλλαγμα.

«Lebanese mayor arrested in Spain, accused of offering £33,000 to anyone who could get him a liver for a transplant», Daily Mail, 13/03/2014, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2579827/Lebanese-mayor-arrested-Spain-organ-trafficking-allegations-Police-say-offered-pay-poor-people-liver-tissue.html>, (ημ. προσβ. 21/04/2017), καθώς και Goodman A., «Lebanese mayor arrested in Spain, accused of attempted organ trafficking», CNN, 12/03/2014, <http://edition.cnn.com/2014/03/12/world/europe/spain-lebanon-mayor-organ-allegations/>, (ημ. προσβ. 21/04/2017).

⁴⁸⁵ Βλ. COFS-Egypt, «Sudanese victims of organ trafficking in Egypt», A preliminary evidence-based, victim-centered report, 2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <http://cofs.org/home/wp-content/uploads/2012/06/REPORT-Sud-Victims-of-OT-in-Egypt-NEW-COVER-16-Jan-20124.pdf>, (ημ. προσβ. 22/04/2017). Επίσης, βλ. Columb S., «Excavating the organ trade: An empirical study of organ trading networks in Cairo, Egypt», όπ.π.

Από το δείγμα των δώδεκα ατόμων, έξι θύματα δήλωσαν την πρώτη περίπτωση (induced consent), τρία τη δεύτερη (coerced to sell) και τρία δήλωσαν κλοπή του νεφρού τους (theft of kidney). Και τα έξι θύματα της πρώτης κατηγορίας υποστήριξαν ότι η απόφασή τους να πουλήσουν το ένα τους νεφρό οφείλεται σε οικονομικούς παράγοντες, καθώς μετά βίας τα έβγαζαν πέρα και έπρεπε να αποπληρώσουν τα χρέη τους. Ένα θύμα δήλωσε χαρακτηριστικά ότι έπρεπε να ταΐσει τα παιδιά του, ενώ η μητέρα του ήταν άρρωστη και χρειαζόταν χρήματα για τις επεμβάσεις της. Σταθερό εισόδημα δεν υπήρχε, ώστε να καλυφθούν οι ελάχιστες ανάγκες, οπότε του είπαν ότι η πώληση οργάνου του ήταν η μόνη λύση⁴⁸⁶. Ως προς τη δεύτερη περίπτωση, εξίσου χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία μίας γυναίκας, η οποία στην πορεία άλλαξε γνώμη και δεν ήθελε πλέον να πουλήσει το όργανό της, ωστόσο, εξαναγκάστηκε στη συνέχεια από μέλη του κυκλώματος με βία (δύο νοσοκόμες την ακινητοποίησαν ώστε να της χορηγηθεί η ένεση και να πραγματοποιηθεί η επέμβαση)⁴⁸⁷. Ως προς την τρίτη περίπτωση η Έκθεση αναφέρει τη μαρτυρία θύματος που αρρώστησε και πήγε στο νοσοκομείο. Εκεί ενημερώθηκε ότι πρέπει να του αφαιρεθεί η χοληδόχος κύστη, παρουσιάζοντας, μετά την επέμβαση, αυξημένο πόνο. Όταν απευθύνθηκε σε ιατρό, ο τελευταίος τον ενημέρωσε ότι έχει μόνο ένα νεφρό, διότι το άλλο είχε ήδη αφαιρεθεί⁴⁸⁸.

Τέλος, η Έκθεση κατατάσσει τους μεσάζοντες (organ brokers) σε δύο κατηγορίες, αφενός σε άτομα που είχαν ζητήσει άσυλο όπως και τα θύματα, αφετέρου, σε άτομα που τους είχε χορηγηθεί άδεια (visa) από την κυβέρνηση του Σουδάν, ώστε να έχουν πρόσβαση σε γειτονικά κράτη (εκμεταλλεζόμενα τη visa μπορούσαν να κανονίζουν τις λεπτομέρειες της εμπορίας και σε όμορες χώρες). Τα θύματα, καθώς και άλλα μέλη της τοπικής κοινότητας, δήλωσαν ότι οι μεσάζοντες ανταγωνίζονταν για το ποιος θα προσελκύσει τους περισσότερους δότες, ενώ άλλες φορές συνεργάζονταν μοιράζοντας μεταξύ τους τις περιοχές δράσης τους. Κάποιοι παρείχαν απευθείας λίστες με πιθανούς δότες σε ιατρούς για να τους παρουσιάσουν προς επιλογή στους υποψήφιους λήπτες. Τέλος, οι ερωτηθέντες υποστήριξαν ότι οι μεσάζοντες εμπλέκονταν παράλληλα και σε άλλες εγκληματικές δραστηριότητες, όπως τη διακίνηση ναρκωτικών και την εμπορία γυναικών προς σεξουαλική εκμετάλλευση.

2.4.4. Κρατούμενοι – Η περίπτωση της Κίνας

Οι κρατούμενοι αποτελούν παρόμοια κατηγορία ευάλωτων θυμάτων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της Κίνας. Πρόκειται για περίπτωση, η οποία αφού έλαβε διεθνείς διαστάσεις και προκάλεσε αντίστοιχη κατακραυγή, οδήγησε σε Ψηφίσματα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προς τη συγκεκριμένη χώρα, προκειμένου να παύσει άμεσα την πρακτική της αφαίρεσης οργάνων από εκτελεσθέντες φυλακισμένους και τη χρήση αυτών σε μεταμοσχεύσεις. Σημειώνεται ότι η μεταθανάτια δωρεά οργάνων στη Κίνα καθίσταται δυσχερής λόγω των

⁴⁸⁶ Στην Έκθεση αναφέρεται (σελ. 17): «*I was living a hard life. I needed to feed my kids and send them to school. My mother was very sick and needed money for her operations. That time we had no steady income to satisfy our minimum daily life needs, so it was the only solution for us as they told me*».

⁴⁸⁷ Ομοίως: «*I was about to take the injection but then I told them I changed my mind. He [the doctor] said it was too late because I already signed the papers. I was forced by two nurses to kneel down and take the injection. I slept and eight hours later I woke up with the surgery complete*».

⁴⁸⁸ Ομοίως: «*I fell very ill and went to the hospital and they told me that they had to remove my gull bladder. After I left the hospital I found the pain had increased. I had talked to an older Sudanese man who lived near to us about this issue.... He gave me the money and I went to get a medical checkup. The doctor surprised me when he told me... 'No, you only have one kidney and the other was removed*».

διδασχών του Βουδισμού και Κομφουκιανισμού ότι το ανθρώπινο σώμα πρέπει να μένει άθικτο πριν τη ταφή, προκειμένου να έχει αιώνια ανάπαυση.

Το 1984, η Κίνα θέσπισε νόμο με τον οποίο επιτρεπόταν η χρήση των σωρών και των οργάνων των εκτελεσθέντων κρατουμένων για ιατρικές έρευνες και επιστημονικές μελέτες («Rules Concerning the Utilization of Corpses or Organs from the Corpses of Executed Prisoners»)⁴⁸⁹. Η χρήση των σωρών/οργάνων των κρατουμένων επιτρέπεται μόνο στις περιπτώσεις που πρόκειται για: α) σωρούς που δεν αναζητήθηκαν από την οικογένεια του κρατουμένου ή που η οικογένεια αρνήθηκε να παραλάβει, β) κρατούμενους που έδωσαν οι ίδιοι τη συγκατάθεσή τους, ώστε το σώμα τους να χρησιμοποιηθεί για ιατρική έρευνα και γ) μέλη της οικογένειας του κρατούμενου που έχουν δώσει την έγκρισή τους. Ωστόσο, πολλές σωροί δεν αναζητούνται, διότι η οικογένεια του κρατούμενου δεν ενημερώνεται παρά μόνο μία μέρα πριν την εκτέλεση, οπότε δεν μπορεί να ταξιδέψει σε τόσο σύντομο χρόνο ή δεν έχει τις οικονομικές δυνατότητες για να προσέλθει και να αναζητήσει τη σωρό. Έχουν αναφερθεί και περιπτώσεις που η ημερομηνία εκτέλεσης ορίζεται επίτηδες υπερβολικά σύντομα, ώστε να εξασφαλιστεί ότι η οικογένεια θα ενημερωθεί μετά την πραγματοποίηση της εκτέλεσης, άρα θα έχει μεσολαβήσει και η αφαίρεση οργάνων από τη σωρό του εκτελεσθέντος. Άλλες φορές, οι ίδιοι οι κρατούμενοι αρνούνται να δώσουν το όνομά τους στις αρχές που τους συλλαμβάνουν από φόβο μήπως μέλη της οικογένειάς τους συλληφθούν και υποστούν αντίστοιχα βασανιστήρια, ως εκ τούτου η σωρός τους δεν αναζητείται λόγω έλλειψης στοιχείων. Κάποιες οικογένειες έχουν αναφέρει ότι δεν ενημερώθηκαν ποτέ για την εκτέλεση του συγγενή τους, ούτε έδωσαν την έγκρισή τους για την αφαίρεση των οργάνων του, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δόθηκαν χρήματα σε αυτές, ώστε να εξαγοραστεί η συναίνεσή τους με ταυτόχρονη απειλή των μελών με σύλληψη. Άλλες οικογένειες επισήμαναν ότι, όταν έφτασαν, η σωρός του εκτελεσθέντος είχε ήδη αποτεφρωθεί, οπότε δεν μπορούσαν να κρίνουν εάν είχε μεσολαβήσει ή όχι αφαίρεση οργάνων. Στην περίπτωση που η σωρός δεν έχει αποτεφρωθεί, καλύπτεται με ένα σεντόνι και η οικογένεια δεν επιτρέπεται να κοιτάξει το σώμα ή να ζητήσει νεκροψία.

Ακόμα και εάν θεωρηθεί ότι η συγκατάθεση των κρατουμένων δόθηκε αυτοβούλως, ερωτήματα εγείρονται για την ίδια την έννοια της παρεχόμενης συγκατάθεσης. Οι συνθήκες κράτησης και φυλάκισης στην Κίνα χαρακτηρίζονται συνήθως από πολλαπλές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση καθώς και βασανιστήρια, καταργώντας κάθε έννοια ελεύθερης συναίνεσης. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι έχει αναφερθεί από την αμερικανική μη κυβερνητική οργάνωση Human Rights Watch σε έκθεσή της, ήδη από τον Αύγουστο 1994, ότι τα βασανιστήρια αποτελούν το πιο αποτελεσματικό μέσο απόσπασης ομολογιών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η γρήγορη καταδίκη (άρα και εκτέλεση) του κατηγορουμένου⁴⁹⁰. Εξάλλου, με βάση το κινεζικό δίκαιο, οι αρχές έχουν το δικαίωμα να απαγορεύσουν στους φυλακισμένους την επικοινωνία όχι μόνο με την οικογένειά τους, αλλά και με το συνήγορο υπεράσπισής τους από τη στιγμή της κράτησής τους μέχρι και κάποιες μέρες πριν τη δίκη. Τη στιγμή λοιπόν που η κράτηση πριν τη δίκη, συνήθως διαρκεί από κάποιους μήνες μέχρι και περισσότερο από ένα έτος, οι κρατούμενοι σε πολλές περιπτώσεις εξαναγκάζονται σε ομολογία υπό την πίεση βασανιστηρίων. Μάλιστα, στον ανωτέρω νόμο του 1984 ορίζεται και σχετική ιεραρχία ως προς τους λήπτες των οργάνων των εκτελεσθέντων, τους

⁴⁸⁹ Βλ. Neagle J., «China Profit\$ from Prisoners, Organ Procurement and the Ethical Issue of Consent», δημοσιευμένο σε Territo L.,- Matteson R., The International Trafficking of Human Organs, a Multidisciplinary Perspective, όπ.π., σελ. 13-14.

⁴⁹⁰ Βλ. Human Rights Watch on China, έκθεση με τίτλο «Organ Procurement and Judicial Execution in China», 1994, διαθέσιμη ηλεκτρονικά: https://www.hrw.org/reports/1994/china1/china_948.htm, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

οποίους η έκθεση απαριθμεί: Προηγούνται οι υψηλόβαθμοι κυβερνητικοί αξιωματούχοι, τα μέλη του κινεζικού στρατού, οι εύποροι Κινέζοι πολίτες και ξένοι και, τέλος, οι υπόλοιποι πολίτες. Η ύπαρξη μίας τέτοιας ιεραρχίας αναμφισβήτητα αποδεικνύει ότι ο νόμος αυτός δεν θεσπίστηκε προκειμένου να σωθούν, μέσω του θεσμού της μεταμόσχευσης, οι ζωές όλων των πολιτών ανεξάρτητα από την οικονομική ή πολιτική τους θέση, αλλά για να σωθούν οι ζωές μόνο όσων μπορούν να πληρώσουν ένα σεβαστό ποσό ή έχουν την τύχη να είναι κυβερνητικά μέλη.

Χαρακτηριστική είναι και η πρόβλεψη απόλυτης μυστικότητας κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αφαίρεσης των οργάνων από τους εκτελεσθέντες, καθώς: α) το όχημα με δικαίωμα πρόσβασης στον τόπο της εκτέλεσης δεν επιτρέπεται να φέρει διακριτικά του Υπουργείου Υγείας, β) οι φρουροί υποχρεούνται να παραμείνουν στο χώρο μέχρι την ολοκλήρωση της διαδικασίας αφαίρεσης των οργάνων και γ) οι ιατροί που θα πραγματοποιήσουν την αφαίρεση, δεν επιτρέπεται να φοράνε λευκές στολές, για να μην αναγνωρίζονται. Παρά το ότι στο νόμο του 1984 προβλέπεται η εκτέλεση με πυροβολισμό, εάν ο κρατούμενος έχει κριθεί ιδανικός δότης οργάνων (κάτι που προκύπτει από τις σχετικές εξετάσεις αίματος πριν την εκτέλεση) και με τον πυροβολισμό υπάρχει υψηλό ρίσκο βλάβης των οργάνων του, προκρίνεται η χρήση θανατηφόρας ένεσης, καθώς η ζημιά για το σώμα είναι ελάχιστη. Στην περίπτωση που η εκτέλεση γίνει με πυροβολισμό, ο τελευταίος πρέπει να λάβει χώρα στο πίσω μέρος του κεφαλιού, προκειμένου να διατηρηθούν ανέπαφα τα προς αφαίρεση όργανα, εάν όμως υφίσταται υψηλή πιθανότητα καταστροφής λόγω κρανιακής βλάβης (για παράδειγμα στην περίπτωση αφαίρεσης των κερατοειδών χιτώνων), οι κρατούμενοι πυροβολούνται παράτυπα σε άλλα μέρη του σώματός τους (για παράδειγμα στη καρδιά), προκειμένου να διατηρηθεί ανέπαφο το επιθυμητό όργανο⁴⁹¹.

Με αφετηρία τις ανωτέρω παρατηρήσεις καθώς και το ότι η Κίνα, λόγω του θρησκευτικού της υποβάθρου έχει πολύ χαμηλά ποσοστά δωρεάς οργάνων, θα περίμενε κανείς ότι στη συγκεκριμένη χώρα οι μεταμοσχεύσεις δεν αποτελούν συχνό φαινόμενο. Ωστόσο, με βάση στατιστικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν από Κινέζους αξιωματικούς στη Διάσκεψη της Μαδρίτης για τη Δωρεά Οργάνων και τη Μεταμόσχευση το 2010 (Madrid Conference on Organ Donation and Transplantation) και με 165 κινεζικά κέντρα μεταμόσχευσης οργάνων να διαφημίζουν ότι είναι δυνατή η εξασφάλιση συμβατών οργάνων εντός δύο έως τεσσάρων εβδομάδων, η Κίνα έφτασε σε σημείο να ανταγωνίζεται τις Ηνωμένες Πολιτείες, πραγματοποιώντας, σε ετήσια βάση, άνω των 10.000 μεταμοσχεύσεων. Η αντίθεση μεταξύ του χαμηλού ποσοστού εθελοντών και της αφθονίας οργάνων τράβηξε την προσοχή ξένων εφημερίδων που ξεκίνησαν να ερευνούν το φαινόμενο με εκτενή ρεπορτάζ, αλλά και των αντίστοιχων οργανώσεων προάσπισης ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μάλιστα, παρατηρήθηκε, από τη Διεθνή Αμνηστία, άνοδος στη συχνότητα εφαρμογής της θανατικής ποινής στην Κίνα τα χρόνια που ακολούθησαν μετά τα γεγονότα στην πλατεία Τιεν Αν Μεν το 1989, ενώ το 1994, υποστηρίχθηκε, από την ως άνω μη κυβερνητική οργάνωση Human Rights Watch, ότι η μεγάλη ζήτηση στα ανθρώπινα όργανα οδήγησε στην επίσπευση των εκτελέσεων κρατουμένων, των οποίων όμως η ενοχή δεν είχε αποδειχθεί πέρα κάθε αμφιβολίας, με αποτέλεσμα τη λήψη οργάνων χωρίς συναίνεση⁴⁹². Ωστόσο, η κινεζική κυβέρνηση απέρριπτε επανειλημμένα τους εν λόγω ισχυρισμούς.

⁴⁹¹ Βλ. Neagle J., «China Profit\$ from Prisoners, Organ Procurement and the Ethical Issue of Consent», ό.π. , σελ. 18.

⁴⁹² Βλ. Forsythe E., «China's Organ Market», The New Atlantis, 2009, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.thenewatlantis.com/publications/chinas-organ-market>, (ημ. προσ. 27/04/2017).

Το 2001, ένας πρώην ιατρός στο αστυνομικό νοσοκομείο του Tianjin (Police Tianjin General Brigade Hospital) κατέθεσε ενώπιον της αμερικανικής υποεπιτροπής για τις διεθνείς δραστηριότητες και τα ανθρώπινα δικαιώματα (Subcommittee on International Operations and Human Rights), ότι πράγματι λάμβανε χώρα η αφαίρεση οργάνων από κρατούμενους, μερικές φορές μέσω πυροβολισμού στο κεφάλι για να μην καταστραφούν τα όργανα προς αφαίρεση, αναφερόμενος και στο παράνομο εμπόριο που ακολουθούσε. Το 2005, ο τότε αναπληρωτής υπουργός υγείας της Κίνας παραδέχτηκε για πρώτη φορά δημόσια όχι μόνο το ότι η πλειονότητα των οργάνων των θανόντων δοτών στην Κίνα προέρχεται από εκτελεσθέντες κρατούμενους, αλλά και ότι πρόκειται, συγκεκριμένα, για το 90% των οργάνων αυτών. Οι κινεζικές αρχές από την πλευρά τους υποστήριξαν ότι, στο πλαίσιο του Κομφουκιανισμού, η συναίνεση από κρατούμενους για δωρεά των οργάνων τους, που παρέχεται εν αναμονή της εκτέλεσής τους, αποτελεί μία αξιέπαινη πράξη μετάνοιας. Σε μια ρεαλιστική, ωστόσο, θεώρηση των πραγμάτων ήδη υφίστανται 55 περίπου αδικήματα στην Κίνα, τα οποία τιμωρούνται με τη θανατική ποινή, 31 εξ αυτών μη βίαια. Οι εκτελέσεις λαμβάνουν χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την καταδίκη, ενώ οι εφέσεις κατά των θανατικών ποινών είναι σπάνιες, για αυτό και είναι παρών ο κίνδυνος κατάχρησης της θανατικής ποινής⁴⁹³. Τη δεξαμενή δοτών, πέραν των εκτελεσθέντων κρατουμένων, συμπληρώνουν και οι ασκούμενοι του Falun Gong, ενός υπό δίωξη απολιτικού πνευματικού κινήματος που βασίζεται στο διαλογισμό, το οποίο εμφανίστηκε στις αρχές του 1990 και απέκτησε εκατομμύρια οπαδούς. Η κινεζική κυβέρνηση, θορυβημένη από τη γρήγορη εξάπλωση των ιδεών του κινήματος προχώρησε, το 1998, στη δημόσια καταδίκη του ως «κοινωνικά διασπαστικής και επικίνδυνης αιρετικής λατρείας», με ταυτόχρονη σύλληψη των οπαδών του και κράτησή τους σε αντίστοιχα κέντρα, όπου υπήρχαν φήμες περί βασανισμού και αφαίρεσης των οργάνων τους. Ήδη από το 2001, εφημερίδες όπως η Washington Post έκαναν λόγο περί ενδεχόμενης σχέσης μεταξύ, αφενός, της αφαίρεσης και εμπορίας οργάνων και, αφετέρου, της αυξανόμενης χρήσης της θανατικής ποινής σε μη βίαια εγκλήματα (οι οπαδοί του Falun Gong θεωρούνται κρατούμενοι συνειδήσεως).

Την 1η Ιουλίου 2006, η Κίνα απαγόρευσε την εμπορία οργάνων όπως και την αφαίρεσή τους χωρίς συναίνεση. Μερικές μέρες αργότερα, οι David Kilgour, πρώην στέλεχος της Καναδικής κυβέρνησης και David Matas, Καναδός δικηγόρος στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δημοσίευσαν μια πολυσέλιδη έκθεση, καταλήγοντας στο πόρισμα ότι η κινεζική κυβέρνηση θανάτωνε τους οπαδούς του κινήματος Falun Gong με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους. Η έκθεση εκπονήθηκε μετά από αίτημα ενός μη κυβερνητικού συνασπισμού, που συστάθηκε προκειμένου να ερευνηθεί η βασιμότητα συναφών καταγγελιών («The Coalition to Investigate the Persecution of the Falun Gong in China»)⁴⁹⁴. Ειδικότερα, οι ερευνητές παρατήρησαν ότι στην Κίνα διεξάγονται περισσότερες μεταμοσχεύσεις από κάθε άλλη χώρα, πέραν των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς και ότι ο μικρός αριθμός των ζώντων εθελοντών δοτών και των δοτών λόγω εγκεφαλικού θανάτου δεν αρκεί ώστε να αποτελέσει τη δεξαμενή για την πραγματοποίηση όλων αυτών των μεταμοσχεύσεων. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με τη μικρή αναμονή για την πραγματοποίηση μιας μεταμόσχευσης, υποδηλώνουν την ύπαρξη μίας μεγάλης

⁴⁹³ Βλ. Sharif A., Singh M. F., Trey T., Lavee J., «Organ Procurement from executed prisoners in China», American Journal of Transplantation, 2014(14):2247, (ημ. προσ. 27/04/2017).

⁴⁹⁴ Βλ. Carney J., «A Human Harvest: China's organ trafficking exposed in shocking documentary that alleges the illegal trade is now worth a staggering US\$1 billion a year», Daily Mail, 06/04/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3027088/A-Human-Harvest-Chinas-organ-trafficking-exposed-shocking-documentary-alleges-illegal-trade-worth-staggering-1-billion-year.html>, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

τράπεζας ζώντων εν δυνάμει «δοτών»⁴⁹⁵. Η έκθεση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η κινεζική κυβέρνηση και οι αντιπροσωπείες της στον κόσμο, ιδίως τα νοσοκομεία, αλλά και τα κέντρα κράτησης και τα «λαϊκά δικαστήρια» από το 1999 έχουν δολοφονήσει αμέτρητους φυλακισμένους ανθρώπους του Falun Gong. Τα ζωτικά τους όργανα, συμπεριλαμβανομένων της καρδιάς, των νεφρών, του ήπατος και των κερατοειδών χιτώνων, αφαιρέθηκαν ενάντια στη θέλησή τους, για να πουληθούν αργότερα σε υψηλές τιμές, σε ξένους που συνήθως περιμένουν πολύ καιρό για εθελοντικές δωρεές στη χώρα τους»⁴⁹⁶. Ωστόσο, η κινεζική κυβέρνηση, όπως και στην περίπτωση των εκτελεσθέντων κρατουμένων, απέρριπτε επανειλημμένα τις κατηγορίες που αφορούσαν τους οπαδούς του κινήματος Falun Gong.

Στο πλαίσιο της διεθνούς κατακραυγής για τις απάνθρωπες πρακτικές της εκτέλεσης, αφαίρεσης και εμπορίας οργάνων κρατουμένων, το Δεκέμβριο 2013 εκδόθηκε το υπ' αριθμ. 2013/2981 (RSP) Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την αφαίρεση οργάνων στην Κίνα⁴⁹⁷. Σε αυτό, η Κίνα κλήθηκε, πριν την ανάληψη της προεδρίας στο Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών για την τριετία 2014-2017 και της δέσμευσής της να καταργήσει σταδιακά την εν λόγω πρακτική έως το 2015, να παύσει άμεσα τις ενέργειες αφαίρεσης οργάνων από κρατούμενους, μέλη θρησκευτικών και εθνοτικών μειονοτικών ομάδων, καθώς και από κρατούμενους συνειδήσεως, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που ασκούν το Falun Gong. Το Μάρτιο 2014, η ιταλική κυβέρνηση προχώρησε στην έκδοση αντίστοιχου κειμένου, το οποίο, επίσης, καλούσε την Κίνα να παύσει τη συγκεκριμένη πρακτική, να συγκεντρώσει αξιόπιστα στατιστικά δεδομένα και να λάβει ποινικά μέτρα για την καταστολή του φαινομένου της παράνομης εμπορίας οργάνων⁴⁹⁸. Τέλος, και η αμερικανική κυβέρνηση, από τον Ιούνιο 2013 είχε εκδώσει ανάλογο ψήφισμα⁴⁹⁹, προτείνοντας παράλληλα την έκδοση σχετικής ενημερωτικής ταξιδιωτικής οδηγίας για όσους Αμερικανούς πολίτες ταξιδεύουν στην Κίνα για μεταμοσχευτικούς σκοπούς. Επιπλέον, καταδίκασε δημόσια τις κινεζικές καταχρηστικές πρακτικές μεταμόσχευσης, προβλέποντας την απαγόρευση εισόδου σε αμερικανικό έδαφος για όσους συμμετείχαν στην παράνομη αφαίρεση ανθρωπίνων οργάνων και ιστών με παρεπόμενη την ποινική τους δίωξη.

Στον απόηχο της διεθνούς κατακραυγής, η Κίνα παραδέχτηκε ότι η πλειονότητα των οργάνων που χρησιμοποιήθηκαν σε μεταμοσχεύσεις, προήλθε από εκτελεσθέντες κρατούμενους, επισημαίνοντας τη μεγάλη έλλειψη στην εθελοντική δωρεά οργάνων, με αποτέλεσμα να μη

⁴⁹⁵ Βλ. Forsythe E., «China's Organ Market», όπ.π.

⁴⁹⁶ Βλ. Matas D.- Kilgour D., «Bloody Harvest», Revised Report into allegations of organ harvesting of Falun Gong practitioners in China, 31/01/2007, <http://organharvestinvestigation.net/report0701/report20070131-eng.pdf>, (ημ. προσβ. 14/03/2017). Το ελληνικό κείμενο της Αναθεωρημένης Αναφοράς είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.organharvestinvestigation.net/report0701/report20070131-greek.pdf>, (ημ. προσβ. 27/04/2017), όπου στη σελ. 38 επισημαίνεται η μεγάλη δυσκολία της συγκέντρωσης αποδείξεων, καθώς «τα συμπεράσματα που παρήχθησαν δεν βασίζονται σε μεμονωμένα στοιχεία αλλά στο σύνολο αυτών, τα οποία τοποθετημένα όλα μαζί συνθέτουν μια καταδικαστική εικόνα».

⁴⁹⁷ Βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ψήφισμα της 12ης Δεκεμβρίου 2013 σχετικά με την αφαίρεση οργάνων στην Κίνα [2013/2981(RSP)], διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2013-0603+0+DOC+XML+V0//EL>, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

⁴⁹⁸ Βλ. Risoluzione approvata dalla Commissione sull' affare assegnato n. 243 (Doc. XXIV-ter, n. 7), Senato della Repubblica, 05/03/2014, http://www.senato.it/application/xmanager/projects/leg17/file/repository/commissioni/dirittumaniXVII/Doc._XXIV-ter_n._7.pdf, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

⁴⁹⁹ Βλ. House of Representatives, Resolution 281- Expressing concern over persistent and credible reports of systematic, state-sanctioned organ harvesting from non-consenting prisoners of conscience, in the People's Republic of China, including from large numbers of Falun Gong practitioners imprisoned for their religious beliefs, and members of other religious and ethnic minority groups, 113th Congress, 27/06/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-resolution/281/text>, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

μπορεί να καλυφθεί η διαρκώς αυξανόμενη ζήτησή τους. Δεσμεύτηκε να σταματήσει την εν λόγω πρακτική μέχρι το 2015, καθώς «οι καταδικασθέντες φυλακισμένοι δεν αποτελούν ενδεδειγμένη πηγή για μεταμοσχεύσεις οργάνων»⁵⁰⁰. Προσπαθώντας, επιπλέον, να αποτινάξει τις αρνητικές εντυπώσεις, το 2007 έθεσε δια νόμου τα απαιτούμενα ιατρικά standards για τη διενέργεια των μεταμοσχεύσεων, ορίζοντας αντίστοιχα πρόστιμα και ποινές για τους παραβάτες, ενώ το 2008 το κινεζικό Υπουργείο Υγείας ισχυρίστηκε ότι επέβαλε ποινές σε τρία νοσοκομεία για παράνομη εμπορία οργάνων, ωστόσο τα ονόματα των νοσοκομείων δεν δόθηκαν στη δημοσιότητα ούτε και οι ποινές που επιβλήθηκαν σε βάρος αυτών.

Παρά τις ενέργειες αυτές της κινεζικής κυβέρνησης, ακόμα υφίστανται καταγγελίες για συνέχιση των ανωτέρω πρακτικών, με αποτέλεσμα να είναι αμφίβολο εάν τελικά όντως η Κίνα έχει συμμορφωθεί προς τις επιταγές του διεθνούς δικαίου. Χαρακτηριστική είναι η συνέντευξη του Διευθυντή της Επιτροπής Δωρεάς Οργάνων και Μεταμοσχεύσεων της Κίνας, στους Beijing Times, ο οποίος ανακοίνωσε το Δεκέμβριο 2014 ότι η δωρεά οργάνων των κρατουμένων που έχουν καταδικαστεί σε θανατική ποινή, εφόσον αποτελεί προϊόν γνήσιας βούλησής τους, θα προσμετράται ως εθελοντική δωρεά όπως στην περίπτωση οποιουδήποτε πολίτη, δεδομένου ότι και οι κρατούμενοι θεωρούνται πολίτες της Κίνας⁵⁰¹. Η συνέντευξη προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, διότι θεωρήθηκε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο η Κίνα παρακάμπτει πλαγίως την ανήθικη πρακτική της χρήσης οργάνων των εν λόγω φυλακισμένων, χαρακτηρίζοντάς τα ως προερχόμενα από «εθελοντές δότες-πολίτες». Υπόνοιες ότι η Κίνα συνεχίζει τις παράνομες πρακτικές έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς και από διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία, ενώ αντιδράσεις προκάλεσε νεότερη δήλωση του ιδίου, ως άνω, Διευθυντή το 2017, ο οποίος φέρεται να υποστήριζε πως «παρά την ύπαρξη μηδενικής ανοχής, σε μία τόσο μεγάλη χώρα πληθυσμού 1.3 δισεκατομμυρίων ανθρώπων, σίγουρα ο νόμος κάπου θα παραβιάζεται»⁵⁰².

2.4.5. Άτομα με πνευματικές δυσλειτουργίες

Παρά το ότι η στοχοποίηση ατόμων με πνευματική δυσλειτουργία είναι ευκολότερη σε σχέση με εκείνη ατόμων σε άρτια πνευματική κατάσταση, δεν υπάρχουν πολλές καταγεγραμμένες περιπτώσεις αφαίρεσης ή εμπορίας οργάνων με τέτοια θύματα. Επισημαίνεται μία, η οποία φέρεται να έλαβε χώρα στην Αργεντινή, στο κρατικό άσυλο ατόμων με πνευματικές δυσλειτουργίες Montes de Oca, στην επαρχία του Buenos Aires. Ειδικότερα, στις αρχές του 1990 υπήρχαν φήμες περί αφαίρεσης οργάνων από τους νεκρούς τρόφιμους του ασύλου. Τον Ιανουάριο 2000, ύστερα από έρευνα ομάδας ανθρωπολόγων, βρέθηκαν σωροί τροφίμων σε

⁵⁰⁰ «China admits death row organ use», BBC News, 26/08/2009, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8222732.stm>, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

⁵⁰¹ Βλ. Lavee J., Vivekanand J., «Organ transplantation in China: concerns remain», The Lancet, 2015; (385):855, (ημ. προσ. 27/04/2017). Ο Διευθυντής της Επιτροπής Δωρεάς Οργάνων και Μεταμοσχεύσεων της Κίνας φέρεται να δήλωσε: «Death-row prisoners are also citizens and have the right to donate organs...Once the organs from willing death-row prisoners are enrolled into our unified allocation system, they are then counted as voluntary donation from citizens; the so-called donation from death-row prisoners doesn't exist any longer».

⁵⁰² Βλ. Griffiths J., «Report: China still harvesting organs from prisoners at a massive scale», 25/06/2016, CNN, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://edition.cnn.com/2016/06/23/asia/china-organ-harvesting/>, (ημ. προσβ. 27/04/2017), Kirchgaessner S., «China may still be using executed prisoner's organs, official admits», The Guardian, 07/02/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/07/china-still-using-executed-prisoners-organs-transplants-vatican>, (ημ. προσβ. 27/04/2017), καθώς και Samuels G., «China carrying out over 60,000 illegal organ transplants annually, report finds», The Independent, 29/06/2016, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-carrying-out-millions-of-illegal-organ-transplants-annually-report-finds-a7107091.html>, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

βάλτο κοντά στο άσυλο, ωστόσο, λόγω της προχωρημένης αποσύνθεσης, δεν κατέστη δυνατό να εξακριβωθεί εάν είχαν όντως αφαιρεθεί όργανα⁵⁰³.

Στο πλαίσιο πάντως συνεντεύξεων με το προσωπικό του ασύλου, έγινε αναφορά στις πρωτόγονες συνθήκες διαβίωσης των τροφίμων, με το διευθυντή της κλινικής να κατηγορείται ότι αφαιρούσε αίμα από εκείνους για να το χρησιμοποιεί στην ιδιωτική του κλινική και προωθούσε συνενυρέσεις μεταξύ τους, ώστε να εμπορεύεται τα βρέφη. Επιπλέον, κατηγορήθηκε ότι αφαιρούσε τους κερατοειδείς χιτώνες από τους νεκρούς τρόφιμους, προμηθεύοντας με αυτούς το νοσοκομείο Pedro Laglezye στο Buenos Aires. Μάλιστα, κατά τη θητεία του εν λόγω διευθυντή, το άσυλο παρείχε το 90% του αποθέματος της Εθνικής Τράπεζας Οφθαλμών, οι περισσότεροι, δε, φάκελοι των ασθενών ήταν σφραγισμένοι με την επισήμανση «δότης οργάνων». Παρά τη σύλληψη του διευθυντή, η υπόθεση δεν προχώρησε λόγω θανάτου του την ημέρα της κατάθεσής του ενώπιον του δικαστηρίου. Ο εκσυγχρονισμός του ασύλου ξεκίνησε το 2004, ωστόσο, παρά το ότι πολλοί τρόφιμοι μεταφέρθηκαν σε άλλες εγκαταστάσεις, τα ίχνη περίπου 800 ασθενών έχουν χαθεί καθώς δεν βρέθηκαν ούτε στα σπίτια τους ούτε σε άλλες κλινικές⁵⁰⁴.

2.5. Συνέπειες εμπορίας οργάνων

2.5.1. Σε ατομικό επίπεδο

Οι συνέπειες που απορρέουν από την απόφαση του δότη να πουλήσει κάποιο όργανό του είναι αρνητικές για την υγεία του, σωματική και ψυχολογική: Όπως έχει επισημανθεί, οι δότες δεν ενημερώνονται για τις ενδεχόμενες επιπλοκές κατά τη διάρκεια της μεταμόσχευσης ή εξαπατώνται στο να πιστέψουν ότι πρόκειται για μία γρήγορη, ακίνδυνη επέμβαση μετά από την οποία μπορούν να συνεχίσουν να δουλεύουν, επιστρέφοντας άμεσα στην καθημερινότητά τους⁵⁰⁵. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών παρουσιάζει επιπλοκές που προέρχονται από λοιμώξεις εντός της κλινικής, όπου έλαβε χώρα η μεταμόσχευση, οι οποίες μπορεί να οφείλονται, μεταξύ άλλων, στη χρήση μη αποστειρωμένων ιατρικών εργαλείων ή την έλλειψη υγιεινής. Για τις επιπλοκές αυτές οι δότες δεν λαμβάνουν καμία φαρμακευτική αγωγή εκτός ίσως από κάποια παυσίπονα, καθώς η ίδια (συνήθως ιδιωτική) κλινική φροντίζει για την απομάκρυνσή τους με συνοπτικές διαδικασίες, ώστε να πραγματοποιηθούν οι επόμενες μεταμοσχεύσεις.

Οι ανωτέρω επιπλοκές επιδεινώνονται από την ήδη φτωχή διατροφή, το ταλαιπωρημένο ανοσοποιητικό σύστημα των δοτών, καθώς και την αδυναμία πρόσβασης των τελευταίων σε επαρκή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη λόγω άσχημης οικονομικής κατάστασης. Ιδίως οι κάτοικοι των αναπτυσσόμενων χωρών, σε κάποιες περιπτώσεις, δεν έχουν καν πρόσβαση σε καθαρό νερό, ενώ το διαιτολόγιό τους είναι περιορισμένο, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ακόμα πιο σοβαρών κινδύνων για τον ήδη εξασθενημένο από τη χειρουργική επέμβαση οργανισμό τους. Κατά συνέπεια, αυξάνονται και οι αντίστοιχες πιθανότητες να πληγούν από μεταδοτικές

⁵⁰³ Βλ. Scheper-Hughes N., «The ends of the body: Commodity Fetishism and the Global Traffic in Organs», SAIS Review of International Affairs, 2002; 22(1):71, καθώς και της ίδιας, «The ghosts of Montes de Oca: Buried subtext of Argentina's dirty war», The Americas, Quarterly Review of Latin American History, 2015; 72(2):188.

⁵⁰⁴ Βλ. Farfán E., «A 'Petite Dirty War' on the Mentally Ill in Argentina», 2008, <https://clas.berkeley.edu/sites/default/files/shared/docs/2008-09-22-ElizabethFarfanArticle.pdf>, (ημ.προσβ. 29/05/2018).

⁵⁰⁵ Βλ. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in human beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and findings», όπ.π. σελ. 31.

ασθένειες, οι οποίες θα μπορούσαν να προκαλέσουν σημαντική βλάβη στο υπολειπόμενο νεφρό τους. Η άσχημη οικονομική κατάσταση των δοτών ευθύνεται και για την απουσία μετεγχειρητικού ελέγχου και επαναληπτικών ιατρικών εξετάσεων, που κανονικά είναι αναγκαίες για τη συστηματική παρακολούθηση της υγείας τους. Ο δότης που δεν λαμβάνει μετεγχειρητική ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συχνά δεν έχει το σθένος και τη φυσική αντοχή να επιστρέψει στην εργασία του. Στην περίπτωση αυτή, η σύζυγος ή άλλα μέλη της οικογένειας, ακόμα και παιδιά, αναγκάζονται να δουλέψουν προς κάλυψη των οικογενειακών αναγκών, με αποτέλεσμα η οικογένεια να βρίσκεται ουσιαστικά σε χειρότερη οικονομική κατάσταση από εκείνη πριν τη λήψη της απόφασης για την πώληση του οργάνου.

Οι λήπτες οργάνων, από την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζουν πάντα τον κίνδυνο να λάβουν όργανο που έχει ήδη πληγεί από κάποια μεταδοτική ασθένεια, λόγω προηγούμενου ανεπαρκούς ή και ανύπαρκτου ιατρικού ελέγχου. Έχουν αναφερθεί περιπτώσεις ληπτών που υπεβλήθησαν σε μεταμοσχεύσεις εκτός εθνικών συνόρων και επέστρεψαν παρουσιάζοντας AIDS, ιογενή ηπατίτιδα, φυματίωση, ελονοσία και άλλες μολυσματικές ασθένειες. Το γεγονός, δε, ότι η μεταμόσχευση πραγματοποιείται εκτός εθνικού συστήματος ασφάλισης έχει ως αποτέλεσμα να μη χορηγούνται πάντα στο λήπτη, κατά την έξοδό του από την κλινική, τα απαιτούμενα ιατρικά έγγραφα ή αντίγραφα εξετάσεων, με αποτέλεσμα, σε περίπτωση επιπλοκών, ο ιατρός που θα αναλάβει τη θεραπεία του να μην έχει πλήρη εικόνα της κατάστασης⁵⁰⁶. Ο πιο μεγάλος, ωστόσο, κίνδυνος στην περίπτωση των ληπτών δημιουργείται από το γεγονός ότι πρέπει να λαμβάνουν ειδική αγωγή, ώστε ο οργανισμός τους να μην απορρίψει το μόσχευμα μέσω του ανοσοποιητικού συστήματος. Η ειδική αυτή ανοσοκατασταλτική αγωγή καθιστά τον ίδιο τον οργανισμό ευάλωτο σε λοιμώξεις και ιούς, καθώς απενεργοποιεί την άμυνά του. Δεδομένου ότι πολλοί δότες στην Ασία και την Αφρική πάσχουν από AIDS, ηπατίτιδα, δάγκειο πυρετό και φυματίωση, το μόσχευμά τους θα μπορούσε να προκαλέσει ακόμη και το θάνατο σε λήπτες με οργανισμό χωρίς άμυνα⁵⁰⁷.

Σε επίπεδο ψυχολογικών συνεπειών και στο πλαίσιο αλληλεπίδρασης δότη-κοινωνικού περιβάλλοντος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα εθνογραφικής μελέτης που διεξήχθη σε 239 δότες οργάνων στην επαρχία Punjab στο ανατολικό Πακιστάν το 2009⁵⁰⁸. Σε μετεγχειρητικό στάδιο παρατηρήθηκαν «υψηλά επίπεδα άγχους, αϋπνία, απώλεια όρεξης και μια γενικευμένη έλλειψη ηρεμίας». Η πλειονότητα των δοτών μετάνιωσαν που πούλησαν τα όργανά τους και δεν θα συνιστούσαν σε κανέναν να προχωρήσει σε μια τέτοια πράξη, όσο μεγάλη και αν είναι η οικονομική του ανάγκη. Κάποιοι δότες ένιωθαν ντροπή και δεν ήθελαν κανείς από το περιβάλλον τους να μάθει ότι πούλησαν το νεφρό τους, λόγω βέβαιης αποδοκιμασίας τους. Έμφαση πρέπει να δοθεί στον παράγοντα του κοινωνικού στιγματισμού, ιδίως σε μικρές τοπικές κοινωνίες, ο οποίος μπορεί να οδηγήσει στο χαρακτηρισμό του δότη ως «σημαδεμένου» (λόγω της ουλής στο σημείο της αφαίρεσης του νεφρού), αποστερώντας του μέχρι και τη δυνατότητα γάμου. Αποδέκτες του στιγματισμού μπορεί να είναι και τα παιδιά του δότη, ενώ ο στιγματισμός δύναται να εκδηλωθεί και ως απομόνωση από τον κοινωνικό περίγυρο, την εκκλησία και τους φίλους. Σε έρευνες, δε, που πραγματοποιήθηκαν στη Μολδαβία, επισημάνθηκε ο αποκλεισμός των δοτών από την τοπική Ορθόδοξη Εκκλησία, οι σχεδόν ανύπαρκτες προοπτικές γάμου, καθώς και η αποξένωση των δοτών από την ίδια τους την οικογένεια, ενώ αναφέρθηκαν και

⁵⁰⁶ Βλ. Turner L., «Commercial Organ Transplantation in the Philippines», όπ.π. σελ. 194-195.

⁵⁰⁷ Πέρα από τις ανωτέρω μεταδοτικές ασθένειες, επισημαίνεται και η πιθανότητα μετάδοσης του βακτηρίου NDM-1, το οποίο είναι ανθεκτικό στην αντιβίωση (superbug), βλ. Glazer S., «Organ trafficking, Can the smuggling of human organs be stopped? », όπ. π., σελ. 345.

⁵⁰⁸ Βλ. Rubab A., «Organ Trafficking: An examination of Pakistan's kidney Bazaar», όπ. π. σελ. 17.

περιπτώσεις ατόμων τα οποία, μετά την πώληση του νεφρού τους, εγκατέλειψαν τις οικογένειές τους και αυτοκτόνησαν.

Τέλος, οι δότες παρουσίασαν συμπτώματα κατάθλιψης, συνειδητοποιώντας ότι η κατάσταση της υγείας τους επιδεινώθηκε και μαζί με αυτή και η οικονομική τους κατάσταση, εξαιτίας της αδυναμίας τους να εργαστούν. Δεδομένου, λοιπόν, ότι το μέσο εισόδημά τους συρρικνώθηκε, οι οικογένειες αυτές εξακολουθούσαν να έχουν χρέη, με επακόλουθη την αύξηση του αριθμού όσων διαβιούσαν κάτω από το όριο της φτώχειας. Περαιτέρω έρευνες σε δότες που πούλησαν το νεφρό τους στο Ιράν, την Ινδία, τη Μολδαβία και τις Φιλιππίνες έδειξαν ότι οι τελευταίοι συχνά δεν έβρισκαν ούτε εργασία, καθώς οι εργοδότες προτιμούσαν πιο δυνατά και υγιή άτομα. Μη μπορώντας να αντέξουν τη σκληρή χειρωνακτική εργασία που έκαναν πριν τη μεταμόσχευση, οι δότες που είχαν αναλάβει γεωργικές και οικοδομικές εργασίες έμειναν άνεργοι. Στη Μολδαβία, τα άτομα που πούλησαν το νεφρό τους, ανέφεραν ότι χρειάστηκε να χρησιμοποιήσουν τα χρήματα που κέρδισαν από τη μεταμόσχευση για να προσλάβουν άλλους να κάνουν τη βαριά αγροτική εργασία, που εκείνα πλέον δεν μπορούσαν να κάνουν⁵⁰⁹.

Στις Φιλιππίνες, δότες παραπονέθηκαν ότι πάσχουν από υπέρταση και νεφρική ανεπάρκεια, ενώ ελάχιστοι ήταν αυτοί που είδαν κάποιον ιατρό ή έλαβαν μετεγχειρητική φροντίδα, καθώς είτε δεν είχαν χρήματα, είτε αρνήθηκαν από φόβο μη χαρακτηριστούν αδύναμοι ή ανάπηροι. Η, δε, αστυνομία στην επαρχία Punjab στο ανατολικό Πακιστάν ανέφερε ότι οι δότες δεν έλαβαν καμία μετεγχειρητική φροντίδα, αντίθετα τους έδωξαν από το νοσοκομείο μία εβδομάδα μετά την εγχείρηση απειλώντας τους με φυλάκιση ως συνεργούς σε παράνομες μεταμοσχεύσεις οργάνων, με αποτέλεσμα το θάνατο έξι ατόμων. Οι αντίστοιχες αρχές στις Φιλιππίνες ανέφεραν ότι λόγω έλλειψης μετεγχειρητικής φροντίδας, πολλοί φτωχοί ασθενείς παρουσίασαν προβλήματα υγείας όπως υπέρταση και ουρολοίμωξη.

Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξε και η προαναφερθείσα έκθεση της COFS-India⁵¹⁰, καθώς το 89% των Ινδών δήλωσε ότι η κατάσταση της υγείας τους επιδεινώθηκε μετά τη νεφρεκτομή, επιδείνωση που οφείλεται όχι μόνο στην ανεπαρκή ιατρική παρακολούθηση αλλά και στις δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης. Σχεδόν όλοι οι δότες παραπονέθηκαν για πόνο στο σημείο της τομής, αδυναμία για βαριές χειρωνακτικές εργασίες, απώλεια όρεξης, πρήξιμο των κάτω άκρων, αϋπνίες και μεγάλη κόπωση. Επιπλέον, σε ψυχολογικό επίπεδο, βίωναν άγχος, ενοχές, κατάθλιψη και συνεχή φόβο ότι λόγω της αφαίρεσης του νεφρού θα πεθάνουν. Σχεδόν το 43% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι η απώλεια του νεφρού τους είχε ταυτόχρονα ως συνέπεια και την απώλεια της αξιοπρέπειάς τους, καθώς αποτέλεσαν αντικείμενο χλευασμού από οικογένεια, φίλους και κοινότητα. Η πλειονότητα των ερωτηθέντων (78%) δεν έλαβε μετεγχειρητική ιατρική φροντίδα, ενώ πολλοί φοβήθηκαν να απευθυνθούν σε ιατρό, αρκούμενοι σε παυσίπονα από το τοπικό φαρμακείο. Το 89% δήλωσε ότι δεν μπόρεσε να επιστρέψει στις βαριές χειρωνακτικές εργασίες μετά τη νεφρεκτομή, με αποτέλεσμα, λόγω της απώλειας εισοδήματος, τη συσσώρευση μεγαλύτερου χρέους. Μόνο το 4% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι μπόρεσε να αποπληρώσει το χρέος του με το οικονομικό αντίτιμο που έλαβε από την πώληση του νεφρού του. Η έκθεση αναφέρει ότι όλοι οι ερωτηθέντες μετάνιωσαν για την απόφαση να πουλήσουν το νεφρό τους και δεν θα το πρότειναν ως λύση.

⁵⁰⁹ Βλ. Aronowitz A., Isitman E., «Trafficking of human beings for the purpose of organ removal: Are (international) legal instruments effective measures to eradicate the practice? », *όπ. π.*, σελ. 81.

⁵¹⁰ Βλ. Budiani-Saberi D., Kallakurichi R.R., Findley K.C., Kerketta P., Anand V., «Human Trafficking for Organ Removal in India: A victim-centered, evidence-based report», *Transplantation* 2014;97(4):382.

Παρόμοια συμπεράσματα εξάγονται και από την προαναφερθείσα Έκθεση της οργάνωσης COFS-Egypt⁵¹¹, σύμφωνα με την οποία και τα δώδεκα άτομα που ερωτήθηκαν ανέφεραν επιδείνωση της υγείας τους, αδυναμία για βαριές χειρωνακτικές εργασίες, γενική κόπωση και πόνο στο σημείο της τομής. Η οικονομική τους κατάσταση χειροτέρευσε καθώς από τα τέσσερα θύματα που έλαβαν αντίτιμο για την πώληση του νεφρού τους, τα τρία δαπάνησαν σχεδόν ολόκληρο το χρηματικό ποσό για ιατρικούς λόγους. Σε ψυχολογικό επίπεδο, όλα τα θύματα χαρακτήρισαν την εμπειρία τους ως τραυματική, μετανιώνοντας για την απόφασή τους. Ταυτόχρονα, αναφέρθηκαν στο στιγματισμό τους, δεδομένου ότι από τα εννέα άτομα που προσπάθησαν να μιλήσουν σε κάποιον συγγενή τους, τα πέντε το μετάνιωσαν. Ένα από αυτά αναφέρει ότι, λόγω στιγματισμού, διαλύθηκε ο επικείμενος αρραβώνας του, όταν η οικογένεια της νύφης πληροφορήθηκε το γεγονός [στη σουδανική κοινότητα η πώληση οργάνου, ακόμα και λόγω απόγνωσης, θεωρείται αμαρτία (haram) και επονείδιστη πράξη]⁵¹².

Συμπερασματικά, η προσήλωση των δωτών στο οικονομικό αντίτιμο για την πώληση ενός οργάνου τους επισκιάζει κάθε αντικειμενική αξιολόγηση των ενδεχομένων επιπλοκών τόσο σε ατομικό επίπεδο (υγεία, ψυχολογία, ικανότητα προς εργασία) όσο και σε κοινωνικό (στιγματισμός, απομόνωση). Οι δότες, σε σχετικές συνεντεύξεις, έχουν να επισημάνουν μόνο αρνητικές συνέπειες (επιδείνωση υγείας⁵¹³, κατάθλιψη, ντροπή, συσσώρευση χρεών, κοινωνικός στιγματισμός, κτλ). Αρνητικές είναι και οι συνέπειες για τους λήπτες οργάνων (αν και οι τελευταίες δεν έχουν τύχει αντίστοιχης επισταμένης διερεύνησης), συμπεριλαμβανομένων των μετεγχειρητικών επιπλοκών, της εμφάνισης μετεγχειρητικής κήλης, εμφραγμάτων του μυοκαρδίου, στεροειδούς διαβήτη, μεταδοτικών ασθενειών από μολυσμένα μοσχεύματα (AIDS, Ηπατίτιδα Β) και της απόρριψης των τελευταίων από τον οργανισμό τους⁵¹⁴. Λόγω των εξαιρετικά επικίνδυνων επιπλοκών που μπορεί να έχει μία παράνομη μεταμόσχευση στην υγεία των ληπτών, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν ακόμα και στο θάνατο, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι και οι λήπτες πρέπει να θεωρούνται θύματα εμπορίας οργάνων. Εξάλλου, οι τελευταίοι θα μπορούσαν να παράσχουν ουσιώδη συνδρομή ως μάρτυρες κατηγορίας, καθώς ενδέχεται να γνωρίζουν όχι μόνο τις συμφωνηθείσες αμοιβές αλλά και τα εμπλεκόμενα στην αγοραπωλησία άτομα⁵¹⁵.

2.5.2. Σε επίπεδο κράτους

Σε επίπεδο κρατικής πολιτικής (κοινωνική πρόνοια) ζήτημα τίθεται ως προς την αποζημίωση που θα παράσχουν οι ασφαλιστικοί φορείς στον ασθενή-λήπτη που ταξιδεύει εκτός

⁵¹¹ Βλ. COFS-Egypt, «Sudanese victims of organ trafficking in Egypt», A preliminary evidence-based, victim-centered report, ό.π. σελ. 21-22.

⁵¹² Στην έκθεση αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι: «I told my family and they were very angry. The family of the girl who I was engaged found out, and said they didn't want me to marry her anymore».

⁵¹³ Βλ. Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», ό.π., σελ. 62-63, με αναφορά ότι παρατηρήθηκε επιδείνωση της υγείας των δωτών σε ποσοστό από 58% μέχρι και 86% των περιπτώσεων και με παράγοντα επιβάρυνσης την ήδη φτωχή διατροφή.

⁵¹⁴ Ομοίως, σελ. 63, με την επισήμανση ότι τα στοιχεία για την πρόοδο της υγείας των ληπτών είναι αντιφατικά, καθώς υπάρχουν μελέτες που δείχνουν ανάρρωση παρόμοια με εκείνη ασθενούς υπό μεταμόσχευση στη χώρα του, χωρίς, δηλαδή, να ταξιδεύει στο εξωτερικό και μελέτες που παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά επιβίωσης ασθενών/μοσχευμάτων και μεγαλύτερη συχνότητα επιπλοκών.

⁵¹⁵ Βλ. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in human beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and findings», ό.π. σελ. 29, 31, καθώς και European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», ό.π. σελ. 26-27.

εθνικών συνόρων, προς ανεύρεση κατάλληλου μοσχεύματος. Θα πρέπει ο κρατικός ασφαλιστικός φορέας να αποζημιώνει το λήπτη οργάνου για μια, ενδεχομένως, παράνομη μεταμόσχευση που λαμβάνει χώρα στο εξωτερικό; Επιπλέον, οφείλει να καλύπτει τα έξοδα ιατρικών εξετάσεων που διενεργούνται στο πλαίσιο παρακολούθησης της ανάρρωσης ασθενούς, που έχει υποβληθεί σε μια τέτοια μεταμόσχευση (follow up care); Τέλος, σε περίπτωση, δωρεάς οργάνων που δεν υποκρύπτει εμπορία, πρέπει να προβλέπεται κάποια αποζημίωση για το δότη ή πρέπει να απαγορεύεται ως οικονομικό αντίτιμο; Στα ανωτέρω ζητήματα προστίθεται και ο παράγοντας της κοινωνικής αδικίας από την απόφαση εύπορων ιδιωτών να παρακάμπτουν τις εθνικές λίστες προς μεταμόσχευση (οι οποίες, ομολογουμένως, χαρακτηρίζονται συχνά από μακρόχρονη αναμονή), πραγματοποιώντας τη χειρουργική επέμβαση στο εξωτερικό. Οι τελευταίοι, επιστρέφοντας στην πατρίδα τους, υποβάλλουν αίτηση προς τον αρμόδιο ασφαλιστικό φορέα για να τους επιστραφούν οι καταβληθείσες ιατρικές δαπάνες και τα νοσήλεια. Δεν είναι, δε, τυχαίο, ότι οι περιπτώσεις εμπορίας οργάνων που έρχονται στο φως επηρεάζουν δυσμενώς το θεσμό της δωρεάς οργάνων, καθώς η κοινωνία εκφράζει δυσπιστία απέναντι σε οποιαδήποτε αλτρουιστική πράξη δωρεάς, βλέποντας έμπρακτα να εμφανίζονται κοινωνικές ανισότητες ως προς την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες κάθε κράτους απέναντι στην εμπορία οργάνων οφείλουν να εμπεριέχουν αυστηρές πολιτικές ελέγχου αναφορικά με την κρατική αποζημίωση των δαπανών που συνεπάγεται μια διενεργούμενη στο εξωτερικό μεταμόσχευση, ιδίως όταν υπάρχουν υπόνοιες για παράνομη αγοραπωλησία οργάνου. Η αναβάθμιση του δημοσίου συστήματος ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, η διενέργεια αυστηρότερων ελέγχων για την ιχνηλασιμότητα των μοσχευμάτων και τη διαφάνεια των δεδομένων που αφορούν τους καταγεγραμμένους σε λίστες αναμονής ασθενείς, η απαγόρευση επιστροφής δαπανών σε περίπτωση παράνομης μεταμόσχευσης που έλαβε χώρα στο εξωτερικό, η άρνηση κάλυψης των ιατρικών κονδυλίων που θα συνεπαγόταν μια σειρά παρακολουθηματικών εξετάσεων ασθενούς που υπεβλήθη σε παράνομη μεταμόσχευση (follow up care), καθώς και η ενδεχόμενη πρόβλεψη οικονομικών κινήτρων για τη δωρεά ενός οργάνου είναι κάποιες από τις πολιτικές που προωθούνται προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά το ζήτημα. Κριτήριο βέβαια είναι η εκάστοτε κρατική πολιτική αποζημίωσης, η οποία ποικίλλει.

Στο πλαίσιο πάντα της αλτρουιστικής δωρεάς οργάνων, πρέπει να αποσαφηνισθεί πρώτα η ίδια η έννοια των δαπανών για ένα ζώντα δότη οργάνου, οι οποίες κατηγοριοποιούνται σε άμεσες και έμμεσες⁵¹⁶: Άμεσες δαπάνες αποτελούν τα έξοδα μετακίνησης (αεροπλάνο, τρένο, πλοίο, λεωφορείο, ταξί, έξοδα διαβατηρίου, visa, ενοικίαση αυτοκινήτου, έξοδα για στάθμευση), διαμονής (έξοδα διανυκτέρευσης και γεύματα σε περίπτωση που υπήρξαν συναντήσεις εκτός πόλης, νοσηλεία και παραμονή μέχρι την επαρκή ανάρρωση), υπεραστικών τηλεφωνημάτων (τηλεφωνήματα προς το κέντρο μεταμοσχεύσεων για πληροφορίες, τηλεφωνήματα προς την οικογένεια κατά τη διάρκεια της νοσηλείας), καθώς και οι ίδιες οι ιατρικές δαπάνες (τα φάρμακα που χορηγήθηκαν ανά δοσολογία, τύπο και χρονική διάρκεια). Έμμεσες δαπάνες είναι η απώλεια εισοδήματος λόγω πραγματοποίησης ιατρικών εξετάσεων, νοσηλείας και ανάρρωσης (δηλαδή το εισόδημα το οποίο υπό φυσιολογικές συνθήκες θα κέρδιζε ο ασθενής από την εργασία του, ακόμα και ως αυτοαπασχολούμενος), καθώς και οι δαπάνες για τη συντήρηση του

⁵¹⁶ Βλ. Klarenbach S., Vlaicu S., Garg A., Yang R., Clark K., Dempster T., Donor Nephrectomy Outcomes Research (DONOR) Network, «A Review of the economic implications of living organ donation: Donor perspectives and policy considerations», 16/01/2006, σελ. 2, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://professionaleducation.blood.ca/sites/msi/files/Economic_Living_Organ_Donor_Klarenbach.pdf, (ημ. προσβ. 28/04/2017).

νοικοκυριού (για παράδειγμα πρόσληψη οικιακής βοηθού για όσο καιρό αναρρώνει ο ασθενής) ή για τη φροντίδα άλλου μέλους της οικογένειας (πρόσληψη οικιακής βοηθού για τη φροντίδα ανήλικου παιδιού ή ατόμου μεγάλης ηλικίας), του οποίου κανονικά τη μέριμνα έχει ο ασθενής, αλλά λόγω ιατρικής κατάστασης δεν δύναται να αναλάβει για ένα χρονικό διάστημα.

Υπάρχουν κράτη που προβλέπουν ρητά κάποια οικονομική αποκατάσταση των δοτών (έστω και μερική) και κράτη που την απαγορεύουν, ενώ επισημαίνεται και η θέση διεθνών φορέων⁵¹⁷. Για παράδειγμα, κατά πάγια γραμμή του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι ανήθικο και για το δότη και για το λήπτη να επωφελούνται οικονομικά από τη διαδικασία μεταμόσχευσης, ωστόσο, κάποιες μορφές αποζημίωσης (για παράδειγμα εκείνη που καλύπτει την απώλεια εισοδήματος) δεν θεωρούνται οικονομικό όφελος, οπότε είναι επιτρεπτές. Στο πλαίσιο της Γενικής Συνέλευσης της Παγκόσμιας Ιατρικής Ένωσης (World Medical Association) στο Εδιμβούργο τον Οκτώβριο 2000 έλαβε χώρα παρόμοια διάκριση, μεταξύ, αφενός, της απαγόρευσης πληρωμής για όργανα και ιστούς που προορίζονται για μεταμόσχευση ή δωρεά, και, αφετέρου, της πρόβλεψης εύλογης αποζημίωσης για δαπάνες αναφορικά με την ανεύρεση, μεταφορά, επεξεργασία και συντήρηση. Τέλος, κατά την Αμερικανική Ιατρική Ένωση, αν και δεν είναι ηθική η συμμετοχή σε μια διαδικασία, όπου θα ενθαρρύνεται ο δότης να λάβει πληρωμή για κάποιο όργανό του, είναι εύλογο να υπάρξει αποζημίωσή του αναφορικά με τις αναγκαίες δαπάνες που συνδέονται με την αφαίρεση οργάνου του.

Όσον αφορά την πολιτική των εκάστοτε κρατών, σε χώρες όπως, για παράδειγμα, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιαπωνία και το Μαρόκο προβλέπεται νομοθετικά η υποχρεωτική αποζημίωση των δοτών οργάνων για δαπάνες που αφορούν το ταξίδι και τη διαμονή τους (στη Γαλλία προβλέπεται κρατική αποζημίωση και για την απώλεια εισοδήματος, αν και δεν ορίζεται με ξεκάθαρο τρόπο). Αντίθετα, σε άλλες χώρες απαγορεύεται η αποζημίωση οποιασδήποτε μορφής, καθώς δίνεται έμφαση στον αλτρουιστικό χαρακτήρα της δωρεάς οργάνων. Ενδεικτικά, η αποζημίωση του δότη απαγορεύεται ρητά στην Πορτογαλία, στη Σλοβακία, στην Τουρκία και στην Ουγγαρία. Στην Αργεντινή, αν και δεν υπάρχει σχετική νομοθεσία που να επιτρέπει την αποζημίωση του δότη, οι ιατρικές δαπάνες καλύπτονται από το κράτος (παρόμοια πολιτική υφίσταται και στη Νότια Αφρική)⁵¹⁸, ενώ στη Μεγάλη Βρετανία επιτρέπεται, χωρίς να είναι υποχρεωτική, η κρατική αποζημίωση των δαπανών που σχετίζονται με το ταξίδι, τη διαμονή και την απώλεια εισοδήματος μέχρι ένα προβλεπόμενο ετήσιο ποσό.

Άξια αναφοράς είναι η περίπτωση του Ισραήλ, όπου επιτρέπεται η αποζημίωση του δότη από το κράτος για χρέη που δημιουργήθηκαν κατά τη διαδικασία της δωρεάς. Το σχετικό πρόγραμμα αποζημίωσης τέθηκε σε ισχύ τον Αύγουστο 2010 και παρέχει στο δότη απολεσθέντες μισθούς σαράντα ημερών και επιπλέον αποζημίωση έως και πέντε έτη μετά τη χειρουργική επέμβαση (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ασφάλιση αναπηρίας, ασφάλεια ζωής, πέντε συνεδρίες σε ψυχολόγο, έξοδα μεταφοράς, κτλ). Η αποζημίωση χορηγείται από το εθνικό κέντρο μεταμοσχεύσεων υπό την επίβλεψη του ισραηλινού υπουργείου υγείας, ενώ από τον Απρίλιο 2012 προτεραιότητα, σε περίπτωση που χρειαστούν μεταμόσχευση, δίνεται στους ισραηλινούς πολίτες που είναι εγγεγραμμένοι ως δωρητές οργάνων και στους πρώτου βαθμού συγγενείς τους.

Στη Σιγκαπούρη, δεδομένου ότι δεν προβλέπεται κρατική αποζημίωση, επιτρέπεται απευθείας στους λήπτες οργάνων να αποζημιώνουν τους δότες. Η αποζημίωση αυτή δεν λογίζεται ως οικονομικό κέρδος για το δότη αλλά ως επιστροφή χρημάτων για τις δαπάνες που ο

⁵¹⁷ Ομοίως, όπ.π., σελ. 4-5.

⁵¹⁸ Ομοίως, όπ.π., σελ. 5, με παράθεση σχετικών πινάκων χωρών.

τελευταίος έκανε (μετάβαση, απώλεια εισοδήματος, αναμενόμενο κόστος μιας μακρόχρονης ιατρικής φροντίδας). Εάν ο λήπτης δεν δύναται να αποζημιώσει το δότη μπορεί να ζητήσει τη συνδρομή κοινωφελών οργανώσεων. Στη Σαουδική Αραβία, οι δότες οργάνων λαμβάνουν χρηματικό ποσό από την κυβέρνηση ως οικονομικό έπαθλο, με ισόβια ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ενώ προσπάθειες γίνονται ώστε να υπάρξει αποζημίωση και για τις μη ιατρικές τους δαπάνες (ταξίδι, διαμονή, απολεσθέν εισόδημα). Στην Αυστραλία, τον Ιούλιο 2013 η κυβέρνηση εφάρμοσε ένα διετές πιλοτικό πρόγραμμα για την αποζημίωση του απολεσθέντος εισοδήματος των δωρητών οργάνων, παρέχοντάς τους εξαήμερη άδεια μετ' αποδοχών και ωριαία αποζημίωση μέχρι συγκεκριμένο ποσό⁵¹⁹.

Τέλος, αναφορικά με την Ελλάδα, στο Ν.3984/2011 στο άρθρο 5 παρ. 1 απαγορεύεται η παροχή οικονομικού ανταλλάγματος για τη δωρεά του οργάνου, διαχωρίζοντας όμως, στην παρ. 2, από την έννοια αυτού τις περιπτώσεις δαπανών και αποζημιώσεων του άρθρου 6, καθώς και την οφειλόμενη αποζημίωση σε περίπτωση σφάλματος κατά τη διαδικασία της αφαίρεσης οργάνου και μεταμόσχευσης. Επιπροσθέτως, στο άρθρο 6 παρ. 1 περιορίζεται αυστηρά η παρεχόμενη αποζημίωση στην αντιστάθμιση των δαπανών και την απώλεια εισοδήματος που σχετίζονται με τη δωρεά, ώστε να μη δημιουργείται οικονομικό κίνητρο ή όφελος για το δυνητικό δότη. Στη, δε, παρ. 2 του ίδιου άρθρου γίνεται σχετική διάκριση δαπανών ανάλογα με το εάν ο δότης είναι ζωντανός ή έχει αποβιώσει⁵²⁰.

Οι ανωτέρω χώρες με πολιτική αποζημίωσης των δωρητών θέτουν, βέβαια, ως προϋπόθεσή της τον αλτρουιστικό χαρακτήρα της δωρεάς. Το πότε μια δωρεά οργάνου αποτελεί αλτρουιστική πράξη κατ' ουσία και όχι κατ' επίφαση πρέπει να ερευνάται κάθε φορά, καθώς αποτελεί το κριτήριο για το χαρακτηρισμό μιας μεταμόσχευσης ως παράνομης ή όχι και το διαχωρισμό της ίδιας της δωρεάς από την εμπορία οργάνων. Ως εκ τούτου, κάθε κράτος οφείλει να αυξήσει τους ελέγχους μοσχευμάτων καθιστώντας αυστηρότερες τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα η δωρεά του οργάνου (ώστε να μην υποκρύπτεται συναλλαγή), η καταγραφή του μοσχεύματος σε σχετικό μητρώο και ο εντοπισμός του δότη. Σε κάθε, πάντως περίπτωση, η εμπορία οργάνων δεν προσβάλλει μόνο την κοινωνική ισότητα με την έννοια της ισότιμης πρόσβασης των πολιτών στις μεταμοσχευτικές υπηρεσίες, αλλά και την ίδια την εικόνα της δωρεάς ως πράξης αλτρουισμού, επηρεάζοντας αναπόφευκτα προς το δυσμενέστερο και τις προσπάθειες προσέγγισης των οικογενειών των θανόντων εν δυνάμει δοτών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ ειδησεογραφικής κάλυψης υποθέσεων εμπορίας οργάνων και του αριθμού δωρεών αποτελεί η περίπτωση της Ισπανίας, με την απονομή του βραβείου «Juan Carlos I», το 1996, σε βραζιλιάνο ρεπόρτερ για μια σειρά άρθρων σχετικά με την εμπορία οργάνων στη Λατινική Αμερική. Παρά το ότι δεν αποδείχθηκε ποτέ εάν οι ιστορίες αυτές ήταν πραγματικές, ο αντίκτυπος από τις σχετικές δημοσιεύσεις ήταν τέτοιος που προκάλεσε προσωρινή πτώση στον αριθμό δωρεών στην Ισπανία από θανόντες

⁵¹⁹ Βλ. Murphy M., «Living donor compensation in Israel, Singapore, Saudi Arabia and Australia», 21/02/2014, <http://www.stoporgantraffickingnow.org/wp-content/uploads/2014/05/Living-donor-practices-several-countries-compared.pdf>, (ημ. προσβ. 27/04/2017).

⁵²⁰ Στην πρώτη περίπτωση (παρ. 3), οι δαπάνες αφορούν ιδίως «α) τις ιατρικές και παραϊατρικές πράξεις πριν και μετά την αφαίρεση οργάνου, β) τη φαρμακευτική αγωγή, γ) τα υλικά μέσα αποκατάστασης της υγείας ή ανακούφισης, δ) τη νοσηλεία πριν και μετά την αφαίρεση οργάνου, ε) την απασχόληση αποκλειστικής νοσοκόμας, στ) τα έξοδα μετακίνησης προς τον Οργανισμό Αφαίρεσης και διαμονής του δότη, ζ) κάθε θετική ζημία εξαιτίας της αποχής από την εργασία του και η) αμοιβές για εργασία που στερήθηκε, προκειμένου να προετοιμαστεί και να πραγματοποιηθεί η αφαίρεση και να αποκατασταθεί η υγεία του». Στη δεύτερη περίπτωση (παρ. 4.), οι δαπάνες αφορούν ιδίως «α) τις ιατρικές και παραϊατρικές πράξεις πριν την αφαίρεση οργάνου και β) την αναγκαία νοσηλεία και μεταφορά για την αφαίρεση οργάνου».

δότες. Επομένως, η εμπορία οργάνων και η δημοσιοποίησή της φαίνεται να επηρεάζει την εμπιστοσύνη των κοινωνιών στο σύστημα των μεταμοσχεύσεων, προκαλώντας τους, μεταξύ άλλων, φόβο για κλοπή οργάνων, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να γυρίζουν την πλάτη τους στις δωρεές. Μάλιστα, η έλλειψη οργάνων, ως απόρροια της δυσπιστίας των πολιτών, δύναται να υπονομεύσει μακροπρόθεσμα κάθε κρατική προσπάθεια για επίτευξη αυτονομίας σε επίπεδο μοσχευμάτων⁵²¹.

⁵²¹ Βλ. Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», όπ.π., σελ. 63-64.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ ΣΤΙΣ POST-MORTEM ΜΕΤΑΜΟΣΧΕΥΣΕΙΣ

3. Σύγκριση συστημάτων εικαζόμενης συναίνεσης και ρητής συναίνεσης

Κάθε χώρα διαθέτει το δικό της θρησκευτικό και κοινωνικό υπόβαθρο, το οποίο αντανακλά στις πεποιθήσεις των κοινωνιών της ζητήματα όπως η ζωή, ο θάνατος και οι μεταμοσχεύσεις. Οι πεποιθήσεις αυτές κατά ένα μεγάλο μέρος, συνειδητά ή υποσυνείδητα, καθορίζουν τη στάση των πολιτών απέναντι στις μεταμοσχεύσεις, ιδίως αυτές που λαμβάνουν χώρα μετά το θάνατο του δότη. Κυρίως οι θρησκευτικές αντιλήψεις διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο, προσανατολίζοντας το νομοθέτη και την κοινή γνώμη σε θέσεις συχνά σύμφωνες με τις ήδη καταγεγραμμένες θρησκευτικές διδαχές. Ως απόρροια των ανωτέρω παραγόντων, και συχνά λόγω αντίθετων θρησκευτικών αρχών που κυριαρχούν στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, καθίσταται σε ορισμένα κράτη δυσχερής η αύξηση του αριθμού θανόντων δοτών.

Για παράδειγμα, βασική αρχή της διδασκαλίας του Θωμά Ακινάτη (Thomas Aquinas) είναι η θεώρηση του ανθρωπίνου σώματος ως αδιάσπαστου συνόλου⁵²². Κατά συνέπεια, η αφαίρεση μέρους/οργάνου του είναι ηθικά ανεπίτρεπτη καθώς το σώμα, ως σύνολο, είναι προορισμένο να δουλεύει σε αρμονία. Η αφαίρεση ενός υγιούς τμήματος θα παραβίαζε τη φυσική τάξη του συνόλου και για αυτό είναι *prima facie* μη αποδεκτή. Οι ιστορικές ρίζες της διδασκαλίας του Ακινάτη για τη βιολογική ολότητα του ανθρωπίνου σώματος εντοπίζονται στους αρχαίους χριστιανικούς κανόνες, οι οποίοι αποσκοπούσαν στη διατήρηση του ανθρωπίνου σώματος στη μετά θάνατον ζωή. Ειδικότερα, με βάση τον Ακινάτη, ο άνθρωπος υφίσταται ως φυσική ενότητα αποτελούμενη από βασικά μέρη, με το κάθε μέρος να υπάρχει και να λειτουργεί για το καλό του συνόλου⁵²³. Ο εκούσιος ακρωτηριασμός, δηλαδή η αφαίρεση/καταστροφή λειτουργικών τμημάτων, παραβιάζει τη φυσική αρμονία του βιολογικού συνόλου. Ωστόσο, υποστηρίζεται η άποψη ότι η αρχή της ακεραιότητας δεν ισχύει στην περίπτωση των πτωματικών μεταμοσχεύσεων, για το λόγο ότι με την επέλευση του θανάτου παύει κάθε υποχρέωση διαφύλαξης της αρμονίας του σώματος ως συνόλου, καθώς τα όργανα που αφαιρούνται από το θανόντα αποτελούν τρόπον τινά «πράγματα» (*res*), με αποτέλεσμα να μην τίθεται ζήτημα ηθικής.

Η διδασκαλία του Θωμά Ακινάτη αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα για το πώς η θρησκεία επηρεάζει τις αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου για τη μετά θάνατον ζωή, άρα και τις μεταμοσχεύσεις ως άρρηκτα συνδεδεμένες με εκείνη. Βέβαια, η πλειονότητα των θρησκειών δέχεται τη δωρεά οργάνων ως υπέρτατη πράξη αγάπης και αλτρουισμού. Μέχρι και ο Ισλαμισμός, ο οποίος απαγορεύει τη χρήση κάθε νεκρού σώματος (ακόμα και των ζώων) εισάγει

⁵²² Βλ. Cherry M., «Body parts and the Marketplace, Insights from Thomistic Philosophy», δημοσιευμένο σε Territo L.-Matteson R., *The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective*, όπ.π. σελ. 203-210.

⁵²³ Όπως αναφέρεται στο ξενόγλωσσο κείμενο (σελ.208): «*As Aquinas argues, since a member is part of the whole human body, it is for the sake of the whole, as the imperfect for the perfect....Accordingly so long as a member is healthy and retains its natural disposition, it cannot be cut off without injury to the whole body*».

σχετική εξαίρεση ως προς τη μεταμόσχευση οργάνων⁵²⁴. Ειδικότερα, με βάση το Κοράνιο, οι μεταμοσχεύσεις επιτρέπονται εφόσον υπάρχει συναίνεση του δότη και σεβασμός του ατόμου βάσει των αρχών του αλτρουισμού και της αγάπης προς το συνάνθρωπο, ενώ η αγοραπωλησία οργάνων απαγορεύεται αυστηρά, καθώς προσβάλλει την ανθρώπινη αξία. Την ίδια αντίληψη ενστερνίζεται και η Ρωμαιοκαθολική εκκλησία, η οποία θεωρεί τη δωρεά οργάνων ως πράξη ύψιστης αγάπης⁵²⁵. Αλλά και ο Ιουδαϊσμός διέπεται από τις ίδιες αρχές περί προστασίας της ανθρώπινης ζωής ως υψίστου αγαθού, όπως άλλωστε και της μέριμνας για τη θεραπεία και την ανάρρωση του αρρώστου. Παρά μάλιστα την απουσία ιουδαϊκών κειμένων με ρητή αναφορά στη μεταμόσχευση οργάνων, γίνεται δεκτό ότι η τελευταία επιτρέπεται, εφόσον λαμβάνει χώρα με σεβασμό στο ανθρώπινο σώμα και δεν επισπεύδει το θάνατο του δότη. Τέλος, η Εκκλησία της Ελλάδος, ως Ορθόδοξη εκκλησία, έχει ήδη αποφανθεί επί των μεταμοσχεύσεων σε σχετικό κείμενό της (συνεδρία της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδας, 07/10/1999) ως πράξεων υπέρβασης ατομικισμού και καλλιέργειας αυτοθυσιαστικού φρονήματος, καταδικάζοντας την εμπορευματοποίηση των μεταμοσχεύσεων και την εικαζόμενη συναίνεση (κατά την Εκκλησία, η ρητή συναίνεση αποτελεί αδιαπραγμάτευτο όρο για την πραγματοποίηση της μεταμόσχευσης)⁵²⁶.

Στον αντίποδα, βρίσκονται οι περιπτώσεις της Κίνας και της Ιαπωνίας, των οποίων η θρησκευτική παράδοση ταυτίζεται με το σεβασμό προς τους γηραιότερους, με άμεσο αποτέλεσμα τη δυσχέρεια οργάνωσης μεταμοσχευτικών προσπαθειών στο πλαίσιο του θεσμού της δωρεάς. Ειδικότερα, στην Κίνα το ανθρώπινο σώμα πρέπει να διατηρείται άθικτο μετά το θάνατο, παράγοντας που στην ουσία αποκλείει τις πτωματικές μεταμοσχεύσεις. Αντίστοιχα, στην Ιαπωνία ο ακρωτηριασμός θεωρείται ταμπού. Με βάση, δε, τις διδαχές του Κομφουκιανισμού, το σώμα κάποιου θεωρείται ευγενές δώρο από τους γονείς του, κατά συνέπεια αποφεύγονται μέχρι και οι αποτεφρώσεις (όπως στην περίπτωση της Νότιας Κορέας)⁵²⁷. Ωστόσο, στο πλαίσιο μιας ρεαλιστικότερης προσέγγισης, κάποιες από τις ανωτέρω θρησκευτικές διδαχές δεν εφαρμόζονται πάντα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Κίνας, η τελευταία επιδόθηκε σε παράνομο εμπόριο οργάνων με τα όργανα να προέρχονται από φυλακισμένους που είχαν εκτελεστεί, με αποτέλεσμα τη διεθνή κατακραυγή εναντίον της⁵²⁸. Σε άλλα κράτη, όπως στην Αίγυπτο, οι πτωματικές μεταμοσχεύσεις αρχικά απαγορεύονταν λόγω μακράς θρησκευτικής πεποιθήσης περί της μετά θάνατον ιερότητας του ανθρωπίνου σώματος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, σε μία χώρα με έναν από τους υψηλότερους δείκτες ηπατικής ανεπάρκειας στον κόσμο, οι ζώντες δότες να αποτελούν το 90% των δοτών. Το 2010 επετράπησαν οι πτωματικές μεταμοσχεύσεις και οι ζώντες δότες δεν αποτελούν πλέον τη μόνη δεξαμενή δοτών, ωστόσο το εμπόριο οργάνων ακόμη διεξάγεται με υπόγειο τρόπο, προκειμένου να καλυφθεί η σχετική έλλειψη μοσχευμάτων⁵²⁹.

⁵²⁴ Βλ. Κωστάκη Α., «Διαθρησκειακή θεώρηση των μεταμοσχεύσεων», 01/12/2005, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε www.transplantation.gr/article_patients.asp?patient_id=&medicine_id=6&category_id=&article_id=254 (ημ. προσβ. 03/04/2016).

⁵²⁵ Βλ. Κούρτη Μ., Αστικό Δίκαιο μεταμοσχεύσεων, όπ.π., σελ. 23.

⁵²⁶ Βλ. Κούρτη Μ., Αστικό Δίκαιο μεταμοσχεύσεων, όπ.π., σελ. 22.

⁵²⁷ Βλ. Cho H., Zhang M., Tansuhaj P., «An empirical study on international human organ trafficking: effects of globalization», *Innovative Marketing*, 2009; (5)3:68.

⁵²⁸ Βλ. υποενότητα 2.4.4.

⁵²⁹ Βλ. Jared A., «The increasing rates of organ trafficking in the context of globalization», 19/04/2011, διαθέσιμο σε: <http://www.philau.edu/sciencehealthandtheliberalsarts/inc/documents/AJ.pdf>, σελ. 10-14, (ημ. προσβ. 12/06/2018). Επίσης, για το νομοθετικό σύστημα περί μεταμοσχεύσεων και το ρόλο της θρησκείας, βλ. Egyptian initiative for personal rights (EIPR), «Organ transplant legislation: From trade to donation», 2010, σελ. 14-19, https://eipr.org/sites/default/files/reports/pdf/Organ_Transplant_Legislation_En.pdf,

Πέρα, πάντως, από τις θρησκευτικές αντιλήψεις, κάθε χώρα κινείται νομοθετικά, αποσκοπώντας στην αντιμετώπιση της έλλειψης μοσχευμάτων⁵³⁰, εντός ενός εκ των δύο βασικών συστημάτων συναίνεσης: της εικαζόμενης/τεκμαιρόμενης (presumed consent-opt out) και της ρητής (explicit consent-opt in)⁵³¹. Ειδικότερα, υπό το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης ένα όργανο δύναται να αφαιρεθεί από θανόντα για το σκοπό της μετά θάνατον μεταμόσχευσης, εφόσον το άτομο αυτό, όσο ζούσε, δεν είχε εκφράσει ρητά την αντίθεσή του προς τούτο⁵³². Αντίθετα, με βάση το σύστημα της ρητής συναίνεσης, μόνο άτομα που εν ζωή είχαν εκφράσει ρητά τη βούλησή τους να δωρίσουν τα όργανά τους θεωρούνται δότες μετά θάνατον⁵³³. Αυστηρότερη παραλλαγή του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης αποτελεί και εκείνο της αυστηρής επιλογής (mandated choice), όπου ναι μεν, όπως και στην περίπτωση της εικαζόμενης συναίνεσης κάποιο άτομο θεωρείται μετά θάνατον δότης οργάνων, εφόσον όσο ζούσε δεν είχε εναντιωθεί ως προς αυτό, η διαδικασία εξαίρεσης, δε, από τη σχετική λίστα είναι δύσκολη. Παράδειγμα χώρας που έχει υιοθετήσει το εν λόγω σύστημα είναι η Βραζιλία, με τη διαδικασία εξαίρεσης να είναι χρονοβόρα, ενώ ο αιτών οφείλει να καταβάλλει ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό προκειμένου να αναγράφεται στην ταυτότητα και το δίπλωμα οδήγησής του ότι δεν είναι δότης οργάνων⁵³⁴.

Και τα δύο συστήματα συναίνεσης έχουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, για αυτό και η εφαρμογή του εκάστοτε συστήματος εξαρτάται από το θρησκευτικό και κοινωνικό υπόβαθρο κάθε χώρας. Βασικό πλεονέκτημα του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης είναι το αναμφισβήτητο γεγονός της αύξησης των διαθέσιμων μοσχευμάτων, η οποία μακροπρόθεσμα και μέσω μιας ενδεδειγμένης κρατικής πολιτικής θα μπορούσε να οδηγήσει στην επίτευξη εθνικής αυτάρκειας. Πρωταρχικός λόγος, εξάλλου, της εισαγωγής του Ν.3984/2011 στην

(ημ. προσβ. 19/03/2014), καθώς και Budiani D., «Facilitating organ transplants in Egypt: An analysis of doctor's discourse», *Body & Society* 2007; 13(2):125-149.

⁵³⁰ Κατά κοινή παραδοχή, το ζήτημα της έλλειψης μοσχευμάτων επηρεάζει την πλειονότητα των κρατών με συνήθως ανοδικές διακυμάνσεις, βλ. τις εκθέσεις του Διεθνούς Παρατηρητηρίου για τη Δωρεά και τη Μεταμόσχευση (Global Observatory on Donation and Transplantation, GODT), το οποίο αποτελεί σύμπραξη μεταξύ του Π.Ο.Υ. και του ισπανικού EOM, <http://www.transplant-observatory.org/>. Κατά προσέγγιση, το 2011, οι μεταμοσχεύσεις συμπαγών οργάνων ανήλθαν παγκοσμίως σε 112.631 με αύξηση της τάξης του 5.4% σε σχέση με το 2010. Το 2012 ο σχετικός αριθμός ήταν 114.690 με αύξηση της τάξης του 1.8% σε σχέση με το 2011. Το 2013 ο αριθμός ανήλθε σε 117.733 με αύξηση της τάξης του 2.6% σε σχέση με το 2012. Το 2014 ο αριθμός ανήλθε σε 119.873 με αύξηση της τάξης του 1.81% σε σχέση με το 2013. Τέλος, το 2015 ο αριθμός ανήλθε σε 126.670 με αύξηση της τάξης του 5.8% σε σχέση με το 2014. Επίσης, βλ. Newsletter Transplant, International figures on donation and transplantation 2016; 22(1), <http://www.transplant-observatory.org/download/newsletter-2017/>, για τα στατιστικά στοιχεία έτους 2016, (ημ. προσβ. 12/11/2017).

⁵³¹ Παραλλαγές του opt out συστήματος αποτελούν το hard opt out, με μη λήψη υπόψη της γνώμης της οικογένειας του ασθενούς και το soft opt out με τις επιθυμίες της οικογένειας να έχουν βαρύνουσα σημασία.

⁵³² Κατά την Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., η ιδιαιτερότητα του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης έγκειται στο ότι ο αρμόδιος δημόσιος φορέας δεν αρκείται στην καταγραφή των ρητά δεδηλωμένων αντιθέσεων, αλλά εκλαμβάνει και τη σιωπή ή την αδιαφορία του πολίτη ως μη εναντίωση, καθώς τεκμαίρεται η συναίνεσή του ως προς τη μεταθανάτια αφαίρεση των οργάνων, βλ. «Μπορεί η μη εναντίωση να εκληφθεί ως συναίνεση για τη μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων; Η γερμανική και η ελληνική νομική σκέψη σε διάλογο αναφορικά με τη συνταγματικότητα της τροποποίησής του Ν. 2737/1999», ΔτΑ 48/2010, σελ. 1054.

⁵³³ United Nations, Economic and Social Council, «Preventing, combating and punishing trafficking in human organs», Report of the Secretary-General E/CN.15/2006/10, όπ.π. Ως παραδείγματα χωρών που χρησιμοποιούν το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης έχουν αναφερθεί η Χιλή, η Τσεχία, το Βέλγιο, η Φινλανδία, η Ουγγαρία, η Ιταλία, η Ιαπωνία, το Λουξεμβούργο, η Νορβηγία, η Πολωνία, η Πορτογαλία, η Σλοβακία, η Ισπανία και η Λετονία. Αντίθετα, η Αυστραλία, ο Καναδάς, η Εσθονία, η Γερμανία, η Μάλτα, η Νέα Ζηλανδία, η Ρουμανία, η Σλοβενία, η Ελβετία και η Τουρκία χρησιμοποιούν το σύστημα της ρητής συναίνεσης. Στην περίπτωση της Νέας Ζηλανδίας, εάν δεν υφίσταται ρητή δήλωση, η οικογένεια του θανόντος παρέχει τη συγκατάθεσή της για την αφαίρεση των οργάνων του.

⁵³⁴ Βλ. Glaser, Sheri R., «Formula to Stop the Illegal Organ Trade: Presumed Consent Laws and Mandatory Reporting Requirements for Doctors», *Human Rights Brief* 2005; 12(2):20-22.

ελληνική πραγματικότητα (προτού ο τελευταίος τροποποιηθεί με τον Ν.4512/2018, με την οικογένεια να αποφασίζει για τη μετά θάνατον αφαίρεση οργάνων στην περίπτωση που ο θανών δεν έχει δηλώσει ούτε δωρητής οργάνων ούτε αρνητής), ήταν η αντιμετώπιση του ιδιαίτερα χαμηλού ποσοστού δωρεάς οργάνων που έχει η χώρα μας, παράγοντας που επηρεάζει άμεσα το μέσο όρο αναμονής στη σχετική λίστα προς εξεύρεση μοσχεύματος. Επιπλέον, μέσω του συστήματος αυτού, η οικογένεια του εν δυνάμει δότη δεν είναι ψυχολογικά επιφορτισμένη με τη λήψη της σημαντικής απόφασης για την αφαίρεση των οργάνων του μετά το θάνατό του⁵³⁵. Πρόκειται για μια απόφαση που λαμβάνεται συνήθως υπό εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες, καθώς το στενό οικογενειακό περιβάλλον έχει μπει στη διαδικασία να θρηνεί την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου. Η άσχημη ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι συγγενείς εξηγεί κατά μεγάλο βαθμό και την άρνησή τους να ενημερωθούν τη δεδομένη χρονική στιγμή από το ιατρικό προσωπικό για τη δυνατότητα δωρεάς οργάνων, πόσω μάλλον, δε, να συναινέσουν με πλήρη πνευματική και ψυχολογική διαύγεια σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Σε κοινωνικό επίπεδο, πλεονέκτημα του ανωτέρω συστήματος είναι το ότι θέτοντας από την αρχή τη δωρεά οργάνων ως κανόνα, δύναται να συμβάλλει ενεργά στη σταδιακή καλλιέργεια μιας απαλλαγμένης από φόβους και προκαταλήψεις νοοτροπίας. Κάτι τέτοιο, βέβαια, προϋποθέτει την ενδελεχή ενημέρωση των κοινωνιών για τη φύση της δωρεάς οργάνων, της παρεχόμενης συναίνεσης και της σχετικής διαδικασίας προκειμένου να εξοικειωθούν με την ιδέα, επιθυμώντας οι ίδιοι να συμμετάσχουν σε αυτή, όχι να θεωρούν ότι είναι υποχρεωμένοι να αποδεχτούν το δια νόμου υποχρεωτικό της χαρακτήρα. Έχει, δε, υποστηριχθεί ότι προστατεύεται σε μεγαλύτερο βαθμό η αυτονομία του ατόμου που δεν επιθυμεί να γίνει δότης, καθώς τεκμαίρεται η αφαίρεση των οργάνων του, εφόσον όσο ζούσε δεν είχε εκφράσει την αντίθεσή του προς αυτό. Με άλλα λόγια, ο νόμος επιδιώκει ρητή αντίθεση στην ανωτέρω αφαίρεση, προκειμένου εκείνη να μη λάβει χώρα μετά το θάνατό του⁵³⁶.

Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ βούλησης δωρεάς και σχετικής ενέργειας προς τούτο, χωρίς να χρειάζεται ο εν δυνάμει δότης να προβεί σε κάποια πρόσθετη ενέργεια, δεδομένου ότι τεκμαίρεται η περι δωρεάς πρόθεσή του. Για παράδειγμα, στις Ηνωμένες Πολιτείες, το 85% των Αμερικανών τίθεται υπέρ της δωρεάς οργάνων και το 69% θα επιθυμούσε να δωρίσει όργανά του μετά θάνατον, ωστόσο στην πράξη μόνο το 28% προβαίνει στη σχετική δήλωση⁵³⁷. Βέβαια, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι κατά το χρονικό διάστημα που οι Αμερικανοί πολίτες κάνουν αίτηση για έκδοση άδειας οδήγησης, μπορεί να είναι παραπληροφορημένοι ή και να μην θέλουν να ασχοληθούν με την έννοια της δωρεάς οργάνων, καθώς είναι απορροφημένοι από την ίδια τη

⁵³⁵ Βλ. Παναγιώτου Α., «Μεταμοσχεύσεις και εικαζόμενη συναίνεση: οι νόμοι 2737/1999 και 3984/2011, η διεθνής εμπειρία και η ματιά προς το μέλλον», Το Βήμα του Ασκληπιού, 2014;13(3):265, με παράδειγμα το Βέλγιο, όπου μετά την εφαρμογή της εικαζόμενης συναίνεσης, το ποσοστό διαφωνίας των συγγενών ήταν λιγότερο από 10%. Για τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης ειδικότερα βλ. και Organ Procurement and Transplantation Network (OPTN), «An evaluation of the ethics of presumed consent», 1993, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://optn.transplant.hrsa.gov/resources/ethics/an-evaluation-of-the-ethics-of-presumed-consent/>, (ημ. προσβ. 26/04/2016), καθώς και English V., «Is presumed consent the answer to organ shortage? Yes», BMJ 2007; 334:1088.

⁵³⁶ Ο ΕΟΜ στην ιστοσελίδα του <http://www.eom.gr> αναφέρει ότι «...με την εφαρμογή του νέου νόμου (Ν. 3984/2011), θα προστατεύεται καθολικά η επιθυμία του εκλιπόντος να μην γίνει δότης οργάνων. Δηλαδή, σε περίπτωση προϋπάρχουσας αρνητικής δήλωσης, ο εκλιπών δεν θα γίνει δότης οργάνων ακόμα και εάν η οικογένειά του το επιθυμεί, γεγονός που δεν ήταν δυνατό με το καθεστώς της δηλούμενης συναίνεσης» (ημ. προσβ. 03/03/2015).

⁵³⁷ Βλ. Li J. - Nikolka T., «The effect of presumed consent defaults on organ donation», CESifo DICE Report 2016; 14(4):90-94.

διαδικασία έκδοσης άδειας οδήγησης. Κατά συνέπεια, η εφαρμογή ενός συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης πιο πολύ θα έβλαπτε το θεσμό της δωρεάς οργάνων, καθώς η αντίρρηση προς τη μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων που θα αναγραφόταν στην άδεια οδήγησης, θα οφειλόταν, πιθανά, όχι στην απόρριψη του θεσμού της δωρεάς αλλά στη μη επαρκή πληροφόρηση και το νεαρό της ηλικίας των αιτούντων την έκδοσή της⁵³⁸.

Παρόμοια κατάσταση υφίσταται και στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου το 90% των ατόμων δηλώνει υπέρ της δωρεάς οργάνων, ενώ μόνο το 29% είναι εγγεγραμμένο στον κατάλογο των δωρητών οργάνων. Μάλιστα, σχεδόν το 50% των οικογενειών στις Ηνωμένες Πολιτείες και το Ηνωμένο Βασίλειο αρνούνται να δωρίσουν τα όργανα του θανόντος, σε αντίθεση με την Ισπανία, όπου το αντίστοιχο ποσοστό απόρριψης κυμαίνεται περίπου στο 20% και στη Γαλλία στο 30%. Ο λόγος της μεγάλης αυτής διάστασης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης οργάνων μπορεί να οφείλεται βέβαια και στο γεγονός ότι κάποιος δεν εγγράφεται ως δωρητής οργάνων, επειδή μπορεί να μην βρίσκει το χρόνο ή και επειδή δεν επιθυμεί να κάνει αρνητικές σκέψεις συνδέοντας τη δωρεά οργάνων με το θάνατό του. Για αυτόν το λόγο, έρευνες επισημαίνουν ότι χώρες, όπου εφαρμόζεται το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, παρουσιάζουν 25-30% υψηλότερα ποσοστά δωρεάς, σε σχέση με εκείνες που χρησιμοποιούν το σύστημα της ρητής συναίνεσης⁵³⁹.

Επιτυχημένο παράδειγμα εφαρμογής του συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης σε συνδυασμό με μια άρτια λειτουργία και οργάνωση του συστήματος μεταμοσχεύσεων αποτελεί η Ισπανία, η οποία διαθέτει έναν από τους υψηλότερους δείκτες δοτών οργάνων (34.6 ανά εκατομμύριο κατοίκων). Στη συγκεκριμένη χώρα ισχύει το σύστημα της ήπιας εικαζόμενης συναίνεσης. Με άλλα λόγια λαμβάνεται υπόψη η γνώμη της οικογένειας του θανόντος - εν δυνάμει δότη, μετά από την προσέγγισή της από συντονιστές μεταμοσχεύσεων, προκειμένου να μεσολαβήσει ενδελεχής ενημέρωση για το ενδεχόμενο δωρεάς οργάνων (η οικογένεια διατηρεί το δικαίωμα να εναντιωθεί στη δωρεά)⁵⁴⁰. Η σχετική διαδικασία τελεί υπό την εποπτεία του ισπανικού EOM (Organización Nacional de Transplantes, ONT⁵⁴¹) στο πλαίσιο ενός οργανωμένου δικτύου νοσοκομείων, με βασικό χαρακτηριστικό τη δραστηριοποίηση των συντονιστών μεταμοσχεύσεων σε κάθε νοσοκομείο που διαθέτει μονάδα εντατικής θεραπείας (ΜΕΘ) προς εντοπισμό κατάλληλων δοτών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εν λόγω ιατροί δύνανται να εντοπίσουν γρηγορότερα τους πιθανούς δότες, εξασφαλίζοντας άμεσα κατάλληλα προς μεταμόσχευση όργανα, δεδομένου ότι διαθέτουν γνώση των μεταμοσχευτικών διαδικασιών⁵⁴². Οι συντονιστές μεταμοσχεύσεων επιμερίζουν το 10%-50% του χρόνου τους σε ενέργειες συντονισμού ανάλογα με τη δυναμική του νοσοκομείου τους για δωρεά οργάνων,

⁵³⁸ Donate Life California, «Presumed consent: An attractive concept with unattractive results», διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: donatelifecalifornia.org/education/faqs/presumed-consent/, (ημ. προσβ. 27/07/2018).

⁵³⁹ Βλ. Lamy N., «Presumed versus explicit consent in regards to organ donation», 14/04/2015, <https://digitalcommons.augustana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=ethicscontest>, (ημ.προσβ. 04/08/2018).

⁵⁴⁰ Στην περίπτωση του συστήματος της ήπιας εικαζόμενης συναίνεσης (soft presumed consent system), διατηρούνται οι βασικές αρχές του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης με ταυτόχρονη λήψη της γνώμης της οικογένειας του θανόντος, στο πλαίσιο μιας πιο ελαστικής προσέγγισης.

⁵⁴¹ Στην επίσημη ιστοσελίδα του ισπανικού EOM αναφέρεται ότι από τη λειτουργία του το 1989 έως και σήμερα το νούμερο των δοτών ανά εκατομμύριο κατοίκων αυξήθηκε από 14 σε 34.6, βλ. <http://www.ont.es/home/Paginas/ElModeloEspanol.aspx>. (ημ. προσβ. 12/09/2018). Για το ισπανικό μοντέλο ειδικότερα βλ. Matesanz R., Domínguez-Gil B., Coll E., De la Rosa G., Marazuela R., «Spanish experience as a leading country: what kind of measures were taken?», *Transpl. Int.* 2011; 24(4):333-343, καθώς και, των ιδίων, «The 40 donors per million population plan: An action plan for improvement of organ donation and transplantation in Spain», *Transplant. Proc.* 2009; 41(8):3453-3456.

⁵⁴² Βλ. Παναγιώτου Α., *όπ.π.*, σελ. 267.

προσεγγίζοντας την οικογένεια κάθε πιθανού δότη, ενώ δεν τους παρέχονται οικονομικά κίνητρα για τον εντοπισμό δοτών, παρά μόνο πρόσθετος μισθός για τις εργασίες συντονισμού⁵⁴³.

Οι ανωτέρω συντονιστές λαμβάνουν ολοκληρωμένη εκπαίδευση συμμετέχοντας σε προγράμματα σχετικά με τη προσέγγιση της οικογένειας, τον εγκεφαλικό θάνατο και τη διάγνωσή του αλλά και την επαφή με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, καθώς τα τελευταία δύνανται να παίξουν ουσιώδη ρόλο στη διάδοση του θεσμού της δωρεάς⁵⁴⁴. Η επιτυχία του ισπανικού μοντέλου, η οποία εξαρτάται σε μεγάλο ποσοστό και από τη συνεχή επιμόρφωση των συντονιστών μεταμοσχεύσεων και την ταυτόχρονη καλλιέργεια ενός κλίματος εμπιστοσύνης με την οικογένεια του υποψήφιου δότη⁵⁴⁵, καθίσταται ακόμα πιο έκδηλη σε σύγκριση με το Ηνωμένο Βασίλειο: Στην Ισπανία κάθε νοσοκομείο διορίζει ως συντονιστή μεταμοσχεύσεων έναν πεπειραμένο ιατρό με ειδική εκπαίδευση στην προσέγγιση των οικογενειών ασθενών που πρόκειται να αποβιώσουν, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο για το δύσκολο αυτό εγχείρημα χρησιμοποιούνται νέοι, μη έμπειροι ιατροί χωρίς σχετική επιμόρφωση άρα και χωρίς γνώση του ενδεδειγμένου τρόπου χειρισμού ενός τόσο ευαίσθητου θέματος⁵⁴⁶. Επιπλέον, ο ισπανικός ΕΟΜ ενθαρρύνει το διάλογο με τις οικογένειες των ασθενών και δεν επιβάλλει την εικαζόμενη συναίνεση σε όσες δεν επιθυμούν τη δωρεά οργάνων. Για αυτόν το λόγο, χρησιμοποιούνται ψυχολόγοι και ειδικοί στην επικοινωνία, ώστε να σχεδιαστούν αποτελεσματικές μέθοδοι προσέγγισης με ταυτόχρονη ενδελεχή ενημέρωση των συγγενών⁵⁴⁷.

Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι επειδή η αύξηση των ποσοστών δωρεάς στην Ισπανία επήλθε δέκα έτη μετά την εισαγωγή του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, η σχετική νομοθεσία δεν έπαιξε μόνη της καθοριστικό ρόλο. Με άλλα λόγια, χρειάστηκε η εφαρμογή του ισπανικού μοντέλου με τη θεσμοθέτηση του δικτύου συντονισμού μεταμοσχεύσεων σε τρία διαφορετικά επίπεδα (νοσοκομείο, τοπικό και εθνικό επίπεδο), σε συνδυασμό με την αντίστοιχη πρωτοβουλία για ενημέρωση της κοινής γνώμης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ίσως ο θετικός αντίκτυπος της εικαζόμενης συναίνεσης στα ποσοστά των θανόντων δοτών να οφείλεται στο μοντέλο αυτό και όχι εξ ολοκλήρου στην εικαζόμενη συναίνεση. Για αυτόν το λόγο, εξάλλου, έχει προταθεί η εφαρμογή τμημάτων του επιτυχημένου ισπανικού μοντέλου σε άλλες χώρες, χωρίς τη μεταστροφή του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου προς ένα σύστημα εικαζόμενης

⁵⁴³ Βλ. Fabre J., Murphy P., Matesanz R., «Presumed consent: a distraction in the quest for increasing rates of organ donation», *BMJ* 2010; 341:c4973.

⁵⁴⁴ Ο ισπανικός ΕΟΜ, πέρα από την τηλεφωνική γραμμή για το κοινό, διαθέτει τηλεφωνική γραμμή και για εκπροσώπους του τύπου, βλ. Matesanz R., «Organ donation, transplantation and mass media», *Transplant. Proc.*, 2002; 35:987. Ειδικότερα, η δομή του ισπανικού ΕΟΜ προβλέπει 24ωρη τηλεφωνική γραμμή για επικοινωνία με το κοινό και τους ειδικούς, συνεχή, εύκολη πρόσβαση στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, καθώς και αντίστοιχη επαφή με δημοσιογράφους, βλ. Fabre J., Murphy P., Matesanz R., *όπ.π.*

⁵⁴⁵ Βλ. Fabre J., Murphy P., Matesanz R., *όπ.π.*, οι οποίοι επισημαίνουν ότι ο θάνατος δεν αποτελεί μεμονωμένο προσωπικό γεγονός αλλά ένα βαθειά οικογενειακό ζήτημα. Ως εκ τούτου, η εμπιστοσύνη έχει κρίσιμη σημασία, λόγω των ιδιαιτεροτήτων συνθηκών που χαρακτηρίζουν τη μεταθανάτια δωρεά οργάνων. Ιδίως στις περιπτώσεις του ασθενούς με εγκεφαλικό θάνατο, ο οποίος είναι ζεστός, έχει κανονικό χρώμα επιδερμίδας και αναπνέει μηχανικά, χρειάζεται υψηλό επίπεδο εμπιστοσύνης για να δεχτεί η οικογένειά του ότι ο τελευταίος δεν ζει πια και να μη θεωρήσει, για παράδειγμα, ότι ο γιατρός απέχει από τη θεραπεία προκειμένου να εξασφαλίσει τα όργανά του.

⁵⁴⁶ Βλ. Glazer S., «Organ trafficking, Can the smuggling of human organs be stopped?», *όπ.π.*, σελ. 356.

⁵⁴⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται η μεταστροφή απόψεων διακοσίων οικογενειών, οι οποίες, αρχικά, είχαν αρνηθεί να προβούν σε δωρεά οργάνων συγγενή τους. Μετά από επικοινωνία με τους συντονιστές μεταμοσχεύσεων και την πλήρη περιγραφή της διαδικασίας, το 78% εξ αυτών άλλαξε γνώμη, βλ. Kelly E., «International Organ Trafficking Crisis: Solutions Addressing the Heart of the Matter», *Boston College Law Review*, 2013; 54(3):1329. Χαρακτηριστικό είναι το ότι το 2011, το 85% των οικογενειών των οποίων ζητήθηκε η συναίνεση δέχτηκαν να δωρίσουν τα όργανα του μέλους που απεβίωσε, βλ. WHO Bulletin, «Keeping kidneys», 2012, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.who.int/bulletin/volumes/90/10/12-021012/en/>, (ημ. προσβ. 14/03/2016).

συναίνεσης⁵⁴⁸. Σε κάθε πάντως περίπτωση, ο θεσμός της δωρεάς έχει γίνει πλέον αναπόσπαστο κομμάτι της συλλογικής συνείδησης των πολιτών της χώρας αυτής, χωρίς την ευαισθητοποίηση των οποίων τα ποσοστά άρνησης θα ήταν υψηλά με αντίκτυπο και στον αριθμό μεταμοσχεύσεων.

Στο πλαίσιο της ισορροπίας επιχειρημάτων, πρέπει να λάβει χώρα σχετική μνεία των αντίστοιχων αρνητικών κριτικών ως προς το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης. Οι αρνητικές αντιδράσεις εντοπίζονται, κατά κύριο λόγο, στην ίδια την έννοια της εικαζόμενης συναίνεσης, η οποία φέρεται να είναι προβληματική δεδομένου ότι η συναίνεση πρέπει να έχει πάντα ενεργητικό χαρακτήρα, δηλαδή να παρέχεται και να μην συνάγεται απλά από την έλλειψη ρητής εναντίωσης όσο ο θανάτων βρισκόταν εν ζωή⁵⁴⁹. Διαφορετικά, υφίσταται ο κίνδυνος, σε περίπτωση μη καταγεγραμμένης άρνησης του ατόμου, τα όργανά του να αντιμετωπίζονται ως δημόσια αγαθά με αποτέλεσμα η αφαίρεσή τους να συνεπάγεται κλωνισμό του θεσμού της δωρεάς και αρνητική δημοσιότητα⁵⁵⁰. Το γεγονός, εξάλλου, της θεώρησης των οργάνων ως δημόσιων αγαθών υποκρύπτει μια αντίληψη ωφελιμότητας, με την έννοια ότι εφόσον ο νεκρός, πλέον, άνθρωπος δεν έχει δικαιώματα, θα μπορούσε να βοηθήσει κάποιον άλλον, άρα ο ίδιος θεωρείται πράγμα διαθέσιμο κατά το δοκούν, άποψη μη αποδεκτή. Μάλιστα, ακόμα και στην περίπτωση που γινόταν δεκτό το επιχείρημα περί αντικειμενικής αλληλεγγύης, ότι δηλαδή ο ασθενής, μέσω του θανάτου του, τεκμαίρεται ότι βοηθάει κάποιον συνάνθρωπό του, όπως κάθε κοινωνός θα έκανε, τα όρια της εν λόγω αλληλεγγύης είναι γκρίζα. Είναι, δε, παρών ο φόβος ότι το κράτος θα μπορούσε να στηρίζεται κάθε φορά στην εν λόγω άποψη, προκειμένου να ιδρύσει υποχρεώσεις και να παρακάμψει δικαιώματα των κοινωνιών⁵⁵¹.

Στο ίδιο πνεύμα περί αρνητικής δημοσιότητας εντοπίζεται το πρόβλημα της δυσπιστίας της οικογένειας του ασθενούς απέναντι στον ιατρό. Η εικαζόμενη συναίνεση, ελλείπει κρατικών πρωτοβουλιών ενημέρωσης της κοινωνίας, δημιουργεί αρνητικές εικόνες στα μέλη της οικογένειας του ασθενούς, όπως για παράδειγμα ότι ο γιατρός «θα τραβήξει την πρίζα νωρίτερα», επιδιώκοντας να «αρπάξει» τα όργανα, ή και ότι «έχει ήδη συμφωνήσει να πουλήσει τα όργανα» ενός υγιούς ατόμου, στοχοποιώντας έτσι κάθε ιατρό και κάθε ασθενή σε νεαρή ηλικία ή εύρωστη φυσική κατάσταση. Η κοινωνική δυσπιστία και ανασφάλεια, λόγω της οποίας ο ιατρός από σύμμαχος γίνεται εχθρός στη συνείδηση της οικογένειας του ασθενούς, αντανακλάται στη μαζικότητα των αρνητικών δηλώσεων. Ενδεικτικά, αναφέρεται η περίπτωση της Ελλάδας, με το συνολικό αριθμό των τηρουμένων στο αρχείο του ΕΟΜ καταγεγραμμένων αρνητικών δηλώσεων, μέχρι τον Ιανουάριο 2019, να ανέρχεται στις 33.450 και τις 33.349 εξ

⁵⁴⁸ Βλ. Shepherd L., O' Carroll R., Ferguson E., «An international comparison of deceased and living organ donation/transplant rates in opt-in and opt-out systems: a panel study», BMC Medicine 2014;12:131, διαθέσιμο σε: <https://bmcmmedicine.biomedcentral.com/track/pdf/10.1186/s12916-014-0131-4> (ημ. προσβ. 12/06/2016).

⁵⁴⁹ Βλ. Χατζηκόστα Κ., «Ο Νόμος 2737/99 και οι "post mortem" μεταμοσχεύσεις - Μια κριτική προσέγγιση», ΠοινΧρον 2005;(1):407, ο οποίος επισημαίνει ότι: «Η ύπαρξη της συναίνεσης δεν μπορεί να συνάγεται από την έλλειψη αντίρρησης. Ως έκφραση της αυτονομίας του ατόμου η συναίνεση είναι μέγεθος θετικό και κατά τρόπο θετικό πρέπει να αποδεικνύεται η ύπαρξή της...Ειδικά στο πλαίσιο του Ποινικού Δικαίου μια τέτοια κατασκευή θα ήταν αδιανόητη. Αλλά και στο Αστικό Δίκαιο γίνεται δεκτό ότι η σιωπή κατά κανόνα δεν ταυτίζεται με δήλωση βούλησης και δεν παράγει έννομα αποτελέσματα».

⁵⁵⁰ Βλ. Παναγιώτου Α., ό.π., σελ. 266.

⁵⁵¹ Βλ. Βιδάλη Γ., «Η εικαζόμενη συναίνεση», Επιθεώρηση Βιοηθικής, 2007;(1)1:109, όπου αναφέρεται ότι ακόμα και στην περίπτωση της εικαζόμενης συναίνεσης στην Ισπανία, το βάρος πέφτει στην πραγματική συναίνεση της οικογένειας του θανόντος.

αυτών να έχουν υποβληθεί τα έτη 2011-2017 (σημειώνεται ότι ο νόμος που εισήγαγε το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, ψηφίστηκε το 2011)⁵⁵².

Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς σε σχετική έρευνα, μεγάλος αριθμός των ερωτηθέντων αντέδρασε αρνητικά στη χρήση του όρου *presumed consent*. Επισημάνθηκε, επιπλέον, ο αρνητικός αντίκτυπος που θα είχε μία τέτοια ορολογία στην κοινή γνώμη, λόγω δημιουργίας της εντύπωσης ότι κάποιος αποφασίζει αυθαίρετα για κάποιον άλλον στερώντας του έτσι τη σχετική ελευθερία⁵⁵³. Στα επιχειρήματα εναντίον ενός συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης στις Ηνωμένες Πολιτείες, προστίθεται η επερχόμενη απώλεια της αυτονομίας του ασθενούς, δεδομένου ότι η κρατική επέμβαση στη ζωή των κοινωνιών είναι ήδη εξαιρετικά εκτεταμένη, άρα ο έλεγχος του σώματός τους από την κυβέρνηση καθίσταται καταχρηστικός. Μάλιστα, γίνεται επίκληση της συνταγματικής 5ης Τροπολογίας, περί απαγόρευσης οικειοποίησης ιδιωτικής περιουσίας χωρίς δέουσα διαδικασία και δίκαιη αποζημίωση. Στον αντίποδα αυτών των επιχειρημάτων υφίσταται η πεποίθηση ότι ένα σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης ουσιαστικά προφυλάσσει περισσότερο την αυτονομία του ασθενούς, δεδομένου ότι την τελική απόφαση περί δωρεάς οργάνων τη λαμβάνει ο ίδιος και όχι η οικογένειά του, εξυπηρετώντας παράλληλα το κοινό συμφέρον⁵⁵⁴.

Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι ένα σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης ενδεχομένως να παραβιάζει και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός ανθρώπου⁵⁵⁵. Ειδικότερα, όπως έχει ήδη επισημανθεί, οι αντιλήψεις περί ιερότητας του ανθρωπίνου σώματος και του ανέπαφου χαρακτήρα του μετά θάνατον δύνανται να αποτρέψουν κάποιες οικογένειες από το να παράσχουν τη συναίνεσή τους για αφαίρεση οργάνων από το σώμα του θανόντος. Ωστόσο, στον αντίποδα βρίσκεται η άποψη ότι υπάρχουν άτομα, τα οποία μπορεί να δέχονται πιέσεις θρησκευτικής ή πολιτισμικής φύσεως από κοινωνικές ομάδες των οποίων αποτελούν μέλη, προκειμένου να μην καταστούν δωρητές οργάνων. Ένα σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης που θα τους κατέτασσε αυτόματα ως δωρητές θα τους έβγαζε από τη δύσκολη αυτή θέση, ενώ θα απέφευγαν και τη σχετική κριτική της οποίας, υπό άλλες συνθήκες, θα ήταν αποδέκτες⁵⁵⁶.

⁵⁵² Στοιχεία που παρασχέθηκαν κατόπιν αιτήματος της συγγραφέως από τον ΕΟΜ. Επίσης, βλ. Παναγιώτου Α., όπ.π., σελ. 266, όπου επισημαίνεται το παράδειγμα της Βραζιλίας το 1997 με το νόμο περί εικαζόμενης συναίνεσης να αποσύρεται ένα χρόνο μετά λόγω μαζικών αρνητικών δηλώσεων.

⁵⁵³ Βλ. Gundle K., «Presumed consent for organ donation: Perspectives of Health policy specialists», SURJ 2004; 3:29. Οι καταγεγραμμένες αντιδράσεις των ερωτηθέντων, μεταξύ άλλων, ήταν: «*It sounds like it takes away a patient's rights, period*», «*Presumed consent seems coercive*», «*Presumed consent sounds like you're thinking something about me without asking me*», καθώς και «*If you are trying to get a [bill] passed don't call it presumed consent. Words definitely matter*».

⁵⁵⁴ Βλ. Zink S., Zeehandelaar R., Wertlieb S., «Presumed versus expressed consent in the US and internationally», AMA Journal of Ethics, 2005; 7 (9):612-613. Επιπλέον, βλ. Diesel J., «Do economists reach a conclusion on organ liberalization?», Econ Journal Watch, 2010; 7(3):325, με την άποψη ότι, παρά το ότι σε χώρες όπου έχει εφαρμοστεί το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης τα ποσοστά μεταθανάτιας δωρεάς είναι αυξημένα κατά μέσο όρο σε ποσοστό 25%-30%, η εικαζόμενη συναίνεση προσκρούει στην αρχή της ελευθερίας. Ειδικότερα, έννοιας όπως εικαζόμενη και τεκμαιρόμενη συναίνεση (*presumed consent, implicit consent*) παραπέμπουν σε ιδιοκτησιακό καθεστώς που κανονικά θα έπρεπε να περιερχόταν στα χέρια των συγγενών/κληρονόμων του θανόντος και όχι του κράτους, πραγματοποιείται, δε, χωρίς τη συναίνεση του ατόμου όσο εκείνο βρισκόταν εν ζωή.

⁵⁵⁵ Βλ. Χατζηκώστα Κ., όπ.π., σελ. 407, ο οποίος επισημαίνει: «*Η λήψη οργάνων από το νεκρό χωρίς την προηγούμενη ρητή του συναίνεση δεν προκαταβάλλει απλώς τη βούλησή του για τη διάθεση του σώματός του μετά το θάνατο, αλλά και την ίδια την αντίληψή του για την έννοια του θανάτου. Ακόμη κι αν δεχθούμε ότι ο εγκεφαλικά νεκρός είναι πέραν πάσης αμφιβολίας νεκρός, είναι εξαιρετικά αμφίβολο κατά πόσο νομιμοποιούμαστε, την αντίληψη αυτή να την επιβάλουμε νομοθετικά στο σύνολο του πληθυσμού. Στο βαθμό που η προσωπική μας αντίληψη για το θάνατο εξαρτάται και από τις θρησκευτικές μας πεποιθήσεις, θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να γίνει δεκτό ότι η παραπάνω πρακτική, εκτός από την προσωπική, προσκρούει και στη θρησκευτική ελευθερία του υποψήφιου δότη*».

⁵⁵⁶ Βλ. Lamy N., όπ.π.

Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι η γενική πεποίθηση που υφίσταται είναι ότι το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης αυξάνει τον αριθμό των δοτών οργάνων, ωστόσο, σε μεθοδολογικό επίπεδο, οι μελέτες που έχουν διεξαχθεί επικεντρώνονται στον αριθμό θανόντων δοτών ανεξάρτητα από τον τύπο οργάνου, με αποτέλεσμα να μην είναι ξεκάθαρο εάν η εικαζόμενη συναίνεση αυξάνει τον αριθμό όλων των οργάνων. Κατά συνέπεια, δεδομένου ότι η πλειονότητα των μεταμοσχεύσεων αφορά τα νεφρά, είναι πιθανόν τα υψηλότερα ποσοστά δωρεάς να αφορούν μόνο το συγκεκριμένο όργανο, χωρίς να υπάρχει μεγάλη διαφορά για τα άλλα όργανα, όπως για παράδειγμα την καρδιά, τους πνεύμονες και το ήπαρ. Εξάλλου, και οι χώρες όπου εφαρμόζεται το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης εξακολουθούν να έχουν μακρόχρονες λίστες αναμονής και έλλειψη μοσχευμάτων (όπως άλλωστε και η Ελλάδα). Κατά συνέπεια, η εφαρμογή του συστήματος αυτού μάλλον δεν θα επιλύσει ολοκληρωτικά το ανωτέρω πρόβλημα, κυρίως επειδή το ζήτημα της δωρεάς οργάνων είναι εκ φύσεως πολυπαραγοντικό⁵⁵⁷.

Στα ανωτέρω επιχειρήματα προστίθεται η άποψη ότι μια συνολική θεώρηση των κρατών που εφαρμόζουν το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης (από τα χαμηλά ποσοστά της Ελλάδας έως τα υψηλά ποσοστά της Ισπανίας), καταδεικνύει ότι, λόγω ακριβώς της μεγάλης διάστασης των αριθμών αυτών και της επικράτησης ενός γενικού μέσου όρου των 12.5 δοτών ανά εκατομμύριο κατοίκων σε σχέση με τον αντίστοιχο μέσο όρο των 12.1 δοτών του συστήματος της ρητής συναίνεσης, ουσιαστικά δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές. Ίσως, λοιπόν, να διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες και όχι τόσο τα αντίστοιχα νομοθετήματα. Για παράδειγμα, στις Ευρωπαϊκές χώρες με πληθυσμούς ως επί το πλείστον ρωμαιοκαθολικούς, ο μέσος όρος δοτών ανά εκατομμύριο πληθυσμού ανέρχεται στους 16.3 σε αντίθεση με έναν μέσο όρο των 9.1 δοτών σε χώρες με πληθυσμούς λιγότερο από 70% ρωμαιοκαθολικούς, οπότε, πιθανόν η θρησκεία να επηρεάζει περισσότερο τα ποσοστά δωρεάς οργάνων στην Ευρώπη από ότι το ίδιο το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης. Το γεγονός, δε, ότι ακόμα και στις χώρες όπου εφαρμόζεται το σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις οι ιατροί λαμβάνουν πρώτα τη συγκατάθεση της οικογένειας του θανόντος, καταδεικνύει την ενισχυμένη επιρροή των πολιτιστικών παραγόντων σε σχέση με τα νομικά χαρακτηριστικά του εκάστοτε μεταμοσχευτικού συστήματος⁵⁵⁸.

Για μια καλύτερη σύνδεση θεωρίας-πράξης, μνεία πρέπει να γίνει σε κάποιες από τις χώρες που εδώ και αρκετά χρόνια εφαρμόζουν το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης. Ήδη η πλειονότητα των χωρών που συμμετέχουν στην Eurotransplant, με εξαίρεση τη Γερμανία, (Αυστρία, Βέλγιο, Κροατία, Ουγγαρία, Λουξεμβούργο και Σλοβενία) εφαρμόζει το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης. Όσο για την Ολλανδία, από την 1η Ιουλίου 2020 και μετά θα εφαρμόσει και εκείνη το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης⁵⁵⁹. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Βελγίου όπου ο σχετικός νόμος ψηφίστηκε το 1986, με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα δύο μεταμοσχευτικά κέντρα, ένα στην περιοχή Λούβεν και ένα στην Αμβέρσα. Στην πρώτη περίπτωση, μετά την εφαρμογή του νόμου περί εικαζόμενης συναίνεσης, σημειώθηκε μέσα σε τρία έτη άνοδος των ποσοστών δωρεάς από 15 σε 40 δότες ανά εκατομμύριο κατοίκων. Αντίθετα στην Αμβέρσα, όπου δεν υιοθετήθηκε το σχετικό σύστημα συναίνεσης, υπήρξε απλά διατήρηση των μέχρι τότε ποσοστών. Στην Αυστρία, ο νόμος ψηφίστηκε το 1982 και μέχρι το 1990 τα ποσοστά δωρεάς είχαν τετραπλασιαστεί σε σημείο που ο αριθμός των ασθενών σε αναμονή νεφρικού μοσχεύματος σχεδόν ισοφάρισε τον αριθμό των

⁵⁵⁷ Βλ. Shepherd L., O' Carroll R., Ferguson E., όπ.π.

⁵⁵⁸ Donate Life California, όπ.π.

⁵⁵⁹ Βλ. www.eurotransplant.org/cms/index.php?page=legislation1, (ημ. προσβ. 11/07/2018).

διενεργουμένων μεταμοσχεύσεων νεφρών⁵⁶⁰. Ακόμα και στο πλαίσιο ειδικότερης σύγκρισης, ήτοι μεταξύ ομοειδών χωρών με παρόμοια κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, η διαφορά είναι εξίσου έκδηλη: η Γερμανία ως κράτος εφαρμογής του συστήματος της ρητής συναίνεσης είχε να επιδείξει 10.45 πτωματικούς δότες ανά εκατομμύριο πληθυσμού το 2014, ενώ η Αυστρία ως κράτος εφαρμογής της εικαζόμενης συναίνεσης 24.94 δότες. Με το ίδιο σκεπτικό, η Δανία (ρητή συναίνεση) είχε 14.29 πτωματικούς δότες, σε αντίθεση με τη Φινλανδία (εικαζόμενη συναίνεση) με 22.41 πτωματικούς δότες⁵⁶¹.

Στην Ουαλία, το μόνο τμήμα εντός Ηνωμένου Βασιλείου που εφαρμόζει το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, ένα χρόνο μετά την εφαρμογή του σχετικού νόμου το Δεκέμβριο του 2015 υπήρχαν 226 ασθενείς σε λίστα αναμονής για μεταμόσχευση. Στα τέλη του έτους 2016 πραγματοποιήθηκαν 160 μεταμοσχεύσεις με 39 εξ αυτών να προέρχονται από την εφαρμογή του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης και με την ουαλική κυβέρνηση να αποσκοπεί σε μελλοντική αύξηση δοτών της τάξης του 25%⁵⁶². Μετά, δε, την αύξηση των ποσοστών δωρεάς στην Ουαλία, η κυβέρνηση της Σκωτίας σκέφτεται σοβαρά την υιοθέτηση του συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης, ιδίως κατόπιν δημόσιας διαβούλευσης στην οποία το 82% των ερωτηθέντων τάχθηκε υπέρ της πρωτοβουλίας αυτής. Σε σχετικό άρθρο⁵⁶³ αναφέρεται ότι περισσότεροι από 6.500 άνθρωποι στο Ηνωμένο Βασίλειο (όπου εφαρμόζεται το σύστημα της ρητής συναίνεσης) χρειάζονται μεταμόσχευση, όμως λόγω έλλειψης μοσχευμάτων μόνο 3.500 περίπου μεταμοσχεύσεις λαμβάνουν χώρα σε ετήσια βάση. Στον αντίποδα, τίθεται η άποψη ότι η υιοθέτηση του συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης συνεπάγεται κρατική ιδιοκτησία επί των σωμάτων των κοινωνιών, κάτι που από μόνο του είναι προσβλητικό. Κατά συνέπεια, η αφαίρεση οργάνων, χωρίς τη ρητή συναίνεση του θανόντος δύναται να επιφέρει μεγάλη δυσφορία και θλίψη στην οικογένειά του, με ταυτόχρονη ύπαρξη ενός γενικότερου κινδύνου επιτάχυνσης της επέλευσης του θανάτου προς εξασφάλιση οργάνων. Ωστόσο, ήδη στην ανωτέρω χώρα έχει επισημανθεί η ανάγκη ολικής υιοθέτησης του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, δεδομένου ότι, το 2016, 457 ασθενείς απεβίωσαν περιμένοντας το κατάλληλο μόσχευμα⁵⁶⁴.

Σε συμπλήρωση των ανωτέρω, υφίστανται χώρες που έχουν επιλέξει το σύστημα ρητής συναίνεσης αλλά και χώρες που εφάρμοσαν το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης χωρίς όμως τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όπως η Γαλλία ή το προαναφερθέν παράδειγμα της Βραζιλίας με το νόμο να καταργείται λόγω μαζικών αντιδράσεων. Επίσης, η Σουηδία, αν και υιοθέτησε το 1996 το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, επέδειξε χαμηλά ποσοστά δωρεάς οργάνων (10 δότες ανά εκατομμύριο κατοίκων). Κατά το ίδιο σκεπτικό, έχει επισημανθεί ότι και η Ελλάδα εφάρμοσε το σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης, όπως άλλωστε η Χιλή και η Τουρκία, με τη χώρα μας, ωστόσο, να παρουσιάζει σχετικά χαμηλά ποσοστά πτωματικών δοτών το 2014,

⁵⁶⁰ Βλ. Gundle K., όπ.π. σελ. 28. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2009, είναι ήδη έκδηλη η σχετική διαφορά, καθώς στην Αυστρία τα ποσοστά δωρεάς αυξήθηκαν από 4.6 δότες ανά εκατομμύριο πληθυσμού σε 27.2 μέσα σε μια πενταετία, σε σχέση με τη Σιγκαπούρη όπου η δωρεά νεφρών ανήλθε από 4.7 δότες σε 31.3 δότες ετησίως μέσα στην τριετία που ακολούθησε τη τροποποίηση της σχετικής νομοθεσίας, βλ. Lamy N., όπ.π.

⁵⁶¹ Βλ. Li J. - Nikolka T., όπ.π. σελ. 91.

⁵⁶² BBC News, «Wales organ donations ‘encouraging’ in year after consent law», 01/12/2016, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-38144547>, (ημ. προσβ. 18/07/2018).

⁵⁶³ «Organ donation: The pros and cons of an automatic opt-out system», The Week magazine, 16/08/2018, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.theweek.co.uk/35635/automatic-organ-donation-the-pros-and-cons, (ημ. προσβ. 08/09/2018), καθώς και Johnson S., «Scotland to introduce ‘soft’ opt-out organ donation system», The Telegraph, 28/06/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/06/28/scotland-introduce-soft-opt-out-organ-donation-system/>, (ημ. προσβ. 08/09/2018).

⁵⁶⁴ BBC News, «Organ donation: Does an opt-out system increase transplants?», 10/09/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <https://www.bbc.com/news/health-41199918>, (ημ. προσβ. 19/07/2018).

λόγω ίσως ελλιπών υποδομών αλλά και γενικότερης δυσπιστίας της κοινής γνώμης απέναντι στη μεταμοσχευτική διαδικασία⁵⁶⁵. Μάλιστα, στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, παρά την πρόταση αλλαγής από το σύστημα της ρητής συναίνεσης σε εκείνο της εικαζόμενης, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι μέσω του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης υπάρχει ο κίνδυνος τρώσης της σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ ιατρού και οικογένειας του ασθενούς, ενώ η κοινή γνώμη είναι επιφυλακτική απέναντι στο ενδεχόμενο τήρησης ηλεκτρονικού αρχείου προσωπικών δεδομένων για την καταχώριση αρνητικών δηλώσεων. Τέλος, στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών έχει υποστηριχθεί ότι, μέσω της εφαρμογής του συστήματος της ρητής συναίνεσης, έχουν εξασφαλιστεί ενθαρρυντικά αποτελέσματα ως προς τα ποσοστά συναίνεσης της οικογένειας του ασθενούς. Τα ανωτέρω αποτελέσματα οφείλονται βέβαια, μεταξύ άλλων, και στη νομική υποχρέωση των νοσοκομείων να εντοπίζουν κάθε πιθανό δότη, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ενός ευρύτατου δικτύου εξειδικευμένων συντονιστών μεταμόσχευσης⁵⁶⁶.

Ανεξάρτητα από το τηρούμενο από κάθε κράτος σύστημα συναίνεσης, απαρέγκλιτη προϋπόθεση για τη λήψη οργάνων από το σώμα θανόντα δότη είναι η ορθή διαπίστωση του θανάτου του. Στην Ελλάδα ισχύει το κριτήριο του εγκεφαλικού θανάτου, όπως αυτό καθορίζεται στο άρθρο 9 παρ. 5 Ν.3984/2011⁵⁶⁷. Ειδικότερα, ο εγκεφαλικός θάνατος αρχικά εμφανίστηκε ως «ανεπανόρθωτο κόμα», όρος που χρησιμοποιήθηκε από τους Mollaret-Goulon στην προσπάθειά τους να περιγράψουν τα ηλεκτροεγκεφαλικά ευρήματα 23 ασθενών, χωρίς όμως την επιδίωξη ταύτισης ανεπανόρθωτου κόματος με τον ανθρώπινο θάνατο. Το 1968, επιτροπή της Ιατρικής Σχολής του πανεπιστημίου Χάρβαντ δημοσίευσε ανακοίνωση με τίτλο «ένας ορισμός του ανεπανόρθωτου κόματος», προχωρώντας στην υιοθέτηση του ανθρωπίνου κόματος ως νέου κριτηρίου θανάτου και προτείνοντας συγκεκριμένες εξετάσεις για τη διάγνωσή του (ανικανότητα ανταπόκρισης ασθενούς σε ερεθίσματα, απουσία αναπνοής για τρία λεπτά μετά την αποσύνδεση από τον αναπνευστήρα, κτλ), ενώ παράλληλα τόνισε ότι ξεπερασμένα κριτήρια θανάτου δυσχεραίνουν εξαιρετικά την εξεύρεση οργάνων προς μεταμόσχευση. Το κριτήριο του εγκεφαλικού θανάτου, παρά τις όποιες αντιδράσεις, έτυχε μεταγενέστερης αποδοχής και άλλων

⁵⁶⁵ Βλ. Li J. - Nikolka T., όπ.π. σελ. 92.

⁵⁶⁶ Βλ. Bramhall S., «Presumed consent for organ donation: a case against», *Annals of The Royal College of Surgeons of England*, 2011; 93(4):271. Ωστόσο, το 2017, αν και εισήχθησαν προς ψήφιση νομοσχέδια που προέβλεπαν την εφαρμογή του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, εκείνο που εισήχθη στην πολιτεία Κονέκτικατ απερρίφθη από τη σχετική επιτροπή, ενώ εκείνο που εισήχθη στο Τέξας έχει παραμείνει σε στασιμότητα. Παρόμοια νομοσχέδια προτάθηκαν στις πολιτείες Κολοράντο (2011) και Πενσυλβάνια (2014). Παρά την καλή πρόθεση στην οποία στηρίχθηκαν οι ανωτέρω νομοθετικές προτάσεις, επισημάνθηκε ο κίνδυνος δημιουργίας δυσμενών εντυπώσεων στην αμερικανική κοινή γνώμη, όχι λόγω της απόρριψης του θεσμού της δωρεάς οργάνων, αλλά της ιδέας του κρατικού ελέγχου στο σώμα των κοινωνιών, βλ. Leah S., «To solve organ shortage, states consider 'opt out' organ donation laws», 06/07/2017, διαθέσιμο σε www.statnews.com/2017/07/06/opt-solution-organ-shortage/, (ημ. προσβ. 04/08/2018).

⁵⁶⁷ Στο σχετικό άρθρο ορίζεται ότι: «5. Η αφαίρεση οργάνων από θανόντα δότη διενεργείται μετά την επέλευση του θανάτου, κριτήριο για την οποία είναι η νέκρωση του εγκεφαλικού στελέχους, σύμφωνα με τα ευρέως αποδεκτά και σύγχρονα δεδομένα της επιστήμης, όπως ορίζεται στην απόφαση του ΚΕ.Σ.Υ. περί διάγνωσης του εγκεφαλικού θανάτου (απόφαση 9 της 21/20.3.1985). Με απόφαση του Υπουργού Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης καθορίζεται επακριβώς το κριτήριο επέλευσης του θανάτου, κατόπιν γνώμης του Κεντρικού Συμβουλίου Υγείας (ΚΕ.Σ.Υ.). Με όμοιο τρόπο θεσπίζεται "Κώδικας Πρακτικής", σχετικά με τη διαδικασία διάγνωσης και επιβεβαίωσης του εγκεφαλικού θανάτου». Ωστόσο, κατά τη Βάρκα-Αδάμη Α., η χρήση του όρου «νέκρωση του εγκεφαλικού στελέχους» είναι εσφαλμένη, διότι οι ιατροί στις μονάδες εντατικής θεραπείας δεν μπορούν να διαγνώσουν τη νέκρωση αυτή, καθώς διαγιγνώσκεται μετά την επέλευση του θανάτου και μόνο στα παθολογοανατομικά εργαστήρια κατά την αντίστοιχη εξέταση του εγκεφαλικού στελέχους, ως εκ τούτου ορθότερη θα ήταν η αντικατάσταση του όρου «νέκρωση» με τον όρο «ανεπανόρθωτη και μη αναστρέψιμη παύση της λειτουργίας του εγκεφαλικού στελέχους», βλ. Βάρκα-Αδάμη Α., όπ.π., σελ. 975-976. Τέλος, ο ΕΟΜ παρέχει την έννοια του εγκεφαλικού θανάτου ως «την κατάσταση της μη αναστρέψιμης βλάβης του εγκεφάλου, με απώλεια όλων των λειτουργιών του εγκεφαλικού στελέχους», <http://www.eom.gr/egkefalikos-thanatos/>, (ημ. προσβ. 10/10/2018).

επιστημονικών συλλογικών οργάνων (διάσκεψη των Ιατρικών Βασιλικών Κολεγίων της Μ. Βρετανίας το 1976, σύνοδος των Ομοσπονδιακών Ιατρών της τότε Δυτικής Γερμανίας το 1982, κτλ)⁵⁶⁸.

Στην ελληνική έννομη τάξη και μέχρι τη δεκαετία του 1970, ο θάνατος θεωρείτο ότι επέρχεται με την παύση της καρδιακής και αναπνευστικής λειτουργίας⁵⁶⁹. Η ανάπτυξη των μονάδων εντατικής θεραπείας, η οποία επέτρεψε τη διατήρηση της αναπνοής άρα κατ' επέκταση και εκείνης των οργάνων στις περιπτώσεις ασθενών που έχουν υποστεί ανεπανόρθωτη βλάβη του εγκεφαλικού στελέχους, καθώς και η ανάπτυξη νέων μεταμοσχευτικών τεχνικών οδήγησαν στην επανεξέταση του ζητήματος της επέλευσης του θανάτου και στην πρόκριση του εγκεφαλικού θανάτου ως την πιο αξιόπιστη λύση. Με άλλα λόγια, η νέκρωση του εγκεφαλικού στελέχους, το οποίο ρυθμίζει την αναπνευστική και καρδιακή λειτουργία αποτελώντας το κέντρο της συνείδησης, συνεπάγεται τον εγκεφαλικό θάνατο του ασθενούς. Η κλινική διαπίστωση του θανάτου αυτού διενεργείται μέσω ελέγχου των αντανακλαστικών κινήσεων και της διάγνωσης της έλλειψης αυτόματης αναπνοής.

Κατά συνέπεια, ως θάνατος ορίστηκε «η ανεπανόρθωτη απώλεια της ικανότητας για συνείδηση σε συνδυασμό με την ανεπανόρθωτη απώλεια της ικανότητας για αυτόματη αναπνοή». Ασφαλιστική δικλείδα για τον προσδιορισμό του θανάτου αποτελεί το γεγονός ότι η σχετική πιστοποίηση γίνεται από τον ιατρό που είναι επιφορτισμένος με τη σχετική φροντίδα του ασθενούς, έναν νευρολόγο ή νευροχειρουργό και έναν αναισθησιολόγο, οι οποίοι δεν πρέπει να ανήκουν στη μεταμοσχευτική ομάδα⁵⁷⁰. Ο εγκεφαλικός θάνατος υιοθετήθηκε από όλα τα σχετικά περί μεταμοσχεύσεων νομοθετήματα που εισήχθησαν διαδοχικά, ήτοι το Ν.821/1978 «περί αφαιρέσεων και μεταμοσχεύσεων βιολογικών ουσιών ανθρώπινης προέλευσης» (αρ. 9 παρ. 1), το Ν.1383/1983 «Μεταμοσχεύσεις ανθρωπίνων ιστών και οργάνων», το Ν.2737/1999 (αρ. 12 παρ. 6) με τον ίδιο τίτλο, για τον οποίο αρκούσε η νέκρωση του εγκεφαλικού στελέχους χωρίς να ήταν απαραίτητη και η παύση λειτουργίας των υπόλοιπων μερών του εγκεφάλου και τέλος το Ν.3984/2011 (αρ. 9 παρ. 5)⁵⁷¹.

Είναι αυτονόητο το ότι ο ακριβής προσδιορισμός του θανάτου διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στη μεταμοσχευτική διαδικασία, καθώς η έλλειψη κοινών κατευθυντήριων γραμμών θα μπορούσε να συνεπάγεται μεγάλο κίνδυνο όχι μόνο για τους ασθενείς και τους εν δυνάμει λήπτες οργάνων αλλά και για τους ιατρούς. Ειδικότερα, είναι πιθανή η άσκηση, σε βάρος των

⁵⁶⁸ Βλ. Λυντέρη Χ., όπ.π., σελ. 51-53.

⁵⁶⁹ Κατά τον Τσαρπάλα Α., ο θάνατος συνέπιπτε με την παύση της αναπνοής και των κτύπων της καρδιάς, οριζόταν, δε, ως «η ανεπιστρεπτή στασιμότητα της κυκλοφορίας του αίματος και της αναπνοής, συνδεομένων με την παύση λειτουργίας του κεντρικού νευρικού συστήματος, επακολουθούσας της απονέκρωσης όλων των κυττάρων και των ιστών του οργανισμού». Η διαπίστωση του θανάτου λάμβανε χώρα μέσω ηλεκτροκαρδιογραφήματος, ωστόσο το σύστημα αυτό διαπίστωσης δεν ήταν πρόσφορο για μεταμοσχεύσεις λόγω της αχρήστευσης των οργάνων, βλ. «Ποινικά προβλήματα εκ των μεταμοσχεύσεων», ΠοινΧρον ΚΒ/1972, σελ. 278-279.

⁵⁷⁰ Βλ. Τάσκου Ν., «Μεταμοσχεύσεις και ηθική διάσταση στη διάγνωση του θανάτου», εισήγηση δημοσιευμένη σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. και Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Μεταμοσχεύσεις, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, τόμος 8, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 17-19. Επίσης, βλ. Τακούδα Δ., «Μεταμοσχεύσεις οργάνων: Από το μύθο στην πραγματικότητα», ομοίως, σελ. 11-12. Τέλος, στο πλαίσιο της ελληνικής νομοθεσίας, στο άρθρο 9 παρ. 6 Ν. 3984/2011 ορίζεται ότι στην πιστοποίηση του θανάτου δεν συμμετέχει ιατρός που ανήκει στη μεταμοσχευτική ομάδα, λόγω του ότι η διάγνωση του εγκεφαλικού θανάτου είναι ανεξάρτητη από το ενδεχόμενο της δωρεάς οργάνων, παράμετρος που επισημαίνεται και στην ιστοσελίδα του ΕΟΜ <http://www.eom.gr/egkefalikos-thanatos/> (ημ. προσβ. 10/09/2018). Ωστόσο, κατά τη Βάρκα-Αδάμη Α., από τη διατύπωση της σχετικής διάταξης φαίνεται ότι ο προσδιορισμός του θανάτου γίνεται μόνο από το θεράποντα ιατρό, ο οποίος μπορεί να είναι άλλης ειδικότητας και ότι οι υπόλοιποι ιατροί απλά συμπράττουν, ενώ θα έπρεπε να είναι εναργέστερη η εικόνα ότι η πιστοποίηση του θανάτου λαμβάνει χώρα από ομάδα ιατρών και με τη σύμφωνη γνώμη όλων υπογράφεται το σχετικό πιστοποιητικό, βλ. Βάρκα-Αδάμη Α., όπ.π., σελ. 976.

⁵⁷¹ Βλ. Λυντέρη Χ., όπ.π., σελ. 54.

τελευταίων, μηνύσεων και αγωγών αποζημίωσης από τις οικογένειες των θανόντων, με αποτέλεσμα εκείνοι, προκειμένου να αμυνθούν, να περιμένουν την αναντίρρητη παύση της καρδιακής λειτουργίας. Με αυτόν τον τρόπο όμως, επέρχεται η καταστροφή των οργάνων (δεδομένου ότι η κυκλοφορία του αίματος είναι εκείνη που τα συντηρεί) άρα και η μη δυνατότητα χρήσης τους προς μεταμόσχευση⁵⁷². Πέρα από το προαναλυθέν σύστημα προσδιορισμού θανάτου έχουν διατυπωθεί απόψεις που τοποθετούν την επέλευσή του στην οριστική διακοπή της κυκλοφορίας του αίματος, η οποία δύναται να λάβει χώρα και μετά τον εγκεφαλικό θάνατο. Ως εκ τούτου, έχει υποστηριχθεί ότι δεν είναι ξεκάθαρο εάν ο εγκεφαλικά νεκρός δότης είναι όντως νεκρός ή, τουλάχιστον, υφίστανται σοβαρές αμφιβολίες ως προς το θάνατό του⁵⁷³. Σε αντίλογο των ανωτέρω απόψεων, έχει προταθεί το επιχείρημα ότι η κυκλοφορία του αίματος έχει νόημα για τη διατήρηση της ζωής, μόνο εφόσον είναι παρούσα και η αναπνοή. Επειδή η αναπνοή ελέγχεται από τον εγκέφαλο, ορθά ένα από τα κριτήρια περί εγκεφαλικού θανάτου είναι και η μη αυτόνομη ύπαρξή της, άρα ο χαρακτηρισμός ενός εγκεφαλικά νεκρού ατόμου ως ζωντανού είναι εσφαλμένος⁵⁷⁴. Στην περίπτωση των εγκεφαλικά νεκρών ασθενών, πάντως, έχει υποστηριχθεί ότι η αφαίρεση οργάνων τους στοιχειοθετεί το αδίκημα της ανθρωποκτονίας (αρ. 299 ΠΚ), δεδομένου ότι η αποσύνδεση του ασθενούς από τον αναπνευστήρα συνιστά θετική ενέργεια (πράξη) και όχι παράλειψη, επιφέροντας το θάνατό του⁵⁷⁵.

3.1. Το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης στην ελληνική έννομη τάξη και ο ρόλος της οικογένειας

Ο Ν.3984/2011 αποτελεί τον τέταρτο κατά σειρά νόμο μετά τους Ν.821/1978, Ν.1383/1983 και Ν.2737/1999⁵⁷⁶. Μέσω του Ν.2737/1999 η χώρα μας εναρμονίσθηκε προς τη

⁵⁷² Βλ. Χαλαμπάκη Α., ο οποίος επισημαίνει ότι το κριτήριο διαπίστωσης του εγκεφαλικού θανάτου, δηλαδή η ύπαρξη σταθερής ισοηλεκτρικής γραμμής για κάποιο χρονικό διάστημα συνδυασμένη με έλλειψη αντιδράσεων της παρεγκεφαλίδας δεν λειτουργεί με απόλυτη ακρίβεια σε όλες τις περιπτώσεις, με αποτέλεσμα τη σύσταση επιτροπών/ομάδων εμπειρογνομόνων και την πρόταση άλλων κριτηρίων που όμως δεν έγιναν δεκτά, βλ. «Ιατρική Ευθύνη και Δεοντολογία», εισήγηση δημοσιευμένη σε Μελέτες Ποινικού Δικαίου του ιδίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, σελ. 196-197. Επίσης, βλ. Τσαρπάλα Α., ό.π., σελ. 277, ο οποίος υποστηρίζει ότι η βεβαιότητα της επέλευσης του θανάτου δεν είναι πάντα προφανής.

⁵⁷³ Βλ. Χατζηκόστα Κ., ό.π., σελ. 397, ο οποίος υποστηρίζει ότι: «Ο ανθρώπινος οργανισμός ως ενιαίο σύνολο παύει συνεπώς να υφίσταται με την οριστική διακοπή της κυκλοφορίας του αίματος. Στο χρονικό αυτό σημείο θα πρέπει να εντοπιστεί ο θάνατος του ανθρώπου. Θα ήταν άλλωστε παράδοξο να θεωρήσουμε ως εγγυητή της ενιαίας λειτουργίας του οργανισμού τον εγκέφαλο, τη στιγμή που έχουν καταγραφεί στη διεθνή βιβλιογραφία πολλές περιπτώσεις εγκεφαλικά νεκρών εγκύων, που με τεχνητή υποστήριξη συνέχισαν ακόμη και για περισσότερες εβδομάδες την κύηση» καθώς και ότι το κριτήριο του εγκεφαλικού θανάτου αποτελεί ιδιαίτερα βολικό κριτήριο για την πραγματοποίηση των μεταμοσχεύσεων, ενώ η εμμονή σε αυτό δεν συνιστά παρά αποσιώπηση του γεγονότος ότι «ο εγκεφαλικά νεκρός δότης ζωτικών οργάνων δεν είναι παρά ζωντανός ή –στην καλύτερη περίπτωση– υφίστανται σοβαρές αμφιβολίες για το θάνατό του. Έτσι, με έναν απλό ορισμό, με μια (εν πολλοίς αυθαίρετη) μετάθεση του σημείου του θανάτου μέσα στο χρόνο παρακάμπτονται αζεπέραστα διλήμματα και σοβαροί ηθικοί προβληματισμοί».

⁵⁷⁴ Βλ. Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., «Μεταμοσχεύσεις: Παρόν και μέλλον του νομικού πλαισίου-αναζητώντας τη χρυσή τομή», εισήγηση δημοσιευμένη σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. και Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Μεταμοσχεύσεις, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, τόμος 8, 2008, εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 37-40, καθώς και Λυντέρη Χ., ό.π., σελ. 60-66, όπου παρατίθενται αναλυτικά επιχειρήματα υπέρ και κατά του εγκεφαλικού θανάτου.

⁵⁷⁵ Ειδικότερα, η ανωτέρω σκόπιμη συμπεριφορά εκ μέρους του ιατρού συνιστά είτε ανθρωποκτονία εκ προθέσεως κατά το άρθρο 299 ΠΚ ή ανθρωποκτονία με συναίνεση (αρ. 300 ΠΚ), όταν εκτελείται ύστερα από επίμονη απαίτηση του ασθενούς και από οίκτο για εκείνον που πάσχει από ανίατη ασθένεια, βλ. Λυντέρη Χ., ό.π., σελ. 77.

⁵⁷⁶ Κατά τη Βάρκα-Αδάμη Α., ό.π., σελ. 964, όλοι οι προηγούμενοι νόμοι κινούνταν στο ίδιο πλαίσιο παραβλέποντας όμως την ευρεία και εμπεριστατωμένη ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, η

Σύμβαση του Οβιέδο (N.2619/1998) αποσκοπώντας παράλληλα στην ενίσχυση των μεταμοσχεύσεων. Το γεγονός ότι ο ανωτέρω στόχος (αύξηση του αριθμού των αναγκαίων σε εθνικό επίπεδο μοσχευμάτων) δεν επετεύχθη, οδήγησε στη θεσμοθέτηση του Ν.3984/2011, ο οποίος ενσωμάτωσε στην ελληνική έννομη τάξη την Οδηγία 2010/53/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Ιουλίου 2010 περί θέσπισης κοινών προτύπων μεταξύ των κρατών μελών για την ασφάλεια και ποιότητα των προς μεταμόσχευση ανθρωπίνων οργάνων, αποβλέποντας, όπως εξάλλου και ο προκάτοχός του Ν.2737/1999, στην αντιμετώπιση της έλλειψης μοσχευμάτων⁵⁷⁷. Έμμεσα, αναφέρεται και στο ζήτημα της εμπορίας οργάνων μέσω της ίδιας της πρόβλεψης περί προτύπων ασφαλείας και ποιότητας, άρα και ιχνηλασιμότητας⁵⁷⁸. Ο Ν.3984/2011 συμπληρώθηκε μεταγενέστερα με το Ν.4272/2014, ο οποίος μετέφερε στην ελληνική έννομη τάξη την Οδηγία 2012/25/ΕΕ για τη θέσπιση διαδικασιών ενημέρωσης σχετικά με την ανταλλαγή, μεταξύ των κρατών μελών, οργάνων προς μεταμόσχευση.

Σημείο αναφοράς του Ν.3984/2011 είναι η εισαγωγή του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης μέσω του αρ. 9 παρ. 2. Ειδικότερα, στο σχετικό άρθρο με τίτλο «Αφαίρεση οργάνων από θανόντα δότη», προβλέφθηκε ότι: «Η αφαίρεση ενός ή περισσότερων οργάνων από ενήλικο, θανόν πρόσωπο πραγματοποιείται εφόσον, όσο ζούσε, δεν είχε εκφράσει την αντίθεση του σύμφωνα με την παράγραφο 3 "και κατόπιν συναίνεσης της οικογένειάς του"»⁵⁷⁹. Η προϋπόθεση της συναίνεσης της οικογένειάς προστέθηκε με μεταγενέστερο νόμο (άρθρο 55 παρ. 4 Ν.4075/2012) στο πλαίσιο κατευνασμού των πνευμάτων, λόγω των αντιδράσεων που πυροδότησε η δυνατότητα αφαίρεσης οργάνων χωρίς την προηγούμενη σύμφωνη γνώμη της οικογένειάς του θανόντος. Το άρθρο 9 παρ. 2 του Ν.3984/2011 τροποποιήθηκε εκ νέου μέσω του Ν.4512/2018 (ΦΕΚ Α 5/17-01-2018), δυνάμει του οποίου, η αφαίρεση των οργάνων του θανόντος, εξαρτάται, όπως ειπώθηκε παραπάνω, αποκλειστικά από τη συγκατάθεση της οικογένειάς του, εφόσον ο τελευταίος δεν είχε δηλώσει ούτε δωρητής οργάνων, ούτε αρνητής. Επισημαίνεται ότι η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε κατά τη διάρκεια ισχύος του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, όπως αυτό εισήχθη με το άρθρο 9 παρ. 2 Ν.3984/2011 και τροποποιήθηκε μεταγενέστερα με το άρθρο 55 παρ. 4 Ν.4075/2012, δηλαδή πριν τη δεύτερη τροποποίησή του από το Ν.4512/2018.

Ειδικότερα, δυνάμει της δεύτερης τροποποίησης, η παρ. 2 του άρθρου 9 Ν.3984/2011 αντικαταστάθηκε με το άρθρο 260 παρ. 2 Ν.4512/2018 (ΦΕΚ Α 5/17-01-2018) ως εξής: «2. Η αφαίρεση ενός ή περισσότερων οργάνων, ιστών και κυττάρων από ενήλικο, θανόν πρόσωπο πραγματοποιείται: α) με τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειάς εφόσον, όσο ζούσε, δεν είχε εκφράσει την αντίθεσή του, β) με την κάρτα δότη, η οποία εκφράζει την ελεύθερη δήλωση βούλησης του προσώπου εν ζωή για τη δωρεά ενός ή περισσότερων οργάνων, ιστών και κυττάρων, χωρίς να απαιτείται στην περίπτωση αυτή η συναίνεση της οικογένειάς. Η κάρτα δότη μπορεί να καταργηθεί ανά πάσα στιγμή με την έγγραφη συναίνεση του δότη. Στην

οποία και αποτελούσε βασικό παράγοντα για την αύξηση της δωρεάς οργάνων και, επομένως, της μεταμοσχευτικής δραστηριότητας.

⁵⁷⁷ Βασική διαφορά του Ν.3984/2011 από τον προηγούμενο Ν.2737/1999 είναι ο ρητός διαχωρισμός του πεδίου εφαρμογής των οργάνων (κεφ. Α-Στ) από τους ιστούς και τα κύτταρα (κεφ. Ζ).

⁵⁷⁸ Στην Αιτιολογική έκθεση του Ν.3984/2011, κεφάλαιο Α', αρ. 1, αναφέρεται ρητά ότι, πέρα από την αύξηση των μοσχευμάτων και την προστασία του λήπτη από τη μετάδοση νόσων, στόχος είναι και η καταπολέμηση του εμπορίου οργάνων.

⁵⁷⁹ Η αφαίρεση οργάνων από ανήλικο θανόν πρόσωπο, η οποία δεν αποτελεί αντικείμενο έρευνας της παρούσας μελέτης, ορίζεται στο άρθρο 9 παρ. 1 του ίδιου νόμου (σε αντίθεση με τον προηγούμενο Ν.2737/1999 που δεν την πρόβλεπε), για την οποία επίσης απαιτείται η συναίνεση της οικογένειάς (των γονέων ή του γονέα που έχει την επιμέλεια ή, σε περίπτωση έλλειψης αυτών, επιτρόπου).

περίπτωση που ο θανάων έχει ενταχθεί στο Μητρώο Αρνητών που τηρεί ο Ε.Ο.Μ., δεν πραγματοποιείται δωρεά οργάνων, ιστών και κυττάρων. Με απόφαση του Υπουργού Υγείας καθορίζεται και εξειδικεύεται ο τρόπος και κάθε τεχνική λεπτομέρεια σχετικά με τις ανωτέρω εκδηλώσεις θετικής ή αρνητικής δήλωσης του κάθε ατόμου και ο τρόπος συγκέντρωσης αυτών από τον Ε.Ο.Μ.».

Η ανωτέρω νομοθετική τροποποίηση συμπληρώθηκε από την υπ' αρ. Γ2γ/ΓΠ/76110/18 εκδοθείσα Υπουργική Απόφαση (ΦΕΚ Β 4695/19-10-2018) για τον καθορισμό και εξειδίκευση του τρόπου και των τεχνικών λεπτομερειών σχετικά με την εκδήλωση θετικής ή αρνητικής δήλωσης κάθε εν ζωή ατόμου ως προς την προσφορά οργάνων του για μεταμόσχευση. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο αποσαφήνισης των σχετικών διαδικασιών περί δήλωσης βούλησης δωρεάς και αντίθεσης προς αυτήν, προβλέπεται ότι (περ. 1) κάθε ενήλικος πολίτης μπορεί, εφόσον το επιθυμεί, να συμπληρώσει τη Δήλωση Δωρεάς Οργάνων και Ιστών, εκφράζοντας έτσι τη βούλησή του για δωρεά τους προς μεταμόσχευση και να εγγραφεί στο Εθνικό Μητρώο Δωρητών που τηρείται στον ΕΟΜ. Η αφαίρεση των οργάνων και ιστών θα λάβει χώρα εφόσον διαπιστωθεί ο εγκεφαλικός θάνατος του ατόμου, χωρίς να απαιτείται η συναίνεση της οικογένειάς του. Με αντίστοιχες ενέργειες (περ. 4) κάθε ενήλικος πολίτης μπορεί να συμπληρώσει τη Δήλωση Άρνησης Δωρεάς Οργάνων και Ιστών, εκφράζοντας έτσι την αντίθεσή του προς τη δωρεά οργάνων και ιστών, κατά συνέπεια, σε περίπτωση επέλευσης εγκεφαλικού θανάτου, δεν θα λάβει χώρα η αφαίρεση των οργάνων του προς μεταμόσχευση.

Σε περίπτωση που ενήλικος πολίτης επέλθει σε κατάσταση εγκεφαλικού θανάτου και διαπιστωθεί από τον ΕΟΜ ότι δεν έχει υποβάλλει ούτε δήλωση δωρεάς ούτε δήλωση άρνησης, τη σχετική απόφαση για την ενδεχόμενη αφαίρεση οργάνων του τη λαμβάνει η οικογένειά του (περ. 6). Η διαγραφή του ατόμου από το μητρώο δωρητών ή αρνητών δύναται να πραγματοποιηθεί ανά πάσα στιγμή με την υποβολή αντίστοιχης δήλωσης διαγραφής (περ. 5). Σε κάθε, δε, περίπτωση οι ανωτέρω δηλώσεις κατατίθενται στον ΕΟΜ με τρόπο που να διασφαλίζεται το γνήσιο της υπογραφής του πολίτη (αυτοπρόσωπη παρουσία, συστημένη επιστολή με θεωρημένο το γνήσιο της υπογραφής, ηλεκτρονικά μέσω των διαπιστευτηρίων του TAXISNET, περ. 7). Κατά συνέπεια, μετά και την τελευταία νομοθετική παρέμβαση του Ν.4512/2018, η οικογένεια αποφασίζει για τη μετά θάνατον αφαίρεση οργάνων, εκτός εάν ο θανάων, όσο ήταν εν ζωή, είχε προχωρήσει στην έκδοση κάρτας δότη, οπότε στην τελευταία περίπτωση ακολουθείται η ρητή βούλησή του⁵⁸⁰. Στη, δε, Αιτιολογική Έκθεση του Ν.4512/2018 δεν παρατίθεται το σκεπτικό με βάση το οποίο επήλθε η τροποποίηση του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, αλλά αρκείται σε απλή αναφορά της κάρτας δότη.

Πριν αναλυθεί το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης μέσω του Ν.3984/2011, η σκιαγράφηση του κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου που διαμόρφωσε τις συνθήκες εισαγωγής του αποτελεί *sine qua non* προϋπόθεση για το σχηματισμό μιας πληρέστερης εικόνας στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων. Αφετηρία αποτελεί το γεγονός ότι η Ελλάδα κατέχει σε ευρωπαϊκό επίπεδο ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά δωρεάς οργάνων, όπως προκύπτει και από τα σχετικά

⁵⁸⁰ Βλ. Τσιλιμγκάκη Μ., «Τέλος στην εικαζόμενη συναίνεση στους υποψήφιους δωρητές οργάνων», 10/01/2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.iatropedia.gr/eidiseis/telos-stin-eikazomeni-synainesi-stous-yropsifious-dorites-organon/96095/>, (ημ. προσβ. 02/08/2018), καθώς και «Αλλαγές στη διαδικασία δωρεάς οργάνων-μεταμοσχεύσεις φέρνει το πολυνομοσχέδιο», 20/01/2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.e-nomothesia.gr/law-news/allages-ste-diadikasia-doreas-organon-metamosxeuseis.html>, (ημ. προσβ. 02/08/2018). Επίσης, βλ. Καραμπατζό Α., «Δωρητές οργάνων από προεπιλογή ή επιλογή;», Το Βήμα, 18/03/2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=952336>, (ημ. προσβ. 02/08/2018).

στατιστικά δεδομένα⁵⁸¹. Ειδικότερα, με βάση δημοσίευμα της εφημερίδας «Η Καθημερινή», το έτος 2014 τα ποσοστά δωρεάς ανήλθαν σε μόλις 3 δότες ανά εκατομμύριο πληθυσμού, σε αντίθεση με την Ισπανία όπου το αντίστοιχο ποσοστό έφτασε τους 33 δότες, ενώ στην Πορτογαλία και την Κροατία, τους 30⁵⁸². Για να καταστεί η διαφορά ακόμα πιο έκδηλη, ο μεγαλύτερος αριθμός δοτών στην Ισπανία, σε σχέση με την Ελλάδα, συνεπάγεται τη δυνατότητα ενός νεφροπαθούς να βρει μόσχευμα εκεί μέσα σε έξι μήνες. Αντίθετα, η Ελλάδα εμφανίζει μέσο χρόνο αναμονής επτά με οκτώ έτη, με ιδιαίτερα υψηλό κόστος για τα δημόσια ασφαλιστικά ταμεία λόγω του μακροχρόνιου χαρακτήρα που έχει η αιμοκάθαρση ως διαδικασία. Μάλιστα, το ανωτέρω άρθρο επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι το 2015 ήταν η χειρότερη χρονιά της τελευταίας δεκαετίας για τη δωρεά οργάνων στη χώρα μας, ενώ μέχρι τις πρώτες ημέρες του Ιουνίου 2018 πραγματοποιήθηκαν μόλις 40 μεταμοσχεύσεις συμπαγών οργάνων από πτωματικούς δότες και 66 συνολικά (συμπεριλαμβανομένων και των μεταμοσχεύσεων νεφρού από ζώντα δότη)⁵⁸³.

Εξίσου ενδιαφέροντα είναι και τα διαθέσιμα στοιχεία, ήδη από το 2009, μεταξύ τεσσάρων, συγκρίσιμων πληθυσμιακά χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της Ελλάδας, της Τσεχίας, της Πορτογαλίας και του Βελγίου. Ειδικότερα, οι αξιοποιήσιμοι δότες ανά εκατομμύριο πληθυσμού ανήλθαν στην Ελλάδα στους 6.3, στην Τσεχία στους 19, στην Πορτογαλία στους 31 και στο Βέλγιο στους 26.4. Οι μεταμοσχεύσεις νεφρού, αντίστοιχα, ανήλθαν στην Ελλάδα στις 116, στην Τσεχία στις 346, στην Πορτογαλία στις 531 και στο Βέλγιο στις 428. Οι μεταμοσχεύσεις ήπατος ανήλθαν στην Ελλάδα στις 33, στην Τσεχία στις 102, στην Πορτογαλία στις 254 και στο Βέλγιο στις 222, ενώ οι μεταμοσχεύσεις καρδιάς ανήλθαν στην Ελλάδα στις 8, στην Τσεχία στις 80, στην Πορτογαλία στις 47 και στο Βέλγιο στις 68⁵⁸⁴. Στο πλαίσιο μιας συνολικής σύγκρισης σε εθνικό επίπεδο, το 2015 οι δότες οργάνων στην Ελλάδα ανήλθαν σε 3.5 ανά εκατομμύριο πληθυσμού, το 2016 σε 4.6 το 2017 σε 6.1 και σε 4.1 το 2018, ενώ οι μεταμοσχεύσεις συμπαγών οργάνων από πτωματικό δότη σε 91 το 2015 (63 νεφρού, 22 ήπατος και 6 καρδιάς), σε 102 το 2016 (75 νεφρού, 21 ήπατος και 6 καρδιάς), σε 144 το 2017 (108 νεφρού, 28 ήπατος και 8 καρδιάς) και σε 103 το 2018 (72 νεφρού, 23 ήπατος και 8 καρδιάς). Παρά τη σχετική άνοδο, δεν πρέπει να παραβλέπεται το ότι οι ανωτέρω αριθμοί δεν παύουν να υστερούν έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου⁵⁸⁵. Τέλος, ως προς τις λίστες αναμονής, μέχρι το Δεκέμβριο του 2018, είχαν καταγραφεί 1246 υποψήφιοι λήπτες νεφρικού μοσχεύματος,

⁵⁸¹ Βλ. Κωνσταντινίδη Α., «Η ποινική αντιμετώπιση των μεταμοσχεύσεων», ΠοινΧρον ΝΓ/2003, σελ. 485, ο οποίος αναφέρει ότι για τη στασιμότητα στον τομέα των μεταμοσχεύσεων, η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στο ότι η διάδοση της ιδέας της δωρεάς οργάνων δεν έχει γίνει πλήρως αποδεκτή από τους Έλληνες πολίτες, καθώς και στο ότι η οργάνωση του μεταμοσχευτικού προγράμματος εμφανίζει σημαντικές ελλείψεις. Ακόμη, εξαιτίας της ύπαρξης καταγγελιών για κυκλώματα που δραστηριοποιούνται στην αφαίρεση οργάνων παιδιών, λαθρομεταναστών, κτλ με σκοπό την πώλησή τους, προκαλούνται παρεξηγήσεις, ενώ πολλοί αμφιβάλλουν και προβληματίζονται για τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις της αφαίρεσης οργάνων γενικότερα.

⁵⁸² Βλ. Μπουλουτζιά Π., «Μαύρο έτος για τη δωρεά οργάνων», Η Καθημερινή, 28/11/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά www.kathimerini.gr/840312/article/epikairothta/ygeia/mayro-etos-gia-th-dwrea-organwn, (ημ. προσβ. 24/02/2016). Επιπλέον, της ίδιας, «Ένας δότης χαρίζει εννέα ζωές», Η Καθημερινή, 06/03/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.kathimerini.gr/756749/article/epikairothta/ellada/enas-doths-xarizei-ennea-zwes>, (ημ. προσβ. 20/07/2018), με επισήμανση ότι το 2013 ο αριθμός δοτών ανήλθε στους 5.6 ανά εκατομμύριο πληθυσμού με 191 μεταμοσχεύσεις συμπαγών οργάνων έναντι 236 το 2012.

⁵⁸³ Βλ. Μπουλουτζιά Π., «Σε 'ελεύθερη πτώση' οι μεταμοσχεύσεις στην Ελλάδα το 2018», Η Καθημερινή, 12/06/2018, διαθέσιμο σε <http://www.kathimerini.gr/968966/article/ygeia/ygeia-epikairothta/se-eleytherh-ptwsh-oi-metamosxeuseis-sthn-ellada-to-2018>, (ημ. προσβ. 19/08/2018).

⁵⁸⁴ Βλ. Καρα Μ., «Στατιστικά στοιχεία αναφορικά με την προσφορά οργάνων και τις μεταμοσχεύσεις στην Ευρώπη», διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, <http://iatro.gr/statistika-stoixeia-anaforika-me-tin-prosfora-organon-kai-tis-metamosxeuseis-stin-eyropi/>, (ημ. προσβ. 20/07/2018).

⁵⁸⁵ Στοιχεία που χορηγήθηκαν κατόπιν αιτήματος της συγγραφέως από τον ΕΟΜ.

38 υποψήφιοι λήπτες καρδιακού μοσχεύματος και 159 υποψήφιοι λήπτες ηπατικού μοσχεύματος⁵⁸⁶.

Η οξεία έλλειψη διαθέσιμων μοσχευμάτων επισημαίνεται και στην Αιτιολογική Έκθεση του Ν.3984/2011, στην οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι: «Η αναγκαιότητα μεταρρύθμισης του νομικού αυτού πλαισίου με τον προτεινόμενο νόμο προέκυψε, δώδεκα έτη αργότερα, από τη θλιβερή διαπίστωση ότι η χώρα μας κατέχει την τελευταία θέση σε ευρωπαϊκό επίπεδο στις μεταμοσχεύσεις οργάνων.....Η μεταμοσχευτική δραστηριότητα δεν επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών των ασθενών και ο χρόνος αναμονής είναι μεγάλος.....Όσον αφορά την πρακτική, που ακολουθήθηκε, επί κάποια έτη, της επιλεκτικής μετάβασης ασθενών στο εξωτερικό, όχι μόνο επιβαρύνει δυσανάλογα τα ασφαλιστικά ταμεία, αλλά γεννά υπόνοιες διακριτικής μεταχείρισης των υποψηφίων ληπτών. Ταυτόχρονα, ιδιαίτερα ανησυχητικές είναι οι αποκαλύψεις των αστυνομικών αρχών και του τύπου σχετικά με τα κυκλώματα εμπορίας οργάνων και εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους».

Η χρόνια επιβάρυνση των δημόσιων ασφαλιστικών ταμείων με τις δαπάνες αιμοκάθαρσης, σε σύγκριση με την εξοικονόμηση πόρων που μια μεταμόσχευση θα συνεπαγόταν, δεν αποτελεί καινούργιο ζήτημα⁵⁸⁷. Εξαιρετικά διαφωτιστικό είναι το υπόμνημα που υπέβαλαν το 2011 οι δύο σύλλογοι ηπατομεταμοσχευθέντων ΗΠΑΡχω και Μεταμοσχευμένων Καρδιάς και Πνεύμονα ΣυνεχίζΩ στο πλαίσιο της διαβούλευσης του νόμου περί μεταμοσχεύσεων. Ειδικότερα, το ετήσιο κόστος αιμοκάθαρσης (τεχνητό νεφρό) ανέρχεται στα 50.000-60.000 ευρώ, σε σχέση με το κόστος μεταμόσχευσης νεφρού και πρώτου έτους παρακολούθησης το οποίο ανέρχεται μεν στα 50.000-60.000 ευρώ, με τη διαφορά ότι το ετήσιο κόστος μεταμοσχευμένου νεφρού μετά το πρώτο έτος μειώνεται στα 10.000-20.000 ευρώ. Επιπλέον, το κόστος εμφύτευσης συσκευής μηχανικής υποστήριξης καρδιάς ανέρχεται στα 80.000-150.000 ευρώ, με το κόστος μεταμόσχευσης καρδιάς και πρώτου έτους παρακολούθησης να μειώνεται στα 50.000-60.000 ευρώ και το ετήσιο κόστος μεταμοσχευμένου καρδιάς να εκτιμάται ακόμα λιγότερο, δηλαδή στα 10.000-20.000 ευρώ. Σε βάθος δεκαετίας, ο υποβαλλόμενος σε αιμοκάθαρση ασθενής θα κοστίσει στα ελληνικά ασφαλιστικά ταμεία περίπου 500.000 ευρώ, ενώ ως μεταμοσχευμένος περίπου 200.000 ευρώ⁵⁸⁸.

Όπως προεκτέθηκε, μέσω του Ν.3984/2011 και με στόχο την αύξηση του αριθμού δοτών, εισήχθη ο κανόνας της εικαζόμενης συναίνεσης (άρθρο 9 παρ. 2). Η συναίνεση της οικογένειας προστέθηκε μεταγενέστερα ως προϋπόθεση για την αφαίρεση των οργάνων προς μεταμόσχευση από το σώμα του θανόντος, καθώς εκείνη αποτελεί βασικό πυλώνα της ελληνικής κοινωνίας με πρωταρχικό λόγο σε οποιαδήποτε μεταβολή την αφορά. Μάλιστα, στην ίδια ως άνω Αιτιολογική Έκθεση, αποσαφηνίζεται το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης και αναφέρεται ότι: «.....Στην παράγραφο 2 ορίζεται ότι εάν ο θανών είναι ενήλικος η αφαίρεση πραγματοποιείται, εάν δεν αντιτάχθηκε σε αυτό όσο ζούσε και όχι εάν δήλωσε ρητά ότι επιθυμεί να γίνει δωρητής οργάνων μετά θάνατον. Με τον τρόπο αυτό καλούνται όλοι οι πολίτες να τοποθετηθούν έναντι του ζητήματος της δωρεάς οργάνων μετά θάνατον. Η διαφορά της

⁵⁸⁶ Στοιχεία που χορηγήθηκαν κατόπιν αιτήματος της συγγραφέως από τον ΕΟΜ.

⁵⁸⁷ Επισημαίνεται ότι το 2013, 9.554 ασθενείς είχαν τεθεί σε θεραπεία υποκατάστασης νεφρικής λειτουργίας μέσω τεχνητού νεφρού, με το νούμερο αυτό να ανέρχεται σε 9.772 το 2014 και σε 10.034 το 2015. Σε περιτοναϊκή κάθαρση υπεβλήθησαν, το 2013, 670 ασθενείς, το 2014, 686 ασθενείς και το 2015, 707 ασθενείς (στοιχεία που χορηγήθηκαν κατόπιν αιτήματος της συγγραφέως από την Υπηρεσία Συντονισμού και Ελέγχου Προγράμματος τελικού σταδίου χρόνιας νεφρικής ανεπάρκειας (Υ.Σ.Ε.) του Γενικού Νοσοκομείου Αθηνών Γ. Γεννηματάς.

⁵⁸⁸ Βλ. Ιωακείμиду Ν., «Στην αλυσίδα της ζωής η Ελλάδα αδύναμος κρίκος», Εφημερίδα των Συντακτών, 15/10/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.efsyn.gr/arthro/stin-alytida-tis-zois-i-ellada-adyamos-krikos>, (ημ. προσβ. 20/07/2018).

προτεινόμενης ρύθμισης με τα έως τώρα ισχύοντα είναι ότι δεν απαιτείται η σχετική θετική δήλωση, δηλαδή μια ενέργεια, εκ μέρους του δυνητικού δότη, αλλά η βούλησή του εκφράζεται είτε με αρνητική δήλωση, δηλαδή μια ενέργεια, είτε με την αποχή από ενέργεια, κάτι πρακτικά απλούστερο⁵⁸⁹. Σε καμία περίπτωση η αφαίρεση οργάνου δεν πραγματοποιείται χωρίς τη συναίνεση, ρητή ή τεκμαιρόμενη του θανόντος προσώπου». Λαμβάνοντας υπόψη ότι το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης αποτελούσε, τρόπον τινά, σύστημα ξένο προς την ελληνική νοοτροπία, προβλέφθηκε ρητά ότι η συγκεκριμένη διάταξη θα ισχύσει από 01.06.2013, δηλαδή περίπου δύο χρόνια μετά τη θέσπιση του εν λόγω νόμου, προκειμένου να υπάρξει πλήρης ενημέρωση των πολιτών μέσω κρατικών ενημερωτικών πρωτοβουλιών. Κοινώς, ο ίδιος ο νομοθέτης κατανόησε το ότι η θέσπιση ενός τέτοιου συστήματος προφανώς δεν πρέπει να συνοδεύεται από μια προσπάθεια άκαμπτης επιβολής του, αλλά πρέπει να λάβει χώρα μια μεταβατική περίοδος, ώστε ο μέσος Έλληνας να ενημερωθεί υπεύθυνα και να επιλυθούν, από επίσημους φορείς, οι όποιες τυχόν απορίες και προβληματισμοί⁵⁹⁰.

Ωστόσο, ενώ η Πολιτεία όφειλε μέσω της μεταβατικής αυτής περιόδου να αναλάβει την ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του κοινού, ελάχιστη, αν όχι μηδαμινή, κρατική πρωτοβουλία υπήρξε προς την κατεύθυνση αυτή⁵⁹¹. Ο Έλληνας πολίτης κατατάχθηκε αυτόματα στην κατηγορία του εν δυνάμει δότη οργάνου, χωρίς να είναι έτοιμος για κάτι τέτοιο, ενώ η κοινή γνώμη ήταν ουσιαστικά απροετοίμαστη για μια τέτοια αλλαγή. Η τελευταία έχει άμεσες προεκτάσεις στον ιατρικό τομέα, δεδομένου ότι περικλείει εξειδικευμένες ιατρικές έννοιες για το περιεχόμενο των οποίων ο μέσος πολίτης θα έπρεπε να είχε ήδη ενημερωθεί (έννοια οργάνου, εγκεφαλικού θανάτου, μεταμόσχευσης, κτλ)⁵⁹². Κατά συνέπεια, στα μάτια των Ελλήνων

⁵⁸⁹ Στο Ν. 2737/1999 συνδυάζεται στο άρθρο 12 παρ. 2, 4 το σύστημα της βούλησης του θανόντος κατά τη διάρκεια της ζωής του με αυτό της συγγενικής συναίνεσης, που συνίσταται στη μη αντίρρηση των συγγενών στην αφαίρεση των οργάνων. Η διαφορά του νόμου αυτού, σε σχέση με το Ν. 3984/2011, έγκειται στο ότι δεν απαιτείται θετική δήλωση εκ μέρους του δότη αλλά η βούλησή του πρέπει να εξωτερικεύεται με την έκφραση αντίθεσης στη μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων του. Έτσι στο Ν. 3984/2011 υπάρχει διαχείριση της έλλειψης ρητής θέσης του θανόντος ως επιτρεπτική για την αφαίρεση, βλ. Σακελλαροπούλου Β.-Λάλα Δ.-Σακελλαρόπουλο Θ., ό.π., σελ. 866-867. Κατά τη Βάρκα-Αδάμη Α., ό.π., σελ. 973, ενώ όλοι οι προηγούμενοι μεταμοσχευτικοί νόμοι έδιναν προτεραιότητα στην εν ζωή δήλωση συναίνεσης του νεκρού για το επιτρεπτό της μεταθανάτιας αφαίρεσης των οργάνων του, ο Ν. 3984/2011 διαφοροποιείται ριζικά στο πεδίο των πτωματικών μεταμοσχεύσεων. Η, δε, καθιέρωση ενός ιδιόμορφου συστήματος συναίνεσης και αντίρρησης του ίδιου του δυνητικού δότη, αλλά και της υποκατάστασης της θέλησής του από ορισμένους μόνο συγγενείς (σύζυγο, ενήλικα τέκνα, γονείς και αδέρφια), στους οποίους ο προϊσχύσας Ν. 2737/1999 παρείχε το δικαίωμα να συναινέσουν ή να αρνηθούν τη μεταθανάτια λήψη μοσχευμάτων από το σώμα του, υπήρξε ένας από τους λόγους αποτυχίας του νόμου αυτού, βλ.σελ. 965.

⁵⁹⁰ Στο Ν.3984/2011 αναφέρεται στο ίδιο άρθρο: «*Η Έναρξη ισχύος της παρούσας παραγράφου αρχίζει από 1.6.2013 προκειμένου στο διάστημα αυτό να υπάρξει πλήρης ενημέρωση των πολιτών μέσω εφαρμογής συγκεκριμένης ενημερωτικής εκστρατείας. Με απόφαση του Υπουργού Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης καθορίζεται ο τρόπος και κάθε τεχνική λεπτομέρεια σχετικά με την εκδήλωση θετικής ή αρνητικής δήλωσης του κάθε ατόμου και ο τρόπος συγκέντρωσης αυτών από τον ΕΟΜ*».

⁵⁹¹ Επισημαίνεται η απουσία επαρκούς κρατικής ενημερωτικής εκστρατείας όχι μόνο κατά το 2011, έτος ψήφισης του συγκεκριμένου νόμου, αλλά και στο χρονικό διάστημα που είχε τάξει ο ίδιος ο νομοθέτης για την ενημέρωση του κοινού μέχρι τη θέση του σε ισχύ (01.06.2013). Αντίθετα, κατά το διάστημα αυτό υπήρξαν μεμονωμένες ενημερωτικές ενέργειες, για παράδειγμα η επιστημονική ημερίδα του Γραφείου Εκπαίδευσης, Πολιτισμού, Έρευνας και Καινοτόμων Δράσεων του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης, σε συνεργασία με το Γραφείο Συντονισμού Μεταμοσχεύσεων Βορείου Ελλάδας του Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης ΑΧΕΠΑ την 20/09/2013 με θέμα «Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων:Μια εμπειρία ζωής», διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.in.gr/2013/09/16/health/health-news/epistimoniki-imerida-gia-ti-dwrea-kai-metamosxeysi-organwn/> (ημ. προσβ. 18/09/2016), η ημερίδα της Εστίας Πατερικών Μελετών και της Ενωμένης Ρωμοσύνης την 20/04/2013 με θέμα «Μεταμοσχεύσεις:Δωρεά ή αφαίρεση ζωής;», <https://orthros.eu/>, (ημ. προσβ. 18/09/2016), κτλ.

⁵⁹² Κατά τη Βάρκα-Αδάμη Α., ό.π., σελ. 977: «*...Η κοινή γνώμη ήταν τελείως απροετοίμαστη για τις σημαντικές αλλαγές που θεσπίζει ο νέος νόμος αν κρίνουμε από τα δυσμενή σχόλια πολιτών που είδαν το φως της δημοσιότητας τόσο κατά την προηγηθείσα της ψήφισης του νόμου διαβούλευση, όσο και μεταγενέστερα, αλλά και την αρνητική στάση της Εκκλησίας*» καθώς και: «*.....η επιτυχία του νέου νόμου εξαρτάται από την υλοποίηση της ενημερωτικής*

πολιτών, ο Ν.3984/2011 υπήρξε το νομοθέτημα που τους υποχρέωσε με βίαιο τρόπο να γίνουν δότες οργάνων στο πλαίσιο μιας διαδικασίας, για την οποία ουδέποτε ενημερώθηκαν, ώστε να αποφασίσουν και να πράξουν ανάλογα ως φορείς του δικαιώματος αυτοδιάθεσης⁵⁹³. Εξάλλου, οι μεταμοσχεύσεις έθεταν και ακόμα θέτουν ζητήματα δεοντολογίας, βιοηθικής αλλά και προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως εκ τούτου, η κοινωνική συναίνεση για την ομαλή εφαρμογή ενός τέτοιου νόμου ήταν απαραίτητη, κάτι που προφανώς ο Έλληνας νομοθέτης κατανοούσε, τάσσοντας τη σχετική μεταβατική περίοδο⁵⁹⁴.

Η ελλιπής ενημέρωση και δυσπιστία των Ελλήνων πολιτών απέναντι στις μεταμοσχεύσεις, πόσω μάλλον δε όταν οι τελευταίοι γίνονται ερήμην τους υποψήφιοι δότες οργάνων, αποτυπώνεται στη στάση της κοινής γνώμης απέναντι στις μεταμοσχεύσεις. Χαρακτηριστική είναι η έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2009⁵⁹⁵, πριν ακόμη την ψήφιση του Ν.3984/2011, καθώς σε περίπτωση εγκεφαλικού θανάτου προσφιλούς προσώπου το 41% των ερωτηθέντων απάντησε ότι θα δώριζε τα όργανα, το 34% απάντησε αρνητικά, ενώ το 25% δεν απάντησε καθόλου. Ο κυριότερος λόγος άρνησης, με βάση την έρευνα, υπήρξε η έλλειψη εμπιστοσύνης στο σύστημα μεταμοσχεύσεων αλλά και στο ίδιο το σύστημα συναίνεσης (45%), ενώ ακολουθεί ο φόβος κακοδιαχείρισης του ανθρώπινου σώματος [με την έννοια της έλλειψης σεβασμού προς το νεκρό (31%)] και οι θρησκευτικοί λόγοι (10%), με αποτέλεσμα να πρόκειται για το υψηλότερο ποσοστό δυσπιστίας εντός ΕΕ.

Ο παράγοντας της ελλιπούς ενημέρωσης, ιδίως εν μέσω οικονομικής κρίσης, αποτυπώνεται και σε άλλες έρευνες, στις οποίες εξετάστηκαν οι απόψεις των πολιτών απέναντι στο σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης. Για παράδειγμα, άκρως ενδιαφέροντα είναι τα ευρήματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2013 σε μία αστική και σε μία αγροτική περιοχή της Κρήτης με 156 συμμετέχοντες ασθενείς. Στην περίπτωση της αστικής περιοχής, μόνο το

εκστρατείας που επαγγέλλονται οι διατάξεις του (άρθρο 9 παρ. 2) τόσο για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης στην υπέροχη ιδέα της προσφοράς ζωής από το θάνατο, όσο και για την κατανόηση των σχετικών ιατρικών και νομικών θεμάτων και για τη διαφανή οργάνωση του όλου συστήματος. Με άλλα λόγια η επιτυχία του νέου νόμου για τις μεταμοσχεύσεις εξαρτάται από την κοινωνική αποδοχή του».

⁵⁹³ Ο Ορφανίδης Δ. στο άρθρο του «Η υποχρέωση «δωρεάς» οργάνων ενηλίκου θανόντος προσώπου-η παραβίαση του συντάγματος, του δικαίου της ΕΕ και του διεθνούς δικαίου δια του άρθρου 9 § 2 του ν. 3984/2011», ΕλλΔνη 2013 (54), σελ. 341, αναφέρει: «...από 1.6.2013 και εντεύθεν, κάθε ενήλικο πρόσωπο στην Ελλάδα καθίσταται δότης εκ του νόμου. Καθίσταται, δηλαδή, δωρητής του εαυτού του, χωρίς καν να έχει περάσει από το μυαλό του η σκέψη και, εάν έχει περάσει, χωρίς να την έχει εξωτερικεύσει, είτε καταφατικά, είτε αρνητικά, έστω εμμέσως!». Επίσης αναφέρει: «...Μέχρι τη στιγμή που συντάσσεται αυτό το άρθρο (μέσα Μαρτίου 2013) καμία ενημερωτική εκστρατεία δεν έχει εκδηλωθεί».

⁵⁹⁴ Επισημαίνεται, για σκοπούς σύγκρισης, το προεκτεθέν παράδειγμα της Ολλανδίας, η οποία αποφάσισε να υιοθετήσει το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, με έναρξη ισχύος τον Ιούλιο 2020, ύστερα από ενημερωτική εκστρατεία. Ειδικότερα, κάθε Ολλανδός άνω των 18 ετών που δεν έχει καταχωρηθεί ως δωρητής οργάνων θα λάβει μία επιστολή, με την οποία θα του ζητείται να δωρίσει τα όργανά του μετά θάνατον. Όσοι δεν απαντήσουν στην πρώτη επιστολή ή στη δεύτερη, που θα τους αποσταλεί έξι εβδομάδες αργότερα θα θεωρούνται δωρητές οργάνων με τη δυνατότητα να τροποποιήσουν το καθεστώς αυτό ανά πάσα στιγμή, θα μπορούν, δε, να απαντήσουν «ναι», «όχι» ή «θα αποφασίσουν οι συγγενείς μου για τη δωρεά», βλ. «Ολλανδία: Υιοθετεί την εικαζόμενη συναίνεση στη δωρεά οργάνων που μόλις τροποποίησε η Ελλάδα», 15/02/2018, διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.iatronet.gr/eidiseis-nea/perithalpsi-asfalisi/news/44786/ollandia-ellada-diaforetikoi-dromoi-stis-metamosxfseis-eikazomeni-synainesi-gia-oloys.html> (ημ. προσβ. 02/08/2018). Κατά την Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., ό.π., σελ. 52-53, υφίσταται ανάγκη για προσωποποιημένη ενημέρωση μέσω, για παράδειγμα, συστημένων επιστολών των υπηρεσιών δημοτολογίου ή του τμήματος αλλοδαπών με απόδειξη παραλαβής τους και ορισμό ενός εύλογου χρόνου προς επίλυση αποριών από ειδικά κέντρα ενημέρωσης. Η, δε, επιβάρυνση των ανωτέρω υπηρεσιών θα αντισταθμιζόταν από τον ουσιαστικό σεβασμό των συμφερόντων που αποβλέπει να προστατεύσει ο νομοθέτης.

⁵⁹⁵ Βλ. Ιωακειμίδου Ν., ό.π. Στο ίδιο δημοσίευμα, ο πρόεδρος του Πανελληνίου Συλλόγου Μεταμοσχευμένων Καρδιάς-Πνεύμονα ΣυνεχίζΩ, Δημήτρης Μαγγίνας, επισημαίνει την άγνοια βασικών εννοιών εκ μέρους των Ελλήνων πολιτών, όπως εκείνη του εγκεφαλικού θανάτου, καθώς και την καχυποψία της οικογένειας του ασθενούς, με αποτέλεσμα να μην χορηγείται η σχετική συγκατάθεση προς λήψη οργάνων.

2.6% των ερωτηθέντων είχε κάρτα δότη και μόνο το 9.6% ήταν ενήμερο για την αλλαγή της νομοθεσίας και τη μετάβαση στο σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης. Επιπλέον, μόνο το 3.8% εξέφρασε την άποψη ότι υπήρχε επαρκής ενημέρωση του κοινού σχετικά με το Ν.3984/2011, τη δωρεά οργάνων και την εικαζόμενη συναίνεση. Η γνώση του ότι κάποιος μετά το θάνατό του θεωρείται αυτόματα δότης οργάνων, εάν δεν είχε δηλώσει την αντίθεσή του όσο βρισκόταν εν ζωή, ήταν περιορισμένη (14.1%), ενώ το 31.4% είχε συζητήσει με σύντροφο, μέλος οικογένειας ή φίλο τις προθέσεις του ως προς το σύστημα αυτό. Τη χρονική, δε, περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, το 22.4% των ερωτηθέντων σκόπευε να προβεί σε ρητή δήλωση της αντίθεσής του στη μετά θάνατον αφαίρεση των οργάνων του. Σε επίπεδο σύγκρισης ευρημάτων, στην περίπτωση των ερωτηθέντων στην αγροτική περιοχή ασθενών, μόνο το 7% είχε γνώση του νέου συστήματος δωρεάς, ενώ κανείς από τους ερωτηθέντες δεν θεώρησε επαρκή την κρατική ενημέρωση. Ωστόσο, το 40.7% είχε ήδη συζητήσει με φίλους και οικογένεια το θέμα της εικαζόμενης συναίνεσης, με εξίσου μεγάλη πρόθεση προς δήλωση αντίθεσης (27.9%). Στην έρευνα επισημαίνεται ότι, ήδη, σε χώρες υπό οικονομική κρίση όπως η Ιρλανδία και η Ελλάδα έχει εντοπιστεί μεγάλη πτώση στα ποσοστά δωρεάς οργάνων στα πρώτα έτη της κρίσης (έτος διεξαγωγής της ανωτέρω έρευνας ήταν το 2013). Ως εκ τούτου, μια βιαστική εφαρμογή του συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης σε περίοδο μεγάλης κοινωνικο-οικονομικής πίεσης είναι πιθανό να έρθει σε σύγκρουση με το αίσθημα αλληλεγγύης των κοινωνιών, με αποτέλεσμα, σε συνδυασμό με την ελλιπή ενημέρωση περί δωρεάς οργάνων, τον κοινωνικό αρνητισμό⁵⁹⁶.

Παρόμοια ήταν και τα αποτελέσματα έρευνας που διεξήχθη επίσης στην Κρήτη, σε δύο εγκαταστάσεις πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας στα Ανώγεια και το Βραχάσι το 2007 με δείγμα 224 ασθενών. Πιο συγκεκριμένα, μόνο το 2.2.% των ερωτηθέντων είχαν κάρτα δωρητή, ενώ και εδώ υπήρξε υψηλό ποσοστό ασθενών που θεώρησε ότι δεν έχει ενημερωθεί επαρκώς για τη διαδικασία δωρεάς νεφρών (84%). Μάλιστα, ποσοστό 54.3% εξ αυτών δήλωσε απροθυμία να δωρίσει νεφρά μετά θάνατον και 61% εξέφρασε φόβο ότι τα μοσχεύματα μπορεί να χρησιμοποιηθούν άνευ συναίνεσης και για άλλους λόγους όπως για ιατρική έρευνα. Τέλος, περίπου το 15% πιστεύει ότι το ανθρώπινο σώμα πρέπει να παραμείνει άθικτο μετά το θάνατο. Η έρευνα, πάντως, επισημαίνει ότι οι αποτυπωθείσες στάσεις απέναντι στη δωρεά νεφρών συνδέονται με την περιορισμένη γνώση των ερωτηθέντων επί του ζητήματος, την έλλειψη σχετικής πληροφόρησης, καθώς και τις υπάρχουσες ουδέτερες ή αρνητικές πεποιθήσεις περί δωρεάς⁵⁹⁷.

Πέρα, βέβαια, από τη μη τήρηση της εκ του νόμου μεταβατικής περιόδου προς ενημέρωση, ανησυχίες διατυπώθηκαν και ως προς την ίδια τη συνταγματικότητα του άρθρου 9 παρ. 2 του Ν.3984/2011, μέσω του οποίου εισήχθη η εικαζόμενη συναίνεση. Ειδικότερα, υποστηρίχθηκε ότι το σύστημα αυτό δεν είναι συμβατό ούτε προς το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου ούτε προς το άρθρο 5 παρ. 1, το οποίο αφορά την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας⁵⁹⁸, καθώς βάλλει κατά του

⁵⁹⁶ Βλ. Symvoulakis E., Markaki A., Galanakis C., Klinis S., Morgan M., Jones R., «Shifting towards an opt-out system in Greece: A general practice based pilot study», Int.J.Med.Sci., 2013;10(11)1549.

⁵⁹⁷ Βλ. Symvoulakis E., Komninou I., Antonakis N., Morgan M., Alegakis A., Tsafantakis E., Chatziarsenis M., Philalithis A., Jones R., «Attitudes to kidney donation among primary care patients in rural Crete, Greece», BMC Public Health 2009;9:62.

⁵⁹⁸ Κατά το Μάνεση Α., η προσωπικότητα του ανθρώπου απαρτίζεται από τη σωματική, ψυχική, πνευματική, ηθική και κοινωνική υπόστασή του, συμπεριλαμβάνοντας το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης στη ζωή ή στο θάνατο, το δικαίωμα του καθενός να εξουσιάζει το σώμα του και να το χρησιμοποιεί όπως θέλει ακόμη και μετά θάνατον, κτλ., βλ. Συνταγματικά Δικαιώματα, Ατομικές Ελευθερίες, τόμος πρώτος, τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Θεσ/νίκη, 1981, σελ. 117.

δικαιώματος αυτοκαθορισμού του ατόμου. Πρόκειται για το δικαίωμα του ατόμου να διαθέτει τη ζωή του για το ίδιο, άλλως να ανήκει στον εαυτό του χωρίς να χρησιμοποιείται ως μέσο για την επίτευξη κρατικών σκοπών, όπως είναι η επιδίωξη της αύξησης του αριθμού μοσχευμάτων⁵⁹⁹.

Αφετηρία των ανωτέρω σκέψεων αποτελεί η αναγνώριση του ανθρώπου από το δίκαιο, δυνάμει του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος, ως υποκειμένου δικαίου, ως φορέα δηλαδή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Ως εκ τούτου, η ίδια η αξία του ανθρώπου, ως γενικότερη αρχή, αντικατοπτρίζει την αξίωση να μην υποβιβάζεται εκείνος σε αντικείμενο, ήτοι σε απλό μέσο για την εξυπηρέτηση οποιουδήποτε σκοπού άρα και σε αντικαταστατό μέγεθος⁶⁰⁰. Κατά συνέπεια, η αξία του ανθρώπου είναι ο απαραβίαστος εκείνος πυρήνας της προσωπικότητάς του ως φυσικού υποκειμένου δικαίου που τον διακρίνει αφενός, από τα άλογα όντα και, αφετέρου, από τα αντικείμενα του δικαίου. Η αξία του ανθρώπου δύναται να θίγεται, χωρίς παράλληλη προσβολή κάποιου από τα ειδικότερα ατομικά δικαιώματα, στις περιπτώσεις της εκούσιας διάθεσης ανθρωπίνων ιστών και οργάνων με σκοπό τη μεταμόσχευσή τους, της επ' αμοιβή κυοφορίας ξένου εμβρύου, κτλ. Ως προς τη διάρκεια της παρεχόμενης συνταγματικής προστασίας της, εκείνη αρχίζει πριν από τη γέννηση [αφορώντας και το κυοφορούμενο (nasciturus)] και τελειώνει με το θάνατο του προσώπου, περιλαμβάνοντας, ωστόσο, και τη σύμφωνη με τη θέληση του θανόντος ταφή/καύση της σωρού. Ενδεικτικό της απόλυτης κατοχύρωσης της ανθρωπίνης αξίας είναι το γεγονός ότι δεν υπόκειται σε κανένα περιορισμό και σε καμία επιφύλαξη νόμου, ενώ η σχετική συνταγματική διάταξη δεν δύναται να αναθεωρηθεί⁶⁰¹. Η, δε, πρωτοτυπία της διάταξης δεν έγκειται μόνο στη ρητή υποχρέωση του ίδιου του κράτους να σέβεται και να προστατεύει την αξία του ανθρώπου, αλλά και στη ρητή κατηγοριοποίησή της στο κεφάλαιο του Συντάγματος που αφορά τη μορφή του πολιτεύματος⁶⁰².

Αναφορικά με το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο εφαρμόζεται επικουρικά (ήτοι όπου το Σύνταγμα δεν περιλαμβάνει ειδικές διατάξεις), η διατύπωσή του φέρει την επιρροή τόσο του άρθρου 2 παρ. 1 του γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου του 1949 όσο και του άρθρου 3 εδ. β' του ιταλικού Συντάγματος του 1947, αποτελώντας καινοτομία του ισχύοντος ελληνικού (ανάλογη διάταξη δεν υπήρχε στα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα). Ως προσωπικότητα νοείται «το σύνολο των ιδιοτήτων, ικανοτήτων και καταστάσεων, που αφενός μεν προκύπτουν από την υπόσταση του ανθρώπου ως έλλογου και συνειδητού όντος, αφετέρου δε εξατομικεύουν ένα συγκεκριμένο πρόσωπο»⁶⁰³. Κατά συνέπεια, το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας αφορά την ελευθερία του ανθρώπου να δρα αδέσμευτος (δικαίωμα αυτοδιάθεσης) σύμφωνα με τις ικανότητές του (capacités) που απορρέουν από την ιδιαιτερότητά του και να πραγματώνει την ολοκλήρωση της σωματικής, ψυχικής, πνευματικής, ηθικής και κοινωνικής υπόστασής του, δηλαδή να αυτοδιαμορφώνει την προσωπικότητα και την ατομική του ταυτότητα χωρίς να εμποδίζεται από τα κρατικά όργανα (ελευθερία αυτοκαθορισμού). Με αυτήν την έννοια, διαπιστώνεται στενή συνάφεια του άρθρου 2 με το

⁵⁹⁹ Βλ. Ορφανίδη Δ., *όπ.π.*, σελ. 342, καθώς και Κυριάκου Τ., «Ο Ν. 3984/2011 και η καθιέρωση του συστήματος της τεκμαιρόμενης συναίνεσης του νεκρού δότη: μια κριτική προσέγγιση», δημοσιευμένο σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος*, Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδη, Αθήνα, 2014, σελ. 283.

⁶⁰⁰ Βλ. Χρυσόγονου Κ.- Βλαχόπουλου Σ., *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, τέταρτη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ. 148.

⁶⁰¹ Βλ. Δαγτόγλου Π.Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, τόμος Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σελ. 1139-1141.

⁶⁰² Βλ. Δαρέλλη Δ., «Η αξία του ανθρώπου» δημοσιευμένο σε Βλαχόπουλο Σ. (επιμ.), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ. 34.

⁶⁰³ Βλ. Χρυσόγονου Κ.- Βλαχόπουλου Σ., *όπ.π.*, σελ. 211-213, καθώς και Δαρέλλη Δ., *όπ.π.*, σελ. 72-73.

άρθρο 5 του Συντάγματος, καθώς το άρθρο 2, το οποίο αφορά την αξία του ανθρώπου, παραπέμπει στο άρθρο 5 προς εξειδίκευσή του. Μάλιστα, επειδή φορέας του δικαιώματος αυτού είναι κάθε φυσικό πρόσωπο, δεν δύνανται να στερηθούν της ισχύος του ούτε οι ανήλικοι, οι πνευματικά ασταθείς ή οι κρατούμενοι σε φυλακές. Οι τελευταίοι, παρά τη στέρηση της προσωπικής τους ελευθερίας, διατηρούν τη δυνατότητά τους να αποφασίζουν και να ενεργούν για ζητήματα πληροφοριακού αυτοκαθορισμού, αυτοδιάθεσης του σώματός τους, δωρεάς οργάνων μετά θάνατον (μεταμοσχεύσεις), κτλ.⁶⁰⁴. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι, παρά τη γενικότερη πεποίθηση περί υπαγωγής του ανθρώπινου σώματος εκτός πεδίου συναλλαγής (εξ ου και η μη καταβολή αμοιβής στους δωρητές οργάνων), έχει υποστηριχθεί ότι, κατ' εξαίρεση, το άτομο δύναται να προβεί σε οικονομική αξιοποίηση του σώματός του στο πλαίσιο του «δικαιώματος επί της προσωπικότητας» με στενότερη έννοια. Το τελευταίο, από το οποίο χωρεί παραίτηση, περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία που απαρτίζουν τη μοναδικότητα του κάθε ανθρώπου, με αναγνώριση, κατά συνέπεια, της δυνατότητάς του να εκμεταλλεύεται οικονομικά ορισμένα στοιχεία της προσωπικότητάς του (right of publicity), δυνατότητα η οποία, όμως, οδηγεί στην εμπορευματοποίηση του ανθρώπινου σώματος και την αλλοτρίωση των στοιχείων αυτών⁶⁰⁵.

Συναφές είναι, τέλος, και το δικαίωμα της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας, το οποίο δεν κατοχυρώνεται ρητά στο Σύνταγμα, υφίσταται, ωστόσο, στο άρθρο 7 παρ. 2 πρόβλεψη περί γενικότερης απαγόρευσης των βασανιστηρίων, των σωματικών κακώσεων, των βλαβών της υγείας και της άσκησης ψυχολογικής βίας. Ειδικότερα, ως προς τις μεταμοσχεύσεις οργάνων από ζωντανό δότη, οι τελευταίες αποτελούν δραστική επέμβαση στην αξία του ανθρώπου σε τέτοιο βαθμό, ώστε να επιτρέπονται μόνο εφόσον είναι παρούσα η ελεύθερη και συνειδητή συναίνεση του δότη και απόν κάθε οικονομικό αντίτιμο. Κατ' εξαίρεση ισχύει η απαγόρευση του άρθρου 7 παρ. 2 του Συντάγματος ακόμα και εάν έχει δοθεί η ανωτέρω συναίνεση, κοινώς, η αντισυνταγματικότητα της επέμβασης παραμένει, εφόσον η τελευταία δεν σχετίζεται με την εύλογη εξυπηρέτηση του προστατευόμενου από το Σύνταγμα αγαθού της ζωής, σωματικής/ψυχικής υγείας, κτλ. Με άλλα λόγια, η συναίνεση του ατόμου είναι συνταγματικά αδιάφορη όταν το τελευταίο, από υποκείμενο δικαίου καθίσταται απλό αντικείμενο της κρατικής εξουσίας⁶⁰⁶.

Από την ανωτέρω συνοπτική συνταγματική προσέγγιση και σε συνάρτηση προς το υπό ανάλυση σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, προκύπτει ότι στην περίπτωση που κάποιος στερηθεί την ευκαιρία να ενημερωθεί για τις συνέπειες που παράγει το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, όπως άλλωστε ο ίδιος ο νόμος επιτάσσει, επέρχεται τρώση των δικαιωμάτων της υγείας, της σωματικής ακεραιότητας αλλά και της αξίας του ως ανθρώπινου όντος, λόγω ακριβώς της έλλειψης αυτής⁶⁰⁷. Μάλιστα, υποστηρίχθηκε ότι ακόμα και εάν μεσολαβήσει ενημερωτική εκστρατεία ή θεωρηθεί ότι η μεταγενέστερη προσθήκη της συναίνεσης της οικογένειας του θανόντος μέσω του Ν.4075/2012 αποτελεί δικλείδα ασφαλείας, η συνταγματική

⁶⁰⁴ Βλ. Παραρά Π., Res Publica, Δικαιώματα του Ανθρώπου, τόμος Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 11-13 και 19.

⁶⁰⁵ Βλ. Παραρά Π., όπ.π., σελ. 38-41, με σχετική βιβλιογραφία για την προβληματική της παραίτησης από ατομικό δικαίωμα.

⁶⁰⁶ Βλ. Δαγτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σελ. 205 και 212-213, καθώς και Δαρέλλη Δ., όπ.π., σελ. 45-46.

⁶⁰⁷ Βλ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., όπ.π., σελ. 1061, με βάση την οποία, το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης προσβάλλει την αξία του ανθρώπου εάν ο τελευταίος δεν είναι διεξοδικά ενημερωμένος, αφενός σχετικά με τη θέση του συστήματος αυτού σε ισχύ, αφετέρου ως προς τις συνέπειές του. Κατά συνέπεια, εάν ο υποψήφιος δότης γνωρίζει ότι εφόσον δεν εκφράσει την εναντίωσή του, τα όργανά του θα αφαιρεθούν για μεταμοσχευτικούς σκοπούς, τότε δεν παραβιάζεται η αξία αυτού.

τάξη δεν δύναται να αποκατασταθεί, καθώς ήδη ο νομοθέτης έχει καταστήσει υποχρεωτικά ως δωρητές το σύνολο των πολιτών⁶⁰⁸. Πράγματι, όπως προκύπτει από τη διατύπωση της συγκεκριμένης διάταξης, επήλθε, ουσιαστικά, αυτόματη αύξηση του αριθμού δοτών δεδομένου ότι, μέσω της εικαζόμενης συναίνεσης, υποψήφιος δότης θεωρείται οποιοσδήποτε απεβίωσε χωρίς, όσο ήταν εν ζωή, να εκφράσει εγγράφως την αντίθεσή του στη μετά θάνατον αφαίρεση των οργάνων του.

Από την άλλη πλευρά, μνεία πρέπει να γίνει στην αρνητική έκφραση του δικαιώματος πληροφοριακού αυτοκαθορισμού, όπως αυτό κατοχυρώνεται μέσω του ανωτέρω δικαιώματος της ανάπτυξης της προσωπικότητας. Ειδικότερα, ένα άτομο δικαιούται, εφόσον το επιθυμεί, να μην ασχοληθεί με το θέμα του θανάτου ή της αφαίρεσης των οργάνων του στην περίπτωση που του δημιουργεί μεγάλη ψυχολογική φόρτιση, κάτι που ισχύει για πολλούς ανθρώπους που δεν θέλουν να σκέφτονται το θάνατο επειδή τον φοβούνται ή ακόμα και για λόγους αδιαφορίας. Ένα σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης θα περιόριζε το ανωτέρω δικαίωμα, καθώς θα υποχρέωνε το άτομο να ασχοληθεί με θέματα, με τα οποία ενδεχομένως δεν θα ήθελε να ασχοληθεί, όπως τη μεταθανάτια τύχη των οργάνων του. Ωστόσο, ο εν λόγω περιορισμός θεωρείται αποδεκτός καθώς, δικαιολογούμενος από την αρχή της αναλογικότητας, οδηγεί στην προστασία της δημόσιας υγείας σώζοντας ανθρώπινες ζωές⁶⁰⁹. Ειδικότερα, στο πλαίσιο στάθμισης μεταξύ αφενός της δημόσιας υγείας (προσπάθεια του κράτους για εξασφάλιση περισσότερων μοσχευμάτων άρα και εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος) και αφετέρου του δικαιώματος αυτοκαθορισμού του ατόμου και με γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας, το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης οδηγεί όντως σε αύξηση του αριθμού μοσχευμάτων (η οποία αποτελεί κρατικό στόχο και ζητούμενο στη συγκεκριμένη περίπτωση). Κατά συνέπεια, το σημαντικό θεραπευτικό όφελος που απορρέει από την αύξηση των μοσχευμάτων, καθιστά τον περιορισμό του ατομικού δικαιώματος αυτοκαθορισμού επιτρεπτό, αρκεί να τηρείται η απαραίτητη ισορροπία μεταξύ κρατικής εξουσίας και δικαιωμάτων των κοινωνιών⁶¹⁰.

Για την επίτευξη της ανωτέρω ισορροπίας, η διεξοδική ενημέρωση των πολιτών ως προς το περιεχόμενο και τις συνέπειες του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης πάντα αποτελεί κρίσιμο παράγοντα. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι η ενδεδειγμένη ενημέρωση των κοινωνιών προς αποκλεισμό κάθε άγνοιάς τους (ώστε να καταστεί στους τελευταίους σαφές ότι η μετά θάνατον αφαίρεση των οργάνων τους θα επέλθει ως συνέπεια της μη, εν ζωή, εναντίωσής τους) είναι εκείνη που, στην ουσία, καθιστά το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης συνταγματικό. Η ενημέρωση αυτή είναι απαραίτητο να λάβει χώρα όχι μόνο μετά τη θέση σε ισχύ ενός τέτοιου συστήματος αλλά και νωρίτερα, στο πλαίσιο ενός μεταβατικού σταδίου πριν την εφαρμογή του⁶¹¹.

⁶⁰⁸ Βλ. Ορφανίδη Δ., όπ.π., σελ. 342.

⁶⁰⁹ Βλ. Κυριάκου Τ., όπ.π., σελ. 283-284.

⁶¹⁰ Βλ. Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., όπ.π., σελ. 48-49, όπου αναφέρεται ότι μέσω του εν λόγω περιορισμού όχι μόνο δεν καταλύεται ο πυρήνας του προστατευόμενου δικαιώματος, αλλά μέσα από αυτόν μπορούν να σώζονται άνθρωποι που έχουν απόλυτη ανάγκη μοσχευμάτων, κατά συνέπεια δικαιολογείται με βάση την αρχή της αναλογικότητας.

⁶¹¹ Βλ. Παναγοπούλου-Κουντατζή Φ., όπ.π., σελ. 1070-1078. Επίσης, βλ. Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., όπ.π., σελ. 49-50, όπου αναφέρεται ότι «Αυτό που πρέπει να προσέξει κανείς σε μια παρόμοια επιλογή είναι να εξασφαλίσει όμως την πραγματική ενημέρωση του κάθε πολίτη τόσο για το θέμα των μεταμοσχεύσεων γενικότερα όσο και ιδίως για το ποιο θα είναι το αποτέλεσμα της έλλειψης έγγραφης αντίρρησής του για την αφαίρεση οργάνων του μετά θάνατο ή της έλλειψης δήλωσης για την αδυναμία του να λάβει μια απόφαση σχετικά, δηλ. ότι χωρίς αυτήν θα καθίσταται δυνατικός δότης με εξαίρεση την περίπτωση που οι στενοί συγγενείς του δηλώσουν εκφρασθείσα ρητά κατά τη διάρκεια της ζωής του αντίθετη βούλησή του, την οποία δεν πρόλαβε να κοινοποιήσει στις αρχές. Θα πρέπει, επίσης, να προσεχθεί η ενημέρωση να είναι ειδική και ουσιαστική, να δίνει δηλ. στον πολίτη τη δυνατότητα επίλυσης αποριών και το χρόνο για μια ζυγισμένη απόφαση».

Σε συνάρτηση προς το δικαίωμα πληροφοριακού αυτοκαθορισμού τελεί, βέβαια, και η ιατρική ενημέρωση του δότη και του λήπτη μοσχεύματος. Στο άρθρο 7 του Ν.3984/2011 περιλαμβάνονται ενδεδειγμένες διατάξεις για την υποχρέωση ενημέρωσης του δότη, πραγματοποιούμενη από αρμόδιο ιατρό σχετικής ειδικότητας για ιατρική επέμβαση σύμφωνη προς τον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας και τη Σύμβαση του Οβιέδο. Η ενημέρωση αφορά τη φύση της επέμβασης, τους κινδύνους που συνεπάγεται για το δότη, τις πιθανές επιπλοκές, το χρόνο ανάρρωσης, κτλ. Ωστόσο, η παράλειψη αναφοράς περί υποχρέωσης ενημέρωσης και του λήπτη αποτελεί νομοθετικό κενό. Εξάλλου, και ο λήπτης έχει δικαίωμα στην ενημέρωση σχετικά με το εάν υπάρχει εναλλακτικός τρόπος θεραπείας του, για τις πιθανότητες επιτυχίας της μεταμόσχευσης, το προσδόκιμο επιβιώσής του αλλά και την πιθανότητα απόρριψης του μοσχεύματος από τον οργανισμό του. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι θα πρέπει να ενημερώνεται και για την επερχόμενη αλλαγή στην κατάσταση υγείας του δότη λόγω της μεταμόσχευσης, ώστε να μπορέσει να σταθμίσει τους κινδύνους και τα οφέλη αποδεχόμενος τελικά ή όχι το μόσχευμα⁶¹².

Πέρα από την αντίθεση του σχετικού άρθρου περί εικαζόμενης συναίνεσης στο Σύνταγμα, έχει επισημανθεί και η αντίθεσή του προς τη Σύμβαση Οβιέδο, στην οποία, τίθεται ως προαπαιτούμενο κάθε ιατρικής επέμβασης η ελεύθερη συναίνεση, με στόχο την προστασία της σωματικής ακεραιότητας του ανθρώπου. Ως εκ τούτου, η εικαζόμενη συναίνεση, ως τεκμαιρόμενη, αντίκειται προς τον κανόνα της ελεύθερης συναίνεσης. Αντίθεση έχει επισημανθεί και προς την ίδια την Οδηγία 2010/53/ΕΕ, το πνεύμα της οποίας άλλωστε επιχειρήθηκε να ενσωματωθεί στην ελληνική έννομη τάξη μέσω του Ν.3984/2011, καθώς η εν λόγω Οδηγία προϋποθέτει έκφραση συμφωνίας από την πλευρά του δωρητή και όχι εικαζόμενη συναίνεση. Με άλλα λόγια, έχει υποστηριχθεί ότι ο εθνικός νομοθέτης καθιέρωσε, ουσιαστικά, υποχρέωση δωρεάς, υποκαθιστώντας την ελεύθερη βούληση με ένα αυθαίρετο τεκμήριο συναίνεσης. Τέλος, αντίθεση έχει επισημανθεί και προς το διεθνές δίκαιο, ειδικότερα προς το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ, στο οποίο απαγορεύεται η κρατική επιβολή αναγκαστικών μέτρων εις βάρος της ιδιωτικής σφαίρας του κοινωνού εκτός και αν υπαγορεύονται από ιατρικούς λόγους που ανάγονται στο πρόσωπό του⁶¹³.

Συμπερασματικά, και στο πλαίσιο μιας κριτικής αξιολόγησης, ισχύουν τα εξής: Σκοπός του Ν.3984/2011 υπήρξε η αναφερόμενη στην Αιτιολογική του Έκθεση αντιστροφή της οξείας, για τη χώρα μας, έλλειψης μοσχευμάτων. Προς εξυπηρέτηση της δημόσιας υγείας (με τη μορφή της εξασφάλισης περισσότερων διαθέσιμων μοσχευμάτων), καθιερώθηκε το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης συνοδευόμενο από μια μεταβατική περίοδο περίπου δύο ετών από τη θέσπιση του νόμου, ώστε να επέλθει εξοικείωση του Έλληνα πολίτη μέσω σχετικής ενημερωτικής εκστρατείας. Παρά την πρόθεση του νομοθέτη, δεν υπήρξε ποτέ ουσιαστική ενημέρωση των πολιτών, ώστε οι τελευταίοι να κατανοήσουν την επερχόμενη νομοθετική αλλαγή στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων. Με άλλα λόγια, η έλλειψη ενδεδειγμένης ενημέρωσης, η οποία μακροπρόθεσμα θα βοηθούσε στην κοινωνική αποδοχή και εφαρμογή του νόμου, λειτούργησε επιβαρυντικά στη συνείδηση των πολιτών, καθώς οι τελευταίοι, μη γνωρίζοντας τη νέα διαδικασία εξέφρασαν την επιφύλαξη και δυσαρέσκειά τους προς το εν λόγω νομοθέτημα. Το κράτος θα μπορούσε να είχε τηρήσει τη δέσμευσή του (εξάλλου είχε δύο ολόκληρα έτη μπροστά του για να κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση) μέσω ενημερωτικών εκπομπών, ραδιοτηλεοπτικών σποτ, αποστολής εξειδικευμένου προσωπικού σε νοσοκομεία που θα

⁶¹² Βλ. Βάρκα-Αδάμη Α., όπ.π., σελ. 968-969.

⁶¹³ Βλ. Ορφανίδη Δ., όπ.π., σελ. 342.

απαντούσε σε ερωτήσεις ασθενών και ιατρών, οικονομικής ενίσχυσης του ΕΟΜ, καθώς και μέσω της δημιουργίας και στελέχωσης περισσότερων μονάδων εντατικής θεραπείας (εξαιτίας της υπολειτουργίας τους επέρχεται υποβάθμιση της ποιότητας νοσηλείας του ασθενούς, ο οποίος υπό άλλες συνθήκες θα μπορούσε να αποτελέσει εν δυνάμει δότη σώζοντας μετά θάνατον τις ζωές άλλων ασθενών). Παράλληλα, το διετές χρονικό περιθώριο που τέθηκε για την ενημέρωση του κοινού σε καμία περίπτωση δεν ήταν περιορισμένο, καθώς κρίθηκε επιτακτική από το νομοθέτη μια οργανωμένη κρατική προσπάθεια, προκειμένου να προλειανθεί κατάλληλα το σχετικό έδαφος.

Ο συγκεκριμένος, λοιπόν, νόμος θα μπορούσε να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο στο χώρο των μεταμοσχεύσεων και της δωρεάς οργάνων, εφόσον είχαν τηρηθεί συγκεκριμένες προϋποθέσεις, οι οποίες δυστυχώς δεν τηρήθηκαν. Η εικαζόμενη συναίνεση θα έπρεπε να έπεται του σταδίου της ενημέρωσης του υποψήφιου δότη, ώστε ο τελευταίος, στην περίπτωση που όντως επιθυμεί να γίνει δότης μετά θάνατον να απέχει συνειδητά από κάθε ρητή αντίρρηση. Η επιβολή μιας συναίνεσης που τεκμαίρεται αβίαστα και επιβάλλεται χωρίς προηγούμενη ενημέρωση, θα επιφέρει, βέβαια, αύξηση του αριθμού των δοτών, η αύξηση, όμως, αυτή θα είναι στην ουσία πλασματική. Σε αρκετές, δε, περιπτώσεις δεν θα εκπροσωπεί την πραγματική βούληση του κοινωνού, ενώ θα ελλοχεύει ο κίνδυνος αντισυνταγματικότητας αλλά και αντίθεσης προς τις επιταγές του ευρωπαϊκού και διεθνούς δικαίου, με ενδεχόμενη εμπλοκή και του οργανωμένου εγκλήματος⁶¹⁴.

Ως προς το ρόλο των συγγενών στη μεταμοσχευτική διαδικασία, όπως προεκτέθηκε, μέσω του Ν.4075/2012 συμπληρώθηκε η ανελαστική διατύπωση της ρύθμισης περί εικαζόμενης συναίνεσης που εισήγαγε ο Ν.3984/2011, πριν τη δεύτερη τροποποίησή του με το Ν.4512/2018, προσθέτοντας την ασφαλιστική δικλείδα της συναίνεσης της οικογένειας του ασθενούς και καθιερώνοντας ένα μεικτό σύστημα συναίνεσης⁶¹⁵. Μέσω της συναίνεσης αυτής επιχειρήθηκε η εξομάλυνση της απότομης μετάβασης του Ν.3984/2011 από το σύστημα της ρητής συναίνεσης στο σύστημα της εικαζόμενης, δεδομένου ότι, όπως έχει επισημανθεί, η ελληνική κοινωνία δεν ήταν επαρκώς εξοικειωμένη με την ιδέα μιας τέτοιας μεταρρύθμισης. Οι σφοδρές αντιδράσεις της ελληνικής κοινωνίας, πέραν εκείνων των νομικών ως προς τη συνταγματικότητα του εν λόγω νόμου και της Εκκλησίας ως προς τα ζητήματα βιοηθικής ερμηνευόμενα υπό θεολογικό πρίσμα, ήταν αντιπροσωπευτικές της παγιωμένης πεποίθησης ότι η οικογένεια, λόγω ακριβώς του καίριου ρόλου της στο κοινωνικό γίνεσθαι, έχει πάντα τον τελευταίο λόγο σε θέματα

⁶¹⁴ Κατά τον Ορφανίδη Δ., όπ.π., σελ. 343, τίθεται ζήτημα αθέμιτης εμπορευματοποίησης οργάνων, καθώς η εν λόγω διάταξη «Δημιουργεί δε τον κίνδυνο να μετατραπεί η Ελλάδα σε χώρα «παραγωγής» και διάθεσης ανθρωπίνων οργάνων από εγκληματικές οργανώσεις» ενώ «Αυξάνονται οι πιθανότητες, η εγκληματική οργάνωση, καλυπτόμενη από την υποχρεωτικότητα της «δωρεάς» να ενεργήσει ευχερέστερα. Συνέπεια της ευχερέστερης αυτής δράσης θα είναι η ιδιαίτερη δυσχέραση του έχοντος έννομο συμφέρον, να αποδείξει τους ισχυρισμούς του περί ανθρωποκτονίας από πρόθεση (γιατί όχι;) με κίνητρο την εμπορία ανθρωπίνων οργάνων.....Με μία τέτοια διάταξη, σε καιρούς κρίσης και υποχώρησης του κοινωνικού κράτους, το κίνητρο και της αθέμιτης εμπορευματοποίησης θα καταστεί ακόμη πιο ισχυρό. Το επακόλουθο ενδέχεται να είναι, η καταβολή, εξαιρετικά σημαντικών ποσών στις εγκληματικές οργανώσεις, για να αποκτηθούν, το γρηγορότερο δυνατόν, ανθρώπινα όργανα. Επίσης, υφίσταται κίνδυνος στοχοποίησης προσώπου, λόγω ιατρικής καταλληλότητάς του προς μεταμόσχευση».

⁶¹⁵ Ο ΕΟΜ στην ιστοσελίδα του <http://www.eom.gr> αναφέρει ότι «.....το ελληνικό νομικό πλαίσιο δεν προβλέπει την εφαρμογή της «εικαζόμενης συναίνεσης» με τη μορφή που ισχύει σε άλλα κράτη, καθώς σε αυτή έχει προσθέσει ως απαραίτητη προϋπόθεση τη συναίνεση της οικογένειας του εκλιπόντος». Ο πρωταρχικός ρόλος της οικογένειας στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, ως φορέα λήψης όλων των σημαντικών αποφάσεων, είναι εμφανής και από τη συνέχεια της ανακοίνωσης του ΕΟΜ, όπου «Υπογραμμίζεται, ότι ουδέποτε στην Ελλάδα όπως και στις άλλες χώρες της Ε.Ε., που πραγματοποιούνται μεταμοσχεύσεις κάτω από ισχυρά νομικά πλαίσια δεν έχουν ληφθεί μοσχεύματα από αποβιώσαντα δότη, χωρίς τη συναίνεση της οικογένειάς του», καθώς και ότι «Στην πράξη ακόμα και όταν ίσχυε η δηλούμενη συναίνεση (κάρτα δωρητή), πάντοτε ο ΕΟΜ ζητούσε τη συναίνεση των συγγενών του θανόντος, ακόμα και στη περίπτωση που ο θανών είχε κάρτα δωρητή», (ημ. προσβ. 12/06/2015).

δωρεάς οργάνων των μελών της μετά το θάνατό τους⁶¹⁶. Η ίδια πεποίθηση, προφανώς, οδήγησε τον Έλληνα νομοθέτη και στην τροποποίηση του Ν.4512/2018, επιβεβαιώνοντας το βασικό ρόλο της οικογένειας στη λήψη αποφάσεων περί δωρεάς οργάνων.

Παρά, βέβαια, την πρόθεση του νομοθέτη να επιβεβαιώσει τον ανωτέρω ρόλο της οικογένειας, οφείλουμε να θέσουμε το ερώτημα εάν τελικά η νομοθετική αυτή τροποποίηση είναι ορθή, δεδομένου ότι κατά το χρονικό σημείο παροχής συναίνεσης η οικογένεια είναι ήδη ψυχολογικά φορτισμένη από το θάνατο ενός αγαπημένου της προσώπου⁶¹⁷. Ναι μεν αναμφισβήτητο πλεονέκτημα ενός hard opt out συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης, με μη προσμέτρηση της γνώμης της οικογένειας του ασθενούς, ήταν η απαλλαγή της από το βάρος λήψης της απόφασης περί δωρεάς οργάνων του. Εντούτοις, μέσω του Ν.3984/2011 σε συνδυασμό με το Ν.4075/2012 (και μετέπειτα με το Ν.4512/2018), δημιουργήθηκε, τουλάχιστον αρχικά, ένα μεικτό σύστημα συναίνεσης, ενώ στη συνέχεια, η αφαίρεση των οργάνων εξαρτήθηκε από τη συγκατάθεση της οικογένειας, στην περίπτωση που ο θανών δεν είχε προβεί ούτε σε δήλωση δωρεάς οργάνων, ούτε σε αρνητική δήλωση.

Ειδικότερα, έχει επισημανθεί ότι η νομοθετική τροποποίηση που επήλθε με το Ν.4075/2012 αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα ως προς το στόχο της αύξησης των μοσχευμάτων, ο οποίος αναμενόταν να επιτευχθεί μέσω της καθιέρωσης του συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης στην αρχική του μορφή, χωρίς δηλαδή τη συγκατάθεση της οικογένειας. Και αυτό διότι, η εναπόθεση της αύξησης του αριθμού των μοσχευμάτων στη διακριτική ευχέρεια του οικογενειακού περιβάλλοντος, το οποίο υπό καθεστώς ψυχολογικής φόρτισης ενδέχεται να αρνηθεί να συναινέσει στην αφαίρεση των οργάνων, αναιρεί τον ίδιο το

⁶¹⁶ Βλ. Σακελλαροπούλου Β.-Λάλα Δ.-Σακελλαρόπουλο Θ., *όπ.π.*, σελ. 866-867, οι οποίοι παρά το ότι αποδέχονται το πλεονέκτημα της εξασφάλισης μεγάλου αριθμού μοσχευμάτων μέσω του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, εκφράζουν επιφυλάξεις ως προς την υλοποίησή του, θεωρώντας ότι θα προκύψουν προβλήματα στην πράξη (για παράδειγμα αντιρρήσεις συναισθηματικά φορτισμένων συγγενών). Επιπλέον, και η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδας, ενώ τίθεται υπέρ των μεταμοσχεύσεων, απέρριψε το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης τονίζοντας ότι η προστασία του δότη και ο σεβασμός της ελευθερίας του βαραίνει περισσότερο σε σχέση με την παράταση ζωής του λήπτη, βλ. Χατζηνικολάου Ν., Αρχιμανδρίτη, «Πνευματική ηθική και παθολογία των μεταμοσχεύσεων», δημοσιευμένο σε Εκκλησία και Μεταμοσχεύσεις, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ειδική Συνοδική Επιτροπή επί της Βιοηθικής (επιμ.), Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 4, 2001, σελ. 286. Επίσης, βλ. Παναγοπούλου-Κουνατζή Φ., *όπ.π.*, σελ. 1057, με επισήμανση της ρητής εναντίωσης της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής στο σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης με την εισήγηση της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2005. Αιτιολογία του σκεπτικού της αντίθεσης υπήρξε η άποψη ότι οι μεταμοσχεύσεις, στηριζόμενες στο θεσμό της δωρεάς οργάνων, περιβάλλονται με ιδιαίτερη κοινωνική αίγλη. Η υποκατάσταση του θεσμού της δωρεάς από μια απόλυτη κρατική επιταγή θα επιφέρει την αποστέριση των μεταμοσχεύσεων από την αίγλη αυτή. Κατά συνέπεια, το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης θα παραμείνει πρακτικά ανεφάρμοστο, η, δε, πολιτεία θα κινδυνεύσει να επαναπαυθεί σε ένα θεσμικό «πυροτέχνημα». Τέλος, βλ. ενδεικτικά «Αναψαν φωτιές οι μεταμοσχεύσεις», Το Βήμα, 07/04/2011, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=394323> (ημ. προσβ. 09/08/2018), καθώς και «‘Κόκκινο πανί’ για την Εκκλησία ο νόμος για τη δωρεά οργάνων», Τα Νέα, 18/08/2011, διαθέσιμο σε: <http://www.tanea.gr/2011/08/18/greece/kokkino-pani-gia-tin-ekklisia-o-nomos-gia-ti-dwrea-organwn/>, (ημ. προσβ. 09/08/2018).

⁶¹⁷ Στο πλαίσιο, πάντως, σύγκρισης του ρόλου της οικογένειας εντός ενός συστήματος ρητής συναίνεσης και ενός εικαζόμενης, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι και τα δύο συστήματα είναι, τρόπον τινά, ισοδύναμα στις περιπτώσεις που ο θανών δεν εξέφρασε όσο ζούσε τη βούλησή του ως προς τη μετα θάνατον αφαίρεση των οργάνων του. Κατά συνέπεια, η διαφορά έγκειται στον τρόπο που κάποιος θα εκφράσει τη βούλησή του απέναντι στην οικογένειά του. Στην περίπτωση του συστήματος της ρητής συναίνεσης, μπορεί να εγγραφεί επίσημα ως δότης οργάνων, στην περίπτωση, δε, της εικαζόμενης μπορεί να προβεί σε αρνητική δήλωση. Για αυτόν το λόγο, οι χώρες όπου ισχύει το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης συνήθως προβλέπουν την κάρτα δότη, όταν η οικογένεια εμπλέκεται στη μεταμοσχευτική διαδικασία, προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο άρνησής της εάν ο θανών ήταν στην πραγματικότητα διατεθειμένος να δωρίσει τα όργανά του, βλ. Février P., Gay S., «Informed consent versus presumed consent. The role of the family in organ donations», 2004, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=572241, (ημ. προσβ. 07/08/2018).

σκοπό του Ν.3984/2011⁶¹⁸. Ιδίως σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα, η οποία βρίσκεται στις τελευταίες θέσεις ποσοστών δωρεάς οργάνων, με τεράστια έλλειψη σε διαθέσιμα μοσχεύματα και μέσο χρόνο αναμονής για μία μεταμόσχευση νεφρού περίπου επτά με οκτώ έτη, το να πέφτει το βάρος της εξεύρεσης μοσχευμάτων ουσιαστικά στους ώμους της ήδη ψυχολογικά βεβαρημένης οικογένειας του ασθενούς δημιουργεί βάσιμες αμφιβολίες για το εάν ο νόμος αυτός δύναται να προσεγγίσει το στόχο του. Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι με την ενίσχυση του ρόλου της οικογένειας η όλη διαδικασία καθίσταται οικογενειοκρατική, σε αντίθεση με τον προηγούμενο Ν.2737/1999, ο οποίος βασιζόταν στη ρητή συναίνεση του υποψηφίου δότη. Ως εκ τούτου, η ανάμειξη των στενών συγγενών δικαιολογείται μόνο στην περίπτωση που ο θανών δεν είχε προλάβει να κοινοποιήσει στις αρμόδιες αρχές την αντίρρησή του, δεδομένου ότι ναι μεν οι συγγενείς έχουν δικαίωμα να αποφασίζουν πώς θα αποχαιρετήσουν το μέλος της οικογένειάς τους, ωστόσο το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού τους δεν δύναται να παρακάμψει το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού του ίδιου του θανόντος⁶¹⁹.

Στον αντίποδα, έχει υποστηριχθεί ότι το στενό οικογενειακό περιβάλλον του θανόντος δεν πρέπει να παραγκωνίζεται από τη λήψη της απόφασης περί αφαίρεσης οργάνων, ιδίως στην περίπτωση που ο θανών, όσο ζούσε, δεν είχε τοποθετηθεί ρητά ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Σε περίπτωση άρνησής τους, εφόσον ο θανών δεν είχε αντιταχθεί εν ζωή, η αφαίρεση δεν θα πρέπει να λάβει χώρα. Αντίθετα, σε περίπτωση άρνησής τους, ενώ ο θανών είχε εκφράσει ρητά τη συναίνεσή του ως προς την αφαίρεση, η βούληση του θανόντος υπερισχύει⁶²⁰. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε η παρ. 2 του άρθρου 9 Ν.3984/2011, μέσω της οποίας, όπως επισημάνθηκε, δυνάμει του άρθρου 55 παρ. 4 Ν.4075/2012 προβλεπόταν η αφαίρεση οργάνων του θανόντος, κατόπιν συναίνεσης της οικογένειάς του, εφόσον εκείνος δεν είχε εκφράσει την

⁶¹⁸ Βλ. Παναγιώτου Α., ό.π., σελ. 263.

⁶¹⁹ Βλ. Κυριάκου Γ., ό.π., σελ. 287. Επιπλέον, βλ. Καϊάφα-Γκιμπάντι Μ., ό.π., σελ. 46, όπου αναφέρεται ότι «ο ρόλος των συγγενών, που έρχεται να υποκαταστήσει την έλλειψη ρητής θέσης του θανόντος, όταν χρησιμοποιείται με την έννοια της εξεύρεσης της εικαζόμενης εν ζωή σχετικής βούλησής του, ορθότερο είναι να απορριφθεί. Γιατί εδώ ο στόχος είναι ο σεβασμός της προσωπικότητας του ανθρώπου ως προς το δικαίωμά του να ορίζει πώς θα χρησιμοποιηθεί το σώμα του ακόμη και μετά θάνατο. Όσο τούτο δεν ορίστηκε από τον ίδιο, η προσπάθεια εξεύρεσης μιας θέσης του σε ένα τόσο προσωπικό ζήτημα μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση των συγγενών είναι άστοχη, αφού τίποτε δεν μπορεί να εγνηθεί το σεβασμό του δικαιώματος που επιδιώκεται να προστατευθεί με τη δική τους λειτουργία. Τούτο μπορεί να συμβεί μόνο στις περιπτώσεις που ο θανών είχε εκφράσει ρητά στους στενούς του συγγενείς τη θέση του, χωρίς να προλάβει να κοινοποιήσει την απόφασή του στις αρχές, κάτι που οι ίδιοι κάνουν μετά το θάνατό του». Παρόμοια άποψη εκφράζει και η Βάρκα-Αδάμη Α., ό.π., σελ. 973-974, η οποία επισημαίνει ότι το νεκρό ανθρώπινο σώμα επί του οποίου δεν υπάρχει ιδιοκτησιακό καθεστώς δεν κληρονομείται, οι ειδικότερες εκδηλώσεις της προσωπικότητας είναι ακληρονόμητες και, επομένως, η απόφαση για τη διάθεση οργάνων ανήκει αποκλειστικά στον εν δυνάμει δότη και όχι στους συγγενείς/κληρονόμους του. Κάθε άνθρωπος, ως αυτόνομη προσωπικότητα, είναι ο μόνος αρμόδιος για να αποφασίσει, επομένως το δικαίωμα αυτοκαθορισμού του προέχει του αντίστοιχου δικαιώματος των συγγενών του, μη δυνάμενο να υποκατασταθεί. Εφόσον, λοιπόν, κάποιος γνωρίζει εκ των προτέρων τις συνέπειες της θέσης του, δικαιούται να πάρει θέση είτε θετικά, είτε αρνητικά, είτε με τη σιωπή ή την αδιαφορία του εάν δεν επιθυμεί να ασχοληθεί, αφήνοντας τα πράγματα να εξελιχθούν κατά τη φυσική τους πορεία. Τέλος, παρόμοια άποψη υποστηρίζεται και από το Χατζηκόστα Κ., ό.π., σελ. 406, ο οποίος αναφέρει ότι «Μόνος αρμόδιος για να αποφασίσει για την τύχη του σώματός του είναι ο καθένας για τον εαυτό του. Άλλωστε στους συγγενείς του νεκρού ή σε οποιουσδήποτε τρίτους δε θα έπρεπε να δίδεται ούτε ο ρόλος των ερμηνευτών της δήθεν εικαζόμενης συναίνεσής του. Με ποια άραγε κριτήρια θα μπορούσε να διαμορφωθεί σαφής αντίληψη για την υποθετική του βούληση να γίνει δότης οργάνων;.....Από τη στιγμή μάλιστα που η σχετική βούληση του «υποψηφίου δότη» δεν εκδηλώθηκε κατά τρόπο επίσημο και δεσμευτικό (οπότε εξίσου επίσημη θα ήταν και ενδεχόμενη ανάκληση της συναίνεσής του), κανείς δεν θα μπορούσε με βεβαιότητα να κρίνει, κατά πόσο δε μετέβαλε την άποψή του πριν το θάνατό του».

⁶²⁰ Βλ. Παναγοπούλου-Κουντατζή Φ., ό.π., σελ. 1076. Επίσης, βλ. Βάρκα-Αδάμη Α., ό.π., σελ. 974, κατά την οποία «Απόψεις που έχουν εκφραστεί ότι θα πρέπει παράλληλα να ερωτώνται και οι συγγενείς του νεκρού δυνητικού δότη και σε περίπτωση άρνησης αυτών να μην πραγματοποιείται η αφαίρεση των οργάνων για μεταμόσχευση, εκτός του ότι δεν έχουν νομικά ερείσματα, είναι σαφές ότι δυναμιτίζουν το όλο σύστημα και οδηγούν στα ίδια με τους προηγούμενους νόμους αδιέξοδα».

αντίθεσή του εν ζωή. Την ίδια, δε, νοοτροπία αντανακλά, όπως προεκτέθηκε, και η τροποποίηση του Ν.4512/2018, δηλαδή τον κύριο ρόλο της οικογένειας στην απόφαση περί αφαίρεσης οργάνων από το σώμα του εν δυνάμει δότη μετά το θάνατο του, εφόσον ο τελευταίος δεν έχει καταχωρηθεί ούτε ως δωρητής οργάνων ούτε ως αρνητής.

Πέρα πάντως από τις συγκρουόμενες απόψεις ως προς το ρόλο της οικογένειας στη λήψη της μεταμοσχευτικής απόφασης, δεν γίνεται να παραβλεφθεί το ότι κανένα από τα νομοθετήματα που προβλέπουν τη συνδρομή της δεν αποσαφηνίζει ποιοι ακριβώς συγγενείς θα είναι επιφορτισμένοι με την παροχή της εν λόγω συναίνεσης (για παράδειγμα μέχρι ποιον βαθμό συγγένειας, τι ισχύει στην περίπτωση της εξ αίματος και τι στην περίπτωση της εξ αγχιστείας συγγένειας, κτλ). Επιπλέον, πώς πρέπει να δοθεί (ή όχι) η ανωτέρω συναίνεση, με την τήρηση, για παράδειγμα, εγγράφου τύπου ή αρκεί προφορική δήλωση ενώπιον των ιατρών κατά τη στιγμή του θανάτου του ασθενούς; Τέλος, σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, υπερισχύει η άποψη κάποιου εκ των μελών και πώς επιλύεται η σχετική διαφωνία; Λόγου χάρη, πρέπει να προβλέπεται ο ορισμός ενός τρίτου προσώπου κατά τα πρότυπα ενός επιτρόπου ή εκτελεστή διαθήκης; Ιδίως σε δύσκολες συνθήκες, όπως εκείνες του θανάτου και της επακόλουθης ψυχικής οδύνης, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οι απόψεις των μελών μιας οικογένειας θα συμπλέουν πάντα. Ως εκ τούτου, καλό θα ήταν τα ανωτέρω κενά να μην υφίστανται, προκειμένου να κυλήσει όσο το δυνατόν πιο ομαλά η μεταμοσχευτική διαδικασία, πάντα με σεβασμό στη βούληση του θανόντος.

3.2. Η θέση της διεθνούς έννομης τάξης ως προς τις post-mortem μεταμοσχεύσεις

3.2.1. Κατευθυντήριες αρχές του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας για τη μεταμόσχευση ανθρωπίνων κυττάρων, ιστών και οργάνων στο πλαίσιο του ψηφίσματος WHA 63.22/2010

Το 2010, με το ψήφισμα WHA 63.22, υιοθετήθηκαν οι αναθεωρημένες κατευθυντήριες αρχές για τις μεταμοσχεύσεις ανθρωπίνων οργάνων, κυττάρων και ιστών με στόχο την ύπαρξη ενός κοινού πλαισίου μεταμοσχεύσεων που να εδράζεται στη βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα [WHO Guiding Principles on human cell, tissue and organ transplantation (as endorsed by the sixty-third World Health Assembly, May 2010, in Resolution WHA 63.22), καθώς το αρχικό πλαίσιο είχε ήδη τεθεί από το 1991. Το πλαίσιο αυτό αντανακλά την υπέρτερη αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύοντας την εμπορευματοποίηση του ανθρώπινου σώματος και των μερών του και προωθώντας το θεσμό των μεταμοσχεύσεων μόνο για θεραπευτικό σκοπό. Παρά το μη δεσμευτικό χαρακτήρα του ψηφίσματος, οι αποτυπωθείσες σε εκείνο αρχές έχουν τεράστια σημασία λόγω της ρητής αναφοράς στο ζήτημα της εμπορίας οργάνων, αναγνωρίζοντας τις διεθνείς διαστάσεις του και θέτοντας παράλληλα ασφαλιστικές δικλίδες ως προς τη διαδικασία της αφαίρεσης οργάνων από ζώντες και θανόντες δότες (αλτρουιστικός χαρακτήρας, ιχνηλασιμότητα, κτλ). Οι αρχές αυτές δεν έχουν εφαρμογή στη μεταμόσχευση γαμετών, ορχικού ή ωοθηκικού ιστού, ούτε στο αίμα και στα συστατικά αυτού και είναι οι εξής:

1. «Τα κύτταρα, οι ιστοί και τα όργανα δύνανται να αφαιρεθούν από το σώμα του θανόντος για μεταμοσχευτικούς σκοπούς εφόσον: α) έχει χορηγηθεί η απαιτούμενη από το νόμο συναίνεση και β) δεν υφίσταται ένδειξη ότι ο θανών, όσο ζούσε, είχε εκφράσει ενστάσεις προς

την εν λόγω αφαίρεση»⁶²¹. Η ανωτέρω αρχή αναφέρεται στην έννοια της συναίνεσης ως ακρογωνιαίου λίθου του οικοδομήματος των περί μεταμοσχεύσεων κανόνων. Είτε πρόκειται για το σύστημα της εικαζόμενης είτε για εκείνο της ρητής συναίνεσης, οποιαδήποτε σαφής ένδειξη του θανόντος, όσο βρισκόταν εν ζωή, περί αντίθεσής του στη μετά θάνατον αφαίρεση οργάνων του πρέπει να έχει ως αποτέλεσμα τη μη αφαίρεση αυτών. Αντίθετα, εάν ο θανών, όσο ζούσε, δεν είχε εκφράσει με ξεκάθαρο και ρητό τρόπο ούτε την έγκρισή του ούτε την άρνησή του ως προς την εν λόγω αφαίρεση, τότε η συναίνεση θα πρέπει να λαμβάνεται από τα νομιμοποιημένα προς τούτο μέλη της οικογένειάς του προς αποφυγή αμφιβολιών.

2. «Οι ιατροί που διαπίστωσαν το θάνατο ενός πιθανού δότη δεν πρέπει να εμπλέκονται άμεσα στην αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων του ή στις παρεπόμενες διαδικασίες μεταμόσχευσης, ούτε θα πρέπει να ορίζονται υπεύθυνοι για τη φροντίδα οποιουδήποτε πιθανού λήπτη των εν λόγω κυττάρων, ιστών και οργάνων»⁶²². Η αρχή έχει ως στόχο την αποφυγή σύγκρουσης συμφερόντων, η οποία θα επερχόταν στην περίπτωση που ο ίδιος ιατρός, αρμόδιος για τη διαπίστωση του θανάτου ενός πιθανού δότη, θα ήταν ταυτόχρονα επιφορτισμένος και με το καθήκον της ιατρικής φροντίδας άλλων ασθενών, των οποίων η υγεία εξαρτάται από τη μεταμόσχευση των ανωτέρω κυττάρων, ιστών ή οργάνων του δότη αυτού.

3. «Η προερχόμενη από θανόντες δωρεά πρέπει να αναπτυχθεί στο μέγιστο δυνατό, ωστόσο οι ενήλικες ζώντες δότες μπορούν να δωρίζουν όργανα, όπως αυτό προβλέπεται από την εθνική τους νομοθεσία. Γενικώς, οι ζώντες δότες πρέπει να σχετίζονται γενετικά, νομικά ή συναισθηματικά με τους λήπτες. Οι εν ζωή δωρεές είναι αποδεκτές όταν ο δότης είναι ενημερωμένος και παρέχει εκούσια τη συναίνεσή του, όταν έχει εξασφαλιστεί η ιατρική του φροντίδα και έχουν προγραμματιστεί με συνέπεια οι παρεπόμενες ιατρικές εξετάσεις του και τα κριτήρια επιλογής για τους δότες εφαρμόζονται με επιμέλεια και υπό καθεστώς επίβλεψης. Οι ζώντες δωρητές πρέπει να ενημερώνονται ολοκληρωμένα και με σαφήνεια για το πιθανό ρίσκο, τα οφέλη και τις συνέπειες της δωρεάς. Πρέπει να είναι νομικά ικανοί να αξιολογούν τις πληροφορίες, καθώς και να ενεργούν με εκούσιο τρόπο, ελεύθεροι από οποιαδήποτε αδικαιολόγητη επιρροή ή εξαναγκασμό»⁶²³. Η αρχή αναφέρεται στην ενίσχυση προγραμμάτων για δωρεά οργάνων, κυττάρων και ιστών από πτωματικούς δότες με ταυτόχρονη αναφορά και στη δωρεά από ζώντες δότες. Στην τελευταία περίπτωση, απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση αυτής είναι η αυστηρή τήρηση όλων των κριτηρίων (πλήρης ιατρική φροντίδα,

⁶²¹ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.who.int/transplantation/GuidingPrinciplesTransplantation_WHA63.22en.pdf, (ημ. προσβ. 16/11/2016): «*Guiding Principle 1. Cells, tissues and organs may be removed from the bodies of deceased persons for the purpose of transplantation if: a) any consent required by law is obtained, and b) there is no reason to believe that the deceased person objected to such removal*». Για μια ενδελεχέστερη ανάλυση των κατευθυντήριων αρχών που έχουν εκδοθεί, βλ. Joint Council of Europe/United Nations Study, «*Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs*», όπ.π. σελ. 65-68.

⁶²² Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*Guiding Principle 2. Physicians determining that a potential donor has died should not be directly involved in cell, tissue or organ removal from the donor or subsequent transplantation procedures, nor should they be responsible for the care of any intended recipient of such cells, tissues and organs*».

⁶²³ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*Guiding Principle 3. Donation from deceased persons should be developed to its maximum therapeutic potential, but adult living persons may donate organs as permitted by domestic regulations. In general living donors should be genetically, legally or emotionally related to their recipients. Live donations are acceptable when the donor's informed and voluntary consent is obtained, when professional care of donors is ensured and follow-up is well organized, and when selection criteria for donors are scrupulously applied and monitored. Live donors should be informed of the probable risks, benefits and consequences of donation in a complete and understandable fashion; they should be legally competent and capable of weighing the information; and they should be acting willingly, free of any undue influence or coercion*».

ικανότητα προς καταλογισμό, συναίνεση ως προϊόν ελεύθερης βούλησης), μέσω των οποίων διασφαλίζεται και κατοχυρώνεται, νομικά και ιατρικά, ο ίδιος ο δότης.

Αναφορά γίνεται και στη φύση του δεσμού που θα πρέπει να συνδέει το δότη και το λήπτη. Η ύπαρξη κάποιας γενετικής σχέσης μεταξύ τους (όπως η συγγένεια) δύναται να είναι ιατρικά επωφελής (για παράδειγμα ως προς την ιστοσυμβατότητα), παρέχοντας ταυτόχρονα και κάποια βεβαιότητα ως προς τον αλτρουιστικό χαρακτήρα της δωρεάς. Το ίδιο ισχύει και στο πλαίσιο νομικού δεσμού (για παράδειγμα μεταξύ συζύγων). Δυσκολίες, ωστόσο, εγείρονται στην περίπτωση του συναισθηματικού δεσμού, του οποίου η απόδειξη και αξιολόγηση ενέχει περισσότερες δυσχέρειες λόγω ασάφειας, με αποτέλεσμα όταν ο δότης δεν σχετίζεται ούτε άμεσα ούτε έμμεσα με το λήπτη να υφίστανται αμφιβολίες ως προς τον αλτρουιστικό χαρακτήρα *per se*. Σε αυτές τις περιπτώσεις κρίνεται απαραίτητη η ψυχολογική και κοινωνική αξιολόγηση του δότη, προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο εξαναγκασμού του σε δωρεά ή, ακόμα χειρότερα, η πιθανότητα να υποκρύπτεται εμπορία οργάνων πίσω από αυτή.

4. «Απαγορεύεται η αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων από το σώμα ζώντος ανηλίκου με σκοπό τη μεταμόσχευση παρά μόνο στις περιοριστικά επιτρεπόμενες εξαιρέσεις του εθνικού δικαίου. Ειδικά μέτρα πρέπει να ληφθούν για την προστασία του ανηλίκου και, όπου είναι δυνατό, η συναίνεση του ανηλίκου πρέπει να ληφθεί πριν τη δωρεά. Τα ισχύοντα για τους ανηλίκους εφαρμόζονται και στα άτομα άνευ ικανότητας δικαίου»⁶²⁴. Η συγκεκριμένη αρχή αναφέρεται στους ζώντες ανηλίκους δότες, απαγορεύοντας την αφαίρεση κυττάρων, ιστών και οργάνων από το σώμα τους για μεταμοσχευτικούς σκοπούς, ορίζοντας ότι μόνο ειδικοί, εξαιρετικοί λόγοι δύναται να δικαιολογήσουν την ανωτέρω ενέργεια (για παράδειγμα όταν δεν μπορεί να βρεθεί συμβατός ενήλικος δότης). Σε κάθε πάντως περίπτωση, η άρνηση του ανηλίκου περί δωρεάς πρέπει να υπερσχύσει έναντι κάθε παρεχόμενης, από τρίτο μέρος, άδειας.

5. «Τα κύτταρα, οι ιστοί και τα όργανα πρέπει να δωρίζονται μόνο ελεύθερα, χωρίς καμία πληρωμή ή άλλη ανταμοιβή οικονομικού χαρακτήρα. Δεν θα πρέπει να επιτρέπεται η αγορά ή η πρόταση αγοράς κυττάρων, ιστών ή οργάνων προς μεταμόσχευση ή η πώλησή τους από ζώντες ή, στην περίπτωση θανόντων, από τους πλησιέστερους συγγενείς. Η απαγόρευση της αγοράς ή πώλησης κυττάρων, ιστών και οργάνων δεν αποκλείει την επιστροφή εύλογων και εξακριβώσιμων εξόδων που έκανε ο δότης, συμπεριλαμβανομένης της απώλειας εισοδήματος ή της πληρωμής του κόστους εξεύρεσης, επεξεργασίας, συντήρησης και προμήθειας ανθρωπίνων κυττάρων, ιστών και οργάνων προς μεταμόσχευση»⁶²⁵.

Στην ανωτέρω αρχή εδράζεται η απαγόρευση της εμπορίας κυττάρων, ιστών και οργάνων, δεδομένου ότι το οικονομικό αντάλλαγμα αποτελεί σημαντικό κίνητρο για τα οικονομικά ευπαθή άτομα με επακόλουθη, συχνά, τη θυματοποίησή τους από οργανωμένα κυκλώματα. Η ίδια η ύπαρξη οικονομικού ανταλλάγματος υπονομεύει την έννοια της αλτρουιστικής δωρεάς υποβιβάζοντας τους δότες σε απλά αντικείμενα. Στο σημείο αυτό,

⁶²⁴ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*Guiding Principle 4. No cells, tissues or organs should be removed from the body of a living minor for the purpose of transplantation other than narrow exceptions allowed under national law. Specific measures should be in place to protect the minor and, wherever possible the minor's assent should be obtained before donation. What is applicable to minors also applies to any legally incompetent person.*».

⁶²⁵ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*Guiding Principle 5. Cells, tissues and organs should only be donated freely, without any monetary payment or other reward of monetary value. Purchasing, or offering to purchase, cells, tissues or organs for transplantation, or their sale by living persons or by the next of kin for deceased persons, should be banned. The prohibition on sale or purchase of cells, tissues and organs does not preclude reimbursing reasonable and verifiable expenses incurred by the donor, including loss of income, or paying the costs of recovering, processing, preserving and supplying human cells, tissues or organs for transplantation.*».

υφίσταται σχετική διάκριση, με την αποζημίωση του δότη για εύλογα έξοδα, στα οποία υπεβλήθη στο πλαίσιο νόμιμης δωρεάς/μεταμόσχευσης, να διαφοροποιείται από το παράνομο οικονομικό αντίτιμο της εμπορίας οργάνων. Ειδικότερα, επιτρέπεται αποζημίωση για το κόστος που η δωρεά συνεπάγεται (για παράδειγμα, απώλεια εισοδήματος και ιατρικές δαπάνες), ενώ τα σχετικά έξοδα δύνανται να καλυφθούν, αρκεί το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του να μην αποτελούν πηγή οικονομικού οφέλους.

6. «Η προώθηση της αλτρουιστικής δωρεάς των ανθρωπίνων κυττάρων, ιστών και οργάνων μέσω διαφημίσεων ή δημόσιας έκκλησης είναι δυνατή σε συμφωνία προς την εθνική νομοθεσία. Η διαφήμιση της προσφοράς ή ζήτησης κυττάρων, ιστών ή οργάνων αποβλέπουν στην προσφορά ή αναζήτηση οικονομικής ανταμοιβής ατόμων για κύτταρα, ιστούς ή όργανά τους, ή των πλησιέστερων συγγενών στις περιπτώσεις που το άτομο έχει αποβιώσει, απαγορεύεται. Η διαμεσολάβηση προς πληρωμή τέτοιων ατόμων ή τρίτων μερών πρέπει επίσης να απαγορεύεται»⁶²⁶.

Η αρχή αυτή έχει ως στόχο την απαγόρευση μόνο εκείνων των διαφημίσεων που αποτελούν καθαρά εμπορικές προτάσεις και έχουν ως αντικείμενο την παροχή οικονομικού ανταλλάγματος σε άτομα που θα μπορούσαν να προμηθεύσουν ανθρώπινα κύτταρα, ιστούς και όργανα έναντι σχετικού αντιτίμου (για παράδειγμα τους μεσάζοντες). Με άλλα λόγια, δεν απαγορεύονται οι γενικές διαφημίσεις που ενθαρρύνουν το θεσμό της αλτρουιστικής δωρεάς, αρκεί οι τελευταίες να μην επιχειρούν να παρακάμψουν τα θεσμοθετημένα συστήματα προμήθειας κυττάρων, ιστών και οργάνων.

7. «Οι ιατροί και άλλοι επαγγελματίες υγείας δεν πρέπει να εμπλέκονται σε διαδικασίες μεταμόσχευσης, ενώ οι ασφαλιστές και άλλοι φορείς πληρωμής δεν πρέπει να καλύπτουν οικονομικά τέτοιες διαδικασίες όταν τα σχετιζόμενα κύτταρα, ιστοί ή όργανα έχουν αποκτηθεί κατόπιν εκμετάλλευσης, εξαναγκασμού ή πληρωμής του δότη ή, σε περίπτωση θανάτου δότη, του πλησιέστερου συγγενή»⁶²⁷.

Με βάση την ως άνω αρχή, οι ιατροί οφείλουν να προχωρούν στην αφαίρεση κυττάρων, ιστών και οργάνων μόνο όταν προέρχονται από γνήσια αλτρουιστικές και άνευ οικονομικού ανταλλάγματος δωρεές. Η μη εξακρίβωση της ελεύθερης βούλησης του δότη, απαλλαγμένη από κάθε στοιχείο εξαναγκασμού, εκμετάλλευσης ή οικονομικού ανταλλάγματος αποτελεί παράβαση καθήκοντος, υποκείμενη σε αντίστοιχες πειθαρχικές κυρώσεις. Το ίδιο πνεύμα διαπνέει και τον ελληνικό Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (Ν.3418/2005), όπου στο άρθρο 32, παρ. 2 με τίτλο «Μεταμοσχεύσεις ιστών και οργάνων», ορίζεται ότι ο ιατρός δεν παρέχει τις υπηρεσίες του εάν η μεταμόσχευση γίνεται ή επιχειρείται να γίνει με οποιοδήποτε αντάλλαγμα ή υποκρύπτει τέτοιο, ενώ, η καταβολή των δαπανών που είναι απαραίτητες για τη μεταμόσχευση δεν πρέπει να συνιστά αντάλλαγμα.

8. «Απαγορεύεται στις μονάδες υγειονομικής περίθαλψης και στους εμπλεκόμενους στις διαδικασίες προμήθειας και μεταμόσχευσης κυττάρων, ιστών και οργάνων να εισπράττουν

⁶²⁶ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «Guiding Principle 6. Promotion of altruistic donation of human cells, tissues or organs by means of advertisement or public appeal may be undertaken in accordance with domestic regulation. Advertising the need for or availability of cells, tissues or organs, with a view to offering or seeking payment to individuals for their cells, tissues or organs, or, to the next of kin, where the individual is deceased, should be prohibited. Brokering that involves payment to such individuals or to third parties should also be prohibited».

⁶²⁷ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «Guiding Principle 7. Physicians and other health professionals should not engage in transplantation procedures, and health insurers and other payers should not cover such procedures, if the cells, tissues or organs concerned have been obtained through exploitation or coercion of, or payment to, the donor or the next of kin of a deceased donor».

οποιαδήποτε ποσά υπερβαίνουν την εύλογη αμοιβή για τις υπηρεσίες που παρείχαν»⁶²⁸. Η αρχή αυτή ενισχύει την απαγόρευση της εμπορίας ανθρωπίνων κυττάρων, ιστών και οργάνων, δεδομένου ότι οι αρμόδιες αρχές οφείλουν να παρακολουθούν τις σχετιζόμενες με τις υπηρεσίες μεταμόσχευσης αμοιβές, ώστε να βεβαιώνονται ότι δεν πρόκειται περί κεκαλυμμένων περιπτώσεων εμπορίας, καθώς και ότι το ίδιο το τίμημα δεν υπερβαίνει το εύλογο μέτρο που έχει τεθεί σε αυτές τις περιπτώσεις.

9. «Ο καταμερισμός των οργάνων, κυττάρων και ιστών πρέπει να ρυθμίζεται από κλινικά κριτήρια και ηθικές νόρμες και όχι από οικονομικές ή άλλες εκτιμήσεις. Οι κανόνες καταμερισμού, τιθέμενοι από θεσμοθετημένες προς τούτο, επιτροπές, πρέπει να είναι δίκαιοι, αιτιολογημένοι και διαφανείς»⁶²⁹. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, τα κριτήρια που καθορίζουν τον καταμερισμό των οργάνων, κυττάρων και ιστών πρέπει να είναι σύμφυτα προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και να μη βασίζονται στο φύλο, θρησκεία, φυλή ή οικονομική κατάσταση του λήπτη. Επιπλέον, το κόστος της μεταμόσχευσης αλλά και οποιασδήποτε, εξ αυτής, μελλοντικής θεραπείας ή ιατρικών εξετάσεων πρέπει να είναι οικονομικά προσιτό για όλους τους ασθενείς, καθώς κανένας λήπτης δεν θα πρέπει να εξαιρείται από τη διαδικασία μεταμόσχευσης αποκλειστικά και μόνο για οικονομικούς λόγους.

10. «Η υψηλή ποιότητα, ασφάλεια και αποτελεσματικότητα των διαδικασιών είναι απαραίτητες τόσο για το δότη όσο και για το λήπτη. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις της δωρεάς και μεταμόσχευσης κυττάρων, ιστών και οργάνων πρέπει να αξιολογούνται για το ζώντα δότη αλλά και το λήπτη, προκειμένου να καταγράφονται τα οφέλη και οι ζημιές. Το επίπεδο ασφάλειας, αποτελεσματικότητας και ποιότητας των προς μεταμόσχευση ανθρωπίνων κυττάρων, ιστών και οργάνων, ως προϊόντων υγείας ιδιάζουσας φύσης, πρέπει να διατηρείται και να βελτιώνεται σε συνεχή βάση. Η τελευταία απαιτεί την εφαρμογή συστημάτων ποιότητας, συμπεριλαμβανομένης της ιχνηλασιμότητας και επαγρύπνησης, ώστε αρνητικά γεγονότα και αντιδράσεις να αναφέρονται τόσο εντός εθνικών συνόρων όσο και για τα προοριζόμενα προς εξαγωγή ανθρώπινα προϊόντα»⁶³⁰. Με βάση την ανωτέρω αρχή, ο δότης και ο λήπτης πρέπει να λαμβάνουν τη δέουσα ιατρική φροντίδα, όπως και τις αντίστοιχες πληροφορίες για την πορεία της υγείας τους, τα μέλη της ιατρικής ομάδας που τους παρακολουθεί, κτλ. Η αξιολόγηση των μακροχρόνιων επιπτώσεων (κίνδυνοι και οφέλη) είναι απαραίτητη καθώς, αφενός, συνδέεται με την ίδια την παροχή συναίνεσης, αφετέρου οδηγεί στην εξισορρόπηση των συμφερόντων και των δύο πλευρών (δότη-λήπτη), όπου τα οφέλη πρέπει να ξεπερνούν το ρίσκο που η δωρεά και μεταμόσχευση συνεπάγονται.

11. «Η οργάνωση και εκτέλεση των διαδικασιών δωρεάς και μεταμόσχευσης, όπως και τα κλινικά τους αποτελέσματα, πρέπει να υπόκεινται σε διαφάνεια και έλεγχο, με συνεχή

⁶²⁸ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «Guiding Principle 8. All health care facilities and professionals involved in cell, tissue or organ procurement and transplantation procedures should be prohibited from receiving any payment that exceeds the justifiable fee for the services rendered».

⁶²⁹ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «Guiding Principle 9. The allocation of organs, cells and tissues should be guided by clinical criteria and ethical norms, not financial or other considerations. Allocation rules, defined by appropriately constituted committees, should be equitable, externally justified and transparent».

⁶³⁰ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «Guiding Principle 10. High-quality, safe and efficacious procedures are essential for donors and recipients alike. The long-term outcomes of cell, tissue and organ donation and transplantation should be assessed for the living donor as well as the recipient in order to document benefit and harm. The level of safety, efficacy and quality of human cells, tissues and organs for transplantation, as health products of an exceptional nature, must be maintained and optimized on an ongoing basis. This requires implementation of quality systems including traceability and vigilance, with adverse events and reactions reported, both nationally and for exported human products».

εξασφάλιση της ανωνυμίας και ιδιωτικότητας των δοτών και των ληπτών»⁶³¹. Η έννοια της διαφάνειας αφορά τη δημόσια πρόσβαση σε συνεχώς επικαιροποιημένα δεδομένα ως προς τις μεταμοσχευτικές διαδικασίες (για παράδειγμα την οργάνωση και τα σχετικά έξοδα), χωρίς όμως να προσκρούει στη μη δημοσιοποίηση πληροφοριών που αφορούν την ταυτότητα του δότη ή του λήπτη. Με άλλα λόγια, στόχος του συστήματος διαφάνειας πρέπει να είναι η αύξηση των διαθέσιμων δεδομένων για τις δωρεές και τις μεταμοσχεύσεις, με ταυτόχρονο σεβασμό της ανωνυμίας, ως έκφραση της ιδιωτικότητας του δότη και του λήπτη.

⁶³¹ Μετάφραση της συγγραφέως από το αγγλικό κείμενο: «*Guiding Principle 11. The organization and execution of donation and transplantation activities, as well as their clinical results, must be transparent and open to scrutiny, while ensuring that the personal anonymity and privacy of donors and recipients are always protected*».

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

4. Η ανάγκη διερευνητικής προσέγγισης της εμπορίας οργάνων

Η εμπορία οργάνων χαρακτηρίζεται από υψηλό σκοτεινό αριθμό εγκληματικότητας, με αποτέλεσμα ακόμα και η απλή σκιαγράφηση ενός βασικού πλαισίου (θύμα, δράστης, *modus operandi*, κτλ) να καθίσταται προβληματική. Ο αντίκτυπος είναι ορατός στη στατιστική μέτρηση και καταγραφή των κρουσμάτων, ως εκ τούτου, η αληθινή έκταση του φαινομένου δεν είναι γνωστή παρά μόνο μέσω αποσπασματικών μελετών και μεμονωμένων πρωτοβουλιών, κυρίως από μη κυβερνητικές οργανώσεις (οι επίσημες στατιστικές σε καμιά περίπτωση δεν αποτυπώνουν την πραγματική εικόνα του φαινομένου). Ο ίδιος, δε, ο υπόγειος χαρακτήρας του φαινομένου καθιστά την εξεύρεση μαρτύρων μία εξαιρετικά δυσχερή υπόθεση, οδηγώντας, συχνά, στην αδυναμία άσκησης ποινικών διώξεων σε βάρος των δραστών. Όλοι οι ανωτέρω παράγοντες υποδηλώνουν την ανάγκη για μια ενδεδειγμένη διερεύνηση του εγκλήματος της εμπορίας οργάνων, καθώς χωρίς την ύπαρξη συμπαγών πληροφοριών και δεδομένων, η χάραξη μιας αποτελεσματικής αντεγκληματικής πολιτικής καθίσταται σχεδόν αδύνατη.

Ανάγκη διερευνητικής προσέγγισης υπάρχει και σε εθνικό επίπεδο, σε συνάρτηση προς άλλους παράγοντες. Ειδικότερα, η χώρα μας, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, είναι καθημερινός αποδέκτης ενός τεράστιου αριθμού παράνομων μεταναστών και προσφύγων, φαινόμενο που επιδεινώνεται λόγω της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης. Σε επίπεδο μεταμοσχεύσεων, μνεία πρέπει να γίνει στο Ν.3984/2011, μέσω του οποίου θεσμοθετήθηκε στη χώρα μας το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης. Παρά τη νομοθετική πρόβλεψη ενός μεταβατικού διαστήματος (αρ. 9 παρ. 2 Ν.3984/2011) προκειμένου να λάβει χώρα ενημερωτική εκστρατεία αναφορικά με την έννοια της εικαζόμενης συναίνεσης και το τι εκείνη συνεπάγεται για τον κάθε Έλληνα πολίτη, η ανωτέρω ενημέρωση έλαβε χώρα σε πολύ μικρή κλίμακα και με μεγάλη χρονική καθυστέρηση. Κατά συνέπεια, ήταν αναμενόμενη η σφοδρή σύγκρουση εντός της ελληνικής κοινωνίας, μεταξύ όσων τίθενται υπέρ της αυτοβουλίας και του δικαιώματος της προσωπικής επιλογής του ατόμου να καθίσταται δότης οργάνων μετά θάνατον και όσων τίθενται υπέρ του γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος που εξυπηρετείται με την αυτόματη αύξηση του αριθμού μοσχευμάτων, σύγκρουση η οποία και σηματοδότησε την απότομη μετάβαση από το καθεστώς της ρητής συναίνεσης σε εκείνο της εικαζόμενης. Το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, όπως προαναφέρθηκε, τροποποιήθηκε μέσω του άρθρου 260 παρ. 2 Ν.4512/2018, με αποτέλεσμα η οικογένεια να αποφασίζει, υπό τις αναλυθείσες στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης προϋποθέσεις, για τη μετά θάνατον αφαίρεση οργάνων από το σώμα του θανόντος.

Λαμβάνοντας υπόψη τους ανωτέρω παράγοντες, κρίθηκε απαραίτητη η πραγματοποίηση εμπειρικής έρευνας με την εκπόνηση ερωτηματολογίου, ώστε μέσω συγκεκριμένων ερωτήσεων να εξετασθεί εάν όντως και σε ποιο βαθμό επέφερε αποτελέσματα η όποια εκστρατεία ευαισθητοποίησης των Ελλήνων πολιτών σχετικά με την εικαζόμενη συναίνεση καθώς και εάν, γενικότερα, υφίσταται ευαισθητοποίηση ως προς το θεσμό της δωρεάς οργάνων, κυρίως εν μέσω οικονομικής κρίσης. Η έρευνα και εκπόνηση ερωτηματολογίου έλαβε χώρα και ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια θεσμοθέτησης και ισχύος του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, ήτοι

του Ν.3984/2011, πριν την τροποποίησή του από το Ν.4512/2018, με τα πορίσματά της να έχουν επιστημονική αξία για δύο λόγους: Αφενός, παρατίθενται οι στάσεις των ερωτηθέντων απέναντι στο θεσμό της δωρεάς οργάνων, οι προτάσεις τους σε επίπεδο πρόληψης/καταστολής για την αντιμετώπιση φαινομένων εμπορίας, οι απόψεις τους για την κατάσταση στην Ελλάδα, κτλ. Αφετέρου, τα πορίσματα της εν λόγω έρευνας και ιδίως η προαναφερθείσα διάσταση απόψεων των ερωτηθέντων απέναντι στο σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης (σύγκρουση δικαιώματος αυτοβουλίας με το υπέρτερο κοινωνικό συμφέρον, ρόλος της οικογένειας στη λήψη απόφασης περί δωρεάς οργάνων, κατάλληλο χρονικό σημείο για να εκφραστεί η εν λόγω απόφαση, κτλ), συνδέονται άρρηκτα με τη μεταγενέστερη τροποποίηση που επέφερε ο Ν.4512/2018, ήτοι το δικαίωμα της οικογένειας να αποφασίζει για τη διάθεση των οργάνων του θανόντος, εφόσον ο τελευταίος δεν είχε καταχωρηθεί, όσο ζούσε, ούτε ως δωρητής τους αλλά και ούτε ως αρνητής.

4.1. Μεθοδολογία της έρευνας

Προς διερεύνηση των στάσεων και αντιλήψεων απέναντι στην εμπορευματοποίηση των ανθρωπίνων οργάνων, εκπονήθηκε ερωτηματολόγιο είκοσι επτά (27) ερωτήσεων, ανοιχτού και κλειστού τύπου, με παράλληλη αξιολόγηση του ελληνικού συστήματος εικαζόμενης συναίνεσης (Ν.3984/2011). Το ερωτηματολόγιο αυτό, ως εργαλείο εμπειρικής έρευνας διαρθρώνεται, με στόχο την ευρύτερη, το δυνατόν, κάλυψη των τιθέμενων στην παρούσα μελέτη ζητημάτων, στα εξής μέρη:

Οι ερωτήσεις 1-6 έχουν ως σημείο αναφοράς το σκοτεινό αριθμό που διέπει την εμπορία οργάνων και την ύπαρξη ή μη (κατά τη γνώση των ερωτηθέντων) στατιστικών στοιχείων.

Οι ερωτήσεις 7-11 αφορούν ζητήματα ποινικής ευθύνης/θυματοποίησης, με ταυτόχρονη εξέταση του ενδεχόμενου ρόλου της οικονομικής κρίσης στην εμφάνιση κρουσμάτων εμπορίας.

Οι ερωτήσεις 12-17 περιστρέφονται γύρω από θέματα συναίνεσης (χρόνος, τρόπος, συμφωνία/διαφωνία με το σύστημα εικαζόμενης συναίνεσης).

Τέλος, οι ερωτήσεις 18-27 αφορούν κυρίως τις απόψεις των ερωτώμενων σε ζητήματα δωρεάς οργάνων και προτεινόμενων μέτρων για την αντιμετώπιση φαινομένων εμπορίας.

Δείγμα ερωτηθέντων υπήρξε σύνολο 183 ατόμων (57 άνδρες και 126 γυναίκες) που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το αντικείμενο προς έρευνα (35 ιατροί, 55 νομικοί, 16 ένστολοι, 25 νοσηλευτές, κτλ) και δύνανται να απαντήσουν στις εξειδικευμένες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου⁶³². Σημειώνεται ότι η δειγματοληπτική υπεροχή του γυναικείου φύλου οφείλεται στο γυναικοκρατούμενο χαρακτήρα των νομικών επαγγελμάτων⁶³³ και των επαγγελμάτων υγείας (κυρίως νοσηλευτική).

Ηλικιακά, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην έρευνα κυμαίνεται από 35-44 ετών (31.14%), ενώ έπονται οι ηλικίες 45-54 ετών (22.40%), 25-34 ετών (18.58%), κάτω των 25 ετών (14.21%) και άνω των 55 ετών (13.67%). Το επίπεδο σπουδών, τέλος, της πλειονότητας των

⁶³² Σε όλους τους ερωτηθέντες επισημάνθηκε, στην αρχή του ερωτηματολογίου, η δυνατότητά τους να αρνηθούν να απαντήσουν σε όποιες ερωτήσεις δεν γνωρίζουν ή δεν επιθυμούν να απαντήσουν, όπως και το δικαίωμά τους να αρνηθούν να απαντήσουν στο σύνολο των ερωτήσεων, για αυτό και η επιλογή δεν γνωρίζω/δεν απαντώ δεν συμπεριλαμβάνεται στις περισσότερες ερωτήσεις. Στην απαλοιφή της εν λόγω επιλογής συντείνει και ο ίδιος ο εξειδικευμένος χαρακτήρας του δείγματος, αποτελούμενο από άτομα που δύνανται να ανταποκριθούν στα τιθέμενα σύνθετα ερωτήματα.

⁶³³ Βλ. σχετικά, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης, Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Μελέτες περίπτωσης. Τσίγκανου Ι.- Θανοπούλου Μ. (επιμ.), Αθήνα, 2016.

ερωτηθέντων είναι ΑΕΙ (66.12%), ενώ ακολουθούν οι σχολές ΤΕΙ (26.22%), ΓΕΛ (3.28%) και ΙΕΚ (3.28%) κατά ίσα ποσοστά και ΤΕΛ (1.1%).

Το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε την περίοδο Ιανουαρίου-Ιουλίου 2017 στο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό πέντε μεγάλων νοσοκομείων της Αττικής με μεταμοσχευτική δραστηριότητα, κατόπιν έγκρισής του από το αρμόδιο επιστημονικό συμβούλιο του εκάστοτε νοσοκομείου και διανομής εντύπου ενημερωμένης συναίνεσης. Επιπλέον, διανεμήθηκε στον ΕΟΜ, καθώς και σε μεμονωμένους ιατρούς, νομικούς και αστυνομικούς με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας⁶³⁴. Μία πρώτη, πιλοτική μορφή του ερωτηματολογίου εστάλη μέσω ηλεκτρονικής επικοινωνίας σε δείγμα δεκαπέντε ατόμων εντός Ελλάδας (ιατροί-νομικοί) και, κατόπιν μετάφρασής του στα αγγλικά, σε δείγμα είκοσι ατόμων στο εξωτερικό (συντονιστές μεταμοσχεύσεων και ιατροί). Είναι αυτονόητο, δε, ότι όλοι οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για τον ανώνυμο χαρακτήρα του ερωτηματολογίου καθώς και για την εθελοντική συμμετοχή τους σε αυτό, με ταυτόχρονη επισήμανση της επεξεργασίας των απαντήσεών τους αποκλειστικά για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

Μετά το πέρας της συγκέντρωσης των απαντημένων ερωτηματολογίων, έλαβε χώρα η συλλογή, επεξεργασία, κατηγοριοποίηση των δεδομένων και η μετατροπή τους στις απαιτούμενες μεταβλητές. Για τη στατιστική ανάλυση και οπτικοποίηση των δεδομένων της παρούσας έρευνας έγινε χρήση του προγράμματος Microsoft Office Excel. Το πρόγραμμα επιλέχθηκε τόσο λόγω των προηγμένων δυνατοτήτων στατιστικής ανάλυσης που παρέχει, όσο και για το μεγάλο εύρος επιλογών οπτικής απεικόνισης αυτών. Δεν κρίθηκε σκόπιμη η χρήση πιο εξειδικευμένων πακέτων όπως το SPSS λόγω του σχετικά μικρού δείγματος (<200), καθώς και του είδους της ανάλυσης που επιλέχθηκε.

4.2. Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Τα συμπεράσματα με το μεγαλύτερο στατιστικό ενδιαφέρον παρουσιάζονται στο παρόν κεφάλαιο της μελέτης περιγραφικά και σχηματικά, μέσω κυκλικών διαγραμμάτων και ραβδογραμμάτων, με στόχο την ευχερέστερη κατανόησή τους προς εξαγωγή και ερμηνεία συμπερασμάτων. Ειδικότερα:

Ερώτηση 1:

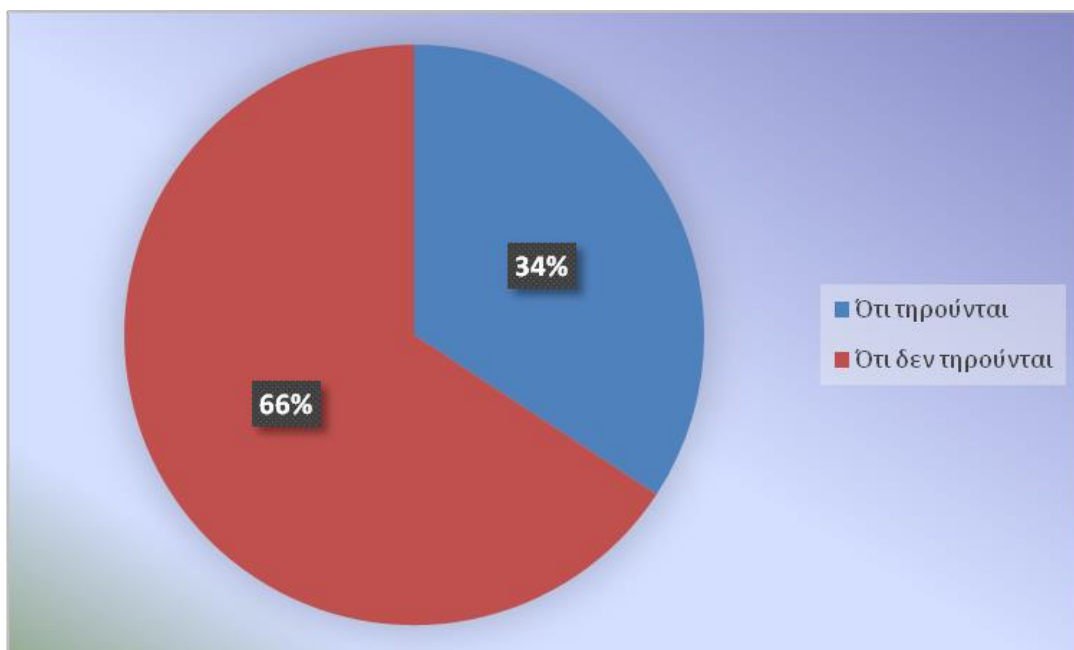
Ορισμένοι είναι της γνώμης ότι τηρούνται στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις περιπτώσεις εμπορίου οργάνων, στις χώρες όπου αυτό υφίσταται. Άλλοι πιστεύουν ότι δεν τηρούνται.

Εσάς ποια είναι η γνώμη σας;

Ότι τηρούνται 34%

Ότι δεν τηρούνται 66%

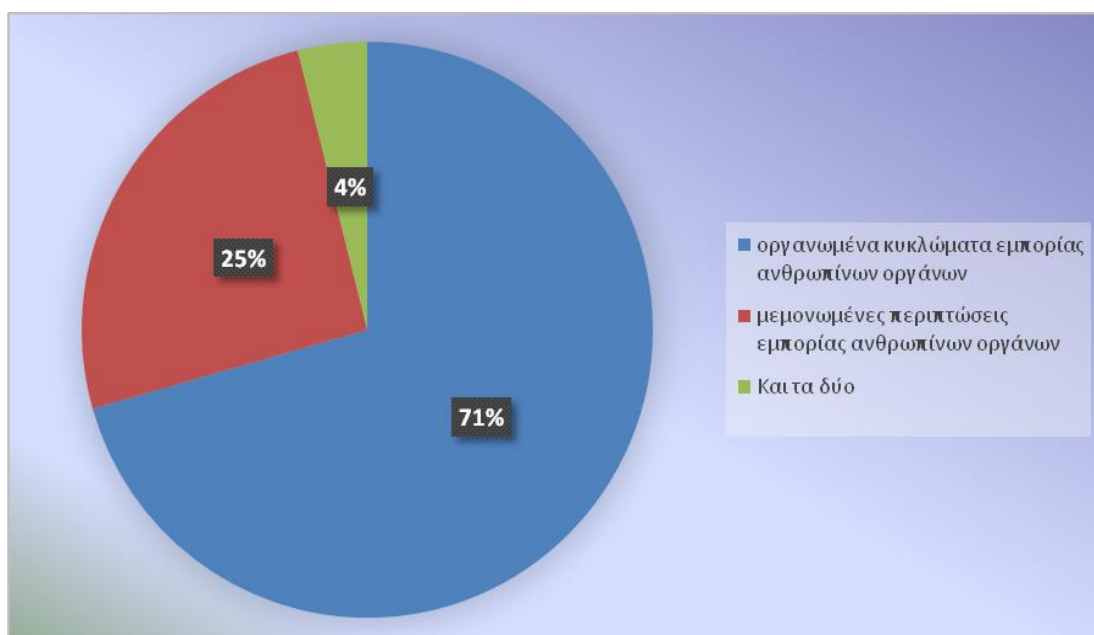
⁶³⁴ Η μέθοδος της δειγματοληψίας χιονοστιβάδας (snowball sampling) στηρίζεται στην αρχή της ύπαρξης υποκειμένων έρευνας (ερωτώμενων) που δίνουν πληροφορίες επικοινωνίας άλλων ατόμων με ίδια κοινά χαρακτηριστικά ή γνωρίζουν άλλους με παρόμοια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η δειγματοληψία καθίσταται δυναμική και αναπτύσσεται όπως μια χιονοστιβάδα, βλ. ενδεικτικά Henry G.T., Practical Sampling, Sage Publications (CA), 1990, Floyd J.- Fowler Jr., Survey Research Methods (Applied Social Research Methods), τρίτη έκδοση, Sage Publications, 2001, καθώς και Groves R.M., Floyd J., Fowler Jr., Couper M.P., Lepkowski J.M., Singer E., Tourangeau R., Survey Methodology, δεύτερη έκδοση, Wiley-Blackwell Publishing, 2009, Hoboken, NJ.

Με βάση τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, το 66% πιστεύει ότι δεν τηρούνται στατιστικά στοιχεία για τα κρούσματα εμπορίας οργάνων, σε αντίθεση με το 34% που θεωρεί ότι τηρούνται. Το ανωτέρω ποσοστό ενισχύει το διατυπωθέντα, στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, προβληματισμό αναφορικά με τον υψηλό σκοτεινό αριθμό που χαρακτηρίζει το εν λόγω φαινόμενο και την έλλειψη διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων. Την έλλειψη αυτή έχουν ήδη, από το 2006, συνομολογήσει τα Ηνωμένα Έθνη, όπως επισημαίνεται στο ίδιο ως άνω κεφάλαιο.

Ερώτηση 3: Γνωρίζετε εάν αυτά τα στατιστικά στοιχεία αφορούν κυρίως οργανωμένα κυκλώματα ή μεμονωμένες περιπτώσεις;

Κυρίως οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων	71%
Κυρίως μεμονωμένες περιπτώσεις εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων	25%
Και τα δύο	4%

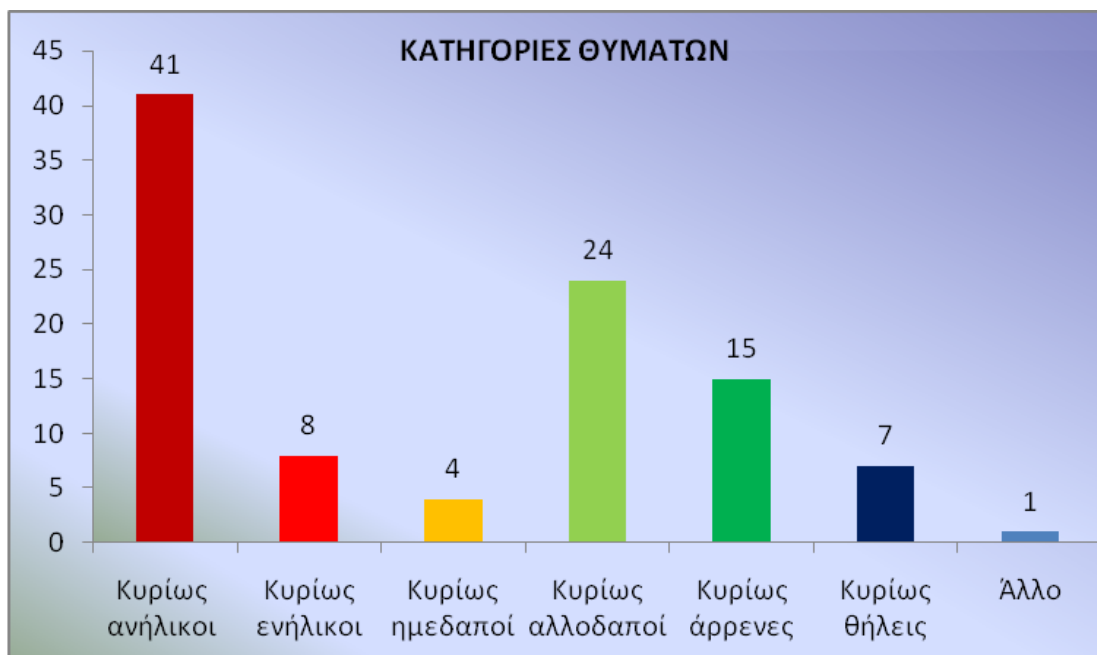

Η πλειονότητα των ερωτηθέντων (71%) εξέφρασε γνώση περί ύπαρξης στατιστικών στοιχείων εμπορίας οργάνων, τα οποία αποτυπώνουν τη δράση οργανωμένων κυκλωμάτων, σε αντίθεση με το 25% το οποίο συνηγορεί υπέρ μεμονωμένων περιπτώσεων και το υπόλοιπο 4% που προκρίνει και τις δύο περιπτώσεις. Το ανωτέρω ποσοστό αντιπροσωπεύει την πεποίθηση περί οργανωμένου, κυρίως, χαρακτήρα της εμπορίας μέσω των εγκληματικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται συχνά στη διακίνηση ανθρώπων. Οι τελευταίες αναλύονται μαζί με το αντίστοιχο *modus operandi* στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης.

Γνωρίζετε εάν αυτά τα στατιστικά στοιχεία περιέχουν δεδομένα σχετικά με τα θύματα;

Ερώτηση 4β. Εάν ΝΑΙ, τα θύματα είναι: (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Κυρίως ανήλικοι	41%
Κυρίως ενήλικοι	8%
Κυρίως ημεδαποί	4%
Κυρίως αλλοδαποί	24%
Κυρίως άρρενες	15%
Κυρίως θήλεις	7%
Άλλο	1%

Μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων εξέφρασε την αντίληψη ότι τα θύματα εμπορίας οργάνων είναι κυρίως ανήλικοι (41%) έναντι ενηλίκων (8%), αλλοδαποί (24%) έναντι ημεδαπών (4%), ενώ ως προς το φύλο υπερισχύει η ανδρική θυματοποίηση (15%) έναντι της γυναικείας (7%). Ως προς το ζήτημα της παιδικής θυματοποίησης, η οποία στην παρούσα έρευνα εμφανίζεται έντονα αυξημένη (41%) έναντι της θυματοποίησης ενηλίκων (8%), με βάση την κοινή Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης και των Ηνωμένων Εθνών (Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», 2009), η αφαίρεση οργάνων από παιδιά χαρακτηριζόταν ως αστικός μύθος. Ωστόσο, έκτοτε, υπήρξαν περιπτώσεις εμπορίας οργάνων

παιδιών που ήρθαν στο φως με μη σαφή τα όρια μεταξύ αλήθειας και μύθου και με απαραίτητη την ειδικότερη διερεύνηση του ζητήματος (η περίπτωση των παιδιών/βρεφών ως ευπαθούς ομάδας αναλύεται στην υποενότητα 2.4.2. της παρούσας μελέτης).

Το μεγάλο, δε, ποσοστό αλλοδαπών θυμάτων (24%) θα μπορούσε να συνδέεται με την παρατηρούμενη εισροή μεγάλου αριθμού παράνομων μεταναστών από άλλες χώρες (εμπόλεμες και μη) στην Ελλάδα, οι οποίοι είναι ήδη οικονομικά εξαθλιωμένοι και με ελάχιστες διαθέσιμες επιλογές προκειμένου να επιβιώσουν (μία εξ αυτών και η πώληση οργάνου τους). Η περίπτωση των μεταναστών/προσφύγων ως ευπαθούς ομάδας αναλύεται στην υποενότητα 2.4.3. της μελέτης.

Ερώτηση 5: Εάν είστε μεταξύ εκείνων που έχουν τη γνώμη ότι γενικώς δεν τηρούνται στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις περιπτώσεις εμπορίου οργάνων στις χώρες όπου αυτό υφίσταται. Γιατί νομίζετε ότι συμβαίνει αυτό; (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Δύσκολο να γίνει αντιληπτό (αθέατο έγκλημα)	42%
Είναι καλά οργανωμένοι οι δράστες	28%
Δεν επαρκεί η Αστυνομία	20%
Δεν περιλαμβάνουν αυτό το έγκλημα οι στατιστικές	7%
Άλλο	3%

Στην παρούσα ερώτηση αποτυπώνεται, ως κύριος λόγος της έλλειψης διαθέσιμων δεδομένων για την εμπορία οργάνων, η ύπαρξη υψηλού σκοτεινού αριθμού (42%), σε συσχέτιση προς την ερώτηση 1, η οποία αντανακλά τη γενικότερη πεποίθηση περί μη τήρησης στατιστικών στοιχείων (66%). Άλλοι παράγοντες στους οποίους οφείλεται η έλλειψη διαθέσιμων δεδομένων είναι η καλή οργάνωση των δραστών (28%), καθώς και η έλλειψη αστυνομικού προσωπικού (20%) για την καταστολή του φαινομένου.

Μικρό ποσοστό των ερωτηθέντων (7%) αναφέρει τη μη αποτύπωση του εν λόγω εγκλήματος στις επίσημες στατιστικές (όπως έχει ήδη επισημανθεί, η EUROSTAT

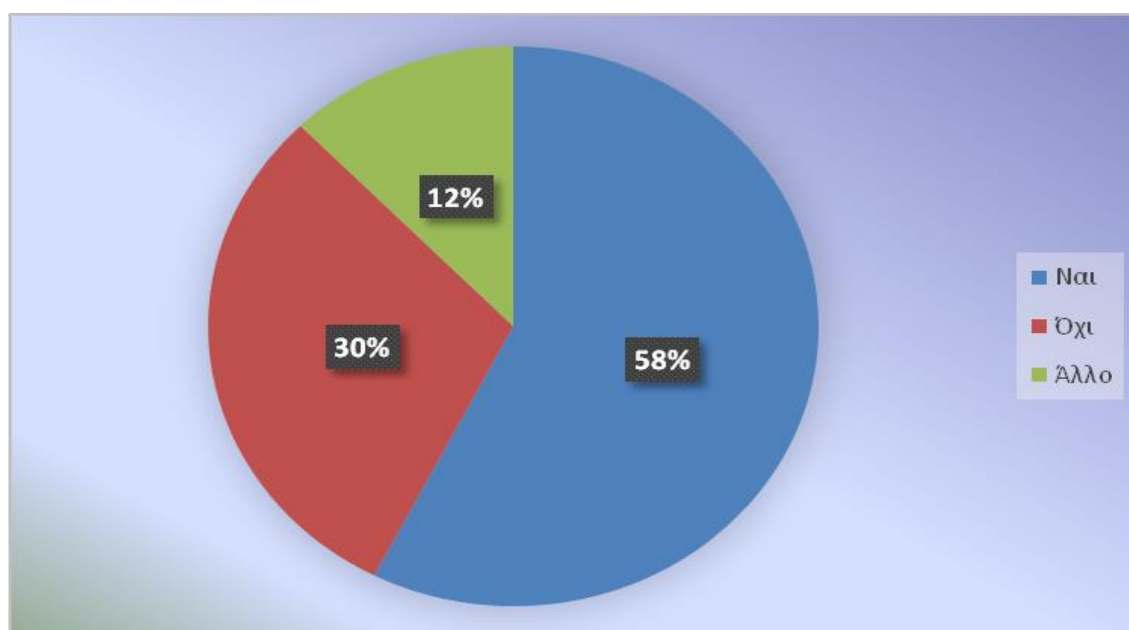
συμπεριλαμβάνει την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους ή την εμπορία οργάνων στη γενικότερη κατηγορία «άλλων μορφών εμπορίας», χωρίς να γίνεται αυτοτελής μνεία της), ενώ ενδιαφέρουσες απαντήσεις δίνει ποσοστό 3% των ερωτηθέντων στην κατηγορία άλλο (η τήρηση στατιστικών δεν είναι στις προτεραιότητες του κράτους, εάν είναι πολύ μικρή η έκταση του φαινομένου δεν τηρούνται δεδομένα, προσπάθεια συγκάλυψης του φαινομένου λόγω διαφθοράς).

Ερώτηση 7: Κατά τη γνώμη σας, η Ελλάδα αποτελεί σταυροδρόμι εμπορίας οργάνων;

Ναι 58%

Όχι 30%

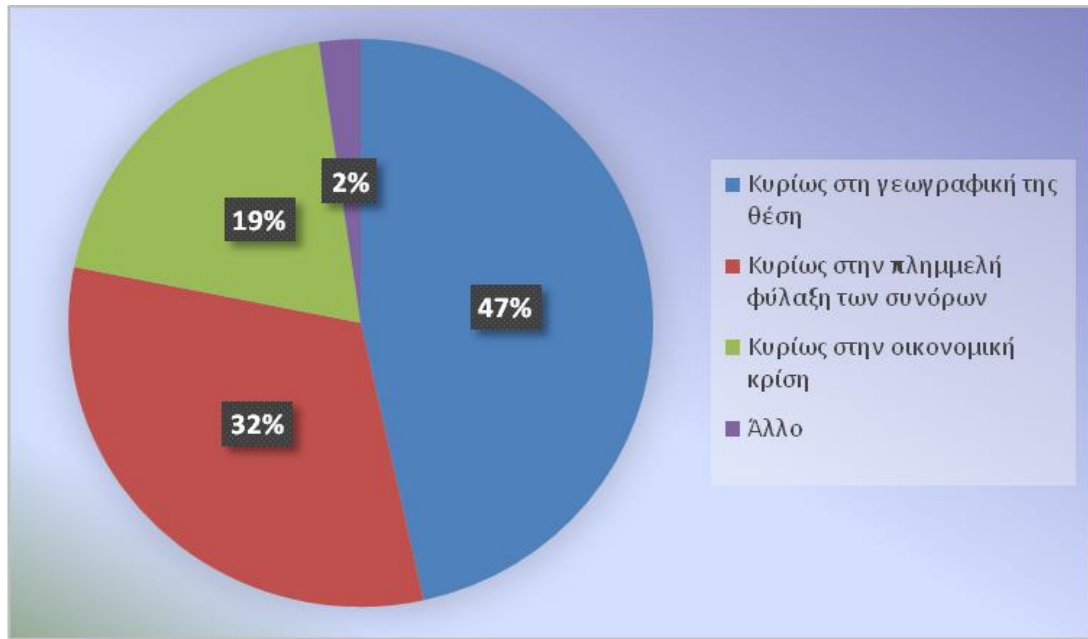
Άλλο 12%

Σημαντικό εύρημα είναι το μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων (58%), οι οποίοι εξέφρασαν την άποψη ότι η Ελλάδα αποτελεί σταυροδρόμι εμπορίας οργάνων, έναντι 30% που διαφωνούν. Το 12% που απάντησε στην κατηγορία «άλλο» έδωσε έμφαση στον ενδεχόμενο περιστασιακό χαρακτήρα των κρουσμάτων (ναι μεν υφίστανται κρούσματα εμπορίας αλλά είναι μεμονωμένα, ενδεχομένως η Ελλάδα αποτελεί σταυροδρόμι, κτλ). Όπως, εξάλλου, επισημάνθηκε, η Ελλάδα είναι αποδέκτης, λόγω της θέσης της στα Βαλκάνια, ενός μεγάλου αριθμού παράνομων μεταναστών, γεγονός που σε συνδυασμό με την οικονομική ύφεση, στην οποία βρίσκεται, δυσχεραίνει κάθε προσπάθεια περιορισμού των φαινομένων λαθρομετανάστευσης. Οι ανωτέρω παράγοντες αποτυπώνονται και στην επόμενη ερώτηση σχετικά με τους λόγους για τους οποίους η χώρα μας αποτελεί, κατά τη γνώμη των ερωτηθέντων, σταυροδρόμι εμπορίας οργάνων.

Ερώτηση 7α. Εάν ΝΑΙ, πού μπορεί να οφείλεται αυτό; (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Κυρίως στη γεωγραφική της θέση	47%
Κυρίως στην πλημμελή φύλαξη των συνόρων	32%
Κυρίως στην οικονομική κρίση	19%
Άλλο	2%

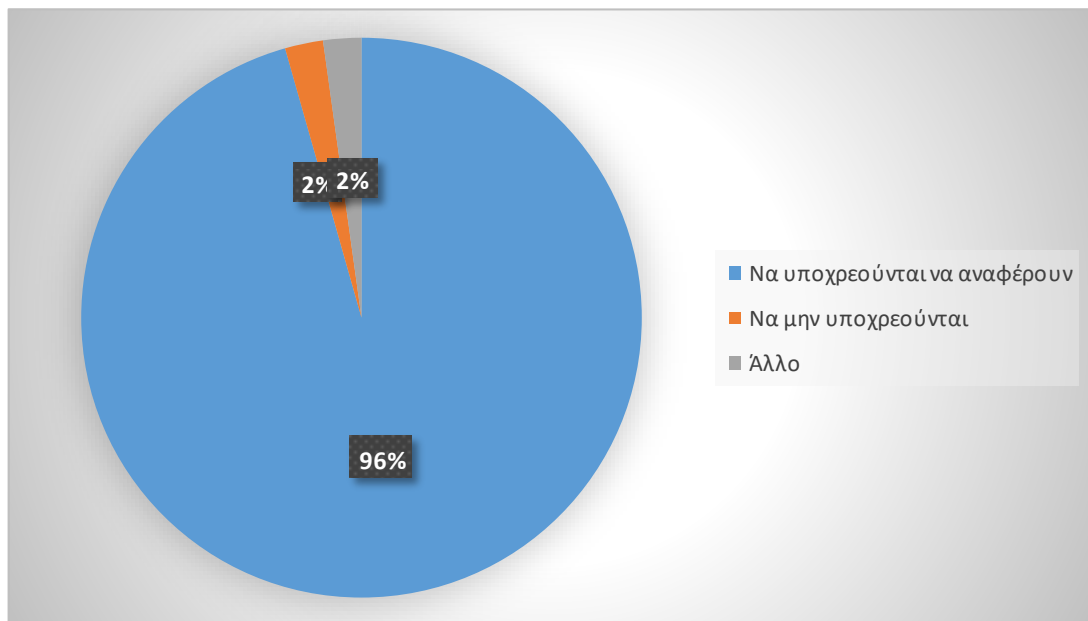

Το 47% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι η γεωγραφική θέση της Ελλάδας είναι ο πρωταρχικός λόγος για τον οποίο αποτελεί σταυροδρόμι εμπορίας οργάνων. Έπεται η πλημμελής φύλαξη των συνόρων (32%), προφανώς σε σχέση με τη συνεχή ροή της παράνομης εισόδου μεταναστών στη χώρα. Η οικονομική κρίση επιδεινώνει την κατάσταση, καθώς θεωρείται από τους ερωτώμενους ότι ευθύνεται κατά 19% για την εμφάνιση κρουσμάτων εμπορίας οργάνων. Τέλος, στην κατηγορία «άλλο» (2%), μεταξύ των απαντήσεων που δόθηκαν, αναφέρεται ο μεγάλος αριθμός μεταναστών, δεδομένου ότι η Ελλάδα αποτελεί χώρα υποδοχής, αλλά και η αδυναμία της Ελληνικής Αστυνομίας να καταστείλει το φαινόμενο αυτό.

Ερώτηση 8: Κατά τη γνώμη σας:

8α. Πρέπει να υποχρεούνται εκ του νόμου οι ιατροί να αναφέρουν, εφόσον υποπέσει στην αντίληψή τους, σε κάποιον φορέα περιπτώσεις για τις οποίες υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για εμπορία οργάνου/ων;

Να υποχρεούνται να αναφέρουν	96%
Να μην υποχρεούνται	2%
Άλλο	2%

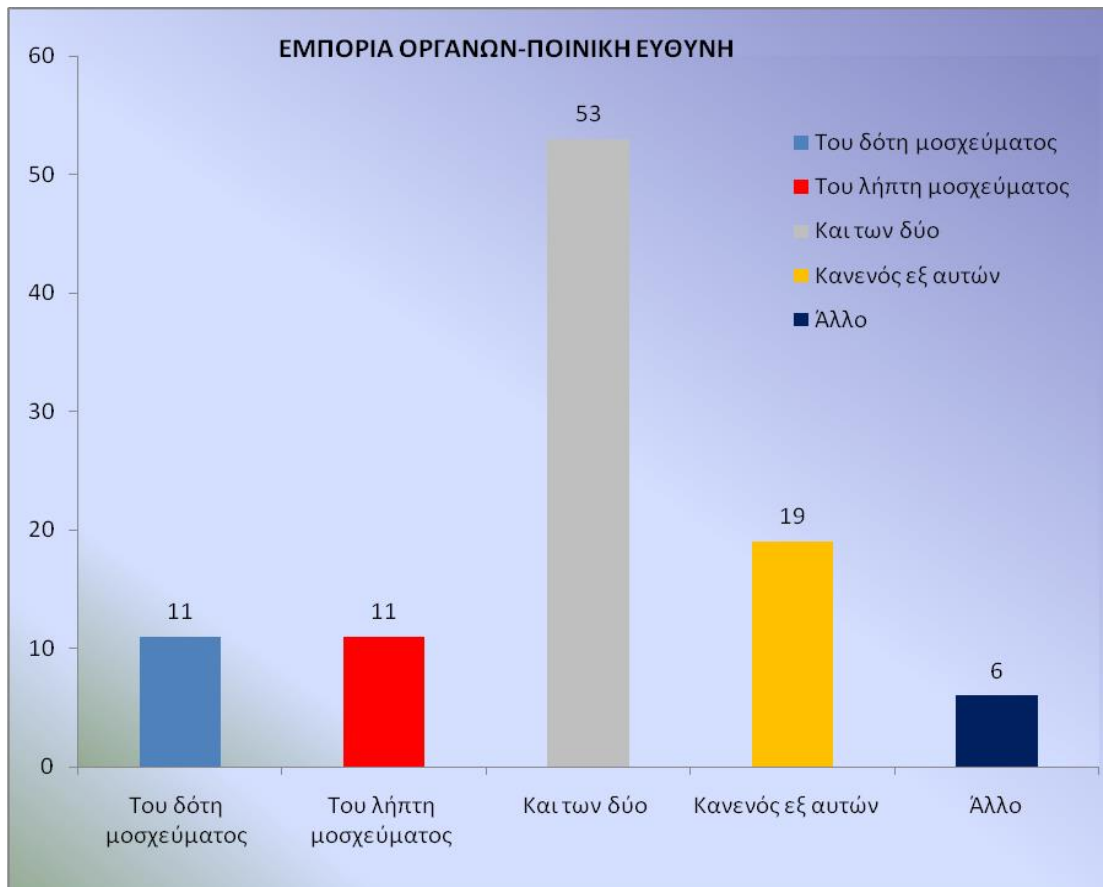

Σημαντικό, επίσης, εύρημα της παρούσας έρευνας, αποτελεί η σε συντριπτικό ποσοστό (96%) κοινή πεποίθηση των ερωτηθέντων περί υποχρέωσης των ιατρών να αναφέρουν, σε αρμόδιο φορέα, περιπτώσεις για τις οποίες υπάρχουν σαφείς ενδείξεις εμπορίας οργάνων, έναντι 2%, το οποίο θεωρεί ότι δεν θα πρέπει να υφίσταται τέτοια υποχρέωση και 2% που απάντησε «άλλο».

Έχει ήδη επισημανθεί, εξάλλου, στη παρούσα μελέτη, το ηθικό δίλημμα στο οποίο δύναται να βρεθεί κάποιος ιατρός λόγω σύγκρουσης, αφενός, της ευθύνης του απέναντι στον ασθενή του (υποχρέωση τήρησης ιατρικού απορρήτου) και αφετέρου της ενδεχομένης άρσης του απορρήτου αυτού προκειμένου να καταγγεληθούν πράξεις εμπορίας. Ταυτόχρονα, προτείνεται η τροποποίηση του Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας, προκειμένου να υφίσταται ρητά η υποχρέωση των ιατρών να αναφέρουν περιστατικά εμπορίας οργάνων που υπέπεσαν στην αντίληψή τους, ώστε να καθίσταται εφικτή και η ποινική δίωξη όσων εξ αυτών, κατά παράβαση του λειτουργήματός τους, ενεπλάκησαν καθ' οποιονδήποτε τρόπο σε παράνομες μεταμοσχεύσεις. Το εύρημα αυτό αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία λόγω της συμμετοχής μεγάλου αριθμού ιατρών στο δείγμα της έρευνας.

Ερώτηση 8β. Όταν το μόσχευμα είναι προϊόν παράνομης εμπορίας οργάνου, κατά τη γνώμη σας πρέπει να προβλέπεται εκ του νόμου ποινική ευθύνη:

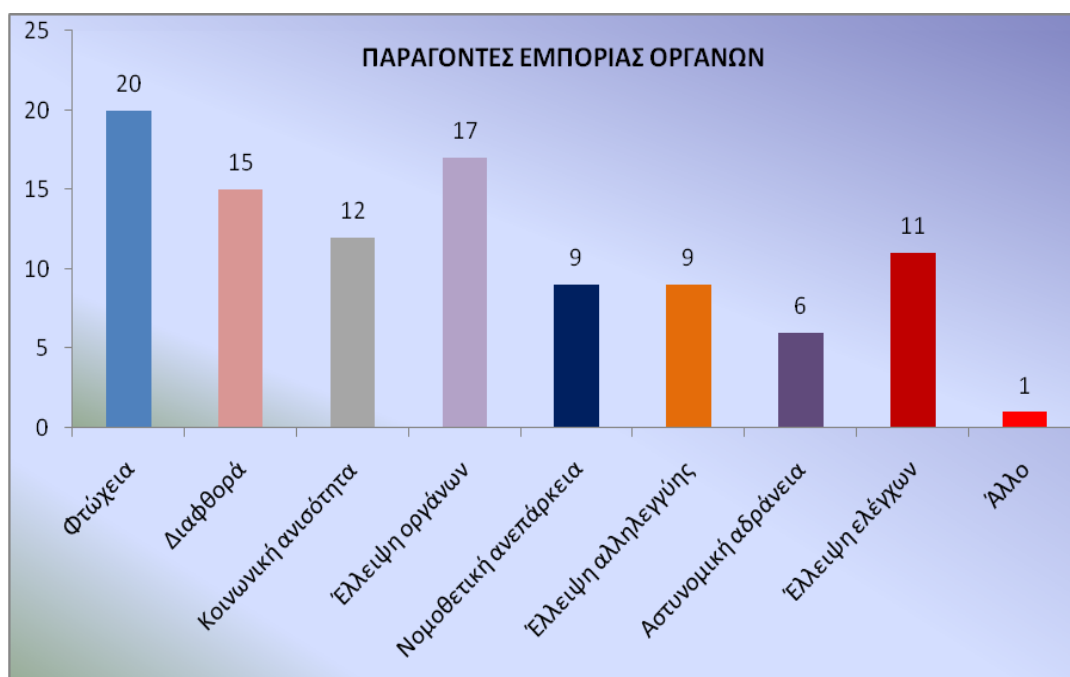
Του δότη μοσχεύματος	11%
Του ασθενούς-λήπτη μοσχεύματος	11%
Και των δύο	53%
Κανενός εξ αυτών	19%
Άλλο	6%

Ενδιαφέροντα είναι και τα ευρήματα της ερώτησης περί ποινικής ευθύνης όταν το μόσχευμα έχει αποκτηθεί παράνομα, καθώς το 53% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι θα πρέπει να υφίσταται ευθύνη και του δότη και του λήπτη, ήτοι να διώκονται και οι δύο για τη συμμετοχή τους στην παράνομη αγοραπωλησία, ανεξάρτητα από τους λόγους που τους οδήγησαν σε αυτή. Ίδιο είναι το ποσοστό στην απάντηση περί μεμονωμένης ευθύνης του δότη μοσχεύματος (11%) και του λήπτη (11%), με το 19% να θεωρεί ότι δεν θα πρέπει να ασκηθεί δίωξη εναντίον κανενός εξ αυτών. Επισημαίνεται η ύπαρξη απαντήσεων στην κατηγορία «άλλο» (6%), στις οποίες τονιζόταν η ποινική ευθύνη και των μεσαζόντων αλλά και εν γένει οποιουδήποτε ατόμου-μέλους οργανωμένου κυκλώματος που εμπλέκεται σε υποθέσεις εμπορίας οργάνων, με παρούσα, και εδώ, την πεποίθηση περί οργανωμένου χαρακτήρα του εγκλήματος.

Ερώτηση 10: Εκτιμάτε ότι το εμπόριο οργάνων συνδέεται με: (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Τη φτώχεια	20%
Τη διαφθορά	15%
Την κοινωνική ανισότητα	12%
Τις ελλείψεις οργάνων/μοσχευμάτων	17%
Νομοθετικές ανεπάρκειες ή αστοχίες	9%
Την έλλειψη αλληλεγγύης για δωρεές	9%
Την παρατηρούμενη αστυνομική αδράνεια	6%
Την έλλειψη ή την αναποτελεσματικότητα ελέγχων του φαινομένου	11%
Άλλο	1%

Άκρως ενδιαφέροντα είναι τα ευρήματα της ερώτησης που σχετίζεται με τα αίτια της εμπορίας οργάνων, καθώς παρατηρείται διασπορά απαντήσεων, επιβεβαιώνοντας τον πολυπαραγοντικό χαρακτήρα του φαινομένου. Η φτώχεια αποτελεί την κύρια αιτία εμφάνισης κρουσμάτων (20%), ενώ έπονται η διαφθορά (15%), η έλλειψη διαθέσιμων οργάνων/μοσχευμάτων (17%), η κοινωνική ανισότητα (12%), η έλλειψη-αναποτελεσματικότητα ελέγχων (11%), οι νομοθετικές ανεπάρκειες -αστοχίες (9%), η έλλειψη αλληλεγγύης για δωρεά οργάνων (9%), και η αστυνομική αδράνεια (6%).

Ερώτηση 11: Η εκουσία και χωρίς αντάλλαγμα προσφορά, δηλαδή η δωρεά οργάνων:

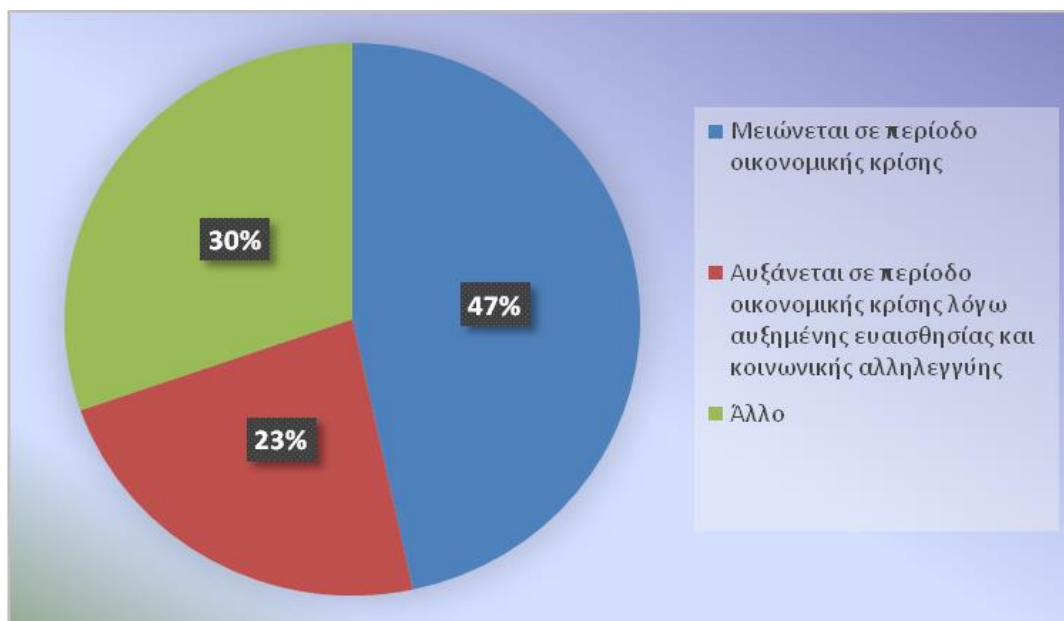
Μειώνεται σε περίοδο οικονομικής κρίσης 47%

Αυξάνεται σε περίοδο οικονομικής κρίσης,

λόγω αυξημένης ευαισθησίας

και κοινωνικής αλληλεγγύης 23%

Άλλο 30%

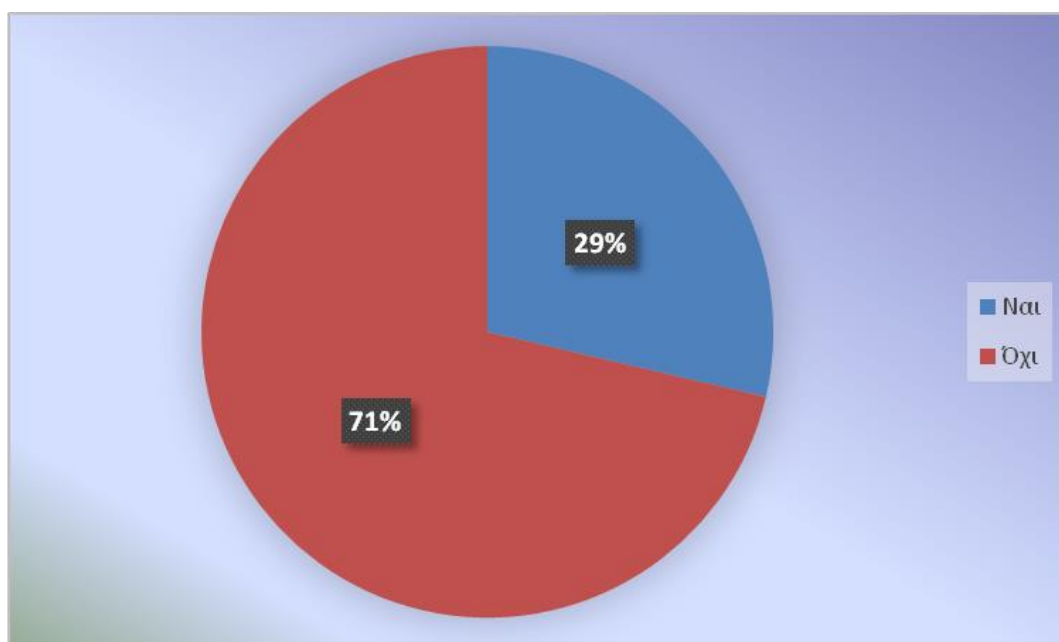

Στη συγκεκριμένη ερώτηση καταδεικνύεται η σύνδεση μεταξύ δωρεάς οργάνων και οικονομικής κρίσης, δεδομένου ότι το 47% των ερωτηθέντων εξαρτά τη μείωση των ποσοστών δωρεάς οργάνων από την οικονομική κρίση, σε αντίθεση με το 23% των ερωτηθέντων, το οποίο θεωρεί ότι λόγω ακριβώς της οικονομικής κρίσης και ως έκφανση του θεσμού της κοινωνικής αλληλεγγύης, τα ποσοστά δωρεάς αυξάνονται. Τέλος, σεβαστό ποσοστό (30%) απάντησε στην κατηγορία «άλλο», ότι η οικονομική κρίση δεν επηρεάζει τη δωρεά οργάνων, δηλαδή δεν παίζει ρόλο στη διαμόρφωση της βούλησης των κοινωνιών περί δωρεάς, διότι δεν συνδέεται με εκείνη.

Ερώτηση 12: Κατά τη γνώμη σας, στην Ελλάδα υπάρχει ενημέρωση σχετικά με τη δωρεά οργάνων;

Ναι 29%

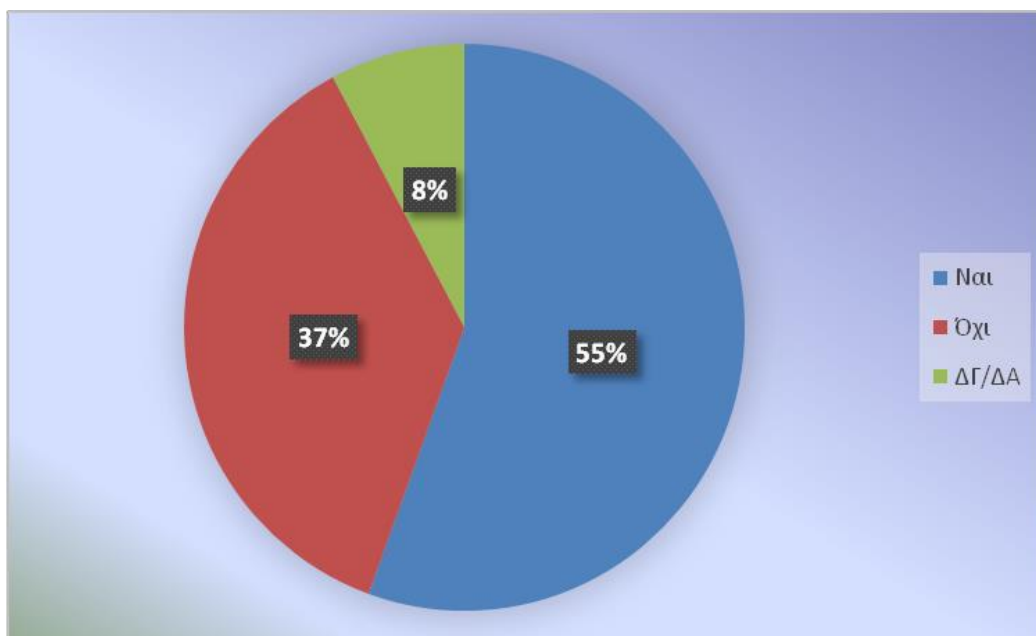
Όχι 71%

Σημαντικό εύρημα αποτελεί το ότι η πλειονότητα του εξειδικευμένου δείγματος της έρευνας (το οποίο απαρτίζεται, μεταξύ άλλων, από ιατρούς και νομικούς), θεωρεί ότι δεν υπάρχει ενημέρωση στην Ελλάδα σχετικά με το θεσμό της δωρεάς οργάνων. Όπως έχει επισημανθεί στο τρίτο κεφάλαιο της μελέτης, οι ενημερωτικές εκστρατείες ευαισθητοποίησης των πολιτών σε θέματα δωρεάς οργάνων και μεταμοσχεύσεων θα μπορούσαν, σε συνδυασμό πάντα με άλλες κρατικές πρωτοβουλίες, να αντιστρέψουν το αρνητικό κλίμα της έλλειψης διαθέσιμων μοσχευμάτων, οδηγώντας σταδιακά στην επίτευξη εθνικής αυτάρκειας. Η εν λόγω αυτάρκεια επιτεύχθηκε με το πέρασμα των ετών από κράτη όπως η Ισπανία και η Ουκρανία. Δεν πρέπει, εξάλλου, να λησμονείται το γεγονός ότι η έλλειψη κρατικών προσπαθειών για ευαισθητοποίηση των πολιτών είναι αυτή που ευθύνεται, κατά κύριο λόγο, για τα χαμηλά ποσοστά δοτών που εμφανίζει η Ελλάδα, με άμεσο αντίκτυπο στις λίστες αναμονής ασθενών και στον αριθμό μεταμοσχεύσεων.

Ερώτηση 13: Γνωρίζετε ότι με βάση το νόμο 3984/2011, όπως τροποποιήθηκε, θεωρείστε αυτομάτως δότης οργάνων μετά θάνατον, εφόσον δεν έχετε εκφράσει ρητά την αντίθεσή σας προς αυτό και εφόσον συναινεί η οικογένειά σας;

Ναι	55%
Όχι	37%
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	8%

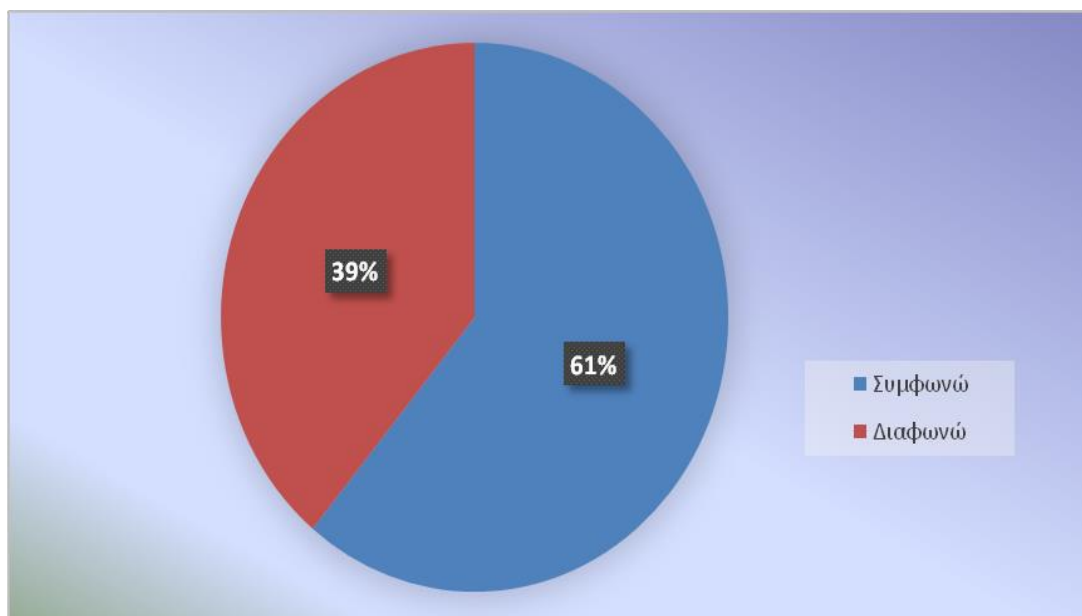
Στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας, το 55% των ερωτηθέντων υπήρξε ενήμερο για το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, σε αντίθεση προς το 37%, το οποίο τελούσε εν αγνοία της εν λόγω ρύθμισης, ενώ το 8% δεν γνωρίζει/δεν απαντά. Είναι, δε, αναπόφευκτος ο συλλογισμός που έχει διατυπωθεί στο τρίτο κεφάλαιο της μελέτης ότι, δηλαδή, εάν λάμβανε χώρα μια κρατική ενημερωτική εκστρατεία σε μεγαλύτερη κλίμακα, όπως άλλωστε προβλεπόταν στο Ν.3984/2011 μέσω μιας μεταβατικής περιόδου ενημέρωσης (άρθρο 9 παρ.2), το ποσοστό των ατόμων που θα ήταν ενημερωμένο θα ήταν σαφώς μεγαλύτερο. Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορεί και το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα δεν κατατάσσονται στην κατηγορία των μέσων κοινωνών αλλά διαθέτουν νομικές και ιατρικές γνώσεις.

Σε αντίστοιχο παραλληλισμό προς την αναλυθείσα νομοθετική τροποποίηση δυνάμει του Ν.4512/2018, ευκατρία είναι η πραγματοποίηση μιας ολοκληρωμένης ενημερωτικής εκστρατείας εκ μέρους του ελληνικού κράτους, εφόσον το τελευταίο δεν υπήρξε συνεπές προς την προηγούμενη, δια του Ν.3984/2011 υποχρέωσή του, ώστε να ξεκαθαρίσει, έστω και μεταγενέστερα, το τοπίο των μεταμοσχεύσεων και να αρθούν οι οποιεσδήποτε αμφιβολίες και επιφυλάξεις των κοινωνών.

Ερώτηση 14: Αυτή η ρύθμιση ονομάζεται «εικαζόμενη συναίνεση» (presumed consent, «opt out» system) και προϋποθέτει τη χωρίς αντάλλαγμα απόκτηση κάποιου οργάνου σας από κάποιον ασθενή μετά το θάνατό σας. Θα λέγατε ότι συμφωνείτε με τη ρύθμιση της «εικαζόμενης συναίνεσης» ή ότι διαφωνείτε;

Συμφωνώ 61%

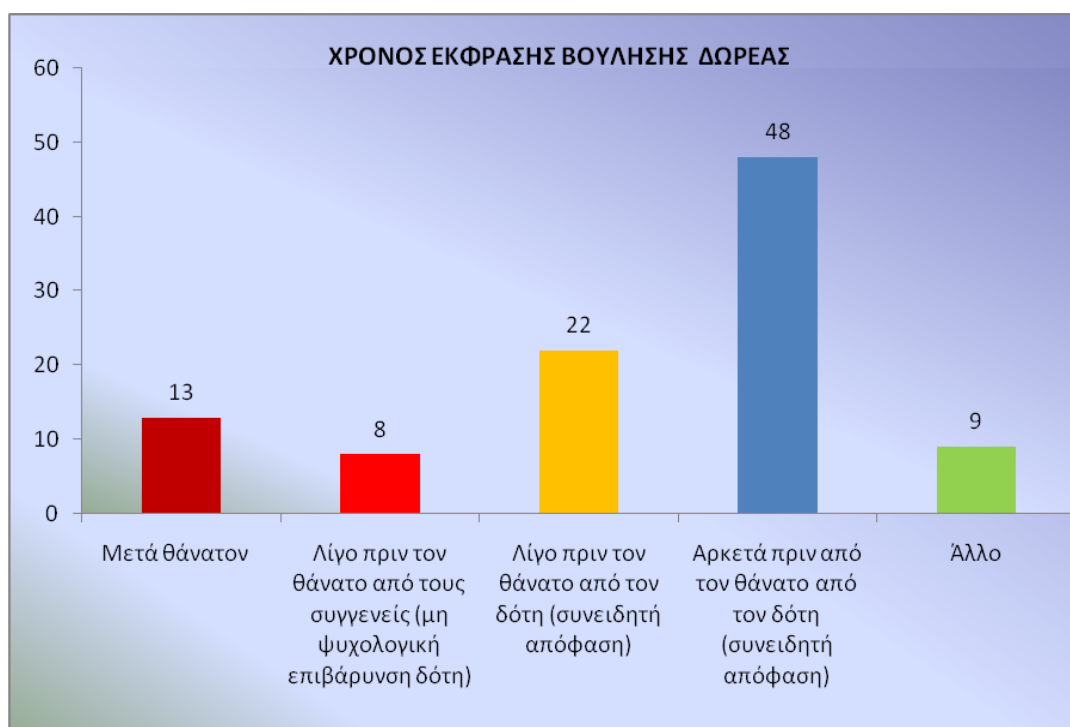
Διαφωνώ 39%

Παρά την κρατική παράβλεψη συστηματικής ενημέρωσης των Ελλήνων κοινωνών αναφορικά με το Ν.3984/2011, το 61% των ερωτηθέντων συμφωνεί με το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης, σε αντίθεση με το 39% που διαφωνεί. Σε περαιτέρω αντιστοίχιση, των ανωτέρω απαντήσεων με τους λόγους που οδήγησαν σε αυτές [ερωτήσεις 14α (αν συμφωνείτε γιατί) και 14β (αν διαφωνείτε γιατί)] προκύπτει η σύγκρουση μεταξύ, αφενός, του υπέρτερου γενικού συμφέροντος, το οποίο θεωρήθηκε ότι εξυπηρετείται με την εικαζόμενη συναίνεση και κατ' επέκταση την αύξηση των διαθέσιμων μοσχευμάτων (50.83%) και, αφετέρου, του δικαιώματος στην προσωπική και ελεύθερη επιλογή του ατόμου να εκφράζει το ίδιο τη βούλησή του να γίνει δότης οργάνων μετά το θάνατό του, χωρίς να το υποχρεώνει κάποια νομοθετική επιταγή (26%). Εξάλλου, έχει τεθεί ήδη το ζήτημα της αντισυνταγματικότητας του Ν.3984/2011 καθώς και της πρόσκρουσής του στο ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο στο τρίτο κεφάλαιο της μελέτης, με έκδηλο και εδώ τον εξειδικευμένο χαρακτήρα του δείγματος που συμμετείχε στην έρευνα (ιατρικές και νομικές γνώσεις των ερωτηθέντων).

Ερώτηση 15: Πότε θεωρείτε ότι είναι ο κατάλληλος χρόνος για να εκφραστεί η βούληση περί δωρεάς οργάνων, μετά θάνατον, τη στιγμή του θανάτου ή αρκετά πριν από το θάνατο; (Παρακαλώ επιλέξτε ΜΙΑ μόνο απάντηση)

15α. Μετά θάνατον [από τους συγγενείς] (Παρακαλώ δικαιολογήστε)	13%
15β. Λίγο πριν το θάνατο από τους συγγενείς (Παρακαλώ δικαιολογήστε)	8%
15γ. Λίγο πριν το θάνατο από το/τη δότη/δότηρια (Παρακαλώ δικαιολογήστε)	22%
15δ. Αρκετά πριν από το θάνατο από το/τη δότη/δότηρια (Παρακαλώ δικαιολογήστε)	48%
15ε. Άλλο (παρακαλώ δικαιολογήστε)	9%

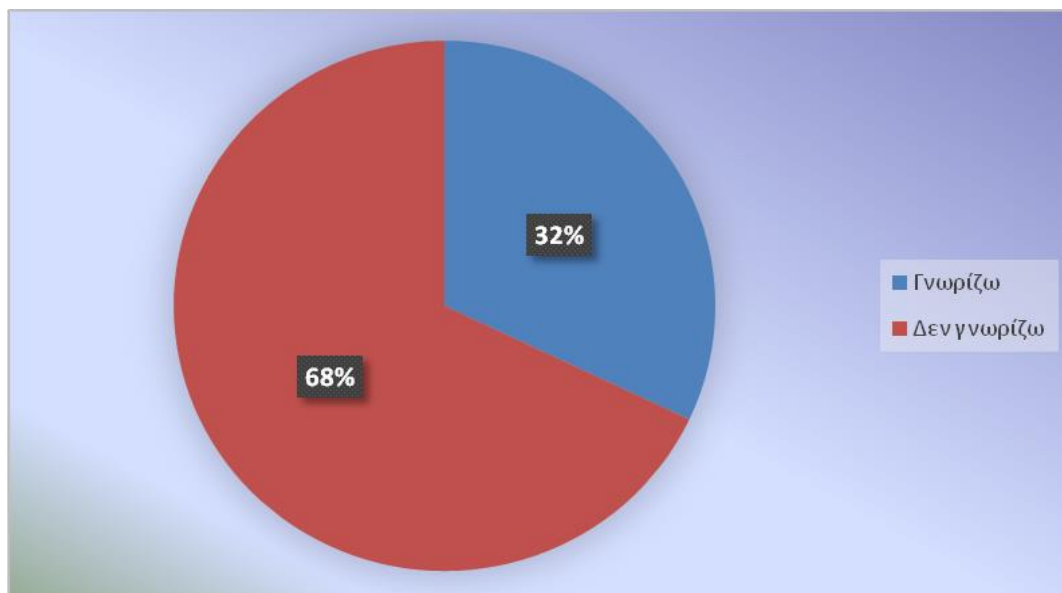
Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων (48%) θεωρεί ότι ο κατάλληλος χρόνος έκφρασης της βούλησης περί δωρεάς οργάνων είναι αρκετά πριν το θάνατο από το δότη, με στόχο τη λήψη συνειδητής απόφασης περί δωρεάς σε καθεστώς πλήρους ψυχικής ηρεμίας. Το 22% των ερωτηθέντων μεταθέτει τη χρονική αφετηρία λήψης της ανωτέρω απόφασης λίγο πριν το θάνατο πάλι όμως από το δότη, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι ο δότης πρέπει να αποφασίζει για την τύχη των οργάνων του, ως κύριος του σώματός του και όχι το συγγενικό περιβάλλον. Διαφοροποίηση υπάρχει ως προς το 13% των ερωτηθέντων, που θεωρεί ότι η απόφαση πρέπει να ληφθεί μετά θάνατον από τους συγγενείς του θανόντος. Το 8% θεωρεί ότι η ανωτέρω απόφαση πρέπει να ληφθεί ομοίως από τους συγγενείς αλλά λίγο πριν το θάνατο, προκειμένου να μην επιβαρυνθεί ψυχολογικά ο ίδιος ο υποψήφιος δότης με τη λήψη της σχετικής απόφασης, ενώ ενδιαφέρουσες απαντήσεις έδωσε το 9% στην κατηγορία «άλλο» (οποτεδήποτε από το δότη, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο σημαντικό ανεξάρτητα από το χρόνο απόφασης, καμία στιγμή δεν είναι κατάλληλη, κτλ).

Και εδώ επισημαίνεται το ότι οι ανωτέρω απαντήσεις δόθηκαν από άτομα με ιατρικές και νομικές γνώσεις και όχι από το μέσο έλληνα κοινωνό.

Ερώτηση 17: Μήπως γνωρίζετε, αν μπορεί κανείς να δηλώσει εγγράφως στον Εθνικό Οργανισμό Μεταμοσχεύσεων ότι αντιτίθεται στην αφαίρεση οργάνων του μετά θάνατον;

Γνωρίζω 32%

Δεν γνωρίζω 68%

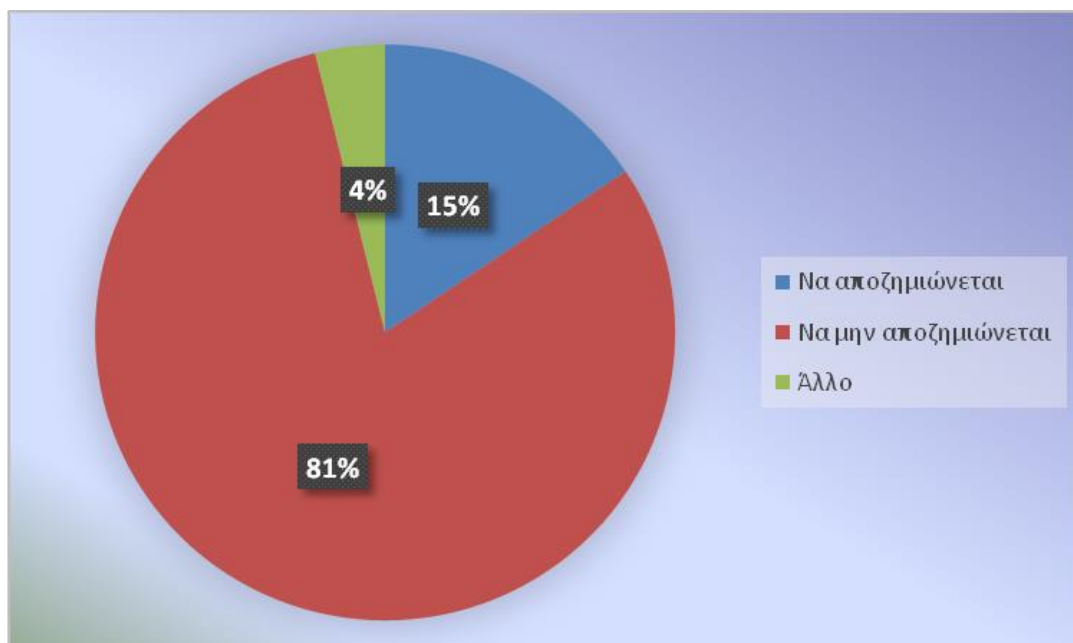

Συναφές προς το εύρημα της έλλειψης ενημέρωσης των Ελλήνων κοινωνών σχετικά με το Ν.3984/2011 αλλά και το ρόλο του ΕΟΜ είναι το υψηλό ποσοστό (68%) των ερωτηθέντων, το οποίο επικαλείται άγνοια της δυνατότητας υποβολής έγγραφης αντίθεσης προς τον ανωτέρω φορέα για τη μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων του και κατ' επέκταση και της σχετικής διαδικασίας. Και εδώ είναι εμφανής η έλλειψη συστηματικής κρατικής ενημέρωσης, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη η συμμετοχή ιατρών και νομικών στην εν λόγω έρευνα.

Σημειώνεται ότι ο μεγαλύτερος όγκος των αρνητικών δηλώσεων που τηρούνται στο αρχείο του ΕΟΜ κατεγράφη τα έτη 2011-2017, δηλαδή τα πρώτα έτη εφαρμογής του Ν.3984/2011 (33.349 αρνητικές δηλώσεις), αντικατοπτρίζοντας το φόβο και τη δυσπιστία της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στο θεσμό της εικαζόμενης συναίνεσης, αρνητικά συναισθήματα που ίσως και να είχαν αποφευχθεί, εάν είχε μεσολαβήσει η προβλεπόμενη ενημερωτική εκστρατεία.

Ερώτηση 18: Κατά τη γνώμη σας, θα έπρεπε να αποζημιώνεται στο πλαίσιο νόμιμης διαδικασίας με ένα, έστω και συμβολικό, ποσό όποιος δωρίζει κάποιο όργανο, όπως γίνεται με το ζήτημα των ωαρίων;

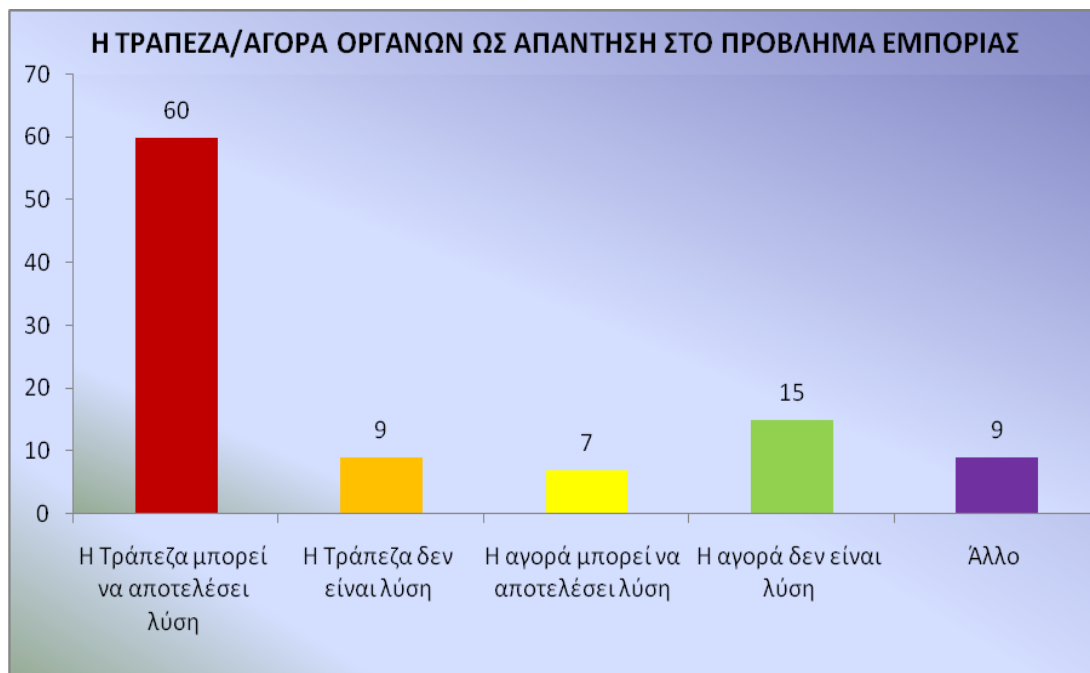
Να αποζημιώνεται	15%
Να μην αποζημιώνεται	81%
Άλλο	4%

Συναφής προς τον αλτρουιστικό χαρακτήρα της δωρεάς οργάνων είναι η απάντηση της πλειονότητας των ερωτηθέντων, με το 81% να εκφράζει την άποψη ότι δεν θα πρέπει να υφίσταται ούτε, έστω, μια συμβολική αποζημίωση για το δωρητή οργάνων. Αντίθετη άποψη εκφράζει το 15% των ερωτηθέντων, που θεωρεί ότι θα πρέπει να υφίσταται κάποιο συμβολικό ποσό ως αποζημίωση, ενώ το 4% των ερωτηθέντων στην κατηγορία «άλλο» εξέφρασε την κρίση ότι η αποζημίωση θα πρέπει να έχει προαιρετικό χαρακτήρα. Το ζήτημα παροχής οικονομικών κινήτρων έχει ήδη τεθεί στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης με ρητό διαχωρισμό μεταξύ οικονομικού ανταλλάγματος, το οποίο απαγορεύεται και επιτρεπόμενων δαπανών που η ίδια η διαδικασία της μεταμόσχευσης συνεπάγεται για το δότη (έξοδα μετακίνησης, ιατρικές δαπάνες, κτλ).

Ερώτηση 21: Μπορεί, κατά τη γνώμη σας, να λύσει το πρόβλημα του παράνομου εμπορίου οργάνων μια ελεγχόμενη από το κράτος αγορά ή Τράπεζα ανθρωπίνων οργάνων;

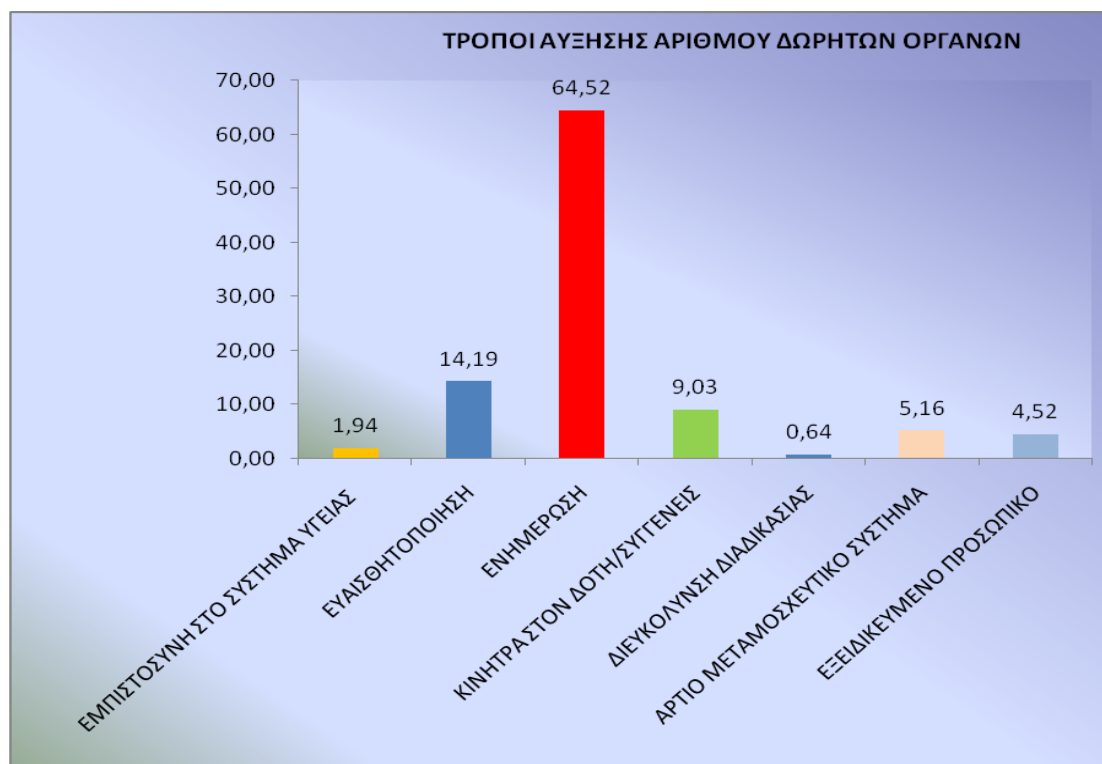
Η Τράπεζα μπορεί να αποτελέσει λύση	60%
Η Τράπεζα δεν είναι λύση	9%
Η αγορά μπορεί να αποτελέσει λύση	7%
Η αγορά δεν είναι λύση	15%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε)	9%

Το 60% των ερωτηθέντων διάκειται ευνοϊκά προς το ενδεχόμενο μιας ελεγχόμενης από το κράτος τράπεζας οργάνων, σε αντίθεση προς το 9% των ερωτηθέντων, το οποίο θεωρεί ότι μια τέτοια τράπεζα δεν μπορεί να αποτελέσει λύση στο πρόβλημα της εμπορίας τους. Το ποσοστό θετικής απάντησης για τη δυνατότητα ύπαρξης μιας κρατικά ελεγχόμενης αγοράς είναι ακόμα μικρότερο (7%), σε αντίθεση με το 15% των ερωτηθέντων το οποίο την απορρίπτει. Το 9% των ερωτηθέντων έδωσε ποικίλες απαντήσεις στην κατηγορία «άλλο» (τα μοσχεύματα των Τραπεζών θα πρέπει να προέρχονται από δωρεές, η Τράπεζα να μην είναι ιδιωτική, τίποτα από τα παραπάνω δεν αποτελεί λύση, κτλ). Η δυνατότητα θεμελίωσης μιας νόμιμης αγοράς οργάνων, καθώς και τα θέματα που ανακύπτουν από τη λειτουργία της τίθενται στο πέμπτο κεφάλαιο της μελέτης. Σε κάθε περίπτωση, στην παρούσα ερώτηση είναι έκδηλη η αρνητική στάση των ερωτηθέντων απέναντι σε μια κρατικά ελεγχόμενη αγορά οργάνων, η οποία συνδέεται αναπόφευκτα με την πεποίθηση περί αλτρουιστικού χαρακτήρα της δωρεάς τους.

Ερώτηση 22: Κατά τη γνώμη σας, τι θα έπρεπε να κάνει το ελληνικό κράτος προκειμένου να αυξηθεί ο αριθμός δωρητών οργάνων;

Εμπιστοσύνη στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ)	1.94%
Ευαισθητοποίηση	14.19%
Ενημέρωση	64.52%
Κίνητρα στο δότη/συγγενείς	9.03%
Διευκόλυνση διαδικασίας	0.64%
Άρτιο μεταμοσχευτικό σύστημα	5.16%
Εξειδικευμένο προσωπικό	4.52%

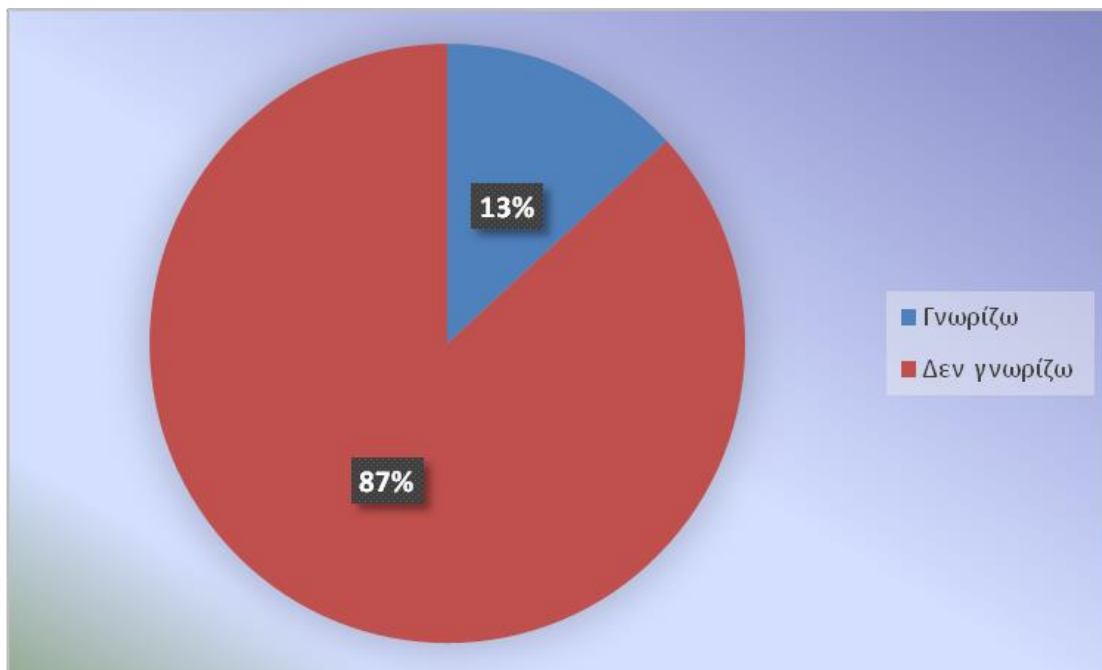

Και σε αυτή την ερώτηση, έμφαση δίνεται στην ανάγκη ενημέρωσης του κοινού, καθώς η πλειονότητα των ερωτηθέντων (64.52%) τη θεωρεί ως την πιο ενδεδειγμένη λύση για την αύξηση του αριθμού δωρητών οργάνων και, κατ' επέκταση, των μοσχευμάτων. Σε συνάφεια προς την ενημέρωση ακολουθεί η ευαισθητοποίηση (14.19%), καθώς και η παροχή κινήτρων στο δότη/συγγενείς (9.03%), τα οποία μπορεί να είναι όχι μόνο οικονομικά (αποζημίωση) αλλά και άλλου είδους (για παράδειγμα παροχή παρατεταμένης άδειας από τον εργοδότη, επιβράβευσης από το κράτος, προτεραιότητας μελών της οικογένειας του δότη σε περίπτωση που αυτά βρίσκονται ήδη σε κάποια λίστα αναμονής, κτλ). Έπονται, η ανάγκη για άρτια οργάνωση του μεταμοσχευτικού συστήματος (5.16%), καθώς και η στελέχωση των υπηρεσιών με εξειδικευμένο προσωπικό (4.52%). Τέλος, οι ερωτηθέντες εξέφρασαν την ανάγκη για μεγαλύτερη εμπιστοσύνη των πολιτών στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (1.94%) και απλοποίηση της διαδικασίας δωρεάς και μεταμοσχεύσεων (0.64%).

Ερώτηση 24: Μήπως τυχαίνει να γνωρίζετε, αν στη Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική-Σύμβαση Οβιέδο (N.2619/1998) ρυθμίζονται και θέματα σχετικά με την αφαίρεση οργάνων από ζώντες δότες με σκοπό τη μεταμόσχευση;

Γνωρίζω 13%

Δεν γνωρίζω 87%

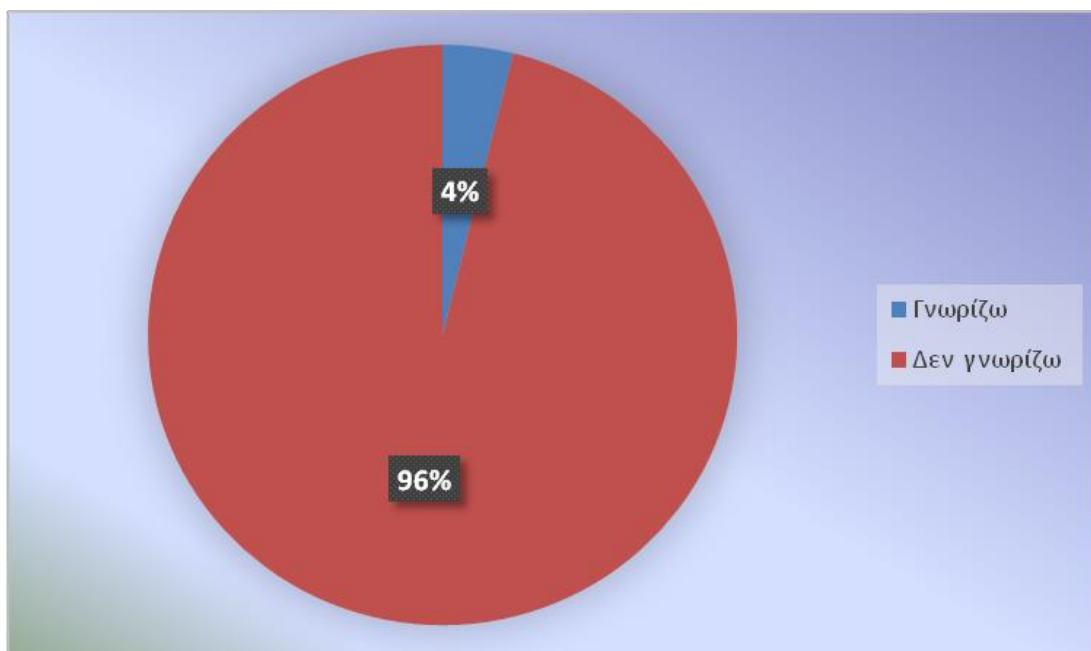

Αξιοσημείωτη είναι η ευρεία άγνοια της Σύμβασης Οβιέδο από τους ερωτηθέντες (87%), με μόνο το 13% εξ αυτών να γνωρίζει το περιεχόμενό της, δεδομένου ότι η εν λόγω Σύμβαση, η οποία αναλύεται στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης, έθεσε, ουσιαστικά, τις βάσεις για τη ρητή απαγόρευση της αποκόμισης οποιουδήποτε οικονομικού οφέλους από το ανθρώπινο σώμα και τα τμήματά του. Το εύρημα αυτό αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία λόγω της συμμετοχής μεγάλου αριθμού ιατρών και νομικών στο δείγμα της έρευνας.

Ερώτηση 25: Μήπως γνωρίζετε κάτι σχετικά με την πολιτική ή τις πρωτοβουλίες της ΕΕ αναφορικά με το εμπόριο ανθρωπίνων οργάνων;

Γνωρίζω 4%

Δεν γνωρίζω 96%

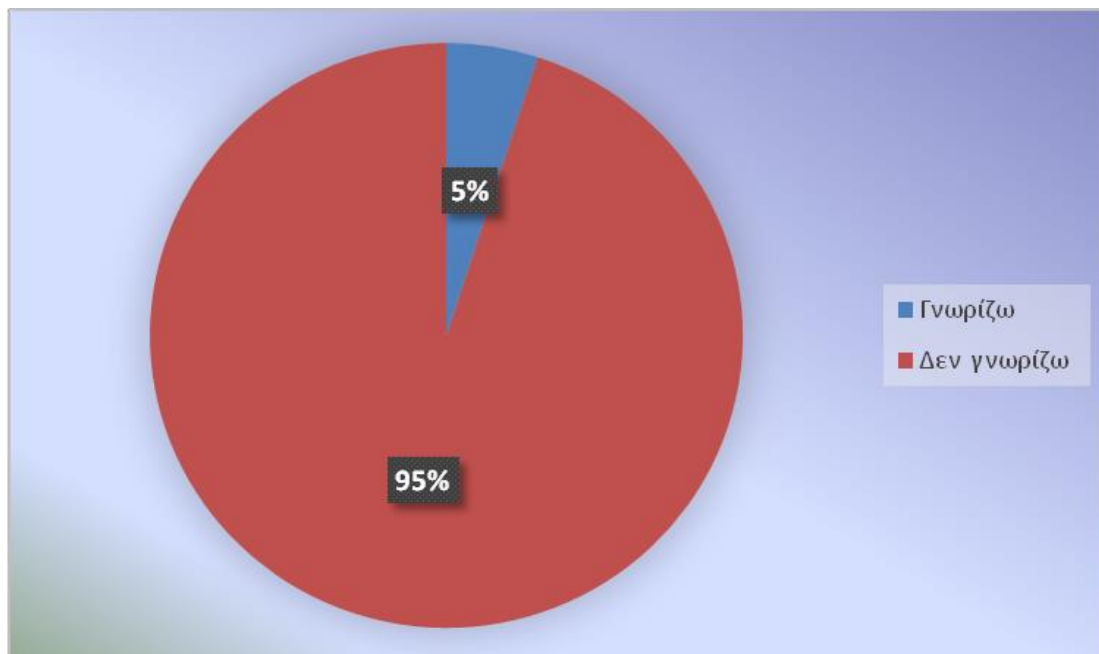

Ευρύτατη είναι και εδώ η άγνοια των ερωτηθέντων (96%) για τις ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες απέναντι στο ζήτημα της εμπορίας οργάνων, με μόνο το 4% εξ αυτών να δηλώνει γνώση. Δεδομένης της συμμετοχής μεγάλου αριθμού ιατρών στο δείγμα της έρευνας και με αφετηρία το γεγονός ότι συχνά πραγματοποιούνται προγράμματα συνεργασίας και ανταλλαγής καλών πρακτικών μεταξύ νοσοκομείων της Ελλάδας και του εξωτερικού, προκαλεί εντύπωση η έλλειψη γνώσης, έστω και βασικών πρωτοβουλιών, σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την καταπολέμηση της εμπορίας οργάνων. Η ανάγκη ενημέρωσης των ιατρών για τις ως άνω πρωτοβουλίες καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική, καθώς η εμπορία οργάνων επηρεάζει άμεσα και τις μεταμοσχεύσεις, οι οποίες υπάγονται στον τομέα παροχής ιατρικών υπηρεσιών. Το ίδιο ισχύει και σε νομικό επίπεδο, καθώς εξίσου μεγάλο μέρος του δείγματος που συμμετείχε στην έρευνα και εξέφρασε άγνοια, ήταν νομικοί.

Ερώτηση 26: Μήπως γνωρίζετε κάτι σχετικά με τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων (Ισπανία 2015) την οποία υπέγραψε και η Ελλάδα;

Γνωρίζω 5%

Δεν γνωρίζω 95%

Και εδώ, είναι ιδιαίτερα υψηλό το ποσοστό των ερωτηθέντων που δηλώνει άγνοια της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά της εμπορίας οργάνων (95%), σε αντίθεση προς το 5% των ερωτηθέντων που τη γνωρίζει. Η ανωτέρω Σύμβαση, η οποία αναλύεται στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης, αποτελεί το πρώτο συμβατικό κείμενο που έχει ως σημείο αναφοράς του αποκλειστικά την αφαίρεση και την εμπορία οργάνων *per se*, ως αυτοτελούς μορφής εμπορίας ανθρώπων. Με αφετηρία, δε, το ότι και στις τρεις τελευταίες ερωτήσεις (24, 25 και 26) το ποσοστό άγνοιας των ερωτηθέντων (οι οποίοι, σημειωτέον, αποτελούν δείγμα ατόμων με εξειδικευμένες ιατρικές και νομικές γνώσεις) είναι ιδιαίτερα υψηλό, αναπόφευκτο είναι το ερώτημα σχετικά με το πόσο πραγματικά ενημερωμένοι είναι οι υπόλοιποι Έλληνες πολίτες σχετικά με την εμπορία οργάνων, το θεσμό της δωρεάς και τις μεταμοσχεύσεις.

Ερώτηση 27: Ποια από τα παρακάτω μέτρα θεωρείτε ότι είναι τα τρία αποτελεσματικότερα στην πρόληψη και αντιμετώπιση της εμπορίας οργάνων;

-Αύξηση του αριθμού των διαθέσιμων μοσχευμάτων από πτωματικούς και ζώντες δότες με στόχο την εθνική αυτάρκεια 21%

-Εκπαίδευση αστυνομικών για καλύτερη εντόπιση, διαλεύκανση, κλπ περιπτώσεων διακίνησης ανθρώπων με σκοπό το εμπόριο οργάνων 6%

-Δημιουργία ποινικής ευθύνης σε ιατρούς (αναισθησιολόγους, χειρουργούς, νεφρολόγους, κλπ) αλλά και σε νοσηλευτές, κλινικές/νοσοκομεία, όταν αποδεικνύεται η συμμετοχή τους σε επεμβάσεις με μοσχεύματα προερχόμενα από εμπόριο οργάνων 19%

-Διεθνής ποινική συνεργασία μέσω αρμόδιων φορέων (Europol, Interpol, Eurojust, κτλ) και ανταλλαγή καλών πρακτικών μεταξύ κρατών 10%

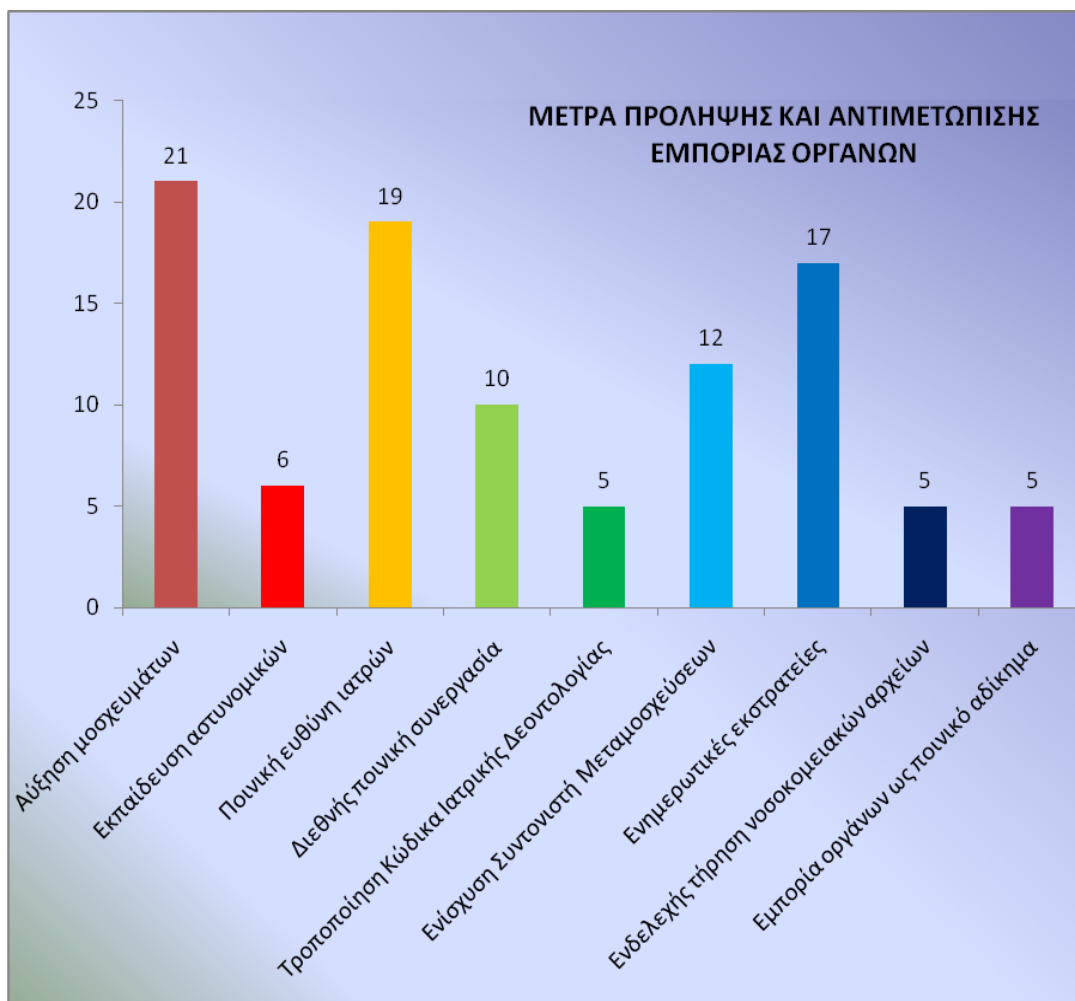
-Τροποποίηση του Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας ώστε να προβλέπεται ρητή υποχρέωση των ιατρών να αναφέρουν περιστατικά εμπορίας οργάνων που υπέπεσαν στην αντίληψή τους 5%

-Ενδυνάμωση του ρόλου του Συντονιστή Μεταμοσχεύσεων (πρόσληψη περισσότερων Συντονιστών στις ΜΕΘ των νοσοκομείων, εκπαιδευτικά σεμινάρια εξοικείωσής τους με τη διαδικασία προσέγγισης των υποψήφιων δοτών οργάνων, επαρκής κρατική χρηματοδότηση ώστε να υποστηρίζεται υλικά η άρτια λειτουργία των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας στις οποίες οι ίδιοι θα δραστηριοποιούνται κλπ) 12%

-Ενημερωτικές εκστρατείες ευαισθητοποίησης των πολιτών σε θέματα δωρεάς οργάνων και μεταμοσχεύσεων με ταυτόχρονη ενίσχυση του Εθνικού Οργανισμού Μεταμοσχεύσεων (ΕΟΜ) 17%

-Τήρηση ενδεδειγμένων νοσοκομειακών αρχείων όχι μόνο για τις μεταμοσχεύσεις που λαμβάνουν χώρα εντός επικρατείας, αλλά και για όσες πραγματοποιήθηκαν σε άλλες χώρες από ημεδαπούς ασθενείς στο πλαίσιο του μεταμοσχευτικού τουρισμού 5%

-Προσθήκη χωριστού άρθρου στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα, ώστε να προβλέπεται η εμπορία οργάνων ως αυτοτελής/διακριτό ποινικό αδίκημα 5%

Και εδώ υφίσταται διασπορά απαντήσεων, καθώς η ερώτηση συναρτάται άμεσα προς τα προτεινόμενα μέτρα αντεγκληματικής πολιτικής, τα οποία αναλύονται στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης. Ειδικότερα, και εδώ επιβεβαιώνεται ο πολυπαραγοντικός χαρακτήρας του φαινομένου της εμπορίας οργάνων, γεγονός που επιτάσσει και την αντίστοιχα πολυεπίπεδη αντιμετώπισή του: αύξηση του αριθμού πτωματικών και ζώντων δοτών (21%), θεσμοθέτηση ποινικής ευθύνης ιατρών αλλά και νοσοκομείων (19%), συστηματική ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των πολιτών προς το θεσμό της δωρεάς οργάνων με ταυτόχρονη ενίσχυση του ρόλου του ΕΟΜ (17%), ενδυνάμωση του νευραλγικού ρόλου των συντονιστών μεταμόσχευσης (12%), διεθνής ποινική συνεργασία (10%), κατάλληλη επιμόρφωση αστυνομικού προσωπικού (6%), πρόβλεψη ρητής υποχρέωσης ιατρών να καταγγέλλουν περιπτώσεις εμπορίας οργάνων που υπέπεσαν στην αντίληψή τους (5%), τήρηση ενδελεχών νοσοκομειακών αρχείων (5%), καθώς και προσθήκη χωριστού άρθρου στον ελληνικό ποινικό κώδικα περί εμπορίας οργάνων (5%) αποτελούν προτάσεις, οι οποίες σε συνδυαστική εφαρμογή θα μπορούσαν να οδηγήσουν μελλοντικά στην επίτευξη εθνικής αυτάρκειας σε επίπεδο μοσχευμάτων, άρα και στην εξάλειψη των κρουσμάτων εμπορίας τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ:

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΤΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

5. Προς μια νόμιμη αγορά οργάνων – Είναι εφικτή;

Η δυνατότητα ύπαρξης μιας νόμιμης αγοράς οργάνων ως απάντηση στο ζήτημα της παράνομης εμπορίας τους δεν αποτελεί καινούργιο δεδομένο⁶³⁵. Ωστόσο, το γεγονός ότι αρχίζει και συζητείται όλο και πιο έντονα ως λύση, δείχνει την αλλαγή στάσης ορισμένων κοινωνιών λόγω της ανεπάρκειας του ισχύοντος συστήματος και του υψηλού αριθμού θανάτων ασθενών κατά την αναμονή τους προς ανεύρεση μοσχεύματος⁶³⁶. Ειδικότερα, έχουν προταθεί διαφορετικά συστήματα αγοράς οργάνων, με το κράτος άλλοτε να απέχει και άλλοτε να φέρει το ρόλο του ρυθμιστή-επόπτη:

ι) Νόμιμη αγορά οργάνων χωρίς κρατική ανάμειξη

Σύμφωνα με τους υπέρμαχους της ιδέας αυτής⁶³⁷, η υφιστάμενη ποινική απαξίωση της εμπορίας οργάνων έχει ως αποτέλεσμα, αφενός, τη διαρκώς αυξανόμενη αναμονή προς λήψη του μοσχεύματος (μέσω των σχετικών λιστών αναμονής), αφετέρου, την υπέρμετρη τιμολόγηση των οργάνων στη μαύρη αγορά λόγω της μεγάλης ζήτησης και της μικρής προσφοράς. Πρόσθετη παράμετρο αποτελούν και τα ηθικά διλήμματα που ανακύπτουν για τους ιατρούς, καθώς, όταν τελικά παρουσιάζεται κάποιο διαθέσιμο μόσχευμα, οι τελευταίοι πρέπει να αποφασίσουν για το πρόσωπο που θα το λάβει. Με άλλα λόγια, εάν στην υποθετική ερώτηση για το ποιος πρέπει να λάβει το μόσχευμα, ένας ασθενής εξήντα ετών ή ένα παιδί δέκα ετών, η πλειονότητα των ερωτηθέντων απαντούσε ότι το μόσχευμα πρέπει να το λάβει το παιδί, που έχει περισσότερη ζωή μπροστά του, η απάντηση αυτή δεν αντιβαίνει στο δόγμα ότι και οι δύο

⁶³⁵ Ήδη από το 1989 έχει διατυπωθεί σε σχετικό άρθρο των New York Times η άποψη ότι ο αλτρουισμός ίσως, πλέον, να μην είναι επαρκής ως κίνητρο, καθώς και ότι ακόμα και εάν η επί πληρωμή απόκτηση οργάνου θεωρείται εσφαλμένη, είναι προτιμότερη από το θάνατο των ασθενών που δεν δύνανται να βρουν μοσχεύματα με άλλο τρόπο. Ως εναλλακτικοί, πάντως, τρόποι προώθησης της δωρεάς οργάνων (πέρα από τη δυνατότητα ή όχι μιας ελεύθερης αγοράς τους) έχουν διατυπωθεί, μεταξύ άλλων, η κάλυψη των εξόδων κηδείας των δωρητών οργάνων από το κράτος και η πρόβλεψη φοροελαφρύνσεων, βλ. Trucco T., «Sales of kidneys prompt new laws and debate», The New York Times, 01/08/1989, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.nytimes.com/1989/08/01/science/sales-of-kidneys-prompt-new-laws-and-debate.html>, (ημ. προσβ. 16/08/2018). Επιπροσθέτως, στο πλαίσιο της επιτρεπόμενης αγοραπωλησίας οργάνων έχουν προταθεί δύο βασικές στρατηγικές, οι οποίες αναλύονται στη συνέχεια της παρούσας μελέτης: Αφενός, η ύπαρξη ελεύθερης, νόμιμης αγοράς με απευθείας σύναψη αγοραπωλησίας οργάνου μεταξύ δότη και λήπτη και άμεση διαπραγμάτευση τιμής και, αφετέρου, η ρύθμιση της αγοράς οργάνων από την ίδια την κυβέρνηση, η οποία θα θέσει συγκεκριμένες τιμές και όρους πώλησης, βλ. Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», όπ.π., σελ. 31-32.

⁶³⁶ Βλ. Diesel J., όπ.π. σελ. 330, όπου: «Levitt suggests that people are becoming increasingly open to markets in organs as the inadequacy of the current system becomes apparent. The number of patients dying while on transplant waiting lists continues to grow (Dubner and Levitt 2006) ». Επισημαίνεται, επιπλέον, η ανισότητα του ισχύοντος συστήματος μεταμοσχεύσεων, καθώς όλα τα εμπλεκόμενα μέρη αμείβονται εκτός του δότη, αλλά και το παράδοξο να μπορεί κάποιος να διαθέσει ολόκληρο το σώμα του στην επιστήμη αλλά να μη μπορεί να πουλήσει μέρη του για να σωθεί κάποια άλλη ζωή.

⁶³⁷ Βλ. Clay M., Block W., «A free market for human organs», δημοσιευμένο σε Territo L. - Matteson R. The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective, όπ.π. σελ. 50-55, καθώς και Glazer S., όπ.π. σελ. 345-346.

ασθενείς έχουν το ίδιο δικαίωμα στη ζωή; Παρά, λοιπόν, το γεγονός ότι η ιεραρχία των ασθενών στη λίστα αναμονής κρίνεται βάσει ιατρικών δεδομένων (κατάσταση υγείας, ηλικία, προσδόκιμος χρόνος ζωής μετά την επέμβαση, κτλ), συγχρόνως δεν παύει να υφίσταται το δικαίωμα όλων των ασθενών στη ζωή.

Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της δημιουργίας μιας νόμιμης αγοράς οργάνων, μια τέτοια αγορά θα είχε θετικές συνέπειες: Η μεγαλύτερη προσφορά οργάνων (κατόπιν άρσης της σχετικής απαγόρευσης) θα οδηγούσε στη μείωση της αναμονής για λήψη μοσχεύματος εντός νοσοκομείου, παράγοντας ο οποίος, με τη σειρά του, θα συντόμιζε κατά πολύ τις ημέρες νοσηλείας μειώνοντας σημαντικά και το συνολικό κόστος περίθαλψης. Στο επιχείρημα ότι, σε μια ελεύθερη αγορά, οι τιμές των οργάνων θα εκτινάσσονταν στα ύψη, οι υποστηρικτές της θέσης αυτής απαντούν ότι η μεταμοσχευτική διαδικασία είναι από τη φύση της δαπανηρή υπόθεση, άρα η μεγάλη προσφορά οργάνων θα επέφερε, αντίστροφα, τη μείωση των τιμών. Επιπροσθέτως, σε επίπεδο ηθικής, αντί το κέρδος από την πώληση οργάνου να το λαμβάνει κάποιος τρίτος, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του μεσάζοντα ή των μελών ενός οργανωμένου κυκλώματος, θα το λαμβάνει ο ίδιος ο δότης, ο οποίος το δικαιούται⁶³⁸. Ως προς τις αρνητικές εκφάνσεις της νόμιμης αγοράς οργάνων, επισημαίνεται το ενδεχόμενο οι δότες οργάνων να αποκρύπτουν σοβαρές παθήσεις που μπορεί να έχουν, οι οποίες θα καθιστούσαν το όργανό τους όχι μόνο απαγορευτικό προς μεταμόσχευση αλλά ίσως και θανατηφόρο για το λήπτη του. Επιπλέον, οι εν λόγω αγορές θα αύξαναν την προσφορά συγκεκριμένων οργάνων, δηλαδή των νεφρών, και όχι όλων των οργάνων γενικά, ενώ μακροπρόθεσμα θα επηρέαζαν τον ίδιο το θεσμό της δωρεάς, αφού οι δωρητές με κίνητρο το οικονομικό όφελος θα υπερτερούσαν έναντι εκείνων με αλtruιστικά κίνητρα.

Στην άποψη, πάντως, ότι η νομιμοποίηση μιας τέτοιας αγοράς θα καθιστούσε εξόφθαλμα, πλέον, τον άνθρωπο αντικείμενο συναλλαγής, ο αντίλογος έγκειται στο ότι η νομιμοποίηση αυτή θα οδηγήσει στη δημιουργία ενός συστήματος αγοραπωλησίας οργάνων με ελεύθερη πρόσβαση για κάθε πολίτη, χωρίς ο τελευταίος να αναγκάζεται να καταβάλλει υπέρογκα ποσά στη μαύρη αγορά και χωρίς την υπέρμετρη οικονομική του επιβάρυνση σε μια περίοδο ήδη εξαιρετικά δύσκολη για εκείνον και την οικογένειά του εξαιτίας της ασθένειάς του. Στον ισχυρισμό ότι μια ελεύθερη αγορά θα νομιμοποιούσε, τρόπον τινά, τις δολοφονίες ανθρώπων για τα όργανά τους, οι υποστηρικτές της αγοράς αυτής απαντούν ότι υφίστανται ήδη νόμοι που απαγορεύουν την ανθρωποκτονία, άρα βάρος θα πρέπει να δοθεί στην αποτελεσματικότερη αστυνόμευση και αντεγκληματική πολιτική.

Συμπερασματικά, υποστηρίζεται ότι η ισχύουσα ποινικοποίηση της εμπορίας οργάνων δημιουργεί περισσότερους λόγους για την τέλεση ανθρωποκτονίας με σκοπό την αφαίρεση οργάνων και την αποκόμιση κέρδους από την πώλησή τους, καθώς η εμπορία οργάνων αποτελεί απαγορευμένη από το νόμο πράξη, άρα ενέχει μεγαλύτερο ρίσκο με άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής τους. Η νομιμοποίηση της αγοράς οργάνων θα εξάλειφε τον αξιόποιο αυτό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα την πτώση της τιμής πώλησης, δεδομένου ότι και ο λήπτης θα μπορούσε να το εξασφαλίσει, πλέον, νόμιμα και ο δότης να αποκομίσει νόμιμο κέρδος από την πώληση αυτή. Εξάλλου, σε χώρες όπως η Ινδία, το Πακιστάν, το Ιράκ και η Ινδονησία όπου

⁶³⁸ Όπως αναφέρεται, «*One advantage of the market system is that everyone in the equation benefits from the trade. This is different from systems of altruism where all the gains go in one direction, to the organ recipient, and all the losses go in the other, to the organ donor*», βλ. Jefferies D., «*The body as commodity: The use of markets to cure the organ deficit*», *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1998; 5(2): 653-654.

απαγορεύτηκε νομοθετικά η εμπορία οργάνων, οι ανωτέρω πράξεις συνέχισαν να τελούνται στη μαύρη αγορά, ως εκ τούτου ελάχιστη αλλαγή υπήρξε στην προβληματική αυτή κατάσταση.

ii) Νόμιμη αγορά οργάνων υπό κρατική εποπτεία

Εδώ, βάση αναφοράς αποτελεί μια ελεύθερη, αυτορυθμιζόμενη αγορά οργάνων, η οποία θα πραγματοποιείται χωρίς κρατική ανάμειξη ή εποπτεία. Ωστόσο, έχει διατυπωθεί και η ιδέα μιας νόμιμης αγοράς οργάνων που θα ελέγχεται από το κράτος. Ειδικότερα, με αφετηρία το ίδιο γεγονός που εκφράζουν και οι υπέρμαχοι της ελεύθερης αγοράς, το ότι δηλαδή ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό ασθενών θα πεθάνει προτού φτάσει στην κορυφή της λίστας αναμονής, ιατροί στο Ηνωμένο Βασίλειο και σε άλλες χώρες άρχισαν να διατυπώνουν σκέψεις για τη θεσμοθέτηση μιας αγοράς οργάνων, η οποία θα διέπεται από αυστηρούς κανόνες υπό την εποπτεία του κρατικού συστήματος υγείας.

Με βάση σχετικά δημοσιεύματα⁶³⁹, οι υποστηρικτές της άποψης αυτής εξηγούν ότι το κρατικό σύστημα υγείας θα είναι ο μόνος αγοραστής και προμηθευτής των οργάνων χωρίς να επιτρέπεται εισαγωγή τους από το εξωτερικό. Λόγω της κρατικής εποπτείας η ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών στις υπηρεσίες μεταμόσχευσης, ανεξάρτητα από την οικονομική τους κατάσταση, θα είναι εξασφαλισμένη, ενώ, θα διεξάγονται αυστηροί έλεγχοι ώστε να διασφαλιστεί ότι δεν υποκρύπτεται οποιαδήποτε πίεση προς το δότη. Επιπροσθέτως, μια κρατικά ελεγχόμενη αγορά οργάνων θα περιορίζε σε μεγάλο βαθμό την παράνομη εμπορία, δεδομένου ότι κάθε ασθενής θα είχε, πλέον, πρόσβαση στο απαραίτητο μόσχευμα, χωρίς να εξαναγκάζεται να ταξιδεύει στο εξωτερικό προς ανεύρεσή του ή να ρισκάρει το μόσχευμα να έχει μολυνθεί από ηπατίτιδα ή AIDS. Σημαντικό επίσης στοιχείο είναι και το ότι ο δότης θα λαμβάνει αμοιβή για το όργανο που δίνει, κάτι που μέχρι τώρα είτε δεν γινόταν ή η αμοιβή ήταν κατά πολύ κατώτερη της προσδοκώμενης (όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο δότης πέφτει, συνήθως, θύμα εκμετάλλευσης από οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας χωρίς να λαμβάνει τη συμφωνηθείσα αμοιβή ή, τελικά, λαμβάνει ένα πολύ μικρό ποσό). Η ανωτέρω πρόταση προκάλεσε την αντίδραση της κοινής γνώμης με την έκφραση φόβων περί εμπορευματοποίησης του ανθρώπου, καθώς άτομα που βρίσκονται σε καθεστώς ένδειας θα σπεύδουν να πουλήσουν τα όργανά τους, ενώ τα πιο εύπορα, λόγω καλύτερης ασφάλισης, θα εξασφαλίζουν το μόσχευμα κατά προτεραιότητα.

Προς ενίσχυση του επιχειρήματός τους, οι υποστηρικτές της πρότασης για μια κρατικά ελεγχόμενη αγορά οργάνων χρησιμοποιούν το παράδειγμα του Ιράν⁶⁴⁰: Από το 1998, έτος εφαρμογής του εν λόγω συστήματος, ο δότης οργάνου λαμβάνει κρατική οικονομική αποζημίωση (περίπου το ποσό των 1.100 ευρώ) και αντίστοιχη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για την κάλυψη αναγκών που θα προκύψουν κατόπιν μεταμόσχευσης, ενώ εθελοντική οργάνωση νεφροπαθών, υπεύθυνη για την τήρηση της διαφάνειας στο σύνολο της διαδικασίας, αναλαμβάνει το ρόλο του μεσάζοντα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι λήπτες ζουν περισσότερο

⁶³⁹ Βλ. Μητροπούλου Ε., «Νομιμοποιήστε την αγορά οργάνων», Το Βήμα, 16/01/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.tovima.gr/world/article/?aid=378346>, (ημ. προσβ. 21/02/2016), «Νόμιμη πώληση των νεφρών», Καθημερινή, 17/02/2006, διαθέσιμο ηλεκτρονικά www.kathimerini.gr/242616/article/epikairothta/kosmos/nomimh-pwlhsh-twn-nefrwn, (ημ. προσβ. 21/02/2016), καθώς και Smith L., «Sale of human organs should be legalized, say surgeons», The Independent, 05/01/2011, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, www.independent.co.uk/life-style/health-and-families/health-news/sale-of-human-organs-should-be-legalised-say-surgeons-2176110.html, (ημ. προσβ. 21/02/2016) και BBC News, «Call to legalise live organ trade», 19/05/2003, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/3041363.stm>, (ημ. προσβ. 21/02/2016).

⁶⁴⁰ Βλ. Nicolaidis A., Smith A., όπ.π. σελ. 37. Επιπλέον, βλ. Jared A., όπ.π. σελ. 7.

έχοντας εξασφαλίσει το απαραίτητο μόνοςχυμα, οι δότες ασκούν το δικαίωμα αυτοδιάθεσης αποφασίζοντας οι ίδιοι για τα όργανά τους, ενώ το Ιράν υποστήριξε ότι κατάφερε να εξαλείψει τη μαύρη αγορά οργάνων και το μεταμοσχευτικό τουρισμό (απαγορεύθηκε η παροχή νεφρικών μοσχευμάτων σε αλλοδαπούς), άρα δεν υφίστανται, πλέον, λίστες αναμονής για μεταμόσχευση νεφρών.

Οι πολέμιοι της ιδέας αυτής υποστηρίζουν, από την πλευρά τους, ότι μια τέτοια νομιμοποίηση θα μπορούσε να παγιώσει την πεποίθηση ότι τα εύπορα άτομα δύνανται να αποκτήσουν δικαίωμα «διοικησίας» στα όργανα των οικονομικά ευάλωτων ανθρώπων, ενώ η επιτυχία του εν λόγω μοντέλου δεν είναι εγγυημένη καθώς κάποιες κοινωνίες, διαφωνώντας με την εμπορευματοποίηση οργάνων, μπορεί να συνεχίσουν να προωθούν τη δωρεά τους με αλτρουιστικά και όχι οικονομικά κίνητρα. Έχει, δε, επισημανθεί ότι, τουλάχιστον στο Ιράν, οι μεσάζοντες συνεχίζουν να εκμεταλλεύονται τα οικονομικά ευάλωτα άτομα, καθώς, ουσιαστικά, μετά την εφαρμογή του εν λόγω μοντέλου μετονομάστηκαν σε «συντονιστές μεταμοσχεύσεων», αλλά και ότι ένα κρατικά ελεγχόμενο πρόγραμμα αγοραπωλησίας νεφρών δεν δύναται να εξαλείψει τη μαύρη αγορά, καθώς οι τιμές πώλησης οργάνων θα είναι πάντα κάπου χαμηλότερες⁶⁴¹.

iii) Νόμιμη αγορά οργάνων από θανόντες δότες

Πέραν των ανωτέρω δύο προτάσεων, δηλαδή της ελεύθερης αγοράς οργάνων και της αγοράς οργάνων υπό κρατική εποπτεία, έχει διατυπωθεί και μία τρίτη πρόταση⁶⁴²: Αφορά την αμειβόμενη δωρεά οργάνων που θα λαμβάνει όμως χώρα μετά το θάνατο του δωρητή και θα υπόκειται σε αυστηρούς κανόνες (πρόκειται για αγορά που αφορά τις πτωματικές μεταμοσχεύσεις). Η πρόταση αυτή στηρίζεται στο ότι δεν υφίσταται έδαφος για την έγερση ενστάσεων, που έχουν διατυπωθεί στην περίπτωση της αγοράς οργάνων από ζώντες δότες. Με άλλα λόγια, η αμειβόμενη δωρεά θα λαμβάνει χώρα μετά το θάνατο του δότη βάσει συγκεκριμένης έγγραφης συμφωνίας, την οποία μόνο ο δότης θα έχει το δικαίωμα να ανακαλεί, όσο βρίσκεται εν ζωή, και όχι η οικογένειά του. Η πληρωμή θα πραγματοποιείται, ομοίως, μετά το θάνατο του ανωτέρω ατόμου και μόνο για τα όργανα που κρίθηκαν υγιή προς μεταμόσχευση. Υποστηρίζεται, δε, ότι η μη καταβολή του αντιτίμου στο δότη, όσο εκείνος βρίσκεται εν ζωή, σημαίνει, πρακτικά, τον περιορισμό των περιπτώσεων που εκείνος πουλάει όργανό του προς αναζήτηση χρημάτων (για παράδειγμα, λόγω οικονομικών προβλημάτων, εθισμού σε ναρκωτικά, κτλ), με αποτέλεσμα η παράνομη εμπορία οργάνων να υφίσταται πλήγμα, ενώ δικλείδα ασφαλείας θα είναι η ίδια η συναίνεσή του, το ότι δηλαδή η οικογένειά του δεν θα μπορεί να πουλήσει όργανά του μετά το θάνατό του χωρίς την έγγραφη άδειά του.

Επιπροσθέτως, πριν τη σύνταξη του σχετικού συμφωνητικού εγγράφου, ο δότης θα υποβάλλεται σε αξιολόγηση της πνευματικής του διαύγειας, μέσω της οποίας θα ελέγχεται εάν υφίσταται κάποια παθολογία, καθώς και εάν έχει ενημερωθεί επαρκώς πριν τη χορήγηση της συναίνεσης αυτής. Οι ανήλικοι δεν θα έχουν δικαίωμα σύναψης τέτοιων συμφωνιών ούτε οι γονείς τους θα μπορούν να τους συμπεριλαμβάνουν σε αυτές (έτσι θα εξασφαλίζεται το ότι οι γονείς δεν συλλαμβάνουν παιδί με αποκλειστικό σκοπό να το χρησιμοποιήσουν ως «φυτώριο

⁶⁴¹ Βλ. Glazer S., όπ. π., σελ. 350.

⁶⁴² Βλ. Harris C., Alcorn S., «To solve a deadly shortage. Economic incentives for human organ donation», δημοσιευμένο σε Territo L. - Matteson R. The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective, όπ.π. σελ. 87-89.

ανταλλακτικών»). Σε περίπτωση αυτοκτονίας του δότη, η έγγραφη συμφωνία θα ακυρώνεται αυτομάτως, ώστε να αποφεύγονται περιπτώσεις αυτοκτονίας με σκοπό την περιέλευση του αντιτίμου της πώλησης των οργάνων του στην οικογένειά του. Και στην τρίτη αυτή πρόταση, το κράτος διαδραματίζει βασικό ρόλο: Ένας κρατικός φορέας θα μπορούσε να αναλάβει την εποπτεία της αγοράς, προβλέποντας την έκδοση περιορισμένου αριθμού αδειών σε ιδιωτικές εταιρείες που θα εκτελούσαν χρέη μεσάζοντα. Με αυτό τον τρόπο, αφενός, το Δημόσιο θα αποκομίζει κέρδη από τα τέλη που οι εταιρείες αυτές θα καταβάλλουν προς εξασφάλιση των αδειών, αφετέρου, μέρος των κερδών αυτών θα μπορούσαν να διοχετευθούν σε προγράμματα δωρεάς για τους οικονομικά ευάλωτους ή ανασφάλιστους ασθενείς.

Κοινό σημείο αναφοράς και των τριών προτάσεων, ανεξάρτητα από το εάν το κράτος συμμετέχει ή όχι στην εποπτεία μιας νόμιμης αγοράς οργάνων, είναι το δικαίωμα αυτοδιάθεσης του ατόμου: Έχει ο άνθρωπος την απόλυτη εξουσία επάνω στο σώμα του, ώστε να επιλέγει συνειδητά να πουλήσει κάποιο όργανό του λαμβάνοντας οικονομικό αντάλλαγμα για αυτό; Θα έπρεπε, ως προέκταση του δικαιώματός του αυτού να μπορεί να προμηθευτεί από άλλο άτομο τα όργανα που χρειάζονται σε εκείνον ή σε κάποιο μέλος της οικογένειάς του; Και εάν όντως δύναται να προβαίνει σε αντίστοιχες αγοραπωλησίες, μπορούμε να μιλάμε για καταπάτηση θεμελιωδών δικαιωμάτων του και υποβίβασή του σε αντικείμενο συναλλαγής; Η Σύμβαση του Οβιέδο είναι ξεκάθαρη: Το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο κέρδους.

Ωστόσο, θα ήταν δυνατό να αντιταχθεί ότι η βιοηθική και τα ιατρικά διλήμματα ουδόλως απασχολούν έναν ασθενή με νεφρική ανεπάρκεια, ο οποίος υποβάλλεται σε επίπονη αιμοκάθαρση τέσσερις έως πέντε φορές την εβδομάδα, πόσω μάλλον δε, όταν ήδη βρίσκεται επί μακρό χρονικό διάστημα, σωματικά και ψυχολογικά εξουθενωμένος, σε λίστα αναμονής. Αρκετοί πάντως είναι εκείνοι που πιστεύουν ότι πρώτα πρέπει να εφαρμοστούν κάποια άλλα μέτρα (ευαισθητοποίηση πολιτών στο θεσμό της δωρεάς, εντατικότερες εκστρατείες ενημέρωσης, πιλοτικά προγράμματα μεταμοσχεύσεων, καλύτερος συντονισμός νοσοκομείων ως προς την ανταλλαγή πληροφοριών για διαθέσιμους δότες ώστε να μη χάνεται πολύτιμος χρόνος, κτλ) και μετά να ξεκινήσει μια δημόσια συζήτηση για ένα τόσο αμφιλεγόμενο θέμα όπως η νομιμοποίηση της αγοραπωλησίας οργάνων⁶⁴³.

⁶⁴³ Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα του ιατρικού περιοδικού Lancet, στο οποίο ήδη από το 1998 αποκρούονται τα επιχειρήματα των πολέμιων μιας νόμιμης αγοράς οργάνων, με ειδική αναφορά στο ζήτημα νομιμοποίησης της εμπορίας νεφρών. Με αφετηρία το ότι η αιμοκάθαρση είναι εξαιρετικά επώδυνη για τους ασθενείς αλλά και, ως ιατρική διαδικασία, μη διαθέσιμη στην πλειονότητα των ασθενών στις αναπτυσσόμενες χώρες, οι συντάκτες του δημοσιεύματος ζητούν την έναρξη δημοσίου διαλόγου, ώστε τα νεφρά να εξαιρεθούν από την απαγόρευση εμπορίας οργάνων. Ειδικότερα, στο επιχείρημα περί εκμετάλλευσης των οικονομικά ευάλωτων ατόμων από τα πιο εύπορα αντιτείνεται το ότι οι ίδιοι οι δότες θέλουν να πουλήσουν κάποιο όργανό τους, θεωρώντας το ως την καλύτερη δυνατή επιλογή, άρα η απαγόρευση της εμπορίας νεφρών θα έχει ως συνέπεια τη χειροτέρευση της θέσης τους, λόγω ακριβώς της αποστέρησης της καλύτερης, για εκείνους, δυνατής επιλογής. Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι η συναίνεση των υποψήφιων δοτών δεν είναι γνήσια, διότι μπορεί να οφείλεται σε ελλιπή πληροφόρηση/χαμηλή μορφωτική στάθμη. Οντως, η άγνοια δύναται να αποτελέσει λόγο παροχής πλασματικής συναίνεσης, όπως όμως υποστηρίζεται από τους συντάκτες, η ενδεχόμενη άγνοια δεν πρέπει να αποτελεί λόγο απαγόρευσης ολόκληρης της διαδικασίας, για την οποία η συναίνεση προαπαιτείται. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι όλοι οι πιθανοί δότες οργάνων στερούνται ικανότητας προς συναίνεση, κάτι τέτοιο θα είχε ως συνέπεια τη μετάθεση της λήψης απόφασης, για παράδειγμα, σε αρμόδιους προς τούτο κηδεμόνες, όχι την απαγόρευση της εμπορίας οργάνων εν γένει. Και οι συντάκτες του ανωτέρω άρθρου, πάντως, υποστηρίζουν (όπως και οι υπέρμαχοι της νομιμοποίησης της αγοράς οργάνων) ότι η ισχύουσα ποινική απαγόρευση της αγοραπωλησίας οργάνων ενέχει μεγαλύτερο κίνδυνο εκμετάλλευσης για τα άτομα που θέλουν να πουλήσουν κάποιο όργανό τους, λόγω του αυξημένου ρίσκου που ο αξιόποινος χαρακτήρας της απαγόρευσης συνεπάγεται. Κατά συνέπεια, η νομιμοποίηση της πώλησης οργάνων ή η εποπτεία της από αρμόδια κρατική αρχή θα περιόριζε κατά πολύ τους κινδύνους αυτούς. Ως προς το ζήτημα του αλτρουισμού, το ότι, δηλαδή η παροχή οικονομικού ανταλλάγματος αναιρεί τον αλτρουιστικό χαρακτήρα της

Σε κάθε περίπτωση, μια νόμιμη αγορά οργάνων, εάν ποτέ αποτελέσει απάντηση στην παράνομη εμπορία αυτών, πρέπει να στηρίζεται στην κρατική εποπτεία, ώστε να υφίσταται η εγγύηση ότι οι κανόνες που διέπουν τη λειτουργία της θα εφαρμοστούν. Διαφορετικά, μια απόλυτα ελεύθερη αγορά χωρίς κανόνες ή κρατικά όργανα επιφορτισμένα με τον έλεγχο της, θα μπορούσε να καταλήξει σε οικονομική ασυδοσία με άμεσο αποτέλεσμα την προσβολή των δικαιωμάτων τόσο του δότη όσο και του λήπτη, αλλά και την κατάρρευση της ίδιας της αγοράς λόγω έλλειψης ενός σταθερού κανονιστικού πλαισίου. Επιπλέον, μια αγορά στηριγμένη σε κρατικό υπόβαθρο θα είναι πιο εύκολο να κερδίσει την εμπιστοσύνη των πολιτών, με την έννοια ότι, σε υποσυνείδητο επίπεδο, ίσως ο πολίτης να νιώθει μεγαλύτερη ασφάλεια, εφόσον γνωρίζει ότι στη σχετική διαδικασία εμπλέκεται και κάποιος κρατικός φορέας. Κατά συνέπεια, θα λάβει χώρα η θεσμοθέτηση νομικών κανόνων λειτουργίας με πρόβλεψη αντιστοίχων νομικών συνεπειών από την παραβίασή τους, ενώ θα ενεργοποιηθούν και οι απαραίτητοι κρατικοί μηχανισμοί πρόληψης και καταστολής (αστυνομία). Όλα τα ανωτέρω, βέβαια, εξαρτώνται από την ωρίμανση των συνθηκών εντός της ίδιας της κοινωνίας για τη συνειδητή αποδοχή έστω και του ενδεχομένου ύπαρξης μιας τέτοιας αγοράς. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, πάντως, οι περισσότερες κοινωνίες δεν είναι ακόμα έτοιμες να δεχτούν τη λειτουργία μιας νόμιμης αγοράς οργάνων, καθώς τη θεωρούν προθάλαμο για μια κοινωνία αναλώσιμων ανθρωπίνων ανταλλακτικών, όπου η έννοια του αλτρουισμού και ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν θα έχουν καμία απολύτως αξία.

5.1. Εκστρατείες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης πολιτών σε θέματα δωρεάς οργάνων με ταυτόχρονη ενίσχυση του Εθνικού Οργανισμού Μεταμοσχεύσεων (ΕΟΜ)

Με αφετηρία το γεγονός ότι ο αλτρουιστικός χαρακτήρας της δωρεάς οργάνων (σε αντίθεση με τον πρόδηλο οικονομικό χαρακτήρα της εμπορίας τους) προϋποθέτει την ευαισθητοποίηση του εν δυνάμει δότη στο θεσμό αυτό, καθίσταται αναγκαία η υλοποίηση μιας ολοκληρωμένης κρατικής εκστρατείας ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των πολιτών, με στόχο την αύξηση του αριθμού διαθέσιμων μοσχευμάτων και ίσως, σε μια πιο αισιόδοξη έκβαση των πραγμάτων, την εξασφάλιση εθνικής αυτάρκειας. Εξάλλου, τα πολύ χαμηλά ποσοστά δωρεάς που η Ελλάδα παρουσιάζει αποτελούν απόρροια, μεταξύ άλλων, και των περιορισμένων γνώσεων σχετικά με το θεσμό, με αποτέλεσμα να καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική η ανάγκη παροχής έγκυρων πληροφοριών στους πολίτες και μεταλαμπάδευσης του αλτρουισμού στη συλλογική συνείδηση⁶⁴⁴. Ο αρνητικός, δε, αντίκτυπος από την έλλειψη μιας τέτοιας ενημέρωσης υπήρξε αμεσότατος, εάν λάβουμε υπόψη την κοινωνική αναστάτωση που προκάλεσε ο Ν.3984/2011, στον οποίο προβλεπόταν στο άρθρο 9 παρ.2 μια μεταβατική περίοδος, ώστε να υπάρξει πληροφόρηση των πολιτών σχετικά με το νεοείσακτο στην ελληνική κοινωνία σύστημα

πράξης, οι συντάκτες θέτουν το εξής δίλημμα: Εάν ο πατέρας δωρίσει το νεφρό στην κόρη του η πράξη αυτή είναι περισσότερο αλτρουιστική από το να πουλήσει κάποιο όργανό του, για να πληρώσει τα έξοδα της χειρουργικής επέμβασης, στην οποία εκείνη πρέπει να υποβληθεί; Βλ. Radcliffe-Richards J., Daar A.S., Guttman R.D., Hoffenberg R., Kennedy I., Lock M., Sells R.A., Tilney N., «The case for allowing kidney sales», *The Lancet*, 1998; 351(9120):1950-1952.

⁶⁴⁴ Ενδεικτικά, επισημαίνεται έρευνα που έλαβε χώρα το 2012 με δείγμα 2.263 κάτοικους Θεσσαλονίκης, εκ των οποίων, παρά το υψηλό ποσοστό γνώσης εννοιών όπως ο εγκεφαλικός θάνατος (89.7%), η μεταμόσχευση οργάνων (97.7%) και η σημασία τους (94.8%), μόνο το 3.8% ήταν ήδη εγγεγραμμένοι ως δότες πριν την έρευνα. Ωστόσο, το 48.03% των ερωτηθέντων εξέφρασε βούληση περί δωρεάς οργάνων του, ενώ άκρως ενδιαφέρουσα ήταν η ύπαρξη ποσοστού 58.3% που εξέφρασε φόβο αναφορικά με τη διαδικασία της αφαίρεσης οργάνων, βλ. Georgiadou E., Sounidakis N., Mouloudi E., Giaglis P., Giasnetsova T., Marmanidou K., Gritsi-Gerogianni N., «Attitudes and behavior toward organ donation in Greece», *Transplant Proc.* 2012;44(9):2698-2701.

της εικαζόμενης συναίνεσης, η οποία, εν τέλει, ουδέποτε υλοποιήθηκε ουσιαστικά⁶⁴⁵. Εν τοις πράγμασι, η προβλεπόμενη ενημέρωση καθυστέρησε πολύ και όταν τελικά πραγματοποιήθηκε, η έκτασή της ήταν πολύ περιορισμένη, ήτοι κάποια σύντομα τηλεοπτικά σποτ σε ώρες μικρής τηλεθέασης, τα οποία, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν μπορούσαν να εξηγήσουν μέσα σε είκοσι δευτερόλεπτα την αξία του θεσμού της δωρεάς και τη μεγάλη έλλειψη σε μοσχεύματα που αντιμετωπίζει η χώρα μας.

Κατά συνέπεια, τίθεται το ερώτημα: Με ποιους τρόπους η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των πολιτών μπορεί να συντελεστεί, όχι μόνο, δηλαδή, μέσω κρατικών ενημερωτικών προγραμμάτων αλλά και μέσω ιδιωτικών πρωτοβουλιών και ιδίως με τη βοήθεια του διαδικτύου; Με άλλα λόγια, όπως το διαδίκτυο χρησιμοποιείται για τη στρατολόγηση ευάλωτων δοτών, προκειμένου οι τελευταίοι να πουλήσουν όργανά τους, δύναται, αντίστροφα, να χρησιμοποιηθεί και στο πλαίσιο συλλογικής αφύπνισης; Η δύναμη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (facebook, twitter, κτλ) στην εποχή μας είναι αναμφισβήτητη, δεδομένου ότι αποτελούν τον ταχύτερο τρόπο μετάδοσης και αναπαραγωγής μιας πληροφορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το facebook, το οποίο ήδη από το 2012 παρότρυνε τα μέλη του στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και στο Ηνωμένο Βασίλειο να αναφέρουν στο status τους εάν επιθυμούν να γίνουν δότες οργάνων. Η ανωτέρω πρωτοβουλία είχε πραγματικά μεγάλη απήχηση, εάν αναλογιστούμε ότι το 2012 οι χρήστες του μέσου αυτού στις Ηνωμένες Πολιτείες ανέρχονταν στα περίπου 161 εκατομμύρια, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο περίπου 30 εκατομμύρια. Έναυσμα για την κίνηση αυτή αποτέλεσε η φιλία του ιδρυτή του facebook Mark Zuckerberg με τον Steve Jobs, ο οποίος, πριν αποβιώσει το 2011, υπεβλήθη σε μεταμόσχευση ήπατος.

Βασικό σκεπτικό της σχετικής πρωτοβουλίας είναι το ότι η ενθάρρυνση ατόμων προς ενημέρωση του status τους ότι αποτελούν εθελοντές δότες οργάνων, θα μπορούσε να αφυπνίσει ένα μεγάλο αριθμό άλλων χρηστών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης να πράξουν το ίδιο, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ανεπίσημου μητρώου καταγεγραμμένων εθελοντών. Ταυτόχρονα, η επισημοποίηση, σε ένα τέτοιο μέσο, της πρόθεσης κάποιου να δωρίσει τα όργανά του, εφόσον απορρέει όντως από γνήσια βούληση, θα μπορούσε να αποτελέσει την ένδειξη συναίνεσης που χρειάζεται η οικογένειά του όταν ερωτηθεί, μετά το θάνατό του, εάν επιθυμεί να δωρίσει τα όργανα του αποβιώσαντος, αποτινάσσοντας από πάνω της το βάρος της δύσκολης αυτής απόφασης. Επιπροσθέτως, δεν πρέπει να υποτιμάται η δύναμη του μιμητισμού που δημιουργείται από τις επαφές μέσω διαδικτύου.

Πάντως, πρέπει να επισημανθεί ότι στο πλαίσιο της πρακτικής που ακολουθείται στις Ηνωμένες Πολιτείες, λιγότεροι από τους μισούς ενήλικες Αμερικανούς δηλώνουν εθελοντές δότες οργάνων, όταν εκδίδεται η άδεια οδήγησής τους από το Υπουργείο Συγκοινωνιών. Ωστόσο, μεγάλο μέρος των οργάνων προς μεταμόσχευση προέρχεται από τα άτομα αυτά. Για παράδειγμα, το 2011, τα 4/5 των μεταμοσχευθέντων οργάνων προήλθαν από νεκρούς δότες που είχαν δηλώσει στην άδεια οδήγησής τους την πρόθεσή τους να αφαιρεθούν τα όργανά τους μετά το θάνατό τους⁶⁴⁶. Αξίζει να τονιστεί ότι, η με οποιονδήποτε τρόπο δήλωση της βούλησης

⁶⁴⁵ Βλ. υποενότητα 3.1.

⁶⁴⁶ Richtel M., Sack K. «Facebook is urging members to add organ donor status», The New York Times, 01/05/2012, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε http://www.nytimes.com/2012/05/01/technology/facebook-urges-members-to-add-organ-donor-status.html?_r=0, (ημ. προσβ. 01/03/2016), Newman J., «Facebook now lets organ donors tell their friends», 01/05/2012, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <http://techland.time.com/2012/05/01/facebook-lets-organ-donors-tell-their-friends/>, (ημ. προσβ. 01/03/2016), Warman M. «Facebook to encourage organ donation», The Telegraph, 01/05/2012, διαθέσιμο σε <http://www.telegraph.co.uk/technology/facebook/9238544/Facebook-to->

κάποιου να γίνει δότης, δεν αποτελεί και επίσημη καταγραφή του, δεδομένου ότι ο χρήστης, για παράδειγμα, του facebook παραπέμπεται μέσω σχετικού συνδέσμου στα επίσημα εθνικά μητρώα καταγραφής εθελοντών δωτών οργάνων. Αρκετές, δε, πολιτείες της Αμερικής επιτρέπουν την online εγγραφή του δότη στα μητρώα εθελοντών χωρίς να απαιτείται η φυσική του παρουσία, ενώ με τον ίδιο τρόπο πραγματοποιείται και στο Ηνωμένο Βασίλειο, δηλαδή την απευθείας παραπομπή του χρήστη από την ιστοσελίδα του facebook στο εθνικό μητρώο καταγραφής δωρητών οργάνων.

Στο σημείο αυτό, βέβαια, θα πρέπει να επισημανθούν τα ζητήματα που ανακύπτουν από μια τέτοια κίνηση στο χώρο των μέσων δικτύωσης. Γεννάται, έτσι το ερώτημα: η επισημοποίηση της πρόθεσης κάποιου να γίνει δότης οργάνων μετά θάνατον μέσω σχετικής ανάρτησης στο facebook ή σε οποιαδήποτε άλλη πλατφόρμα, παρέχει σε νομικό επίπεδο την απαιτούμενη συναίνεση που προϋποθέτει ο εκάστοτε νόμος, ώστε να θεωρηθεί de facto δότης οργάνων; Αν ναι, η πρόθεσή του υπερισχύει της ενδεχομένης άρνησης της οικογένειάς του να δωρίσει τα όργανα μετά το θάνατο του δικού της ανθρώπου, όταν κληθεί να αποφασίσει σχετικά; Επιπροσθέτως, τι γίνεται στις περιπτώσεις που κάποιος αποφασίζει να δηλώσει σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης τη βούλησή του να δωρίσει τα όργανά του, χωρίς να έχει ενημερώσει την οικογένειά του για αυτή του την απόφαση; Βάσει στοιχείων, τα οποία προέρχονται από το facebook, μόνο τα μισά άτομα, από αυτά που δηλώνουν εθελοντές στην εν λόγω ιστοσελίδα, ενημερώνουν την οικογένειά τους παρά το ότι εκείνη, στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι διατεθειμένη να σεβαστεί την απόφασή τους, εάν την γνώριζε εκ των προτέρων. Επίσης σημαντικό ζήτημα ανακύπτει στην περίπτωση που ο εθελοντής δότης είναι ανήλικος, καθώς μεγάλο ποσοστό χρηστών του facebook ξεκινούν να το χρησιμοποιούν ήδη από την ηλικία των 13 ετών, κάποιες φορές χωρίς επίβλεψη των γονέων τους. Ως εκ τούτου μπορεί να θεωρείται συνειδητοποιημένη η απόφαση περί δωρεάς οργάνων εκ μέρους ενός ανηλίκου όσο αλτρουιστική και αν είναι;

Σε εθνικό επίπεδο πάντως, αποτελεί άκρως ενθαρρυντική ένδειξη το ότι τα τελευταία χρόνια έχουν παρατηρηθεί αυξανόμενες πρωτοβουλίες υλοποίησης ενημερωτικών ημερίδων, τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών σποτ και κοινωνικών γεγονότων με επίκεντρο την προώθηση της μεταμοσχευτικής παιδείας. Γενικότερα, παρατηρείται μία κινητοποίηση συλλόγων και οργανώσεων στην Ελλάδα προς αυτήν την κατεύθυνση, ενώ είναι αρκετά και τα άρθρα που έχουν δημοσιευθεί με συναφές περιεχόμενο⁶⁴⁷. Είναι, ωστόσο, αυτονόητη και η ανάγκη

encourage-organ-donation.html, (ημ. προσβ. 01/03/2016) και Waugh R. «Status update-healthy kidney available: Facebook lets donors sign up to 'share' organs via social network», Daily Mail, 01/05/2012, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2137966/Status-update--healthy-kidney-available-Facebook-lets-organ-donors-sign-share-social-network.html>, (ημ. προσβ. 01/03/2016).

⁶⁴⁷ Αναφέρονται ενδεικτικά ο αγώνας δρόμου οφθαλμιάτρων και ασθενών που διοργανώθηκε το 2016 στη Θεσσαλονίκη, με στόχο τη δωρεά κερατοειδούς και την ενίσχυση της Ελληνικής Τράπεζας Οφθαλμών «Δημόκριτος-Γρηγόρης Γεωργαρίου», βλ. Πετροπούλου Μ., «Οφθαλμίατροι και ασθενείς με κερατόκωνο έτρεξαν για καλό σκοπό στη Θεσσαλονίκη», 28/05/2016, διαθέσιμο σε <http://www.thefestival.gr/culture/actions/item/242765-ofthalmiatroi-kai-astheneis-me-keratokono-etreksan-gia-kalo-skopo-sti-thessaloniki>, (ημ. προσβ. 18/08/2018), «Θεσσαλονίκη: Μήνυμα για τη δωρεά οργάνων στο Μαραθώνιο «Μέγας Αλέξανδρος», 28/03/2017, διαθέσιμο σε <http://www.typosthes.gr/gr/topika/article/126337/thessaloniki-minuma-gia-ti-dorea-organon-sto-marathonio-megas-alexandros/>, (ημ. προσβ. 18/08/2018), «EOM: 200 μεταμοσχευμένοι έτρεξαν στις διαδρομές του Μαραθωνίου Θεσσαλονίκης», 03/04/2017, διαθέσιμο σε <https://www.onmed.gr/ygeia-eidhseis/story/354036/eom-200-metamosxeymenoi-etrexan-stis-diadromes-toy-marathonioy-thessalonikis>, (ημ. προσβ. 18/08/2018), «Εκδήλωση για τη δωρεά ιστών και οργάνων στο νοσοκομείο Παπαγεωργίου», Πρώτο Θέμα, 30/10/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, <https://www.protothema.gr/greece/article/726599/ekdilosi-gia-ti-dorea-iston-kai-organon-sto-nosokomeio-papageorgiou/>, (ημ. προσβ. 18/08/2018), «Ημερίδα του ΕΚΠΑ για τη δωρεά οργάνων και μυελού των οστών», 19/10/2017, διαθέσιμο σε <https://www.star.gr/eidiseis/ellada/388968/hmerida-toy-ekpa-gia-th-dwrea>

κρατικής ενίσχυσης του ΕΟΜ, ώστε μεμονωμένες προσπάθειες σαν τις ανωτέρω να τελεσφορήσουν, εντασσόμενες στο πλαίσιο ενός οργανωμένου δικτύου συνεργασίας μεταξύ σχολείων, εθελοντικών οργανώσεων, δήμων και νοσοκομείων, των οποίων το συντονισμό θα έχει ο εν λόγω Οργανισμός. Η συλλογική λειτουργία ενός τέτοιου δικτύου δύναται μακροπρόθεσμα να άρει τη δυσπιστία και την επιφυλακτικότητα των πολιτών, καθώς η εξοικείωση του ατόμου από την παιδική ηλικία με το θεσμό της δωρεάς οργάνων (με τη μορφή διδασκόμενου μαθήματος, σεμιναρίων ή επισκέψεων εξειδικευμένου προσωπικού σε δημοτικά, γυμνάσια και λύκεια της χώρας, προκειμένου να απαντήσει σε σχετικά ερωτήματα) θα το βοηθήσει να απαλλαγεί από οποιαδήποτε προκατάληψη, αμφιβολία ή και παραπληροφόρηση γύρω από το ζήτημα αυτό.

Στο σημείο αυτό, θεωρείται αναγκαίο να γίνει μία σύντομη αναφορά στον ΕΟΜ. Ο Οργανισμός αυτός αποτελεί Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου και λειτουργεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Ν.2737/1999, ΦΕΚ 174Α'), ενώ το ΠΔ 6/2001 καθορίζει τις ειδικότερες δραστηριότητές του, μεταξύ των οποίων, είναι: η οργάνωση και ο συντονισμός της διακίνησης μοσχευμάτων σε τοπικό, κρατικό και διακρατικό επίπεδο⁶⁴⁸, η καταγραφή των δωρητών, δότην και ληπτών οργάνων, ιστών και κυττάρων, η συνεργασία με διεθνείς και Ευρωπαϊκούς Οργανισμούς σε θέματα δωρεάς και μεταμόσχευσης οργάνων, ιστών και κυττάρων, η οργάνωση δραστηριοτήτων που αποσκοπούν στην ενημέρωση του κοινού με στόχο την αύξηση του αριθμού μοσχευμάτων, καθώς και η συγκέντρωση στοιχείων παρακολούθησης του μεταμοσχευτικού έργου των δομών, στη βάση των οποίων εκπονείται και υποβάλλεται στο Υπουργείο Υγείας σχετική ετήσια έκθεση αξιολόγησης⁶⁴⁹. Στην επίσημη ιστοσελίδα του ΕΟΜ, πέρα από την αναφορά των αρμοδιοτήτων του, παρέχονται οδηγίες και για όποιον επιθυμεί την εγγραφή του στο μητρώο δωρητών ή αρνητών ή τη διαγραφή του από τα μητρώα αυτά, ενώ υπάρχουν και πληροφορίες για τα δραστηριοποιούμενα στην Ελλάδα μεταμοσχευτικά κέντρα και εργαστήρια ιστοσυμβατότητας.

Από τη συνοπτική περιγραφή των αρμοδιοτήτων του ΕΟΜ προκύπτει ότι ο εν λόγω φορέας είναι επιφορτισμένος όχι μόνο με το συντονισμό ολόκληρης της μεταμοσχευτικής αλυσίδας, αλλά και με το δυσχερές έργο της ευαισθητοποίησης του κοινού. Πρόκειται για δύο τεράστια σημασίας εγχειρήματα, με προφανή αλληλεπίδραση, τα οποία απαιτούν επαρκή στελέχωση του Οργανισμού με ανθρώπινο δυναμικό, καθώς και αυτάρκεια οικονομικών πόρων. Η ύπαρξη, δε, ενός μεταμοσχευτικού Οργανισμού με λειτουργικά προβλήματα, εξ ορισμού θα επέφερε αναταράξεις στην ομαλή διεκπεραίωση του έργου του επηρεάζοντας στο τέλος

organwn-kai-myeloy-twn-ostwn, (ημ. προσβ. 18/08/2018) και «Η 'Ηλιαχτίδα' στον αγώνα ενημέρωσης για τη δωρεά οργάνων και τις μεταμοσχεύσεις», 09/04/2015, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.neasmirni.net.gr/portal2/index.php?option=com_content&view=article&id=3416:-qq-----a--&catid=8:2010-05-25-12-09-42&Itemid=142 (ημ. προσβ. 18/08/2018) με το Κέντρο Φιλοξενίας Άρρωστου Παιδιού και Οικογένειας Ηλιαχτίδα να ενημερώνει περίπου 40 Λύκεια της χώρας για το θεσμό της δωρεάς οργάνων, κτλ. Το ίδιο Κέντρο Φιλοξενίας δημοσιοποίησε σε μελέτη του το 2015 τα αποτελέσματα του πρώτου μέρους πανελλαδικής εκστρατείας ενημέρωσης στη δωρεά οργάνων και τις μεταμοσχεύσεις, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, <http://www.iliachtida.gr/meletes/Meleti1.pdf>, (ημ. προσβ. 18/08/2018).

⁶⁴⁸ Αναφέρονται ενδεικτικά: «Διπλή Δωρεά Οργάνων από το Βενιζέλειο της Κρήτης Πρωτοφανής κινητοποίηση φορέων και υγειονομικού προσωπικού», 13/01/2016, «Αεροδιακομιδή βρέφους 5 μηνών στην Ιταλία για επείγουσα μεταμόσχευση ήπατος», 05/01/2016, καθώς και «22χρονος δότης οργάνων χαρίζει ζωή σε 5 συνανθρώπους μας», 08/01/2016, διαθέσιμα στην επίσημη ιστοσελίδα του ΕΟΜ <http://www.eom.gr>, (ημ. προσβ. 19/08/2018). Επιπλέον, ο ΕΟΜ έχει συνάψει δύο διακρατικές συμφωνίες, μία με την Αυστρία για τις μεταμοσχεύσεις πνευμόνων και μία με την Ιταλία για τις παιδιατρικές μεταμοσχεύσεις ήπατος και καρδιάς, τις επείγουσες μεταμοσχεύσεις ήπατος και τις ζώσες μεταμοσχεύσεις ήπατος που δεν διενεργούνται στην Ελλάδα, βλ. Ιωακειμίδου Ν., «Στην αλυσίδα της ζωής η Ελλάδα αδύναμος κρίκος», ό.π.

⁶⁴⁹ Πληροφορίες από την επίσημη ιστοσελίδα του ΕΟΜ, <http://www.eom.gr> (ημ. προσβ. 16/12/2018).

ολόκληρη τη μεταμοσχευτική διαδικασία. Είναι, λοιπόν, αυταπόδεικτα τα λειτουργικά εμπόδια του ΕΟΜ, εν μέσω μάλιστα οικονομικής κρίσης, τα οποία και θέτουν επιτακτικά το ζήτημα της άμεσης οικονομικής ενίσχυσής του.

Τα ανωτέρω λειτουργικά προβλήματα έχουν επισημανθεί και σε δημοσίευμα, βάσει του οποίου η οικονομική κρίση είχε επηρεάσει στο παρελθόν, σε μεγάλο βαθμό, τον προϋπολογισμό του Οργανισμού με αποτέλεσμα τη δυσκολία κάλυψης βασικών του δαπανών (τηλέφωνο, ηλεκτρικό ρεύμα, νερό)⁶⁵⁰. Μάλιστα, αναφέρεται ότι ενώ για τη λειτουργία του το έτος 2013 αιτήθηκε κονδύλι 500.000 ευρώ, προκειμένου να καλυφθούν και οι εκδηλώσεις για τη διάδοση της δωρεάς οργάνων και την πρόοδο των μεταμοσχεύσεων, το τελικό εγκριθέν κονδύλι ανήλθε στο ποσό των 100.000 ευρώ. Επιπροσθέτως, αναφορά γίνεται στο χαμηλό αριθμό συντονιστών μεταμοσχεύσεων, οι οποίοι εργάζονται όλο το 24ωρο, προκειμένου να συντονίσουν το σύνολο της μεταμοσχευτικής διαδικασίας. Συγκεκριμένα, το 2013, έτος συγγραφής του σχετικού άρθρου, οι συντονιστές έπρεπε να είναι οκτώ και ήταν μόνο τρεις, ενώ οικονομική αδυναμία υπήρχε και ως προς τη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου, καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα κάλυψης των οδοιπορικών εξόδων μελών του από τη Θεσσαλονίκη, με αποτέλεσμα την ύπαρξη αρκετών προς διευθέτηση εκκρεμοτήτων.

Η άμεση οικονομική ενίσχυση και στελέχωση του Οργανισμού με πρόσθετο προσωπικό θα μπορούσε να συμβάλλει καίρια στην καλύτερη λειτουργία του. Προς επίρρωση των ανωτέρω, το έτος 2016 υπήρξε αύξηση περίπου 20% του αριθμού δοτών οργάνων σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά, η οποία οφείλεται κυρίως στην παροχή οικονομικής ενίσχυσης εκ μέρους του ιδρύματος Ωνάση προς τον ΕΟΜ για τη διοργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων στο προσωπικό των ΜΕΘ. Επιπλέον, το ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος παρείχε αντίστοιχη οικονομική συνδρομή για την ανακαίνιση και αγορά εξοπλισμού σε μονάδες μεταμοσχεύσεων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη⁶⁵¹.

Η αύξηση του αριθμού δοτών οργάνων για το έτος 2016, ως άμεση απόρροια της οικονομικής ενίσχυσης του ΕΟΜ, αναμφισβήτητα εγείρει το ερώτημα σχετικά με το πόσο υψηλότερα ποσοστά δοτών οργάνων θα μπορούσαν να επιτευχθούν σε εθνικό επίπεδο, εάν υπήρχε συνεχής κρατική επιχορήγηση προς τον εν λόγω Οργανισμό. Η τελευταία, σε συνδυασμό με ιδιωτικές οικονομικές πρωτοβουλίες θα μπορούσε κυριολεκτικά να αλλάξει το πεδίο της δωρεάς οργάνων στην Ελλάδα, αναβαθμίζοντας την ποιότητα των μεταμοσχεύσεων, εξοικονομώντας στο ελληνικό κράτος εκατομμύρια ευρώ και οδηγώντας σταδιακά στην παγίωση του θεσμού αυτού στη συνείδηση του Έλληνα πολίτη.

⁶⁵⁰ Φυντανίδου Έ., «Κίνδυνος για τις μεταμοσχεύσεις στην Ελλάδα», Το Βήμα, 14/04/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=507810>, (ημ. προσβ. 15/04/2017). Επίσης, της ίδιας, «Η Ελλάδα χάνει το στοίχημα των μεταμοσχεύσεων», Το Βήμα, 10/05/2015, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=702401>, (ημ. προσβ. 15/04/2017), όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «Ο ΕΟΜ έχει πάρει την κάτω βόλτα», καθώς λίγο έλειψε να χαθούν πολύτιμα μοσχεύματα που προέκυψαν από δότη στη Θεσσαλονίκη επειδή δεν υπήρχε εφημερεύων συντονιστής για να συντονίσει τη σχετική διαδικασία, αλλά και ότι «οι ελλείψεις προσωπικού και δη συντονιστών στον ΕΟΜ έχουν ξεπεράσει κάθε προηγούμενο».

⁶⁵¹ «ΕΟΜ: Αύξηση της δωρεάς οργάνων και σχέδιο επαναφοράς της Κάρτας Δωρητή», 31/10/2016, διαθέσιμο σε <http://www.in.gr/2016/10/31/health/health-news/eom-ayksisi-tis-dwreas-organwn-kai-sxedio-epanaforas-tis-kartas-dwriti/>, (ημ. προσβ. 15/04/2017), με αναφορά ότι: «Ο ΕΟΜ μέσα σε λίγους μήνες ήρθε πιο κοντά σε 40 ΜΕΘ και σε πάνω από 250 γιατρούς και νοσηλευτές, παρέχοντάς τους εξειδικευμένη κατάρτιση αναφορικά με τις διαδικασίες του συντονισμού της Δωρεάς Οργάνων».

5.2. Προσπάθειες για εθνική αυτάρκεια μοσχευμάτων

Η έννοια της εθνικής αυτάρκειας, ως μέσο κάλυψης εγχώριων αναγκών, εντοπίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1970, με προώθηση, εκ μέρους του Π.Ο.Υ., της ιδέας των αποθεμάτων αίματος από εθελοντές δότες σε εθνικό επίπεδο και με θέση κατά του commercial outsourcing από άλλες χώρες, καθώς αποτελούσε ρίσκο για την ασφάλεια των ληπτών⁶⁵². Μια κρατική προσπάθεια εξασφάλισης αίματος ή μοσχευμάτων εντός εθνικών συνόρων υπαγορεύεται από ποικίλα κίνητρα: Αποτελεί το λιγότερο δαπανηρό τρόπο (το κράτος δεν θα χρειαστεί να εισάγει από το εξωτερικό ό,τι του χρειάζεται δαπανώντας υπέρογκα ποσά), ενώ δεν τίθενται ζητήματα ηθικής ως προς την προέλευση του αίματος/μοσχευμάτων ούτε αμφιβολίες για την ιγνηλασιμότητά τους. Με άλλα λόγια, εθνική αυτάρκεια⁶⁵³ έχουμε στην περίπτωση που εξασφαλίζεται επαρκής διαθεσιμότητα ανθρώπινου βιολογικού υλικού (αίμα, όργανα, κύτταρα, ιστοί), αλλά και υπηρεσιών ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, ώστε οι ανάγκες του πληθυσμού για θεραπευτικές διαδικασίες που αφορούν το υλικό αυτό να καλύπτονται με χρήση ιδίων μέσων. Σε ένα μοντέλο εθνικής αυτάρκειας, οι κοινωνικοί θεωρούνται υποψήφιοι δότες και λήπτες, ως εκ τούτου ενθαρρύνεται η δημόσια συμμετοχή σε οποιαδήποτε δραστηριότητα ανεύρεσης μοσχευμάτων, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες εκ των έσω, αποτελεί, δε, συνάρτηση έξι παραγόντων: α) νομοθεσίας, β) οργάνωσης, γ) υποδομών ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, δ) μητρώων και καταγραφής δεδομένων, ε) δημόσιας εκπαίδευσης και υγείας και στ) διαβούλευσης εντός κοινότητας⁶⁵⁴.

Παράδειγμα αναπτυσσόμενης χώρας, η οποία αποτελούσε κράτος εξαγωγής δοτών, είναι το Πακιστάν, το οποίο έχει καταβάλλει αξιόλογες προσπάθειες προς την κατεύθυνση ενός μοντέλου εθνικής αυτάρκειας μοσχευμάτων ύστερα από διαδοχικές παρεμβάσεις στους ανωτέρω έξι τομείς. Ειδικότερα, σε επίπεδο νομοθεσίας (i), το 2010 ψηφίστηκε ο νόμος που κύρωνε την εκδοθείσα το 2007 διάταξη (Transplantation of Human Tissues and Organ Ordinance), απαγορεύοντας την εμπορία οργάνων και τις δωρεές από ημεδαπούς σε άτομα διαφορετικής εθνικότητας χωρίς συγγενικούς δεσμούς και ισχυροποιώντας το ρόλο των εθνικών αρχών ως προς την εποπτεία των μεταμοσχευτικών διαδικασιών. Σε επίπεδο οργάνωσης (ii) και υποδομών ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης (iii), ο ανωτέρω νόμος είχε ως αποτέλεσμα τη θεσμοθέτηση σχετικής Αρχής (Human Organ and Tissue Authority) επιφορτισμένης με την αξιολόγηση των νοσοκομείων που πραγματοποιούν μεταμοσχεύσεις, με ταυτόχρονη επιλογή των κατάλληλων υποδομών για την ενεργοποίηση μεταμοσχευτικών προγραμμάτων, ώστε δότες και λήπτες να προστατεύονται από το ενδεχόμενο ελλιπούς περίθαλψης. Σε επίπεδο καταγραφής δεδομένων (iv), έχει ήδη επισημανθεί η ανάγκη δημιουργίας σχετικών μητρώων, ώστε να είναι δυνατή η αξιολόγηση της υγείας των ασθενών (follow-up), αλλά και των συναφών προς τη θεραπεία τους προγραμμάτων. Σε επίπεδο δημόσιας εκπαίδευσης και υγείας (v), πραγματοποιούνται προσπάθειες, ώστε να υπάρξει ένας συνδυασμός ευαισθητοποίησης των κοινωνιών προς τη

⁶⁵² Βλ. Martin D., «The long road from the kidney bazaar: A commentary on Pakistan's progress towards self-sufficiency in organ transplantation», PORTAL Journal of Multidisciplinary International Studies, 2011;8(2), διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.researchgate.net/publication/262822232_The_Long_Road_from_the_Kidney_Bazaar_A_Commentary_on_Pakistan's_Progress_Towards_Self-sufficiency_in_Organ_Transplantation, (ημ. προσβ. 19/02/2016).

⁶⁵³ Με βάση τον ορισμό του Martin: «*self-sufficiency ...refers to the achievement by a population of an adequate supply of HBM (ενν. human biological material) and healthcare services, such that the needs of the population for therapeutic procedures involving these materials may be met by using their own resources*».

⁶⁵⁴ Στο ίδιο ως άνω κείμενο αναφέρεται: «*(i) legislation, (ii) organization, (iii) healthcare infrastructure, (iv) registries and data collection, (v) public health and education, (vi) community consultation*».

δωρεά οργάνων και ανάπτυξης μεταμοσχευτικών δράσεων. Τέλος, σε επίπεδο διαβούλευσης εντός κοινότητας (vi), παράδειγμα αποτελεί το Ινστιτούτο Ουρολογίας και Μεταμόσχευσης Sindh στο Καραάτσι, το οποίο, υπό κρατική χρηματοδότηση, παρέχει μεταμοσχευτικές υπηρεσίες σε φτωχούς ασθενείς. Μάλιστα, οι δότες νεφρών που συμμετέχουν στα σχετικά προγράμματα επιλέγουν συνειδητά να δωρίσουν τα νεφρά τους σε συγγενείς ή φίλους, μέλη της κοινότητάς τους και όχι σε εύπορους αλλοδαπούς.

Στην περίπτωση του Πακιστάν, είναι εμφανής η μεταστροφή από τις πρακτικές εμπορίας οργάνων (σε προηγούμενη υποενότητα της παρούσας μελέτης αναλύθηκε το Πακιστάν ως περίπτωση κράτους με δράση οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας νεφρών, με ταυτόχρονη μνεία του σχετικού *modus operandi*⁶⁵⁵) σε μια ολοκληρωμένη προσπάθεια κάλυψης μεταμοσχευτικών αναγκών (κυρίως νεφρών) εξ ιδίων μέσων. Πρέπει, δε, να επισημανθεί ότι η ανωτέρω πρωτοβουλία λαμβάνει χώρα σε ένα αναπτυσσόμενο κράτος, το οποίο επιβαρύνεται ήδη από παράγοντες όπως η φτώχεια, η χαμηλή εκπαιδευτική στάθμη και η έλλειψη αξιόπιστων κρατικών υποδομών ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Ωστόσο, προκαλεί θαυμασμό η προσπάθεια κράτους, κοινωνών και ιατρών προς επίτευξη ενός κοινού στόχου, ήτοι εκείνου της καταπολέμησης της εμπορίας οργάνων με την άντληση των αναγκαίων μοσχευμάτων από μια εθνική δεξαμενή δοτών⁶⁵⁶.

Η ανάγκη θεσμοθέτησης ενός συγκροτημένου και όχι αποσπασματικού ή προς χάριν εντυπωσιασμού εθνικού σχεδίου δράσης είναι παρούσα σε όλες τις χώρες που εμφανίζουν έλλειψη μοσχευμάτων, όπως άλλωστε και η Ελλάδα. Με την επίτευξη εθνικής αυτάρκειας ούτε οι ασθενείς θα είναι αναγκασμένοι να καταφεύγουν στο εξωτερικό προς ανεύρεση μοσχεύματος⁶⁵⁷, ούτε θα επωμίζονται τα κρατικά ασφαλιστικά ταμεία το ιδιαίτερα υψηλό κόστος που η μακροχρόνια αιμοκάθαρση συνεπάγεται. Ιδίως όσον αφορά την Ελλάδα, το ζήτημα της έλλειψης μοσχευμάτων είναι πολυπαραγοντικό, καθώς οφείλεται σε ποικίλα αίτια, ήτοι την υποστελέχωση των ΜΕΘ και τη συρρίκνωση των κλινών εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, την απουσία σημαντικού αριθμού συντονιστών μεταμοσχεύσεων στα ελληνικά νοσοκομεία, την αδυναμία εντοπισμού δοτών, την ελλιπή ευαισθητοποίηση-ενημέρωση των Ελλήνων αναφορικά με το θεσμό της δωρεάς οργάνων, κτλ⁶⁵⁸.

⁶⁵⁵ Βλ. υποενότητα 2.3.5.

⁶⁵⁶ Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι η απαγόρευση της εμπορίας οργάνων ή του μεταμοσχευτικού τουρισμού δεν παράγει από μόνη της αποτελέσματα, καθώς στην περίπτωση του Πακιστάν, παρά την προσδοκία ότι η νομοθετική απαγόρευση θα τηρείτο, δημοσίευμα πακιστανικής εφημερίδας υποστηρίζει ότι η χώρα βρίσκεται εκ νέου στη δίνη της εμπορίας νεφρών και του μεταμοσχευτικού τουρισμού, βλ. «Kidney trade: a social issue», Dawn News, 16/07/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.dawn.com/news/644599>, (ημ. προσβ. 19/08/2018), όπου αναφέρεται: «Pakistan is being sucked back into the vortex of kidney trade and transplant tourism».

⁶⁵⁷ Βλ. Αγγελόπουλου Α., «Σπύρος Δρακόπουλος: Η δωρεά οργάνων είναι αλτρουισμός, δεν είναι υποχρέωση!», 19/09/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <http://iatrikesexelixeis.gr/synenteykseis/item/1164-σπύρος-δρακόπουλος-η-δωρεά-οργάνων-είναι-αλτρουισμός,-δεν-είναι-υποχρέωση.html>, (ημ. πρόσβ. 24/02/2016), όπου αναφέρεται ότι: «όταν μια οικογένεια έχει έναν ασθενή με ηπατική ή παγκρεατική ανεπάρκεια θα πρέπει να απευθυνθεί στο εξωτερικό για να βρει άμεσα μόσχευμα. Και με το που θα απευθυνθεί, το κόστος είναι 150.000 ευρώ και όλα αυτά τα χρήματα πάνε στο εξωτερικό. Τώρα γίνονται τεράστιες προσπάθειες για να ανοίξουν και νέα Κέντρα Μεταμοσχεύσεων. Παράδειγμα, Κέντρο Μεταμοσχεύσεων Ήπατος υπάρχει μόνο ένα στη Θεσσαλονίκη».

⁶⁵⁸ Βλ. Φυντανίδου Έ., «Κίνδυνος για τις μεταμοσχεύσεις στην Ελλάδα», όπ.π., όπου αναφέρεται ότι: «Από το Δεκέμβριο του 2012 και έπειτα, με το κλείσιμο κλινών εντατικής θεραπείας και αυξημένης φροντίδας, παρατηρείται σημαντική μείωση τόσο των δηλωμένων εγκεφαλικών θανάτων όσο και των δοτών οργάνων προς μεταμόσχευση», καθώς και ότι «Στο Νοσοκομείο 'Αττικών' έχουν κλείσει δέκα κλίνες εντατικής θεραπείας. Στον 'Ευαγγελισμό' έχουν κλείσει πέντε κλίνες ΜΕΘ και τέσσερις αυξημένης φροντίδας. Γενικά, παραμένουν κλειστά 150 κρεβάτια εντατικής θεραπείας, 85 εκ των οποίων είχαν ανοίξει το 2009-2010 λόγω γρίπης. Δυστυχώς, οι κλίνες αυτές έκλεισαν ξανά αφού δεν ανανεώθηκαν οι συμβάσεις των νοσηλευτών». Επιπροσθέτως, βλ. Ιωακείμиду Ν., «Στην αλυσίδα της ζωής η Ελλάδα αδύναμος κρίκος», όπ.π., όπου: «Αναζητήστε τις αιτίες στην ελλιπή ενημέρωση και καχυποψία των πολιτών, στη διαχρονική αδιαφορία της πολιτείας καθώς το θέμα των μεταμοσχεύσεων παρέμενε πάντα χαμηλά στην

Η δημιουργία, λοιπόν, ενός εθνικού σχεδίου μεταμοσχεύσεων προς επίτευξη εθνικής αυτάρκειας αποτελεί προτεραιότητα του ΕΟΜ, με ταυτόχρονη παρέμβαση σε δύο επίπεδα, αφενός, στη δημιουργία δράσεων για την καλλιέργεια μεταμοσχευτικής παιδείας, αφετέρου, στην αναβάθμιση της λειτουργίας των ΜΕΘ με ταυτόχρονη επιμόρφωση των εργαζόμενων εκεί ιατρών, ώστε να μπορούν να εντοπίζουν εγκαίρως τους πιθανούς δότες, καλλιεργώντας παράλληλα το αναγκαίο κλίμα εμπιστοσύνης με την οικογένεια του εν δυνάμει δότη⁶⁵⁹. Ιδίως στο πεδίο των πτωματικών μεταμοσχεύσεων, στο οποίο και θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα ώστε να μειωθούν οι ανάγκες για μοσχεύματα από ζώντες δότες, η ευαισθητοποίηση αποτελεί *conditio sine qua non* για την αύξηση του αριθμού δοτών, προς επίτευξη της οποίας δύναται να γίνει χρήση της τηλεόρασης, του τύπου, του ραδιοφώνου, του διαδικτύου και οποιουδήποτε άλλου μέσου αναπαραγωγής πληροφοριών. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι, όποιο τελικά μεταμοσχευτικό πρόγραμμα και αν προκριθεί, δεν δύναται να παράγει τα αναμενόμενα αποτελέσματα χωρίς την ύπαρξη κατάλληλης υποδομής που να το υποστηρίζει (για παράδειγμα, περισσότερες κλίνες ΜΕΘ, σύγχρονο σύστημα υγείας, πρόβλεψη για ίδρυση μεταμοσχευτικών κέντρων, δημιουργία ειδικών μονάδων για προετοιμασία ασθενών που πρόκειται να υποβληθούν σε μεταμόσχευση, έναρξη επιμορφωτικών προγραμμάτων για το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό στις ΜΕΘ, κτλ.). Σημαντική συνεισφορά θα ήταν, πέρα από έναν συνεχή συντονισμό των νοσοκομείων σε εθνικό επίπεδο, η ανταλλαγή τεχνογνωσίας και καλών πρακτικών μεταξύ νοσοκομείων της Ελλάδας και του εξωτερικού, ώστε να υπάρχει διαρκής επικαιροποίηση μεταμοσχευτικών τεχνικών σε σχέση με τις διεθνείς ιατρικές και τεχνολογικές εξελίξεις, αλλά και ενημέρωση για προγράμματα πτωματικών μεταμοσχεύσεων, τα οποία θα μπορούσαν να δοκιμαστούν με επιτυχία και επί ελληνικού εδάφους.

Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέπεται το ότι η χώρα μας θα μπορούσε να διδαχθεί από το ισπανικό (όπως αναπτύχθηκε σε αντίστοιχη υποενοότητα της παρούσας μελέτης)⁶⁶⁰ αλλά και από το κροατικό μοντέλο. Ειδικότερα, στα χνάρια του ισπανικού μοντέλου, η Κροατία αποτελεί την πρώτη χώρα σε μεταμοσχεύσεις ήπατος, ενώ διαθέτει τη συντομότερη λίστα αναμονής σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη της Eurotransplant. Με 40 δότες ανά εκατομμύριο κατοίκων (από 12 δότες το 2000, το νούμερο αυτό εκτινάχθηκε σε 147 το χρόνο) στη χώρα αυτή πραγματοποιείται ο μεγαλύτερος αριθμός μεταμοσχεύσεων νεφρού και ήπατος ανά εκατομμύριο κατοίκων, ενώ

ατζέντα, καθώς και στην απουσία ενός οργανωμένου συστήματος με την ενασχόληση επαγγελματιών. Οι δυσλειτουργίες επομένως του συστήματος υγείας αντικατοπτρίζονται, όπως είναι αναμενόμενο, και στον τομέα των μεταμοσχεύσεων. Πώς μπορείς να λειτουργήσεις αποτελεσματικά σε υποστελεχωμένες Μονάδες Εντατικής Θεραπείας με εξοντωμένους γιατρούς και με ανεπάρκεια κλινών; Απαιτούνται πρόσληψη προσωπικού, στελέχωση των ΜΕΘ, ενίσχυση των μεταμοσχευτικών κέντρων». Τέλος, «Η Ελλάδα φτωχή σε μοσχεύματα και ΜΕΘ», 01/11/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.newsbomb.gr/ygeia/news/story/516750/h-ellada-ftoxi-se-mosxeymata-kai-meth>, (ημ. προσβ. 19/08/2018), όπου επισημαίνεται ότι «διαθέτουμε ανενεργές ΜΕΘ και Μονάδες, οι οποίες εμφανίζουν δραματικές ελλείψεις σε προσωπικό- με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται ακόμη περισσότερο η ευγενής έννοια και πραγματικότητα της προσφοράς οργάνων».

⁶⁵⁹ Βλ. Βέργου Ν., «Ζητούμενο ένα εθνικό σχέδιο για τις μεταμοσχεύσεις», Εφημερίδα των Συντακτών, 19/07/2016, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.efsyn.gr/arthro/zitoymeno-ena-ethniko-shedio-gia-tis-metamosheyseis>, (ημ. προσβ. 19/08/2018). Μεταξύ άλλων, επισημαίνεται και η ανάγκη για σταθερή χρηματοδότηση του ΕΟΜ, η οποία από 180.000 ευρώ το 2015 αυξήθηκε σε 470.000 ευρώ το 2016. Επίσης, «Ξανθός: Να αποκτήσει η χώρα αυτάρκεια στον τομέα των μεταμοσχεύσεων», 20/07/2016, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.newsbomb.gr/ygeia/nosokomeia/story/714589/xanthos-na-apoktisei-i-xora-aytarkeia-ston-tomea-ton-metamosxeuseon>, (ημ. προσβ. 19/08/2018). Η εθνική αυτάρκεια αποτελεί βασική αποστολή του ΕΟΜ, καθώς αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα του: «Ο Ε.Ο.Μ. έχει όραμά του να καταστήσει δυνατή τη διαθεσιμότητα οργάνων και ιστών για κάθε Έλληνα ασθενή που έχει, ή, θα έχει ανάγκη στο μέλλον τη μεταμόσχευση», http://www.eom.gr/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=3&Itemid=26&lang=el, (ημ. προσβ. 12/2/2018).

⁶⁶⁰ Βλ. υποενοότητα 3.

παράλληλα είναι η δεύτερη χώρα σε μεταμοσχεύσεις καρδιάς⁶⁶¹. Μεταξύ των ετών 2008-2011 η λίστα αναμονής για μεταμόσχευση νεφρού μειώθηκε κατά 37.2% (από 430 σε 270 ασθενείς), ενώ ο μέσος χρόνος αναμονής από 46 σε 24 μήνες. Βασικοί άξονες του κροατικού μοντέλου, μεταξύ άλλων, είναι, όπως και στο ισπανικό, η συστηματική προσπάθεια για ευαισθητοποίηση, η διεθνής συνεργασία και η τοποθέτηση συντονιστών μεταμοσχεύσεων στα νοσοκομεία. Επιπλέον, και στη χώρα αυτή εφαρμόζεται το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης με σεβασμό στην απόφαση της οικογένειας (όπως άλλωστε στην περίπτωση της Ισπανίας και της Ελλάδας), προκειμένου να αποφευχθεί οποιαδήποτε αρνητική δημοσιότητα που θα μπορούσε να βλάψει το θεσμό της δωρεάς οργάνων, ενώ την τελευταία δεκαετία υπήρξε βελτίωση των επιπέδων αφύπνισης των πολιτών προς τη δωρεά οργάνων μέσω συνεχούς ενημέρωσης, προώθησης της κάρτας δωρητή, καθώς και ενημερωτικών εκστρατειών σε εθνικό επίπεδο υπό την αιγίδα του Υπουργείου Υγείας της Κροατίας και μη κυβερνητικών οργανώσεων (Croatian Donor Network, Croatian Transplant Association, Croatian Society of Nephrology, Dialysis and Transplantation). Σημαντική υπήρξε και η δραστηριοποίηση ιατρών αλλά και ληπτών που παρουσίασαν τις προσωπικές τους ιστορίες στα μέσα μαζικής ενημέρωσης⁶⁶².

Σε αυτό το σημείο έμφαση πρέπει να δοθεί στην κοινή παρουσία των συντονιστών μεταμοσχεύσεων και στις τρεις χώρες (Ελλάδα, Ισπανία, Κροατία) ως βασικού κρίκου της μεταμοσχευτικής αλυσίδας. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο το ότι, όσον αφορά την Ελλάδα, από το 2005, έτος επισφράγισης μιας στενότερης συνεργασίας του ΕΟΜ με τις 45 αποδοτικότερες σε αριθμούς δωρητών ΜΕΘ και τους 55 συντονιστές μεταμοσχεύσεων που τις στελέχωναν, υπήρξε εντυπωσιακή άνοδος του αριθμού δωρητών οργάνων. Συγκεκριμένα, το 2005, η Ελλάδα σημείωσε ένα από τα υψηλότερα ποσοστά εν δυνάμει (154%) και πραγματικών (33%) δοτών. Ο αριθμός των εν δυνάμει δοτών έφτασε τους 227, εκ των οποίων πραγματικοί δότες κατέστησαν, τελικά, οι 89. Ακολούθως, ο αριθμός των πτωματικών μεταμοσχεύσεων οργάνων αυξήθηκε κατά 38% σε σχέση με τον αντίστοιχο αριθμό του 2004. Κατά τη διάρκεια, δε, της περιόδου 2001-2005 όπου έλαβε χώρα η πρωτοβουλία του ΕΟΜ για την εδραίωση του δικτύου συντονιστών, η Ελλάδα επέδειξε κατακόρυφα αυξημένη δραστηριότητα στις μεταμοσχεύσεις νεφρών (126.56%), με την αντίστοιχη δραστηριότητα στις μεταμοσχεύσεις ήπατος να ανέρχεται στο 93.12%⁶⁶³. Τα ανωτέρω νούμερα, τα οποία καταδεικνύουν το βαρύνοντα ρόλο των συντονιστών μεταμοσχεύσεων στην εν γένει μεταμοσχευτική διαδικασία, είναι πολύ σημαντικά για να παραβλέπονται. Ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι ο ρόλος των συντονιστών μεταμοσχεύσεων και όσων εν γένει δραστηριοποιούνται στις ΜΕΘ για τον εντοπισμό εν δυνάμει δοτών οργάνων έχει απασχολήσει την ΕΕ⁶⁶⁴. Κάθε, λοιπόν, προσπάθεια για εθνική αυτάρκεια μοσχευμάτων αναπόφευκτα είναι συνυφασμένη με την επιτυχία του εν λόγω θεσμού, για αυτό και καθίσταται επιτακτική η προαναλυθείσα ανάγκη της άμεσης ενίσχυσής του.

⁶⁶¹ Βλ. Thomas M., «Croatia a world leader in transplantation», 10/10/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.thedubrovniktimes.com/news/croatia/item/3248-croatia-a-world-leader-in-transplantation>, (ημ. προσβ. 19/08/2018). Επίσης, βλ. Pavlic V., «Croatia among global leaders in organ transplantation», 06/10/2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.total-croatia-news.com/politics/22591-croatia-among-leaders-in-organ-transplantation>, (ημ. προσβ. 19/08/2018).

⁶⁶² Βλ. Živčić-Ćosić S., Bušić M., Župan Z., Pelčić G., Anušić Juričić M., Jurčić Z., Ivanovski M., Rački S., «Development of the Croatian model of organ donation and transplantation», *Croat Med J.* 2013; 54(1):67-68.

⁶⁶³ Βλ. Karatzas T., Menoudakou G., Chatzixiros E., Kyrkou B., Maleskou S., Kostakis A., «Improving the organ transplantation program in Greece: Institution of local transplant coordinators' network», *Transplant Proc.* 2007;39(4):793-796.

⁶⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Recommendation No (2005) 11 of the Committee of Ministers to member states on the role and training of professionals responsible for organ donation (transplant "donor co-ordinators"), Resolution CM/Res (2015) 10 on the role and training of critical care professionals in deceased donation, κτλ.

5.3. Καθιέρωση αποτελεσματικών προτύπων ποιότητας και ασφάλειας των προοριζομένων προς μεταμόσχευση ανθρωπίνων οργάνων – Διαφάνεια και ιχνηλασιμότητα

Η πραγμάτωση μιας αποτελεσματικής πολιτικής που θα μπορούσε να μειώσει ή και να εξαλείψει τα φαινόμενα εμπορίας οργάνων ή μεταμοσχευτικού τουρισμού, προϋποθέτει ένα ευρύ φάσμα παρεμβάσεων στον τομέα της δημόσιας υγείας (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, κρατικό ασφαλιστικό σύστημα, κτλ). Η θεσμοθέτηση ενός συστήματος που θα καθιστά δυνατό τον εντοπισμό του μοσχεύματος και την ιχνηλασιμότητα του τελευταίου από το δότη στο λήπτη και αντιστρόφως, μειώνει κατακόρυφα τις πιθανότητες το μόσχευμα αυτό να είναι προϊόν παράνομης αγοραπωλησίας, άρα και «υγειονομική βόμβα» για το λήπτη, δεδομένου ότι, μέσω του προβλεπόμενου ενδεδειγμένου ιατρικού ελέγχου εξακριβώνεται η κατάστασή του (για παράδειγμα η παρουσία μολυσματικών ασθενειών). Παράδειγμα, σε ενωσιακό επίπεδο, αποτελεί το ευρωπαϊκό μητρώο οργάνων Eurocet (European Registry for Organs, Tissues and Cells, www.eurocet.org), μία πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ήδη από το Σεπτέμβριο του 2005 που περιλαμβάνει ένα consortium χωρών (Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Βέλγιο, Γερμανία, Ολλανδία, Σλοβενία, Ουγγαρία, Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία, Εσθονία). Στόχος του εγχειρήματος είναι να αποτελέσει ένα διακρατικό μητρώο καταγραφής δωρεάς οργάνων, κυττάρων και ιστών καθώς και μεταμοσχευτικής δραστηριότητας, όχι μόνο των ανωτέρω κρατών αλλά και όσων κρατών θα προσχωρούσαν αργότερα. Συντονιστής του μητρώου είναι το Εθνικό Κέντρο Μεταμοσχεύσεων της Ιταλίας, ενώ σταδιακά προστέθηκαν οργανώσεις δοτών και ασθενών από άλλα κράτη (Danish Kidney transplantation, Norwegian Organ Donation Foundation, Asociaci6n Espa~ola contra el C6ncer, Welsh Kidney Patients' Association UK, κτλ).

Από το ανωτέρω παράδειγμα προκύπτει ότι η παγίωση της μεταμόσχευσης ως τρόπου αντιμετώπισης χρόνιων νοσημάτων (διαβήτη, καρδιακά νοσήματα, νεφρική ανεπάρκεια, κτλ) πρέπει να υποστηρίζεται τεχνικά από ένα σύστημα καταγραφής και ιχνηλασιμότητας, ώστε να εξασφαλίζεται όχι μόνο η ποιότητα και η ασφάλεια των μοσχευμάτων μέσω της διασύνδεσής τους με τους δότες, από τους οποίους προήλθαν, αλλά και η αποτελεσματική αντιμετώπιση κρουσμάτων εμπορίας οργάνων και μεταμοσχευτικού τουρισμού. Έχει ήδη, δε, επισημανθεί ο υψηλός κίνδυνος μόλυνσης του μοσχεύματος ως απόρροια των παράνομων μεταμοσχεύσεων, με συχνό επακόλουθο την απόρριψη του μοσχεύματος και, σε σοβαρότατες περιπτώσεις, το θάνατο του λήπτη. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, έχουν εκδοθεί τέσσερις βασικές κοινοτικές Οδηγίες με στόχο τη δημιουργία ενός επαρκούς νομικού πλαισίου για τη δωρεά, έλεγχο και ασφάλεια των οργάνων, κυττάρων και ιστών: η Οδηγία 2006/17/EK για τη δωρεά, προμήθεια και έλεγχο ανθρωπίνων ιστών και κυττάρων, η Οδηγία 2006/86/EK σχετικά με τις απαιτήσεις ιχνηλασιμότητας, κωδικοποίηση, επεξεργασία, κτλ των ανθρωπίνων ιστών και κυττάρων, η Οδηγία 2004/23/EK για τη θέσπιση προτύπων ποιότητας και ασφάλειας για τη δωρεά, προμήθεια, έλεγχο, επεξεργασία, αποθήκευση, κτλ των ανθρωπίνων ιστών και κυττάρων και, τέλος, η Οδηγία 2010/45/EE (μεταγενέστερη, μέσω corrigendum, Οδηγία 2010/53/EE) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Ιουλίου 2010 για τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των προοριζομένων προς μεταμόσχευση ανθρωπίνων οργάνων, η οποία και αναλύεται στην παρούσα μελέτη (Directive 2010/45/EU on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation).

Στόχος της Οδηγίας 2010/45/EE είναι η προστασία της δημόσιας υγείας μέσω της ελαχιστοποίησης του κινδύνου μετάδοσης νόσων από μη καταγεγραμμένα ή μη επαρκώς ιατρικά

ελεγμένα μοσχεύματα, καθώς και η θέσπιση κοινών, για όλα τα κράτη μέλη, προτύπων ποιότητας και ασφάλειας ως προς την αφαίρεση, μεταφορά και χρήση των προοριζομένων για μεταμόσχευση οργάνων. Ειδικότερα, στο στοιχ. υπ' αρ. 9 του προοιμίου τονίζεται, ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη μεγιστοποίηση των οφελών της διαδικασίας των μεταμοσχεύσεων και την ελαχιστοποίηση των σχετικών κινδύνων, η ανάγκη εφαρμογής συγκεκριμένου πλαισίου ποιότητας και ασφάλειας καθ' όλη τη διάρκεια της σχετικής διαδικασίας, από τη δωρεά έως την πραγματοποίηση της μεταμόσχευσης, καλύπτοντας όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, ήτοι το προσωπικό και τον οργανισμό υγειονομικής περίθαλψης, τις εγκαταστάσεις, τον εξοπλισμό, τα υλικά, την τεκμηρίωση και την τήρηση αρχείου. Μάλιστα, στο στοιχ. υπ' αρ. 7 γίνεται ρητή αναφορά στην εμπορία οργάνων, καθώς, παρά το γεγονός ότι πρωταρχικό μέλημα της Οδηγίας αποτελεί η ασφάλεια και η ποιότητα οργάνων, έμμεσα υπάρχει θετικός αντίκτυπος και στην καταπολέμηση της εμπορίας μέσω «της θέσπισης αρμόδιων αρχών, τη χορήγηση άδειας λειτουργίας σε κέντρα μεταμόσχευσης, την καθιέρωση των όρων αφαίρεσης και την εφαρμογή συστημάτων ιχνηλασιμότητας». Ως ιχνηλασιμότητα ορίζεται στο άρθρο 3, στοιχ. ιθ, η ικανότητα εντοπισμού και ταυτοποίησης του οργάνου σε κάθε στάδιο της αλυσίδας από τη δωρεά έως τη μεταμόσχευση ή την αποβολή του οργάνου, περιλαμβανομένης της ικανότητας να: ταυτοποιείται ο δότης και ο οργανισμός αφαίρεσης, να ταυτοποιείται (-ούνται) ο (οι) λήπτης (-ες) στο (-α) κέντρο (-α) μεταμόσχευσης και να εντοπίζονται και να ταυτοποιούνται όλα τα σχετικά δεδομένα μη προσωπικού χαρακτήρα όσον αφορά τα προϊόντα και τα υλικά που έρχονται σε επαφή με το εν λόγω όργανο⁶⁶⁵.

Κεφαλαιώδους σημασίας αποτελεί η προμεταμοσχευτική αξιολόγηση των δυνητικών δοτών (στοιχ. υπ' αρ. 12), κατά τη διάρκεια της οποίας πραγματοποιούνται ενδεδειγμένες ιατρικές εξετάσεις στο προς μεταμόσχευση όργανο, σε συνδυασμό με τη λήψη ιατρικού ιστορικού. Με αυτόν τον τρόπο καταγράφονται λεπτομερώς οι κίνδυνοι και τα χαρακτηριστικά του οργάνου, προκειμένου να δοθεί στον καταλληλότερο λήπτη. Έμφαση δίνεται στη φιλαλληλία, ως έκφραση της αρχής της εθελοντικής και μη αμειβόμενης δωρεάς, καθώς, όπως επισημαίνεται στο στοιχ. υπ' αρ. 19, εάν η προσφορά οργάνου υποκρύπτει οικονομικό κέρδος, το κλινικό ιστορικό που θα καταρτισθεί μπορεί να μην είναι ακριβές ή και αληθές. Με άλλα λόγια, λόγω ακριβώς του οικονομικού οφέλους, ως κινήτρου, ο δότης ίσως και να προσπαθήσει να αποκρύψει ενδεχόμενες μεταδοτικές ασθένειες, οι οποίες αναπόφευκτα θα έπλητταν το λήπτη του οργάνου. Η Οδηγία, βέβαια, δεν περιορίζεται μόνο στον προμεταμοσχευτικό έλεγχο, αλλά ο έλεγχος διευρύνεται, ώστε να συμπεριλάβει και την ανάρρωση του ασθενούς. Ειδικότερα, στο στοιχ. υπ' αρ. 24 επισημαίνεται η σημασία της αξιολόγησης του μοσχεύματος και κατά τη διάρκεια της μετεγχειρητικής παρακολούθησης, καθώς η καταγραφή μετεγχειρητικών επιπλοκών (του δότη/λήπτη) ή δεδομένων σχετικά με την ενσωμάτωση του μοσχεύματος στον οργανισμό του λήπτη παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την ασφάλεια και λειτουργία του. Η προβλεπόμενη δε, ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των κρατών μελών δύναται να βελτιώσει το θεσμό της δωρεάς και μεταμόσχευσης οργάνων σε ενωσιακό επίπεδο. Επισημαίνεται ότι η Οδηγία κάνει λόγο για «ασθενή» (στο ξένο κείμενο ο σχετικός όρος είναι «patient»), χωρίς να

⁶⁶⁵ Το αγγλικό κείμενο της Οδηγίας είναι διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0053&from=EL>, (ημ. προσβ. 12/04/2016) αναφέρει: «*„traceability“ means the ability to locate and identify the organ at each stage in the chain from donation to transplantation or disposal, including the ability to: -identify the donor and the procurement organization, - identify the recipient (s) at the transplantation centre (s), and -locate and identify all relevant non-personal information relating to products and materials coming into contact with that organ*». Η ελληνική απόδοση είναι διαθέσιμη σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0053&from=EL>, (ημ. προσβ. 12/04/2016).

διαχωρίζει, εάν πρόκειται για δότη ή λήπτη οργάνου, με το μετεγχειρητικό έλεγχο να καλύπτει και τους δύο χωρίς διάκριση.

Ως προς τις υποχρεώσεις των κρατών μελών, στο άρθρο 10 ορίζεται ότι «τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν, ότι όλα τα όργανα που αφαιρούνται, διατίθενται και μεταμοσχεύονται στο έδαφος τους μπορούν να ιχνηλατηθούν από το δότη έως το λήπτη και αντιστρόφως, ώστε να διαφυλάσσεται η υγεία των δοτών και των ληπτών», καθώς και ότι «μεριμνούν για την εφαρμογή του συστήματος ταυτοποίησης των δοτών και των ληπτών, το οποίο θα μπορεί να ταυτοποιεί κάθε δωρεά και κάθε όργανο και λήπτη που συνδέεται με αυτή». Επιπλέον, στο άρθρο 13 παρ. 1 ορίζεται ότι «τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν ότι οι δωρεές ανθρώπινων οργάνων από νεκρούς ή ζώντες δότες γίνονται εθελοντικά και χωρίς αμοιβή», καθώς και ότι «τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν ότι η προμήθεια οργάνων πραγματοποιείται σε μη κερδοσκοπική βάση». Η χρήση εκφράσεων όπως «εξασφαλίζουν» και «μεριμνούν» σημαίνει ότι κάθε κράτος μέλος, στο πλαίσιο της εθνικής του κυριαρχίας, λαμβάνει τα μέτρα που θεωρεί ως ενδεδειγμένα για την τελεσφόρηση των σκοπών της Οδηγίας. Μέσω, λοιπόν, της εξασφάλισης της ιχνηλασιμότητας των μοσχευμάτων, ως προϊόντων δωρεάς στηριγμένης σε αλτρουιστικά κίνητρα, θα καθίσταται δυνατή η σύνδεσή τους τόσο με το δότη όσο και με το λήπτη, αναχαιτίζοντας τις όποιες προσπάθειες εμπορίας. Η ίδια η Οδηγία, εξάλλου, επιφορτίζει το ιατρικό προσωπικό με την υποχρέωση λήψης ιατρικού ιστορικού, την αξιολόγηση της κατάστασης των μοσχευμάτων, τη συμβατότητα αυτών προς τους υποψήφιους λήπτες, καθώς και τη διενέργεια ιατρικού ελέγχου σε προμεταμοσχευτικό και μετεγχειρητικό στάδιο. Ως εκ τούτου, κρίνεται απαραίτητος ο συντονισμός και η στενή συνεργασία των αρμόδιων διοικητικών φορέων με τα νοσοκομεία, τα αδειοδοτούμενα κέντρα μεταμόσχευσης και το ιατρικό τους προσωπικό, ώστε να υφίσταται η εγγύηση της ενδεδειγμένης αξιολόγησης των μοσχευμάτων.

Συμπερασματικά, η θέσπιση ενός ενιαίου πλαισίου συνεργασίας των κρατών μελών μέσω της εφαρμογής κοινών προτύπων ασφάλειας και ποιότητας και με στόχο την εξασφάλιση τριμερούς σύνδεσης δότη, λήπτη και οργάνου, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια αποτελεσματική αντιμετώπιση των κρουσμάτων εμπορίας και μεταμοσχευτικού τουρισμού. Με αφορμή, δε, το γεγονός ότι, όπως έχει ήδη επισημανθεί, τα θύματα εμπορίας οργάνων προέρχονται στην πλειονότητα τους από αναπτυσσόμενες χώρες, στην Οδηγία προβλέπεται στο άρθρο 20 η δυνατότητα ανταλλαγής οργάνων με τρίτες χώρες υπό την αίρεση της αυστηρής τήρησης προτύπων ποιότητας, ασφάλειας και ιχνηλασιμότητας. Ειδικότερα, στο ανωτέρω άρθρο ορίζεται στην παρ. 3 ότι η ανταλλαγή οργάνων επιτρέπεται «...μόνο αν τα όργανα: α) μπορούν να ιχνηλατηθούν από το δότη έως το λήπτη και αντιστρόφως και β) πληρούν απαιτήσεις ποιότητας και ασφαλείας ισοδύναμες με εκείνες που θεσπίζονται στην παρούσα οδηγία»⁶⁶⁶.

Η αυστηροποίηση του πλαισίου ανταλλαγής οργάνων με μη κράτη μέλη αποτελεί, προφανώς, έκφραση μιας ενιαίας κοινοτικής αντεγκληματικής πολιτικής, με στόχο να τεθούν δικλίδες ασφαλείας σε τρίτες χώρες, οι οποίες συχνά στερούνται ενός επαρκούς νομοθετικού πλαισίου αντιμετώπισης της εμπορίας οργάνων, αλλά και ελέγχου της ποιότητας και ασφαλείας μοσχευμάτων. Στο πεδίο αυτό, άλλωστε, εντάσσονται και οι γενικότερες πρωτοβουλίες της ΕΕ, που αποσκοπούν στην εδραίωση βασικών αρχών για όσες μεταμοσχεύσεις πραγματοποιούνται εκτός εθνικού συστήματος [αναφέρονται, ενδεικτικά, Council of Europe Resolution (2017) 1 on principles for the selection, evaluation, donation and follow-up of the non-resident living organ

⁶⁶⁶ Στην Οδηγία, στο αγγλικό κείμενο, το αυστηρό πλαίσιο ανταλλαγής οργάνων με τρίτες χώρες περιχαρασσεται ως εξής: «*Organ exchange, ...shall be allowed only where the organs: a) can be traced from the donor to the recipient and vice versa; b) meet quality and safety requirements equivalent to those laid down in this Directive*».

donors, Resolution CM/Res (2017) 2 on establishing procedures for the management of patients having received an organ transplant abroad upon return to their home country to receive follow-up care, Resolution CM/Res (2013) 55 procedures on collection dissemination of data on transplantation activities outside a domestic transplantation system, κτλ].

Όσον αφορά την Ελλάδα, ήδη από το 2011, όπως προκύπτει από το Δελτίο Τύπου με τις θέσεις των μεταμοσχευτικών Συλλόγων «Συνεχίζω» και «ΗΠΑΡχω» κατά τη διαβούλευση του σχεδίου νόμου για τις μεταμοσχεύσεις (του μετέπειτα, δηλαδή, Ν.3984/2011), έχει επισημανθεί η έλλειψη ενός συστηματικού μητρώου παρακολούθησης ασθενών που έχουν πραγματοποιήσει μεταμόσχευση αναφορικά με την επιβίωση στον πρώτο, πέμπτο, δέκατο, κτλ χρόνο μετά τη μεταμόσχευση, το οποίο θα τηρείται στον ΕΟΜ. Κατά συνέπεια, η μη συστηματοποιημένη καταγραφή ασθενών δεν επιτρέπει τον έλεγχο των μεταμοσχεύσεων ούτε τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, μέσω παρακολουθηματικών εξετάσεων, ως προς τα ποσοστά επιβίωσης των ασθενών. Εξαίρεση αποτελεί το πρόγραμμα του Ωνάσειου νοσοκομείου σχετικά με τις μεταμοσχεύσεις καρδιάς, με συστηματική δημοσίευση των αποτελεσμάτων. Επιπλέον, επισημάνθηκε η απουσία τμήματος μεταμοσχεύσεων στο Υπουργείο Υγείας με αποτέλεσμα, ουσιαστικά, να μην υφίσταται κρατικός έλεγχος και εποπτεία των εξελίξεων στο συγκεκριμένο πεδίο. Για αυτόν το λόγο, οι προαναφερθέντες Σύλλογοι τόνιζαν την ανάγκη σύνταξης ετήσιας αναφοράς σχετικά με την πορεία των ασθενών που έχουν πραγματοποιήσει μεταμόσχευση, με ταυτόχρονη θεσμοθέτηση σχετικού Μητρώου Μεταμοσχευμένων και αυστηρό έλεγχο από το Υπουργείο Υγείας⁶⁶⁷.

Αλλά και από τον ΕΟΜ, κατά την παρουσίαση του σχεδίου δράσης του για τα έτη 2012-2015, είχε γίνει αναφορά στη δημιουργία ειδικών μητρώων σε μόνιμη σύνδεση με τις κλινικές μεταμοσχεύσεων, στη βελτίωση της ασφάλειας της δωρεάς οργάνων και μεταμοσχεύσεων μέσω της σύστασης Επιτροπών Πρόληψης Λοιμώξεων και Επαγρύπνησης για τα συμπαγή όργανα, ιστούς και κύτταρα [σε συνεργασία με το Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων (ΚΕΕΛΠΝΟ)], καθώς και στη βελτίωση του συστήματος ιχνηλασιμότητας των μοσχευμάτων⁶⁶⁸. Επιπροσθέτως, στην επίσημη ιστοσελίδα του (www.eom.gr) γίνεται μνεία της ύπαρξης σχετικού Εθνικού Μητρώου Δωρητών Οργάνων και Εθνικού Μητρώου Υποψήφιων Ληπτών. Με το ίδιο σκεπτικό, το Υπουργείο Υγείας, ήδη από το 2014, είχε θέσει υπό διαμόρφωση ένα νέο ενιαίο σύστημα εγγραφής υποψηφίων προς μεταμόσχευση νεφρού ασθενών, τηρούμενο στον ΕΟΜ. Οι υποψήφιοι λήπτες θα υπόκεινται σε σχετικό ιατρικό έλεγχο, ενώ σε περίπτωση τριών αρνήσεών τους θα διαγράφονται από το εν λόγω μητρώο⁶⁶⁹.

Τέλος, ο Ν.4272/2014 (ΦΕΚ Α' 145/11-07-2014) μετέφερε στην ελληνική έννομη τάξη την Εκτελεστική Οδηγία 2012/25/ΕΕ της Επιτροπής της 9ης Οκτωβρίου 2012 για τη θέσπιση διαδικασιών ενημέρωσης σχετικά με την ανταλλαγή, μεταξύ των κρατών μελών, των

⁶⁶⁷ Βλ. Τσουλέα Ρ., «Οι μεταμοσχεύσεις στην Ελλάδα και το υπό συζήτηση Σχέδιο Νόμου», ΤΑ ΝΕΑ, 02/06/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.tanea.gr/2011/06/02/health/oi-metamosxeuseis-stin-ellada-kai-to-y-po-syzitisi-sxedio-nomou/>, (ημ. προσβ. 19/02/2016).

⁶⁶⁸ Σχέδιο Δράσης ΕΟΜ 2012-2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.iatronet.gr/photos/enimerosi/16327-sxedio-drasis-eom-chatzis.pdf, (ημ. προσβ. 19/02/2016).

⁶⁶⁹ «Το νέο μητρώο για τους υποψήφιους λήπτες μοσχευμάτων νεφρού», 27/06/2014, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε www.iatronet.gr/eidiseis-nea/perithalpsi-asfalisi/news/27307/to-neo-mitroo-gia-toys-yropsifioys-liptes-mosxematwn-nefrou.html (ημ. προσβ. 19/02/2016), καθώς και «Νέο μητρώο για τους υποψήφιους λήπτες μοσχευμάτων νεφρού», 27/06/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.imedical.gr/el/view/neo-mhtroo-gia-tous-ypopsifious-liptes-mosheumatwn-nefrou, (ημ. προσβ. 19/02/2016) και «Μεταμοσχεύσεις: Ένα νέο μητρώο για υποψήφιους λήπτες μοσχευμάτων νεφρού», 27/06/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, www.onmed.gr/ygeia/item/315388-metamosxeuseis-ena-neo-mitroo-gia-yropsifious-liptes-mosxematwn-nefrou, (ημ. προσβ. 19/02/2016).

ανθρωπίνων οργάνων που προορίζονται προς μεταμόσχευση. Ειδικότερα, το άρθρο 2 αποσκοπεί στη ρύθμιση διαδικασιών που σχετίζονται με α) τη διαβίβαση πληροφοριών σχετικά με το χαρακτηρισμό οργάνων και δοτών, β) τη διαβίβαση των απαραίτητων πληροφοριών, ώστε να εξασφαλίζεται η ιχνηλασιμότητα των οργάνων και γ) την εξασφάλιση της υποβολής στοιχείων για σοβαρά ανεπιθύμητα συμβάντα και αντιδράσεις. Η υποχρέωση ιχνηλασιμότητας καθίσταται ακόμα πιο έκδηλη στο άρθρο 6 σύμφωνα με το οποίο: «1. Σε περίπτωση αποστολής οργάνου με σκοπό τη μεταμόσχευση προς άλλο κράτος-μέλος, ο ΕΟΜ οφείλει να ενημερώσει την αρμόδια αρχή ή τον εξουσιοδοτημένο οργανισμό του κράτους-μέλους προορισμού σχετικά με: α) τον προσδιορισμό του οργάνου, β) τον εθνικό αριθμό ταυτοποίησης του δότη, γ) την ημερομηνία αφαίρεσης και δ) την ονομασία και τα στοιχεία επικοινωνίας του κέντρου αφαίρεσης. 2. Σε περίπτωση λήψης οργάνου με σκοπό τη μεταμόσχευση από άλλο κράτος-μέλος, ο ΕΟΜ οφείλει να ενημερώσει την αρμόδια αρχή ή τον εξουσιοδοτημένο οργανισμό του κράτους-μέλους προέλευσης σχετικά με: α) τον εθνικό αριθμό ταυτοποίησης του λήπτη ή, αν το όργανο δεν μεταμοσχεύθηκε, σχετικά με την τελική του χρήση, β) την ημερομηνία μεταμόσχευσης, κατά περίπτωση και γ) την ονομασία και τα στοιχεία επικοινωνίας της μονάδας μεταμόσχευσης».

5.4. Οικονομική ενίσχυση των αναπτυσσόμενων χωρών – Αποτελεσματικότερη διασυνοριακή συνεργασία και χάραξη αντίστοιχης αντεγκληματικής πολιτικής

Η ανάλυση της παρατεθείσας, σε αντίστοιχη υποενότητα της παρούσας μελέτης, περιπτώσιολογίας (υπόθεση Netcare, Rosenbaum, Medicus)⁶⁷⁰ οδηγεί στην ανάγκη άμεσης οικονομικής υποστήριξης των αναπτυσσόμενων χωρών, από τις οποίες συνήθως προέρχονται τα θύματα εμπορίας, δεδομένου ότι η βελτίωση του χαμηλού επιπέδου διαβίωσης είναι εκείνη που, κατά κύριο λόγο, υπαγορεύει την απόφαση ενός ατόμου να πουλήσει κάποιο όργανό του. Πράγματι, τα θύματα εμπορίας προέρχονται κατά μεγάλο ποσοστό από εμπόλεμες χώρες, σε ανθρωπιστική ή οικονομική κρίση, με μεγάλα ποσοστά ανεργίας και αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού, παράγοντες με άμεσο αντίκτυπο και στον τομέα της εκπαίδευσης. Ο τελευταίος στερείται ανάπτυξης λόγω έλλειψης κρατικών κονδυλίων, δεδομένου ότι οι πολεμικές δαπάνες απορροφούν το μεγάλο μερίδιο του κρατικού προϋπολογισμού. Δεν είναι, άλλωστε τυχαίο, το γεγονός ότι ένα από τα μέσα εκμετάλλευσης των θυμάτων εμπορίας είναι και η παραπλάνησή τους, καθώς στερούνται των απαραίτητων γνώσεων, ώστε να μπορέσουν να αξιολογήσουν τις συνέπειες (ιδίως τις μακροχρόνιες) μιας παράνομης μεταμόσχευσης για τη σωματική και ψυχική τους υγεία.

Κατά συνέπεια, και στο πλαίσιο μιας αποτελεσματικής διασυνοριακής συνεργασίας, εύρωστα οικονομικά κράτη θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν από κοινού τις ασθενείς οικονομίες των αναπτυσσόμενων χωρών μέσω πακέτων οικονομικής ενίσχυσης. Αλλά και ο ΟΗΕ, ως οργανισμός με διεθνή χαρακτήρα και δράση, θα μπορούσε να αποδεσμεύσει κονδύλια με στόχο την επανεκκίνηση της οικονομίας των ασθενέστερων χωρών, την ενίσχυση της εκπαίδευσης, την απόκτηση μεταμοσχευτικής παιδείας, τη μεταλαμπάδευση ιατρικής τεχνογνωσίας στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων, καθώς και την ενημέρωση των πολιτών ως προς το τι συνιστά εμπορία οργάνων και ποιες είναι οι συνέπειές της, με στόχο την πολυεπίπεδη αντιμετώπιση του εγκληματικού αυτού φαινομένου. Στην ίδια λογική, ο ανωτέρω οργανισμός θα μπορούσε να αποστείλει ειδικά κλιμάκια για εντοπισμό και καταγραφή των θυμάτων εμπορίας σε συνεργασία με μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στις χώρες αυτές,

⁶⁷⁰ Βλ. υποενότητα 2.3.4.

δεδομένου ότι η, κατά το δυνατόν, λεπτομερέστερη καταγραφή αποτελεί βασικό βήμα για την καταπολέμηση του υψηλού σκοτεινού αριθμού που χαρακτηρίζει τις πράξεις εμπορίας.

Βέβαια, δεν θα μπορούσαμε να μιλάμε για διασυνοριακή συνεργασία χωρίς τη συνδρομή αστυνομικών φορέων, όπως η Europol και η Interpol, στις αρμοδιότητες των οποίων, όπως έχει επισημανθεί σε αντίστοιχη υποενότητα⁶⁷¹, περιλαμβάνεται η πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρώπων, άρα και της εμπορίας οργάνων ως ειδικότερης έκφασής της. Οι ανωτέρω δύο φορείς θα μπορούσαν να συστήσουν μικρές, ευέλικτες ομάδες ερευνών, στις οποίες θα συμμετέχουν ιατροί, ως πραγματογνώμονες λόγω των ειδικών γνώσεών τους, με ταυτόχρονη συμμετοχή της Eurojust σε περίπτωση άσκησης ποινικής δίωξης. Ο σχηματισμός κοινών ερευνητικών ομάδων για την καταπολέμηση του διασυνοριακού εγκλήματος με τη συμμετοχή κλιμακίων της Europol και της Eurojust (Joint Investigation Team, JIT) δεν αποτελεί καινούργιο δεδομένο, καθώς στο παρελθόν έχει εξετασθεί η συγκεκριμένη δυνατότητα με συνεκτίμηση της παραμέτρου των πολλαπλών νομοθεσιών των κρατών μελών της ΕΕ⁶⁷².

Επιπροσθέτως, αποτελεσματική θα ήταν η σύναψη διμερών και διεθνών συμφωνιών των αναπτυσσόμενων κρατών με άλλα κράτη, ώστε να καθίσταται δυνατή η έκδοση των δραστών που διαπράττουν το αδίκημα της εμπορίας οργάνων εκτός εθνικών τους συνόρων, καθώς και η αυστηροποίηση της σχετικής νομοθεσίας με πολυετείς ποινές φυλάκισης και δήμευσης περιουσιακών στοιχείων στο πλαίσιο μιας πολιτικής μηδενικής ανοχής. Μια εναρμονισμένη διασυνοριακή συνεργασία θα απέκλειε κάθε περιττή χρονοτριβή στην ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των κρατών, αλλά και τη γραφειοκρατία κατά την έκδοση του σχετικού εντάλματος σύλληψης, δεδομένου ότι ανάλογες καθυστερήσεις θα μπορούσαν να έχουν αρνητικό αντίκτυπο όχι μόνο στην απονομή δικαιοσύνης (παραγραφή αδικημάτων), αλλά και στις αστυνομικές επιχειρήσεις για τη σύλληψη εγκληματιών (ο ύποπτος θα μπορούσε να εκμεταλλευθεί τη χρονική καθυστέρηση των αρχών για να μετακινηθεί εντός ή και εκτός εθνικών συνόρων, με αποτέλεσμα την ανάγκη εκ νέου εντοπισμού του).

Ήδη, πάντως, η Europol, σε συνεργασία με ευρωπαϊκούς φορείς, τρίτες χώρες και αρμόδιες αρχές των κρατών μελών, πραγματοποίησε σημαντική σειρά επιχειρήσεων για τα έτη 2014-2017 (2014-2017 EU Policy Cycle) και, ειδικότερα, την επιχείρηση Archimedes το 2014, την επιχείρηση Blue Amber το 2015, την επιχείρηση Ciconia Alba το 2016 και την επιχείρηση Dragon το 2017 με στοχο την αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος (εμπορία ανθρώπων, κυβερνοέγκλημα, συνθετικά ναρκωτικά, διακίνηση όπλων, κτλ)⁶⁷³. Την 27η Μαρτίου 2017 αποφασίστηκε η παράταση των εν λόγω επιχειρήσεων και για την περίοδο 2018-2021 (2018-2021 EU Policy Cycle)⁶⁷⁴. Η εμπορία ανθρώπων (και κατ' επέκταση η εμπορία οργάνων)

⁶⁷¹ Βλ. υποενότητα 2.2.3.

⁶⁷² Βλ. Horvatits L.- De Buck B., «The Europol and Eurojust Project on Joint Investigation Teams», ERA Forum 2007;8:239-243, διαθέσιμο σε <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs12027-007-0016-5.pdf>, (ημ. προσβ. 12/04/2017), με αναφορά ότι την περίοδο πραγματοποίησης του project της Europol/Eurojust για την έκδοση ενός οδηγού σχετικά με τη σύσταση JIT, υπήρχαν ήδη 29 διαφορετικά νομικά συστήματα εντός ΕΕ, λαμβάνοντας υπόψη τα τρία διαφορετικά νομικά συστήματα του Ηνωμένου Βασιλείου.

⁶⁷³ Europol Press Release, «Worldwide operation Dragon sees 52 countries teaming up to thwart organised crime», 20/06/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/worldwide-operation-dragon-sees-52-countries-teaming-to-thwart-organised-crime>, (ημ. προσβ. 20/08/2018), καθώς και Europol Press Release, «Operation Dragon delivers major blow to organised crime», 01/12/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/operation-dragon-delivers-major-blow-to-organised-crime>, (ημ. προσβ. 20/08/2018).

⁶⁷⁴ Europol, «EU Policy Cycle-EMPACT. Robust action to target the most pressing criminal threats», διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/eu-policy-cycle-empact>, (ημ. προσβ. 20/08/2018), καθώς και Europol Press Release, «EMPACT Joint Action days generate big results in 2018»,

αναφέρεται ρητά ως μία εκ των προτεραιοτήτων EMPACT (European multidisciplinary platform against criminal threats) για τα έτη 2018-2021⁶⁷⁵, ενώ υφίσταται ως χωριστό, προς έρευνα, εγχείρημα εντός της Europol [AP (Analysis Project) Phoenix], με την επεξεργασία δεδομένων να αφορά την εμπορία οργάνων, τη σεξουαλική και εργασιακή εκμετάλλευση, την παιδεία, την εμπορία βρεφών και τους καταναγκαστικούς γάμους⁶⁷⁶. Ήδη, στο πλαίσιο της στρατηγικής της ΕΕ για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων (έτη 2012-2016) συμπεριελήφθησαν πέντε προτάσεις: α) ο εντοπισμός και η παροχή προστασίας και συνδρομής στα θύματα εμπορίας, β) η ενίσχυση των προληπτικών δράσεων, γ) η ενταγμένη επιδίωξη της σύλληψης των δραστών εμπορίας, δ) η συνεργασία και ο συντονισμός μεταξύ νευραλγικών φορέων και ε) η συνεχής ενημέρωση αναφορικά με τις υφιστάμενες μορφές εμπορίας ανθρώπων⁶⁷⁷. Τέλος, έχουν συναφθεί μεμονωμένες συνεργασίες, σε στρατηγικό και επιχειρησιακό επίπεδο, μεταξύ της Europol και κρατών μη μελών της ΕΕ, οι οποίες αφορούν την ανταλλαγή προσωπικών δεδομένων, παρέχοντας ταυτόχρονα τεχνική και στρατηγική συνδρομή⁶⁷⁸, πρακτική που ακολουθεί και η Interpol, καθώς η τελευταία συνεργάζεται όχι μόνο με τους δύο ανωτέρω φορείς (Europol/Eurojust) αλλά και με νευραλγικές υπηρεσίες άλλων κρατών⁶⁷⁹.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ανωτέρω φορείς θα μπορούσαν να παράσχουν πολύτιμη τεχνογνωσία (know how) προς τις αναπτυσσόμενες χώρες (μέσω, για παράδειγμα, ειδικών σεμιναρίων και εκπαίδευσης του αστυνομικού προσωπικού τους), παρέχοντας ταυτόχρονα συνδρομή σε έμψυχο δυναμικό («δανείζοντας» προσωρινά δικούς τους υπαλλήλους προς επίλυση υποθέσεων εμπορίας). Οι ως άνω φορείς θα μπορούσαν, επιπροσθέτως, να αναλάβουν και την επιμόρφωση εισαγγελέων, δικαστών, κοινωνικών λειτουργών, υπαλλήλων υπηρεσιών μετανάστευσης και ασύλου, δηλαδή ατόμων που άμεσα ή έμμεσα δύναται να διαδραματίσουν κάποιο ρόλο στο χειρισμό τέτοιων περιστατικών. Ο συντονισμός των ατόμων αυτών σε επίπεδο πρόληψης και καταστολής είναι απαραίτητος, προκειμένου να υπάρξουν συνολικά αποτελέσματα, δεδομένου ότι οι συλλήψεις μελών οργανωμένων κυκλωμάτων εμπορίας από αστυνομικούς καθίστανται άνευ αντικειμένου, εάν δεν υφίσταται ταυτόχρονα και η αντίστοιχη εκπαίδευση των εισαγγελέων και δικαστών (γνώση του *modus operandi*, της δυνατότητας μη δίωξης των θυμάτων για λόγους επιείκειας, κτλ), το αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο ως προς την επιμέτρηση της ποινής, αλλά και οι διατάξεις που θα προστατεύουν, ως μάρτυρα, όποιο θύμα καταθέσει σε δίκη κατά οργανωμένου κυκλώματος.

21/12/2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/empact-joint-action-days-generate-big-results-in-2018> (ημ. προσβ. 21/12/2018).

⁶⁷⁵ Europol, «Trafficking in human beings», διαθέσιμο σε <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/crime-areas/trafficking-in-human-beings>, (ημ. προσβ. 20/08/2018).

⁶⁷⁶ Europol Analysis Projects, διαθέσιμο σε <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-trends/europol-analysis-projects>, (ημ. προσβ. 20/08/2018).

⁶⁷⁷ Europol, «Trafficking in human beings», ό.π., όπου αναφέρεται: *«In addition, the EU Strategy on eradicating human trafficking 2012-2016 identifies five key ways to do this: identify, protect and assist victims of trafficking; step up the prevention of trafficking in human beings; pursue the prosecution of traffickers more robustly; enhance coordination and cooperation among key actors, including at the level of policy; increasing knowledge of, and producing effective responses to, all forms of human trafficking».*

⁶⁷⁸ Η επίσημη ιστοσελίδα της Europol (www.europol.europa.eu/content/page/external-cooperation-31, ημ. προσβ. 22/05/2018) αναφέρει, μεταξύ άλλων, τις χώρες: Αλβανία, Αυστραλία, Καναδά, Ελβετία, ΗΠΑ, Κολομβία, Ουκρανία, Τουρκία, κτλ.

⁶⁷⁹ Η επίσημη ιστοσελίδα της Interpol (www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-human-beings/Partnerships, ημ. προσβ. 22/05/2018) αναφέρει συνεργασία (partnership), μεταξύ άλλων, με: Economic Community of West African States, Organization of American States, UK Missing Persons Bureau, International Organization for Migration, Southeast European Law Enforcement Center, κτλ.

Αντίστοιχα, σε επίπεδο εθνικών αστυνομικών αρχών, κρίνεται απαραίτητη η άρτια εκπαίδευση του προσωπικού ως προς τη συγκέντρωση αποδεικτικών στοιχείων, τη δυνατότητα αναγνώρισης κρουσμάτων εμπορίας και του τρόπου δομής και λειτουργίας ενός οργανωμένου κυκλώματος, ενώ ανάλογη μέριμνα πρέπει να υπάρξει και για τον εντοπισμό θυμάτων δεδομένου ότι, αφενός, η αναγνώρισή τους ως τέτοιων δεν είναι εύκολη (σε αντίθεση με τις περιπτώσεις πορνείας ή επαιτείας που είναι πιο εμφανείς) αφετέρου, από τη μαρτυρία τους εξαρτάται, συχνά, η θεμελίωση ποινικής δίωξης και η παραπομπή των δραστών σε δίκη⁶⁸⁰. Εξίσου απαραίτητη κρίνεται και η θεσμοθέτηση αυτοτελών, ευέλικτων ομάδων αστυνομικού δυναμικού επιφορτισμένων αποκλειστικά με υποθέσεις εμπορίας οργάνων [βάσει σχετικής έκθεσης των Ηνωμένων Εθνών⁶⁸¹: το Βέλγιο, η Χιλή, η Τσεχία, η Εσθονία, η Ουγγαρία, η Λετονία, το Μεξικό, το Περού, η Πολωνία, η Ρουμανία, η Σερβία, το Μαυροβούνιο, η Σλοβενία και η Τουρκία έχουν δηλώσει ότι υποθέσεις εμπορίας οργάνων υπάγονται στη δικαιοδοσία τμημάτων με αντικείμενο το οργανωμένο έγκλημα ή μονάδων εισαγγελικής δίωξης αντίστοιχων εγκλημάτων. Στη Γερμανία, οι περιπτώσεις εμπορίας οργάνων υπάγονται στον τομέα της δημόσιας υγείας, ενώ στην περίπτωση της Νορβηγίας κάθε αστυνομική περιφέρεια χωριστά είναι υπεύθυνη για την έρευνα αδικημάτων που εμπίπτουν στη δική της δικαιοδοσία, δύναται όμως, σε περιπτώσεις οργανωμένου εγκλήματος να ζητήσει τη συνδρομή άλλων υπηρεσιών (National Criminal Investigation Service)].

Οποιαδήποτε πάντως χάραξη αντεγκληματικής πολιτικής σε εθνικό, διεθνές ή ευρωπαϊκό επίπεδο πρέπει να συνοδεύεται από τη συλλογή και επεξεργασία αντίστοιχων δεδομένων (έχει ήδη επισημανθεί η έλλειψη διαθέσιμων πληροφοριών ως προς τον πραγματικό αριθμό των θυμάτων εμπορίας και την έκταση του φαινομένου). Ως εκ τούτου, είναι και εδώ αναγκαία μια διασυνοριακή συνεργασία με σκοπό τη δημιουργία και συνεχή επικαιροποίηση μιας κοινής δεξαμενής δεδομένων που θα αντανakλά, στο μέτρο του δυνατού, την πραγματική εικόνα της εμπορίας οργάνων. Η ύπαρξη ενός κοινού μοντέλου συλλογής στοιχείων και κατηγοριοποίησης θυμάτων ανά προέλευση, φύλο και ηλικία, με επικαιροποίηση δεδομένων σε πραγματικό χρόνο από την Europol, την Interpol αλλά και τις αστυνομικές αρχές του κάθε κράτους μεμονωμένα, θα μπορούσε να παράσχει μετρήσιμα στοιχεία, τα οποία με τη σειρά τους θα αποτελούσαν τη βάση αξιόπιστων στατιστικών. Εξάλλου, κάθε πρόταση για ανάληψη ενεργειών καθίσταται ατελέσφορη, εάν δεν είναι διαθέσιμα τα απαραίτητα στοιχεία μέσω των οποίων να αποσαφηνίζονται η έκταση του προβλήματος, οι απαιτούμενοι προς παρέμβαση τομείς, αλλά και οι συνέπειες από την εφαρμογή του εκάστοτε μέτρου (για παράδειγμα υπήρξε βελτίωση, χειροτέρευση ή στασιμότητα; Ποιες ευπαθείς ομάδες συνεχίζουν να πλήττονται από το φαινόμενο; Ποιο κράτος μέλος αντιμετωπίζει οξύ πρόβλημα και, σε αντίστροφη περίπτωση, πού οφείλεται το χαμηλό ποσοστό θυματοποίησης που ένα άλλο κράτος εμφανίζει;).

Με άλλα λόγια, πέρα από τις ήδη γνωστές, σε μεγάλο βαθμό, μορφές εμπορίας, όπως είναι η σεξουαλική εκμετάλλευση ή η καταναγκαστική εργασία, και η εμπορία οργάνων πρέπει να αναβαθμιστεί σε ζήτημα που χρήζει άμεσης έρευνας και αντιμετώπισης, καθώς η όποια γνώση περί του φαινομένου είναι αποσπασματική και βασισμένη σε εκτιμήσεις λόγω του

⁶⁸⁰ Στο πλαίσιο αντιμετώπισης της εμπορίας ανθρώπων γενικότερα, έλαβε χώρα η σύσταση της Ομάδας Καταπολέμησης της Εμπορίας Ανθρώπων (ΟΚΕΑ) τον Απρίλιο του 2001, της οποίας η αρχική δράση κρίθηκε θετικά, χωρίς, όμως, αντίστοιχη κινητοποίηση στη συνέχεια. Αναφορικά με τις επιχειρησιακές ομάδες anti-trafficking σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, έχει επισημανθεί η επιτυχημένη λειτουργία τους, σε αντίθεση με την περιφέρεια όπου, συχνά, οι κατά τόπους αστυνομικοί υπάλληλοι δεν είναι επαρκώς ενημερωμένοι και καταρτισμένοι, βλ. ΕΕΔΑ, «Εμπορία ανθρώπων-η κατάσταση στην Ελλάδα», όπ.π., σελ. 1213-1214.

⁶⁸¹ United Nations, Economic and Social Council, «Preventing, combating and punishing trafficking in human organs», όπ.π.

υψηλού σκοτεινού αριθμού⁶⁸². Ελπιδοφόρα πρωτοβουλία συνιστά η πλατφόρμα δεδομένων του UNODC, με τον τίτλο Human Trafficking Knowledge Portal, όπου συλλέγεται κάθε διαθέσιμο νομοθετικό και νομολογιακό στοιχείο με στόχο, αφενός, την ενημέρωση του κοινού, αφετέρου, την αφύπνισή του ως προς το εγκληματικό αυτό φαινόμενο⁶⁸³. Ειδικότερα, στο σκέλος Case Law database είναι δυνατή η ανεύρεση υποθέσεων εμπορίας ανά χώρα, με παράθεση του σκεπτικού των δικαστικών αποφάσεων και μνεία των νομοθετικών διατάξεων που εφαρμόζονται στο εκάστοτε κράτος⁶⁸⁴. Ο ίδιος φορέας δημοσιεύει αναφορές και συγκεντρωτικές εκθέσεις, οι οποίες αποσκοπούν στο σχηματισμό μιας πιο ξεκάθαρης εικόνας για τα αίτια και την έκταση της εμπορίας ανθρώπων γενικά, ώστε να καταστεί δυνατή, στη συνέχεια, η χάραξη μιας ακόμα πιο αποτελεσματικής πολιτικής⁶⁸⁵. Αναφορά πρέπει να γίνει και στην υπό ανάπτυξη πλατφόρμα δεδομένων XDOT (XDOT: eXpose and Disrupt Organ Trafficking), μια πρωτοβουλία της οργάνωσης COFS με στόχο τη συγκέντρωση και ανάλυση υποθέσεων εμπορίας ανθρώπων προς αφαίρεση των οργάνων τους, καθώς και την εξέταση κοινών συνδέσμων ή σχεδίων (patterns) που θα μπορούσαν να διευκολύνουν τον εντοπισμό συναφών δραστηριοτήτων⁶⁸⁶. Τέλος, στο πλαίσιο πρωτοβουλιών για συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων στατιστικών

⁶⁸² Βλ. Laczko F., «Human Trafficking: The Need for Better Data», 01/11/2002, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.migrationpolicy.org/article/human-trafficking-need-better-data>, (ημ. προσβ. 25/08/2018), όπου τονίζεται ο περιορισμένος αριθμός διαθέσιμων πληροφοριών για την εμπορία ανθρώπων (στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι πληροφορίες αφορούν τη σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και παιδιών), ενώ συχνά υφίσταται σύγχυση δεδομένων μεταξύ εμπορίας και λαθρομετανάστευσης: «*There is still very limited information on the scale of trafficking, how it works, and the most effective means to halt it. One of the biggest knowledge gaps lies in the area of data collection. Despite the growing literature on trafficking, relatively few studies are based on extensive research, and information on the actual numbers of people trafficked remains very sketchy*» καθώς και «*Given the fairly recent acceptance of the new international definitions of trafficking and smuggling, it is perhaps unsurprising that few governments systematically collect trafficking data. In fact, many countries mix data related to trafficking, smuggling, and irregular migration, meaning that figures are often little more than estimates. Furthermore, the available data usually concern the trafficking of women and children for sexual exploitation. All of this makes understanding the magnitude of trafficking a tricky business*».

⁶⁸³ UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.unodc.org/cld/en/v3/htms/index.html>, (ημ. προσβ. 14/04/2017).

⁶⁸⁴ Αναφέρονται ενδεικτικά οι υποθέσεις W. C. S. (Σιγκαπούρη, 2008) με αντικείμενο την αγοραπωλησία νεφρών από ζώντα δότη, UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, Case Law Database, διαθέσιμο ηλεκτρονικά https://www.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/sgp/2008/wang_chin_sing_v_public_prosecutor.html?lng=en&tmpl=htms, (ημ. προσβ. 20/07/2017), M. (J.) B. T. J. (A.) [Ισραήλ, 2007], με αντικείμενο την εμπορία ανθρώπων προς αφαίρεση οργάνων τους και την πραγματοποίηση παράνομων μεταμοσχεύσεων, UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, Case Law Database, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε https://www.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/isr/2007/state_of_israel_v_muhammed_john_ben_taha_jeeth_alen.html?lng=en&tmpl=htms, (ημ. προσβ. 20/07/2017), καθώς και η ήδη αναλυθείσα Netcare K.-Z. Limited (Νότια Αφρική, 2010), με αντικείμενο την ποινική ευθύνη νοσοκομείου και ιατρών λόγω παράνομων μεταμοσχεύσεων νεφρών, UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, Case Law Database, διαθέσιμο σε https://www.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/zaf/2010/state_v_netcare_kwa-zulu_limited.html?lng=en&tmpl=htms, (ημ. προσβ. 20/07/2017).

⁶⁸⁵ Βλ. ενδεικτικά UNODC, «Evidential issues in trafficking in persons cases-Case digest», 2017, διαθέσιμο σε http://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2017/Case_Digest_Evidential_Issues_in_Trafficking.pdf, (ημ. προσβ. 12/05/2018), UNODC, «The concept of 'exploitation' in the trafficking in persons Protocol», 2015, διαθέσιμο σε http://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2015/UNODC_IP_Exploitation_2015.pdf, (ημ. προσβ. 12/05/2018), καθώς και UNODC, «Assessment Toolkit: Trafficking in persons for the purpose of organ removal», όπ.π.

⁶⁸⁶ COFS, «Declaration of Istanbul Custodian Group Convened for Five-Year Assessment», 12-14/04/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://cofs.org/home/awarenes/cofs-news/>, (ημ. προσβ. 25/08/2018), καθώς και, ομοίως, «COFS invited to share its Expertise on Organ Trafficking at Google Ideas Summit on Illicit Networks», 18/07/2012, διαθέσιμο στην ίδια ηλεκτρονική διεύθυνση (ημ. προσβ. 25/08/2018). Επίσης, βλ. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ.π. σελ. 42.

δεδομένων, τα κράτη μέλη της ΕΕ, πέρα από τις όποιες μεμονωμένες προσπάθειες, θα πρέπει να ενθαρρύνουν την Eurostat προς παροχή αυτοτελών δεδομένων για την εμπορία οργάνων (όπως έχει επισημανθεί, δεν συμπεριλαμβάνεται στα στατιστικά στοιχεία της Eurostat χωριστή κατηγορία για την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους ή την εμπορία οργάνων αλλά εντάσσεται στην κατηγορία «άλλων μορφών εμπορίας»).

Προσπάθειες πρέπει να γίνουν, βέβαια, και για τη συγκέντρωση δεδομένων αναφορικά με ασθενείς που ταξίδεψαν στο εξωτερικό και πραγματοποίησαν τη μεταμόσχευση εκτός διαδικασιών εθνικού μεταμοσχευτικού συστήματος. Ειδικότερα, για λόγους ιχνηλασιμότητας του μοσχεύματος και προστασίας του λήπτη από μολύνσεις και ασθένειες, σε περίπτωση που όντως το μόσχευμα έχει αποκτηθεί στο εξωτερικό, ενδείκνυται η καταγραφή του γεγονότος στον ιατρικό φάκελο του ασθενούς. Σε επίπεδο Ελλάδας, με βάση τηρούμενα αρχεία του ΕΟΜ, οι εγκεκριμένες, πάντα, περιπτώσεις μετάβασης ασθενών στο εξωτερικό για μεταμοσχεύσεις νεφρού, ήπατος, καρδιάς, πνευμόνων, εντέρου και διπλές μεταμοσχεύσεις ανήλθαν σε 45 το έτος 2015, σε 52 το 2016 και σε 47 το 2017, με τις εγκρίσεις να αφορούν μεταβάσεις στην Ιταλία, τη Σλοβακία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, την Αγγλία, την Αυστρία, τη Γερμανία και το Βέλγιο⁶⁸⁷.

5.5. Η συνδρομή της τεχνολογίας και της ιατρικής στην αντιμετώπιση της έλλειψης οργάνων

Σε μια διεθνή πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από οξεία έλλειψη οργάνων προς μεταμόσχευση και συνεχώς αυξανόμενες λίστες αναμονής, κρίσιμο είναι το ερώτημα, εάν τα τεχνητά όργανα μπορούν να αποτελέσουν μέσο για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Για παράδειγμα, η δυνατότητα δημιουργίας τεχνητών νεφρών θα οδηγούσε σταδιακά στην κατάργηση των μακρόχρονων αυτών λιστών και την εξοικονόμηση των δαπανών που προορίζονται για την αιμοκάθαρση των νεφροπαθών. Ωστόσο, επισημαίνεται η παρούσα, σε κάθε ιατρική καινοτομία, ανάγκη να τοποθετηθούν με σαφήνεια τα όρια που η ίδια η βιοηθική και ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια υπαγορεύουν, ώστε να προστατεύεται και η πλευρά των οικονομικά ευάλωτων ασθενών από καταχρηστικές πρακτικές. Με άλλα λόγια, ακόμα και εάν υπάρξει στο μέλλον η δυνατότητα άμεσης προμήθειας τεχνητού οργάνου για έναν ασθενή, η τιμή του δεν θα πρέπει να είναι εξοντωτική, αποτελώντας προνόμιο των πιο ευκατάστατων ατόμων. Μία τέτοια κοινωνικο-οικονομική ανισότητα θα καθίστατο ακόμη πιο έκδηλη στην περίπτωση κατασκευής και μονοπωλιακής οικονομικής εκμετάλλευσης τεχνητών οργάνων από μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες, με αποτέλεσμα την υπερίσχυση του κέρδους σε βάρος της δημόσιας υγείας. Είναι, λοιπόν, απαραίτητη η θέσπιση κρατικών κανόνων που να ρυθμίζουν ολόκληρο το φάσμα της δραστηριότητας των εταιρειών αυτών, από την κατασκευή του τεχνητού οργάνου (με τήρηση των προβλεπόμενων προϋποθέσεων ποιότητας και ασφάλειας) μέχρι τη διάθεσή του στην αγορά (σε περίπτωση αυτόνομης, ιδιωτικής αγοράς), ή την παροχή του σε εν δυνάμει λήπτες, με βάση συγκεκριμένα κριτήρια και υπό κρατική εποπτεία.

Ήδη εδώ και αρκετά χρόνια διεξάγονται συστηματικές προσπάθειες με στόχο την εξασφάλιση των κατάλληλων εργαστηριακών συνθηκών στον τομέα της αναγεννητικής ιατρικής που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη δημιουργία τεχνητών νεφρών. Ειδικότερα, το 2012 κατέστη δυνατή η δημιουργία νεφρού, ικανού να επιτελεί αρκετές από τις λειτουργίες ενός

⁶⁸⁷ Στοιχεία παρασχεθέντα κατόπιν αιτήματος της συγγραφέως από τον ΕΟΜ.

πραγματικού νεφρού, ωστόσο, θα χρειαστούν ακόμα χρόνια ώστε ανάλογοι νεφρικοί εργαστηριακοί ιστοί να αξιοποιηθούν σε κλινικό επίπεδο και να μπορέσουν να μεταμοσχευθούν με επιτυχία σε άνθρωπο⁶⁸⁸. Το 2013 πραγματοποιήθηκε μεταμόσχευση εργαστηριακού νεφρού σε πειραματόζωα (ποντικούς), το οποίο λειτουργεί και παράγει ούρα, ωστόσο η παραγωγή ούρων από το εν λόγω νεφρό πριν τη διενέργεια της μεταμόσχευσής του στο πειραματόζωο έφτανε το 23%, ενώ μετά τη μεταμόσχευση η αποδοτικότητα του οργάνου έπεσε στο 5%. Βασικός, πλέον, στόχος είναι η δημιουργία νέων νεφρών από παλαιότερα, προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα της ιστοσυμβατότητας που οδηγεί σε απόρριψη των μοσχευμάτων από τον ανθρώπινο οργανισμό. Κατά συνέπεια, ένα νέο νεφρό, το οποίο θα προέρχεται από κύτταρα του ίδιου του ασθενούς, θα γίνεται πιο εύκολα δεκτό από εκείνον χωρίς να απαιτείται λήψη ανοσοκατασταλτικών φαρμάκων, αυξάνοντας έτσι τις πιθανότητες μιας επιτυχημένης μεταμόσχευσης⁶⁸⁹. Αποτελεί, δε, πραγματικότητα η μεταμόσχευση εργαστηριακών νεφρών σε χοίρους και αρουραίους που λειτουργήσαν φυσιολογικά, επιτελώντας επιτυχημένα και τη λειτουργία της ούρησης, ενώ έχει δοκιμαστεί ήδη σε πειραματόζωα μια φορητή συσκευή αιμοκάθαρσης μικρότερων διαστάσεων, με απώτερο σκοπό, μέχρι το 2020, την παραγωγή μιας ακόμα μικρότερης συσκευής με δυνατότητα αποστολής ιατρικών δεδομένων, μέσω εφαρμογής στο κινητό, στον επιβλέποντα ιατρό του ασθενούς⁶⁹⁰. Τέλος, ερευνητές κατάφεραν να δημιουργήσουν ανθρώπινο νεφρικό ιστό εντός ζώντος οργανισμού με δυνατότητα παραγωγής ούρων, ωστόσο, η λειτουργία του, προς το παρόν, υπολείπεται του φυσιολογικού⁶⁹¹.

Πέρα από την περίπτωση των νεφρών, προσπάθειες πραγματοποιούνται και για τη δημιουργία τεχνητής καρδιάς, καθώς το 2015 έλαβε χώρα η πρώτη επιτυχημένη τοποθέτηση τεχνητής καρδιάς σε έναν 68χρονο ασθενή (είχε μεσολαβήσει νωρίτερα τοποθέτηση σε 76χρονο ασθενή με καρδιακή ανεπάρκεια τελικού σταδίου, ο οποίος απεβίωσε μετά από 75 ημέρες). Ειδικότερα, αν και η αυτόνομη τεχνητή καρδιά Carmat αντικαθιστά πλήρως την προβληματική, ο ασθενής θα πρέπει να χειρίζεται μια φορητή συσκευή βάρους τριών κιλών, με δύο μπαταρίες που τροφοδοτούν την καρδιά με ηλεκτρικό ρεύμα⁶⁹². Ωστόσο, επιδιώκεται η δημιουργία καρδιάς

⁶⁸⁸ «Κοντά στη δημιουργία νεφρών στο εργαστήριο βρίσκεται ομάδα ερευνητών», 19/10/2012, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε <http://news.in.gr/science-technology/article/?aid=1231218269>, (ημ. προσβ. 29/02/2016), «Για πρώτη φορά: Ελληνοκύπριος βιολόγος έφτιαξε νεφρά σε εργαστήριο!», διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε http://www.healthtimes.gr/paidi/841/Gia_proti_fora_Ellinokuprios_biologos_eftiaxe_nefra_se_ergastirio!.html, (ημ. προσβ. 29/02/2016), καθώς και Coghlan A. «Pioneering lab-grown 'kidney' does its job in animals», 18/10/2012, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.newscientist.com/article/dn22398-pioneering-lab-grown-kidney-does-its-job-in-animals/>, (ημ. προσβ. 29/02/2016).

⁶⁸⁹ «Τεχνητά νεφρά δίνουν ελπίδες στους νεφροπαθείς», Newsbeast, 15/04/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.newsbeast.gr/health/arthro/518670/tehntita-nefra-dinoun-elpides-stous-nefropatheis>, (ημ. προσβ. 29/02/2016), Connor S. «Pioneering scientists grow rat's kidney in lab-and hope it will lead to breakthrough for human organ transplants», The Independent, 14/04/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.independent.co.uk/news/science/pioneering-scientists-grow-rats-kidney-in-lab-and-hope-it-will-lead-to-breakthrough-for-human-organ-8572530.html>, (ημ. προσβ. 29/02/2016), καθώς και Jha A. «Kidney grown in lab successfully transplanted into rat», The Guardian, 15/04/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.theguardian.com/science/2013/apr/14/kidney-grown-lab-transplanted-animal>, (ημ. προσβ. 29/02/2016).

⁶⁹⁰ «Ένα βήμα πιο κοντά στη δημιουργία νεφρών στο εργαστήριο», Πρώτο Θέμα, 22/09/2015, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.protothema.gr/ugeia/article/511325/ena-vima-pio-koda-sti-dimiourgia-nefronsto-ergastirio-/>, (ημ. προσβ. 26/08/2018), καθώς και Δεληγιάννη Κ., «Δημιουργούν φορητό τεχνητό νεφρό», Καθημερινή, 04/10/2014, <http://www.kathimerini.gr/786636/article/epikairothta/episthmh/dhmiourgoy-n-forhto-technhto-nefro>, (ημ. προσβ. 26/08/2018).

⁶⁹¹ «Έφτιαξαν ανθρώπινο νεφρό από βλαστοκύτταρα στο εργαστήριο», 12/02/2018, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.typosthes.gr/gr/igia-epistimi/article/150837/eftiخان-anthropino-nefro-apo-vlastokuttara-sto-ergastirio/>, (ημ. προσβ. 26/08/2018).

⁶⁹² Βλ. Δεβετζόγλου Γ., «Εξιτήριο για τον πρώτο ασθενή στον κόσμο με μόνιμη τεχνητή καρδιά», Τα Νέα, 19/01/2015, διαθέσιμο σε <http://www.tanea.gr/news/science-technology/article/5200230/gallia-fysiologikh-h-zwh>

από κύτταρα του ασθενούς μέσω βιοεκτύπωσης, προκειμένου να μην εξαρτάται η λειτουργία της από συσκευές, όπως η ανωτέρω. Πιο συγκεκριμένα, θα λαμβάνονται από τον ασθενή τα απαραίτητα κύτταρα, τα οποία θα εισάγονται στο βιοεκτυπωτή μαζί με ειδικό διάλυμα. Η καρδιά θα βιοεκτυπώνεται εντός τριών ωρών με απαραίτητη την παρέλευση μιας εβδομάδας, ώστε να καταστεί ικανή προς λειτουργία, ενώ στη συνέχεια θα εισάγεται στο ανθρώπινο σώμα χειρουργικά. Αναφορικά με τις πιθανότητες απόρριψής της, εκείνες θα είναι πολύ χαμηλές, καθώς δεν θα τίθεται ζήτημα ιστοσυμβατότητας λόγω προέλευσής της από κύτταρα του ίδιου του ασθενούς⁶⁹³. Μάλιστα, τον Οκτώβριο του 2015 ανακοινώθηκε από ερευνητές η χρήση τρισδιάστατης, χαμηλού κόστους, βιοεκτυπωμένης καρδιάς από βιολογικά υλικά. Οι επιστήμονες αποβλέπουν στη χρήση καρδιακών κυττάρων και τη βιοεκτύπωσή τους σε τρισδιάστατο ιστό, ο οποίος θα αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία της υπόλοιπης τεχνητής καρδιάς. Βέβαια, και η τεχνική της τρισδιάστατης βιοεκτύπωσης δεν είναι ακόμη έτοιμη προς ολοκληρωτική εφαρμογή, ενώ αποτρεπτικό παράγοντα αποτελεί και το ότι οι περισσότεροι τρισδιάστατοι βιοεκτυπωτές κοστίζουν περισσότερο από 90.000 ευρώ, με απαραίτητο για τη χρήση τους εξειδικευμένο προσωπικό⁶⁹⁴.

Στο πλαίσιο των ανωτέρω ιατρικών και τεχνολογικών καινοτομιών, μνεία πρέπει να γίνει και στη μέθοδο κρυοσυντήρησης, η οποία αναμφισβήτητα θα διαδραματίσει ουσιώδη ρόλο στην επέκταση του προσδόκιμου χρόνου διατήρησης μοσχευμάτων μέχρι τη χρήση τους σε μεταμοσχευτικές διαδικασίες. Ειδικότερα, η δυνατότητα επαναφοράς της φυσιολογικής θερμοκρασίας μεγάλων ιστών της καρδιάς και άλλων οργάνων που είχαν διατηρηθεί σε πολύ χαμηλές θερμοκρασίες (χωρίς πρόκληση σχετικών βλαβών), ανοίγει το δρόμο στη μελλοντική κρυοσυντήρηση οργάνων και ιστών επί μήνες ή και χρόνια σε ειδικές τράπεζες. Απαραίτητη είναι η χρήση ειδικού διαλύματος, εντός του οποίου τοποθετούνται τα κρυοσυντηρημένα δείγματα (μοσχεύματα). Το διάλυμα εμποτίζεται με νανοσωματίδια οξειδίου του σιδήρου καλυμμένα με πυριτία, τα οποία και ξεπλένονται πλήρως μετά την απόψυξη. Η αξία της εν λόγω μεθόδου καθίσταται ακόμα μεγαλύτερη δεδομένου ότι άνω του 60% των καρδιών και των πνευμόνων, που προέρχονται από δωρεά και προορίζονται για μεταμόσχευση, δεν χρησιμοποιούνται τελικά, επειδή οι ιστοί τους δεν μπορούν να διατηρηθούν στην ψύξη για περισσότερες από τέσσερις ώρες. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι, εάν μεταμοσχεύονταν έστω και τα μισά από τα όργανα που τελικά δεν χρησιμοποιούνται, οι λίστες αναμονής θα μπορούσαν να εξαλειφθούν μέσα σε δύο μόλις έτη. Βέβαια, ούτε η κρυοσυντήρηση έχει δοκιμαστεί ακόμα σε ανθρώπινα όργανα, καθώς η σχετική μέθοδος δεν έχει τελειοποιηθεί (όποια πειράματα

toy-deyteroy-asthenoy-ston-oroio-topotheththhke-texnhth-kardia/, (ημ. προσβ. 29/02/2016), καθώς και «Πέθανε ο πρώτος ασθενής με τεχνητή καρδιά CARMAT», Καθημερινή, 04/03/2014, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.kathimerini.gr/756442/article/epikairothta/episthmh/pe8ane-o-prwtos-as8enhs-me-texnhth-kardia-carmat>, (ημ. προσβ. 29/02/2016).

⁶⁹³ «Σε δέκα χρόνια το αργότερο η τεχνητή καρδιά», Ναυτεμπορική, 23/11/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.naftemporiki.gr/story/733507/se-deka-xronia-to-argotero-tha-einai-pragmatikotita-i-texniti-kardia>, (ημ. προσβ. 29/02/2016).

⁶⁹⁴ «Ένα βήμα από την πλήρη εκτύπωση καρδιάς», 26/10/2015, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.iatropedia.gr/eidiseis/ena-vima-apo-tin-pliri-ektiposi-kardias-ekpliktiko-vinteo/42942/>, (ημ. προσβ. 29/02/2016), καθώς και Choi C. «Organs on demand? 3D Printers could build hearts, arteries», 23/10/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <http://www.livescience.com/52571-3d-printers-could-build-organs.html>, (ημ. προσβ. 29/02/2016) και «Carnegie Mellon researchers hack off-the-shelf 3-D printer towards rebuilding the heart», 23/10/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.prnewswire.com/news-releases/carnegie-mellon-researchers-hack-off-the-shelf-3-d-printer-towards-rebuilding-the-heart-300165480.html>, (ημ. προσβ. 29/02/2016).

έλαβαν χώρα κυρίως σε ιστό και βαλβίδες από καρδιά χοίρου), θα ξεκινήσουν όμως δοκιμές, σε βάθος χρόνου, σε όργανα αρουραίων, κουνελιών, χοίρων και, τέλος, ανθρώπων⁶⁹⁵.

Παρά τις εντυπωσιακές καινοτομίες στο χώρο της ιατρικής και της τεχνολογίας, η οξεία έλλειψη διαθέσιμων μοσχευμάτων, δυστυχώς εξακολουθεί να υφίσταται, ενώ θα χρειαστεί να περάσουν χρόνια μέχρι οι προαναλυθείσες μέθοδοι να τελειοποιηθούν. Για αυτούς τους λόγους, το ζήτημα των ξενομεταμοσχεύσεων (ζωικών μοσχευμάτων που προορίζονται για μεταμόσχευση σε άνθρωπο) τίθεται ακόμα πιο έντονα ως εναλλακτική λύση έχοντας απασχολήσει και την ΕΕ [Recommendation R (97) 15 of the Committee of Ministers to member states on xenotransplantation, Recommendation Rec (2003) 10 of the Committee of Ministers to member states on xenotransplantation, Explanatory memorandum to Recommendation Rec (2003) 10 of the Committee of Ministers to member states on xenotransplantation]. Οι ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί αφορούν την πιθανότητα μετάδοσης ιών που βρίσκονται στο γενετικό κώδικα των ζώων, καθώς και την απόρριψη των μοσχευμάτων από το λήπτη-άνθρωπο, εφόσον, όμως, τα δύο αυτά θέματα επιλυθούν (με ταυτόχρονη τήρηση των προϋποθέσεων ασφάλειας και συμβατότητας) θα μπορούσαμε, θεωρητικά, να μιλάμε για δυνατότητα ευρείας χρήσης των ζωικών μοσχευμάτων στις ανθρώπινες μεταμοσχεύσεις. Ωστόσο, τίθεται σειρά ερωτημάτων σε επίπεδο βιοηθικής: Είναι έτοιμη η κοινή γνώμη να δεχτεί τη χρήση, για παράδειγμα, οργάνων χοίρων σε ανθρώπους; Είναι ηθικά επιτρεπτό να χρησιμοποιούνται ζώα ως «ανταλλακτικά» για τον άνθρωπο; Πού σταματάνε τα δικαιώματα των ζώων, ιδίως το δικαίωμά τους να μην υποφέρουν σε ιατρικά πειράματα και πού ξεκινά το υπέρτερο ανθρώπινο συμφέρον που δικαιολογεί τέτοιες ενέργειες;

Με βάση άκρως ενδιαφέρουσα μελέτη, δημοσιευμένη ήδη από το 1996⁶⁹⁶ και με αφετηρία τη θεωρία του ωφελιμισμού (utilitarianism), καθώς ηθικά αποδεκτές λύσεις είναι όσες αυξάνουν το όφελος ή μειώνουν τη ζημία όσο το δυνατόν περισσότερων ατόμων, θα ήταν λάθος ο πόνος των ζώων να σταθμισθεί ως ελαφρύτερος σε σχέση με τον πόνο των ανθρώπων, όπως θα ήταν λάθος να σταθμισθεί ως ελαφρύτερος ο πόνος ενός ανθρώπου σε σχέση με αυτόν ενός άλλου. Και ενώ παγκοσμίως καταδικάζονται τα πειράματα επάνω σε ζώα για την παρασκευή καλλυντικών, υφίστανται γκρίζες ζώνες αναφορικά με ιατρικές πράξεις όπως οι ξενομεταμοσχεύσεις, δεδομένου ότι τίθεται πιο επιτακτικά το ζήτημα της στάθμισης της μεταχείρισης των ζώων σε σχέση με το όφελος για τον άνθρωπο, ιδίως λόγω της οξείας έλλειψης μοσχευμάτων⁶⁹⁷. Υπό το πρίσμα, δε, του δικαιώματος της ζωής, δεν είναι επιτρεπτή η θανάτωση κανενός ανθρώπου ή ζώου, όσο ανώδυνα και αν συντελεστεί ή όσο μεγάλος και αν είναι ο

⁶⁹⁵ Βλ. Θερμόπουλου Μ., «Επανάσταση στις μεταμοσχεύσεις: Ένα βήμα πριν την κατάψυξη οργάνων», 02/03/2017, <http://www.iatropedia.gr/ygeia/epanastasi-stis-metamoschefseis-ena-vima-prin-tin-katapsyxi-organon/75694/>, (ημ. προσβ. 15/04/2017), Manuchehrabadi N., Gao Z., Zhang J., Ring HL., Shao Q., Liu F., McDermott M., Fok A., Rabin Y., Brockbank KG, Garwood M., Haynes CL, Bischof JC, «Improved tissue cryopreservation using inductive heating of magnetic nanoparticles», *Sci Transl Med.* 2017;9(379), διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5470364/> (ημ. προσβ. 18/04/2018), καθώς και «Ανοίγει ο δρόμος για τη μελλοντική κρυσυντήρηση οργάνων και ιστών προς μεταμόσχευση», 02/03/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.onmed.gr/ygeia-eidhseis/story/352913/anoigei-o-dromos-gia-ti-mellontiki-kryosyntirisi-organon-kai-iston-pros-metamosxeysi>, (ημ. προσβ. 26/08/2018).

⁶⁹⁶ Nuffield Council on Bioethics, «Animal-to-Human Transplants: The ethics of xenotransplantation», 1996, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/xenotransplantation.pdf>, (ημ. προσβ. 15/04/2017).

⁶⁹⁷ Η ομάδα συγγραφής της μελέτης αποδέχεται την αρχή ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, η διάσωση της ανθρώπινης ζωής ή η σημαντική αναβάθμιση της ποιότητάς της δύναται να δικαιολογήσει ορισμένο ποσοστό πόνου σε ζώα, αρκεί ο τελευταίος να τηρείται στο ελάχιστο δυνατό «: ...*The Working Party accepts the principle that in some cases, the saving of human life or of significantly enhancing its quality may justify a certain amount of animal suffering, provided this is kept to a minimum*», (σελ. 38-39).

αριθμός των επωφελούμενων από εκείνη, ενώ οι περιορισμοί που ισχύουν για τη χρήση ανθρώπων στην ιατρική έρευνα πρέπει να ισχύσουν και για τα ζώα⁶⁹⁸. Εξάλλου, η μεταμόσχευση ζωικών μοσχευμάτων σε ανθρώπους πάντα διεξάγεται σε βάρος του ζώου, κατά συνέπεια, υποστηρίζεται ότι είναι ηθικά απαράδεκτο να θυσιάζονται τα τελευταία για το σκοπό της προστασίας της ανθρώπινης ζωής, με τη χρήση οργάνων τους ή τη χρήση τους σε ιατρική έρευνα για τον τρόπο που το ανθρώπινο ανοσοποιητικό σύστημα απορρίπτει ένα μόσχευμα⁶⁹⁹. Επιπλέον, δεν θα πρέπει να παραβλέπονται και οι ψυχολογικές συνέπειες μιας τέτοιας μεταμόσχευσης για το λήπτη του ζωικού μοσχεύματος, ο οποίος θα γνωρίζει ότι στο σώμα του έχει όργανα που προέρχονται, για παράδειγμα, από χοίρο⁷⁰⁰.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τα ανωτέρω ζητήματα ηθικής και δικαιωμάτων των ζώων, οι ερευνητές κατέληξαν σε μία νέα μέθοδο που καθιστά δυνατή την τροποποίηση των γονιδίων που ενυπάρχουν στα ζωικά μοσχεύματα, ώστε τα τελευταία να είναι πλέον ασφαλή για μεταμόσχευση στον άνθρωπο⁷⁰¹. Ειδικότερα, μέσω της τεχνικής CRISPR-Cas9, κατέστη δυνατή η τροποποίηση του γενετικού κώδικα των κυττάρων των χοίρων για να συμβαδίζει καλύτερα με τον ανθρώπινο, με απώτερο στόχο τη μείωση των υψηλών πιθανοτήτων απόρριψης των μοσχευμάτων λόγω αντίδρασης του ανθρώπινου ανοσοποιητικού συστήματος σε αυτά. Εξάλλου, οι χοίροι αποτελούν την κύρια εναλλακτική λόγω παρόμοιας φυσιολογίας και μεγέθους οργάνων με τα ανθρώπινα, ενώ οι βαλβίδες καρδιάς τους ήδη χρησιμοποιούνται, αν και σε περιορισμένη κλίμακα. Ωστόσο, βασικό πρόβλημα των ξενομεταμοσχεύσεων είναι το ότι τα περισσότερα θηλαστικά, συμπεριλαμβανομένων και των χοίρων, περιέχουν στα κύτταρά τους ρετροϊούς που ναι, μεν, δεν προκαλούν καμία ζημιά στα ίδια, δύνανται, δε, να προκαλέσουν προβλήματα σε άλλα είδη. Με την κατάλληλη γενετική τροποποίηση και επεξεργασία των μοσχευμάτων, η ξενομεταμόσχευση θα μπορούσε να γεφυρώσει το τεράστιο κενό μεταξύ προσφοράς και ζήτησης οργάνων ή τουλάχιστον να το μειώσει σημαντικά.

Στον αντίποδα, έχει υποστηριχθεί ότι ακόμα και εάν εξαλειφθούν τα προβλήματα συμβατότητας, κάτι το οποίο δεν θα συμβεί παρά μόνο σε βάθος χρόνου, η μεταμόσχευση από ζώο σε άνθρωπο ενέχει δυσκολίες λόγω της διαφορετικής φύσης της: Έχουν εκφραστεί προβληματισμοί για τη διάρκεια βιωσιμότητας του μοσχεύματος από χοίρο μετά τη μεταμόσχευσή του σε άνθρωπο, λόγω του ότι οι χοίροι ζουν περίπου δέκα έτη, οπότε τα όργανά τους μπορεί να μην αντέξουν με βάση το προσδόκιμο ζωής ενός ανθρώπου. Επιπλέον, ακόμα και στην περίπτωση που η ξενομεταμόσχευση αποτελέσει προσωρινή λύση μέχρι την ανεύρεση ανθρώπινου μοσχεύματος και πάλι θα υφίστανται επιβαρυντικοί παράγοντες, καθώς μετά από μία, για παράδειγμα, μεταμόσχευση καρδιάς συγκεντρώνεται ινώδης ιστός γύρω από το νέο όργανο καθιστώντας πολύ δύσκολη τη διενέργεια και δεύτερης μεταμόσχευσης. Τέλος, δεν θα

⁶⁹⁸ Στη σελ. 39 της ίδιας μελέτης αναφέρεται: «*The right to life, for example, dictates that a rights holder, human being or animal, should not be killed, however painlessly, even if countless others could potentially benefit thereby. Similarly, restrictions on the ways in which human beings may be used in medical research should extend to animal rights holders as well. Some argue that any use of animals for medical purposes is a violation of their basic rights, and as such, that it should not be countenanced.*».

⁶⁹⁹ Βλ. Phillips T., «The Xenotransplantation Ethics Debate», 19/08/2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.thebalance.com/the-xenotransplantation-debate-375482>, (ημ. προσβ. 26/08/2018).

⁷⁰⁰ Βλ. Appel J., Alwayn I., Cooper D., «Xenotransplantation: The challenge to current psychosocial attitudes», *Prog Transplant.* 2000;10(4):217-225.

⁷⁰¹ «Μεταμοσχεύσεις οργάνων γουρουινιών σε ανθρώπους-ανοίγει ο δρόμος», 13/10/2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.iefimerida.gr/news/230585/metamosheyseis-organon-goyroyinion-se-anthropoys-anoigei-o-dromos>, (ημ. προσβ. 17/04/2017) καθώς και Wyss Institute, «Removing 62 barriers to pig-to-human organ transplant in one fell swoop», 11/10/2015, <https://wyss.harvard.edu/removing-62-barriers-to-pig-to-human-organ-transplant-in-one-fell-swoop/>, (ημ. προσβ. 17/04/2017).

πρέπει να παραβλέπεται το ότι ο τρόπος αντίδρασης του ανθρώπινου ανοσοποιητικού συστήματος σε οποιοδήποτε ξένο μόσχευμα χρίζει ενδελεχέστερης μελέτης⁷⁰². Ωστόσο, δεν γίνεται να μην παρακολουθούμε με συγκρατημένη αισιοδοξία τα τεράστια επιτεύγματα στο πεδίο της ξενομεταμόσχευσης, με την ελπίδα ότι θα βρεθεί λύση στην οξεία έλλειψη μοσχευμάτων. Ήδη, καρδιά χοίρου μεταμοσχευμένη σε μπαμπούνιο παρέμεινε ζωντανή για πάνω από δύομισι χρόνια (945 ημέρες), χρονικό διάστημα ρεκόρ, δεδομένου ότι ο μέσος όρος επιβίωσης των μεταμοσχευθέντων καρδιών στα υπόλοιπα πειραματόζωα-μπαμπούνους ήταν 299 ημέρες. Οι καρδιές των χοίρων δεν αντικατέστησαν εκείνες των μπαμπούνων, αλλά συνδέθηκαν στο κυκλοφορικό τους σύστημα με αποτέλεσμα και οι δύο καρδιές να χτυπάνε κανονικά. Το επόμενο βήμα για τους ερευνητές θα είναι η πλήρης μεταμόσχευση καρδιάς χοίρου σε μπαμπούνιο, αφού αφαιρεθεί πρώτα η καρδιά του τελευταίου⁷⁰³.

Πέραν των ανωτέρω λύσεων που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση της οξείας έλλειψης διαθέσιμων οργάνων προς μεταμόσχευση, δεν πρέπει να παραβλέπεται και ο βασικός ρόλος των βλαστοκυττάρων, τα οποία εξελίσσονται σε παράγοντα-κλειδί για το μέλλον των μεταμοσχεύσεων⁷⁰⁴. Τα βλαστοκύτταρα (στελεχιαία κύτταρα) είναι αρχέγονα μη διαφοροποιημένα κύτταρα που αυτοαναπαράγονται διαρκώς και δύνανται να διαφοροποιούνται σε οποιοδήποτε άλλο είδος κυττάρου. Κατά συνέπεια, διαθέτουν, αφενός, απεριόριστη δυνατότητα αυτοανανέωσης και, αφετέρου, δυνατότητα διαφοροποίησης προς εξειδικευμένα κύτταρα ιστών και οργάνων ενός οργανισμού⁷⁰⁵, διακρίνονται, δε, σε τρεις κατηγορίες: στα παντοδύναμα (totipotent), τα ολοδύναμα (pluripotent) και τα πολυδύναμα (multipotent). Οι δύο πρώτοι τύποι κυττάρων προέρχονται από κύτταρα εμβρύων, με τα παντοδύναμα να έχουν τη μεγαλύτερη δυνατότητα διαφοροποίησης, ενώ τα πολυδύναμα είναι ήδη διαφοροποιημένα κύτταρα, τα οποία προέρχονται από σωματικά κύτταρα ενηλίκων.

Από την περιγραφή των βλαστοκυττάρων προκύπτει αβίαστα η δυνατότητα χρήσης τους όχι μόνο στο πλαίσιο θεραπειών για εκφυλιστικές ασθένειες του εγκεφάλου, όπως για παράδειγμα Parkinson, Alzheimer, αλλά και για μεταμοσχευτικούς σκοπούς (παραγωγή καρδιακών, ηπατικών κυττάρων προς μεταμόσχευση, διαφοροποίηση εμβρυϊκών βλαστοκυττάρων σε οποιοδήποτε όργανο του ανθρώπινου σώματος, κτλ). Μάλιστα, ενώ μέχρι

⁷⁰² Βλ. Reardon S., «New life for pig-to-human transplants», 10/11/2015, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.nature.com/news/new-life-for-pig-to-human-transplants-1.18768>, (ημ. προσβ. 17/04/2017), καθώς και Healy M., «Could a gene-editing tweak make pigs organ donors for ailing humans?», Los Angeles Times, 16/03/2016, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.latimes.com/science/sciencenow/la-sci-sn-gene-editing-pigs-organs-20160316-story.html>, (ημ. προσβ. 17/04/2017).

⁷⁰³ «Ρεκόρ ξενομεταμόσχευσης: Μπαμπούνος έζησε δύομισι έτη με καρδιά χοίρου», Το Βήμα, 06/04/2016, διαθέσιμο σε <http://www.tovima.gr/science/medicine-biology/article/?aid=790454>, (ημ. προσβ. 17/04/2017), καθώς και Servick K., «Researchers keep pig hearts alive in baboons for more than 2 years», 05/04/2016, διαθέσιμο σε <http://www.sciencemag.org/news/2016/04/researchers-keep-pig-hearts-alive-baboons-more-2-years>, (ημ. προσβ. 17/04/2017).

⁷⁰⁴ Βλ. Αλαχιώτη Σ., «Η ελπίδα από τα βλαστοκύτταρα φουντώνει», Το Βήμα, 25/11/2008, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.tovima.gr/2008/11/25/science/h-elpida-apo-ta-blastokyttara-foyntwnei/>, (ημ. προσβ. 21/02/2019), καθώς και του ίδιου «Τι περιμένουμε από τα ΒΛΑΣΤΟΚΥΤΤΑΡΑ», Το Βήμα, 24/11/2008, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.tovima.gr/2008/11/24/science/ti-perimenoyme-apo-ta-blastokyttara/>, (ημ. προσβ. 21/02/2019). Επιπλέον, «Επιστήμονες δημιούργησαν σπερματοζώαρια από βλαστοκύτταρα», 18/08/2017, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <http://www.capital.gr/health/3233425/epistimonoes-dimiourgisan-spermatozoaria-apo-blastokuttara>, (ημ. προσβ. 21/02/2019) και «Αυτόλογες μεταμοσχεύσεις βλαστοκυττάρων για τη θεραπεία της Σκλήρυνσης κατά Πλάκας», Η Καθημερινή, 11/11/2018, διαθέσιμο σε <http://www.kathimerini.gr/994685/article/ygeia/ygeia-epikairothta/aytologes-metamosxeyses-vlastokyttarwn-gia-th-therapeia-ths-sklhrynshs-kata-plakas>, (ημ. προσβ. 21/02/2019).

⁷⁰⁵ Βλ. Λεφάκη Λ., «Συμβολή στο ζήτημα της χορήγησης διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας επί εφευρέσεων ανθρώπινων βλαστοκυττάρων», δημοσιευμένο σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουντατζή Φ. (επιμ.), Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, όπ.π., σελ. 436-439.

πρότινος ο αναπρογραμματισμός σωματικών κυττάρων ενηλίκων θεωρείτο μη εφικτός (somatic cell reprogramming), πλέον, μετά την εξαγωγή των ως άνω βλαστοκυττάρων, τίθεται σε επίπεδο έρευνας το ερώτημα εάν τα προερχόμενα από σωματικά κύτταρα ενηλίκων βλαστοκύτταρα είναι εξίσου παντοδύναμα όσο τα εμβρυϊκά⁷⁰⁶.

Καθίσταται, λοιπόν, έκδηλο το αναμφισβήτητο πλεονέκτημα της ιστοσυμβατότητας των βλαστοκυττάρων σε σχέση με τον οργανισμό από τον οποίον προέρχονται, καθώς με αυτόν τον τρόπο παρακάμπτεται ο κίνδυνος απόρριψης του μοσχεύματος από το λήπτη. Εξάλλου λόγω ακριβώς της ιδιότητάς τους αυτής, να μετατρέπονται δηλαδή από αδιαφοροποίητα σε εξειδικευμένα κύτταρα αναπληρώνοντας την εκάστοτε έλλειψη κυττάρων εντός του ανθρωπίνου σώματος, τα βλαστοκύτταρα αποτελούν ιδανική επιλογή για το πεδίο των μεταμοσχεύσεων, δεδομένου ότι θα μπορούσαν να μετεξελιχθούν σε εξειδικευμένους ιστούς και όργανα προς αντικατάσταση όσων έχουν καταστεί μη λειτουργικά. Βέβαια, η δυνατότητα χρήσης των βλαστοκυττάρων στις μεταμοσχεύσεις θέτει, ακολούθως, ζητήματα εμπορευματοποίησης αυτών, καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος υποβιβασμού της βιολογικής υπόστασης του ανθρώπου σε αντικείμενο, με μόνο σκοπό την επιδίωξη κέρδους. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι στις αναπτυσσόμενες χώρες με μεγάλο πληθυσμό εξακολουθεί να παρατηρείται σημαντική ζήτηση για συμπαγή όργανα και όχι τόσο για βλαστοκύτταρα. Η ζήτηση αυτού του είδους είναι αναμενόμενη, καθώς το ζήτημα εμπορευματοποίησης κυττάρων και ιστών αφορά κυρίως χώρες που διαθέτουν τις απαραίτητες υποδομές για την αφαίρεση και συντήρησή τους (για παράδειγμα Ηνωμένες Πολιτείες, Αγγλία, κτλ).

Η, δε, εμπορευματοποίηση του ανθρωπίνου σώματος και των μερών του (άρα και των βλαστοκυττάρων), προσκρούει όχι μόνο στη συνταγματικά κατοχυρωμένη προστασία της ανθρώπινης αξίας (άρθρο 2 του Συντάγματος), αλλά και στην ήδη αναλυθείσα Σύμβαση του Οβιέδο. Ταυτόχρονα, ανακύπτουν και άλλα ζητήματα βιοηθικής, τα οποία σχετίζονται με την προέλευση των εμβρυϊκών βλαστοκυττάρων, ήτοι το παραδεκτό ή όχι της χρήσης εμβρύων ως πηγών προέλευσής τους, τη δημιουργία εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς, τη θεραπευτική κλωνοποίηση, αλλά και την ίδια την έννοια του εμβρύου⁷⁰⁷. Για αυτό, εξάλλου, και το βλαστοκύτταρο, παρά το ότι δεν διαθέτει αυτοτέλεια, προστατεύεται νομικά, καθώς συνδέεται με την αξία του συγκεκριμένου ανθρώπου από τον οποίο προέρχεται, με άλλα λόγια, διατηρεί αξία επιβαλλόμενη σε πράγμα εκτός συναλλαγής (res extra commercium)⁷⁰⁸. Ανεξάρτητα, πάντως, από το καθεστώς νομικής προστασίας των βλαστοκυττάρων, ο κίνδυνος εμπορευματοποίησής τους πρέπει να αποτελέσει το έναυσμα για τη θεσμοθέτηση ενός επαρκούς νομικού πλαισίου για κάθε κράτος, καθώς και την πρόβλεψη λεπτομερών ερευνητικών

⁷⁰⁶ «Αναπρογραμματισμένα βλαστοκύτταρα εναντίον ωχράς κηλίδας», Το Βήμα, 29/03/2017, διαθέσιμο σε <https://www.tovima.gr/2017/03/29/science/anaprogrammatismena-blastokyttara-enantion-wxras-kilidas/>, (ημ. προσβ. 21/02/2019).

⁷⁰⁷ Όπως έχει επισημανθεί, το ανθρώπινο έμβρυο αποτελεί «φορτισμένη», τρόπον τινά, έννοια, η οποία διαφοροποιείται ανά κράτος, με βάση τις εκάστοτε παραδόσεις και συστήματα αξιών, ως εκ τούτου δεν υφίσταται υιοθέτηση κάποιας κοινής θέσης επί του ζητήματος αυτού. Για αυτόν το λόγο, στην υπόθεση C-34/10 Brüstle κατά Greenpeace eV, το ΔΕΚ, στο πλαίσιο προδικαστικού ερωτήματος, προσπαθώντας να αποτρέψει την εμπορευματοποίηση των ανθρώπινων εμβρύων, προβαίνει σε εξαιρετικά ευρεία ερμηνεία του όρου «ανθρώπινο έμβρυο» κατ' άρθρο 6 παρ. 2γ' της Οδηγίας 98/44/EK για την ένομη προστασία των βιοτεχνολογικών εφευρέσεων, εντάσσοντας στο πεδίο του κάθε ανθρώπινο ωάριο ήδη από το στάδιο της γονιμοποίησης, κάθε μη γονιμοποιημένο ανθρώπινο ωάριο, στο οποίο έχει μεταμοσχευθεί ο πυρήνας ώριμου κυττάρου, αλλά και κάθε μη γονιμοποιημένο ωάριο που οδηγήθηκε σε διαίρεση και σε πολλαπλασιασμό μέσω παρθενογένεσης, εναπόκειται, δε, βλ. Μηλαπίδου Μ., «ΔΕΚ: υπόθεση C-34/10 Brüstle κατά Greenpeace eV- Διπλώματα ευρεσιτεχνίας και ανθρώπινα βλαστοκύτταρα», δημοσιευμένο σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, ό.π., σελ. 467-468.

⁷⁰⁸ Βλ. Λεφάκη Α., ό.π., σελ. 454.

πρωτοκόλλων, ώστε να μην παραβιάζονται ούτε οι διεθνώς παγιωμένες αρχές της ηθικής και ιατρικής δεοντολογίας, ούτε ο πυρήνας της ίδιας της ανθρώπινης αξίας⁷⁰⁹.

5.6. Οι κρατούμενοι ως εκούσιοι post-mortem δότες; Η περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών

Σε προηγούμενη υποενότητα της παρούσας μελέτης έγινε αναφορά στην περίπτωση των κρατουμένων της Κίνας ως εκούσιων δωτών οργάνων, οι οποίοι, συχνά, εκτελούντο νωρίτερα από το κανονικό προκειμένου να αφαιρεθούν όργανά τους και να χρησιμοποιηθούν σε μεταμοσχεύσεις⁷¹⁰. Η πρακτική αυτή αποτέλεσε κατάφωρη παραβίαση δικαιωμάτων, η οποία οδήγησε τελικά την εν λόγω χώρα να δεσμευθεί, υπό το βάρος της διεθνούς κατακραυγής, ότι δεν θα επαναλάβει, εφεξής, τέτοιου είδους ενέργειες. Με αφορμή τα ανωτέρω, τίθεται το ζήτημα των κρατουμένων ως εκουσίων, αυτή τη φορά, δωτών, το εάν μπορούν, δηλαδή, να αποτελέσουν δότες οργάνων μετά θάνατον, εφόσον παρέχουν συναίνεση προς τούτο κατόπιν ενδελεχούς ενημέρωσής τους.

Η έγερση ζητημάτων βιοηθικής είναι αναπόφευκτη: Αποτελεί εμπόδιο η ιδιότητα του υποψήφιου δότη, ο οποίος είναι κρατούμενος; Συντρέχει κίνδυνος για τη δημόσια υγεία λόγω χρόνιων μεταδοτικών ασθενειών που μπορεί να υφίστανται ήδη στα όργανά του (ηπατίτιδα, AIDS, κτλ), οι οποίες παρουσιάζονται με μεγαλύτερους ρυθμούς στο κλειστό περιβάλλον των φυλακών σε σχέση με το γενικό πληθυσμό; Επιπλέον, η συναίνεση είναι νόμιμη; Είναι έγκυρη; Μεσολάβησε προηγούμενη λεπτομερής ενημέρωση του κρατουμένου; Έγιναν κατανοητές στον τελευταίο οι συνέπειες της απόφασής του να δωρίσει τα όργανά του μετά θάνατον; Δεν είναι λίγοι, άλλωστε, εκείνοι που θεωρούν ότι ο κρατούμενος ίσως επιλέξει να δωρίσει τα όργανά του αποβλέποντας σε ευνοϊκότερη ποινική του μεταχείριση (μείωση της ποινής, αναστολή, κτλ).

Άκρως ενδιαφέρουσα είναι μια έρευνα που έλαβε χώρα το 2012 αναφορικά με τη στάση των κρατουμένων απέναντι στη δωρεά οργάνων, μέσω ερωτηματολογίου, το οποίο διανεμήθηκε σε εκατό κρατούμενους σε φυλακή της περιοχής Lodz στην Πολωνία. Η μεταμόσχευση, ως ιατρική μέθοδος, ήταν κατανοητή από το 90% των κρατουμένων, με την πλειονότητα αυτών να είναι θετικά διακείμενη και με ένα μικρότερο ποσοστό (72%) να έχει γνώση και των σχετικών μεταμοσχευτικών κανονισμών. Επιπροσθέτως, σεβαστό ποσοστό των κρατουμένων είχε γνώση της εικαζόμενης συναίνεσης (61%) και του μη αναστρέψιμου εγκεφαλικού θανάτου (77%). Η πλειονότητα των κρατουμένων (74%) ήταν θετική στο ενδεχόμενο δωρεάς οργάνων τους, εκφράζοντας εμπιστοσύνη προς την ιατρική κοινότητα (82%). Στο ερώτημα ποιος θα πρέπει να λαμβάνει τη σχετική απόφαση περί μεταμόσχευσης, το 65% απήντησε μόνο οι δότες, το 26% ότι

⁷⁰⁹ Για τις δυσχέρειες, σε επίπεδο ηθικής δεοντολογίας, και το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο σχετικά με τις έρευνες σε έμβρυα και κυρίως σε παιδιά, βλ. Σπινέλλη Κ. «Ηθική Δεοντολογία στις έρευνες σε παιδιά», δημοσιευμένο σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, ό.π., σελ. 397-408, όπου επισημαίνεται ότι «αν και στην Ελλάδα δεν εκπονούνται από φαρμακευτικές εταιρείες σημαντικές ιατρικές έρευνες με υποκείμενα παιδιά, υπάρχει, ωστόσο, ένα ευρύ φάσμα ερευνών στο οποίο ενδέχεται να εμπλακούν ανήλικοι, ακόμη και έμβρυα», καθώς και «η ειλικρινής επιστημονική αναζήτηση λύσεων σε αχαρτογράφητες περιοχές, όπως λ.χ. η χρήση βλαστοκυττάρων ή αναλύσεων DNA από τη μια μεριά, και η ανάγκη εκπόνησης διδακτορικών ή μετα-διδακτορικών διατριβών βασισμένων σε εμπειρικά τεκμηριωμένα δεδομένα, από την άλλη, δημιουργούν μια δυναμική ερευνητική κοινότητα που επικεντρώνεται σε ανηλίκους».

⁷¹⁰ Βλ. υποενότητα 2.4.4.

θα πρέπει να ερωτηθεί η οικογένεια, ενώ το 9% ότι η απόφαση πρέπει να ληφθεί από τους αρμόδιους ειδικούς⁷¹¹.

Οι φωνές υπέρ του δικαιώματος των κρατουμένων να δωρίζουν τα όργανά τους πλήθυναν το 2011, μετά από το αίτημα του C. L., ενός καταδικασμένου σε θανατική ποινή κρατουμένου στις φυλακές του Όρεγκον των Ηνωμένων Πολιτειών, να δωρίσει μετά θάνατον τα όργανά του, αίτημα το οποίο απερρίφθη από τις σωφρονιστικές αρχές. Ο ανωτέρω κρατούμενος έστειλε επιστολή στην εφημερίδα New York Times, προκειμένου να εξηγήσει το σκεπτικό που τον οδήγησε στην απόφασή του, θέτοντας επιχειρήματα υπέρ του δικαιώματος των κρατουμένων να λαμβάνουν, επί ίσοις όροις με τους υπόλοιπους ανθρώπους, την απόφαση να δωρίζουν όργανά τους μετά θάνατον⁷¹². Υποστήριξε, δε, ότι ένας υγιής κρατούμενος, θα μπορούσε να σώσει μέχρι και οκτώ ζωές δωρίζοντας την καρδιά, τους πνεύμονες, τα νεφρά, το ήπαρ και άλλους μεταμοσχεύσιμους ιστούς, καθώς και ότι οι πολιτείες θα μπορούσαν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Οχάιο και της Ουάσινγκτον, όπου για την εκτέλεση της θανατικής ποινής χρησιμοποιείται ως ένεση μία μόνο ουσία (ένα ισχυρό βαρβιτουρικό), που δεν καταστρέφει τα όργανα του εκτελεσθέντος, σε αντίθεση με το Όρεγκον όπου η ένεση αποτελεί συνδυασμό τριών ουσιών που προκαλούν τη μη αναστρέψιμη βλάβη τους.

Αναφορικά με την ύπαρξη μεγαλύτερου ποσοστού μεταδοτικών ασθενειών στο περιβάλλον της φυλακής σε σχέση με το γενικό πληθυσμό, ο κρατούμενος παραδέχεται ότι υφίσταται τέτοιο ρίσκο στη φυλακή, υποστηρίζει όμως, ότι, πλέον, με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας μπορούν να διεξάγονται ενδεδειγμένες ιατρικές ελέγχους, ώστε να αποσαφηνισθεί εάν οι κρατούμενοι είναι υγιείς. Τέλος, ως προς το ενδεχόμενο η απόφαση ενός κρατουμένου περί δωρεάς οργάνων του να είναι προϊόν μη έγκυρης συναίνεσης ή υστερόβουλων κινήτρων (μείωση της ποινής), αναφέρει ότι τη στιγμή που υφίσταται εξ αρχής η σχετική πρωτοβουλία χωρίς πίεση ή αντάλλαγμα και υπό την προϋπόθεση ότι ο κρατούμενος θα λάβει την ίδια ενημέρωση, όπως κάθε άλλος εν δυνάμει δότης, δεν υπάρχει λόγος να μην είναι γνήσια και έγκυρη η συναίνεσή του⁷¹³.

Σε μια γενικότερη, πάντως, θεώρηση των πραγμάτων, έχει επισημανθεί ως υποκριτική η άποψη ότι η δωρεά οργάνων από κρατούμενους είναι ηθικά λανθασμένη επειδή διακινδυνεύεται το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης (λόγω πίεσης εντός φυλακής), τη στιγμή που η απόρριψη του αιτήματός τους περί δωρεάς συνιστά ακόμα μεγαλύτερη προσβολή του εν λόγω δικαιώματός τους. Επιπλέον, μπορεί να μην είναι όλοι οι κρατούμενοι κατάλληλοι δότες οργάνων, ωστόσο, ο αυθαίρετος αποκλεισμός όλων από τη δυνατότητα δωρεάς τους θα οδηγούσε σε πολλές χαμένες ευκαιρίες μεταμόσχευσης υγιών οργάνων. Εξάλλου, στην περίπτωση των κρατουμένων υφίσταται χρονικό περιθώριο για ενδεδειγμένους ιατρικούς ελέγχους σε αντίθεση, για παράδειγμα, προς ένα τροχαίο ατύχημα όπου οι απαραίτητες ιατρικές εξετάσεις πρέπει να πραγματοποιηθούν μέσα σε ελάχιστο χρόνο. Τέλος, η ίδια η κοινωνία εμφανίζεται διατεθειμένη, σε κάποιες περιπτώσεις, να δεχτεί τη δωρεά οργάνων από κρατούμενους. Ειδικότερα, ένα περίπου μήνα μετά τη δημοσίευση της επιστολής του ανωτέρω κρατουμένου, πραγματοποιήθηκαν δημοσκοπήσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες, με την πλειονότητα των ερωτηθέντων (77,3%) να

⁷¹¹ Βλ. Dureczynski A., Pietrzak M., Strzelczyk J., «Preliminary report from a prison survey: Should prisoners be considered as organ donors? », Ann Transplant 2013; 18:604-608.

⁷¹² Βλ. Longo C., «Giving life after death row», The New York Times, 05/03/2011, διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε www.nytimes.com/2011/03/06/opinion/06longo.html, (ημ. προσβ. 18/03/2016).

⁷¹³ Ο κρατούμενος κλείνει την επιστολή του παραθέτοντας την απάντηση των σωφρονιστικών αρχών, οι οποίες απέρριψαν το αίτημά του για δωρεά των οργάνων του μετά θάνατον ('the interests of the public and condemned inmates are best served by denying the petition'), αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι όσοι πεθαίνουν λόγω έλλειψης μοσχεύματος θα διαφωνούσαν με την απάντηση αυτή.

απαντά ότι οι καταδικασθέντες σε θανατική ποινή θα πρέπει να μπορούν να δωρίζουν όργανά τους. Αντίστοιχο ερώτημα τέθηκε στους δεκαέξι υποψήφιους λήπτες πνεύμονα στη λίστα αναμονής του Duke Lung Transplant Program, οι οποίοι στην ερώτηση εάν θα ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν τον πνεύμονα ενός καταδικασθέντος σε θανατική ποινή κρατούμενου, απήντησαν «ναι» σε ποσοστό 75%⁷¹⁴.

Στον αντίποδα, υφίστανται επιφυλάξεις ως προς το γνήσιο χαρακτήρα της συναίνεσης. Οι κρατούμενοι, κατά την παραμονή τους στη φυλακή, υπόκεινται σε αντίξοες ψυχολογικές συνθήκες, οι οποίες αναπόφευκτα επηρεάζουν τις αποφάσεις που λαμβάνουν, καθώς είναι τρωτοί σε κάθε μορφή πίεσης αναφορικά με την έκτιση της ποινής τους. Για παράδειγμα, η πίεση δύναται να είναι έμμεση, χωρίς δηλαδή ρητή αναφορά σε κάποιο αντάλλαγμα για τη δωρεά του οργάνου, όμως ο κρατούμενος να το προσφέρει αναμένοντας το αντάλλαγμα αυτό (λιγότερος χρόνος απομόνωσης, καλύτερες συνθήκες έκτισης ποινής, αναστολή/μείωσή της). Ήδη, η Επιτροπή Ηθικής του Ηνωμένου Δικτύου για την Κοινή Χρήση Οργάνων (UNOS, United Network of Organ Sharing) έχει εκφράσει ρητά την αντίθεσή της προς τη δωρεά οργάνων από κρατούμενους μέχρι όλα τα συναφή ηθικά ζητήματα να επιλυθούν⁷¹⁵. Αλλά και η ίδια η έννοια της συναίνεσης σε κάποιες χώρες, όπως για παράδειγμα στις Ηνωμένες Πολιτείες έχει διαφορετικές νομικές προεκτάσεις: Οι καταδικασθέντες, στη θανατική ποινή, κρατούμενοι χάνουν το δικαίωμα λήψης προσωπικών αποφάσεων, ενώ στις περισσότερες πολιτείες ο κρατούμενος θεωρείται ιδιοκτησία του κράτους (property of the state), με αποτέλεσμα το κράτος να αποφασίζει για λογαριασμό του.

Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι εφόσον οι εκτελέσεις των κρατούμενων λαμβάνουν χώρα σε φυλακές και όχι σε ιατρικές εγκαταστάσεις, θα υπάρξει μεγάλη καθυστέρηση μέχρι να οργανωθεί η μεταφορά του δότη-κρατούμενου στο νοσοκομείο, προκειμένου να ξεκινήσει η διαδικασία αφαίρεσης των οργάνων του. Μία λύση θα ήταν η εκτέλεση του κρατούμενου να πραγματοποιείται σε νοσοκομείο, αλλά και πάλι υφίστανται δυσχέρειες (ασφάλεια μεταφοράς, ενδεχόμενο απόδρασης, άρνηση κάποιων νοσοκομείων να δεχτούν κρατούμενους, κτλ). Παράλληλα, σε περιπτώσεις όπως οι ανωτέρω θα υπάρχει, αναπόφευκτα, εμπλοκή των ιατρών στη διαδικασία τόσο της εκτέλεσης του κρατούμενου όσο και της μεταμόσχευσης των οργάνων του, ενώ, κανονικά, οι διαδικασίες αυτές οφείλουν να είναι διακριτές και αυτόνομες. Με άλλα λόγια, ο θάνατος και η δωρεά οργάνων δεν πρέπει να διασταυρώνονται, αλλιώς δημιουργούνται ζητήματα σύγκρουσης καθηκόντων. Μια τέτοια σύγκρουση καθηκόντων θα μπορούσε να οδηγήσει στην επίσπευση του θανάτου του κρατούμενου εκ μέρους του ιατρού, ώστε ο τελευταίος, μειώνοντας το χρόνο αναμονής, να περισυλλέξει περισσότερα όργανα προς μεταμόσχευση. Σε κάποιες, δε, πολιτείες της Αμερικής ο μέσος όρος ηλικίας των εκτελεσθέντων κρατούμενων είναι άνω των 50 ετών, με αρκετούς εξ αυτών να υποφέρουν από χρόνιες ασθένειες, όπως διαβήτη ή υπέρταση και με αποτέλεσμα τουλάχιστον οι μισοί να μην πληρούν τα ιατρικά κριτήρια ώστε να αποτελέσουν δότες οργάνων⁷¹⁶.

Βέβαια, υφίσταται και η θετική πλευρά της αντιπαράθεσης για το εάν είναι επιτρεπτή η δωρεά οργάνων από κρατούμενους, καθώς ανάλογα με το επίπεδο ωρίμανσης κάθε κοινωνίας, η

⁷¹⁴ Βλ. Lin S., Rich L., Pal J., Sade R., «Prisoners on death row should be accepted as organ donors», *Ann Thorac Surg.* 2012;93(6):1775.

⁷¹⁵ Στο σχετικό κείμενο αναφέρεται ότι: «*The Committee opposes any strategy or proposed statute regarding organ donation from condemned prisoners until all of the potential ethical concerns (coercion, method of execution, issues of informed consent) have been satisfactorily addressed*».

⁷¹⁶ Βλ. Caplan A., «The use of prisoners as sources of organs-An ethically dubious practice», *Am J Bioeth.* 2011; 11(10):1-5. Επιπροσθέτως, Lin S., Rich L., Pal J., Sade R., όπ.π.

τελευταία δύναται να αναλάβει σχετικές νομοθετικές πρωτοβουλίες προς αυτή την κατεύθυνση. Για παράδειγμα, το 2013, εγκρίθηκε ο πρώτος πολιτειακός νόμος εντός Ηνωμένων Πολιτειών (Inmate Medical Donation Act) που επιτρέπει σε όλους τους κρατούμενους να δηλώνουν τη βούλησή τους για δωρεά οργάνων, εφόσον το επιθυμούν⁷¹⁷. Ο συγκεκριμένος νόμος δεν κάνει διάκριση μεταξύ καταδικασθέντων σε θανατική ποινή και υπόλοιπων κρατουμένων, καθώς οποιοσδήποτε είναι ελεύθερος να δωρίσει τα όργανά του, ισχύει όμως για όσους κρατούμενους πεθαίνουν ενώ βρίσκονται σε φυλακή της Γιούτα. Η προβλεπόμενη νομοθετικά δυνατότητα δωρεάς οργάνων από κρατούμενους (όπου εκείνη υφίσταται) προϋποθέτει, αφενός, την επίλυση των προαναφερθέντων ζητημάτων βιοηθικής, αφετέρου την παροχή άρτιων ιατρικών υπηρεσιών εντός φυλακής, ώστε να μεσολαβήσει ενδεδειγμένος ιατρικός έλεγχος του κρατουμένου για τη διαπίστωση της δυνατότητάς του να αποτελέσει δότη οργάνων μετά θάνατον. Η παρεχόμενη, δε, εντός φυλακής ιατρική φροντίδα θα πρέπει να είναι πλήρης, με στόχο την αποφυγή του ενδεχομένου επίσπευσης του θανάτου του προς αφαίρεση οργάνων του. Ωστόσο, επισημαίνεται η ανάγκη διεξαγωγής περισσότερων ερευνών με επαρκές δείγμα κρατουμένων, προκειμένου να εξεταστεί όχι μόνο η στάση των τελευταίων απέναντι στο θεσμό της δωρεάς οργάνων αλλά, το κυριότερο, εάν γνωρίζουν και κατανοούν βασικές έννοιες, όπως εκείνη της εικαζόμενης συναίνεσης, του εγκεφαλικού θανάτου, κτλ.

5.7. Ανάγκη αναπροσαρμογής της ελληνικής νομοθεσίας – Η πρόβλεψη της εμπορίας οργάνων ως διακριτού ποινικού αδικήματος

Όπως αναλύθηκε σε αντίστοιχες υποενότητες της παρούσας μελέτης, το ελληνικό νομοθετικό οικοδόμημα περιέχει δύο άρθρα με σημείο αναφοράς την εμπορευματοποίηση των ανθρωπίνων οργάνων, το άρθρο 323Α παρ. 1 ΠΚ περί εμπορίας ανθρώπων με σκοπό, μεταξύ άλλων, την αφαίρεση οργάνων τους⁷¹⁸ και το άρθρο 35 παρ. 2 Ν.3984/2011 που ποινικοποιεί την αφαίρεση οργάνων με οικονομικό αντάλλαγμα⁷¹⁹. Ωστόσο, επισημαίνεται η απουσία αυτοτελούς άρθρου στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα που να τιμωρεί αποκλειστικά την εμπορία οργάνων. Λόγω, δε, του διασυννοριακού χαρακτήρα του αδικήματος αυτού και της διαφορετικής, ανά κράτος, νομοθεσίας, δεν υφίσταται ένας κοινά αποδεκτός ορισμός του, ως εκ τούτου, αρκετές χώρες (όπως άλλωστε και η Ελλάδα) στηρίζονται στο αναλυθέν άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου του Παλέρμιο «για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της διακίνησης προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών»⁷²⁰, λόγω έλλειψης μιας κοινής ερμηνευτικής γραμμής.

⁷¹⁷ Βλ. Aleccia J., «New Utah law allows organ donations from prisoners; nearly 250 sign up», NBC News, 13/04/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.nbcnews.com/health/health-news/new-utah-law-allows-organ-donations-prisoners-nearly-250-sign-flna1C9337248>, (ημ.προσβ. 18/03/2016), «Bill would allow inmates to donate organs after death», Daily Herald, 31/01/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, www.heraldextra.com/news/local/govt-and-politics/legislature/bill-would-allow-inmates-to-donate-organs-after-death/article_89ce373a-9ec1-5692-973f-6af2588b599a.html, (ημ.προσβ. 18/03/2016), «House passes Utah inmate organ-donor legislation», National Institute for Jail Operations, 01/02/2013, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://jailtraining.org/house-passes-utah-inmate-organ-donor-legislation/>, (ημ.προσβ. 18/03/2016), καθώς και Faden R., «The Utah law allowing prisoners to donate organs is fine», The New York Times, 25/04/2013, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.nytimes.com/roomfordebate/2013/04/25/should-prisoners-be-allowed-to-donate-their-organs/the-utah-law-allowing-prisoners-to-donate-organs-is-fine, (ημ.προσβ. 18/03/2016).

⁷¹⁸ Βλ. υποενότητα 1.2.1.

⁷¹⁹ Βλ. υποενότητα 1.3.1.

⁷²⁰ UN Protocol to prevent, suppress, and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the United Nations convention against transnational organized crime, βλ. υποενότητα 1.6.1.

Το άρθρο 323Α ΠΚ, αποτελεί πιστή απόδοση του σχετικού άρθρου του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, προς το οποίο και είναι απόλυτα σύμφυτο. Ωστόσο, η πιστή αυτή απόδοση έχει ως αποτέλεσμα την ένταξη της εμπορίας οργάνων εντός του γενικότερου πλαισίου της οργανωμένης εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους, χωρίς να αναγνωρίζεται ο αυτοτελής και διακριτός της χαρακτήρας. Με άλλα λόγια, απουσιάζει η ρητή διάκριση μεταξύ των δύο αυτών εγκληματικών φαινομένων, ήτοι, αφενός, της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους (Πρωτόκολλο του Παλέρμο) και, αφετέρου, της εμπορίας οργάνων (παρά την ύπαρξη του άρθρου 35 παρ. 2 Ν.3984/2011, το τελευταίο δεν εντάσσεται στον Ποινικό Κώδικα, όπως το άρθρο 323Α, αλλά αποτελεί τμήμα αυτοτελούς νόμου). Κατά συνέπεια, είναι έκδηλη η προσπάθεια του Έλληνα νομοθέτη να θέσει ένα γενικότερο πλαίσιο καταπολέμησης της εμπορίας ανθρώπων υπό τις ποικίλες μορφές της (σεξουαλική εκμετάλλευση, επαιτεία, καταναγκαστική εργασία, αφαίρεση οργάνων, κτλ), χωρίς όμως μεμονωμένη αναφορά στην εμπορία οργάνων *per se*.

Αναμφισβήτητα, η ποινική αντιμετώπιση της εμπορίας οργάνων είναι σύμφυτη προς την προσπάθεια του εκάστοτε κράτους να την ερμηνεύσει νομοθετικά, είτε εντάσσοντάς την στο γενικό πλαίσιο της εμπορίας ανθρώπων, είτε προβλέποντας χωριστό άρθρο με στόχο την ποινική της διαφοροποίηση σε σχέση με τις προαναφερθείσες μορφές εμπορίας (για παράδειγμα τη σεξουαλική ή εργασιακή εκμετάλλευση). Παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας κρατών αποτελεί η Ελβετία, όπου προβλέπεται στο άρθρο 182 του Ποινικού της Κώδικα η ίδια ποινική αντιμετώπιση για την εργασιακή και σεξουαλική εκμετάλλευση, όπως και για την αφαίρεση οργάνων⁷²¹. Αντίθετα, η Ισπανία υπήρξε μία από τις πρώτες χώρες, όπου συμπεριελήφθη στον Ποινικό της Κώδικα όχι μόνο μια γενική διάταξη περί εμπορίας ανθρώπων (άρθρο 177 bis), αλλά και μία ειδική (άρθρο 156 bis), τιμωρώντας αυτοτελώς την εμπορία οργάνων. Μάλιστα, γίνεται διάκριση της ποινής με βάση το εάν το όργανο είναι ζωτικό (φυλάκιση 6-12 ετών) ή όχι (φυλάκιση 3-6 ετών σε κάθε αντίθετη περίπτωση). Επιπροσθέτως, προβλέπεται ποινική ευθύνη των ληπτών των εν λόγω οργάνων (ποινή φυλάκισης με βάση την ως άνω διάκριση σε ζωτικά ή μη όργανα), εφόσον οι τελευταίοι γνώριζαν τον παράνομο χαρακτήρα απόκτησής τους⁷²².

Λαμβάνοντας, πάντως, υπόψη τη γεωγραφική θέση της κάθε χώρας (το εάν, δηλαδή, αποτελεί ενδιάμεσο/τελικό σταθμό επιλεγμένων διαδρομών εμπορίας ανθρώπων από οργανωμένα κυκλώματα), τα καταγεγραμμένα κρούσματα εμπορίας (με επίγνωση του υψηλού σκοτεινού αριθμού εγκληματικότητας) και το εκάστοτε ισχύον νομοθετικό πλαίσιο, τίθεται το εξής ερώτημα: Είναι επαρκώς θωρακισμένη μια χώρα απέναντι στην εμπορία οργάνων με μόνη τη νομοθετική ενσωμάτωση του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο ή υφίσταται ανάγκη πλήρους διαχωρισμού της από την εμπορία ανθρώπων μέσω εισαγωγής χωριστού άρθρου στον Ποινικό Κώδικα; Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, παρά το ότι, προς το παρόν, δεν έχει καταγραφεί κανένα επίσημο κρούσμα εμπορίας οργάνων, κρίνεται απαραίτητη μια πολυπαραγοντική προσέγγιση, καθώς η οξεία οικονομική κρίση εντός της οποίας βρίσκεται η χώρα τα τελευταία έτη, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική της θέση στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και το διογκωμένο πρόβλημα της υποδοχής προσφύγων, θα μπορούσαν μελλοντικά να οδηγήσουν στην

⁷²¹ UNODC, Database of Legislation, Swiss Criminal Code, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.unodc.org/cld/en/legislation/che/swiss_criminal_code/book_two_-_title_four/article_182/article_182.html, (ημ. προσβ. 28/08/2018).

⁷²² International Coalition to end transplant abuse in China, «2010-Spanish Criminal Code amended to combat transplant tourism and organ trafficking», διαθέσιμο σε <https://endtransplantabuse.org/2010-spanish-criminal-code-amended-to-combat-transplant-tourism-and-organ-trafficking/>, (ημ. προσβ. 28/08/2018), καθώς και Doctors Against Forced Organ Harvesting, (DAFOH), «Spanish Penal Code addresses the issue of organ trafficking», διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://dafoh.org/spanish-penal-code-organ-trafficking/>, (ημ. προσβ. 28/08/2018).

εμφάνιση κρουσμάτων εμπορίας εντός ελληνικού εδάφους με θύματα, μεταξύ άλλων, και τους ίδιους τους πρόσφυγες. Ως εκ τούτου, κρίνεται αναγκαία η προσθήκη αυτοτελούς άρθρου στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα, ώστε, εκτός των άρθρων 323Α ΠΚ και 35 Ν. 3984/2011, να υφίσταται και ένα αυτοτελές άρθρο που να ρυθμίζει διακριτά το αδίκημα της εμπορίας οργάνων.

Η ανάγκη αναπροσαρμογής της ελληνικής νομοθεσίας με σκοπό την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των φαινομένων εμπορίας ανθρώπων είναι έκδηλη και από τα συμπεράσματα έκθεσης του State Department των Ηνωμένων Πολιτειών (2018), η οποία επισημαίνει τις αντίστοιχες ανεπάρκειες της ελληνικής κυβέρνησης. Ειδικότερα, η τελευταία φέρεται να μην πληροί τα ελάχιστα προαπαιτούμενα σε νευραλγικούς τομείς, όπως εκείνον του εντοπισμού και υποστήριξης θυμάτων (ιδίως των ασυνόδευτων ανηλίκων), καθώς και της άσκησης ποινικής δίωξης κατά των δραστών (καθυστέρηση απονομής δικαιοσύνης, έλλειψη θυματοκεντρικής προσέγγισης, κτλ)⁷²³. Μεταξύ των προτεινόμενων μέτρων είναι η ενίσχυση των εξειδικευμένων υπηρεσιών παροχής ασύλου και ψυχολογικής υποστήριξης θυμάτων εμπορίας, η εντατικότερη έρευνα και άσκηση ποινικής δίωξης κατά των δραστών (μεταξύ των οποίων και των κρατικών αξιωματούχων που μπορεί να είναι συνεργοί τους), η ταχύτερη απονομή δικαιοσύνης, η συμμετοχή ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών με στόχο την εφαρμογή μιας θυματοκεντρικής πολιτικής σε συνδυασμό με την ενεργοποίηση των διατάξεων περί προστασίας μαρτύρων, η συστηματικότερη συγκέντρωση και παραγωγή αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων, κτλ. Προς την τελευταία κατεύθυνση κινείται και η Εγκύκλιος 1/2018 της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου, στην οποία προβλέπεται η υποχρέωση των Εισαγγελιών Εφετών του κράτους να παρέχουν στο πρώτο εικοσαήμερο Απριλίου και Οκτωβρίου κάθε έτους στοιχεία για το αμέσως προηγούμενο εξάμηνο των μηνών αυτών (Οκτώβριο-Μάρτιο και Απρίλιο-Σεπτέμβριο), αναφορικά με σχηματισθείσες δικογραφίες για τα αδικήματα εμπορίας ανθρώπων και παράνομης διακίνησης μεταναστών⁷²⁴. Νομιμοποιητικός λόγος για την έκδοση της εγκυκλίου ήταν η παραδοχή, εκ μέρους της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου, ότι τον τελευταίο καιρό βλέπουν το φως της δημοσιότητας (προφανώς περισσότερες) πληροφορίες για περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων και παράνομης διακίνησης μεταναστών, ενώ παράπονα υποβάλλονται από διεθνείς και ελληνικές μη κυβερνητικές οργανώσεις.

Είναι αυτονόητο το ότι όποιες, τελικά, ενέργειες λάβουν χώρα στο πλαίσιο της αναπροσαρμογής της νομοθεσίας για την εμπορία ανθρώπων, πρέπει να εφαρμοστούν και στην πράξη, αλλιώς θα πρόκειται περί κενών νομοθετικών παρεμβάσεων. Η καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος, στο οποίο υπάγονται οι περισσότερες περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων, προϋποθέτει τη συνδυαστική εφαρμογή δύο παραγόντων, αφενός του έμπυχου υλικού και υλικοτεχνικού εξοπλισμού, αφετέρου της ευελιξίας του ίδιου του νομοθετικού καθεστώτος. Με άλλα λόγια, χρειάζεται διαρκής επιμόρφωση των αστυνομικών και δικαστικών υπαλλήλων στον εντοπισμό θυμάτων εμπορίας και στη συγκέντρωση του αποδεικτικού υλικού, ώστε να έχουν τις απαιτούμενες γνώσεις για να αναγνωρίσουν μια υπόθεση εμπορίας και να τη χειριστούν αναλόγως. Η διάλυση, δε, ενός οργανωμένου κυκλώματος συνεπάγεται τη χρήση

⁷²³ U.S. Department of State, Trafficking in persons Report, 2018, διαθέσιμο ηλεκτρονικά, <https://www.state.gov/documents/organization/282798.pdf>, (ημ. προσβ. 12/01/2019), όπου αναφέρεται: «*However, the government did not meet the minimum standards in several key areas. The government lacked proactive identification efforts, particularly for forced labor and unaccompanied children, and specialized support for victims remained inadequate or inaccessible. Court proceedings often lasted two to six years and lacked victim-centered approaches, hindering cooperation from victims and key witnesses*».

⁷²⁴ Βλ. Εγκύκλιο Εισαγγελίας Αρείου Πάγου 1/2018, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/loipa-nomika/egkyklios/egkyklios-eisaggelias-areioy-pagoy-1-2018>, (ημ. προσβ. 28/08/2018).

προηγμένου τεχνολογικού εξοπλισμού (ηλεκτρονική παρακολούθηση, σύνθετες έρευνες, διενέργεια μυστικών επιχειρήσεων, κτλ) για την ταυτοποίηση των μελών του και το σχετικό *modus operandi*, καθώς και τη θεμελίωση, με αποδεικτικά μέσα, του παράνομου χαρακτήρα των πράξεων ώστε, σε συνδυασμό με το απαραίτητο νομοθετικό πλαίσιο, να επιτευχθεί η ποινική καταδίκη των δραστών. Τα παράνομα έσοδα (και πάλι σε συνδυασμό με την ενεργοποίηση αυστηρών νομικών διατάξεων) να μπορούν να δημεύονται άμεσα και χωρίς γραφειοκρατικές δυσχέρειες, προκειμένου τα μέλη των κυκλωμάτων αυτών να στερούνται κάθε πρόσβασης σε διαθέσιμα χρηματικά ποσά. Κατά συνέπεια, το οργανωμένο έγκλημα θα δεχθεί καίριο πλήγμα και θα παγιωθεί στη συλλογική συνείδηση η μηδενική ανοχή της έννομης τάξης σε συναφείς πράξεις⁷²⁵.

5.8. Ο ρόλος του ιατρού στο πλαίσιο άσκησης του ιατρικού λειτουργήματος

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο ρόλο του ιατρού, καθώς δεν ασκεί απλά ιατρικό επάγγελμα αλλά λειτουργήμα, όπως άλλωστε ο ίδιος ο όρκος του Ιπποκράτη καταδεικνύει. Ειδικότερα, στον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (Ν.3418/2005) στο άρθρο 2 παρ. 1 ορίζεται ρητά ότι: «Η άσκηση της ιατρικής είναι λειτουργήμα, που αποσκοπεί στη διατήρηση, βελτίωση και αποκατάσταση της σωματικής, πνευματικής και ψυχικής υγείας του ανθρώπου, καθώς και στην ανακούφισή του από τον πόνο», ενώ στην παρ. 3 «Το ιατρικό λειτουργήμα ασκείται σύμφωνα με τους γενικά αποδεκτούς και ισχύοντες κανόνες της ιατρικής επιστήμης. Διέπεται από απόλυτο σεβασμό στην ανθρώπινη ζωή και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια...». Καθήκον του ιατρού, βάσει του άρθρου 4 παρ. 1, είναι, επιπλέον, να προάγει την ίση πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας αποφεύγοντας οποιαδήποτε άνιση μεταχείριση, που απορρέει από εκπαιδευτικές, νομικές, οικονομικές, κοινωνικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις.

Επιπροσθέτως, στον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας προβλέπεται στο άρθρο 11 (όπως και στο Ν.3984/2011) η υποχρέωση παροχής ολοκληρωμένης και ενδελεχούς ιατρικής ενημέρωσης στον ασθενή σχετικά με την πραγματική κατάσταση της υγείας του και, ιδίως, τις επιπλοκές που η προτεινόμενη ιατρική πράξη μπορεί να επιφέρει, προκειμένου ο τελευταίος να έχει πλήρη εικόνα της κατάστασης⁷²⁶. Στη, δε, παρ. 3 του ίδιου άρθρου γίνεται αναφορά στην ενημέρωση που παρέχεται σε ειδικές περιπτώσεις, με τη μεταμόσχευση να αποτελεί μία εξ αυτών: «3. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να καταβάλλεται κατά την ενημέρωση που αφορά σε ειδικές επεμβάσεις, όπως μεταμοσχεύσεις, μεθόδους ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, επεμβάσεις αλλαγής ή αποκαταστάσεως φύλου, αισθητικές ή κοσμητικές επεμβάσεις». Τέλος, ο νομοθέτης, στο άρθρο 12, εξαρτά την εγκυρότητα της συναίνεσης του ασθενούς από την προηγούμενη πληροφόρησή του σύμφωνα με το άρθρο 11, δημιουργώντας έτσι μια αλληλουχία δικλίδων ασφαλείας. Με άλλα λόγια, ο ιατρός δεν δύναται να προβεί στην εκτέλεση οποιασδήποτε ιατρικής πράξης, εάν δεν έχει λάβει προηγουμένως τη συναίνεση του ασθενούς, η

⁷²⁵ Βλ. Τσιάτουρα Β., όπ.π., σελ. 212-213.

⁷²⁶ Στο άρθρο 11 του Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας ορίζεται: «Άρθρο 11. Υποχρέωση ενημέρωσης: 1. Ο ιατρός έχει καθήκον αληθείας προς τον ασθενή. Οφείλει να ενημερώνει πλήρως και κατανοητά τον ασθενή για την πραγματική κατάσταση της υγείας του, το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα της προτεινόμενης ιατρικής πράξης, τις συνέπειες και τους ενδεχόμενους κινδύνους ή επιπλοκές από την εκτέλεσή της, τις εναλλακτικές προτάσεις, καθώς και για τον πιθανό χρόνο αποκατάστασης, έτσι ώστε ο ασθενής να μπορεί να σχηματίζει πλήρη εικόνα των ιατρικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων και συνεπειών της κατάστασής του και να προχωρεί, ανάλογα, στη λήψη αποφάσεων».

οποία για να είναι έγκυρη πρέπει να απορρέει, με τη σειρά της, από προηγούμενη ενδελεχή ενημέρωσή του⁷²⁷.

Το καθήκον ενημέρωσης του ασθενή από τον ιατρό πριν τη διενέργεια ιατρικής πράξης καθίσταται ακόμα πιο έκδηλο στο νόμο περί μεταμοσχεύσεων (Ν.3984/2011) και συγκεκριμένα στο άρθρο 7, το οποίο αφορά την ενημέρωση των ζώντων δοτών (παρ. 1), των ασκούντων τη γονική μέριμνα ανηλίκου θανόντος προσώπου (παρ. 2), καθώς και την ενημέρωση των πολιτών που επιθυμούν να πληροφορηθούν ειδικά για τη δωρεά οργάνων και τις μεταμοσχεύσεις στο πλαίσιο του δικαιώματος πληροφοριακού αυτοκαθορισμού⁷²⁸. Ωστόσο, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ενδελεχής ενημέρωση θα πρέπει κατ' ανάλογη ερμηνεία να παρέχεται και στο λήπτη του μοσχεύματος, δεδομένου ότι και εκείνος πρόκειται να υποβληθεί σε σοβαρή ιατρική επέμβαση με αντίστοιχους κινδύνους, οφέλη και επιπτώσεις στην υγεία του. Ως εκ τούτου, η υποχρέωση ενδελεχούς ιατρικής ενημέρωσης πρέπει να θεωρείται δεδομένη και για τα δύο συμμετέχοντα στη μεταμοσχευτική διαδικασία μέρη (δότη/λήπτη). Εξάλλου, και στη Σύμβαση Οβιέδο (άρθρο 10 παρ. 2 Ν.2619/1998) τίθεται ως γενικός κανόνας το γεγονός ότι όλοι δικαιούνται να λαμβάνουν γνώση κάθε πληροφορίας σχετικής με την κατάσταση της υγείας τους, προβλέποντας την παροχή συναίνεσης του ασθενούς μόνο ύστερα από προηγούμενη ενημέρωσή του (άρθρο 5 Ν.2619/1998)⁷²⁹.

Κατά συνέπεια, το βάρος ενημέρωσης του ασθενούς πέφτει στους ώμους των ιατρών, οι οποίοι οφείλουν να είναι ξεκάθαροι απέναντι στους εν δυνάμει δότες και λήπτες, ως προς τις συνέπειες της μεταμοσχευτικής διαδικασίας. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, το γεγονός ότι, μέσω του Ν.3984/2011, η υποχρέωση ενημέρωσης του άρθρου 7 βαρύνει όχι τον ιατρό οποιασδήποτε ειδικότητας αλλά μόνο τον «ιατρό σχετικής ειδικότητας ή τον ιατρό ή την ιατρική ομάδα των Οργανισμών Αφαίρεσης ή τους ιατρούς των Μονάδων Μεταμόσχευσης ή τους Συντονιστές Μεταμοσχεύσεων ή ορισμένους για το σκοπό αυτόν και ειδικά καταρτισμένους υπαλλήλους του Εθνικού Οργανισμού Μεταμοσχεύσεων». Μάλιστα, όπως έχει επισημανθεί σε αντίστοιχη υποενοότητα, αναγνωρίζεται από τον Ν.3984/2011 ο πρωταρχικός ρόλος του ιατρού στη διενέργεια μεταμοσχεύσεων με τη θεμελίωση αυτοτελούς ποινικής του ευθύνης στο άρθρο 39

⁷²⁷ Στο άρθρο 12 του ιδίου Κώδικα ορίζεται: «Άρθρο 12. Συναίνεση του ενημερωμένου ασθενή. 1. Ο ιατρός δεν επιτρέπεται να προβεί στην εκτέλεση οποιασδήποτε ιατρικής πράξης χωρίς την προηγούμενη συναίνεση του ασθενή. 2. Προϋποθέσεις της έγκυρης συναίνεσης του ασθενή είναι οι ακόλουθες: α) Να παρέχεται μετά από πλήρη, σαφή και κατανοητή ενημέρωση, σύμφωνα με το προηγούμενο άρθρο...».

⁷²⁸ Στο άρθρο 7 αναφέρεται: «Άρθρο 7. Υποχρέωση ενημέρωσης. 1. Ενημέρωση ζώντα δυνητικού δότη. α. Η ενημέρωση σε ζώντα πρόσωπα, που επιθυμούν να γίνουν δωρητές οργάνων, με σκοπό τη μεταμόσχευση, παρέχεται από ιατρό σχετικής ειδικότητας ή τον ιατρό ή την ιατρική ομάδα των Οργανισμών Αφαίρεσης ή τους ιατρούς των Μονάδων Μεταμόσχευσης ή τους Συντονιστές Μεταμοσχεύσεων ή ορισμένους για το σκοπό αυτόν και ειδικά καταρτισμένους υπαλλήλους του Εθνικού Οργανισμού Μεταμοσχεύσεων. β. Η ενημέρωση αφορά, ιδίως, τη φύση της επέμβασης αφαίρεσης των οργάνων, την αναγκαία προετοιμασία του δότη, τη διαδικασία και το χρόνο αποκατάστασης της υγείας του, τους κινδύνους που εγκυμονεί για τη ζωή και την υγεία του, αλλά και τα οφέλη για το λήπτη. Επιπλέον πρέπει να αφορά το είδος και το ύψος της δαπάνης που καλύπτεται σύμφωνα με το άρθρο 6 και τις σχετικές διαδικασίες. γ. Η ενημέρωση πρέπει να είναι πλήρης, εύκολα κατανοητή, αντικειμενική και να παρέχεται με διακριτικότητα και σεβασμό στην ελευθερία, την προσωπικότητα, τις θρησκευτικές, κοινωνικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις του ατόμου. Είναι δυνατόν να επαναληφθεί περισσότερες φορές, με τη συμμετοχή περισσότερων και διαφορετικών κάθε φορά ιατρών, εφόσον το επιθυμεί ο δυνητικός δότης. Η παροχή της ενημέρωσης σύμφωνα με τις διατάξεις του παρόντος αποδεικνύεται με προδιατυπωμένο έντυπο, το οποίο υπογράφεται από το δότη και τον ιατρό ή τους ιατρούς που την παρέχουν και αντίγραφο του οποίου παραμένει στον ιατρικό του φάκελο. Το έντυπο αυτό διατυπώνεται από τον Εθνικό Οργανισμό Μεταμοσχεύσεων και διανέμεται σε όλα τα νοσηλευτικά ιδρύματα της χώρας και ιδίως στους οργανισμούς αφαίρεσης».

⁷²⁹ Στο σχετικό άρθρο προβλέπεται: «Άρθρο 5. Γενικός κανόνας. Επέμβαση σε θέματα υγείας μπορεί να υπάρξει μόνον αφού το ενδιαφερόμενο πρόσωπο δώσει την ελεύθερη συναίνεσή του, κατόπιν προηγούμενης σχετικής ενημέρωσής του. Το πρόσωπο αυτό θα ενημερώνεται εκ των προτέρων καταλλήλως ως προς το σκοπό και τη φύση της επέμβασης, καθώς και ως προς τα επακόλουθα και κινδύνους που αυτή συνεπάγεται».

για τις περιπτώσεις που κριθεί ένοχος για τα αδικήματα του άρθρου 35 [εάν δηλαδή προβεί σε αφαίρεση οργάνου (παρ. 1), λάβει με οικονομικό αντάλλαγμα όργανα ανθρώπινης προέλευσης (παρ. 5), διευκολύνει τη μεταμόσχευση οργάνου σε λήπτη άλλον από το δικαιούχο που προβλέπεται στη σειρά του Εθνικού Μητρώου (παρ. 6), κτλ.]. Η επαπειλούμενη ποινή, λόγω ακριβώς της ιδιάζουσας φύσης του ιατρικού επαγγέλματος (το οποίο αποτελεί, ουσιαστικά, λειτούργημα), είναι η ισόβια απαγόρευση άσκησης του, προκειμένου να καταστεί έκδηλη η μηδενική ανοχή του νομοθέτη απέναντι σε οποιονδήποτε ιατρό, ο οποίος εν γνώσει του αντιμετωπίζει τον άνθρωπο και τα όργανά του ως πηγή οικονομικού οφέλους⁷³⁰.

Με αφετηρία, λοιπόν, τη νευραλγική θέση του ιατρού στο σύστημα των μεταμοσχεύσεων, τίθενται τα εξής ερωτήματα: Είναι επαρκώς οριοθετημένη νομικά και, ιδίως, δεοντολογικά η ευθύνη του ιατρού στην περίπτωση παράνομων μεταμοσχεύσεων; Πρέπει να προβλέπεται αυτοτελής ποινική ευθύνη ιατρών, όταν αποδεικνύεται η συμμετοχή τους σε ιατρικές επεμβάσεις με μοσχεύματα που προέρχονται από εμπορία οργάνων; Επιπροσθέτως, πρέπει να υποχρεούται εκ του νόμου ο ιατρός να αναφέρει, εφόσον υποπέσουν στην αντίληψή του, περιπτώσεις εμπορίας οργάνων; Και εάν ναι, πού σταματάει η ευθύνη του απέναντι στον ασθενή του (υποχρέωση τήρησης ιατρικού απορρήτου) και πού ξεκινάει η υποχρέωση άρσης του απορρήτου, προκειμένου να καταγγεληθεί η εμπορία; Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά είναι απαραίτητο να αποσαφηνισθεί η έκταση εμπλοκής του ιατρού σε μια τέτοια περίπτωση. Για παράδειγμα, είναι ο ιατρός εκείνος που πραγματοποιεί την παράνομη μεταμόσχευση; Γνωρίζει το ότι το μόσχευμα αποτελεί προϊόν παράνομης αγοραπωλησίας; Εξίσου πιθανή είναι και η ανάμειξή του σε περίπτωση παράνομου μεταμοσχευτικού τουρισμού: Προσανατόλισε τον ασθενή προς αυτήν την κατεύθυνση παρουσιάζοντάς του, ως λύση, τη μετάβασή του στο εξωτερικό για αναζήτηση οργάνου εκτός εθνικού συστήματος ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης; Ετοίμασε τον ιατρικό του φάκελο συγκεντρώνοντας τις απαραίτητες ιατρικές εξετάσεις; Τέλος, εξίσου πιθανή είναι και η περίπτωση ιατρού που εμπλέκεται στο στάδιο μετεγχειρητικής παρακολούθησης ασθενούς, ο οποίος μετέβη στο εξωτερικό και πραγματοποίησε παράνομη μεταμόσχευση οργάνου.

Το 2006, μέσω αναθεωρημένης δήλωσης του Παγκόσμιου Ιατρικού Συλλόγου (World Medical Association, WMA), δόθηκε έμφαση στην αυτονόητη αρχή ότι η ευθύνη του ιατρού για την καλή κατάσταση της υγείας ασθενούς του, που χρήζει μεταμόσχευσης, δεν δύναται να δικαιολογήσει την απόκτηση οργάνου με ανήθικο ή παράνομο τρόπο. Παράλληλα, υπήρξε παρότρυνση προς τους χειρουργούς να απέχουν από κάθε μεταμοσχευτική διαδικασία, όταν γνωρίζουν ή υποψιάζονται ότι το σχετικό όργανο δεν αποκτήθηκε νόμιμα. Ιδιαίτερη μνεία έγινε και στην ανάγκη περιφρούρησης της ελεύθερης, άνευ εξαναγκασμού συναίνεσης, η οποία και θα πρέπει να χαρακτηρίζει τη δωρεά οργάνων με ταυτόχρονο αποκλεισμό κάθε οικονομικού ανταλλάγματος⁷³¹. Ως εκ τούτου, είναι απόλυτη η ευθύνη ενός ιατρού σε περίπτωση ευθείας εμπλοκής του σε παράνομη μεταμόσχευση ή στην περίπτωση παροχής συνδρομής, για παράδειγμα, σε μέλος οργανωμένου κυκλώματος εμπορίας μέσω απόκρυψης από το δότη κρίσιμων πληροφοριών σχετικά με τις ενδεχόμενες επιπλοκές της επέμβασης, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συναίνεσή του.

⁷³⁰ Βλ. υποενότητα 1.3.2.

⁷³¹ World Medical Association (WMA) General Assembly, Revised Statement on Human Organ Donation and Transplantation, 2006, διαθέσιμη ηλεκτρονικά <https://www.wma.net/policies-post/wma-statement-on-human-organ-donation-and-transplantation/>, (ημ. προσβ. 30/08/2018). Ωστόσο, η ανωτέρω δήλωση ανακλήθηκε στην 65η Γενική Συνέλευση που έλαβε χώρα στο Ντουρμπάν της Νότιας Αφρικής τον Οκτώβριο του 2014.

Αντίθετα, έχει υποστηριχθεί ότι η απλή παροχή πληροφοριών από ιατρό σε ασθενή σχετικά με τη δυνατότητα μετάβασης στο εξωτερικό προς ανεύρεση μοσχεύματος, χωρίς περαιτέρω εμπλοκή του ιατρού στη μεταμοσχευτική διαδικασία, δεν συνεπάγεται την ενοχή του τελευταίου. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση ιατρού, ο οποίος έχει αναλάβει τη μετεγχειρητική παρακολούθηση ασθενούς που πραγματοποίησε παράνομη μεταμόσχευση. Με άλλα λόγια, εφόσον ο συγκεκριμένος ιατρός δεν είχε εμπλακεί άμεσα στην εκμετάλλευση του θύματος-δότη, αλλά επιφορτίστηκε με τη φροντίδα του λήπτη μετά τη μεταμόσχευση, δεν μπορεί να θεωρηθεί ποινικά υπεύθυνος για εμπορία. Σε περίπτωση που ο ιατρός θελήσει να απέχει από την εν λόγω φροντίδα του ασθενούς, η κατάσταση περιπλέκεται καθώς, δεοντολογικά, δεν δύναται να αρνηθεί την παροχή περίθαλψης σε άτομο που έχει ανάγκη αυτής, εάν μάθει, ωστόσο, ότι το μόσχευμα προέρχεται από παράνομη αγοραπωλησία, δεσμεύεται από το ιατρικό απόρρητο. Σε αυτές, λοιπόν, τις περιπτώσεις, έχει προταθεί ως λύση η παραπομπή του ασθενούς σε άλλον επιβλέποντα ιατρό. Τέλος, δυνατή είναι και η στοιχειοθέτηση ευθύνης νομικού προσώπου, ήτοι του νοσοκομείου στο οποίο, για παράδειγμα, θα λάβει χώρα παράνομη μεταμόσχευση⁷³², αρκεί να στοιχειοθετηθεί η γνώση για τον παράνομο χαρακτήρα αυτής και η πραγμάτωση τριών βασικών στοιχείων, ήτοι, της πράξης (παραμονή των θυμάτων σε δωμάτια του νοσοκομείου), του μέσου (εξαπάτηση ως προς τους κινδύνους της επέμβασης, απειλή, κτλ) και του σκοπού εκμετάλλευσης των θυμάτων⁷³³.

Κατόπιν των ανωτέρω, η σύγκρουση μεταξύ της υποχρέωσης των ιατρών για το καλό του ασθενούς και του ιατρικού απορρήτου δύναται να ανακύψει και σε προεγχειρητικό και σε μετεγχειρητικό επίπεδο, με αποτέλεσμα κάποιοι ιατροί να επιλέξουν συνειδητά να αγνοήσουν τις όποιες ενδείξεις παράνομης αγοραπωλησίας οργάνου. Για παράδειγμα, σε προεγχειρητικό επίπεδο, ίσως να υφίσταται εθνική νομοθεσία που να προβλέπει την υποχρέωση καταγγελίας από τον ιατρό περιπτώσεων μεταμοσχευτικού τουρισμού, καταγγελία που όμως έρχεται σε σύγκρουση με την υποχρέωση ιατρικού απορρήτου. Τι πρέπει, λοιπόν, να κάνει ένας ιατρός, όταν ασθενής τον συμβουλευτεί ως προς το ενδεχόμενο μετάβασης στο εξωτερικό, προκειμένου να αποκτήσει παράνομο μόσχευμα ή, ακόμα περισσότερο, όταν του ζητάει να προετοιμάσει τον ιατρικό του φάκελο αποκλειστικά για αυτόν το σκοπό; Έχει υποστηριχθεί ότι, σε αυτές τις περιπτώσεις, ο ιατρός πρέπει να καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθεια προς αποθάρρυνση του υποψήφιου λήπτη από μια τέτοια ενέργεια, μέσω αναφοράς στους κινδύνους που απορρέουν από μια παράνομη μεταμόσχευση και μνείας των ηθικών της προεκτάσεων. Η σχετική αποθάρρυνση καθίσταται ακόμα πιο αναγκαία, εφόσον υποπέσει στην αντίληψη του ιατρού ότι το όργανο θα προέλθει από χώρα, όπου οι δότες πληρώνονται με πολύ χαμηλά χρηματικά ποσά, πέφτουν θύματα κακομεταχείρισης ή και ακόμα δολοφονούνται για τα όργανά τους.

Παρά λοιπόν το ότι ο ιατρός, ουσιαστικά, δεν έχει υποχρέωση να τονίσει στον ασθενή τα ηθικά διλήμματα μιας παράνομης μεταμόσχευσης, γίνεται δεκτό ότι ο μέσος ασθενής θα ήθελε να γνωρίζει τις συνολικές επιπτώσεις μιας τέτοιας πράξης, για αυτό και θα πρέπει να ενημερώνεται σχετικά. Εάν ο ασθενής αποφασίσει να προχωρήσει στην παράνομη μεταμόσχευση και ζητήσει αντίγραφο του ιατρικού του φακέλου, ο ιατρός θα πρέπει να του το χορηγήσει στο πλαίσιο του δικαιώματός του για πρόσβαση στα ιατρικά του στοιχεία, ακόμα και εάν γνωρίζει ότι θα χρησιμοποιηθεί στη μεταμόσχευση αυτή. Ωστόσο, ο ιατρός δεν έχει

⁷³² Για παράδειγμα ποινικής ευθύνης νομικού προσώπου βλ. υπόθεση Netcare, υποενότητα 2.3.4.

⁷³³ Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», όπ.π., σελ. 83.

υποχρέωση να προβεί σε ενέργειες προς διευκόλυνση της μεταμόσχευσης, παρέχοντας, για παράδειγμα, στον ασθενή ιατρική γνωμοδότηση, επιστολή προς τον ιατρό που θα πραγματοποιήσει την επέμβαση ή να διενεργήσει πρόσθετες ιατρικές εξετάσεις. Μάλιστα, κάποιες εθνικές νομοθεσίες υποχρεώνουν τον ιατρό να καταγγείλει στις αρμόδιες αρχές και όσους συναδέλφους του διευκολύνουν την πραγματοποίηση παράνομης μεταμόσχευσης με τους ανωτέρω τρόπους.

Παρόμοια υποχρέωση ειδοποίησης των αρχών έχει υποστηριχθεί ότι υφίσταται και σε μετεγχειρητικό επίπεδο, επισημαίνεται, ωστόσο, ότι κάθε σχετική αναφορά/καταγγελία μπορεί να κλονίσει τη σχέση ιατρού-ασθενούς. Είναι, δε, αλήθεια, ότι οι υποχρεώσεις των ιατρών σε τέτοια θέματα δεν είναι επαρκώς καθορισμένες για αυτό, εξάλλου, είναι απαραίτητη η παρουσία αυστηρότερων πρωτοκόλλων που θα απέτρεπαν την όποια σύγκρουση καθηκόντων στη συνείδηση του ιατρού⁷³⁴. Βέβαια, η κοινοποίηση περίπτωσης ασθενούς, για τον οποίο ο ιατρός γνωρίζει ότι πραγματοποίησε στο εξωτερικό παράνομη μεταμόσχευση, ανέκαθεν αποτελούσε πρόταση προς αντιμετώπιση της εμπορίας οργάνων και του μεταμοσχευτικού τουρισμού, δεδομένου ότι: α) θα βοηθηθεί ο ασθενής σε επίπεδο ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης καθώς είναι σύνηθες, σε περιπτώσεις παράνομης μεταμόσχευσης, ο λήπτης να επιστρέφει από το εξωτερικό παρουσιάζοντας επιπλοκές ή και απόρριψη του μοσχεύματος, ενώ αυξημένες είναι και οι πιθανότητες μόλυνσης του μοσχεύματος από κάποια μεταδοτική ασθένεια, ιδίως όταν προέρχεται από δότες-κατοίκους αναπτυσσόμενων χωρών, β) θα επιτρέψει τη συγκέντρωση περισσότερων δεδομένων βοηθώντας στον περιορισμό του υψηλού σκοτεινού αριθμού και γ) θα είναι άκρως επιβοηθητική σε επίπεδο αστυνομικών και δικαστικών ερευνών, ιδίως ως προς τη δράση οργανωμένων κυκλωμάτων (οι πληροφορίες θα μπορούσαν να περιέχουν ονόματα κλινικών, νοσοκομείων, καθώς και του εμπλεκόμενου ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού).

Εντούτοις, ακόμα και εάν γίνει δεκτή η τήρηση ενός τέτοιου αρχείου δεδομένων, η λειτουργία του θα πρέπει να λάβει χώρα με τρόπο που δεν προσβάλλει τα δικαιώματα του ασθενούς (ήτοι, με τήρηση της ανωνυμίας του) και δεν διαταράσσει τη σχέση με τον ιατρό του⁷³⁵. Το ίδιο, εξάλλου, ψήφισμα WHA 63.22 του Π.Ο.Υ. καλεί τα κράτη να παροτρύνουν τους ιατρούς, ώστε οι τελευταίοι να ειδοποιούν τις αρμόδιες αρχές όταν υποπέσει στην αντίληψή τους περίπτωση αγοραπωλησίας οργάνων ή μεταμοσχευτικού τουρισμού⁷³⁶, ενώ ήδη αντίστοιχη πρόταση διατυπώθηκε και από το σχετικό όργανο της Διακήρυξης της Κωνσταντινούπολης (Declaration of Istanbul Custodian Group, DICG), κατά τη συνάντηση στο Κατάρ (Ντόχα) τον Απρίλιο του 2013⁷³⁷.

Επιτακτική, είναι, κατά συνέπεια η ενδεδειγμένη έρευνα του ρόλου των ιατρών σε υποθέσεις μεταμοσχευτικού τουρισμού και εμπορίας, ώστε σε περίπτωση εμπλοκής τους να

⁷³⁴ OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», όπ.π. σελ. 44, όπου: «*It is currently unclear what the obligations are for doctors to report patients in such situations*».

⁷³⁵ Βλ. Caulfield T., Duijst W., Bos M., Chassis M., Codreanu I., Cronin A., Danovitch G., Gill J., Ivanovski N., Shin M., «Trafficking in human beings for the purpose of organ removal and the ethical and legal obligations of healthcare providers», δημοσιευμένο σε HOTT Project, Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations, σελ. 118-120.

⁷³⁶ Βλ. υποενότητα 3.2.1.

⁷³⁷ COFS, The Doha Communiqué of the Declaration of Istanbul Custodian Group, 14/04/2013, διαθέσιμη ηλεκτρονικά, <http://cofs.org/home/wp-content/uploads/2012/06/Doha-Communique.pdf>, (ημ. προσβ. 30/08/2018), όπου αναφέρεται: «*The Doha meeting participants resolved: 5. To develop, and recommend implementation of, systematic ways for physicians to identify and report to appropriate registries (in a quantifiable but non-judgmental manner) patients returning with a donor organ from an “unverifiable source” or manifesting other indications of a vended organ*».

διώκονται ποινικά και όχι να κρύβονται πίσω από την ιατρική τους ιδιότητα ή το αντίστοιχο απόρρητο. Μάλιστα, είναι σύνηθες φαινόμενο, σε περιπτώσεις συνεργασίας ιατρών με οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας, να μη δίνεται η δέουσα ποινική σημασία στο ρόλο των πρώτων, με αποτέλεσμα την επιβολή χαμηλών ποινών ή και την απαλλαγή τους από τις κατηγορίες σε βάρος τους. Ωστόσο, υπήρξε σχετική βελτίωση μετά από την ευρεία δημοσιότητα που έλαβαν συναφείς υποθέσεις (Netcare, Medicus, κτλ), στις οποίες η αποδεδειγμένη εμπλοκή ιατρών και νοσοκομείων επέφερε και την παραδειγματική τους τιμωρία. Είναι, δε, απαραίτητη η αυστηροποίηση των ποινών (πρόστιμα, διαγραφή από τον ιατρικό σύλλογο, κάθειρξη) για τους ιατρούς που συμμετέχουν σε αδικήματα εμπορίας, καθώς, χωρίς την ύπαρξη ιατρικής τεχνογνωσίας, οι μεταμοσχευτικές πράξεις ουσιαστικά δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν.

Εξίσου απαραίτητη είναι, σε δεύτερο επίπεδο, η ορθή καθοδήγηση της πλειονότητας των ιατρών που μπορεί σε κάποια στιγμή της ζωής τους να έρθουν αντιμέτωποι με τα προαναλυθέντα ηθικά διλήμματα, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν μια καλύτερη ποιότητα ζωής για τον ασθενή τους. Προς αυτήν την κατεύθυνση θα μπορούσε να κινηθεί η κατάστρωση ενός κοινού Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας, εντός ΕΕ, για ιατρούς και μεταμοσχευτικά κέντρα, ώστε να είναι κατάλληλα προετοιμασμένοι για το χειρισμό τέτοιων περιπτώσεων. Για παράδειγμα, να γνωρίζουν πώς να χειρισθούν ασθενείς που έχουν εξωτερικεύσει τη βούλησή τους να μεταβούν στο εξωτερικό για παράνομη μεταμόσχευση ή ασθενείς που, επιστρέφοντας από μια τέτοια επέμβαση, χρήζουν μετεγχειρητικής φροντίδας, ενώ παράλληλα θα πρέπει να είναι επαρκώς εκπαιδευμένοι στην αναγνώριση θυμάτων εμπορίας, προκειμένου να μπορέσουν να παράσχουν αντίστοιχη συνδρομή. Η διοργάνωση σεμιναρίων, συνεδρίων και ημερίδων από τον εκάστοτε εθνικό ιατρικό σύλλογο, με στόχο την περιχάραξη κατευθυντήριων αρχών δεοντολογίας και επαγγελματικής ηθικής προς τα μέλη του, θα μπορούσε να παράγει θετικά αποτελέσματα⁷³⁸.

Με το ίδιο σκεπτικό, εξαιρετικά επιβοηθητική θα ήταν και η διοργάνωση σεμιναρίων από τους ίδιους φορείς (ήτοι τους εθνικούς ιατρικούς συλλόγους και, στην περίπτωση της Ελλάδας, από τον Ιατρικό Σύλλογο και τον ΕΟΜ) με αποδέκτη το ιατρικό προσωπικό που δραστηριοποιείται στη διαδικασία εντοπισμού εν δυνάμει δοτών στις ΜΕΘ. Με άλλα λόγια, απαραίτητη δεν είναι μόνο η σωστή καθοδήγηση των ιατρών που ενδεχομένως να έχουν αναλάβει ασθενείς που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με περίπτωση εμπορίας οργάνων, αλλά και η καθοδήγηση όσων έχουν αναλάβει διαφορετικό ρόλο, δραστηριοποιούμενοι σε άλλα τμήματα της μεταμοσχευτικής αλυσίδας. Επειδή μια τέτοια διαδικασία έχει τις δικές της δυσχέρειες (μη εξοικείωση του ιατρικού προσωπικού με τη συζήτηση, με την οικογένεια του ασθενούς, για το ενδεχόμενο δωρεάς οργάνων, αδυναμία χειρισμού συγκινησιακών αντιδράσεων των μελών της οικογένειας, διστακτικότητα, ψυχολογικός αντίκτυπος και στις δύο πλευρές, κτλ), το ιατρικό προσωπικό θα πρέπει ήδη από τη φοίτησή του στην ιατρική σχολή να εκπαιδεύεται και να εξοικειώνεται σχετικά (για παράδειγμα, μέσω υποχρεωτικών μαθημάτων με συναφή θεματολογία), ώστε να μπορέσει να φέρει σε πέρας το δύσκολο έργο της αύξησης του αριθμού διαθέσιμων μοσχευμάτων, πάντα με σεβασμό προς τον ασθενή και την οικογένειά του.

Για να καταστούν, βέβαια, δυνατά τα ανωτέρω, είναι πρώτα απαραίτητη η καλλιέργεια μεταμοσχευτικής παιδείας στους κόλπους του ιατρικού επαγγέλματος. Ειδικότερα, άκρως ενδιαφέροντα είναι τα ευρήματα έρευνας που διεξήχθη το 2013 σε φοιτητές της ιατρικής και της νοσηλευτικής σχολής στη Θεσσαλία, καθώς και σε φοιτητές του τμήματος ιατρικών

⁷³⁸ European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», όπ. π., σελ. 61-62 και 65-66.

εργαστηρίων εκεί. Από τους 371 ερωτηθέντες μόνο το 3.6% των φοιτητών της νοσηλευτικής, το 8.7% της ιατρικής και το 3.2% του τμήματος ιατρικών εργαστηρίων είχαν κάρτα δότη. Μάλιστα, παρά το ότι περισσότερο από το 78% των ερωτηθέντων και από τις τρεις ομάδες γνώριζε ότι μπορεί να δωρίσει τα νεφρά του μετά θάνατον και περισσότερο από 60% το είχε σκεφτεί, μόνο ένα μικρό ποσοστό από 10% μέχρι 39% θεωρούσε ότι είχε επαρκώς ενημερωθεί προκειμένου να εγγραφεί ως δωρητής νεφρών. Τέλος, το 56.4% των φοιτητών νοσηλευτικής, το 46.2% των φοιτητών ιατρικής και το 54.2% του τμήματος ιατρικών εργαστηρίων θα αντιτίθετο σε ένα σύστημα που θα προέβλεπε τη λήψη νεφρών από ενήλικο άτομο που μόλις απεβίωσε, εκτός εάν το τελευταίο είχε απαγορεύσει μία τέτοια ενέργεια όσο βρισκόταν εν ζωή. Οι ερωτηθέντες, δε, που θεωρούσαν ότι το ανθρώπινο σώμα πρέπει να μείνει ανέπαφο μετά θάνατον, είχαν 4 φορές περισσότερες πιθανότητες να εκφράσουν αντίθεση στη μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων⁷³⁹.

Εξίσου ενδιαφέροντα είναι και τα ευρήματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 558 φοιτητών ιατρικής του Εργαστηρίου Υγιεινής του Ιατρικού Τμήματος του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο 2010. Αν και συντριπτικό ποσοστό των ερωτηθέντων τέθηκε υπέρ των μεταμοσχεύσεων (93.6%), μόνο το 5.7% δήλωσε δότες οργάνων. Επιπλέον, το 78.9% εξέφρασε άγνοια αναφορικά με τη νομοθεσία περί μεταμοσχεύσεων και δωρεάς οργάνων στην Ελλάδα (το 4.2% δήλωσε ότι είχε ενδελεχή γνώση αυτών των νόμων), ενώ το 81.2% δήλωσε ότι η ψήφιση του νόμου για την εικαζόμενη συναίνεση θα προκαλέσει ισχυρές κοινωνικές αντιδράσεις (όπως προσημειώθηκε, η έρευνα έλαβε χώρα το 2010, δηλαδή πριν την ψήφιση του Ν.3984/2011). Ως προς την ευαισθητοποίηση των πολιτών, το 34.4% εξέφρασε την άποψη ότι η πληροφόρηση γύρω από το θεσμό της δωρεάς οργάνων και η προώθησή του από τον ΕΟΜ και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις υπήρξε ανεπαρκής, με ένα 5% να θεωρεί την ενημέρωση του κοινού άριστη. Για την αύξηση, δε, των μεταμοσχεύσεων προτάθηκε η ενίσχυση του ρόλου των μέσων μαζικής ενημέρωσης, η κινητοποίηση των εθελοντικών οργανώσεων που προωθούν τη δωρεά οργάνων και ο δωρεάν παρακολουθηματικός ιατρικός έλεγχος των δοτών⁷⁴⁰.

Ενδιαφέρουσα είναι και η έρευνα που έλαβε χώρα σε δείγμα 177 ιατρών και νοσηλευτών στο Γενικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης Γ. Παπανικολάου από το Νοέμβριο 2009 μέχρι τον Ιανουάριο 2010. Παρά το ότι περισσότερα από τα τρία τέταρτα και των δύο κατηγοριών γνωρίζει τη δυνατότητα δωρεάς νεφρών μετά θάνατον, υψηλά ποσοστά (55.8% των ιατρών και 65.9% των νοσηλευτών) εξ αυτών θεωρούν ότι δεν έχουν ενημερωθεί επαρκώς για τη σχετική διαδικασία, με μόνο το 7% των ιατρών και το 3% των νοσηλευτών να είναι επίσης εγγεγραμμένοι ως δότες. Επιπλέον, το 46.5% των ιατρών και το 56.4% των νοσηλευτών εξέφρασαν το φόβο ότι τα μοσχεύματα μπορεί να χρησιμοποιηθούν άνευ συναίνεσης και για άλλους λόγους, όπως για ιατρική έρευνα, με τους νοσηλευτές να επιδεικνύουν μεγαλύτερη δυσπιστία απέναντι στο ιατρικό σύστημα όπως και στη βούληση της ιατρικής ομάδας να κρατήσει στη ζωή έναν εν δυνάμει δότη. Μάλιστα, η εν λόγω έρευνα αναφέρει ότι η έλλειψη γνώσεων και η γενικότερη απροθυμία τόσο των ιατρών όσο και των νοσηλευτών να αποτελέσουν δωρητές οργάνων, εγείρει ερωτήματα ως προς το πόσο διατεθειμένοι είναι να υποστηρίξουν πρωτοβουλίες με στόχο την ευαισθητοποίηση των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνεται η απουσία, από τις σχολές ιατρικής και νοσηλευτικής, μαθημάτων σχετικών με

⁷³⁹ Βλ. Symvoulakis E., Rachiotis G., Papagiannis D., Markaki A., Dimitroglou Y., Morgan M., Hadjichristodoulou C., Jones R., «Organ donation knowledge and attitudes among health science students in Greece: Emerging interprofessional needs», *Int.J.Med.Sci.*, 2014;11(6):634-640.

⁷⁴⁰ Βλ. Dardavessis T., Xenophontos P., Haidich AB., Kiritsi M., Vayionas MA., «Knowledge, attitudes and proposals of medical students concerning transplantations in Greece», *Int J Prev Med.* 2011;2 (3):164-169.

την προώθηση της δωρεάς οργάνων, τον εντοπισμό δοτών, τη διαδικασία λήψης μοσχευμάτων και τις ειδικότερες ανάγκες του δότη και του λήπτη. Τέλος, στην έρευνα αναφέρεται ρητά ότι ναι μεν ο Ν.3984/2011 θα συντελέσει ενεργά στην αύξηση του αριθμού μοσχευμάτων, είναι όμως αναγκαίος ο συστηματικός σχεδιασμός και η προσεκτική εφαρμογή του, προκειμένου να αποφευχθούν οι κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις⁷⁴¹.

Πέρα, πάντως, από τις ανωτέρω λύσεις, έχει προταθεί και η ενεργότερη συμμετοχή της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας (primary health care) στην προώθηση του θεσμού της δωρεάς οργάνων και την ενημέρωση των ασθενών μέσα από την εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία θα μπορούσαν να τους προσανατολίσουν στην κατεύθυνση της δωρεάς οργάνων. Σημαντική, δε, πρωτοβουλία θα αποτελούσε η οργάνωση συναντήσεων μεταξύ ιατρικών ομάδων (με τη συμμετοχή νοσηλευτών, κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων, συντονιστών μεταμοσχεύσεων, κτλ) και ασθενών, που θα επέτρεπε έναν γόνιμο διάλογο μεταξύ των δύο αυτών πλευρών και τη δοκιμή διαφορετικών πολιτικών προσέγγισης των εν δυνάμει δότην⁷⁴².

5.9. Τελικά συμπεράσματα

Οι παρατεθείσες λύσεις καταδεικνύουν με τον πιο έκδηλο τρόπο το σύνθετο χαρακτήρα της εμπορίας οργάνων και την ανάγκη πολυπαραγοντικής της προσέγγισης, καθώς ένα τέτοιο φαινόμενο δεν δύναται να αντιμετωπιστεί με μια απλή νομοθετική απαγόρευση. Έχει, εξάλλου, επισημανθεί ότι δεν χρειάζονται, πλέον, περισσότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες σε ενωσιακό ή διεθνές επίπεδο (τα ήδη διαθέσιμα νομοθετικά κείμενα, τουλάχιστον ως προς την εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση των οργάνων τους, είναι επαρκή) αλλά ισχυρότερη πολιτική βούληση εφαρμογής τους, ώστε το ζήτημα να αναρριχηθεί υψηλότερα στην πολιτική ατζέντα⁷⁴³. Βέβαια, όπως έχει ήδη τονισθεί στο δεύτερο μέρος της παρούσας έρευνας, οποιαδήποτε προσπάθεια αντιμετώπισης των κρουσμάτων εμπορίας, εν γένει, πρέπει να συνοδεύεται και από μια εκτεταμένη έρευνα των συνθηκών τέλεσής τους, ήτοι να συγκεντρώνονται πληροφορίες σχετικές, μεταξύ άλλων, με τη φυλετική και ηλικιακή διάσταση του φαινομένου, τα νομικά κενά, τις πλημμέλειες της εκάστοτε κυβερνητικής αντεγκληματικής πολιτικής, τον αριθμό των διαθέσιμων υποδομών στήριξης θυμάτων, κτλ. Μόνο μέσω της στοχευμένης συγκέντρωσης όσο το δυνατόν περισσότερων πληροφοριών καθίσταται, αντίστοιχα, δυνατή και η άρση του υψηλού σκοτεινού αριθμού που δυσχεραίνει την καταστολή του εγκληματικού αυτού φαινομένου.

Η αποτελεσματική αντιμετώπιση της εμπορευματοποίησης των ανθρωπίνων οργάνων προϋποθέτει τη στενή συνεργασία όλων των άμεσα και έμμεσα εμπλεκόμενων φορέων. Σε πρώτο επίπεδο, χρειάζεται εντατικοποίηση των προσπαθειών για συγκέντρωση αξιόπιστων δεδομένων σε αστυνομικό, δικαστικό και ιατρικό επίπεδο λόγω του ότι ο υψηλός σκοτεινός αριθμός δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση ξεκάθαρης εικόνας, καταδικάζοντας κάθε

⁷⁴¹ Βλ. Symvoulakis E., Tsimitsiou Z., Papaharitou S., Palitzika D., Markaki A., Stavroulaki E., Morgan M., Jones R., «Kidney organ donation knowledge and attitudes among health care professionals: Findings from a Greek general hospital», *Appl Nurs Res.* 2012;25(4):283-290.

⁷⁴² Βλ. Symvoulakis E., Stavroulaki E., Morgan M. Jones R., «Kidney organ donation: developing family practice initiatives to reverse inertia», *BMC Health Serv Res.* 2010; 10:127.

⁷⁴³ Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», ό.π., σελ. 98-98, όπου: «At European level, there is clearly therefore no need for an additional legally binding instrument concerning trafficking in human beings for the purpose of organ removal», καθώς και «There is no need for further legal action on a global or regional level. What is really needed is strong political will to sign, ratify and implement the existing international legal instruments».

αντεγκληματική πολιτική σε αποτυχία. Προαπαιτούμενο, βέβαια, των ανωτέρω είναι η διαρκής επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση αστυνομικών, δικαστικών λειτουργών και ιατρών, ώστε να διαχωρίζεται η περίπτωση ενός θύματος εμπορίας από εκείνη ενός παράνομου μετανάστη, καθώς η σύγχυση μεταξύ τους είναι σύνηθες φαινόμενο. Κατά συνέπεια, δεν είναι επαρκής μόνο η ενσωμάτωση μαθημάτων σχετικών με την εμπορία ανθρώπων στη διδακτέα ύλη των αστυνομικών, δικαστών και εισαγγελέων μέσω της Αστυνομικής Ακαδημίας και της Εθνικής Σχολής Δικαστών, αλλά και η πραγματοποίηση εκπαιδευτικών σεμιναρίων με αποδέκτες τα ίδια άτομα, υπό την αιγίδα κοινοτικών προγραμμάτων, εφόσον παρέχεται η σχετική δυνατότητα.

Η δημιουργία και κρατική ενίσχυση ενός οργανωμένου δικτύου υποδομών φιλοξενίας σε συνεργασία με μη κυβερνητικούς οργανισμούς θα μπορούσε να παράγει θετικά αποτελέσματα, καθιστώντας δυνατό τον άρτιο συντονισμό της διαδικασίας πρώτης αναγνώρισης και παροχής ιατρικής και ψυχολογικής συνδρομής στα θύματα, αλλά και νομικής βοήθειας προς αυτά, ιδίως στην περίπτωση των ασυνόδευτων ανηλίκων⁷⁴⁴. Οι ίδιοι οργανισμοί, σε βάθος χρόνου, θα μπορούσαν, αφενός, να διευκολύνουν τη μετεγχειρητική παρακολούθηση των θυμάτων (συστηματική διενέργεια αιματολογικών και ουρολογικών εξετάσεων, υπέρηχων νεφρού, κτλ), τα οποία καλό θα ήταν να απαλλάσσονται από κάθε ποινική δίωξη εναντίον τους λόγω της ευάλωτης θέσης τους, αφετέρου να πραγματοποιήσουν ενημερωτικές εκστρατείες προς αφύπνιση των πολιτών. Επισημαίνεται, ότι μέσω των πράξεων εμπορίας καταπατούνται βασικά ανθρώπινα δικαιώματα των θυμάτων, όπως το δικαίωμα στη ζωή, στην υγεία, στην προσωπική ελευθερία, στην αξιοπρεπή διαβίωση, καθώς και στην προστασία από κάθε απάνθρωπη μεταχείριση, άρα και την εμπορευματοποίηση αυτών. Η ψυχολογική και υλική φροντίδα, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ο ασφαλής χώρος φιλοξενίας, η νομική συνδρομή, καθώς και η πρόσβαση στην αγορά εργασίας (στην περίπτωση που το θύμα παραμένει στη χώρα υποδοχής), πρέπει να αποτελούν πρώτο μέλημα, τόσο σε επίπεδο κρατικής πολιτικής, όσο και σε επίπεδο πραγμάτωσής της από τους αρμόδιους φορείς. Παρά την επιτακτική ανάγκη δραστηριοποίησης, μεταξύ άλλων, και μη κυβερνητικών οργανισμών για την αντιμετώπιση κρουσμάτων εμπορίας οργάνων, έχει τονισθεί ο μικρός αριθμός τους, σε σύγκριση για παράδειγμα, με περιπτώσεις μη κυβερνητικών οργανισμών που δραστηριοποιούνται στην αντιμετώπιση κρουσμάτων σεξουαλικής εκμετάλλευσης⁷⁴⁵.

Επιπροσθέτως, ο ρόλος των ιατρών απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή καθώς, λόγω του ιδιάζοντος χαρακτήρα της εμπορίας οργάνων και της διαφοράς της από τη σεξουαλική ή εργασιακή εκμετάλλευση⁷⁴⁶, η αφαίρεση και η μεταμόσχευση οργάνου δεν είναι δυνατή χωρίς τη συμμετοχή αυτών. Πέρα, λοιπόν, από την ανάγκη επιμόρφωσης του ιατρού, ώστε να μπορεί

⁷⁴⁴ Έχει ήδη επισημανθεί η έλλειψη εξειδικευμένων υποδομών, τόσο σε επίπεδο κυβερνητικών φορέων όσο και σε επίπεδο μη κυβερνητικών οργανώσεων, για τη στήριξη θυμάτων που δεν ανήκουν στην κατηγορία των γυναικών/ανηλίκων θυμάτων σεξουαλικής εκμετάλλευσης αλλά σε άλλες μορφές εκμετάλλευσης, βλ. ΕΕΔΑ, «Εμπορία ανθρώπων-η κατάσταση στην Ελλάδα», ό.π., σελ. 1215.

⁷⁴⁵ Βλ. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», ό.π. σελ. 51, όπου αναφέρεται ότι, στο πλαίσιο σχετικής έρευνας, ήταν δύσκολος ο εντοπισμός μη κυβερνητικών οργανώσεων με δράση κατά της εμπορίας οργάνων per se. Ειδικότερα, μόνο δύο βρίσκονται εντός ΕΕ, η μία στην Ουκρανία και η άλλη στη Μολδαβία, με τις υπόλοιπες να εντοπίζονται στην Αίγυπτο, την Ινδία, το Νεπάλ, τις Φιλιππίνες και την Κολομβία.

⁷⁴⁶ Βλ. ομοίως, σελ. 52, όπου αναφέρεται ότι: «Victims of more visible forms of trafficking (e.g. forced street prostitution, forced begging or peddling, forced labour in agriculture, construction, and other economic sectors) are more reachable than victims of concealed forms of trafficking (e.g., domestic servitude, forced indoor prostitution, forced labour in sweatshops or factories). Persons trafficked for organ removal largely belong to the second group».

να αναγνωρίζει τότε ο ασθενής είναι θύμα εμπορίας, απαραίτητη είναι και η στοιχειοθέτηση ποινικής του ευθύνης, όταν συνειδητά παραβιάζει τον όρκο του Ιπποκράτη, αποκομίζοντας οικονομικό όφελος από το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του. Σε κάθε περίπτωση, ο ιατρός οφείλει, στο μέτρο του δυνατού, να αποτρέπει ασθενείς που σκέφτονται το ενδεχόμενο μετάβασης στο εξωτερικό προς αναζήτηση παράνομου μοσχεύματος και να τους ενημερώνει για τις ηθικές προεκτάσεις της απόφασής τους, επισημαίνοντας την πιθανότητα άσκησης ποινικής δίωξης εναντίον τους με βάση την εκάστοτε νομοθεσία.

Όσον αφορά την Ελλάδα, δεν υφίσταται καταγεγραμμένο κρούσμα εμπορίας οργάνων ή ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων τους. Ωστόσο, η χώρα μας, αναμφισβήτητα, χωλαίνει στο πεδίο της εθνικής αυτάρκειας μοσχευμάτων, δεδομένου ότι τα ποσοστά δωρεάς οργάνων, άρα και εκείνα των μεταμοσχεύσεων, είναι εξαιρετικά χαμηλά. Μάλιστα, η άκαμπτη προσπάθεια εφαρμογής του συστήματος της εικαζόμενης συναίνεσης, μέσω του Ν.3984/2011, βρήκε απροετοίμαστη την ελληνική κοινωνία, η οποία δεν ενημερώθηκε για την επερχόμενη αλλαγή, παρά την ύπαρξη ρητής κρατικής υποχρέωσης προς τούτο, ενώ αντίστοιχες απόψεις έχουν διατυπωθεί περί αντισυνταγματικότητας του νόμου αυτού. Αποτέλεσμα των ατυχών αυτών νομοθετικών επιλογών ήταν η τρώση του θεσμού της δωρεάς οργάνων και ο φόβος κάποιων κοινωνιών περί «οργανωμένης προσπάθειας των ιατρών να πάρουν τα όργανά τους».

Επισημαίνεται ότι, σε αντίθεση με το ισπανικό ή ουκρανικό μοντέλο, το οποίο συνδυάζει ένα άρτιο δίκτυο συντονιστών μεταμοσχεύσεων με μια συστηματική εκστρατεία ευαισθητοποίησης, εξασφαλίζοντας έναν από τους υψηλότερους δείκτες δωτών οργάνων ανά εκατομμύριο κατοίκων, στην Ελλάδα απουσιάζει παντελώς η ενημέρωση από την παιδική ηλικία, μέσω μαθημάτων, σεμιναρίων ή σχολικών επισκέψεων σε σχετικές υποδομές, ώστε ο πολίτης να εξοικειωθεί νωρίς με το θεσμό της δωρεάς οργάνων. Επιπλέον, παρά τις γενναίες προσπάθειες των συντονιστών μεταμοσχεύσεων, είναι δύσκολο να επιτευχθεί εθνική αυτάρκεια οργάνων όταν οι ΜΕΘ τεχνικά υπολειπονται ή το ιατρικό προσωπικό δεν είναι επαρκές, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, για τη στελέχωσή τους. Άνευ αμφιβολίας, οι προερχόμενες από άλλα κράτη καλές πρακτικές συνεισφέρουν ουσιαστικά στη βελτίωση των μεταμοσχευτικών διαδικασιών (νέες μεταμοσχευτικές τεχνικές, προηγμένος ιατρικός εξοπλισμός, κτλ), ωστόσο, η ευαισθητοποίηση του μέσου Έλληνα πολίτη στο θεσμό της δωρεάς δεν μπορεί να μεταφτευθεί από άλλες χώρες, καθώς χρειάζεται να καλλιεργηθεί από το ίδιο το ελληνικό κράτος. Ας ελπίσουμε ότι τα επόμενα χρόνια ο θεσμός της δωρεάς οργάνων και η επίτευξη εθνικής αυτάρκειας θα αποτελέσουν προτεραιότητα της κυβερνητικής πολιτικής, καθώς μια τέτοια αυτάρκεια δεν θα οδηγούσε μόνο στη μείωση των λιστών αναμονής (άρα και στο μικρότερο αριθμό θανόντων ασθενών), αλλά και στην ουσιαστική, σε βάθος χρόνου, εξοικονόμηση δαπανών των ασφαλιστικών ταμείων, σε δημοσιονομικό επίπεδο, λόγω του υπερ-ανταποδοτικού χαρακτήρα των μεταμοσχεύσεων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η εμπορευματοποίηση οργάνων αποτελεί ένα σύνθετο εγκληματικό φαινόμενο, το οποίο χρήζει μιας εξίσου πολυεπίπεδης αντιμετώπισης. Η τελευταία συνεπάγεται τη χάραξη μιας αντεγκληματικής πολιτικής, που θα χαρακτηρίζεται από άρτιο συντονισμό όλων των εμπλεκόμενων φορέων, ώστε να αποφεύγονται περιττές καθυστερήσεις και γραφειοκρατικές δυσχέρειες στο πλαίσιο της παροχής αρωγής στα θύματα εμπορίας και της απονομής δικαιοσύνης σε βάρος των θυτών. Η ανάγκη συντονισμού σε επίπεδο κρατικών φορέων καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική από το γεγονός ότι, όπως έχει ήδη επισημανθεί, τα οργανωμένα κρούσματα εμπορίας οργάνων, ή ανθρώπων προς εμπορία οργάνων τους, φαίνεται να σημειώνονται στο έδαφος περισσοτέρων του ενός κρατών. Ως εκ τούτου, η στοιχειοθέτηση κατηγοριών σε βάρος των δραστών, αλλά και η ίδια η έναρξη της ποινικής διαδικασίας είναι εκ φύσεως δυσχερής.

Μνεία πρέπει να γίνει και στην πρόοδο της τεχνολογίας και της ιατρικής (έρευνα βλαστοκυττάρων, κρυοσυντήρηση, τρισδιάστατη βιοεκτύπωση οργάνων, κτλ), η οποία εξελίσσεται με γοργούς ρυθμούς παρέχοντας ελπίδα σε ασθενείς που υποβάλλονται σχεδόν καθημερινά στην επώδυνη διαδικασία της αιμοκάθαρσης, καθώς και σε όσους βρίσκονται σε λίστα αναμονής προς μεταμόσχευση γενικότερα. Αντίστοιχη αναφορά πρέπει να γίνει, βέβαια, και στο θεσμό της δωρεάς οργάνων και τις προσπάθειες επίτευξης εθνικής αυτάρκειας σε επίπεδο μοσχευμάτων. Ιδίως όσον αφορά το ελληνικό κράτος, οφείλει να δημιουργήσει ένα άρτιο δίκτυο υποδομών κατά το πρότυπο του ισπανικού μοντέλου (πολυδύναμες ΜΕΘ, μόνιμη παρουσία συντονιστών μεταμοσχεύσεων, ενίσχυση ρόλου του ΕΟΜ, κτλ), οι οποίες θα υποστηρίζουν, κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο, ολόκληρη τη μεταμοσχευτική διαδικασία, από τον εντοπισμό ενός δυνητικού δότη και τη διεξαγωγή των αναγκαίων εξετάσεων ιστοσυμβατότητας μέχρι την πραγματοποίηση της επέμβασης μεταμόσχευσης οργάνου και το μετεγχειρητικό έλεγχο του δότη και του λήπτη.

Ωστόσο, καμία κρατική ενέργεια δεν τελεσφορεί χωρίς την ευαισθητοποίηση των ίδιων των κοινωνιών ως προς το θεσμό της δωρεάς οργάνων, η οποία είναι απαραίτητο να ξεκινήσει από την παιδική ηλικία και εντός του σχολικού και οικογενειακού περιβάλλοντος, ώστε ο πολίτης να είναι ήδη εξοικειωμένος με την ιδέα της προσφοράς. Σε αντίθετη περίπτωση, κινδυνεύουν να επαναληφθούν οι αρνητικές αντιδράσεις σημαντικού τμήματος της ελληνικής κοινωνίας, όπως ακριβώς συνέβη κατά την εισαγωγή του Ν.3984/2011, μέσω του οποίου θεσμοθετήθηκε το σύστημα της εικαζόμενης συναίνεσης. Η έλλειψη κρατικής ενημερωτικής εκστρατείας, όπως άλλωστε ο ίδιος, ως άνω, νόμος προέβλεπε στο άρθρο 9 παρ. 2, ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την εκδηλωθείσα κοινωνική δυσαρέσκεια και τη μαζική εγγραφή Ελλήνων πολιτών στα μητρώα αρνητών του ΕΟΜ, πλήττοντας, μεταξύ άλλων, τον ίδιο τον αλτρουιστικό χαρακτήρα των μεταμοσχεύσεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εισαγωγικό Σημείωμα

Στο πλαίσιο της εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με τίτλο: «Παράνομη διακίνηση ανθρωπίνων οργάνων (εμπόριο): Ποινική και Εγκληματολογική προσέγγιση», διεξάγω έρευνα με θέμα το βαθμό ευαισθητοποίησης του κοινού σχετικά με το εγκληματικό αυτό φαινόμενο, καθώς και με νόμιμες διαδικασίες γενικότερα, όπως η δωρεά οργάνων.

Για το λόγο αυτό θα σας παρακαλούσα να αφιερώσετε λίγο από τον πολύτιμό σας χρόνο για τη συμπλήρωση του παρακάτω ερωτηματολογίου. Οι απαντήσεις σας θα παραμείνουν εμπιστευτικές και θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά και μόνο για τους ερευνητικούς σκοπούς της παρούσας διατριβής, θα τύχουν, δε, στατιστικής επεξεργασίας χωρίς, φυσικά, μνεία των ονομάτων των μετεχόντων στην έρευνα. Για αυτό το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο και δεν γράφετε κι εσείς πουθενά το όνομά σας. Θα σας παρακαλούσα επίσης να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις .

Αυτονόητο είναι ότι έχετε το δικαίωμα να αρνηθείτε να απαντήσετε σε κάποιες ερωτήσεις που δεν γνωρίζετε ή δεν θέλετε να απαντήσετε, όπως και το δικαίωμα να αρνηθείτε να απαντήσετε στο σύνολο των ερωτήσεων. Ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

ΠΑΡΑΚΑΛΩ ΣΗΜΕΙΩΣΤΕ ΜΕ “V” ΤΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΣΑΣ ΤΑΙΡΙΑΖΟΥΝ

A. Γενικά Στοιχεία:

Ηλικία:

35-44 ετών	31.14%
45-54 ετών	22.40%
25-34 ετών	18.58%
κάτω των 25 ετών	14.21%
άνω των 55 ετών	13.67%

Φύλο:

A 31% Θ 69%

Ποιο είναι το επίπεδο σπουδών σας;

ΑΕΙ	66.12%
ΤΕΙ	26.22%
Γενικό Λύκειο	3.28%
Ι.Ε.Κ./Λοιπές Σχολές Επαγγελματικής Κατάρτισης	3.28%
Τεχνικό Λύκειο/ Τ.Ε.Ε./ΕΠΑΛ	1.1%

Αν εργάζεστε αναφέρετε το επάγγελμά σας (πχ ιατρός, δικηγόρος, νοσηλεύτρια, κτλ.).....

B. Ειδικά Στοιχεία:

1) Ορισμένοι είναι της γνώμης ότι τηρούνται στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις περιπτώσεις εμπορίου οργάνων, στις χώρες όπου αυτό υφίσταται. Άλλοι πιστεύουν ότι δεν τηρούνται. Εσάς ποια είναι η γνώμη σας;

Ότι τηρούνται 34%

Ότι δεν τηρούνται 66%

ΕΑΝ ΘΕΩΡΕΙΤΕ ΟΤΙ ΔΕΝ ΤΗΡΟΥΝΤΑΙ ΤΕΤΟΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ, ΠΡΟΧΩΡΗΣΤΕ ΣΤΗΝ ΕΡΩΤΗΣΗ 5

2) Γνωρίζετε εάν τέτοια στατιστικά στοιχεία τηρούνται στην Ελλάδα;

Ναι 17%

Όχι 83%

2α. Εάν ΝΑΙ, αναφέρετε το φορέα ή τους φορείς που τα τηρούν

Ελληνική Αστυνομία 13.90%

2β. Γνωρίζετε εάν τέτοια στατιστικά στοιχεία τηρούνται στην ΕΕ;

Ναι 24%

Όχι 76%

2γ. Εάν ΝΑΙ, αναφέρετε το φορέα ή τους φορείς που τα τηρούν

Europol 17.14%

2δ. Γνωρίζετε εάν τέτοια στατιστικά στοιχεία τηρούνται σε κάποιον διεθνή οργανισμό;

Ναι 28%

Όχι 72%

2ε. Εάν ΝΑΙ, αναφέρετε το φορέα ή τους φορείς που τα τηρούν

WHO 19.25%

Interpol 5.25%

3) Γνωρίζετε εάν αυτά τα στατιστικά στοιχεία αφορούν κυρίως οργανωμένα κυκλώματα ή μεμονωμένες περιπτώσεις;

Κυρίως οργανωμένα κυκλώματα εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων 71%

Κυρίως μεμονωμένες περιπτώσεις εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων 25%

Και τα δύο 4%

4) Γνωρίζετε εάν αυτά τα στατιστικά στοιχεία περιέχουν δεδομένα σχετικά με:

4α. Τα θύματα;

Ναι 58%

Όχι 42%

4β. Εάν ΝΑΙ, τα θύματα είναι: (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Κυρίως ανήλικοι	41%
Κυρίως ενήλικοι	8%
Κυρίως ημεδαποί	4%
Κυρίως αλλοδαποί	24%
Κυρίως άρρενες	15%
Κυρίως θήλειες	7%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	1%

4γ. Τους δράστες;

Ναι	49%
Όχι	51%

4δ. Εάν ΝΑΙ, οι δράστες είναι: (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Κυρίως ανήλικοι	2%
Κυρίως ενήλικοι	52%
Κυρίως ημεδαποί	5%
Κυρίως αλλοδαποί	8%
Κυρίως άρρενες	30%
Κυρίως θήλειες	3%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	-

ΕΑΝ ΑΠΑΝΤΗΣΑΤΕ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΠΑΡΑΚΑΛΩ ΠΡΟΧΩΡΗΣΤΕ ΣΤΗΝ ΕΡΩΤΗΣΗ 7

5) Εάν είστε μεταξύ εκείνων που έχουν τη γνώμη ότι γενικώς δεν τηρούνται στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις περιπτώσεις εμπορίου οργάνων στις χώρες όπου αυτό υφίσταται. Γιατί νομίζετε ότι συμβαίνει αυτό; (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Δύσκολο να γίνει αντιληπτό (αθέατο έγκλημα)	42%
Είναι καλά οργανωμένοι οι δράστες	28%
Δεν επαρκεί η Αστυνομία	20%
Δεν περιλαμβάνουν αυτό το έγκλημα οι στατιστικές	7%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	3%

6) Σε περίπτωση έλλειψης τέτοιων στατιστικών στοιχείων, μήπως γνωρίζετε εάν υπάρχουν άλλες πηγές από τις οποίες να αντλούνται σχετικά δεδομένα;

Υπάρχουν	13%
Δεν υπάρχουν	59%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	28%

6α. Αν γνωρίζετε ότι “υπάρχουν” : Ποιες είναι οι πηγές αυτές;

Διαδίκτυο	11.14%
-----------	--------

7) Κατά τη γνώμη σας, η Ελλάδα αποτελεί σταυροδρόμι εμπορίας οργάνων;

Ναι	58%
Όχι	30%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	12%

7α. Εάν ΝΑΙ, πού μπορεί να οφείλεται αυτό; (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Κυρίως στη γεωγραφική της θέση	47%
Κυρίως στην πλημμυλή φύλαξη των συνόρων	32%
Κυρίως στην οικονομική κρίση	19%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	2%

7β. Εάν ΟΧΙ, δικαιολογήστε την άποψή σας

Η Ελλάδα είναι μικρή χώρα	20.55 %
Επαρκής έλεγχος συνόρων	2.22%

8) Κατά τη γνώμη σας:

8α. Πρέπει να υποχρεούνται εκ του νόμου οι ιατροί να αναφέρουν, εφόσον υποπέσει στην αντίληψή τους, σε κάποιον φορέα περιπτώσεις για τις οποίες υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για εμπορία οργάνου/ων;

Να υποχρεούνται να αναφέρουν	96%
Να μην υποχρεούνται	2%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε)	2%

8β. Όταν το μόσχευμα είναι προϊόν παράνομης εμπορίας οργάνου, κατά τη γνώμη σας πρέπει να προβλέπεται εκ του νόμου ποινική ευθύνη:

Του δότη μοσχεύματος	11%
Του ασθενούς-λήπτη μοσχεύματος	11%
Και των δύο	53%
Κανενός εξ αυτών	19%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	6%

8γ. Θα προτεινάτε αλλαγές στο υπάρχον σύστημα προτύπων ασφαλείας και ελέγχου των προοριζόμενων προς μεταμόσχευση ανθρωπίνων οργάνων;

Καμία	7%
Μία ή περισσότερες	12%
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	81%

8δ. Αν «ΜΙΑ Η΄ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΕΣ»: Προσδιορίστε

Αυστηρότερος έλεγχος των προς μεταμόσχευση οργάνων-ιχνηλασιμότητα	8%
Αυστηρή ποινική ευθύνη του νοσηλευτικού προσωπικού	3%

9) Είστε της γνώμης ότι, όπου υφίσταται εμπόριο οργάνων, η θυματοποίηση παιδιών είναι εντονότερη από ό,τι εκείνη των ενηλίκων;

Η θυματοποίηση παιδιών είναι εντονότερη	76%
Η θυματοποίηση ενηλίκων είναι εντονότερη	3%
Είναι ίδια στους ενήλικες και στα παιδιά	21%

10) Εκτιμάτε ότι το εμπόριο οργάνων συνδέεται με: (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Τη φτώχεια	20%
Τη διαφθορά	15%
Την κοινωνική ανισότητα	12%
Τις ελλείψεις οργάνων/μοσχευμάτων	17%
Νομοθετικές ανεπάρκειες ή αστοχίες	9%
Την έλλειψη αλληλεγγύης για δωρεές	9%
Την παρατηρούμενη αστυνομική αδράνεια	6%
Την έλλειψη ή την αναποτελεσματικότητα ελέγχων του φαινομένου	11%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε)	1%

11) Η εκουσία και χωρίς αντάλλαγμα προσφορά, δηλαδή η δωρεά οργάνων:

Μειώνεται σε περίοδο οικονομικής κρίσης	47%
Αυξάνεται σε περίοδο οικονομικής κρίσης λόγω αυξημένης ευαισθησίας και κοινωνικής αλληλεγγύης	23%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε)	30%

12) Κατά τη γνώμη σας, στην Ελλάδα υπάρχει ενημέρωση σχετικά με τη δωρεά οργάνων;

Ναι	29%
Όχι	71%

ΕΑΝ “ΝΑΙ”

12α. Από πού προέρχεται η εν λόγω ενημέρωση; (Μπορείτε να επιλέξετε περισσότερες από μία απαντήσεις)

Τηλεόραση	34%
Ραδιόφωνο	13%
Εφημερίδες/Τύπος	16%
Νοσοκομείο/Ιατρούς	19%
Φίλοι/κοινωνικός περίγυρος	12%
Άλλο (αναφέρετε την πηγή)	6%

13) Γνωρίζετε ότι με βάση το νόμο 3984/2011, όπως τροποποιήθηκε, θεωρείστε αυτομάτως δότης οργάνων μετά θάνατον, εφόσον δεν έχετε εκφράσει ρητά την αντίθεσή σας προς αυτό και εφόσον συναινεί η οικογένειά σας;

Ναι	55%
Όχι	37%
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	8%

14) Αυτή η ρύθμιση ονομάζεται «εικαζόμενη συναίνεση» (presumed consent, «opt out» system) και προϋποθέτει τη χωρίς αντάλλαγμα απόκτηση κάποιου οργάνου σας από κάποιον ασθενή μετά το θάνατό σας. Θα λέγατε ότι συμφωνείτε με τη ρύθμιση της «εικαζόμενης συναίνεσης» ή ότι διαφωνείτε;

Συμφωνώ	61%
Διαφωνώ	39%

14α. Αν συμφωνείτε, γιατί;

Υπέρτερο κοινωνικό συμφέρον 50.83 %

14β. Αν διαφωνείτε, γιατί;

Δικαίωμα αυτοβουλίας-προσωπική επιλογή 26%

15) Πότε θεωρείτε ότι είναι ο κατάλληλος χρόνος για να εκφραστεί η βούληση περί δωρεάς οργάνων, μετά θάνατον, τη στιγμή του θανάτου ή αρκετά πριν από το θάνατο; (Παρακαλώ επιλέξτε ΜΙΑ μόνο απάντηση)

15α. Μετά θάνατον [από τους συγγενείς] (Παρακαλώ δικαιολογήστε):	13%
15β. Λίγο πριν το θάνατο από τους συγγενείς (Παρακαλώ δικαιολογήστε): Αποφυγή ψυχολογικής επιβάρυνσης του δότη	8%
15γ. Λίγο πριν το θάνατο από το/τη δότη/δότηρια (Παρακαλώ δικαιολογήστε): Λήψη συνειδητής απόφασης περί δωρεάς	22%
15δ. Αρκετά πριν από το θάνατο από το/τη δότη/δότηρια (Παρακαλώ δικαιολογήστε): Λήψη συνειδητής απόφασης περί δωρεάς	48%
15ε. Άλλο (παρακαλώ δικαιολογήστε)	9%

16) Είστε της γνώμης ότι η συναίνεση πρέπει να γίνεται με δήλωση γραπτή ή αρκεί και προφορική;

Έγγραφη δήλωση	79%
Προφορική δήλωση	3%
Είτε προφορικά είτε εγγράφως	18%
Άλλο (παρακαλώ αναφέρετε)	-

17) Μήπως γνωρίζετε, αν μπορεί κανείς να δηλώσει εγγράφως στον Εθνικό Οργανισμό Μεταμοσχεύσεων ότι αντιτίθεται στην αφαίρεση οργάνων του μετά θάνατον;

Γνωρίζω 32%
Δεν γνωρίζω 68%

18) Κατά τη γνώμη σας, θα έπρεπε να αποζημιώνεται στο πλαίσιο νόμιμης διαδικασίας με ένα, έστω και συμβολικό, ποσό όποιος δωρίζει κάποιο όργανο, όπως γίνεται με το ζήτημα των ωαρίων;

Να αποζημιώνεται 15%
Να μην αποζημιώνεται 81%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε) 4%

19) Εκτιμάτε ότι θα έπρεπε να μπορεί κανείς να προμηθευτεί μοσχεύματα δωρεάν ή να τα αγοράσει σε λογική τιμή από μια νομίμως λειτουργούσα Τράπεζα οργάνων;

Να μπορεί να τα προμηθευτεί δωρεάν από Τράπεζα οργάνων 49%
Να μπορεί να τα αγοράζει από Τράπεζα οργάνων 3%
Και τα δύο 22%
Τίποτα από τα δύο 22%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε) 4%

20) Θα επιδιώκατε να προμηθευτείτε παράνομα όποιο όργανο χρειαζόταν, μέσα στο πλαίσιο των οικονομικών σας δυνατοτήτων, προκειμένου να βοηθήσετε έναν πολύ στενό συγγενή σας που βρίσκεται σε απελπιστική κατάσταση;

Ναι, θα επιδίωκα να προμηθευτώ παράνομα το απαραίτητο όργανο 21%
Όχι, δεν θα επιδίωκα να προμηθευτώ παράνομα το απαραίτητο όργανο 62%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε) 17%

20α. Θα ήσασταν πρόθυμος/η να του/της δωρίσετε ένα δικό σας όργανο (π.χ. ένα νεφρό);

Ναι 85%
Όχι 6%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε) 9%

21) Μπορεί, κατά τη γνώμη σας, να λύσει το πρόβλημα του παράνομου εμπορίου οργάνων μια ελεγχόμενη από το κράτος αγορά ή Τράπεζα ανθρωπίνων οργάνων;

Η Τράπεζα μπορεί να αποτελέσει λύση 60%
Η Τράπεζα δεν είναι λύση 9%
Η αγορά μπορεί να αποτελέσει λύση 7%
Η αγορά δεν είναι λύση 15%
Άλλο (παρακαλώ εξηγήστε) 9%

21α. Αν «η Τράπεζα δεν είναι λύση», πού στηρίζετε την αρνητική σας απάντηση;

Ανήθικη η επιβολή τιμήματος 7.41%
Αδυναμία κράτους να ελέγξει μια τέτοια
Τράπεζα-φόβος για διαφθορά 1.59%

21β. Αν «η αγορά δεν είναι λύση», πού στηρίζετε την αρνητική σας απάντηση;

Πρώτωση κοινωνικής ανισότητας-δωρεά και αγορά δεν ταυτίζονται 11%

22) Κατά τη γνώμη σας, τι θα έπρεπε να κάνει το ελληνικό κράτος προκειμένου να αυξηθεί ο αριθμός δωρητών οργάνων;

Εμπιστοσύνη στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ)	1.94%
Ευαισθητοποίηση	14.19%
Ενημέρωση	64.52%
Κίνητρα στο δότη/συγγενείς	9.03%
Διευκόλυνση διαδικασίας	0.64%
Άρτιο μεταμοσχευτικό σύστημα	5.16%
Εξειδικευμένο προσωπικό	4.52%

23) Είχατε κάποιο συγγενικό/φιλικό σας πρόσωπο που να χρειάστηκε μεταμόσχευση;

Ναι 11%

Όχι 89%

23α. Αν ΝΑΙ τι πράξατε σε αυτήν την περίπτωση;

Αναμονή του ασθενούς στη σχετική λίστα βάση νόμιμης διαδικασίας 8.68%

24) Μήπως τυχαίνει να γνωρίζετε, αν στη Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική-Σύμβαση Οβιέδο (Ν.2619/1998) ρυθμίζονται και θέματα σχετικά με την αφαίρεση οργάνων από ζώντες δότες με σκοπό τη μεταμόσχευση;

Γνωρίζω 13%

Δεν γνωρίζω 87%

25) Μήπως γνωρίζετε κάτι σχετικά με την πολιτική ή τις πρωτοβουλίες της ΕΕ αναφορικά με το εμπόριο ανθρωπίνων οργάνων;

Γνωρίζω 4%

Δεν γνωρίζω 96%

25α. Εάν «ΓΝΩΡΙΖΕΤΕ». Ποιες είναι αυτές οι πρωτοβουλίες;

Οδηγία 2011/36/ΕΕ 2.85%

26) Μήπως γνωρίζετε κάτι σχετικά με τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων (Ισπανία 2015) την οποία υπέγραψε και η Ελλάδα;

Γνωρίζω 5%

Δεν γνωρίζω 95%

26α. Τι ακριβώς γνωρίζετε;

Διαφάνεια των μεταμοσχευτικών συστημάτων των κρατών μελών 3.88%

Αφήσαμε για το τέλος του ερωτηματολογίου μια ενδιαφέρουσα ερώτηση: Καταγράψαμε μια σειρά από μέτρα για την πρόληψη και αντιμετώπιση του παράνομου εμπορίου οργάνων. Θα σας παρακαλούσαμε να επιλέξετε τρία.

27. Ποια από τα παρακάτω μέτρα θεωρείτε ότι είναι τα τρία αποτελεσματικότερα στην πρόληψη και αντιμετώπιση της εμπορίας οργάνων;

Αύξηση του αριθμού των διαθέσιμων μοσχευμάτων από πτωματικούς και ζώντες δότες με στόχο την εθνική αυτάρκεια 21%

Εκπαίδευση αστυνομικών για καλύτερη εντόπιση, διαλεύκανση, κλπ περιπτώσεων διακίνησης ανθρώπων με σκοπό το εμπόριο οργάνων 6%

Δημιουργία ποινικής ευθύνης σε ιατρούς (αναισθησιολόγους, χειρουργούς, νεφρολόγους, κλπ) αλλά και σε νοσηλευτές, κλινικές/νοσοκομεία, όταν αποδεικνύεται η συμμετοχή τους σε επεμβάσεις με μοσχεύματα προερχόμενα από εμπόριο οργάνων 19%

Διεθνής ποινική συνεργασία μέσω αρμόδιων φορέων (Europol, Interpol, Eurojust, κτλ) και ανταλλαγή καλών πρακτικών μεταξύ κρατών 10%

Τροποποίηση του Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας ώστε να προβλέπεται ρητή υποχρέωση των ιατρών να αναφέρουν περιστατικά εμπορίας οργάνων που υπέπεσαν στην αντίληψή τους 5%

Ενδυνάμωση του ρόλου του Συντονιστή Μεταμοσχεύσεων (πρόσληψη περισσότερων Συντονιστών στις ΜΕΘ των νοσοκομείων, εκπαιδευτικά σεμινάρια εξοικείωσής τους με τη διαδικασία προσέγγισης των υποψήφιων δοτών οργάνων, επαρκής κρατική χρηματοδότηση ώστε να υποστηρίζεται υλικά η άρτια λειτουργία των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας, στις οποίες οι ίδιοι θα δραστηριοποιούνται κλπ) 12%

Ενημερωτικές εκστρατείες ευαισθητοποίησης των πολιτών σε θέματα δωρεάς οργάνων και μεταμοσχεύσεων με ταυτόχρονη ενίσχυση του Εθνικού Οργανισμού Μεταμοσχεύσεων (ΕΟΜ) 17%

Τήρηση ενδεδειγμένων νοσοκομειακών αρχείων όχι μόνο για τις μεταμοσχεύσεις που λαμβάνουν χώρα εντός επικρατείας, αλλά και για όσες πραγματοποιήθηκαν σε άλλες χώρες από ημεδαπούς ασθενείς στο πλαίσιο του μεταμοσχευτικού τουρισμού 5%

Προσθήκη χωριστού άρθρου στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα, ώστε να προβλέπεται η εμπορία οργάνων ως αυτοτελές/διακριτό ποινικό αδίκημα 5%

Άλλο -

Ευχαριστώ πολύ για τη συνεργασία!

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξόπουλος Ε., «Η εμπορευματοποίηση των μεταμοσχεύσεων και η διακήρυξη της Κωνσταντινούπολης», *Ελληνική Νεφρολογία* 2008;20(4):237-240

Ανδρουλάκης Ν., Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, Δίκαιο & Οικονομία, Αθήνα, 2000

Ανδρουλάκης Ν., Ποινικόν Δίκαιον, Γενικόν Μέρος, τόμος II (Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις), εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986

Αντωνοπούλου Α. - Πιππίδου Δ., «Η αντιμετώπιση των ασυνόδευτων ανήλικων αλλοδαπών σύμφωνα με το νέο νόμο 3386/2005» σε Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (επιμ. Ζ. Παπασιώπη-Πασιά), Ο νέος νόμος 3386/2005 για τους αλλοδαπούς:Σκέψεις και προβληματισμοί, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2006

Baumann J., Θεμελιώδεις έννοιες και σύστημα του ποινικού δικαίου, απόδοση στην ελληνική γλώσσα Γιαννίδης Ι. - Κοτσαλής Λ., εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1983

Βαθρακοκόιλης Α., Το οργανωμένο έγκλημα και οι τρόποι αντιμετώπισής του, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2001

Βαλαβάνη-Πολατίδου Ε., «Ζητήματα μεταθανάτιας προστασίας της προσωπικότητας», *Αρμ. ΝΒ/1998*, σελ. 667-680

Βάρκα-Αδάμη Α., «Οι καινοτομίες του Ν. 3984/2011 για τη δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων», *ΕλλΔνη* 52/2011, σελ. 964-977

Βάρκα-Αδάμη Α., «Βιοιατρικά επιτεύγματα και ιατρική ευθύνη», *Συνήγορος* 2001, σελ. 410-411

Βιδάλης Τ., «Η εικαζόμενη συναίνεση», *Επιθεώρηση Βιοηθικής*, 2007;(1)1:107-111

Γάφος Η., Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος, τεύχος τέταρτο (άρθρα 299-335), εκδοτικός οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, Αθήνα, 1963

Δαγτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, τόμοι Α' και Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991

Δάλλα-Βοργιά Π., «Σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου σε σχέση με την εφαρμογή της βιολογίας και της ιατρικής», *ΝοΒ*, 47/1999, σελ. 813-878

Δαρέλλη Δ., «Η αξία του ανθρώπου» δημοσιευμένο σε Βλαχόπουλο Σ. (επιμ.), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017

Δημήτραινας Γ., «Η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων μετά το ν. 3064/2002, Δογματικές και ερμηνευτικές επισημάνσεις», εισήγηση δημοσιευμένη σε Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Ο νέος νόμος 3064/2002 για την εμπορία ανθρώπων, τόμος αρ. 50, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003

Δίκτυο Αριάδνη κατά της εμπορίας ανθρώπων, Καταπολεμώντας την εμπορία ανθρώπων: Προβλήματα και προοπτικές, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2007

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, «Εμπορία ανθρώπων-Η κατάσταση στην Ελλάδα», ΠοινΔικ 10/2007, σελ. 1209-1218

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης, Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Μελέτες περίπτωσης. Τσίγκανου Ι.-Θανοπούλου Μ. (επιμ.), Αθήνα, 2016

Ηλιάδου Α., «Βιοϊατρική και Ανθρώπινα Δικαιώματα-Παρατηρήσεις με αφορμή τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Βιοϊατρική», ΤοΣ 2/2000, σελ. 257-295

Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, «Το νομοσχέδιο για την εμπορία ανθρώπων και την αρωγή στα θύματα εγκλημάτων οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής», ΠοινΔικ 6/2002, σελ. 663-667

Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., «Μεταμοσχεύσεις: Παρόν και μέλλον του νομικού πλαισίου-αναζητώντας τη χρυσή τομή», δημοσίευση σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. και Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Μεταμοσχεύσεις, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, τόμος 8, εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008

Καράμπελας Α., «Η νομοθετική και νομολογιακή αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος», δημοσίευση σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000

Κιούπης Δ., «Εμπόριο ανθρωπίνων οργάνων, ένα παγκόσμιο εγκληματικό φαινόμενο και ο ρόλος του Διαδικτύου», ΠοινΛογ 4/2002, σελ. 1629-1636

Κοσμάτος Κ., «Οι “ευπαθείς” ή “κοινωνικά αποκλεισμένες” ομάδες του πληθυσμού ως θύματα της εμπορευματοποίησης ανθρωπίνων οργάνων», ΠοινΔικ 3/2005, σελ. 348-353

Κοτσαλής Α. - Αδάμης Π. (επιμ.), Ευρωπαϊκή δικαστική συνεργασία, «Eurojust»- Ευρωπαϊκή εισαγγελία: εισηγήσεις αρμοδίων δικαστικών και εισαγγελικών αρχών, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2019

Κοτσαλής Α., Ποινικός Κώδικας, 13η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018, καθώς και Ποινικός Κώδικας, 11η έκδοση, ομοίως, 2017

Κοτσαλής Α., Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου & Ποινικό Δίκαιο, Ερμηνεία και εφαρμογή των άρθρων 1-10 ΕΣΔΑ, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014

Κοτσαλής Α., Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, 2η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013

Κοτσαλής Α. - Τριανταφύλλου Γ., Ανθρώπινα Δικαιώματα και Ποινικό Δίκαιο, Ποινικά, τόμος 75, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2007

Κουράκης Ν., Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, τόμος δεύτερος: Πραγματολογική προσέγγιση και επιμέρους ζητήματα, Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005

Κουράκης Ν., «Το οργανωμένο έγκλημα. Φαινομενολογία του προβλήματος και δυνατότητες αντιμετώπισης του στην Ελλάδα», δημοσίευση σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000

Κούρτης Μ., Αστικό Δίκαιο Μεταμοσχεύσεων, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλας-Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2002

Κούρτη Σ., «Το Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης», περιοδικό Αστυνομική Ανασκόπηση, διμηνιαία έκδοση του Αρχηγείου της Ελληνικής Αστυνομίας, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2012, τεύχος 276, σελ. 28-29

Κουφού Α., λήμμα «Εγκληματικότητα Αφανής/Λανθάνουσα/Σκοτεινός Αριθμός/Σκοτεινή Περιοχή», Λεξικό Εγκληματολογίας (επιμ. Σπινέλλη Κ. Κουράκη Ν., Κρανιδιώτη Μ.), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018, σελ. 345-347

Κουφού Α., «Εμπόριο Οργάνων και Οργανωμένο Έγκλημα: ‘Υπόθεση Medicus'», δημοσίευση στον τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή Νέστορα Κουράκη, Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2016, σελ. 1248-1261

Κυριαζή Τ., Εμπορία Ανθρώπων, ΙΜΔΑ, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010

Κυριάκου Τ., «Ο Ν. 3984/2011 και η καθιέρωση του συστήματος της τεκμαιρόμενης συναίνεσης του νεκρού δότη: μια κριτική προσέγγιση», δημοσίευση σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδη, Αθήνα, 2014

Κωνσταντινίδης Α., «Η ποινική αντιμετώπιση των μεταμοσχεύσεων», ΠοινΧρον ΝΓ/2003, σελ. 481-486

Κωνσταντόπουλος Β., λήμμα «Ξέπλυμα Χρήματος», Λεξικό Εγκληματολογίας (επιμ. Σπινέλλη Κ. Κουράκη Ν., Κρανιδιώτη Μ.), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018, σελ. 817-821

Κωστάρης Α., Ποινικό Δίκαιο, Επιτομή Ειδικού Μέρους (άρθρα 134-410 ΠΚ), τέταρτη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014

Κωστάρης Α., Ποινικό Δίκαιο, Έννοιες & Θεσμοί του Γενικού Μέρους, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012

Κωστάρης Α., «Έννοια, τυποποίηση και προβληματική των κυρώσεων του οργανωμένου εγκλήματος», δημοσίευση σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000

Κωστής Κ., Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος Ποινικού Νόμου, τόμος δεύτερος, εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Δ. και Π. Δημητράκου, 1926

Λεφάκης Α., «Συμβολή στο ζήτημα της χορήγησης διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας επί εφευρέσεων ανθρωπίνων βλαστοκυττάρων», δημοσίευση σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδη, Αθήνα, 2014

Λεφάκης Α., Βιοτεχνολογικές εφευρέσεις. Έννομη προστασία και χορήγηση διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004

Λίβος Ν., «Οργανωμένο έγκλημα: Έννοια και δικονομικοί τρόποι αντιμετώπισής του», δημοσίευση σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000

Λίβος Ν., «Η κατ' επάγγελμα και η κατά συνήθεια τέλεση του εγκλήματος», ΠοινΧρον ΜΣΤ/1996, σελ. 1217-1246

Λυντέρης Χ., Το ποινικό δίκαιο των μεταμοσχεύσεων, Ποινικά, τόμος 68, επιμέλεια σειράς Ν. Ανδρουλάκης, Γ.-Α. Μαγκάκης, Λ. Κοτσαλής, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004

Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, Ατομικές Ελευθερίες, τόμος πρώτος, τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Θεσ/νίκη, 1981

Μανιάτης Π., «Η Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας», δημοσιευμένο σε Κοτσαλή Α.- Αδάμη Π. (επιμ.), Ευρωπαϊκή δικαστική συνεργασία, «Eurojust» - Ευρωπαϊκή εισαγγελία: εισηγήσεις αρμοδίων δικαστικών και εισαγγελικών αρχών, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2019

Μανωλεδάκης Ι.-Μπιτζιλέκης Ν., Εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας, (Άρθρα 372-384α ΠΚ), δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007

Μανωλεδάκης Ι., Ερμηνεία κατ' άρθρο των όρων του Ειδικού μέρους του Ποινικού Κώδικα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996

Μαργαρίτης Μ., Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία-Εφαρμογή, Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα-Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2003

Μηλαπίδου Μ., «ΔΕΚ: υπόθεση C-34/10 Brüstle κατά Greenpeace eV- Διπλώματα ευρεσιτεχνίας και ανθρώπινα βλαστοκύτταρα», δημοσίευση σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδη, Αθήνα, 2014

Μουζάκης Δ., Το Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009

Μπιτζιλέκης Ν., Υπηρεσιακά εγκλήματα (Άρθρα 235-263α ΠΚ), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001

Μπουρόπουλος Α., Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος (κατ' άρθρον), Ειδικό Μέρος, τόμος δεύτερος, εκδοτικός οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1960

Μυλωνόπουλος Χ., Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, τόμος Ι, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, Δίκαιο & Οικονομία, Αθήνα, 2007

Μυλωνόπουλος Χ., Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος, Εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας και της περιουσίας (Άρθρα 372-406 ΠΚ), εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλας-Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2001

Μυλωνόπουλος Χ. «Οργανωμένο έγκλημα και διεθνές ποινικό δίκαιο», δημοσίευση σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000

Μυλωνόπουλος Χ., Τα εκ του αποτελέσματος διακρινόμενα εγκλήματα, Δογματική θεμελίωση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984

Νούσκαλης Γ., «Το σχέδιο της απόφασης-πλασίου για την καταστολή πράξεων σχετικά με την εμπορία ανθρωπίνων οργάνων και ιστών», ΠοινΔικ 5/2003, σελ. 485-487

Ορφανίδης Δ., «Η υποχρέωση «δωρεάς» οργάνων ενηλίκου θανάτου προσώπου-η παραβίαση του συντάγματος, του δικαίου της ΕΕ και του διεθνούς δικαίου δια του άρθρου 9 § 2 του ν. 3984/2011», ΕλλΔνη 2013 (54):340-343

Παναγιώτου Α., «Μεταμοσχεύσεις και εικαζόμενη συναίνεση: οι νόμοι 2737/1999 και 3984/2011, η διεθνής εμπειρία και η ματιά προς το μέλλον», Το Βήμα του Ασκληπιού, 2014;13(3):259-270

Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., «Μπορεί η μη εναντίωση να εκληφθεί ως συναίνεση για τη μεταθανάτια αφαίρεση οργάνων; Η γερμανική και η ελληνική νομική σκέψη σε διάλογο αναφορικά με τη συνταγματικότητα της τροποποιήσεως του Ν. 2737/1999», ΔτΑ 48/2010, σελ. 1051-1078

Πανούσης Γ., «Διαφθορά- Διαπλοκή και πολιτική μηχανή», ΠοινΔικ 8-9/2006, σελ. 1015-1022

Παπαχρήστου Κ., Φαινομενική συρροή εγκλημάτων, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2007

Παραράς Π., Res Publica, Δικαιώματα του Ανθρώπου, τόμος Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014

Παρασκευόπουλος Ν., Τα θεμέλια του Ποινικού Δικαίου, Γενικό Μέρος: το έγκλημα, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008

Σακελλαροπούλου Β.-Λάλας Δ.-Σακελλαρόπουλος Θ., «Ο νέος νόμος για τη δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων (ν. 3984/2011) συγκριτικά και με τον προηγούμενο (ν. 2737/1999)», Αρμ. 5/2012, σελ. 864-870

Σοφουλάκης Α., «Η χρήση βίας από τα αστυνομικά όργανα ως υλικό μέτρο άσκησης αστυνομικής εξουσίας», ΠοινΔικ 6/2002, σελ. 647-659

Σπινέλλη Κ., λήμμα «Ευρωπολ/Ευροπολ/Ευρωπαϊκή Αστυνομία», Λεξικό Εγκληματολογίας (επιμ. Σπινέλλη Κ. Κουράκη Ν., Κρανιδιώτη Μ.), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018, σελ. 542-545

Σπινέλλη Κ. «Ηθική Δεοντολογία στις έρευνες σε παιδιά», δημοσιευμένο σε σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδη, Αθήνα, 2014

Σπινέλλη Κ., Εγκληματολογία, Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, τρίτη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014

Σπινέλλη Κ., «Έγκλημα χωρίς τιμωρία; Αρνητικές και θετικές επιπτώσεις της 'ατιμωρησίας'», ΠοινΧρον ΝΒ/2002, σελ. 589-594

Σπινέλλη Δ., Ποινικό Δίκαιο Ειδικό Μέρος (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Εγκλήματα σχετικά με την Υπηρεσία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988

Σπυριδάκης Μ.Ι - Παπαγιάννης Γ.Σ., Σύντομη Ερμηνεία Ποινικού Κώδικα κατ' άρθρο με βάση τη νομολογία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2011

Στάικος Α., Επίτομος ερμηνεία Ελληνικού Ποινικού Κώδικος, Ειδικό Μέρος, τόμος τρίτος, εκδοτικός οίκος Μ.Φραγκούλη, Αθήνα, 1961

Στοιλα Α., δημοσίευση σε Α. Χαραλαμπίκη, Ποινικός Κώδικας-Ερμηνεία κατ' άρθρο, Άρθρα 235-473, τόμος δεύτερος, δεύτερη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014

Συκιώτου Α., λήμμα «Εμπορία Ανθρώπων», Λεξικό Εγκληματολογίας (επιμ. Σπινέλλη Κ. Κουράκη Ν., Κρανιδιώτη Μ.), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018, σελ. 440-443

Συκιώτου Α., «Η έννοια του θύματος στην εμπορία ανθρώπων», ΠοινΧρον 2006, σελ. 684-693

Συκιώτου Α., Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003

Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την αφαίρεση οργάνων (άρθρο 323Α ΠΚ)», δημοσίευση σε Εμβάθυνση στο ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο, της ίδιας, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008

Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006

Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων: ειδικά μέτρα αντιμετώπισης και προβλήματα εφαρμογής τους», ΠοινΔικ 2/2006, σελ. 234-237

Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Οι ποινικές διατάξεις για την εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων», ΠοινΔικ 3/2003, σελ. 304-308

Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Εμπορία ανθρώπων, οι διεθνείς κατευθύνσεις, το ισχύον ποινικό δίκαιο και το νομοσχέδιο του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης», ΠοινΔικ 4/2002, σελ. 424-434

Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., «Η νομιμοποίηση εσόδων από εγκληματικές πράξεις», δημοσιευμένο σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000

Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Προσβολές του πολιτεύματος (Άρθρα 134-137 ΠΚ), εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1988

Τακούδας Δ., «Μεταμοσχεύσεις οργάνων: Από το μύθο στην πραγματικότητα», δημοσίευση σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. και Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Μεταμοσχεύσεις, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, τόμος 8, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008

Τάσκος Ν., «Μεταμοσχεύσεις και ηθική διάσταση στη διάγνωση του θανάτου», δημοσίευση σε Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. και Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. Μεταμοσχεύσεις, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, τόμος 8, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008

Τούσης Α.-Γεωργίου Α., Ποινικός Κώδιξ, Β' Ημίτομος, εκδοτικός οίκος Αδελφοί Δ. Τζάκα, Αθήνα, 1967

Τσαρπάλας Α., «Ποινικά προβλήματα εκ των μεταμοσχεύσεων», ΠοινΧρον ΚΒ/1972, σελ. 269-282

Τσιακουμάκη Ν., Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019

Τσιάτουρας Β., δημοσίευση σε Το οργανωμένο έγκλημα από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου, πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Ποινικού Δικαίου, Εκδόσεις Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2000

Φαρσεδάκης Ι.- Σατλάνης Χ., Ειδικό Μέρος Ποινικού Κώδικα, Ερμηνευτικά Σχόλια-Παραδείγματα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2015

Φυτράκης Ε., «Το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης σε εφαρμογή: Νέες εξελίξεις, νέες ανησυχίες», ΠοινΔικ 2/2006, σελ. 210-220

Χαραλαμπάκης Α., «Ιατρική Ευθύνη και Δεοντολογία» εισήγηση δημοσιευμένη σε Μελέτες Ποινικού Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή, 1999

Χατζηκώστα Κ., «Ο Νόμος 2737/99 και οι ‘post mortem’ μεταμοσχεύσεις-Μια κριτική προσέγγιση», ΠοινΧρον 2005;(1):388-407

Χατζηνικολάου Ν., «Η παράσυρση του ευάλωτου θύματος στο έγκλημα της σωματεμπορίας-Διάλογος με τη νομολογία», ΠοινΧρον ΝΘ/2009, σελ. 492-500

Χατζηνικολάου Ν., «Η ποινική καταστολή της παράνομης μετανάστευσης και της εμπορίας ανθρώπων στην ελληνική έννομη τάξη: αναζητώντας την αξιολογική συνοχή της μεταξύ τιμωρητικής όξυνσης και θυματολογικής προσέγγισης», ΠοινΔικ 2/2008, σελ. 213-230

Χατζηνικολάου Ν., Αρχιμανδρίτη, «Πνευματική ηθική και παθολογία των μεταμοσχεύσεων», δημοσίευση σε Εκκλησία και Μεταμοσχεύσεις, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ειδική Συνοδική Επιτροπή επί της Βιοηθικής (επιμ.), Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 4, Κλάδος Εκδόσεων Ε.Μ.Υ.Ε.Ε., 2001

Χειρδάρης Β., «Το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια σύμφωνα με την νομολογία του ΕΔΔΑ», δημοσιευμένο σε Κοτσαλή Λ., (επιμ.) Ελευθερία-Υπευθυνότητα-Κράτος Δικαίου, Ποινικά, τόμος 82, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2011

Χρυσόγονος Κ.- Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, τέταρτη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Ambagtsheer F., Gunnarson M., De Jong J., Lundin S., Van Balen L., Orr Z., Byström I., Weimar W., «South Africa-The Netcare case», δημοσίευση σε HOTT Project, Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2016

Ambagtsheer F., Gunnarson M., De Jong J., Lundin S., Van Balen L., Orr Z., Byström I., Weimar W., «United States-The Rosenbaum case», δημοσίευση σε HOTT Project, Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2016

Ambagtsheer F. - Weimar W., «A criminological perspective: Why prohibition of organ trade is not effective and how the Declaration of Istanbul can move forward», American Journal of Transplantation 2012, 12:571-575.

Andorno R., «The Oviedo Convention: A European legal framework at the intersection of human rights and Health law», Journal of International Biotechnology Law, 2005; 2:133-143

Appel J., Alwayn I., Cooper D., «Xenotransplantation: The challenge to current psychosocial attitudes», Prog Transplant. 2000; 10(4):217-225

Aronowitz A., Isitman E., «Trafficking of human beings for the purpose of organ removal: Are (international) legal instruments effective measures to eradicate the practice?», Groningen Journal of International Law, 2013; (1)2:73-90

Berman J.-Friesendorf C., EU Foreign Policy and the Fight against Human Trafficking: Coercive Governance as Crime Control, European Foreign Affairs Review, 2008; 13: 189-209

Bramhall S., «Presumed consent for organ donation: a case against», Annals of The Royal College of Surgeons of England, 2011; 93(4):270–272.

Budiani-Saberi D., Kallakurichi R.R., Findley K.C., Kerketta P., Anand V., «Human Trafficking for Organ Removal in India: A victim-centered, evidence-based report», Transplantation 2014;97(4):380-384

Budiani-Saberi D. - Delmonico F., «Organ trafficking and transplant tourism: A commentary on the global realities», American Journal of Transplantation 2008; 8:925-929

Budiani D., «Facilitating organ transplants in Egypt: An analysis of doctor's discourse», Body & Society 2007; 13(2):125-149

Budiani D., «Consequences of living kidney donors in Egypt», Middle East Society on Organ Transplants (MESOT) meetings of the 10th Congress, November 26-29th 2006, Kuwait

Canales M.-Kasiske B.-Rosenberg M., «Transplant tourism: Outcomes of United States residents who undergo kidney transplantation overseas», *Transplantation* 2006; 82(12):1658-1661

Caplan A., «The use of prisoners as sources of organs-An ethically dubious practice», *Am J Bioeth.* 2011; 11(10):1-5

Caulfield T., Duijst W., Bos M., Chassis M., Codreanu I., Cronin A., Danovitch G., Gill J., Ivanovski N., Shin M., «Trafficking in human beings for the purpose of organ removal and the ethical and legal obligations of healthcare providers», δημοσίευση σε HOTT Project, *Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations*, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2016

Cherry M., «Body parts and the Marketplace, Insights from Thomistic Philosophy», δημοσίευση σε Territo L.- Matteson R., *The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective*, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012

Cho H., Zhang M., Tansuhaj P., «An empirical study on international human organ trafficking: effects of globalization», *Innovative Marketing*, 2009; (5)3:66-74

Clay M., Block W., «A free market for human organs», δημοσίευση σε Territo L.-Matteson R. *The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective*, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012

Codreanu N., Ambagtsheer F., Weimar W., De Jong J., Ivanovski N., «Brokers», δημοσίευση σε HOTT Project, *Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations*, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2016

Columb S., «Excavating the organ trade: An empirical study of organ trading networks in Cairo, Egypt», *BJC* 2017; 57(6):1301-1321

Dardavessis T., Xenophontos P., Haidich AB., Kiritsi M., Vayionas MA., «Knowledge, attitudes and proposals of medical students concerning transplantations in Greece», *Int J Prev Med.* 2011; 2 (3):164-169

De Jong J., «Other facilitators», δημοσίευση σε HOTT Project, *Trafficking in human beings for the purpose of organ removal, Results and Recommendations*, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2016

Diesel J., «Do economists reach a conclusion on «organ liberalization?»», *Econ Journal Watch*, 2010; 7(3):320-336

Durczyński A., Pietrzak M., Strzelczyk J., «Preliminary report from a prison survey: Should prisoners be considered as organ donors?», *Ann Transplant* 2013;18:604-608

- English V.**, «Is presumed consent the answer to organ shortage? Yes», *BMJ* 2007; 334:1088
- Fabre J., Murphy P., Matesanz R.**, «Presumed consent: a distraction in the quest for increasing rates of organ donation», *BMJ* 2010; 341:c4973
- Floyd J.- Fowler Jr.**, *Survey Research Methods (Applied Social Research Methods)*, τρίτη έκδοση, Sage Publications, 2001, Thousand Oaks, CA
- Georgiadou E., Sounidakis N., Mouloudi E., Giaglis P., Giasnetsova T., Marmanidou K., Gritsi-Gerogianni N.**, «Attitudes and behavior toward organ donation in Greece», *Transplant. Proc.* 2012; 44(9):2698-2701
- Glaser, Sheri R.**, «Formula to Stop the Illegal Organ Trade: Presumed Consent Laws and Mandatory Reporting Requirements for Doctors», *The Human Rights Brief* 2005; 12(2):20-22
- Goyal M., Mehta RL, Scheneiderman LJ, Sehgal AR.**, «Economic and health consequences of selling a kidney in India», *JAMA*, 2002; 5:29-73
- Groves R.M., Floyd J., Fowler Jr., Couper M.P., Lepkowski J.M., Singer E., Tourangeau R.**, *Survey Methodology*, δεύτερη έκδοση, Wiley-Blackwell Publishing, 2009, Hoboken, NJ
- Gundle K.**, «Presumed consent for organ donation: Perspectives of Health policy specialists», *SURJ* 2004; 3:28–32
- Harris C., Alcorn S.**, «To solve a deadly shortage. Economic incentives for human organ donation», δημοσιευμένο σε Territo L.-Matteson R. *The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective*, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012.
- Henry G.T.**, *Practical Sampling*, Sage Publications (CA), 1990
- Jefferies D.**, «The body as commodity: The use of markets to cure the organ deficit», *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1998; 5(2): 621-658
- Kaiafa-Gbandi M. - Chatzinikolaou N.-Giannakoula A.-Papakyriakou T.**, «The FD on combating trafficking in human beings. Evaluating its fundamental attributes as well as its transposition in Greek criminal law» δημοσίευση σε *The evaluation of European criminal law. The example of the Framework Decision on combatting trafficking in human beings*, εκδ. A. Weyembergh-V. Santamaria, 2009
- Karatzas T., Menoudakou G., Chatzixiros E., Kyrkou B., Maleskou S., Kostakis A.**, «Improving the organ transplantation program in Greece: Institution of local transplant coordinators' network», *Transplant Proc.* 2007;39(4):793-796
- Kelly E.**, «International Organ Trafficking Crisis: Solutions Addressing the Heart of the Matter», *Boston College Law Review*, 2013; 54(3):1329-1349

Koufou A., «Illegal transplants and medical responsibility under the light of law and ethics», δημοσίευση σε Massey E.K., Ambagtsheer F., Weimar W., Ethical, Legal and Psychosocial Aspects of Transplantation, Global Challenges, Pabst Science Publishers, Lengerich, 2017

Lavee J., Vivekanand J., «Organ transplantation in China: concerns remain», The Lancet, 2015; (385): 855-856

Li J. - Nikolka T., «The effect of presumed consent defaults on organ donation», CESifo DICE Report 2016; 14(4):90-94

Lin S., Rich L., Pal J., Sade R., «Prisoners on death row should be accepted as organ donors», Ann Thorac Surg. 2012;93(6):1773-1779

Makei V., «Trafficking for human organs», FMR 2015; 49:91-92

Manzano A., Monaghan M., Potrata B., Clayton M., «The invisible issue of organ laundering», Transplantation 2014; 98(6):600-603

Matesanz R., Domínguez-Gil B., Coll E., De la Rosa G., Marazuela R., «Spanish experience as a leading country: what kind of measures were taken?», Transpl. Int. 2011; 24(4):333-343

Matesanz R., Domínguez-Gil B., Coll E., De la Rosa G., Marazuela R., «The 40 donors per million population plan: An action plan for improvement of organ donation and transplantation in Spain», Transplant. Proc. 2009; 41(8):3453-3456

Matesanz R., «Organ donation, transplantation and mass media», Transplant. Proc., 2002; 35:987-989

Meyer S., «Trafficking in human organs in Europe. A myth or an actual threat?», δημοσίευση σε Territo L.-Matteson R., «The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective», CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012

Neagle J., «China Profit\$ from Prisoners, Organ Procurement and the Ethical Issue of Consent», δημοσίευση σε Territo L.- Matteson R., The international trafficking of human organs, a multidisciplinary perspective, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012

Nicolaidis A., Smith A., «The problem of medical tourism and organ trafficking», MTSAJ 2012; 26(2):33-38

Nullis-Kapp C., «Organ trafficking and transplantation pose new challenges», Bulletin of the World Health Organization, 2014; 82(9):715

Radcliffe-Richards J., Daar A.S., Guttman R.D., Hoffenberg R., Kennedy I., Lock M., Sells R.A., Tilney N., «The case for allowing kidney sales», *The Lancet*, 1998; 351(9120):1950-1952

Scarpa S., *Trafficking in human beings: Modern slavery*, Oxford University Press, 2008

Scheper-Hughes N., «The ghosts of Montes de Oca: Buried subtext of Argentina's dirty war», *The Americas, Quarterly Review of Latin American History*, 2015; 72(2):187-220

Scheper-Hughes N., «The ends of the body: Commodity Fetishism and the Global Traffic in Organs», *SAIS Review of International Affairs*, 2002; 22(1):61-80

Scheper-Hughes N., «The global traffic in human organs», *Current Anthropology*, 2000; (41)2:191-224

Sharif A., Singh M. F., Trey T., Lavee J., «Organ Procurement from executed prisoners in China», *American Journal of Transplantation*, 2014(14):2246-2252

Shelley L., «The rise and diversification of Human Smuggling into the United States», δημοσίευση σε Τιμητικό Τόμο για την Αλίκη Μαραγκοπούλου-Γιωτοπούλου, Τόμος Β', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

Shimazono Y., «The state of the international organ trade: a provisional picture based on integration of available information», *Bulletin of the World Health Organization*, 2007; 85(12):955-962

Symvoulakis E., Rachiotis G., Papagiannis D., Markaki A., Dimitroglou Y., Morgan M., Hadjichristodoulou C., Jones R., «Organ donation knowledge and attitudes among health science students in Greece: Emerging interprofessional needs», *Int.J.Med.Sci.*, 2014;11(6)634-640

Symvoulakis E., Markaki A., Galanakis C., Klinis S., Morgan M., Jones R., «Shifting towards an opt-out system in Greece: A general practice based pilot study», *Int.J.Med.Sci.*, 2013;10(11)1547-1551

Symvoulakis E., Tsimtsiou Z., Papaharitou S., Palitzika D., Markaki A., Stavroulaki E., Morgan M., Jones R., «Kidney organ donation knowledge and attitudes among health care professionals: Findings from a Greek general hospital», *Appl Nurs Res.* 2012;25(4):283-290

Symvoulakis E., Stavroulaki E., Morgan M., Jones R., «Kidney organ donation: developing family practice initiatives to reverse inertia», *BMC Health Serv Res.* 2010; 10:127

Symvoulakis E., Komninos I., Antonakis N., Morgan M., Alegakis A., Tsafantakis E., Chatziarsenis M., Philalithis A., Jones R., «Attitudes to kidney donation among primary care patients in rural Crete, Greece», *BMC Public Health* 2009;9:54-62

Territo L.-Matteson R., «Trafficking in Body Parts», δημοσίευση σε *The International Trafficking of Human Organs, a Multidisciplinary Perspective*, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2012

Turner L., «Commercial Organ Transplantation in the Philippines», *Cambridge quarterly of healthcare ethics*, 2009; 18:192-196

Zargooshi J., «Quality of life of Iranian kidney ‘donors’», *J Urol* 2001; 166:1790-1799

Zink S., Zeehandelaar R., Wertlieb S., «Presumed versus expressed consent in the US and internationally», *AMA Journal of Ethics*, 2005; 7(9):610-614

Živčić-Ćosić S., Bušić M., Župan Z., Pelčić G., Anušić Juričić M., Jurčić Z., Ivanovski M., Rački S., «Development of the Croatian model of organ donation and transplantation», *Croat Med J.* 2013; 54(1): 65-70

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Επιστημονική Ημερίδα για τη «Δωρεά και Μεταμόσχευση οργάνων», 16/09/2013,
<https://www.in.gr/2013/09/16/health/health-news/epistimoniki-imerida-gia-ti-dwrea-kai-metamosxeysi-organwn/>

«Επιστήμονες δημιούργησαν σπερματοζωάρια από βλαστοκύτταρα», 18/08/2017,
<http://www.capital.gr/health/3233425/epistimones-dimiourgisan-spermatozoaria-apo-blastokuttara>

«Ολλανδία: Υιοθετεί την εικαζόμενη συναίνεση στη δωρεά οργάνων που μόλις τροποποίησε η Ελλάδα», 15/02/2018,
<http://www.iatronet.gr/eidiseis-nea/perithalpsi-asfalisi/news/44786/ollandia-ellada-diaforetikoi-dromoi-stis-metamosxefseis-eikazomeni-synainesi-gia-oloys.html>

N.4557/2018,
<https://collab.lawspot.gr/sites/default/files/mashup/feka/2018/fek-139-2018.pdf>

Σχέδιο Δράσης EOM 2012-2015,
www.iatronet.gr/photos/enimerosi/16327-sxedio-drasis-eom-chatzis.pdf

«Δείτε πόσο κοστίζουν τα όργανά σας στη μαύρη αγορά», 21/04/2015,
<http://www.koutipandoras.gr/article/deite-poso-kostizoyn-ta-organa-sas-sti-mayri-agera-foto>

«Ιταλία: Εξαφανίσεις και εμπόριο οργάνων»,
30/01/2009, www.skai.gr/news/world/article/109193

«Σάλος με το εμπόριο οργάνων στην Ιταλία»,
30/01/2009, <http://www.zougla.gr/kosmos/article/salos-me-to-emporio-organon-stin-italia>

«ΕΔΑΔ: Καταδίκη της Ελλάδας για τις «ματωμένες» φράουλες της Μανωλάδας», 30/03/2017,
<http://www.cnn.gr/news/ellada/story/74338/edad-katadiki-tis-elladas-gia-tis-matomenes-fraoyles-tis-manoladas>

«Εμπόριο φρίκης: Ανθεί στην Τουρκία το εμπόριο οργάνων Σύριων προσφύγων», 29/06/2017,
https://www.huffingtonpost.gr/2017/06/29/eidhseis-metanasteytiko-prosfygiko-andei-sthn-tourkia-prosfyges_n_17331936.html

«Η υπόθεση της «Μανωλάδας» στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου»,
08/01/2016,
http://www.huffingtonpost.gr/2016/01/08/koinwnia-manolada-evropaiko-dikasthrio_n_8938344.html

«Το νέο μητρώο για τους υποψήφιους λήπτες μοσχευμάτων νεφρού», 27/06/2014,
www.iatronet.gr/eidiseis-nea/perithalpsi-asfalisi/news/27307/to-neo-mitrwo-gia-toys-yropsifioys-liptes-mosxeumatwn-nefroy.html

«Ένα βήμα από την πλήρη εκτύπωση καρδιάς», 26/10/2015,
<http://www.iatropedia.gr/eidiseis/ena-vima-apo-tin-pliri-ektiposi-kardias-ekpliktiko-vinteo/42942/>

«Σύροι πρόσφυγες στην Τουρκία πωλούν τα όργανά τους για να ζήσουν!», 21/02/2017,
<http://www.iefimerida.gr/news/320473/syroi-prosfyges-stin-toyrkia-poloyn-ta-organa-toys-giana-zisoyn>

«Μεταμοσχεύσεις οργάνων γουρουνιών σε ανθρώπους - ανοίγει ο δρόμος», 13/10/2015,
<http://www.iefimerida.gr/news/230585/metamosheyseis-organon-goyroyinion-se-anthropoys-anoigei-o-dromos>

«Η "μαύρη αγορά" ανθρωπίνων οργάνων κάνει θραύση στο Facebook», 13/03/2014,
<http://www.iefimerida.gr/news/146944/η-μαυρη-αγορα-ανθρωπινων-οργανων-κανει-θραυση-στο-facebook>

«Νέο μητρώο για τους υποψήφιους λήπτες μοσχευμάτων νεφρού», 27/06/2014,
www.imedical.gr/el/view/neo-mhtroo-gia-tous-ipopsifious-liptes-mosheumatwn-nefrou

«EOM:Αύξηση της δωρεάς οργάνων και σχέδιο επαναφοράς της Κάρτας Δωρητή», 31/10/2016,
<http://www.in.gr/2016/10/31/health/health-news/eom-ayksisi-tis-dwreas-organwn-kai-sxedio-epanaforas-tis-kartas-dwriti/>

«Την ευρωπαϊκή σύμβαση κατά της εμπορίας οργάνων υπογράφει η Ελλάδα», 23/03/2015,
www.newpost.gr/ellada/452290/thn-eyrwnpa-kh-symbash-kata-ths-emporias-organwn-yprografei-h-ellada

«Πόσο κοστίζουν στη μαύρη αγορά τα ανθρώπινα μέλη», 21/04/2015,
<https://www.newsbeast.gr/world/arthro/812423/poso-kostizoun-sti-mauri-agera-ta-anthropina-meli>

«Τεχνητά νεφρά δίνουν ελπίδες στους νεφροπαθείς», 15/04/2013,
<http://www.newsbeast.gr/health/arthro/518670/tehnita-nefra-dinoun-elpides-stous-nefropatheis>

«Ξανθός: Να αποκτήσει η χώρα αυτάρκεια στον τομέα των μεταμοσχεύσεων», 20/07/2016,
<https://www.newsbomb.gr/ygeia/nosokomeia/story/714589/xanthos-na-apoktisei-i-xora-aytarkeia-ston-tomea-ton-metamosxeuseon>

«Η Ελλάδα φτωχή σε μοσχεύματα και ΜΕΘ», 01/11/2014,
<https://www.newsbomb.gr/ygeia/news/story/516750/h-ellada-ftoxi-se-mosxeymata-kai-meth>

«Ιερείς κατηγορούνται για εμπόριο οργάνων και τελετές μαύρης μαγείας», 08/12/2013, www.newsbomb.gr/kosmos/news/story/379388/iereis-katigoroynantai-gia-emporio-organon-kai-teletes-mayris-mageias

«EOM: 200 μεταμοσχευμένοι έτρεξαν στις διαδρομές του Μαραθωνίου Θεσσαλονίκης», 03/04/2017, <https://www.onmed.gr/ygeia-eidhseis/story/354036/eom-200-metamosxeymenoi-etrexan-stis-diadromes-toy-marathonioy-thessalonikis>

«Ανοίγει ο δρόμος για τη μελλοντική κρυσυντήρηση οργάνων και ιστών προς μεταμόσχευση», 02/03/2017, <https://www.onmed.gr/ygeia-eidhseis/story/352913/anoigei-o-dromos-gia-ti-mellontiki-kryosyntirisi-organon-kai-iston-pros-metamosxeysi>

«Λίστα αναμονής μοσχευμάτων: 2.000 άτομα στην Ελλάδα περιμένουν το τηλέφωνο να χτυπήσει», 18/02/2015, <https://www.onmed.gr/ygeia-politiki/story/326285/lista-anamonis-mosxevmaton-2000-atoma-stin-ellada-perimenoun-to-tiléfono-na-xytisei>

«Μεταμοσχεύσεις: Ένα νέο μητρώο για υποψήφιους λήπτες μοσχευμάτων νεφρού», 27/06/2014, www.onmed.gr/ygeia/item/315388-metamosxeuseis-ena-neo-mitroo-gia-yropsifious-liptes-mosxevmaton-nefroy

«Έφτιαξαν ανθρώπινο νεφρό από βλαστοκύτταρα στο εργαστήριο», 12/02/2018, <http://www.typosthes.gr/gr/igia-epistimi/article/150837/eftiخان-anthropino-nefro-apo-vlastokuttara-sto-ergastirio/>

«Θεσσαλονίκη: Μήνυμα για τη δωρεά οργάνων στο Μαραθώνιο «Μέγας Αλέξανδρος», 28/03/2017, <http://www.typosthes.gr/gr/topika/article/126337/thessaloniki-minuma-gia-ti-dorea-organon-sto-marathonio-megas-alexandros/>

«Κοντά στη δημιουργία νεφρών στο εργαστήριο βρίσκεται ομάδα ερευνητών», 19/10/2012, <http://news.in.gr/science-technology/article/?aid=1231218269>

«Για πρώτη φορά: Ελληνοκύπριος βιολόγος έφτιαξε νεφρά σε εργαστήριο!», http://www.healthtimes.gr/paidi/841/Gia_proti_fora:_Ellinokuprios_biologos_eftiaxe_nefra_se_ergastirio!.html

«Στο ματωμένο βασίλειο ανθρώπινων νεφρών του Νεπάλ», 23/09/2017, http://www.lifo.gr/articles/world_articles/116511

«Η καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης & εμπορίας παιδιών είναι στο χέρι μας», <https://www.unicef.gr/uploads/filemanager/PDF/info/trafficking.pdf>

«Αλλαγές στη διαδικασία δωρεάς οργάνων-μεταμοσχεύσεις φέρνει το πολυνομοσχέδιο», 20/01/2018,
<https://www.e-nomothesia.gr/law-news/allages-ste-diadikasia-doreas-organon-metamosxeuseis.html>

«Ημερίδα του ΕΚΠΑ για τη δωρεά οργάνων και μυελού των οστών», 19/10/2017,
<https://www.star.gr/eidiseis/ellada/388968/hmerida-toy-ekpa-gia-th-dwrea-organwn-kai-myeloy-twn-ostwn>

«Η ‘Ηλιαχτίδα’ στον αγώνα ενημέρωσης για τη δωρεά οργάνων και τις μεταμοσχεύσεις», 09/04/2015,
https://www.neasmyrni.net.gr/portal2/index.php?option=com_content&view=article&id=3416:-qq-----a--&catid=8:2010-05-25-12-09-42&Itemid=142

«Αγγελίες απάτες στο Internet για πώληση οργάνων από 2 έως 25 χιλ. ευρώ», 14/05/2007,
<https://www.madata.gr/diafora/health/2860-aggelies-apates-sto-Internet-gia-polhsh-organon-apo-2-eos-25-chil-eyro.html>

«Εξαρθρώθηκε κύκλωμα εμπορίας οργάνων», 25/06/2008, <http://www.zougla.gr/greece/article/eksar8ro8ike-kikloma-emporias-organon>

«Πολυπλόκαμο το εμπόριο οργάνων», 25/06/2008, <http://www.skai.gr/player/tv/?mmid=85893>

Γραφείο Εθνικού Εισηγητή για την Καταπολέμηση της Εμπορίας Ανθρώπων (Γ.ΕΘ.ΕΙΣ),
<https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/pagkosmia-zitimata/paranomi-diakinisi-prosopon.html>

Αγγελοπούλου Α., «Σπύρος Δρακόπουλος: Η δωρεά οργάνων είναι αλτρουισμός, δεν είναι υποχρέωση!», 19/09/2013,
<http://iatrikesexelixeis.gr/synenteykseis/item/1164-σπύρος-δρακόπουλος-η-δωρεά-οργάνων-είναι-αλτρουισμός,-δεν-είναι-υποχρέωση.html>

Αιτιολογική Έκθεση Ν.3984/2011, <http://www.hellenicparliament.gr>

Αιτιολογική Έκθεση Ν. 2928/2001,
https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/T-POIN_1.pdf.

Αιτιολογική Έκθεση Ν.4198/2013,
<http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=-pcWRr5d-1c%3D&tabid=132>

Αλαχιώτης Σ., «Η ελπίδα από τα βλαστοκύτταρα φουντώνει», Το Βήμα, 25/11/2008,
<https://www.tovima.gr/2008/11/25/science/h-elpida-apo-ta-blastokyttara-foyntwnei/>

Αλαχιώτης Σ., «Τι περιμένουμε από τα ΒΛΑΣΤΟΚΥΤΤΑΡΑ», Το Βήμα, 24/11/2008, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/science/ti-perimenoyme-apo-ta-blastokyttara/>

Βάτου Έ., «Σάλος στην Ιταλία για το λαθρεμπόριο οργάνων ανήλικων μεταναστών», Ελευθεροτυπία, 02/02/2009, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=13150>

Βέργου Ν., «Ζητούμενο ένα εθνικό σχέδιο για τις μεταμοσχεύσεις», Εφημερίδα των Συντακτών, 19/07/2016, <http://www.efsyn.gr/arthro/zitoymeno-ena-ethniko-shedio-gia-tis-metamosheuseis>

Δαλακούρα Α., Διπλωματική εργασία με τίτλο Εμπορία ανθρωπίνων οργάνων για μεταμόσχευση: το κοινωνικό φαινόμενο και η ποινική του αντιμετώπιση, 2014, <https://ikee.lib.auth.gr/record/136037/files/GRI-2015-13979.pdf>

Δεβετζόγλου Γ., «Εξιτήριο για τον πρώτο ασθενή στον κόσμο με μόνιμη τεχνητή καρδιά», Τα Νέα, 19/01/2015, <http://www.tanea.gr/news/science-technology/article/5200230/gallia-fysiologikh-h-zwh-toy-deyteroy-asthenoy-ston-opoio-topotheththhke-texnhth-kardia/>

Δεληγιάννης Κ., «Δημιουργούν φορητό τεχνητό νεφρό», Καθημερινή, 04/10/2014, <http://www.kathimerini.gr/786636/article/epikairothta/episthmh/dhmioyrgoyn-forhto-texnhto-nefro>

Δεμέτης Χ., «Εκτός ελέγχου το παράνομο εμπόριο οργάνων», 28/05/2012, <http://www.news247.gr/kosmos/ektos-elegchoy-to-paranomo-emporio-organon.6152464.html>

Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών της Βουλής, Τμήμα νομοτεχνικής επεξεργασίας σχεδίων και προτάσεων νόμων, Έκθεση στο σχέδιο Ν.3064/2002, <http://www.parliament.gr/UserFiles/7b24652e-78eb-4807-9d68-e9a5d4576eff/K-PORNO-EPIS.pdf>

Εγκύκλιος Εισαγγελίας Αρείου Πάγου 1/2018, <https://www.lawspot.gr/nomikes-pliροφοries/loipa-nomika/egkyklios/egkyklios-eisaggelias-areiou-pagoy-1-2018>

Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, «Κόστα Ρίκα: Κόμβος για την παγκόσμια εμπορία οργάνων», 10/10/2017, www.bioethics.gr/index.php/el/anakoinosis/1767-10-10-2017

Εθνικός Οργανισμός Μεταμοσχεύσεων, «Διπλή Δωρεά Οργάνων από το Βενιζέλειο της Κρήτης Πρωτοφανής κινητοποίηση φορέων και υγειονομικού προσωπικού», 13/01/2016, <http://www.eom.gr>

Εθνικός Οργανισμός Μεταμοσχεύσεων, «22χρονος δότης οργάνων χαρίζει ζωή σε 5 συνανθρώπους μας», 08/01/2016, <http://www.eom.gr>

Εθνικός Οργανισμός Μεταμοσχεύσεων, «Αεροδιακομιδή βρέφους 5 μηνών στην Ιταλία για επείγουσα μεταμόσχευση ήπατος», 05/01/2016, <http://www.eom.gr>

Εθνικό Τυπογραφείο, Νόμος 4473/1930, <http://www.et.gr>

Εισηγητική Έκθεση Ν. 3064/2002,
<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/k-porno-eis.pdf>

Ελευθεροτυπία, «Πίσω στις δωρεές οργάνων η Ελλάδα»,
31/10/2013, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=395507>

Ελληνική Αστυνομία (ΕΛΑΣ), <http://www.astynomia.gr>

Ελληνική Αστυνομία (ΕΛΑΣ), «Καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων (trafficking)»,
<http://www.astynomia.gr>

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), στατιστικά στοιχεία διαπραχθέντων αδικημάτων έτους 2016,
<http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJU03/2016>
και έτους 2017, <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJU03/2017>

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), στατιστικά στοιχεία καταδικασθέντων κατά κατηγορίες αδικημάτων και γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων έτους 2010,
<http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJU06/2010>

Εστία Πατερικών Μελετών-Ενωμένη Ρωμηοσύνη,
20/04/2013, «Μεταμοσχεύσεις: Δωρεά ή αφαίρεση ζωής;», <https://orthros.eu/>

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Έκθεση υπ' αριθμ. 52011DC0175 στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο για την εφαρμογή, από το 2007, της Απόφασης Πλαισίου του Συμβουλίου της 13ης Ιουνίου 2002 για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών (Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation since 2007 of the Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011DC0175&from=EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Επιτροπή Περιβάλλοντος, Δημόσιας Υγείας και Πολιτικής των Καταναλωτών, Peter Liese, Γνωμοδότηση προς την Επιτροπή Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Πολιτών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, σχετικά με την πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλαίσιο όσον αφορά την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών, 15/07/2003,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2003-0326+0+DOC+XML+V0//EL#title4>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Έκθεση της 3ης Οκτωβρίου 2003 σχετικά με την πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση της απόφασης-πλαίσιο όσον αφορά την πρόληψη και καταστολή της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων και ιστών,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2003-0326+0+DOC+XML+V0//EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Katerina Batzeli, Stavros Lambrinidis, Evangelia Tzampazi, Stavros Arnaoutakis, Anni Podimata, Costas Botopoulos, Maria Eleni Korpa, Maria Matsouka, Κοινοβουλευτική ερώτηση υπ' αρ. E-1261/2009 με θέμα την παράνομη διακίνηση οργάνων παιδιών, 26/02/2009,

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+E-2009-1261+0+DOC+XML+V0//EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απάντηση του κ. Barrot εξ ονόματος της Επιτροπής στην Κοινοβουλευτική ερώτηση των Katerina Batzeli, Stavros Lambrinidis, Evangelia Tzampazi, Stavros Arnaoutakis, Anni Podimata, Costas Botopoulos, Maria Eleni Korpa, Maria Matsouka, 20/04/2009,

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2009-1261&language=EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Hiltrud Breyer, Κοινοβουλευτική ερώτηση υπ' αρ. E-2644/2007 με θέμα το εμπόριο βλαστικών κυττάρων και οργάνων νεογνών που θανατώθηκαν στην Ουκρανία, 23/05/2007,

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+E-2007-2644+0+DOC+XML+V0//EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απάντηση της κας Ferrero-Waldner εξ ονόματος της Επιτροπής στην Κοινοβουλευτική ερώτηση της Hiltrud Breyer, 04/07/2007,

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2007-2644&language=EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Antonio Di Pietro, Κοινοβουλευτική ερώτηση υπ' αρ. P-0985/2004 με θέμα την εξαφάνιση παιδιών στη Μοζαμβίκη, 22/03/2004,

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+P-2004-0985+0+DOC+XML+V0//EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απάντηση του κ. Nielson εξ ονόματος της Επιτροπής στην Κοινοβουλευτική ερώτηση του Antonio Di Pietro, 29/04/2004,

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=P-2004-0985&language=EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Οδηγία ΕΕ 2018/1673 της 23ης Οκτωβρίου 2018 «σχετικά με την καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες μέσω του ποινικού δικαίου», [Directive (EU) 2018/1673 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2018 on combating money laundering by criminal law],

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L1673&from=EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Οδηγία 2010/45/ΕΕ σχετικά με τα πρότυπα ποιότητας και ασφάλειας των ανθρωπίνων οργάνων που προορίζονται για μεταμόσχευση (Directive 2010/45/EU on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation),

για το αγγλικό κείμενο

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0053&from=EL>

για το ελληνικό κείμενο

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0053&from=EL>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ψήφισμα της 12ης Δεκεμβρίου 2013 σχετικά με την αφαίρεση οργάνων στην Κίνα [2013/2981(RSP)],

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2013-0603+0+DOC+XML+V0//EL>

Ηλιαχτίδα, Κέντρο Φιλοξενίας Άρρωστου Παιδιού και Οικογένειας, Αποτελέσματα πρώτου μέρους πανελλαδικής εκστρατείας ενημέρωσης στη δωρεά οργάνων και τις μεταμοσχεύσεις, 2015, <http://www.iliachtida.gr/meletes/Meleti1.pdf>

Ημερησία, «Η Ελλάδα υπογράφει τη σύμβαση κατά της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων», 23/03/2015, www.imerisia.gr/article.asp?catid=27201&subid=2&pubid=113487374

Ηνωμένα Έθνη, Σύμβαση κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος της 12ης-15ης Δεκεμβρίου 2000, Πρόσθετο Πρωτόκολλο για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της διακίνησης προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών [UN Protocol to prevent, suppress, and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the united nations convention against transnational organized crime],

για το αγγλικό κείμενο <https://www.osce.org/odihr/19223?download=true>

για το ελληνικό κείμενο http://www.dsnet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n3875_2010.htm

Ηνωμένα Έθνη, Σύμβαση κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος της 12ης-15ης Δεκεμβρίου 2000, Πρόσθετο Πρωτόκολλο κατά της Λαθραίας Διακίνησης Μεταναστών από τη Γη, τη Θάλασσα και τον Αέρα [UN Protocol against the smuggling of migrants by land, sea and air, supplementing the united nations convention against transnational organized crime],

για το ελληνικό κείμενο http://www.dsnet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n3875_2010.htm

Ηνωμένα Έθνη, Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού της 26ης Ιανουαρίου 1990, Προαιρετικό Πρωτόκολλο σχετικά με την εμπορία παιδιών, την παιδική πορνεία και παιδική πορνογραφία (Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography),

<http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=cUmkCRDNX9A%3D&tabid=132>

Θερμόπουλος Μ., «Επανάσταση στις μεταμοσχεύσεις: Ένα βήμα πριν την κατάψυξη οργάνων», 02/03/2017,

<http://www.iatropedia.gr/ygeia/epanastasi-stis-metamoschefseis-ena-vima-prin-tin-katapsyxi-organon/75694/>

Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Νομική Επιτροπή, «Συγκριτική Επισκόπηση Ευρωπαϊκών Νομοθεσιών σχετικά με την έννοια της εγκληματικής οργάνωσης», 18/11/2014,

<http://www.mfhr.gr/en/parembaseis/atomika-dikaiwmata/638-imda-egklhmatikh-organwsh.html>

Ισπανικός Εθνικός Οργανισμός Μεταμοσχεύσεων, Organización Nacional de Transplantes, ONT, <http://www.ont.es/home/Paginas/LaONT.aspx>

Ιωακειμίδου Ν., «Στην αλυσίδα της ζωής η Ελλάδα αδύναμος κρίκος», Εφημερίδα των Συντακτών, 15/10/2017,

<http://www.efsyn.gr/arthro/stin-alytida-tis-zois-i-ellada-adynamos-krikos>

Καθημερινή, «Αυτόλογες μεταμοσχεύσεις βλαστοκυττάρων για τη θεραπεία της Σκλήρυνσης κατά Πλάκας», 11/11/2018,

<http://www.kathimerini.gr/994685/article/ygeia/ygeia-epikairothta/aytologes-metamosxeuseis-vlastokyttarwn-gia-th-8erapeia-ths-sklyrynshs-kata-plakas>

Καθημερινή, «Πέθανε ο πρώτος ασθενής με τεχνητή καρδιά CARMAT», 04/03/2014,

<http://www.kathimerini.gr/756442/article/epikairothta/episthmh/pe8ane-o-prwtos-as8enhs-me-texnhth-kardia-carmat>

Καθημερινή, «ΕΕ: Ξεπερνούν τους 63.000 οι ασθενείς στις λίστες αναμονής για μεταμόσχευση», 31/10/2013,

<http://www.kathimerini.gr/58173/article/epikairothta/kosmos/ee-3epernoyn-toys-63000-oi-as8eneis-stis-listes-anamonhs-gia-metamosxeysh>

Καθημερινή, «Νόμιμη πώληση των νεφρών», 17/02/2006,

www.kathimerini.gr/242616/article/epikairothta/kosmos/nomimh-pwlhsh-twn-nefrwn

Καθημερινή, «Ενδείξεις για εμπόριο ανθρώπινων οργάνων», 19/09/2003,

<http://www.kathimerini.gr/162516/article/epikairothta/ellada/endei3eis-gia-emporio-an8rwpinwn-organwn>

Κανονισμός (ΕΕ) 2016/794 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 11ης Μαΐου 2016 για τον Οργανισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία στον Τομέα της Επιβολής του Νόμου (Ευρωπόλ) και την αντικατάσταση και κατάργηση των αποφάσεων του Συμβουλίου 2009/371/ΔΕΥ, 2009/934/ΔΕΥ, 2009/935/ΔΕΥ, 2009/936/ΔΕΥ και 2009/968/ΔΕΥ, [Regulation (EU) 2016/794 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol) and replacing and repealing Council Decisions 2009/371/JHA, 2009/934/JHA, 2009/935/JHA, 2009/936/JHA and 2009/968/JHA], <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/TXT/?uri=CELEX:32016R0794>

Καράς Μ., «Στατιστικά στοιχεία αναφορικά με την προσφορά οργάνων και τις μεταμοσχεύσεις στην Ευρώπη»,

<http://iatro.gr/statistika-stoixeia-anaforika-me-tin-prosfora-organon-kai-tis-metamosxeuseis-stin-eyropi/>

Καραμπατζός Α., «Δωρητές οργάνων από προεπιλογή ή επιλογή;», Το Βήμα, 18/03/2018,

<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=952336>

Καρλατήρα Π., «Στην αναμονή ακόμα και δύο χρόνια για μια μεταμόσχευση νεφρού στο Λαϊκό», Πρώτο Θέμα, 05/04/2017, <https://www.protothema.gr/greece/article/668579/stin-anamoni-akoma-kai-duo-hronia-gia-mia-metamosheusi-nefrou-sto-laiko/>

Καρχιλάκη Μ., «Εμπόριο οργάνων στη Συρία: Η αθέατη πλευρά του πολέμου», CNN Greece, 17/05/2016, <http://www.cnn.gr/focus/story/32417/emporio-organon-sti-syria-h-atheati-pleyra-toy-polemoy>

Κηπουρίδου Κ., Η Εμπορία ανθρωπίνων οργάνων ως πρόβλημα του Ποινικού Δικαίου, Διδακτορική διατριβή, 2011, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/30394>

Κουβέλης Φ., Κοινοβουλευτική ερώτηση προς τους Υπουργούς Εσωτερικών, Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης «Εμπορία ανθρωπίνων οργάνων στην Ελλάδα», 2/2009, <http://www.syn.gr/gr/keimeno.php?id=13338>

Κυριακόπουλος Κ., «Μαφίες παράνομων μεταμοσχεύσεων και κοινωνίες του ενός νεφρού», Ελευθεροτυπία, 30/11/2011, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=329451>

Κωστάκης Α., «Σε πτώση ο αριθμός των μεταμοσχεύσεων στην Ελλάδα», 27/10/2014, <http://www.iatronet.gr/ygeia/xeiroyrgiki/article/28776/se-ptwsi-o-arithmos-twn-metamosxfsewn-stin-ellada.html>

Κωστάκης Α., «Διαθηρησκειακή θεώρηση των μεταμοσχεύσεων», 01/12/2005, www.transplantation.gr/article_patients.asp?patient_id=&medicine_id=6&category_id=&article_id=254

Λυδάκης Ε., «Το οργανωμένο έγκλημα, έννοια, χαρακτηριστικά, αντιμετώπιση», επίσημη ιστοσελίδα της ΕΛΑΣ, <http://www.astynomia.gr>

Μητροπούλου Ε., «Νομιμοποιήστε την αγορά οργάνων», Το Βήμα, 16/01/2011, <http://www.tovima.gr/world/article/?aid=378346>

Μπουλουτζά Π., «Σε 'ελεύθερη πτώση' οι μεταμοσχεύσεις στην Ελλάδα το 2018», Η Καθημερινή, 12/06/2018, <http://www.kathimerini.gr/968966/article/ygeia/ygeia-epikairothta/se-eley8erh-ptwsh-oi-metamosxeiseis-sthn-ellada-to-2018>

Μπουλουτζά Π., «Μαύρο έτος για τη δωρεά οργάνων», Η Καθημερινή, 28/11/2015, www.kathimerini.gr/840312/article/epikairothta/ygeia/mayro-etos-gia-th-dwrea-organwn

Μπουλουτζά Π., «Ένας δότης χαρίζει εννέα ζωές», Η Καθημερινή, 06/03/2014, <http://www.kathimerini.gr/756749/article/epikairothta/ellada/enas-doths-xarizei-ennea-zwes>

Ναυτεμπορική, «Σε δέκα χρόνια το αργότερο η τεχνητή καρδιά», 23/11/2013, <http://www.naftemporiki.gr/story/733507/se-deka-xronia-to-argotero-tha-einai-pragmatikotita-i-texniti-kardia>

Νικολαΐδου Μ., «Η πρώτη διεθνής συνθήκη για την πάταξη της εμπορίας ανθρωπίνων οργάνων», 27/03/2015, www.euractiv.gr/i-eyropi-kai-o-kosmos/proti-diethnis-sinthiki-gia-tin-pataxi-tis-emporias-anthropinon-organon

Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες, United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), «Η εφαρμογή του άρθρου 1 Α (2) της Σύμβασης του 1951 και/ή του Πρωτοκόλλου του 1967 για το Καθεστώς των Προσφύγων στα θέματα εμπορίας ανθρώπων ή στα πρόσωπα που κινδυνεύουν από την εμπορία ανθρώπων», <http://www.refworld.org/cgi-bin/teaxis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=y&docid=4bb45a642>

Παπαδόπουλος Γ., «Πουλούσαν το νεφρό τους για να πληρώσουν χρέη», Η Καθημερινή, 12/11/2017, <http://www.kathimerini.gr/934090/interactive/epikairothta/ereynes/3eplhrwnan-xreh-poylwntas-to-nefro-toys>

Παπαδόπουλος Γ., «Στα χέρια του Δρ. Τρόμου», Η Καθημερινή, 15/10/2017, <http://www.kathimerini.gr/930538/interactive/epikairothta/ereynes/h-apognwsh-toys-estelne-ston-dr-tromo>

Πετροπούλου Μ., «Οφθαλμίατροι και ασθενείς με κερατόκωνο έτρεξαν για καλό σκοπό στη Θεσσαλονίκη», 28/05/2016, <http://www.thestival.gr/culture/actions/item/242765-ofthalmiatroi-kai-astheneis-me-keratokono-etreksan-gia-kalo-skopo-sti-thessaloniki>

Πρώτο Θέμα, «Εκδήλωση για τη δωρεά ιστών και οργάνων στο νοσοκομείο Παπαγεωργίου», 30/10/2017, <https://www.protothema.gr/greece/article/726599/ekdilosi-gia-ti-dorea-iston-kai-organon-sto-nosokomeio-papageorgiou/>

Πρώτο Θέμα, «Ένα βήμα πιο κοντά στη δημιουργία νεφρών στο εργαστήριο», 22/09/2015, <https://www.protothema.gr/ugeia/article/511325/ena-vima-pio-koda-sti-dimiourgia-nefron-sto-ergastirio/>

Συμβούλιο της Ευρώπης, Σύμβαση για τη δράση κατά της εμπορίας ανθρώπων, (Council of Europe Convention on Action against Trafficking in human beings, CETS 197), 16/05/2005, για το ελληνικό κείμενο <http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n%204216.htm>, για το αγγλικό κείμενο <https://rm.coe.int/168008371d>

Συμβούλιο της Ευρώπης, Σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής: Σύμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική (Council of Europe Convention for the protection of human rights and dignity of the human being with regard to the application of Biology and Medicine: Convention on human rights and Biomedicine, CETS 164), 04/04/1997, για το ελληνικό κείμενο, http://fst.aua.gr/sites/fst.aua.gr/files/oviedo_convention_gr.pdf, για το αγγλικό κείμενο <https://rm.coe.int/168007cf98>

Τα Νέα, «Ελληνας μεταξύ των συλληφθέντων για εμπόριο οργάνων στην Κόστα Ρίκα», 11/10/2013,

<http://www.tanea.gr/news/world/article/5046757/ellhnas-metaksy-twn-syllhfthentwn-gia-emporio-organwn-sthn-kosta-rika/>

Τα Νέα, «"Κόκκινο πανί" για την Εκκλησία ο νόμος για τη δωρεά οργάνων», 18/08/2011,

<http://www.tanea.gr/2011/08/18/greece/kokkino-pani-gia-tin-ekklisia-o-nomos-gia-ti-dwrea-organwn/>

Τηλεμάχου Α., «Υπόθεση Chowdury 21884/15:η καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ για τη Μανωλάδα», 07/06/2017, <https://powerpolitics.eu>

Το Βήμα, «Αναπρογραμματισμένα βλαστοκύτταρα εναντίον ωχράς κηλίδας», 29/03/2017,

<https://www.tovima.gr/2017/03/29/science/anaprogrammatismena-blastokyttara-enantion-wxras-kilidas/>

Το Βήμα, «Ρεκόρ ξενομεταμόσχευσης: Μπαμπούνος έζησε δύομισι έτη με καρδιά χοίρου», 06/04/2016, <http://www.tovima.gr/science/medicine-biology/article/?aid=790454>

Το Βήμα, «Το μεγάλο παζάρι των οργάνων»,

24/06/2011, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=407814>

Το Βήμα, «Αναψαν φωτιές οι μεταμοσχεύσεις»,

07/04/2011, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=394323>

Τσιάρας Γ., «Θρίλερ με εμπόριο νεφρών στην Ινδία», Το Βήμα,

30/01/2008, <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=226445>

Τσιλιμιγκάκη Μ., «Τέλος στην εικαζόμενη συναίνεση στους υποψήφιους δωρητές οργάνων», 10/01/2018,

<http://www.iatropedia.gr/eidiseis/telos-stin-eikazomeni-synainesi-stous-ypopsifious-dorites-organon/96095/>

Τσουλέα Ρ., «Οι μεταμοσχεύσεις στην Ελλάδα και το υπό συζήτηση Σχέδιο Νόμου», ΤΑ ΝΕΑ, 02/06/2011,

<http://www.tanea.gr/2011/06/02/health/oi-metamosxeuseis-stin-ellada-kai-to-ypo-syzitisi-sxedio-nomoy/>

Φυντανίδου Έ., «Η Ελλάδα χάνει το στοίχημα των μεταμοσχεύσεων», Το Βήμα, 10/05/2015, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=702401>

Φυντανίδου Έ., «Κίνδυνος για τις μεταμοσχεύσεις στην Ελλάδα», Το Βήμα, 14/04/2013, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=507810>

Χαριστού Κ., Εμπορία Ανθρώπων και Σωματεμπορία, Διπλωματική εργασία, 2015, <https://ikee.lib.auth.gr/record/270277/files/GRI-2015-14869.pdf>

Χονδρογιάννη Μ.-Ε., Το αδίκημα της Αρπαγής (Άρθρο 322 Π.Κ.), Διπλωματική εργασία, 2012, <http://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/1630/1/N210.PDF>

«2 sentenced in Costa Rica for organ trafficking», 05/12/2017, <http://www.asiaone.com/world/2-sentenced-costa-rica-organ-trafficking>

Criminal Code of Montenegro,
<http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

Criminal Code of the Republic of Albania,
<http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

Criminal Code of the Republic of Serbia,
<http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

Criminal Code of Ukraine,
<http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

«Bill would allow inmates to donate organs after death», 31/01/2013,
www.heraldextra.com/news/local/govt-and-politics/legislature/bill-would-allow-inmates-to-donate-organs-after-death/article_89ce373a-9ec1-5692-973f-6af2588b599a.html

«Kidney trade: a social issue», 16/07/2011,
<https://www.dawn.com/news/644599>

«Interpol hunts two Israelis for Kosovo organ trafficking», 12/11/2010,
<https://www.haaretz.com/1.5138797>

«Parent offers body parts on Craigslist to pay off child's student loans», 25/02/2011,
https://www.huffingtonpost.com/2011/02/25/craigslist-parent-body-parts_n_828511.html

«Maroni: "In Italia traffico d' organi di minori". Ma l' Aido smentisce: "False credenze"», 30/01/2009,
<http://www.repubblica.it/2009/01/sezioni/cronaca/amroni-traffico-organi/amroni-traffico-organi/amroni-traffico-organi.html>

«Illegal selling of organs on Facebook is a problem in the UK», 10/03/2014,
<http://www.news.com.au/technology/online/illegal-selling-of-organs-on-facebook-is-a-problem-in-the-uk/news-story/d206f675dd88103e0b7a258af3f76b08>

«Child sold for ‘organ harvesting’», 22/10/2013, <http://www.news.com.au/world/child-sold-for-organ-harvesting/news-story/840467e213c980c53ec2c2e839d97817>

«Little girl sold for ‘organ harvesting’», 20/10/2013, <http://nypost.com/2013/10/20/little-girl-sold-for-organ-harvesting/>

«Egypt busts international organ trafficking network», 06/12/2016,
<http://www.presstv.com/Detail/2016/12/06/496721/Egypt-illegal-organs-trade>

«Carnegie Mellon researchers hack off-the-shelf 3-D printer towards rebuilding the heart», 23/10/2015,
<https://www.prnewswire.com/news-releases/carnegie-mellon-researchers-hack-off-the-shelf-3-d-printer-towards-rebuilding-the-heart-300165480.html>

«European rights court condemns Greece over migrant ‘forced labour’», 30/03/2017,
<https://uk.reuters.com/article/uk-europe-greece-court-migrants/european-rights-court-condemns-greece-over-migrant-forced-labour-idUKKBN17120H?il=0>

«Egypt busts organ trading racket, arrests 45 people», 06/12/2016,
<https://www.reuters.com/article/us-egypt-crime-organs-idUSKBN13V1IZ>

«Spain signs world’s first organ trafficking treaty», 26/03/2015,
www.thelocal.es/20150326/european-nations-sign-worlds-first-organ-trafficking-treaty

«South African hospital pleads guilty to organ trafficking case», 10/11/2010,
<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/southafrica/8124710/South-African-hospital-pleads-guilty-to-organ-trafficking-case.html>

«Organ donation: The pros and cons of an automatic opt-out system», 16/08/2018,
www.theweek.co.uk/35635/automatic-organ-donation-the-pros-and-cons

Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, CETS 186, <https://rm.coe.int/1680081562>

Alam S., «Bangladesh’s illegal kidney trade booms as donors turn brokers», 14/10/2015,
<http://news.yahoo.com/bangladeshs-illegal-kidney-trade-booms-donors-turn-brokers-045641896.html>

Aleccia J., «New Utah law allows organ donations from prisoners; nearly 250 sign up», NBC News, 13/04/2013, <https://www.nbcnews.com/health/health-news/new-utah-law-allows-organ-donations-prisoners-nearly-250-sign-flna1C9337248>
Amazon, <https://www.amazon.com/gp/help/customer>

Amnesty International, «Greece: Victory for strawberry pickers, trafficked into forced labour and shot»,
<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/03/greece-victory-for-strawberry-pickers-trafficked-into-forced-labour-and-shot/>

Bailey C., «Muti killings is a way of life in rural areas», 16/01/2010, www.iol.co.za/news/south-africa/muti-killings-is-a-way-of-life-in-rural-areas-1.470603#.VbC8M_IXnIU

BBC News, «Organ donation: Does an opt-out system increase transplants?», 10/09/2017, <https://www.bbc.com/news/health-41199918>

BBC News, «Wales organ donations ‘encouraging’ in year after consent law», 01/12/2016, <https://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-38144547>

BBC News, «China admits death row organ use», BBC, 26/08/2009, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8222732.stm>

BBC News, «Doctor held in Indian organ scam», 08/02/2008, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/7234035.stm

BBC News, «Call to legalise live organ trade», 19/05/2003, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/3041363.stm>

BBC News, «I was forced to kill my baby», 02/04/2002, www.news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/1899609.stm

Bilefsky D., «5 are convicted in Kosovo Organ Trafficking», The New York Times, 29/04/2013, <https://www.nytimes.com/2013/04/30/world/europe/in-kosovo-5-are-convicted-in-organ-trafficking.html>

Braid M., «Africa: Witchcraft returns to haunt new South Africa», The Independent, 21/01/1998, www.independent.co.uk/news/africa-witchcraft-returns-to-haunt-new-south-africa-1139937.html

Brookes S., «Body Brokers: The global trade in human organs», 23/04/2006, <http://www.stephenbrookes.com/international/2006/4/23/body-brokers-the-global-trade-in-human-organs.html>

Bryson D., «South African hospital chain charged in organ trafficking», The Star, 16/09/2010, https://www.thestar.com/news/world/2010/09/16/south_african_hospital_chain_charged_in_organ_trafficking_case.html

Carney J., «A Human Harvest: China's organ trafficking exposed in shocking documentary that alleges the illegal trade is now worth a staggering US\$1 billion a year», Daily Mail, 06/04/2015, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3027088/A-Human-Harvest-Chinas-organ-trafficking-exposed-shocking-documentary-alleges-illegal-trade-worth-staggering-1-billion-year.html>

CBS New York, «Black market kidney broker Levy Izhak Rosenbaum released from prison», 19/12/2014, <http://newyork.cbslocal.com/2014/12/19/black-market-kidney-broker-levy-izhak-rosenbaum-released-from-prison/>

CBC News, «Child organ trafficking ring busted by Mexican police», 17/03/2014, <http://www.cbc.ca/news/world/child-organ-trafficking-ring-busted-by-mexican-police-1.2576492>

CBC Radio, «A Vital Trade: Selling Syrian organs on Lebanon's black market», 07/08/2014, <http://www.cbc.ca/radio/thecurrent/aug-7-2014-1.2907771/a-vital-trade-selling-syrian-organs-on-lebanon-s-black-market-1.2907774>

Channing M., Global Financial Integrity, «Transnational Crime and the Developing World», 2017, http://www.gfintegrity.org/wp-content/uploads/2017/03/Transnational_Crime-final.pdf

Choi C. «Organs on demand? 3D Printers could build hearts, arteries», 23/10/2015, <http://www.livescience.com/52571-3d-printers-could-build-organs.html>

COFS-India, «Human Trafficking for Organ Removal in India: An evidence-based, victim-centered, report», 2014, <http://cofs.org/home/wp-content/uploads/2012/06/COFS-India-Report-on-HTOR-on-15th-Feb-2014.pdf>

COFS, «Declaration of Istanbul Custodian Group Convenes for Five-Year Assessment», 12-14/04/2013, <http://cofs.org/home/awarenes/cofs-news>

COFS, The Doha Communiqué of the Declaration of Istanbul Custodian Group, 14/04/2013, <http://cofs.org/home/wp-content/uploads/2012/06/Doha-Communique.pdf>

COFS, «COFS invited to share its Expertise on Organ Trafficking at Google Ideas Summit on Illicit Networks», 18/07/2012, <http://cofs.org/home/awarenes/cofs-news>

COFS-Egypt, «Sudanese victims of organ trafficking in Egypt», A preliminary evidence-based, victim-centered report, 2011, <http://cofs.org/home/wp-content/uploads/2012/06/REPORT-Sud-Victims-of-OT-in-Egypt-NEW-COVER-16-Jan-20124.pdf>

Coghlan A. «Pioneering lab-grown 'kidney' does its job in animals», 18/10/2012, <https://www.newscientist.com/article/dn22398-pioneering-lab-grown-kidney-does-its-job-in-animals/>

Condrón S., «Gambler tried to sell his kidney online», The Telegraph, 11/05/2007, <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1551226/Gambler-tried-to-sell-his-kidney-online.html>

Connor S. «Pioneering scientists grow rat's kidney in lab-and hope it will lead to breakthrough for human organ transplants», The Independent, 14/04/2013, <http://www.independent.co.uk/news/science/pioneering-scientists-grow-rats-kidney-in-lab-and-hope-it-will-lead-to-breakthrough-for-human-organ-8572530.html>

Council of Europe, European Committee on Crime Problems, High level international Conference on the fight against trafficking in human organs, Santiago de Compostela, 25-26th March 2015, Concept paper, <https://www.coe.int/en/web/cdpc/high-level-international-conference-on-the-fight-against-trafficking-in-human-organs>

Council of Europe, Secretary General, Speeches and Op-eds, Santiago de Compostela, 25th March 2015, www.coe.int/el/web/secretary-general/-/council-of-europe-convention-against-trafficking-in-human-organs

Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, CETS 216, 25/03/2015, <https://rm.coe.int/16806dca3a>

Council of Europe, Recommendation REC (2004) 7 of the Committee of Ministers to member states on organ trafficking, <https://rm.coe.int/16805dcf59>

Council of Europe, Parliamentary Assembly Recommendation 1611 (2003) on trafficking in organs in Europe, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=17125&lang=EN>

Council of Europe, «Replies to Questionnaire for Member States on Organ Trafficking», [www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/05_Organ_transplantation_en/CDBI_INF\(2003\)11rev2.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/05_Organ_transplantation_en/CDBI_INF(2003)11rev2.pdf)

Council of the European Union, Council Act of 26 July 1995 drawing up the Convention based on Article K.3 of the Treaty on European Union, on the establishment of a European Police Office (Europol Convention), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1995:316:FULL&from=EL>

Cousins S., «Micro-credit and poverty driving Bangladesh's organ trade», 16/05/2014, www.abc.net.au/radionational/programs/360/bangladesh's-organ-trade/5455658

Cox L., «Organ donation ads on Craigslist?», ABC News, 26/01/2008, <https://abcnews.go.com/Health/Technology/story?id=6710522&page=1>

Craigslist, <https://www.craigslist.org/about/prohibited>

Cuthbertson A., «Facebook used to illegally buy and sell organs in UK», 10/03/2014, International Business Times, <https://www.ibtimes.co.uk/facebook-used-illegally-buy-sell-organs-uk-1439675>

Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism, <https://www.edqm.eu/en/The-Declaration-of-Istanbul-1224.html>

Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA, https://ec.europa.eu/antitrafficking/sites/antitrafficking/files/directive_thb_1_101_15_april_2011_1.pdf

Directive 2010/45/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0053&from=EN>

Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004, on setting standards of quality and safety for the donation, procurement, testing, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:102:0048:0058:en:PDF>

Doctors Against Forced Organ Harvesting, (DAFOH), «Spanish Penal Code addresses the issue of organ trafficking», <https://dafoh.org/spanish-penal-code-organ-trafficking/>

Donate Life California, «Presumed consent: An attractive concept with unattractive results», donatelifecalifornia.org/education/faqs/presumed-consent/

Dyer Z., «Costa Rican doctor accused of running organ trafficking ring promoted services on YouTube», The Tico Times News, 19/06/2013, <http://www.ticotimes.net/2013/06/19/costa-rican-doctor-accused-of-running-organ-trafficking-ring-promoted-services-on-youtube>

Ebay, <https://www.ebay.com/help/policies/remains.html>

Egyptian initiative for personal rights (EIPR), «Organ transplant legislation: From trade to donation», 2010, https://eipr.org/sites/default/files/reports/pdf/Organ_Transplant_Legislation_En.pdf

Eurojust, legal framework, <http://www.eurojust.europa.eu/about/legal-framework/Pages/eurojust-legal-framework.aspx>

Eurojust, Annual Report 2017, http://eurojust.europa.eu/doclibrary/corporate/eurojust%20Annual%20Reports/Annual%20Report%202017/AR2017_EN.pdf

Eurojust, «Implementation of the Eurojust Action Plan against THB 2012-2016, Final Evaluation Report»,

[http://www.eurojust.europa.eu/doclibrary/Eurojust-framework/Casework/Implementation%20of%20the%20Eurojust%20Action%20Plan%20against%20THB%202012-2016%20-%20Final%20evaluation%20report%20\(January%202017\)/2017-01-31-THB-2012-2016_EN.pdf](http://www.eurojust.europa.eu/doclibrary/Eurojust-framework/Casework/Implementation%20of%20the%20Eurojust%20Action%20Plan%20against%20THB%202012-2016%20-%20Final%20evaluation%20report%20(January%202017)/2017-01-31-THB-2012-2016_EN.pdf)

Eurojust Strategic Meeting on Trafficking in Human Beings, Outcome Report, 2012, www.eurojust.europa.eu

Eurojust Press release, «All JHA Agencies together against Trafficking in Human Beings», 20/10/2011, <http://www.eurojust.europa.eu/press/PressReleases/Pages/2011/2011-10-20.aspx>

European Commission, Data collection on trafficking in human beings in the EU, 2018, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-security/20181204_data-collection-study.pdf

European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department, «Trafficking in human organs», 2015,

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU\(2015\)549055_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU(2015)549055_EN.pdf)

European Society for Organ Transplantation (ESOT), HOTT Project Symposium, <https://www.esot.org/news/latest-news/hott-project-symposium>

Europol, «EU Policy Cycle-EMPACT. Robust action to target the most pressing criminal threats», <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/eu-policy-cycle-empact>

Europol, «Trafficking in human beings», <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/crime-areas/trafficking-in-human-beings>

Europol Analysis Projects,

<https://www.europol.europa.eu/crime-areas-trends/europol-analysis-projects>

Europol Situation Report, «Criminal networks involved in the trafficking and exploitation of underage victims in the European Union», 18/10/2018,

<https://www.europol.europa.eu/publications-documents/criminal-networks-involved-in-trafficking-and-exploitation-of-underage-victims-in-eu>

Europol, European Migrant Smuggling Centre, (EMSC), «Two years of EMSC», Activity Report January 2017 - January 2018, <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/two-years-of-emsc>

Europol Press Release, «EMPACT Joint Action days generate big results in 2018», 21/12/2018, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/empact-joint-action-days-generate-big-results-in-2018>

Europol Press Release, «Mastermind smuggler involved in 2015 migrant crisis arrested in Greece», 18/06/2018, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/mastermind-smuggler-involved-in-2015-migrant-crisis-arrested-in-greece>

Europol Press Release, «Operation Dragon delivers major blow to organised crime», 01/12/2017, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/operation-dragon-delivers-major-blow-to-organised-crime>

Europol Press Release, «Operation Taurus-Greece and Europol dismantle an organized criminal group», 06/11/2017, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/operation-taurus-%E2%80%93-greece-and-europol-dismantle-organized-crime-group>

Europol Press Release, «Worldwide operation Dragon sees 52 countries teaming up to thwart organised crime», 20/06/2017, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/worldwide-operation-dragon-sees-52-countries-teaming-up-to-thwart-organised-crime>

Europol Press Release, «Europol's new regulation», 01/05/2017, <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/europols-new-regulation>
Europol Review 2016-2017, https://www.europol.europa.eu/europol_review

Europol, «EU serious and organized crime crime threat assessment (SOCTA 2013)», <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta-2013>

Eurostat, «Trafficking in Human Beings», 2015, <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/6648090/KS-TC-14-008-EN-1.pdf/b0315d39-e7bd-4da5-8285-854f37bb8801>

Eurotransplant, <http://statistics.eurotransplant.org/>

Eurotransplant, www.eurotransplant.org/cms/index.php?page=legislation1

Evans M., «First case of people trafficking for organs uncovered in UK», The Telegraph, 25/04/2012, <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/crime/9227137/First-case-of-people-trafficking-for-organs-uncovered-in-UK.html>

Evans R., - Abbas N., «Pakistani police rescue 24 from organ trafficking gang», BBC News, 24/01/2017, <http://www.bbc.com/news/health-38722052>

Explanatory Report to the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, CETS 186, <https://rm.coe.int/16800d37ac>

Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, <https://rm.coe.int/16800d3840>

Faden R., «The Utah law allowing prisoners to donate organs is fine», The New York Times, 25/04/2013, www.nytimes.com/roomfordebate/2013/04/25/should-prisoners-be-allowed-to-donate-their-organs/the-utah-law-allowing-prisoners-to-donate-organs-is-fine

Farfán E., «A ‘Petite Dirty War’ on the Mentally Ill in Argentina», 2008, <https://clas.berkeley.edu/sites/default/files/shared/docs/2008-09-22-ElizabethFarfanArticle.pdf>

Federal Bureau of Investigation (FBI), <https://www.fbi.gov/investigate/organized-crime>

Federal Investigation Agency (FIA), Red Book of Most Wanted Human Traffickers, 2018, <http://www.fia.gov.pk/en/redbooktriff.pdf>

Fellows S., «Trafficking Body Parts in Mozambique and South Africa», Human Rights League, Mozambique, 2008, http://www.iese.ac.mz/lib/PPI/IESE-PPI/pastas/governacao/justica/artigos_cientificos_imprensa/trafficking_body_africa.pdf

Février P., Gay S., «Informed consent versus presumed consent. The role of the family in organ donations», 2004, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=572241

Forsythe E., «China’s Organ Market», The New Atlantis, 2009, <http://www.thenewatlantis.com/publications/chinas-organ-market>

Foster P., «Chinese teen sells his kidney for an iPad2», The Telegraph, 02/06/2011, <https://www.telegraph.co.uk/technology/apple/8552195/Chinese-teen-sells-his-kidney-for-an-iPad-2.html>

Gayle D., «Lebanese mayor arrested in Spain, accused of offering £33,000 to anyone who could get him a liver for a transplant», Daily Mail, 13/03/2014, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2579827/Lebanese-mayor-arrested-Spain-organ-trafficking-allegations-Police-say-offered-pay-poor-people-liver-tissue.html>

Gentleman A., «Kidney thefts shock India», The New York Times, 30/01/2008, <http://www.nytimes.com/2008/01/30/world/asia/30kidney.html>

Ghebali V., «Designing effective measures against trafficking in human beings», δημοσιευμένο σε Security governance in post-conflict peacebuilding, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), 2005, <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/YB2005.pdf>

Glazer S., «Organ trafficking, Can the smuggling of human organs be stopped?», 19/07/2011, <http://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqrglobal2011071900>

GODT, Global Observatory on Donation and Transplantation, <http://www.transplant-observatory.org/>

Goodman A., «Lebanese mayor arrested in Spain, accused of attempted organ trafficking», CNN, 12/03/2014, <http://edition.cnn.com/2014/03/12/world/europe/spain-lebanon-mayor-organ-allegations/>

Griffiths J., «Report: China still harvesting organs from prisoners at a massive scale», 25/06/2016, CNN, <http://edition.cnn.com/2016/06/23/asia/china-organ-harvesting/>

Hassan A., «Poverty in Pakistan», 20/01/2011, www.pakistantoday.com.pk/2011/01/20/comment/editors-mail/poverty-in-pakistan

Hastings D., «Mexican cartel henchman arrested for killing children to harvest their organs», 18/03/2014, <http://www.nydailynews.com/news/world/mexican-cartel-leader-accused-killing-children-harvest-organs-article-1.1725522>

Havocscope, Global Black Market Information, <https://www.havocscope.com/black-market-prices/organs-kidneys/>

Healy M., «Could a gene-editing tweak make pigs organ donors for ailing humans?», Los Angeles Times, 16/03/2016, <http://www.latimes.com/science/sciencenow/la-sci-sn-gene-editing-pigs-organs-20160316-story.html>

Henry S., «Brooklyn man sentenced 2½ years in fed organ trafficking case», NBC New York, 11/07/2012, <https://www.nbcnewyork.com/news/local/Kidney-Organ-Trafficking-Levy-Izhak-Rosenbaum-Brooklyn-Federal-Conviction-Sentencing-162046565.html>

Henry S.-Porter D., «Levy Izhak Rosenbaum pleads guilty to selling black market organs», 28/10/2011, <http://donatelife-organdonation.blogspot.gr/2011/10/levy-izhak-rosenbaum-pleads-guilty-to.htm>

Horvatits L. - De Buck B., «The Europol and Eurojust Project on Joint Investigation Teams», ERA Forum 2007; 8:239-243, <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs12027-007-0016-5.pdf>

House of Representatives, Resolution 281-Expressing concern over persistent and credible reports of systematic, state-sanctioned organ harvesting from non-consenting prisoners of conscience, in the People's Republic of China, including from large numbers of Falun Gong practitioners imprisoned for their religious beliefs, and members of other religious and ethnic minority groups, 113th Congress, 27/06/2013, <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-resolution/281/text>

Human Rights Watch on China, «Organ Procurement and Judicial Execution in China», 1994, https://www.hrw.org/reports/1994/china1/china_948.htm

International Coalition to end transplant abuse in China, «2010-Spanish Criminal Code amended to combat transplant tourism and organ trafficking», <https://endtransplantabuse.org/2010-spanish-criminal-code-amended-to-combat-transplant-tourism-and-organ-trafficking/>

Interpol, <https://www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-human-beings/Trafficking-in-human-beings>

Interpol, <https://www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-human-beings/Types-of-human-trafficking>

Interpol Fact Sheet COM/FS/2017-02/THB-02, «Trafficking in human beings», <https://www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-human-beings/Types-of-human-trafficking>

Interpol, «Indian Police arrest doctor linked to illegal transplants investigation», 18/02/2008, <https://www.interpol.int/en/News-and-media/News/2008/N20080218>

Interpol, «Nepalese Police arrest Doctor at centre of Indian illegal transplants investigation», 08/02/2008, <https://www.interpol.int/en/Internet/News-and-media/News/2008/N20080208>

Interpol, «India requests INTERPOL global alert for illegal transplant doctors», 31/01/2008, <https://www.interpol.int/News-and-media/News/2008/N20080131>

Jared A., «The increasing rates of organ trafficking in the context of globalization», 19/04/2011, <http://www.philau.edu/sciencehealthandtheliberlarts/inc/documents/AJ.pdf>

Jha A. «Kidney grown in lab successfully transplanted into rat», The Guardian, 15/04/2013, <https://www.theguardian.com/science/2013/apr/14/kidney-grown-lab-transplanted-animal>

Johansen H., «Lebanon's black market in refugee organs», 05/01/2014, <https://www.middleeastmonitor.com/20140123-lebanons-black-market-in-refugee-organs/>

Johnson S., «Scotland to introduce 'soft' opt-out organ donation system», The Telegraph, 28/06/2017, <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/06/28/scotland-introduce-soft-opt-out-organ-donation-system/>

Joint Council of Europe/United Nations Study, «Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs», 2009, https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/council-un_study_on_trafficking_in_organ_2009_en_1.pdf

Kirchgaessner S., «China may still be using executed prisoner's organs, official admits», The Guardian, 07/02/2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/07/china-still-using-executed-prisoners-organs-transplants-vatican>

Klarenbach S., Vlaicu S., Garg A., Yang R., Clark K., Dempster T., Donor Nephrectomy Outcomes Research (DONOR) Network, «A Review of the economic implications of living organ donation: Donor perspectives and policy considerations», 16/01/2006, https://professionaleducation.blood.ca/sites/msi/files/Economic_Living_Organ_Donor_Klarenbach.pdf

Laczko F., «Human Trafficking: The Need for Better Data», 01/11/2002, <https://www.migrationpolicy.org/article/human-trafficking-need-better-data>

Laing A., «The albino children locked away to be kept safe from witch doctors», The Telegraph, 05/07/2015, www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/tanzania/11718452/The-Albino-children-locked-away-to-be-kept-safe-from-witch-doctors.html

Lamy N., «Presumed versus explicit consent in regards to organ donation», 14/04/2015, <https://digitalcommons.augustana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=ethicscontest>

Leah S., «To solve organ shortage, states consider 'opt out' organ donation laws», 06/07/2017, www.statnews.com/2017/07/06/opt-solution-organ-shortage/

Lewis P., «The doctor at the heart of Kosovo's organ scandal», The Guardian, 17/12/2010, <https://www.theguardian.com/world/2010/dec/17/kosovo-medicus-organ-clinic>

Longo C., «Giving life after death row», The New York Times, 05/03/2011, www.nytimes.com/2011/03/06/opinion/06longo.html

Manuchehrabadi N., Gao Z., Zhang J., Ring HL., Shao Q., Liu F., McDermott M., Fok A., Rabin Y., Brockbank KG, Garwood M., Haynes CL, Bischof JC, «Improved tissue cryopreservation using inductive heating of magnetic nanoparticles», Sci Transl Med. 2017;9 (379), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5470364/>

Martin D., «The long road from the kidney bazaar: A commentary on Pakistan's progress towards self-sufficiency in organ transplantation», *PORTAL Journal of Multidisciplinary International Studies*, 2011;8(2),
https://www.researchgate.net/publication/262822232_The_Long_Road_from_the_Kidney_Bazaar_A_Commentary_on_Pakistan's_Progress_Towards_Self-sufficiency_in_Organ_Transplantation

Mastrantonio S., «In Italia traffico d' organi di bambini. Da Lampedusa scomparsi 400 minori», 31/01/2009,
http://qn.quotidiano.net/politica/2009/01/31/148221-italia_traffico_organ_i_bambini.shtml

Matas D.-Kilgour D., «Bloody Harvest», Revised Report into allegations of organ harvesting of Falun Gong practitioners in China, 31/01/2007,
<http://organharvestinvestigation.net/report0701/report20070131-eng.pdf>

Meyerowitz S., «Liver4you health care fraud leads to "Mass-Marketing" sentencing enhancement», 08/03/2011,
<https://www.lexisnexis.com/legalnewsroom/financial-fraud-law/b/blog/archive/2014/01/06/liver4you-health-care-fraud-leads-to-mass-marketing-sentencing-enhancement>

Mogakane T., «Muti killings up ahead of 2010?», 06/03/2009, www.news24.com/SouthAfrica/News/Muti-killings-up-ahead-of-2010-20090305

Morandini M., «La grande vergogna del traffico d' organi di minori», 30/05/2010,
http://www.predazzoblog.it/la-grande-vergogna-del-traffico-dorgan_i-di-minori/

Murphy M., «Living donor compensation in Israel, Singapore, Saudi Arabia and Australia», 21/02/2014,
<http://www.stoporgantraffickingnow.org/wp-content/uploads/2014/05/Living-donor-practices-several-countries-compared.pdf>

Mustafa S., «The Bangladesh poor selling organs to pay debts», *BBC News*, 28/10/2013, www.bbc.com/news/world-asia-24128096

National Institute for Jail Operations, «House passes Utah inmate organ-donor legislation», 01/02/2013, <https://jailtraining.org/house-passes-utah-inmate-organ-donor-legislation/>

National Kidney Foundation India, <http://www.nkfi.in/default.htm>

National Legal Framework - Republic of Moldova,
http://www.ariadnet.net/pdfs/NarionalLaw_Moldova.pdf

NBC News, «Mom offered to sell kidney on Craigslist», 14/03/2014, <https://www.ksl.com/?nid=157&sid=29060428>

Ndege Y., «The ‘genocide’ of Burundi’s albinos, violence against albinos across East Africa forces victims into hiding», 24/07/2009,
www.aljazeera.com/focus/2009/07/2009723740694359.html

Newman J., «Facebook now lets organ donors tell their friends»,
01/05/2012, <http://techland.time.com/2012/05/01/facebook-lets-organ-donors-tell-their-friends/>

Newsletter Transplant, International figures on donation and transplantation
2016; 22(1), <http://www.transplant-observatory.org/download/newsletter-2017/>

Nivashni N., «Netcare charged in organs-for-cash scam», 15/09/2010,
<https://www.timeslive.co.za/news/south-africa/2010-09-15-netcare-charged-in-organs-for-cash-scam/>

Nuffield Council on Bioethics, «Animal-to-Human Transplants: The ethics of xenotransplantation», 1996,
<http://nuffieldbioethics.org/wp-content/uploads/xenotransplantation.pdf>

O’ Brien J., «Former doctor imprisoned 16 years for phony organ transplant scam», 27/05/2010, http://www.syracuse.com/news/index.ssf/2010/05/former_doctor_imprisoned_16_ye.html

Organ Procurement and Transplantation Network (OPTN), «An evaluation of the ethics of presumed consent», 1993, <https://optn.transplant.hrsa.gov/resources/ethics/an-evaluation-of-the-ethics-of-presumed-consent/>

OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, «Trafficking in Human Beings for the purpose of organ removal in the OSCE region: Analysis and Findings», 2013, <http://www.osce.org/cthb/103393?download=true>

Pavlic V., «Croatia among global leaders in organ transplantation», 06/10/2017,
<https://www.total-croatia-news.com/politics/22591-croatia-among-leaders-in-organ-transplantation>

Pearson E., «Coercion in the Kidney Trade? A background study on trafficking in human organs worldwide», Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, 2004,
www.childtrafficking.com/Docs/gtz_2004_organ_study_3.pdf

Peta B., «Killers harvest child boy parts for muti medicine»,
2004, www.news.independent.co.uk/world/africa/story.jsp?story=553679

Peyroux O., «Trafficking in human beings in conflict and post-conflict situation», Caritas Progress Report, 2015,
<http://www.caritas.org/wp-content/uploads/2015/11/CoatnetParis15Report.pdf>

Phillips T., «The Xenotransplantation Ethics Debate», 19/08/2018,
<https://www.thebalance.com/the-xenotransplantation-debate-375482>

Placidway, <https://www.placidway.com/>

Placidway, <https://www.placidway.com/search-medical-pricings/Organ-Transplant/All/1>

Pontifical Academy of Sciences, Summit on Organ Trafficking and Transplant Tourism statement, www.pas.va/content/academia/en/events/2017/organ_trafficking/statement.html

Presidenza del Consiglio dei Ministri, Comitato Nazionale per la Bioetica, «Traffico illegale di organi umani tra viventi», 14/06/2013,
<http://www.quotidianosanita.it/allegati/allegato4520242.pdf>

Putz U., «Syrian refugees sell organs to survive», Spiegel, 11/12/2013,
<http://www.spiegel.de/international/world/organ-trade-thrives-among-desperate-syrian-refugees-in-lebanon-a-933228.html>

Randolph E., «Kosovo organ trafficking scandal widens», The Independent, 05/05/2013,
<https://www.independent.co.uk/news/world/europe/kosovo-organ-trafficking-scandal-widens-8604567.html>

Reardon S., «New life for pig-to-human transplants», 10/11/2015,
<http://www.nature.com/news/new-life-for-pig-to-human-transplants-1.18768>

Resnick B., «Living Cadavers: How the poor are tricked into selling their organs», 23/03/2012,
www.theatlantic.com/health/archive/2012/03/living-cadavers-how-the-poor-are-tricked-into-selling-their-organs/254570

Richtel M., Sack K. «Facebook is urging members to add organ donor status», The New York Times, 01/05/2012, http://www.nytimes.com/2012/05/01/technology/facebook-urges-members-to-add-organ-donor-status.html?_r=0

Risoluzione approvata dalla Commissione sull' affare assegnato n. 243 (Doc. XXIV-ter, n. 7), Senato della Repubblica, 05/03/2014,
http://www.senato.it/application/xmanager/projects/leg17/file/repository/commissioni/dirittiumaniXVII/Doc._XXIV-ter_n._7.pdf

Rubab A., «Organ Trafficking: An examination of Pakistan's kidney Bazaar», <http://tracc.gmu.edu/wp-content/uploads/2013/06/Pakistans-Kidney-Bazaar.pdf>

Sack K., «Transplant brokers in Israel lure desperate kidney patients to Costa Rica», The New York Times, 17/08/2014, https://www.nytimes.com/2014/08/17/world/middleeast/transplant-brokers-in-israel-lure-desperate-kidney-patients-to-costa-rica.html?_r=0

Sahuquillo M. R. - Duva J., «Five arrested in Spain's first case of human organ trafficking», 12/03/2014, http://elpais.com/elpais/2014/03/12/inenglish/1394620383_790202.html

Samuels G., «China carrying out over 60,000 illegal organ transplants annually, report finds», The Independent, 29/06/2016, <http://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-carrying-out-millions-of-illegal-organ-transplants-annually-report-finds-a7107091.html>

Sarzanini F., «Traffico d'organi, allarme di Maroni "Da Lampedusa spariti 400 bimbi"», 31/01/2009, <http://www.pressreader.com/italy/corriere-della-sera/20090131/281767035112841>

Scutti S., «Organ trafficking is on the rise, as transplant surgeries increase around the globe», 26/09/2014, <https://www.medicaldaily.com/organ-trafficking-rise-transplant-surgeries-increase-around-globe-305230>

Servick K., «Researchers keep pig hearts alive in baboons for more than 2 years», 05/04/2016, <http://www.sciencemag.org/news/2016/04/researchers-keep-pig-hearts-alive-baboons-more-2-years>

Shepherd L., O' Carroll R., Ferguson E., «An international comparison of deceased and living organ donation/transplant rates in opt-in and opt-out systems: a panel study», BMC Medicine 2014;12:131, <https://bmcmmedicine.biomedcentral.com/track/pdf/10.1186/s12916-014-0131-4>

Smith H. «Bangladeshi fruit pickers shot at by Greek farmers win human rights case», The Guardian, 30/03/2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/30/bangladeshi-strawberry-pickers-shot-at-by-greek-farmers-win-european-rights-case>

Smith L., «Sale of human organs should be legalized, say surgeons», The Independent, 05/01/2011, www.independent.co.uk/life-style/health-and-families/health-news/sale-of-human-organs-should-be-legalised-say-surgeons-2176110.html

Smith M., Krasnolutska D., Glovin D., «Organ gangs force poor to sell kidneys for desperate Israelis», 01/11/2011, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2011-11-01/organ-gangs-force-poor-to-sell-kidneys-for-desperate-israelis>

Sparkes M., «Struggling Britons offer to sell kidneys on Facebook», The Telegraph, 10/03/2014, <https://www.telegraph.co.uk/technology/facebook/10687154/Struggling-Britons-offer-to-sell-kidneys-on-Facebook.html>

Srinivasan S., «"Dr Kidney" arrest exposes Indian organ traffic», 22/02/2008, http://www.atimes.com/atimes/South_Asia/JB22Df03.html

Swinford S., «Girl smuggled into Britain to have her ‘organs harvested’», The Telegraph, 18/10/2013,
<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/crime/10390183/Girl-smuggled-into-Britain-to-have-her-organs-harvested.html>

Thomas M., «Croatia a world leader in transplantation», 10/10/2017,
<https://www.thedubrovniktimes.com/news/croatia/item/3248-croatia-a-world-leader-in-transplantation>

Trucco T., «Sales of kidneys prompt new laws and debate», The New York Times, 01/08/1989,
<https://www.nytimes.com/1989/08/01/science/sales-of-kidneys-prompt-new-laws-and-debate.html>

Tuckman J., «Mexican cartel member investigated over organ-harvesting claims», The Guardian, 18/03/2014,
<https://www.theguardian.com/world/2014/mar/18/mexican-cartel-organ-harvesting-investigation>

Under the Same Sun, «Persons with albinism: Killed for muti», 13/06/2013, <http://www.underthesamesun.com/>

UNICEF Press Release, «Children account for nearly one-third of identified trafficking victims globally», 29/07/2018, <https://www.unicef.org/press-releases/children-account-nearly-one-third-identified-trafficking-victims-globally>

United Nations Commission on Crime Prevention and Criminal Justice, Resolution 25/1, «Preventing and combating trafficking in human organs and trafficking in persons for the purpose of organ removal»,
https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_25/2016_Resolutions_Decisions/03.CCPCJ_2016/Resolution_25_1.pdf

United Nations, Economic and Social Council, «Preventing, combating and punishing trafficking in human organs», Report of the Secretary-General E/CN.15/2006/10, 2006,
https://www.unodc.org/unodc/en/commissions/CCPCJ/session/15_Session_2006/CCPCJ_15.html

United Nations, Economic and Social Council, Report of the Independent Expert on Human Rights and Extreme Poverty, E/CN.4/2005/49,
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G05/108/86/PDF/G0510886.pdf?OpenElement>

United Nations, Economic and Social Council, Report of the Independent Expert on Human Rights and Extreme Poverty, E/CN.4/2004/43,
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G04/111/24/PDF/G0411124.pdf?OpenElement>

United Nations, Economic and Social Council, Report of the Independent Expert on Human Rights and Extreme Poverty, E/CN.4/2003/52,
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G03/104/74/PDF/G0310474.pdf?OpenElement>

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), REFDAILY, Refugees Global Press Review, «Desperate Syrians sell organs to survive», 14/11/2013,
<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refdaily?pass=52fc6fbd5&id=5285cbf25>

United Nations Human Rights Council, twenty eighth session, A/HRC/28/75, 10/02/2015,
www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/AdvisoryCommittee/Pages/AttacksAgainstPersonsWithAlbinism.aspx

United Nations Human Rights Council, twenty fourth session, A/HRC/RES/24/33, 08/10/2013,
www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/AdvisoryCom/A_HRC_RES_24_33_ENG.pdf

United Nations Human Rights Council, twenty fourth session, A/HRC/RES/24/57, 12/09/2013, www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/HRC/24/57

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking, addendum to the report of the United Nations High Commissioner for Human Rights (E/2002/68/Add.1),
<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Traffickingen.pdf>

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Global Report on Trafficking in Persons, 2018,
http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTiP_2018_BOOK_web_small.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, «Evidential issues in trafficking in persons cases - Case digest», 2017,
http://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2017/Case_Digest_Evidential_Issues_in_Trafficking.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Global Report on Trafficking in Persons, 2016,
https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2016_Global_Report_on_Trafficking_in_Persons.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, «Assessment Toolkit: Trafficking in persons for the purpose of organ removal», 2015,
https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2015/UNODC_Assessment_Toolkit_TIP_for_the_Purpose_of_Organ_Removal.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, «The concept of ‘exploitation’ in the trafficking in persons Protocol», 2015,

http://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2015/UNODC_IP_Exploitation_2015.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, National Rapporteur on Trafficking in Human Beings and Sexual Violence against Children, «Monitoring Target 16.2 of the United Nations Sustainable Development Goals. A multiple systems estimation of the numbers of presumed human trafficking victims in the Netherlands in 2010-2015 by year, age, gender, form of exploitation and nationality, Research Brief»,

https://www.unodc.org/documents/research/UNODC-DNR_research_brief_web.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Global Report on Trafficking on Persons, 2009, http://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Global_Report_on_TIP.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, «Trafficking in Persons, Global Patterns», 2006, http://www.unodc.org/pdf/traffickinginpersons_report_2006ver2.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Database of Legislation, Swiss Criminal Code,

https://www.unodc.org/cld/en/legislation/che/swiss_criminal_code/book_two_-_title_four/article_182/article_182.html

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, <https://www.unodc.org/cld/en/v3/htms/index.html>

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, Case Law Database, Υπόθεση State v. Netcare Kwa-Zulu Limited,

https://www.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/zaf/2010/state_v._netcare_kwa-zulu_limited.html?lng=en&tmpl=htms

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, Case Law Database, Υπόθεση W. C. S. v Public Prosecutor,

https://www.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/sgp/2008/wang_chin_sing_v_public_prosecutor.html?lng=en&tmpl=htms

United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC, Human Trafficking Knowledge Portal, Case Law Database, Υπόθεση State of Israel v. M. (J.) B. T. J. (A.),

https://www.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/isr/2007/state_of_israel_v._muhammed_john_ben_taha_jeeth_alen.html?lng=en&tmpl=htms

United Network for Organ Sharing,

https://unos.org/data/transplant-trends/#waitlists_by_organ

U.S. Department of State, Trafficking in persons Report, 2018, <https://www.state.gov/documents/organization/282798.pdf>

U.S. Department of State, Trafficking in Persons Report (TIP), 2009, www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2009/123137.htm

Warman M. «Facebook to encourage organ donation», The Telegraph, 01/05/2012, <http://www.telegraph.co.uk/technology/facebook/9238544/Facebook-to-encourage-organ-donation.html>

Waugh R. «Status update-healthy kidney available: Facebook lets donors sign up to "share" organs via social network», Daily Mail, 01/05/2012, <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2137966/Status-update--healthy-kidney-available-Facebook-lets-organ-donors-sign-share-social-network.html>

Weller C., «Black market sells human body parts for hundreds of thousands: What do you cost?», 20/04/2015, <https://www.medicaldaily.com/pulse/black-market-sells-human-body-parts-hundreds-thousands-what-do-you-cost-330026>

White H., «Underage Somalian girl trafficked to UK for organ harvesting: UK report», 22/10/2013, <https://www.lifesitenews.com/news/underage-somalian-girl-trafficked-to-uk-for-organ-harvesting-uk-report>

World Health Assembly Resolution WHA 57.18 on «human organ and tissue transplantation», 2004, http://www.who.int/transplantation/en/A57_R18-en.pdf

World Health Assembly Resolution WHA 44.25 on «Guiding Principles on human organ transplantation», 1991, <http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s15559e/s15559e.pdf>

World Health Assembly Resolution WHA 42.5 on «preventing the purchase and sale of human organs», 1989, <http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s15558e/s15558e.pdf>

World Health Assembly Resolution WHA 40.13 on «development of guiding principles for human organ transplants», 1987, <http://www.who.int/transplantation/en/WHA40.13.pdf>

World Health Organization (WHO) Bulletin, «Keeping kidneys», 2012, <https://www.who.int/bulletin/volumes/90/10/12-021012/en/>

World Health Organization (WHO), Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation, Geneva, 2009, <http://www.who.int/transplantation/activities/GlobalGlossaryonDonationTransplantation.pdf>

World Health Organization (WHO) Guiding Principles on human cell, tissue and organ transplantation (as endorsed by the sixty-third World Health Assembly, May 2010, in Resolution WHA 63.22), http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA63/A63_R22-en.pdf και http://www.who.int/transplantation/GuidingPrinciplesTransplantation_WHA63.22en

World Medical Association (WMA) General Assembly, Revised Statement on Human Organ Donation and Transplantation, 2006, <https://www.wma.net/policies-post/wma-statement-on-human-organ-donation-and-transplantation/>

Wyss Institute, «Removing 62 barriers to pig-to-human organ transplant in one fell swoop», 11/10/2015, <https://wyss.harvard.edu/removing-62-barriers-to-pig-to-human-organ-transplant-in-one-fell-swoop/>

Yan A., «Kidney trafficking gang that ran underground hospital jailed by Beijing court», South China Morning Post, 22/08/2014, <http://www.scmp.com/news/china/article/1579168/kidney-trafficking-gang-ran-underground-hospital-jailed-beijing-court>

NΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Case of C. and others v. Greece (application no 21884/15)

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Case of S. v. United Kingdom (application no 14038/88)

United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, K. et al. (IT-96-23 & 23/1)

Singapore District Court, Public Prosecutor versus W. C. S. (2008, SGDC 268)

Haifa Court of 1st Instance, State of Israel versus M. (J.) B. T. J. (A.) [4044/2007]

Court of Pristina, State versus L. D., A. D., S. H., I. B., S. D., (P309/10, P340/10-29/4/2013)

Durban regional court, State versus Netcare K.-Z. Limited (UNODC No ZAF002, 2010)

ΑΠ 673/2011

ΑΠ 473/2011

ΑΠ 593/2009

ΑΠ 917/2008

ΑΠ 1722/2007

ΑΠ 2195/2005

ΑΠ 111/2005

ΑΠ 890/2004

ΑΠ 1207/2003

ΑΠ 112/1998

ΣυμβΑΠ 1499/2011

ΣυμβΑΠ 2003/2008

ΣυμβλΠλημΑθ 43/2011

ΣυμβλΠλημΑθ 2648/2008

ΣυμβλΠλημΑθ 5141/2004

ΣυμβλΠλημΗρακλ 324/2009

ΣυμβΠλημΘεσ 185/2003

ΣυμβΠλημΚαλαμ 68/2011

ΣυμβΠλημΚαλαμ 56/2011
ΣυμβλΠλημΚαλαμ 105/2009
ΣυμβλΠλημΚαστ 77/1998
ΣυμβλΠλημΧαν 48/2008
ΣυμβλΠλημΧαν 139/2007
ΣυμβλΕφΑγ 35/2005
ΣυμβΕφΑθ 1579/2005
ΣυμβλΕφΑθ 2993/2004
ΣυμβΕφΔωδεκ 24/2005
ΣυμβΕφΘεσ 491/2007
ΣυμβΕφΘεσ 1622/2006
ΣυμβλΕφΘεσ 1598/2006
ΣυμβλΕφΙω 41/1994
ΣυμβΕφΠατρ 110/2011
ΣυμβλΔιαρκΑερΑθ 137/2006

NOMΟΘΕΣΙΑ

N. 4557/2018
N. 4531/2018
N. 4512/2018
N. 4489/2017
N. 4478/2017
N. 4272/2014
N. 4268/2014
N. 4267/2014
N. 4251/2014
N. 4198/2013
N. 4139/2013
N. 3984/2011
N. 3875/2010
N. 3811/2009

N. 3691/2008
N. 3625/2007
N. 3459/2006
N. 3418/2005
N. 3386/2005
N. 3251/2004
N. 3226/2004
N. 3064/2002
N. 2957/2001
N. 2928/2001
N. 2737/1999
N. 2619/1998
N. 2605/1998
N. 2161/1993
N. 2101/1992
N. 1729/1987
N. 1383/1983
N. 821/1978
N. 4473/1930
Π.Δ. 233/2003
Π.Δ. 6/2001
Ν.Δ. 1145/1972